

FONTES HISTORIAE HUNGARICAE AEVI RECENTIORIS

HIVATALOS IRATOK
ÉS
LEVELEK

KIADJA

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT.

BUDAPEST,

NYOMATOTT A KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDÁBAN.

1928.

MAGYARORSZÁG ÚJABBKORI TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAI

CSENGERY ANTAL
HÁTRAHAGYOTT IRATAI
ÉS
FELJEGYZÉSEI

BEVEZETŐ TANULMÁNNYAL ELLÁTTA

Br. WCLASSICS GYULA

KÖZZÉTETTE

Dr. CSENGERY LÓRÁNT (†)

KIADJA A
BUDAPEST,
MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
1928.

ELŐSZÓ.

Csengery Antal összegyűjtött műveit még 1884-ben adta ki fia, Csengery Lóránt 5 kötetben. (Csengery Antal összegyűjtött munkái. Bp. 1884. I—V. k.) E kiadás Csengerynek nyomtatásban megjelent tanulmányait, beszédeit és cikkeit, tartalmazta, de hiányzott belőle az az anyag, mely hagyatékában, részben kiadásra már előkészítve, kéziratban hátramaradt. E kiadatlan anyag az 1867-iki kiegyezésnek s az új alkotmányos korszaknak történetéhez rendkívül becses adatokat tartalmaz, mert hiszen Csengery tudvalevőleg Deák Ferenc legszűkebb baráti köréhez tartozott s neki a kiegyezési tárgyalásokban bizalmas munkatársa volt, a kiegyezéssel kapcsolatos alkotmányjogi és pénzügyi tárgyalásokban pedig vezető, sőt nem egyszer döntő szerepet vitt. Csengery hagyatékának kiadása hivatva volt a kiegyezés korának sok tekintetben még felderítésre váró történetét új adatokkal gazdagítani s mivel a 67-es korszak történeti anyagának közzétételét a Magyar Történelmi Társulat különben is egyik feladatául tekintette, Társulatunk elnöke *gróf Klebelsberg Kunó* személyesen szólította fel Csengery Lórántot arra, hogy atyja hagyatékát kiadásra előkészítve bocsássa a Magyar Történelmi Társulat rendelkezésére.

Csengery Lóránt készségesen eleget akart tenni e felszólításnak. 1924-ben történt halála miatt azonban a sajtó alá rendezés fölbenmaradt. Végső óhajtásának megfelelően Társulatunk a munka folytatására, illetőleg a kiadás végleges előkészítésére *dr. Lukinich Imre* egyetemi tanárt, Társulatunk főtitkárát bízta meg. Túlnyomó részben az ő munkája a jegyzetelés, az eredeti szövegekkel való egybevetés s az egyes darabok elé írt bevezetések átdolgozása, részben újból való megírása.

Budapest, 1928 december hó.

Magyar Történelmi Társulat.

BEVEZETÉS.

ÍRTA

B^r. WCLASSICS GYULA

Gróf Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter úr 1924. évi november hó 15-én levelet intézett hozzám, melyben azt írja, hogy Csengeryt a kiegyezés kora egyik legkiválóbb tényezőjének tartja és mint a Magyar Történelmi Társulat elnöke, nagy súlyt helyez arra, hogy a kiegyezés kora vezéregyéniségeinek irodalmi és tudományos emlékei (Ghyczy, Gorove, Lónyay, Horvát Boldizsár stb.) között helyet találjanak Csengery Antal azon iratai is, amelyek a Csengery Loránd által szerkesztett kötetekből eddig még hiányzanak. A megboldogult Csengery Loránd — írja az elnök úr — felszólításomra készségesen vállalkozott erre a kegyeletes munkára és tudomásom szerint egy kötetre való anyagot össze is gyűjtött, sőt már sajtó alá is rendezett.

Ezek előrebocsátása után azt a kérést intézi hozzám a Történelmi Társulat elnöke, hogy én, ki a megboldogulthoz legközelebb állottam, tegyem lehetővé, hogy e kézirat anyaga a Magyar Történelmi Társulat rendelkezésére bocsáttassék és hogy a kérdéses kiadvány elé, Csengery Antal politikai jelentőségét kidomborítva, tanulmányt írjak.

Ennek a megtisztelő felhívásnak teljes készséggel felelek meg.

I.

Engem Csengery Antalhoz nemcsak a családi kötelék melege és ebben a kötelékben a családi boldogságom áldásos érzete fűz, de a legmélységesebb tisztelet, a leghűbb, a legbensőbb ragaszkodás tölti be egész valómat az ő egyéni nagy tulajdonságai, kimagasló értelmi, erkölcsi jelleme iránt. Csengery közéletének tiszta ragyogó márványlapján szemernyi folt sincs. Magánélete a puritanizmus megtestesülése. Közéletében nem ismer hiú szereplési feltűnési vágyat. Vezérlő gondolata, hogy a közérdek előtt, melynek szolgálatára elhivatott, a magánérdeknek mindig hátrálnia kell. Azok közül a valódi nagy jellemek közül való, kik csak nemes célokat tűznek maguk elé. Csak nemes eszközökkel vívják az életküzdelmet.

Csengery mindig az ügyet szolgálja. Ezt akarja diadalra vinni. Saját dicsőítését nem keresi, mi nem zárja ki, hogy az igazi

érdemének a legjobbak részéről nyilvánuló elismerése jótékonyan ne hatna lelkivilágára.

Csengerynek a nagy nyilvánosság nem volt igazi eleme. A zárt tanácskozási termék tudják csak megmondani minő *államférfiúi* értéke volt Csengery a magyar közéletnek. Az elmélyedő lelkiismeretes munkásság az ő életeleme.

Irodalmi munkásságának minden gondolata a magyar irodalom fajsúlyának tökéletesítése. Minden törekvése, hogy munkájával a magyar közművelődés szintáját emelje, eszméket ébresszen, irányokat jelöljön.

Publicisztikai munkásságának vezérlő elve honfitársainak politikai elgondolását tökéletesíteni, a nemzet történelmi hivatását mindig ébrentartani, eszményeit oly módon ragyogtatni, hogy úgy a politikai romanticizmus kalandokba csapkodó túlzásaitól, mint a reakció süppedő talajától megóvassanak.

Politikai és államférfiúi munkájának alapvonása: a tapsra nem számítva önzetlenül szolgálni a közérdeket és csak a közérdeket. A köteleességteljesítés elengedhetetlen kategorikus imperatívusát saját életének példájával igazolja. Azt a köteleességteljesítést, mely nem a hangos elismeréstől teszi függővé buzgalmát. Azt a köteleességteljesítést, mely nem esik kétségbe, ha nem veszik dicsfénnel körül a népszerűség tapsai, mert tudja, hogy az ilyen tapsoknak a politikai életben gyakran az eredménye — a könnyek.

Sokkal jobban ismeri az emberiség lélektanát és történetét, hogy meg ne nyugodnék abban is, hogy a világ igen sokszor nem az igazság serpenyőjébe teszi az egyén értékét. Néha nagyon is bőkezű és bőven hullatja a valódi érdemet megillető nagyság címét és különösen a politika küzdő terén azok nyerik el azt igen sokszor, akik a nemzet gyengeségeinek hízelegnek, uagy hangon beszélnek, magukról még többet beszéltetnek, minden szereplési alkalomért tülekednek, de nagyon keveset cselekesznek. Másfelől a világ értékítélete hamar szokott kicsinylőleg nyilatkozni az igazán érdemes munka értékéről is, mert azt a maga összefüggésében sem megítélni, sem megbecsülni nem tudja és a nagy érdemek kisebbitése a gyarló emberi természet sötét árnyéka.

Csengery sohasem kereste a hatalmasok kegyét sem. De igenis volt bátorsága megmondani, ha látta, hogy meggyőződése szerint a politikai hatalom birtokában levők eltévesztett úton járnak,

örült azonban, ha a közérdek javát előmozdító munkájával érvényesülni tudott. Ily üdvös hatású befolyásra tudatosan is törekedett. Az ő lelkivilágát mindig kielégíti az az önérzetes tudat, hogy teljesített munkájának értékét a haza legjobbjai elismerik. Nem irigyelte soha azokat, kik azzal ámitották önmagukat, hogy az ő kisserű munkájukat a népszerűség szeszélye a nagy érdemek között emlegette. Nálunk sokszor, nagyon sokszor tévúton bolyong ez az értékelés. De az ily értékelések végre is elvesztik tartalmukat. Az újkori történetírás is mindinkább abban az irányban halad, hogy felkutatja a levéltárakban, kik voltak azok, akik az igazi jelentőségteljes államfenntartó tervezésekből és ezek részletes munkájából a zárt falak között kivették valóban nagy érdemszámba menő részüket.

Csengery mindig az alapos tudás, a legnagyobb műveltség, a logika, az élettapasztalat fegyvereivel küzdött. A pathosnak vagy épen a színpadiasságnak benne nyoma sem volt. Egyszerű komolysága nála nem a nagyképűség álarca volt, mit a közéletben sokszor látunk. Nála a komolyság valódi természet volt a leggyengédebb érzésvilággal, a legmélyebben járó elgondolással. Ő államférfiú, tudós és publicista volt a legjavából. Az öntudat jutalmában kereste a nagy világ előtt kevésbé ismert önfeláldozó zajtalan politikai munkájának ellenértékét. Korántsem volt azért szobájába zárkózott „dogmatikus” doktrinár. Bármennyire szeretett is foglalkozni a politikai tudomány művelőivel, különösen a nagy francia doktrinárek munkáival, Guizot, Rover Collard műveit és szereplését a maguk értéke szerint mérlegelte, de a dogmatikus doktrinárizmust a politikában kevésre becsülte, sőt veszedelmesnek tartotta. Amennyire magasra emelte a tudományos műveltség zászlaját, — épannyira át volt hatva, „hogy a politika elsősorban gyakorlati művészet és nincs veszedelmesebb, mintha valamely nagy elv, például a liberalizmus, mely a maradiság ellen győzelmes világnézetnek bizonyult, a dogmatikus radikalizmus elméleti útvesztőjébe tévedve a politikai rombolás 's felforgatás eszközévé válik.

A publicisztikában és politikai hírlapírásban kifejtett munkássága az ő egyik legnagyobb értéke. Új stílust, új beállítást jelentenek az ő vezércikkei. A frázisoktól hemzsegő szónokias dagály és terjengősség modora helyett a világos tiszta okfejtést vezette be a magyar politikai hírlapirodalomba. Eddig mindenki, aki, Csengery

méltatásával foglalkozott, elismeri azt az érdemét, hogy új politikai irodalmi stílust teremtett meg. Valóban feltűnő, hogy publicisztikai tevékenységének önálló méltatása eddig elmaradt. Látóköre tág tért fog át. Bármivel foglalkozzék is tudása széles mezején, ebben nincs soha felületes dilettantizmus. Minden kérdésnél, melyet tárgyal, ez a tárgyalás komoly előtanulmány eredménye. Jegyzeteiből látjuk, minő komoly tanulmány előzte meg egyik-másik megnyilatkozását. Közéleti tevékenységének egyetlen időszakában sem tévesztette szem elől a közélet realitását és ennek lehetőségét. Alapelveihez, leszűrődött világnézetéhez azonban hűen ragaszkodott és az indokolatlan, vagy éppen csúszómaszó opportunizmustól mindig óva intette nemzetét. Sohasem volt a túlzók között. Nem a negyvenes évek hatalmas publicisztikai küzdelmében sem. Deák dicsérettel emelte ki sokszor, hogy nagy megnyugvására szolgált, hogy a Pesti Hírlap Csengery kezébe került, mert a centralizmus túlzott magasztalása nagyon ártott a bécsi centralizmus ellen folytatott ellenzéki politikának. Az abszolutizmus idején rendületlen hittel a jogfolytonosság volt az a gondolat, melynek alapján helyreállíthatónak tartotta az igazi békét a király és nemzete között. Sohasem helyeselte azok kísérletét, kik, mint bizonyos irányban báró Eötvös József is, a jogfolytonosságtól elhajolva keresték — habár becsületes szándékkal — a kibékülés lehetőségét. Aggódva nézte mindig a politika vezetésének a haza sorsát kockáztató lépéseit. A népképviselői kormány és parlamentáris-rendszer úttöréséből azonban annál erőteljesebben vette ki részét. Eötvös, Szalay László, Kemény Zsigmond írói társaságához tartozott. Jelszóvá vált, hogy ebben a díszes társaságban Szalay volt a „doctrinär”, Eötvös a „szónok” és Csengery a „publicista”. Csengery kétségtelenül nagymérvű publicisztikai munkát végzett a negyvenes években, mint a „Pesti Hírlap” szerkesztője. Csengery a Pesti Hírlapnak Pozsonyból országgyűlési tudósításokat küldött már abban az időben, midőn Kossuth szerkesztette a lapot.

Pozsonyban ismerkedett meg Szalayval, Eötvössel, Szemerével és általában az ott szereplő férfiakkal. Kossuth nagy szónoki ereje előtt meghajolt, de rajongói közé sohasem tartozott. 1844-től fogva a Pesti Hírlap rendes munkatársa lett. Eötvös, Szalay, Szemere kérték arra, hogy vállalja a szerkesztést, mit 1845-ben, tehát alig 23 éves korában teljesített is. Új életet lehelt a hanyatlásnak indult

lapba. 1847-ben politikai lapnál eddig hallatlan mennyiségre, ötezerre, szaporodott az előfizetők száma. Az utolsó félévben Kemény Zsigmond volt szerkesztő társa. Azelőtt a magyar lapok hetenként legfőllebb négyszer jelentek meg. A Pesti Hírlap az 1848-i márciusi napokban legelőbb vált napilappá. Nem volt könnyű feladat oly lapot szerkeszteni, mely egyfelől elhárítsa a felelős népképviselői kormányrendszer elől az akadályokat, másfelől a nemzeti alkotmányt veszélyeztető központi túlhatalom ellen a vármegyék alkotmányvédő szerepének életképességét megóvjá. Igen nagy gondjába került, hogy lapja alapvető irányával az egyes cikkek összhangba legyenek. Ezért és ezt sokszor elmondta beszélgetés közben — a lap minden rovatában — ő maga dolgozott. Sőt volt egy időszak, mikor annak minden rovatát a vezércikkektől, a törvényhatósági tudósításoktól kezdve a színbírálatokig, könyvméltatásokig és újdonságokig, csaknem egyedül kényszerült ellátni. Politikai cikkei nagyrészen polemikus természetűek voltak. Behatóan foglalkozott közigazgatási kérdésekkel, a városi ügyvel, a megyék és községek rendezésével. Mélyreható közigazgatási tanulmányok voltak e cikkek háttérében. De előszeretettel foglalkozott a közigazgatási kérdésekkel is. Ennek később is, mint gyakorlati államférfiú, nagy hasznát vette. 1848-ban erélyesen védte » a lap a Batthyány-miniszteriumot. Eréllyel lépett fel a bécsi reakció «lien. Nagy elégtétele volt a Pesti Hírlapnak és a körüle csoportosuló úgynevezett magyar doctrin'áreknek, hogy maga Kossuth is elfogadta a Pesti Hírlap programját akkor, midőn törvényhozási alkotásra került a sor. A lap megszűnván, Csengery a második « magyar minisztériumban mint kodifikátor működött...

II.

A szabadságharc legyőzése után egy ideig bujdosott. Ebből a korszakból is igen érdekes levelei maradtak fenn.

Az abszolút korszakban nem tartozott a csüggedek közé. Bizton hitte, hogy a kibékülésnek meg kell történnie. A politikai élettől számúzve, — az ötvenes években Csengery elsősorban a tudományokkal és irodalommal foglalkozik. A Szőnyi-intézetben kiváló magyar tudósokkal együtt tanári állásra vállalkozott. Feljegyzéseiből, tanulmányi jegyzeteiből, leveleiből is látjuk, hogy a tanári hivatás betöltését igaz szeretettel karolta fel. A későbbi nagy kultúrpolitikus hasznát vette, hogy maga is tanított. Sőt foglalkozott azzal a gondolattal is, hogy az egyetemen is előadásokat tartson.

Szenvedélyes botanikus lévén, a növénytan tanítására is — vállalkozott a Szőnyi-féle iskolában. Erre vonatkozó jegyzetei is bizonyítják, minő lelkiismeretességgel tanulmányozta az akkori első szakférfiak által művelt külföldi növénytani irodalmat. Általában megállapítható, hogy ő sokoldalúsága mellett is mindig lelkiismeretesen iparkodott az összes forrásmunkákkal megismerkedni. Ezért őt dilettantizmussal nem lehet vádolni, mert egyetlen kérdéssel sem foglalkozott irodalmilag, mielőtt a kérdést a legbehatóbb tanulmány tárgyává nem tette. Feljegyzéseiben megemlíti, hogy a legkomolyabban foglalkozott a természettudományokkal. A politikai élet változó csapásai között az állandó törvényeknek hódoló természettudományokban kereste lelki egyensúlyának megóvását. Emellett a történetirodalom volt búvárkodásának legkedvesebb területe. Kidolgozta összes történelmi előadásait. Szándéka volt az emberi művelődés történetét a tudomány mai állásának színvonalán megírni. Szándéka volt megírni hazánk történeti fejlődését gróf Széchenyi István föllépésétől kezdve a szabadságharcig. Maga panaszkodik azonban összegyűjtött munkáinak első kötetéhez írt rövid előszavában, hogy az 1861-iki év ismét visszaszólította a közpályára, ahonnan nem volt képes visszavonulni és ezért a tervezett munkájából csak töredékek maradtak. Ezek a töredékek is azonban nagy értékkel bírnak. Összegyűjtött munkáinak két első kötete tanúskodik erről. Kár volt ugyan irodalmunkra, hogy nagy tervét nem tudta megvalósítani, de nagy haszon volt közéletünkre, hogy a kiegyezés korszakában együtt dolgozhatott hazánk legjobbjaival.

Az abszolút korszakban irodalmi munkásságának kiemelkedő mozzanatai a magyar szónokok és államférfiak könyve. Nagy Pál, Beöthy Ödön, Szentkirályi Móricz, Dessewffy Aurél, Eötvös József, Szalay László jellemrajzait ő írta meg. Az essay-irodalomnak forma és nyelv tekintetében — és ebben a legkomolyabb kritikusok megegyeznek — legkitűnőbb képviselője. Sokszor hallottam tőle, hogy e műfajt kedveli ő leginkább és pedig azért is, mert ezzel lehet leginkább hozzáférni a magyar művelt nagy közönséghez. Dicsérte a nagy angol és francia-essay írókat. Nálunk — ezt sokszor kiemelte — kiváló essay-íróink sem tudták kellő összhangban tartani az essay három alkatelemét, különösen elhanyagolják az előadás művészi oldalait. „A nagy körmondatok sehova, de essay be épen nem valók.”

A magyar szónokok könyvét kezdetben tárgyilagossága miatt nem nagy rokonszenvvel fogadták. „A szenvedélyek még akkor inkább bosszút leheltek.” Később már másképen ítélte meg a közvélemény ennek a munkának a becsét. Még saját testvére, Imre is Nagyváradról zsörtölődő kritikus leveleket írt, melyekre ő gondosan válaszolt.

Guizot kedvenc olvasmánya volt. Ő úgy találta, hogy Macaulay munkájában (Anglia története II. Jakab trónralépte óta) megfejtí a Guizot által ebben az időben feltett kérdést, miért sikerült az angol forradalom. Csengery sok rokonvonalat látott a mi forradalmunkban is, a munkát lefordította. Deák is olvasta ezt a könyvet — és sokszor mondta Csengery, hogy Deák is vigaszt talált a könyvben. Gyulay hatalmas emlékbeszédjében felemlíti, hogy Szemere Pál, az agg kritikus felkiáltott, hogy örvendene e prózának, ha élne, Kazinczy. Mily szabatoság, finomság és erély a kifejezésekben. Gyulay ezt a fordítást a kor legjobb prózai műfordítványának tartotta. Sőt azt is állította, hogy a magyar történeti stílus fejlődésére is befolyást gyakorolt. Csengery egyenesen bámulatos irodalmi tevékenységet fejtett ki az abszolutizmus korában. Megindította a magyar nép könyvét, a Pesti Napló tárcájának szerkesztője volt, megalapította a Budapesti Szemlét és 1870-ig szerkesztette. Ennek célja volt tudományt, irodalmat és politikát szorosabb kapcsolatba hozni Szalay és Eötvös is a negyvenes évek elején próbálkoztak hasonló tartalmú és című folyóirattal. De ezek csak két kötetig jutottak. A Budapesti Szemle szívéhez nőtt. Itt említem meg a tárgyi kapcsolatnál fogva 1870 április 15-én írt levelet Ráth Mórhoz, ki támogatást ajánlott fel a szemlének: „Igénybe többé nem vehetem nagybecsű ajánlatát, — írja Csengery — a Budapesti Szemle folytatása reám nézve lehetetlenné vált. Írói közül e vállalatnak mindig többet-többet vett igénybe a közélet. Néhányan meg szakközölyök körül csoportosulnak, amelyek kevésbbé igénylik az előadás teljességét és azon formáját, amelyet a Budapesti Szemle, ha nem is érhetett mindig el, legalább elvben megkövetelt. S az ifjabb írók azon kevés gond mellett, mely újabb gimnáziumi rendszerünkben a stílus képzésére fordított ik, s nagyobb, részint német műveltségű, s nyelvünket teljesen nem bíró egyetemi tanáraink után indulva, napról-napra kevésbbé értik az írás mesterségét. Én viszont országos ügyekkel mindinkább

elhalmozva, napról-napra kevésbbé érek rá teljesíteni a dolgozatok azon revízióját, amelyre az ötvenes években az uralkodó rendszer, amelytől mindenkor távol maradtam, elég időt hagyott. íme a főbb okok, melyek elhatározásomra döntőleg hatottak, midőn a Budapesti Szemle megszüntetésére el kellett magamat határoznom.”

A levelet így végzi: „A lapok egyik ok gyanánt a vállalat anyagi állását is említették. Tévedés. A Budapesti Szemle körül egy évtizeden át végre is állandó előfizetők egy kis serege csoportosult, mely az írók részére némi tiszteletdíjat biztosított. S a szerkesztésért soha, legrosszabb anyagi körülményeim közt sem igényeltem semmit. Ellenkezőleg, mindenkor a legnagyobb készségei áldoztam e vállalatért, nemcsak időt és munkát áldoztam akkor is, midőn az áldozás dicsőségét, olykor érdemetlenül, másoknak tulajdonította a közvélemény.”

Megtaláltam iratai között a számadásokat is, Eötvös, Szalay, Szabó Károly stb. nyugtáit. A legkiválóbb írók és államférfiak támogatták. A Budapesti Szemlében (1865. első füzet, később külön kötetben) jelent meg Deák Ferencnek a Lustkandl könyve ellen írt nagyjelentőségű közjogi műve. (Adalékok a magyar közjoghoz. Észrevételek Lustkandl Vencel munkájához.) A kézirat Csengery Antal hátrahagyott iratai között van. A kézirat egész terjedelmében Csengeryé, — de ez nem azt jelenti, hogy a mű alkotója ne Deák volna. Csengery kérte Deákot, hogy írja meg Lustkandl műve ellen a cikket a Budapesti Szemlében és ő kész az adatgyűjtésben segítségére lenni. Csengery hűségese munkatársa volt itt is Deáknak, úgymint más államiratok szerkesztésében, — de Deák Ferenc szerzősége kétségbevonhatatlan. Csengery maga, ha arról volt szó, sohasem mondott egyebet, mint azt, hogy sajtó alá „én rendeztem”.

III.

Csengery a nagyarányú irodalmi munkásságon kívül mindenütt ott volt a közérdekű társadalmi mozgalmakban is. A Magyar Földhitelintézet, a Gazdasági Egyesület, de különösen a Magyar Tudományos Akadémia sokat köszönhet Csengery odaadó munkásságának. 1858-ban már az Akadémia rendes tagja és jegyzője. Befolyt az ügyrend átdolgozásába. Több állandó tudományos bizottságot szervezett. A jegyzőkönyvi elismerést, melyben akadémiai munkásságáért

az Akadémia köszönetet mondott, Deák Ferenc saját kezével írta meg. Később az Akadémia alapszabályainak reformja, az Akadémia pénzügyeinek rendezése is az ő indítványai szerint történt. 1871 óta az Akadémia másodelnöke volt és ennek ügyvitelét is vezette. Kortársai egyhangúan elismerték, „hogyan az ő céltudatos tudományos politikája volt az, hogy az Akadémia a tudományok magyar akadémiaja legyen és ez új feladatának az osztályok és szakbizottságok működési körének kiterjesztése által mind teljesebb mértékben tehelhessen meg.”

Az Akadémiáról beszélgetve velem, nem egyszer mondta el, hogy mit tett ő azért is, hogy a közönség figyelmét az Akadémiára terelje. Egyszer elmondtam neki, hogy Beöthy Zsolt biztatására, mivel egy házban laktam és aki a fővárosi lapokba írt akadémiai leveleket, én is már tizenhatéves koromban szülőföldem lapjának, a Zala-Somogyi Közlöny-nek az Akadémia üléséről heti leveleket írtam. El is kellett hoznom a lap közleményeit és láthatólag örült, mikor elmondtam, hogy én ezeknek a közleményeknek a révén ismerkedtem meg már gimnazista koromban sok előkelő akadémikussal. Ennek kapcsán szeretettel mondta el, hogy ő úgy a Pesti Hírlapban, mint a Pesti Naplóban, maga írta az akadémiai heti tudósításokat. Akkor elolvastam az ő tudósításainak egy részét és mondhatom, helyes az a megállapítás, hogy „az ő tudósításai nem egyszerű kivonatok, de valóságos okfejtő, felvilágosító fejtegetések színvonalán állottak”. Addig a hírlapirodalom alig vett tudomást az akadémiai ülésekről.

A Gazdasági Egyesület megbízásából készítette a magyar vasúthálózatra vonatkozó emlékiratot, mely több nyelvre lefordított. Készített Magyar Népbank tervet is, mely több helyütt életbe is lépett. Eötvös felhívására elkészítette az Országos Ipari egyesület tervét. A magyar földbirtok hitelállásáról Lónyaival együtt készítette a Gazdasági Egyesület emlékiratát. Ennek alapján állott a Földhitelintézet megalakítása. A hitelintézet alapszabályain és ügyrendje kezelési utasításain ő dolgozott legtöbbit. Annyi bizonyos, hogy amihez ő érdeklődéssel hozzányúlt, alkotó lelkének bélyegét reányomta. Neve nemcsak kora politikai életével, de legnagyobb és legbecsesebb társadalmi és közművelődési intézményeinkkel is elválaszthatlan kapcsolatban áll.

IV.

Jelentékeny publicisztikai munkát végzett különösen 1861- és 1862-ben a Pesti Naplóban. Itt számos cikkben védelmezi a megyék és törvényhatóságok jogait és erősen ostromolja az akkori kormány abszolutisztikus törekvéseit. Különösen ügyeimet érdemlők azok a dolgozatai, melyekben a Pesti Napló „Bécsi dolgok” című rovatában a kormánypártnak magyar nyelven megjelenő hírlapjai ellen vitatkozik napról-napra, Ezekben igen becses alkotmányjogi anyag van. Nagy eréllyel és nagy közjogi tudással védte az 1848-iki alapot szemben az októberi diplomával. Ezt az anyagot maga Deák Ferenc is nagyrabecsülte, mert midőn Deák Ferenc Lustkandl ellen a hírneves közjogi művén dolgozott, sokszor fejezte ki azt a nagy értéket, melyet Csengerynek működése a Pesti Napló „Bécsi dolgok” című rovatában a magyar alkotmányjogi álláspont jogosultságának megvilágításában képviselt. Elfogultság nélkül állíthatjuk, hogy ez a munkásság, melyet a bécsi iránnyal szemben a „Bécsi dolgok” című rovatban Csengery kifejtett, érdemteljes előcsatározása volt annak a diadalnak, melyet Deák Ferenc Lustkandl ellen írt mesterművével kivívott.

Az alkotmányos élet kezdetén a jogfolytonosság legbátrabb harcosa volt. Ő is már az ötvenes években az 1848-iki törvények alapjára helyezte a nagy kibékülés munkáját. Ezen a szilárd alapon állva vélte Deák elérni a teljes kiengesztelést a nemzet és félrevezetett királya között. A közkeletű bombasztok, az ócska politikai frázishalmazok iránt ellenszenve volt.

Ezért a komoly gondolkozású politikusok mindig igen nagyra becsülték.

Ezek élén állott maga a haza bölcse, Deák Ferenc. Ő nemcsak legbensőbb baráti bizalmával emelte magához, de politikai cselekvésének is részesévé tette. Sokszor hallottam ajkáról azoknak a nagyjelentőségű politikai tényeknek legrészletesebb elbeszéléseit, mely tényeknek létrehozásában együtt működött Deák Ferencel. Sohasem állította magát előtérbe. Még látszatát is el akarta kerülni annak, mintha ő más szolgálatot is tett volna Deáknak, mint a leghűbb munkatárs szolgálatát. Sőt nem egyszer megróttá azokat, kik azzal dicsekedtek, mi az érdemük Deák egyik vagy másik politikai gondolata megérlelésében vagy épen cselekvésében. Deák legnagyobb politikai alkotásában, a kiegyezésben az elfogulatlan

bírálat is elismerte, hogy gróf Andrássy Gyulán kívül a legjelentékenyebb munkásságot fejtette ki Csengery Antal, Ő maga — ha erről volt szó — csak annyit mondott: tettem, dolgoztam Deák számára, amit csak kért tőlem és mindig az volt a törekvésem, hogy Deák legyen megelegedve azzal, amit dolgoztam. Deák nemcsak becsülte, de magyar lelkének őszinte barátságával szerette is Csengeryt.

Miniszteri állásra, csakúgy mint Deák, nem vállalkozott. Nem azért, — hogy csak Deák példáját kövesse és — mint a rossz-hiszeműek állították — hogy magát Deák mellé állítsa. Annyi bizonyos, hogy a kiegyezés után a közvélemény számított arra, hogy Csengery az első kabinetben résztvesz. Sőt bizonyos, családás árnya vonult végig a hazán, hogy „az, aki oly nagy részt követelhet magának a kiegyezés munkájából, nem volt az új kabinetben!” Annyi ismerettel rendelkezett, hogy bármely minisztérium élére is állhatott. A közvélemény később is csaknem követelte, hogy legyen miniszter. De ő hajthatatlan maradt. Bár nem egyszer mondta: „bizony, ha pénzügy-, belügy- vagy épen közoktatásügyi miniszter lettem volna, ezt vagy azt egészen másképpen tettem volna.” Elmondta azt is sokszor, hogy ő a kiegyezés után tisztán látta, hogy nehéz idők fognak bekövetkezni magára a kiegyezésre is. A kiegyezésnek hatalmas ellenzéke volt különösen eleintén.

Ily helyzetben ő úgy látta, hogy nagyobb szolgálatot tehet úgy a kiegyezés védelmében, mint a kiegyezés propagandájában, ha mint teljesen független képviselő veszi ki ebben részét. Különösen eleintén a delegáció munkájában, hol be kell bizonyítani már az első delegációnak, hogy „az nem öszparlament, hogy a delegáció hatáskörét nem szabad az országgyűlés rovására tágítani”. Sajátszerű, de az ellenzék nem egyszer oly tárgyakat akart tárgyalatni, melyek nem estek a delegáció hatáskörébe. Tele volt a levegő azzal, hogy az ellenzék arra törekszik, hogy a delegáció működését ferde irányba terelve bebizonyítsa ennek lehetetlenségét. A kormányban és a pártban is eleintén ellenezték, hogy ellenzékít válasszanak a delegációba. Ezek csak bajt okoznak, volt a kormánypárti jelszó. Csengery ebben a nézetben nem osztozott. Ő inkább azt remélte, hogy az együttműködés közelebb hozza az ellenzékét a kormánypárthoz, látva, hogy a delegációban nincs veszélyeztetve egyetlen állami érdek sem. Csengery felfogását helyeselte Deák,

így történt, hogy ellenzékiet is bevásztottak a delegációba. Csengery már csak azért is erőltette az ellenzék beválasztását a delegációba, hogy „szemtől-szembe álljanak az ott tárgyalt ügyekkel és politikai nézetük szokjék ahhoz, hogy az 1867-es alapon lehet becsületesen és eredményesen dolgozni a haza felvirágzásán”. Ezért egyenesen Deák kérésére vállalkozott Csengery arra, hogy mivel Deák nem akart a bécsi delegációban résztvenni, ő vegye át az első delegáció menetének felügyeletét és tulajdonképpen a Deák-párt irányításával reá háruló feladatok elvégzését. Az ebben a kötetben közzétett jegyzetei felvilágosítást adnak, mit végzett Csengery a delegációban és mennyire igazolt volt az a felfogása, hogy ellenzékiet is válasszanak be a delegációba. Ő maga azt a politika: tevékenységet, melyet az első delegációban kifejtett, egyik legértékesebb politikai cselekvésének tekintette. Ez világít be abba a politikai működésbe is, melyet később a fúzió létrejötte érdekében kifejtett, melyről e kötet részletesen beszámol. Csengery ugyanis igazi parlamentarizmust akart. Jól tudta, hogy a parlamentarizmus lényege a csere-kormány. Két kormányképes nagy párt nélkül nincs igazi parlamentarizmus. Ő, aki a negyvenes évek nagy előkészítő munkájában oly tevékeny részt vett, sajnosán tapasztalta, hogyha az ellenzék közjogi alapon áll, ez az egy párt merev uralmára és az ezzel járó veszélyekre vezet. Teljes tudatával bírt annak, hogy ennek csak egy csillapító ellenszere lehet és ez az, hogyha a közjogi alap támogatására az ellenzék egy része megnyerhető és természetesen osztozik a kormányzati munkában és felelőségben is.

Deák és Csengery között mindig a legzavartalanabb baráti viszony volt. Ez a hatvanas évektől kezdve csak folyton erősödött.

Csengery 1861-ben képviselővé választván, szorosán Deákhoz csatlakozott. Haláláig tagja volt a képviselőháznak és 1865 óta óriási munkásságot fejtett ki a bizottságokban. Deák Csengeryvel mindent megbeszélte és Csengery családi körében is igen jól érezte magát. Ha Deák az ő sógorától, Oszterhuberttől vagy másoktól is kapott vadat, gyümölcsöt, Csengerynének, a „kedves komaasszonynak”, mint megőrzött kis levelei mutatják, mindig a legszívélyesebben küldött Csengeryék asztalára. A legbensőbb barátság érzetével tün- tette ki Deák az egész Csengery családot. Maga ajánlkozott a legkisebb leány (az én feleségem) keresztatyaságára és bizony mi

zalaiak tanúságot tehetünk arról is, hogy makor Tisza Kálmán kiadta a jelszót, hogy kormánypárti képviselőt nem szabad Biharban választani és ennek következtében Csengery régi kerületében nem választott meg, Deák Ferenc a zalamegyei uraknak, köztük atyámnak is értésére adta, hogy „az én leghűbb barátomat és legbecesebb munkatársamat már csak megválasztjátok a nagykanizsai választókerületben „.

Nagykanizsát említve talán szabad megemlítenem, hogy itt mutattak be Csengery Antalnak.

Egy alkalommal lejött Csengery, mint képviselő Nagykanizsára Szilágyi Dezső, Gyulai Pál, Pompéry és mások társágában. En akkor jogász voltam, de a szünidőben otthon tartózkodtam. Többek ösztönzésére pohárköszöntőt mondtam a Csengery Antal tiszteletére adott közebeden a nagykanizsai fiatalság nevében. Ebben a felköszöntőben szoltam azokról a nagy érdemekről melyek díszítik azt a publicisztikai csoportot, melyhez a negyvenes években Csengery tartozott. Utaltam az úgynevezett doktrinäre nagy irodalmi és politikai érdemeire, de különösen Csengery publicisztikai munkásságának értékét méltattam, melyet a Pesti Hírlap és később a Pesti Napló hasábjain kifejtett, melegen szólva arról az irodalmi, sőt politikai eseményről is, melyet a Magyar Szónokok könyve az abszolút korszakban jelentett. A pohárköszöntő után magához kért Csengery és ezt mondta: „fiatal barátom, ha Pestre jön, látogasson meg”. Meglátogattam és áldom a napot, midőn néhány év után Csengery családjának tagja lettem. Ekkor azonban már Csengery egy évvel előbb meghalt, de én éveken át már előbb csaknem mindennapos voltam a Csengery-háznál.

Csengery Antal igazi egyéniségéről az nem alkothat magának tiszta képet, aki nem látta őt családi körében. Aki nem volt tanuja annak a gyöngédségnek, mellyel nagyműveltségű neje iránt viseltetett. Annak a szülői szeretetnek, mellyel gyermekeit körülvette és annak a tiszteletnek és legbensőbb szeretetnek, mely gyermekei lelkivilágát atyjukhoz fűzte. Mily gyöngédség jele, hogy mikor legerősebb és legkomolyabb munkával terhelve, az első bécsi delegáció alkalmával, amelyet mint említettem, ő is politikai cselekvésének egyik legjelentékenyebb mozzanatául jelzett, időt szakított arra is, hogy kisleányának, ki még akkor csak a nyomtatott betűket tudta olvasni, kedves kis levelet írt *nyomtatott betűkkel*.

A napi terhes munka után, mely a Földhitelintézet, az országgyűlés, különösen az ő elnöklete alatt, igen nagyhatalmú pénzügyi bizottság és az akadémia között oszlott meg, csak otthon érezte jól magát. Akik ismerték családi életét s mint meghitt barátok léphettek át házi szentélye küszöbét, — írja Szász Károly — jól tudják, hogy lelkének fénye legelőször övére esett s szívének melege úgy hatotta át háza belsejét, mint a tűzhely, mely a szoba közepén áll s mely mellett a legjobb és legmelegebb hely azoké a kéréseké, akik körülállhatták.

Csengery klubbokban, kaszinókban csak akkor jelent meg, ha erre feltétlenül szükség volt. Szalonja azonban az előkelő politikai és tudományos köröknek keresett helye volt. Ritka nap volt olyan, hogy két-három vendég esténként ne ült volna szerény vendégszerető, asztalánál. A társalgásban Csengery mindig élénk részt vett. Különösen l gyönyörködött azokban a vitakozásokban, melyekből Gyulai Pál és Szilágyi Dezső szellemi szikrái pattogtak ki. Aki csak a közpályán látta, aki csak a reális gondolkozású és külsőleg zárkózottnak mutatkozó politikust állítja maga elé, az el sem képzele, hogy minő bensőséges családi érzések uralkodtak az ő lelkén. Mily boldog volt kis városligeti villájában. Itt a családi ebédeknek gyakori vendégei voltak Deák Ferenc, Gyulai Pál, Pompéry, néha Kemény Zsigmond. A kert fái között emlékezetes volt az Andrássy Gyula meggyfája is. Gróf Andrássy Gyula sokszor benézett Csengeryékhez egy-egy sétalovaglása alkalmával. Akkor több lap meg is írta, hogy Andrássy a nyári lak léckerítéséhez vetette a kantárszarat és nyár elején a kertnek egyik szép meggyfájáról szedegette a meggy-szemeket. Ezért nevezték el családi körben ezt a meggyfát Andrássy meggyfájának. Csengery boldogan mondogatta mindig, hogy ő egy homokos telket vett és itt minden a saját ültetése. Érdekes levele maradt hátra, melyben bátyjának megírja, hogy „minden pénzt beépítette, sőt adósság is terheli. De szükségem volt reá nekem és családomnak is, mert különben idő előtt elpusztulok · így talán még megszerezhetem azt, amit most meddőnek látszó befektetésre fordítottam.” Olvassuk csak el leveleit nevéhez, kit kimondhatatlanul szeretett, atyjához, bátyjához, mennyi szívjóság, mennyi benső közvetlen nemes érzés sugárzott ki soraiból. Mennyire uralkodik rajta a barátság érzete, kitűnik Arany Jánoshoz, Weninger Vincéhez intézett leveleiből. Hogyan tudott örülni a nagy műnek, mit barátja

Eötvös a XIX. század uralkodó eszméiről írt. Ezt a legbensőbb baráti érzéssel hirdeti atyjához írt leveleiben és lelke egész melegevel örül, hogy Magyarországnak mennyi dicsőséget fog Eötvös mélyen járó munkája szerezni.

Annak, aki eddig Csengeryt a rideg ember színében látta, nagyon meg kell változtatnia véleményét, aki elolvassa ezt a kötetet. Mert igazi benső életvilága még csak halvány nyomát sem mutatja a ridegségnek.

V.

Összegyűjtött munkáinak megjelent öt kötete irodalmi és tudományos működése nagy részének hű ismertetője. Néhány róla írt nagybecsű tanulmány is őrzi emlékét. Ezek élén halad Gyulai Pál emelkedett emlékbeszéde, melynek hatása alól, aki Csengery életével foglalkozik, el nem zárkozhatik. Életrajzának megírása azonban hiányzik. De adatokkal igazolt életrajza, különösen politikai munkásságának tüzetes megírása csak ezentúl válik lehetségessé. Most, midőn nyilvánosságra kerülnek több irányban naplószerű hiteles feljegyzései. Nem vezetett rendszeres naplót. De közérdekű levelezésének nagy része a közvetlenség hűségével vázolja a történeteket. Többet ér, mint a hiú államférfiaknak a „l'esprit de l'escalier”-vel felcicomázott, önmagasztaló, kicirkalmazott naplói. Ezek különben rendszerint az ellenkező hatást is érik el, mit a naplóíró elérni akart. Az ilyen naplók nem teszik nagyobbá, de rendszerint kisebbé annak íróját. Csengery feljegyzései — igazán elmondhatjuk — történeti hitelességűek. Ezért sajnálhatjuk, hogy ő rendszeres emlékiratot nem hagyott hátra. Aki szereplését a nagy nyilvánosság előtt végzi, annak naplójára alig van szükség. De aki a zárt falak között teljesíti a legterhebb feladatokat, annak teljes egyéniségét a becsületes, hű napló szemüvegén át láthatnók a maga igazi világában. Nem hagyhatott ily naplót maga után, mert neki nem volt ideje a rendszeres naplóírásra. Nagy körvonalakban köztudattá vált ugyan már életében politikai működésének jelentősége, — mégis csak e kötet tartalma után látjuk az ő államférfiúi zajtalan működésének élénkebb vonásokkal kiegészített képét. Erre a kiegészítésre szüksége van a közpálya oly munkásának, ki érdelemes munkájának nagy részét nem a nagy nyilvánosság tapsai között, hanem csak a beavatottak tudtával végezte. Szász Károly írta felőle „Egy képviselő naplójegyzetei” munkájában: „Azt tudja

mindenki, miért van Csengery mindig Deák oldalán, mert jobbkeze, mert eszméinek leghűbb kifejezője s mert Csengery sehol sincs ok nélkül, egymaga annyit dolgozik, mint Deákon kívül az egész országgyűlés, bámulatos amennyit ez az ember ért, amennyit bír, amennyit tesz.” Az 1865-iki országgyűlés megnyitásának idejéből fennmaradt naplótöredékek is rávilágítanak arra, mily kár, hogy ezek töredékek maradtak. Itt is ő volt a felirati bizottság jegyzője. Még a karácsonyi szünet alatt készítették el Deákkal együtt a felirati javaslatot. Az 1866 március 3-án érkezett királyi leiratra a válaszfelirat szerkesztésével megbízott kilences bizottság tárgyalásáról tett feljegyzései új adatokat jelentenek. Minő munka jutott osztályrészül Csengerynek a közös viszonyok ügyében kiküldött hatvanhetes bizottság történelmi nevezetességű tizenötös albizottságában, azt kortársai mindig kiemelték. A bizottság két hónapra át ülésezett. Ennek a bizottságnak a tárgyalásairól hű képet nyújtanak Csengery feljegyzései. Ez lesz egyik leghitelesebb történeti kútforrás a tizenötös bizottság tárgyalásairól. Csengery volt a tizenötös bizottság előadója is, de a részletek formulázását a bizottság Deákra és Csengeryre bízta. Deák nagy eréllyel sürgette, hogy még a háború (Porosz- és Olaszország) miatt bekövetkező országgyűlési elnapolás előtt elkészüljenek a munkával. Reggeltől estig dolgozott Deák Csengery vei együtt a jelentésen. Deák azt akarta, hogy a háború előtt már leszegezzék álláspontjukat, amelyről, — mint ismeretes, — később Deák tette meg azt a nagyjelentőségű nyilatkozatot, hogy „mi a háború elveszte után sem akarunk mást, mint a háború előtt”.

Az 1867-ben kinevezett minisztérium javaslatára a Deák és Csengery szerkezete iktatott a magyar törvénytarba, mint 1867: XII. t.-c.

A „kvóta és államadóssági ügyek” ügyének hiteles történeti Csengery feljegyzései tárják fel. A nyilvánosság kizárásával foh tártott ezekről a tárgyalásokról a legellentétebb híreket közölt az akkori osztrák és magyar sajtó, úgyhogy azok a tudósítások a hitelesség nézőpontjából értéktelenek. Kónyi Lónyay feljegyzései alapján előadja a tárgyalásokat és Lónyay működése részletesen elő is van adva, de a bizottság tanácskozásai igen sokszor meg sincsenek említve. Sőt egyes tanácskozási napokról, mint például az augusztus 26., 27., 29. és a szeptember 9., 17., 18., 19-iki

tanácskozásról említés sincs téve. Csengery feljegyzései a tanácskozások hű képét nyújtják.

Hogy az egyező félek között az érintkezés módját nemzetközi alapon szabályozták, ez az ő indítványára történt. Az izeneteket ő szerkesztette a magyarországi bizottság részéről. Különösen fontos Tolt a második nagy izenet, melyért külön jegyzőkönyvi köszönetet szavazott a magyar bizottság.

Hogy minő szerepet töltött be Csengery *a horvát egyezményes törvény létrehozásában*, azt is sokat emlegették kortársai.

Most az ő tollából kerül nyilvánosságra a tárgyalások története. Ebből megállapítható, hogy minő szolgálatot tett ebben az ügyben az ő munkássága, ki már 1848 előtt és azután is a horvát kérdéssel, Fiumével irodalmi tanulmányokban foglalkozott. De fontos szerepe volt itt azért is, mert a „fehér lap” jelszava mellett ügyelni kellett, hogy a Szent István koronája birodalmának államegységén csorba ne ejtessék. Különösen államférfiúi tapintatának tanúsága az, hogy még magát Deákot is óva intette, hogy a horvát nemzeti párt túlzott követeléseivel szemben tartózkodóbb magatartást kell tanúsítani, mert ezeknek a követeléseknek bőkezű teljesítésével az unió-párt súlya és tekintélye szenved. Tudnivaló, hogy a horvát ellenzék arra törekedett, hogy csaknem minden kapcsolat megszűnjék. Csengery közvetítő szerepet töltött be Deák és a kormány között. Az első regnikoláris bizottság 1866-ban eredmény nélkül oszlott szét, a második 1868 április végén ült össze. Mindkettőnek Csengery volt jegyzője és előadója. A rendszeres tárgyalásokat fesztelen eszmecsere 'előzte meg. Kiküldtek albizottságot. Itt látva Csengery, hogy a szóbeli megállapodásokat a horvát bizottság egy-két tagja elfelejteni látszott, kérte, hogy ő formulázhassa azokat. Munka közben ő az egész egyezményt formulázta ezt az egyezményt kevés változtatással mindkét bizottság elfogadta és mindkét bizottság köszönetet is szavazott Csengerynek.

Az államadósságok kezelése és ellenőrzése tárgyában Csengery Antal hálára méltó szerepet töltött be. Vigyázott arra, hogy a megoldás az 1867: XII. t.-cikkel ellentétbe ne jöjjön.

Az osztrák és magyar minisztérium között létrejött egyezményt Csengery legbehatóbb bíráló tárgyává tette. Az ő módosításaival jött létre az egyezmény, melyben kimondatott annak a jogalpnak fenntartása, melyet az 1867: XII. t.-c. felállított. Kimon-

dotta az egyezményes szolidaritás megszüntetését, de a kezelésre nézve fennmaradt az együtteség. Emiatt Csengery az előadói tisztelet nem vállalta. Lehetetlennek tartotta Csengery az együttes kezelést. Végre is belátta mindkét fél, hogy helyes a Csengery által formulázott levél álláspontjára helyezkedni, és így a kezelés átadatott a másik félnek, de 1868-ban már az államadósságot a delegáció hatásköréből kizárták.

Köztudomású az, hogy tanácsát kikérték az Ausztriával kötött ; *vám- és kereskedelmi szerződés* (1867: XVI. fc.-c.) megkötésénél is. Erről sokszor elmondta Csengery, hogy akkor még kevés szakértelmelem volt a magyar minisztériumokban. Csengery már 1848. előtt a védegyeleti mozgalomnál kifejtette azt az alapot, amelyen létrejöhet az egyezmény. Ez szolgált most alapul. Az 1868: XLVI. t.-c. a *függő adósságok* ellenőrzéséről az ő formulázása szerint jött létre. Az állósított államadósságok rendezése alkalmából Lónyay törvényjavaslata a pénzügyi bizottságban megbukott és Lónyay visszavonván javaslatát, új tárgyalásokat akart megkezdeni. Ekkor azonban kikérte Csengery véleményét és most látjuk, hogy az a vád, hogy a kiegyezés után nem gondoltak az illetékes körök arra, hogy az államadósságok konverziójából eredő haszonban Magyarország is részesüljön, alaptalan.

Csengery Antal szerepe a „pénzügyi bizottságban” valóban politikai működésének java részét alkotja. A pénzügyi bizottságnak sohasem volt akkora tekintélye, mint akkor. Az bizonyos, hogy a miniszterekre nézve nem volt mindig kényelmes, mert sok javaslat bukott meg már magában a pénzügyi bizottságban. Ennek a bizottságnak Csengery kezdettől fogva tagja, sokáig elnöke volt. Kortársai sokszor elmondták, hogy ő állapította meg a mintát, melyet a budgettörvényeknél használnak. A költségvetések tárgyalásánál sok reformot indítványozott. Az *állam-számszék* szervezésében Csengerynek van legtöbb érdeme. Maga szerkesztett javaslatokat, melyek éles ellentétben voltak Lónyay javaslataival. A Lónyay-féle hivatalos javaslatok az államszék szervezetét nem a maga nagy alkotmányjogi jelentőségében karolták fel. Ezek szerint a javaslatok szerint nem lett volna a számszék hatályos ellenőrzője az állami bevételeknek és kiadásoknak, hanem inkább a kormány hatalmi körében mozgó számvevői hivatal keletkezett volna. Lónyay felfogásában Deák sem osztozott

és Csengery álláspontja vált a párt álláspontjává. Ezekről bő felvilágosítást nyújtanak Csengery feljegyzései és a levélváltás Weninger Vincével. Weningerhez Csengeryt a legbensőbb barátság köteléke is fűzte. Nagy pénzügyi szakképzettségét sokra becsülte. Deák és Csengery nem is gondoltak másra, mint Weningerre az állami számszék elnöki állásának betöltésénél. Nagyon kellemetlen meglepetés volt, midőn a képviselőház többségének választása mégis nem Weninger Vincére, hanem a pénzügyi téren soha ki nem tűnt, de különben akkor előkelő erdélyi politikusra, Gajzágóra esett. Igen érdekes világot vetnek az akkori pártviszonyokra is a Csengery Antal és Weninger Vince közötti levelezések. Deák is elkedvetlenítette pártjának ez a nem várt magatartása. Csengery — mint már említettem — következetesen foglalkozott azzal az eszmével, hogy a balközép-pártot megnyerje a hatvanhetes alap számára. Mindig a parlamentarizmus veszélyének tartotta azt, hogy az ellenzék más közjogi alapon állva csak alkotmányválságok útján kerülhet kormányzásra, így hiányzik az egészséges kormánycsere. Ily helyzetben, ha a közjogi alap fenntartása a magyar állam érdeke, csak az segíthet, ha az uralkodó párt iparkodik a mérsékelt ellenzékét fölszívni és így részesévé tenni a felelős kormányszaknak. Semmi kétség, hogy Csengeryt ez az eszmekör vezette, midőn helyeselte azt, ha Ghyczy Kálmán kilép a balközép-pártból. Ez volna az első lépés a későbbi fúzióhoz. Mindenesetre az akkori politikai korszakot sok irányban új adatokkal megvilágított színben látjuk, ha elolvassuk a Ghyczy Kálmánnal folytatott levelezést és a fúzió létrejöttének egész történetét. Csengerynek igen nagy része volt abban, hogy Deák megnyerhető volt a fúzió részére, mert ő kezdetben idegenkedett Tisza Kálmántól, akit azonban később igen nagyra becsült, sőt benne a kiegyezés leghivatottabb fenntartóját látta.

Említettem már, hogy Csengeryre az első bécsi delegáció alkalmából oly sok terhet róttak, hogy egészségi okokból elhatározta lehetőleg elkerülni az 1877-iki bécsi delegációba való kiküldését. De ez elől mégsem térhetett ki. Naplót nem vezetett a nyilvános tanácskozásokról, amit fölöslegesnek tartott, mert azokról a sajtó értesíti a közönséget. Ellenben a delegáció megnyitása előtt március 7-én Wenckheim Bélánál lefolyt megbeszélésről, hol Andrassy bizalmasan feltárta a külügyi helyzetet, továbbá a delegáció bizottságának március 10-én tartott összes üléséről, mely a

60 millióról szóló rendkívüli hitel tárgyában előterjesztett javaslat egyhangú megszavazását eredményezte, fontos tartalmú feljegyzéseket tett. Itt volt megvitatva az úgynevezett „keleti kérdés”. Itt kérdezték meg a delegáció tagjai: „igaz-e, hogy Bosznia és Hercegovina kompenzációtul monarchiánknak jut? Van-e összekötése ezzel ennek a 60 milliónak?” „Semmi. — kiáltott közbe Andrassy. — se osztályrész, se kompenzáció.” Azért idéztem ezeket a szavakat, hogy látható legyen, minő közvetlenséggel jegyezte: el Csengery e tanácskozást. Nagy faggatásnak tették ki Andrassyt. Andrassy nyilatkozatai után föltették kategorice a kérdést: „Tehát nem lehet tartani semmi körülmények között Bosznia elfoglalásától?” Erre azt felelte Andrassy: „Ezt egy külügyminiszter se mondhatja ki általában.” Erre keletkezett az elcsüggedés. A visszatevésnek az ellenzék részéről Ernust Kelemen adott kifejezést. Falk azt mondta: „Ha Boszniába berukkolunk, akkor Belgrádig nem szabad megállani.” „Hogy Szerbiát is annektáljuk — kiáltott fel Andrassy — Isten mentse meg ettől államunkat „...Csengery azonnal belátta, hogy nyilvános nagy külpolitikai diszkusszió most a berlini kongresszus előtt Andrassy ily nyilatkozatai után lehetetlen. De lehetetlen az is, hogy teljesen néma maradjon a delegáció. Falk mint előadó, megelőgszik az előzetes megbeszéléshez képest annak kimondásával, hogy *a megszállást nem szándékolják és nem erre kéri* a hitelt. Az ellenzék, különösen Apponyi, Szilágyi számos kérdést intéztek Andrassyhoz. Némelyikre válaszolt, másokra nem, de beszéde nagy hatást tett a jelenlevőkre. Ekkor felállt Csengery és az előadói javaslat elfogadását ajánlotta, mert — úgymond — nem akarom magamra venni azt a nagy felelősséget, mely abból háruhána reám, ha azt mondhatnák utóbb, hogy egyik-másik érdekünk megvédése azért nem sikerült, mert a delegáció megtagadta az eszközt, mely a miniszter föllépésének nagyobb súlyt adott volna. Csengerynek felszólalása után az ellenzék megfontolás! időt kér. Csengery feljegyzí naplójában, hogy a lapok helytelenül írták, hogy őt megnyugtatta Andrassy nyilatkozata: „Ez csak annyiban igaz, hogy amiben sohasem kételkedtem, úgy most is Andrassy jó szándékai iránt vagyok megnyugtatta.” Andrassy az előadó szerkezetéből azt, hogy „súlyos áldozat csakis nagy célokért fog igénybe vétetni”, a „*nagy célt*” ki akarta hagyatni. Ebből az ellenzék és a bécsi lapok tőkét csináltak. Kiszínezték

azt oly módon, hogy íme a nemzet vérét és pénzét „*kis cél okra*” is hajlandó a kormányzat elhasználni. Apponyi már vissza akarta vonni szavazatát, mellyel a 60 milliót megszavazta. Természetesen a kormány föltétlen hívei, Andrassy óhajának megfelelőleg, követelték a „nagy célok” kihagyását. Csengerynek sikerült kellő formulázással a kivezető utat megtalálni, oly módii, hogy a nagy célok” bentmaradtak a szerkezetben, de, úgy, hogy a „nagy célok” egyenes kapcsolatba hozattak a monarchia „valódi életérdekeivel” és nem ettől elkülönítve használtattak. Így sikerült a csaknem meg hiúsult politikai célt elérni. Azt a politikai célt, hogy a delegáció imponáló egyhangúsága megóvassék.

Élénk részt vett Csengery az 1877-iki kvóta-bizottság tárgyalásaiban is. Lehetetlen volt ez elől kitérnie annak, aki 1867-ben oly jelentékeny tényezője volt a kvóta-bizottságnak. Csengery minden tárgyalásra lelkiismeretesen szokott készülni, de soha lelkiismeretesebben nem készült tárgyalásra, mint erre. Minden kérdésre összegyűjtötte a statisztikai adatokat is. Sokszor említette, hogy azért vállalkozott főleg a kvóta-bizottsági tagságra, hogy itt talán sikerül megszüntetni azokat a hátrányokat, *melyeket Magyarország gazdasági érdekei az első kiegyezésnél szenvedtek.*

Tudjuk, hogy a két kormány által kötött szerződés megbukott. „Szerencsétlen ómen a kiegyezés többi részére — jegyzi be naplójába Csengery — szerencsétlen monarchia, melynek csak egyikében van parlamenti kormány. A másik államban oly kormány van, melynek nincs többsége, sőt a parlament országos bizottságába egyetlen szavazatot sem volt képes magának megszerezni, s ily kormánnyal kell egyezkedni a mi kormányunknak! Mily biztosítéka ez az egyezménynek! S különös, hogy a kötött egyezmény létesítésével se a közös miniszterek, se a fejedelem nem törődnek. Legalább épen nem érvényesítették befolyásukat úgy mint 1867-ben.”

VI.

Jellemzők Csengery lelkivilágára e kötet adataiban azok az írások, amelyek az *inkompatibilitás* kérdésére vonatkoznak. Br. Kaas Ivorral váltott leveleiben az ártatlanul megtámadott egyéni becsület-érzés legerőteljesebb megnyilatkozása nyilvánul. Sokszor mondta, hogy „én sem kerülhetem ki, hogy becsületemet meg ne támadják, pedig hát egyebem sincs, mit gyermekeimnek hagyhatok, mint

becsületes nevemet.” Kaas Ivor, a könnyelműen megírt támadó cikk szerzője, azzal a méltatásával, melyet Csengery halála alkalmával írt, ki akarta engesztelni a könnyelmű támadás bántó hatását. „A gondolatot, hogy őt is elveszítjük — írja Kaas Ivor — meg nem szokhatjuk. — Meglepetve állott mindenki, mert megdöbbentette a való és a legerősebb is megrendült, minden hazafi megszorodott. Ki volt Csengery Antal? Teremtő lángész, mint Széchenyi? Nem. Költő, mint Vörösmarty? Nem. Szónok, mint Kossuth, államférfi, mint Deák, miniszter, mint Andrássy, író, mint Eötvös? Egyik sem. Csengery tudós volt, politikus és publicista: a legműveltebb valamennyi között. A nagy emberek sokasága született és élt vele egyszerre s mindezek társaságában kimagaslott ismereteinek bősége és ítéleteinek alapossága által. Ezért becsülték őt oly nagyon mindazok, kik őt ismerték, de nemcsak ezért, mert tudományának terjedelméhez és gondolkozása szabatos szépségéhez járult jellemének korrektsége és cselekedetének józan célszerűsége.” Br. Kaas Ivor — nekem is mondta egy alkalommal — semmit se bánt meg úgy, mint hogy elragadta impulzív természete és igaztalanul támadta meg a puritán lelkű Csengeryt.

Akinek csak egyszer volt alkalma Csengerynek egy-egy közoktatási kérdéstről szóló tanulmányát elolvasni, vagy épen ily kérdésekről vele beszélgetni, az megítélhette, milyen emelkedett nézőpontból tekinti ő a pedagógia nagy problémáit is. Mennyi tudás, mennyi olvasottság, mennyi tapasztalat szövődik össze az ő elgondolásának eredményeiben. A legnagyobb szeretettel foglalkozott a közoktatási törvényjavaslatokkal. Ezt tekintette ő az ő leg-sajátosabb területének — „hisz ő is volt tanító. Ő is beelátott a gyermeklélekbe. Ő is tudja, miként lehet a tudás magvát, a jellemképzés elemeit átültetni az új nemzedékbe.” Semmiért sem bosszankodott úgy, mintha nézete szerint elhamarkodott, ötletszerű, céltűvesztő reformjavaslatok kerültek a Ház elé. Nem is volt kíméletes ezekkel szemben. De azért mindenütt iparkodott javítani. Föl vannak jegyezve módosításai, melyeket a népoktatási törvényjavaslat bizottsági tárgyalásain tett. A pedagógiai botlásokat külön csoportosította. Az közismert, hogy a népiskolai közoktatásról szóló törvényeket nagyon sok módosításával csaknem egészen újjáalakította. Minden párt ellenszenvvel fogadta a miniszteri javaslatot, melynek központjában a községi népiskola, mint uralkodó típus állott. Sikerült

mégis a módosításokkal elérni azt, hogy végre csaknem közakarattal fogadták el. Mint fővárosi képviselő, nagy részt követelhet magának mindenben, ami a közoktatás emelése körül történt. Elnöke volt a városi pénzügyi és polgári iskolai bizottságnak. A polgári iskola gondolatát ő vitte be a törvénybe. A népiskolai törvényben az ő általa tett módosítások döntötték el a nagy kérdést, községek vagy felekezeti legyenek-e a főváros népiskolái. Buda és Pest egyesítésének is lelkes munkása volt. Ízig-vérig kultúrpolitikus volt. Mint a Budapesti Szemle szerkesztője, már a hatvanas évek elején egész cikksorozatot dolgoztatott ki a Szemle számára. Ez a cikksorozat hű tájékoztatót nyújtott a közoktatásúgy európai állásáról. Ha vállalhatott volna miniszteri tárcát: úgy lelki hajlamánál fogva bizonyára a közoktatási tárca felelt volna meg neki leginkább. A közoktatás minden ágával behatóan foglalkozott. Ankétekben vett részt. Cikkei, értekezései összegyűjtve is megjelentek. Hátra maradt jegyzetei is tanúságot tesznek arról, minő gondot fordított a közoktatási kérdésekre. Concha Győzőnek, aki akkor kolozsvári tanár volt, egy levelét találtam, melyben elragadtatással üdvözli Csengeryt a jogi szakoktatásra vonatkozó nyilatkozatai alkalmából. De ép oly mélyen járó tanulmányok ékesítették őt a közigazgatási politika terén is. A képviselőház közigazgatási bizottságának megalakulásakor mondott beszéde és a községi törvény tárgyalásakor mondott országgyűlési beszéde nagy hatást keltettek országszerte. A legbelterjesebb tanulmány és bölcs elgondolás termékei ezek. Az új községi törvény átdolgozásában Deákkal és Ghyczyvel beható munkát teljesített. A közigazgatás jogszerűségének volt rendíthetlen híve. Egyik írásbeli feljegyzésében olvasom a következőket: „Jogszolgáltatásnak kell lenni a közigazgatásnak. Törvényekkel kell a közigazgatás minden ágát rendezni. A rendeleti jogkört szűk határok közé kell szorítani.” Őva intett a közigazgatási bíráskodásban azoktól a veszedelmektől, melyek a magánjogi irány túlcsapongása esetén a közigazgatási bíráskodás mezején származhatnak. Örömmel töltené el lelkét, ha meggyőződhetett volna, hogy ezt a figyelmeztetést hűen követi és remélem mindig követni fogja a magyar közigazgatási bírói gyakorlat. „A közigazgatási bíráskodás — úgymond — organikus, az egész államéletet átható megvalósulása csak a nemzet részvéte által történhetik. Közigazgatási bíráskodást kell gyakorolni a kormánynak és az önkormányzatnak is.”

Mit jelentenek e szavak? Azt, hogy a közigazgatásnak mindig jog-szerűnek kell lenni. Nem a sic volo. sic jubeo — de a törvény-parancca legyen irányadó. Igen helyesen utalt arra, hogy ehhez szükséges a kifejlett közigazgatási jog. „Nem egy kodifikáció. de minden ágat szabályozó törvény. De ez nem lehet egyértelmű a merev formalizmus bilincseivel. Ezekről fel kell szabadítani a közigazgatást.”

VII.

Nem írok sem kor, sem életrajzot, de tömör vonásokban nem-csak reámutattam e kötet tartalmára, de iparkodtam ezekben a sorokban hű jellemképet vetíteni Csengery Antal nemes alakjára. Őreá, ki életét teljes erejével a közérdek önzetlen szolgálatának szentelte. Arra az értelmi és erkölcsi jellemre, ki életének tartalmát valóban az igaz, a szép, a jó tartalmával töltötte be. Aki történelmi jelentőségű példányképéül szolgálhat arra, miképen lehet valódi nagy sikereket a politikai élet küzdőterén is elérni nagy műveltséggel, komoly tudással, mélyen járó elgondolással és rendíthetlen erkölcsi jellemmel anélkül, hogy politikai jelentőségű munkáját a nagy nyilvánosság előtt a retorika csillogó fényében ragyogtatva a tömeg tapsai között végezze. Példánykép maradhat arra, hogy oly korszakban is, midőn az isteni gondviselés bőven osztotta a nagyjelentőségű egyéneket, kik a siker minden külső eszközével is rendelkeztek, Csengery Antal belső tartalmassága, emelkedett lelkisége, munkájának tagadhatlan nagy értéke az első sorokig emelte. Szép és tartalmas élet is volt ez. A nagyváradi családi házban művelt lelkű atyja központjául szolgált annak a fiatalságnak, mely az új eszmék iránt fogékonyssággal bírt. Csengery Antal már kora fiatalságában Beöthy Ödön mellett körleveleket szerkeszt Bihar megye nevében, melyek országszerte hatást keltettek. Beöthy magával viszi Pozsonyba a diétára. Itt megismerkedik Csengery Szalayval, Eötvössel, Szemerével és országgyűlési tudósításokat ír Kossuth lapjában. Alig 23 éves korában» nagynevű barátjainak biztatására átveszi a Pesti Hírlap szerkesztését. _ Bele-kerül abba a díszes csoportba, az úgynevezett magyar doktrinärek csoportjába, mely valóban történelmi jelentőségű munkát végzett. Ok voltak azok, kik az eszmék zászlaját tartva kezükben előkészítették a parlamentarizmus, a felelős kormányrendszer reformját. A tett, a megvalósítás idején maga Kossuth tartotta már e

zászlót kezében. A magyar doktrinák nagy érdeme a történelem külön lapja.

Csengerynek politikai jelentőségű érdeme, hogy mindig ügyelt arra, nehogy a magyar központi kormányzati rendszernek gondolata ártson annak a hazafias küzdelemnek, mely az akkori bécsi kormány centralizáld, elnyomd cselekedetei és tervei ellen kitartó küzdelmet folytatott. A liberális ellenzék féltette a bécsi centralizmus ellen intézett egységes támadásainak értékét a doktrinák működésétől. A megértés áthidalása nehéz munka volt, hisz Eötvöst és Trefortot a liberális ellenzék szóvivői egyszerűen utasították, hogy tovább ne írjanak a központi kormányrendszer mellett. Ma már nyilvánvaló, hogy közéletünk történetében elvitázhatatlan nagy szolgálatot jelent a doktrinák munkája. Ok sohasem küzdöttek a megyék autonómiája ellen; de küzdöttek a parlamenti felelős kormányrendszerért és az ellen „a túlzó káprázat ellen, mely a municipalizmust veszélyeztetve látta a parlamenti kormányrendszer által. Csengery politikai jelentősége ezen a téren a félreértések elsimításában dombozott ki, anélkül, hogy határozott céltudatos álláspontjából a — parlamenti felelős kormányrendszerből — bármit is engedne.

Politikai jelentőségének oroszlánrésze kétségtelenül a nagy kiegyezési ügygel van összeforrvva. Deák, Andrassy, Csengery nevei ettől elválaszthatlanok. Csengery, mint Deák jobbkeze, jutott a köztudatba. Tényleg nem volt fontosabb államirat, melynek szerkesztésében Deák mellett az ő tolla közre ne működött volna. Politikai jelentőségű munkát végzett az első és az 1877-iki delegációban, a kvóta-bizottságban, a magyar-horvát regnikoláris deputációban. Pénzügyi téren az államháztartás rendezése volt munkásságának súlypontja a vezetése alatt levő pénzügyi bizottságban, de irányt adott itt arra nézve is, hogy a takarékoság nem az életforrásokat eltorlaszoló fősvénységet jelenti. A jövőt nem szabad soha feláldozni. Különösen a közművelődési érdekek rovására nincs helye a túlbuzgó kicsinyeskedésnek. A közművelődésért, a különféle tudományos hivatások sikeres működhetése érdekében, az Akadémia jogos igényeinek kielégítéséért maga lépett fel kezdeményezőköp, A budget berendezése és az állami számvitel kérdéseiben a kezdeményező szerepet ő vitte.

Találkoznak napjainkban oly szűk látókörűek, kik azért, hogy a nagy világháború katasztrófája, a kettős monarchia összeomlása

bekövetkezett — a kiegyezési mű érdemét egyszerre meg is tagadják. Ezeknek csak annak megismétlésével válaszolhatok, amit Deák Ferencről *JÁ világháború katasztrófája* után közzétett munkámban írtam.

Amely politikai tett kora követelményeinek magaslatán állott és a kornak az akkori viszonyok között és nemzeti életünk biztosításában az elérhető legnagyobb szolgálatot tette, az csak soha el nem múlt méltatást érdemel. A hatvanhetes békemű oly korszakot jelentett a magyar nemzet szenvedésekkel teljes történetében, mely a magyar nemzeti élet fenntartó és továbbfejlesztő korszakai közé tartozik. Mátyás király óta 1867-ig nemzetünk tényleg nem élhetett teljesebb nemzeti életet, mint a békeműn nyugvó félszázadban.

Ez a korszak ott áll azoknak a történeti időknek sorozatában, amely történeti időknek annyi megpróbáltatásaink között az a nemzetfenntartó hivatás jutott osztályrészül, hogy el ne lankadjon nemzeti erőnk, hogy bízni tudjunk történelmi hivatásunkban, hogy meg ne semmisüljünk a magyar életnek balsorsul jutott csapásai között.

Ily korszakok hőseinek érdemét nem ronthatja le az, hogy új katasztrófák nyomán új követelmények lépnek fel, hogy nemzeti életünket biztosító új eszközökről kell gondoskodnunk. A nemzeti fellendülést összekapcsoló nagy idők vezető szellemeinek piedestálját durva kézzel illetni megbocsáthatlan bűn a nemzet ellen. Ellenkezőleg, ahhoz a nagy erkölcsi erőhöz kell szent áhítattal segítségért fordulni, amely nagy erő a kellő tettet megtalálta a kellő időben, hogy mi is találhassuk meg a kellő tettet, mely nemzeti létünket biztosítja, mi is iparkodjunk megtalálni az utat oly korszak megteremtésében, melyről a történelem majd feljegyezheti azt, hogy ez a korszak megtalálta láncszemét annak a kapocsnak, mely a nemzetfenntartó időszakot annyi balsors között összefűzi.

Ily felfogással kell méltányolnunk azt az érdemrészt is, mi Csengeryt a nagy politikai békeműből megilleti.

Közoktatásügyi téren kiemelkedő mozzanata az ő kultúrpolitikai munkásságának, amit a népoktatási törvény létrehozásában kifejtett. „Neve úgy viszhangzott az ország tanítói között, mint a közoktatás élő programja.” Közgazdasági téren is több irányban elévülhetlen nyomok őrzik emlékét.

Publicisztikai téren valóságos új iskolát alapított. Már a negyvenes években a Pesti Hírlapba új stílust hozott be. Hadat izent a nagy körmondatoknak és erőltetett szónoki cifraságoknak, terjengős-

ségnek. Megalapította a magyar „irodalmi revü”-t: a Budapesti Szemlét és vele az essay-irodalomnak adott lendületet. Az essay oly neme az irodalomnak, — mondja ő — mely a hírlapi cikkek és a könyvírás között foglal helyet és egész könyvek tartalmát kritikai felfogásával szép alakban adván, a termékenyítő eszméket tömegeztől ülteti át az irodalomba. Másutt is hasznos foglalkozásnak tartják, az oly írók is, mint Macaulay.

Mélyen érezte annak hiányát, hogy nevezetes külföldi művek sem jelennek meg fordításban. Az Akadémia könyvkiadóvállalatával ezt a célt is kívánta elsősorban szolgálni. Valóban nagy szolgálatot tett is az Akadémia a most már egész könyvtárszámba menő kiadványaival. Kár, hogy Csengery forma- és stílus-tanítása némelyik fordítónál süket fülekre talál.

Csengery nagy érdeme marad a szellemi irányok kijelölése. Rendkívül nagy tudományos és irodalmi anyag ismeretével bírt. Helyesen mondja egyik méltatója: „a világ s különösen az újkor legnagyobb gondolkodói az ő agyába mintegy folytatták szellemi működésüket s midőn az ő szellemét megtermékenyítették, eszméiket átplántálták és sokszorosították «zok hatását az ő szellemi műveibe». 'Állást foglalt Csengery az ellen az eljárás ellen is, melyet a magyar őstörténetek nyomozói követtek. Maga mondja: „nemcsak a hibákat ismertetni, a helyes módszerre is rámutatni volt feladatom”. Azt a módszert értette, mely a nyelv alkatában keresi főleg a nyelv rokonságot, nem egyes vonások találkozásából. A mitológiai párhuzamban sem szabad sokat adni egyes találkozásokra, fel kell ismerni mindenik hitkörnek, minden mondakörnek saját léghörét, külön típusát. „Nagyon sok tudás kell — hangsúlyozza Csengery — ahhoz, hogy azon a sikamlós téren, melyen az őstörténeti nyomozás mozog, hibás következtetésekre ne jussanak, hogy megtudjuk különböztetni azt, amit kölcsönvettek, attól, amit valóban magukkal hoztak őseink”.

Semmi kétség, hogyha nagyobb terjedelmű művet nem hagyhatott is maga után, ő elsőrangú tudós és a legmélyebben járó gondolkozó volt. Az ő essay-i, irodalmi munkálatai neki a magyar írók között kimagasló helyet biztosítanak. Macaulay fordításával nemcsak azt akarta elérni, hogy a nagy történetíró magyar nyelven is olvashassák, de iparkodott példát adni a magyar történelmi stílusnak.

Neki hitvallása volt, hogy „a tudomány, mindenekfölött a történelmi tudomány csak művészi alakban válik valóban nemzeti

közkinccsé.” Ezért írt ő annyit a történetírás művészi oldaláról. Behatóan foglalkozott a szépirodalom üdvös és káros hatásáról a történelemre. Az üdvös hatásra példának Thierry Ágostont és Macaulayt tartotta. A káros hatást Lamartine-ban látta.

Csengery irodalmunk egyik legnagyobb essayistája. Kimagasló essay az ő emlékbeszéde *Dáák* Ferencről. Gyulai szerint nyelv és forma tekintetében Csengery a legkitűnőbb valamennyi között.

Íme ez volt Csengery Antal. A doktrinárek történelmi szerepétől a kiegyezési korszakig a megtisztelő, deterhesmuna osztályosa. Nemcsak a politikában, de az irodalomban és a tudományban is mestere volt nemzetének. Egész élete végéig politikai fénykorában is, úgy élt, mint szerény tudós. A hatalom minden külső eszköze nélkül tisztán munkájával, tudományával és bölcs ítéletével gyakorolt hazája sorsára befolyást. Maradandó értékű eredmények őrzik az ő legnagyobb tiszteletre méltó egyéniségében a bölcs államférfi, az úttörő publicista, a komoly törvényhozó, a széles látókörű kodifikátor, a nagyjelentőségű kultúrpolitikus, az irodalom és tudomány irányító csillagának fényét.

E kötet megjelenése után még tisztább lesz a fénykör, mely' az ő lelkiségét körülveszi.

Tanuljunk nagy példájából mindannyian!

Tanuljuk meg, miként kell a hazáját önzetlenül szerető polgár éreneyeit gyakorolni!

Tanuljunk tőle egyszerűséget, puritanizmust és mindenekelőtt komoly kötelességérzetet!

Tanuljuk meg, hogy elcsüggedni az öntudatos férfiúnak és öntudatos nemzetnek sem szabad!

Tanuljuk meg tőle, — ki átszenvedte az abszolutizmus lesújtó korszakát is — miként kell viselkednünk, ha nemzetünket nagy csapás éri!

Tanuljunk tőle sokat, nagyon sokat. Tanuljon tőle a tudós, a publicista, az író, a törvényhozó, a kormányférfiú, a történetírói Mindnyájan rászorulunk erre a tanulásra és a nagy tanítómester életének követésére. Igen, mindnyájan a palotákban, a házakban és a kunyhókban mindenütt.

En áldva az ő nemes emlékét teszem le a tollat és boldognak érzem magamat, hogy itt újra és újra vele társaloghattam — kinek legfelejtetlenebb óráim azok, melyekben színről-színre láthattam nemes lényét, csodálhattam elméjének gazdagságát, érezhettem nemes szívének jóságát.

IRATOK.

I.

NAPLÓTÖREDÉK AZ 1865-IKI ORSZÁGGYŰLÉS MEGNYITÁSA IDEJÉBŐL.

Csengery Antal az 1865-iki országgyűlés megnyitása után, mint képviselőtársai közül többen, így Lónyay Menyhért, Gorove István, Tisza Kálmán, Ghyczy Kálmán, Szász Károly naplóírásba fogott. Abba a füzetbe azonban, melyet e célra előkészített, csak néhány oldalt írt. Sokoldalú, terhes elfoglaltsága a Magyar Földhitelintézetnél, az Akadémiánál, a Pesti Napló szerkesztőségében s nem csekély mértékben a Budapesti Szemle szerkesztése annyira igénybe vette, hogy nem tudott időt szakítani állandó és részletes naplóírásra, különösen azután, hogy mint képviselő, Deák kérésére minden fontosabb bizottságban a sok munkával járó jegyzői és előadói teendőket végezte. A naplófőjegyzések 1865 december 14-én kezdődnek¹, de december 17-vel már megszakadnak; Csengery 1866 február 10-én újból hozzáfogott a naplóíráshoz, február 13-án azonban végleg abbahagyta az öt közelebről érdeklő napi események följegyzését.

1865 decz. 14.

Ma nyílt meg az országgyűlés.² A trónbeszédet maga a fejedelem, Ferencz József ő felsége, olvasá fel³ a várpalota valóban fejedelmi nagy termében, melynek közepén, a fal mellett, az ablakkal szemközt, volt a trón felállítva. A trónbeszéd hatása nagy volt. Elvek voltak benne kimondva, melyekről azt hittük, legalább egy évi küzdelem után ismertetnek el. A jogvesztés helyett elismerve a jogfolytonosság, habár nem a „mrev”. Több-e ez pusztá elvi elismerésnél, majd meglátjuk! Elismerve továbbá, hogy az 1848-iki törvényekhez alaki szempontból kifogás nem férhet. Nagy haladás az 1861-iki leiratok óta; kétségen kívül Deák röpiratának érdeme (Lustkandel ellen). S alapul véve a sanctio pragmatic! Majd levonjuk mi ebből a következtetéseket! Az októberi diploma

¹ Az uralkodó 1865 dec. 13-án érkezett a fővárosba, — „a magyar nemzetnek egyik hő óhajtását, hogy közügyei érdekében törvényes tanácskozásra összehívassák, — teljesítendő.” Pesti Napló. 1865. dec. 13.

² A külsőségek leírását .1. Pesti Napló 1865 december 15-iki számában.

³ A trónbeszéd egész terjedelmében közölve Pesti Napló 1865 december 15. sz.

kiemelve a február 26-i patens fölött, amaz magasztalással, ez ajánlat nélkül előterjesztve, de mindkettőre kimondva, hogy ha aggodalmainkat nem osztják el, oly módosító javaslatot tehetünk, mely a birodalom életföltételeivel összhangzásba lesz hozható. Ez utóbbi záradékot az októberi diploma hívei (Majláth stb.) ellenében, mint biztos forrásból tudom, gróf Esterházy Mór- ékelte a trónbeszédbe. Ezáltal lesz az használhatóvá. Az októberi diploma szint- úgy a jogvesztés, az alkotmány eljárása elvéből ered, mint a februári patens. Ha a fennebiekhez adjuk, hogy a magyar trónbeszéd némely helyei némi melegséggel voltak írva, s hogy a fejedelem a kényesebb helyeken átsietve, azokat a helyeket, melyek szükségkép minden magyar szívben viszhangra találtak, igen jól hangsúlyozta: könnyű megfognunk, hogy a trónbeszédet általában kedvezőleg, több helyütt kitörő éljenzéssel fogadták.

Ófelsége, mint mondják, nem várt ennyi hatást, s igen meg volt indulva. Könnyezni látták, midőn a teremről szobáiba visszavonult. Dicsérte a magyarok tapintatát, mely a tetszés-nyilatkozás fokozatai s a hallgatás által első hallásra oly jól értésére adta, mi tetszik a trónbeszédből, mi nem.

Mindent összevéve, a kezdet jobb, mint vártuk. Minő lesz a vég? Mit hoz a végzet? A küzdés folytatását-e, vagy megnyugvást a szegény hazának annyi szenvedés után?

Decz. 15-én.

Minden nap délután 5 órakor fényes udvari ebéd! A követek betűrendben hívatnak meg. Én a C betűbe esvén, mindjárt első nap, tegnap este valék hivatalos.³ A meghívó jegy arany szegéllyel, magyarul szól; megjelenés díszruhában, kardosan. Az ebédlő-terem előtt egy kisebb díszes teremben gyülekeztünk. A fejedelem egy oldal-szobából jövéen, meghajtá magát s szó nélkül ment az ebédlő-terembe. A vendégek utána. Az ebéd ugyanazon díszes teremben, hol az országgyűlés megnyitott. Az arany csillároknak tömérdek gyertya; rendkívül fényes világítás. Hosszú nagy asztal. A fejedelem középen, az egyháznagyok és titkos tanácsosok közelében, kijelölt helyeiken, s mi tetszésünk szerint ültünk le, ki hol akart.

Elismert dolog, hogy őfelségének konyhája és pinczéje igen jó.

Az udvari tisztség előtt feltűnt a vendégek nagy zaja és fesztelen jókedve. Egyre folyt a koczingatás a szomszédok között.

¹ Majláth György (1818 december 3-1883 március 29.) 1860-ban tárnokmester; közreműködött az októberi diploma kiadásánál. 1865-ben udvari kancellár, később országbíró, a kir. kúriának és a főrendiháznak elnöke.

² Gróf Esterházy Mór- tárcza nélküli miniszter Schmerling és gr. Belcredi kormányában. Rövid jellemzését l. Hajnik Károly—Farkas Albert: Országgyűlési emlék tönnyv. Pest, 1866. 78—79 l.

³ A meghívottak névsorát l. Pesti Napló 1865 december 16-iki számában.

Ebéd után ismét a mellék kisebb terembe vonultunk. Őfelsége is ide jött. Körbe álltunk. Őfelsége sorbajárt, s többekkel beszélt, németül akiket már régebben ismert, magyarul a képviselőkkel, s azokkal, akik még nem voltak előtte bemutatva. Sokaktól megkérde: mit remélnék, minő sikert várnak az országgyűléstől. „Felséged kezdeménye után a mai naptól kezdve stb. csak jót!” válaszolák a kérdezettek. Az öreg Boczkótól¹, kérdező őfelsége, hány éves? „Két hetes gyermek vagyok, Felséges Úr! (77 éves), — felelé Boczkó — mondják szerencse szám!” — „Adja Isten, hogy a két hatos (66—1860) szintűgy szerencsés legyen!” jegyzé meg a fejedelem.

Lónyai Menyhérttel németül szólt őfelsége. „Ich rechne auf ihre Unterstützung”, monda végül.

Besze János² Esztergom városi követ, nagy termetével tűnt ki környezetéből. A fejedelemnek lehetetlen volt kikerülnie. Kérdező tőle: „Őn már máskor is volt képviselő?” — „Mióta a nép választ, mindig, Felséges Uram,” volt az erőshangú válasz. — „Őn hát a nép embere?” — „Azt tudja az ország,” — felelé Besze. — „Hová való képviselő?” — „Esztergom városából!” — „Úgy hát Besze János,” — monda a felség. — „Igen örvendek, — mond páthosszal Besze, — hogy szerény nevem felséged legmagasb kebléig fölhatott.” — „S mit vár az országgyűléstől?” — „Ha úgy megy, amint kezdődött, — talán lesz valami!” — A fejedelem e párbeszéd után egy pár perczre megállva körültekintett, hogy kihez menjen. Besze azt hívé, a szünetet használnia kell, s újra megszólalt: „A mai napra, Felséges Uram, én mint esztergomvárosi képviselő csak azt mondhatom: dicsértessék érette az Úr Jézus!” — „Mindörökké Amen,” — válaszolá, mi közben tovább mené, mosolyogva a fejedelem.

Legfontosabb volt, amit Deák Ferenczcel szólt őfelsége. Kérte őt, látogassa meg szombaton délután 4 órakor.

1865 decz. 17.

Deák kért néhányunkat, menjünk hozzá ma este 7 órakor, értekezni a válaszirat tartalmáról. Gróf Andrassy Gyula, báró Eötvös József, báró Kemény Zsigmond, Klauzál Gábor, Szentkirályi Móricz,

¹ Boczkó Dániel az 1865-iki képviselőháznak Bernáth Zsigmond mellett legidősebb tagja. (V. ö. Pesti Napló, 1865 december 13. és december 21. sz.); mikor Bernáth mandátumát petícióval megtámadták, a korelnökséget is átvette. (Pesti Napló, 1865 december 21.)

² Besze János hatalmas hangú és termetű népszónok. 1849-ben Kosuthot kísérve bejárta az országot és ellenállásra lelkesítette a lakosságot. 1865-ben Deákhoz csatlakozott. Csengery 1868 február 24-én a következőket írta róla: „Beust monda, hogy neki igen keménynek tetszik a magyar nyelv. Nem feledheti Pesten léte óta Besze szónoklatát. Ott — mrondám—az orgánum volt kemény, nem a nyelv.

Lónyay Menyhért, Szentiványi Károly, Bezerédj László, Gorove István, Horvát Boldizsár és én voltunk jelen.¹

Azt hívók, hogy az országgyűlésen, mely előttünk áll, mi, az úgynevezett Deák-párt, két szélső párt között foglalandunk állást. Egyik szélsőség lesz, mely semmi áron, a másik, mely minden áron ki akar egyezkedni. S tekintve azt a nagy erőfeszítést, azt a nagy küzdelmet, melyet a volt határozati párt részéről a követválasztási mozgalmak közepén tapasztalánk, sokan aggódni kezdtek, hogy a semmi áron nem egyezés irányba többségre vergődik. Ne hagyjuk a pártszervezetben megelőztetni magunkat, mint 1861-ben, monda egymásnak, ha két volt felirati valahol összejön. Báró Eötvösnél ez okból még az országgyűlés megnyitása előtt több héttel mintegy 20-an egybegyűltek és elhatározták, hogy Ghyczy Kálmán² helyett,

¹ A jelenvoltak közül *br. Eötvös József* vallás- és közoktatásügyi, *Lónyay Menyhért* pénzügy-, *Gorove István* kereskedelmi, *Horvát Boldizsár* igazságügyi miniszter 1847-ben gróf Andrássy Gyula kormányában.

Br. Kemény Zsigmond író és publicista, ezidőben a Pesti Napló felelős szerkesztője.

Klauzál Gábor Szeged képviselője, 1848-ban ipar- és földmívelésügyi miniszter, Deák egyik leghívebb követője és barátja. Csengery a Szónokok Könyve II. kötete részére készülő jellemrajzában a, következőképpen jellemezte Klauzált, mint szónokot: „Klauzál szónoklatának legnagyobb bája s ereje ama búskomorságban áll, mely a magyarnak nemzeti véralkatát o'y kitűnőleg jellemzi. Ez emeli hallgatói kedélyhangulatát és súlyesztí. Lovagias érzelmek lobbanásai a mély és fájdalmas gondolatokba rögtön elmerülés Klauzál beszédeit természetben és eredményben nagyon hasonlónak teszik nemzete zenéjéhez s épen úgy, mint ez, a bűvösnek varázsa, igézete minden magyar szívben visszhangot kelt. Szava közönséges alkalomkor tiszta és csengő, de midőn hazafi panaszlatai folyamának magát átengedi, kongó mélyé lesz, mintha lábai alól a földből szállana fel s e tompa, panaszos hangok hatása sohasem mulasztá el a teremben minden legkisebb susogást elhallgattatni. Termete nem nagy, szemei rendkívül nagyok, feketék s arcának jelleme egésze] olaszos. Ha nagyon ingerült, hamvassápadttá lesz és szeméből e.l-*enyészkék* minden világ, sugár. Arcán a becsületes, tiszta lélek tükrözete. Az európai reformok ösztönét bírja, tudománj'os analízis nélkül. Szellem és ösztön egyaránt vezérlik őt kilábolni az abszurd feudalizmus és rendiség békóiból. Rögtönöz sokat. Beszéd közben a kérdés csaknem lázasságig fölhevíti. Szava melankolikus jellemű, szívhez szól. Fájdalmas, panaszos hangok, tűz, lelkesedés, meleg. Tiszteletreméltó jelenet, egyéniség bárhol.”

Szentkirályi Móric Pest-józsefvárosi képviselő, nagy képzettségű s különösen a városi ügyekkel foglalkozó, de nehéz elhatározású, habozó természetű politikus. 1868-ban Pest városának polgármestere. (Meggalt 1882. Életrajzát l. Szinnyei: Magyar írók. XIII. 755—57 l.)

Szentiványfi Karoly (180*2—1871 június 28.) a jolsvai kerület képviselője, a képviselőház elnöke. (Életrajzát l. Hajnik—Farkas: Országgyűlési Emlékkönyv. Pest, 1860. 5—9, 83-86 l. és Szinnyei: Magyar írók/XIII. 739—4.0 l.)

Bezerédj László a rumi kerület képviselője, Deák egyik bizalmasa s elveinek buzgó követője, aki az ország-gyűlés minden fontosabb bizottságában tevékeny részt vett. (Meggalt 1871. Életrajzát l. Szinnyei: 1.1040—41.)

² Ghyczy Kálmán Komárom képviselője. 1848-ban igazságügyminiszteriumi államtitkár Deák mellett. 1861-ben a képviselőház elnöke. Utóbb Tiszához csatlakozván, 1865-ben a balközép-párt egyik vezére. 1874-ben pénzügyminiszter, 1875-ben ismét házelnök. Meggalt 1888-ban. Emlékiratait a Magyar Történelmi Társulat fogja kiadni. Rövid életrajzát]. Szinnyei; 11f.1201—120.1

ki a múlt országgyűlésen titkon a határozati párttal tartott, s mint követjelölt, programjában érdekeinket a velünk egy fejedelem alatt élő népek érdekeivel össze nem egyeztethetőknek mondta, Szentiványi Károlyt tüzzék ki az alsóház elnökéül, s egy Deák-clubb alakíttassák, hol a Deák-párt hívei az országgyűlés megnyitása után azonnal csoportosulhassanak, szervezhessék magokat. Különben — monda az elmés Andrassy Gyula — a tevékeny határozati párt mindjárt kezdetben minden számár követet magához toborz, már pedig ő a számárban azt nem szereti, hogy bármit tegyenek vezetői, nem mindig oda rug, a hova kellene.

A Deák-clubb helyiségéül egy nagy terem a Prívorszky-kávéház mellett béreltetett ki.

1866. február 10-én délben.

A történetekre visszamenve, boszantó, amint Deákkal bánt Apponyi¹ s a kormány. Továbbá a hollandusok, a kik egyszerűen átmennek, az ürügyet keresők, az érzékeny elvölók.

Ügy vinni a dolgokat, hogy a felelősség ne rajtunk legyen. Folyvást követelni a jogfolytonosságot és a mellett dolgozni. Ha készen lesznek pontjaink: tudják, min törük meg az egyezkedés.

Állítsák vissza 47-et, a mint volt. Minden rendelet a kormány-székeken át; kevés egyenes adó, az országgyűléstől megszavazva, semmi indirect adó, se státusadósság.

Február 11-én.

Deákkal ismét hosszasan beszéltem. Bizalmasan közíé velem, hogy presscoléba állította a kormány férfiakat, Majláthot, Sennyeyt² és Esterházyt; mit akar a császár, mit akarnak ők?

¹ Gróf Apponyi György (szül. 1808 december 29-én, meghalt 1899 március 1-én) volt magyar udvari kancellár. Az 1839—40-iki országgyűlésen tűnt fel, mikor is a konzervatívokhoz csatlakozott, kiknek vezérök lett. Az 1843—44-iki országgyűlés után alkancellár s titkos tanácsos lett. Az adminisztrátori rendszer megteremtője, mely miatt éles ellentétbe került Deákkal és Kossuthal. 1847-ben kancellár. Az 1848 márciusi események megbuktatták. Bukása után 1860-ig teljes visszavonultságban élt. 1860-ban országbíróvá nevezetett ki s az uralkodó megbízta a magyar törvénykezés újjászervezésével és az 1861-iki országgyűlés vezetésével. Országbírói méltóságát a provizórium alatt is megtartotta 1863-ig, amidön lemondott. Tagja volt az 1865—68-iki országgyűlésnek, amelyben tevékeny részt vett és Deákétól eltérő álláspontját igyekezett érvényre emelni. (V. ö. Budapesti Hírlap 1899. március 2. sz.)

² Báró Sennyey Pál (szül. 1821-ben, meghalt 1888. január 3-án), 1848-ban Zemplénmegyei bodroghközi kerület képviselője. 1860-ban az októberi diploma bocsátása után báró Vay kancellársága idején a helytartótanács alelnöke, csakhamar ismét visszavonult a politikai élettől. 1865-ben tárnokmester, 1867-től a főrendiház tagja, élénkebb tevékenységet azonban inkább a delegációkban fejtett ki. 1872-ben a királyhalmeci kerületet képviselte Deák-párti programmal. 1875-től kezdve a Tisza Kálmánnal szemben alakult konzervatív ellenzék vezére, aki azonban 1881 óta már nem vállalt képviselői megbizatást. Mint országbíró és a főrendiház elnöke halt el 1888 január 3-án.

Akarnak-e Reichsrath-félét, akarnak-e Reichs-ministeriumot? Előbb akarják-e a közbirodalmat constituálni, s ami az ezt illető tárgyakból fennmarad, csupán azt adni az egyes országoknak? Vagy a *pragmatica sanctio* értelmében beleegyeznek-e, hogy előbb a két szerződő fél innen és túl a Lajtán szervezze magát, mindenik önállólag, s csak azután állapíttassanak meg a közös viszonyok? Mindezekre azt felelték az illető urak, hogy nem tudják, mit akar a császár, nekik nincs megállapított programjuk. Sőt — mond Deák — kisült, hogy ez urak csak a negatívan értenek egyet, alapgépeikben, irányjaikban maguk is szerte ágaznak. Ahány fő, annyi ész köztük. Majláth eszménye az októberi diploma, Esterházy már Metternich növendéke, s most a 47-es álláspont legkorlátoltabb eszű, legszenvideyesebb képviselőjéül: Szentiványi Vincétől¹ vesz lecckéket a magyar közjogban és viszonyokra nézve. Támogatja őket a főpapság, élén a primással, kik a cultusministeriumtól félnek. Tehát a nemzet törekvései, irányai mindenütt akadályokra találnak a fejedelem környezetében.

Február 13.

Több nap óta beszélnek, hogy a főrendek, a felsőház tagjai, elválva a nemzet testétől, külön készítenek válaszfeliratot. Természetes és jogos kívánság részükről, rendes időkbén. De 1861 óta, mikor a nemzet felirataihoz járultak, csak a hangulat változott, s az udvar nézeteiben történt némi közeledés a kiindulási pontokra nézve.

¹ Szentiványi Vincze v. b. t. t., a hétszemélyes tábla bírása, (szül. 1811 április 30-án, meghalt 1868 május 14-én). 1846-ban a magy. kir. helytartótanács kebelében föllállított közlekedési bizottság tagja s mint ilyen, gróf Széchenyi Istvánt többször helyettesítette. A szabadságharcban nem vett részt. Az abszolutizmus korában a kormány híve volt, aki 1861-ben a visszaállított hétszemélyes tábla bírójává neveztetett ki, elnöklési joggal. 1863-ban valóságos belső titkos tanácsos lett; tagja volt az 1861-iki országbírói értekezletnek, melynek tanácskozásában élénk szerepet játszott. (Életrajzát lásd Szinnyei: Magyar írók XIII. 747-749.)

II.

AZ 1865 DECEMBER 14-IKI TRÓNBSZÉDRE ADANDÓ VÁLASZFELIRAT SZERKESZTÉSÉRE KIKÜLDÖTT BIZOTT- SÁG TÁRGYALÁSAI.

Deák Csengeryvel még 1865 karácsonya előtt elkészítette a válaszfelirat-tervezetet azon trónbeszédre, amellyel az uralkodó 1865 december 14-én az országgyűlést megnyitotta. A képviselőválasztások igazolása azonban olyan hosszú időt vett igénybe, hogy csak 1866 január 23-án választatott meg Deák indítványa alapján a válaszfelirat kidolgozására a következő harminctagú bizottság: gróf Andrássy Gyula, gróf Apponyi György, Bartal György, Bezerédj László, Bónis Sámuel, gróf Csáky László, Csengery Antal, Csernovich Péter, Deák Ferenc, báró Eötvös József, Fest Imre, Ghyczy Kálmán, Gorove István, Hollán Ernő, Horvát Boldizsár, Ivánka Imre, Joannovics György, Jókai Mór, Kandó Kálmán, Klauzál Gábor, báró Kemény Zsigmond, Kubicza Pál, Lónyay Menyhért, Nyáry Pál, báró Podmaniczky Frigyes, Somssich Pál, Szentkirályi Móric, Széli József, Tisza Kálmán és Várady Gábor.¹

¹ Bartal György (1820-1875), 1865—69-ben tolnamegyei képviselő, 1865-ben a m. kir. helytartótanács elnöke, 1874-ben földművelés-, ipar- és kereskedelmi miniszter.

Bónis Sámuel (tolcsvai), a tiszalöki kerület képviselője. Meghalt 1879-ben mint kúriai tanácselnök.

Csernovich Péter országgyűlési képviselő, 1848-ban temesi gróf és főispán.

Fest Imre a szepesgölnici kerület képviselője, utóbb államtitkár, 1878-tól kezdve az Osztrák-Magyar Bank alkormányzója. Meghalt 1883-ban.

Hollán Ernő, 1865 óta Deák-párti képviselő. 1867-ben gr. Mikó Imre mellett közlekedésügyi, 1870—72-ig honvédelmi államtitkár. 1886-ban mint altábornagy, nyugalomba vonult, ugyanekkor tagja lett a főrendiháznak.

Ivánka Imre 1848-iki honvéd ezredes, 1861-ben a dunapataji kerület képviselője, 1865—1892-ig tagja minden országgyűlésnek. Utóbb v. b. t. t. és a főrendiház tagja. Meghalt 1896-ban.

Joannovics György, az 1865-iki országgyűlésen a bogsányi kerületet képviselte, 1867—1873-ig államtitkár. Magyar nyelvészeti munkásságáért a M. Tud. Akadémia 1867-ben levelező, 1883-ban tiszteleti tagjává választotta.

Kandó Kálmán. 1867-ben miniszterelnökségi tanácsossá nevezetett ki. Deák legbizalmasabb híveinek egyike.

Kubicza Pál (1817—1893), 1865-től kezdve képviselő, 1867 —1890-ig Trencsén vármegye főispánja, valóságos belső titkos tanácsos.

Nyáry Pál, az 1848—49-iki a honvédelmi bizottság, az 1861-iki ország-

A felirati bizottság 1866 január 1-én a Magyar Tudományos Akadémiának a Teleki-palota III. emeletén levő helyiségében kezdte meg tanácskozását, Deák indítványára a legszigorúbb titoktartást fogadva. A fogadást a tagok szigorúan megtartották, s a lapok az ülésekről semmiféle hírt sem közöltek.¹

Csengerynek a tanácskozások alatt vázlatosan odavetett, kidolgozatlan, töredékes feljegyzéseinek közzétételét nemcsak a bizottsági ülésekről idáig megjelent közlemények aránylag kis terjedelme indokolja, hanem azon körülmény is, mert a följegyzések kiegészítik Deáknak a bizottságban a jogfolytonosság és az alkotmány helyreállítása érdekében tartott híres beszédére vonatkozó eddig megjelent közleményeket. Erről a beszédről írja *Szász Károly* Naplójegyzeteiben (123 l.) a jelent voltak egyikének elbeszélése alapján: „A magyar törvényhozás történetének legszebb lapja üresen áll, nem volt gyorsíró, ki Deák beszédét feljegyezze, melyet — fájdalom — csak huszonkilencen hallottunk, holott annyi milliónak kellett volna hallania. Deák a szó legszorosabb értelmében magát multa felül.” *Jókai* Visszaemlékezéseiben azt jegyzi meg, hogy Deák szónoklatai legremekebbjét tartotta, „tisztá meggyőződés, az erős indulat melegíté át szavait, ilyen beszédet még nem mondottak soha törvényhozói teremben, mint aminőt a haza bölcse előadott”.

1.

1866 január 31.

Jelen vannak az összes bizottsági tagok Hollón Ernő és Kandó Kálmán kivételével. A tanácskozás helye a Teleki-palota harmadik emelete.

Miután gróf Andrassy Gyula elnöknek, Csengery Antid pedig jegyzőnek megválasztattak, s a bizottság ekkép alakult, mindenkgyűlésen a határozati párt. az 1865-iki országgyűlésen is a Tisza—Ghyczy párt tagja. Meghalt 1871-ben.

Báró Podmaniczky Frigyes, 1861—74-ig a szarvasi kerület képviselője, utóbb a fővárosi közmunkatanács elnöke, v. b. 1. l., a M. Tud. Akadémia tagja.

Somssich Pál (1811—1888) az 1861-iki országgyűléstől kezdve 1869-ig a kaposvári kerület Deák-párti képviselője, a Deák-párt elnöke, utóbb a képviselőház alelnöke, 1872-től kezdve a képviselőház elnöke és v. b. t. t., 1887-ben a főrendiház tagja.

Várady Gábor 1848—49-iki honvéd ezredes, 1861-ben és 1865-től kezdve 31 éven át a técsői kerület képviselője. Meghalt 1906-ban.

¹ *Kónyi Manó*: Deák Ferenc beszédei III. kötetében (372 — 885 l.) Lónyay Menyhért irónnal odavetett, gyakran alig olvasható feljegyzései alapján közli a tárgyalásokat. *Ferencet Zoltán*: Deák élete III. kötetében (54—92 l.) Tisza Kálmánnak, úgy látszik, részletesebb naplóját is felhasználta. *Jókai Mór* a „Magyar Nemzet” 1901 július 1—6-iki számaiban „A felszabadult fogadás” cím alatt közli e tárgyalásokra vonatkozó följegyzéseit; annyiban téved azonban, hogy azokat mint a kiegyezés feltételeinek megállapítására kiküldött hatvanhetes bizottság tanácskozásait említi fel.

előtt felolvastattak a legmagasabb trónbeszéd, s annak csatolmányai, az októberi diploma, februári patens és a horvát országgyűlés 1861-iki határozata a Horvát- és Tótországoknak a Magyarországhoz viszonyát illetőleg.

Ezek után *Deák Ferencz* Pest-bel váró sí képviselő eléadá nézeit a válaszfőirat egész vázlatára nézve, egyszersmind benyújtván a főirati javaslat általa formulázott szövegét is.

A bizottság köztetszéssel és hálás köszönettel fogadta a minden tekintetben jeles művet, csupán két küldöttségi tag emelt szót annak némi bővítése mellett. Az egyik, *Joanovics György* képviselő, a nemzetiség ügyét is megemlíttetni indítványozá; míg a másik, *Kubicza Pál*, a protestánsok ügyében kiadott patens maiglan is fennálló eredményének megszüntetését is sürgetendő η ek vélte a nemzet első felszólalásában.

A nemzetiségek ügyét illetőleg semmi észrevétel fenn nem forogván, maga a válaszfőirat indítványozója készen nyilatkozott e kérdést ugyanoly módon, mint az 1861-iki főliratban érintve volt, újra megemlíteni.

A protestáns patens megemlítését azonban többen a jelen voltak közül fölöslegesnek mondák, mint oly részletet, mely aztán más részek megemlítését is vonhatja maga után, s miáltal a válaszfőirat általánosságából ki lesz vetköztetve. Fölöslegesnek mondatott továbbá a megemlítés azon oknál fogva is, mert az érintett patens az absolut rendszernek lévén következménye, eredményei e rendszerrel együtt különben is önként megszűnnek.

Végezetre abban történt megállapodás, hogy a válaszfőirati javaslat, egészen úgy, mint a tisztelt indítványozó jónak látja, adassék be, s felolvastatván, a jegyző és *Ivánka Imre* képviselő szigorú ellenőrzése mellett litographiroztassék annyi példányban, a hány tagból áll a válasz(öli rati bizottság. A levonatok a tagok közt előlegesen kiosztatván, a főlirati javaslat bizottsági tárgyalására a február hó 3-án reggeli 10 órakor tartandó bizottsági ülés tüze tett ki.

A bizottság tagjai a bizottság tárgyalásaira nézve, e tárgyalások egész folyama alatt, általában szoros hallgatásra kötelezték magokat.

2.

1860 február 3-án.

Jelen vannak a bizottság tagjai gr. Andrássy Gyula elnöklete alatt Ivánka Imre, gr. Csáky László és Kandó Kálmán kivételével.

Gróf Apponyi György: Súlyos bajaink orvoslása és a törvényes állapot életbeléptetése a legközelebbi feladat. Másik: a birodalom irányában létező viszonyok szabályozása. Mindkét

feladatra fordítsa gondját a felirat. De oly válságos időben élünk, nagyok a birodalom többi népei részéről a várakozások. E nagy missio felfogásának kijelentését óhajtja itt.

Deák: Formulázza a tisztelt képviselő javaslatát, s tárgyalja a bizottság. Az októberi diploma kiadásakor kellett volna a már létező alkotmány elismeréséből és törvényes úton módosításából kiindulni, s a tisztába hozott magyar alkotmánnyal összhangzólag formulázni a többi népek alkotmányát. Így nem kellett volna annyi kísérlet, annyi kielégítetlen remény felkeltése után megszüntetni most a többi népek alkotmányát, s most térni vissza oda, a honnan 1860-ban kell vala kiindulni.

Elutasítom magamtól, hogy a mi kezünkben a birodalom sorsa. Csak a miénk a kezünkben. Én nem fogadom el azt a szerepet Magyarországra nézve, hogy a birodalmat rekonstruálja. Azt mondjuk: Magyarország alkotmányának ilyennek kell lenni, nem mellőzte másik. — Mi nem vagyunk az iniciálók.

A mi minket érdekel: ő felségével igyekszünk tisztába jönni. A mi minket és másokat is érdekel: azokra nézve velük is tisztába jövünk. Egyébre nézve nincs illetékességünk. Nagyobb szerepet nem fogadhatunk el.

Gróf Apponyi Formalis iniciativa a birodalmi ügyek rendezésére nem illet, mert ezáltal kisodortatnánk törvényes állásunkból: de reális iniciativa van, mert más népek alkotmányos léte és a birodalom jövője is attól függ, mint teljesítjük mi feladatunkat.

Formulázása ezen indítványnak az egész javaslat tárgyalása utáni időre halasztatik.

Ad. 11. *Apponyi gróf:* „A *pragmatica sanctio*t elismerte és a *pragmatica sanctio*t egész terjedelmében s minden részeiben lenn akarja tartani.” Nem lehet elismerni, hanem fennállónak vallani. De még nem áll fenn.

Gróf Apponyi csak formabeli serupulusból tesz megjegyzést. Azon célra, melyért küzdünk, legalkalmasabb. Ha a trónbeszéd után gyorsan készült volna az adress, mint másutt: mondhatjuk-e, hogy érett fontolásra vettük az októberi diplomát és február 26-iki pátenst. Hazánkon kívül noli me tangere. Ezeket akkor kellett volna határozottan visszautasítani. Nem terjed-e túl az adress határan.

Deák: A válasznak olyannak kell lenni, mint a trónbeszéd. Ő felsége nincs megkoronázva. S mivel törvényhozási cselekményt, a nem koronázott király propositiókat sem adhat: így 1790-ben is csak koronázás után adott propositiókat. Ez állapot vette ő felségét arra, hogy a trónbeszédben szólít fel a közös ügyek kezeléséről javaslat felterjesztésére. De ő felsége tovább megy: előterjeszti a diplomát és pátenst elfogadás végett, vagy javaslat készítés végett. Felelet a trónbeszédre a válaszirat. Felelet nélkül hagyni ezen pontokat annyi volna, mint ámítani ideiglenesen.

3.

1866 február 5-én.

Jelen vannak Kandó Kálmán kivételével az összes bizottsági tagok.

Gróf Apponyi betereszti a 25., Lányai a 35. § módosítására vonatkozó javaslatát. Ezek az egész bevezése után fognak tárgyalni.

Somssich a 36. §-ból „Ha Horvátország velünk, mint nemzet nemzettel kíván érintkezni”, — kihagyni kívánja. Ha önviszonyainkra értjük jó, de u Lajtántúli tartományok iránti viszonyokat velük együtt kell elintézni.

Az 1861-iki fölrirat szavait nem lehet módosítani, csak legfellegyebb kihagyni.

A 31. §-ban és a következőkben a felelős ministerium és törvényhatóságok visszaállítása.

Gróf Apponyi György: A 31. §-ból kihagyni kívánja az idézetet, „hogy a felelős kormány initiáljon, a mi ő felségének nem tetszik. Ő felsége az 1848-iki törvényekben levő hiányt, a változott viszonyokat tekintve: revisiót sürget, hogy az alkotmányt visszaállítsa s magát megkoronáztassa. A fölrirat pedig előbb az 1848-iki törvények visszaállítását kívánja, melyeknek előleges vizsgálat nélküli visszaállítását ő felsége lehetlennel mondja. Ki nem egyeztethető föltétel. Az alkotmány gyakorlati visszaszerzésével ne állítsuk szembe a merev jogfolytonosságot. Különbö a dietalis tractatusok felfüggesztésétől tarthatni.

Deák: Ha a jogfolytonosságra vonatkozó részeket aut-autnak, a dolgok megakasztásának tekintenek: akkor nem mi leszünk az eredménytelenség okai. Megtörténhetik, hogy időközben dolgozatainkból látni fogják, hogy a kiegyezés létrejöhet.

Jogfolytonosság nélkül nincs törvényhozás. A törvény felfüggesztése minden alkotmányosság eszméjével ellenkezik. A miket a fejedelem elfogadott; sőt a mi századok óta létezett: akkor... Egy két §-e, a mi meg van szegve? Nincsen-e a *pragmatica sanctio* megszegve? Nincs-e a 90-iki? Hát a protestáns patens, a sajtótörvények felfüggesztése?

Fenntartja ő felsége, míg ő jónak látja: tegyük bele?

Még a *salus publica* magyarázóit sem mentek soha ennyire.

Van-e erősebb neme az octrojálásnak mint ha azt mondják: mi elismerjük, hogy van alkotmánytok, de ha abból ki nem hagyjátok azt, a mi nekünk nem tetszik, addig annak gyakorlati használatába bele nem egyezünk?

Circulus vitiosus: hogy míg nem revideáljuk a 48-iki törvényeket, addig nem léphetnek életbe. Hiszen a nem koronázott király nem szentesíthet törvényt.

Hiszen akkor nem a *régi*, hanem az *új* teljesítetik.

Se szóval, se cselekvéssel, se elhallgatással nem szabad a constitutum felfüggesztésének elismerését kimondani. Ha meg volna is a kiegészítés: akkor is tiltakozni kellene a törvények jövőre sérése ellen.

1790-ben is előbb visszaállított az alkotmány.

Mi vagyunk az okai, hogy 17 év óta zavarok jöttek?

Mi vagyunk az okai, hogy Horvátországban, Erdélyben oly zavarok idéztettek elő, hogy ő felsége a legjobb akarattal sem tud kivergődni?

Mikor azt sem tudjuk, hogy tekintsük az erdélyi követeket. Némely hatóságok követei a szebeni, mások a pesti országgyűlés tagjai.

Mi ismerjük el, hogy törvényeinket fel lehet függeszteni? Van-e nagyobb ellenmondás, mint alaki törvényességét törvényeinknek elismerni, de azért a törvényeket felfüggeszteni.

— Nem mi vezet *hamarabb* ezélra, hanem mi vezet *hír* nélkül ezélra.

A haza az életem, vagyonom fölött rendelkezhetik, csak meggyőződéselem felett nem, Simábban ám fejezzék ki, a mit mondtunk, de nem úgy, hogy az az ország jogainak elhallgatásával történjék.

4.

1866 február 6-án.

*Jelen vannak: Kandó Kálmán kivételével az összes bizottsági tagok
Napirenden Gróf Apponyi i G y ö r g y nek a trónbeszédre alapított következő módosítása a 2-ik ponthoz:*

Így tette felséged lehetővé azt, hogy menekülve legnyomasztóbb aggodalmainktól nyugodtabb lélekkel s a kedvező siker reményében foghatunk a jelen törvényhozás nagy horderejű hivatásához, azon szilárd meggyőződés által vezéreltetve, hogy súlyos bajainknak orvoslása és a törvényes jogalapnak újabb megerősítése legbiztosabb támaszt log nyújtani felségednek arra, miszerint a birodalmat, a viszontagságos «időszak után beállott nehézségek legaggasztóbb fordulatain is szerencsésen vezethesse keresztül. Komolyan áthatva értesültünk azon nagy és nehéz feladásokról, melyeket az isteni gondviselés akarata tűzött felséged elébe, és a legőszintébb hálával méltányoljuk a bizalmat, melyet felséged azon feladatainak megoldása tekintetében az országnak áldozatkészségébe helyez, — mely áldozatkészségre felséged is bizonyára csak sarkalatos jogainknak sértetlen fenntartása mellett tesz igényt. Elismerjük mi is, hogy midőn erőt és súlyt kölcsönözünk, a saját erőt és súlyt növeljük, hogy midőn emelünk, önmagunkat is emeljük, midőn a birodalom fennmaradását

biztosítjuk, saját épségünket tartjuk fenn; és ennél fogva tiszta lelkiismerettel vállaljuk a felelősséget, *minden feladatra nézve*, mely alkotmányos jogainknak szabad gyakorlatába vág és *minden következményre nézve*, mely önálló törvényhozói intézkedésünkől közvetve a birodalom állapotára és alkotmányos jövőjére hármland. Mélyen érezzük tehát fontos feladatunknak rendkívüli nehézségeit. Tudjuk, hogy vannak oly válságos időszakok az államok és népek életében, melyek jövőjükre, sőt létükre is véglegesen elhatározó befolyással bírnak. Nemzetünk is ily időszakkal áll küszöbén, melynek fordulata az országnak határain túl is befolyással lesz a jövőnek megalapítására.”

Kemény Zs. báró: Az egész fölírat alapelveivel ellenkezik. 4. sarkeszmé van a módosítványban. 1. Törvényes jogalapjaink újabb megerősítést nyerjenek. Ez az októberi diplomával áll összhangzatban, mely jogainkat érvényesekre és a melyek újból revideálandók, osztja. Nem fogadhatjuk el ezt. 2. Ha ez megtörténik: a mi áldozatunk után ő felsége fenn fogja tartani. Sarkalatos jogainkat leiadván, akkor más sem fogja azokat respectálni. 3. Mi felelősséget vállaljunk mindazon dolgokra, melyekre nézve a másik félnek scrupulusa van stb. Practicus felelőssége az országgyűlésnek más nem lehet, mint, hogyha nem sikerül a kiegyenlítés: ne csudálkozzunk azon, hogy bennünket contumaciroznak, ellenünk a nemzetiségekre hivatkozhatnak stb. 4. A nemzet létre, életére figyelmeztetés inkább izgatók phrasisa, mint conservativoké. Ne tegyük hypoehondricussá a nemzetet! Ne ejtsük kétségbe, hogy léte forog koczán! Ptolemeusnak azért volt szerencsés uralkodása, mert inkább szerette a félsikert, mint az egészet. En a transactio embere vagyok. A pártoknak is homlokukra írva sorsuk. Két fő elvet vittünk át: rendi alkotmányból képvisleti rendszert, másik a felelős kormány. Ha ezekről lemondunk, akkor megöltük magunkat. Ez nem hatalmi kérdés, hanem pártok kérdése. A mi a kormánynak szükséges, hogy megnyugodjék: azt úgy is megadtuk.

Gróf Apponyi Gy.: Tiltakozik bármely elv, szó becsempészése ellen. Jogalap újabb megerősítése alatt más nem érthető, mint a *törvényes* állapot megerősítése, nem az októberi diploma. Az országon felelősség van a trónbeszéd szerint: ezt elhárítani nem lehet. Morális solidaritást minden velünk összeköttetésben levő népek iránt ért szónok, hogy a mit mi alkotmányos ügyeinkben teszünk, — más népek kifejlését nem fogja akadályozni. A bona fides és jó öntudat jele: elvállalni a felelősséget azért, a mit tesz.

Beák F.: A felelősségnek, midőn azt egy ország kimondja, nem szabad pusztán szónak, hetvenkedésnek lenni. Minek szükséges emlegetni a morális felelősséget, mely minden cselekvésünkben fenn van. A morális felelősség, mely téved, nem találja el az igaz utat stb. „Minden feladatra nézve, mely alkotmányos jogaink szabad gyakorlatába vág ...” Minő lesz ez a felelősség? „Minden követ-

kezményeire nézve, mely intézkedéseinkből a birodalom állapotára és alkotmányos jövőjére hárul. „A mit mi teszünk: ő felsége sanctionálja, javaslataink nem tehetnek kárt. Mi is, ő felsége is felelős a kárért: ha mi vállalunk, ő felségére is felelősséget hárítunk. Ha pedig nem csak törvényhozási cselekvéseinkre, hanem arra is, a miben nem engedünk: ezt nem akarhatja.

Tiszta akarattal, mint ember tartozik eljárni, a mi ebből ered, azt nem szükség kimondani. Önként értetnek.

A nemzet áldozatot csak pénzben és vérben tehet, jogai feláldozásával nem.

Jelöltessenek ki az eszmék, melyek e módosítványban vannak, s nincsenek a fölíratban. Akkor azután elfogadhatók-e azon eszmék s szükséges-e azokat fölvenni a fölíratba?

Apponyi gróf: Ő felsége trónbeszéde sem állít fel elveket, hanem bizalmat fejez ki az ország iránt: erre kell felelni, nem elvekkkel, hanem hasonló phrasisokkal. Határozott nyilatkozat határozott választ igényel. Különben részenként benne van a fölíratban a módosítvány.

Andrássy gróf: A törvényes jogalap *újabb* megerősítése, a minden *áldozatkészség* stb. félreértésekre adhat alkalmat, s a mellett nem egyenes válasz a trónbeszédre.

Bonis: „Az *újabb* megerősítés” ellenkezik a *jogcontinuitás* azon tiszta eszméjével, mely a fölíratban ki van fejezve. A felelősség eszméje helyett, a birodalom többi népei iránti viszonyunk jobban kifejezve.

Nyáry: Ha ez eszmék benne vannak a fölíratban, nem szükséges a külön módosítvány.

Bartal: Új elv nincs a módosítványban, de új eszme: a felelősség eszméje. Az eszme csak a courtoisie kérdése. A trónbeszéd egy nevezetes részét nem akarta felelet nélkül hagyni. De félremagyarázásokra adna alkalmat.

Deák: Ha felelősséggel jár, hogy a birodalom másik részében szünetel az alkotmány: a felelősség azt terheli, a ki az alkotmányt úgy alakította, hogy kivihetetlen lett.

Apponyi: Pro és contra lehetnek recriminációk.

Deák: Nem ismerem el, hogy ellenünk recriminációt hozhatni fel. A ki 17 évig meg volt kötözve: nem felelős. Épen azért nem hoztuk elő a recriminációkat a fölíratban.

Oly tényekért, melyeket el nem követtünk, hanem amelyek alatt szenvedtünk, felelősség bennünket nem terhelhet.

Bartal: A nemzet más felelősséget nem vállalhat, mint hogy 17 évig túrt, s passivitása által előidézte a jelen változást. Nem csak recriminációktól, hanem félreértésektől is kell tartani. Negatív oldala, hogy a recriminációkat előidézhető helyek kerültek, — a fölírat egyik jelessége. Összhangzatban a nemzet által (sajtó) eddig követett discretióval.

Mellőztetett gróf Apponyi módosítványa.

A 35. §-hoz tegnap Lónyay által tett módosítvány jön szónyegre. *Lónyay* indítványa: A 35. §-ban e szavak után „nyomasztó körülményeit”, „„elviselhetőkké tenni azon terheket, melyeket a feloszthatlan és elválhatlan együttmaradás és a monarchia biztonsága végett szabad akaratból elvállalni készek leszünk”„.

Ghyczy K.: Tüzetesebb tárgyalást érdemlő dolgok az addressbe nem tartoznak. Ilyen a terhek el vagy el nem vállalása, mely arányban, minő kárpótlás mellett.

Deák, Ivánka, Szentkirályi, Várady felszólalása után úgy határoztak, hogy a status adósságokra vonatkozólag az 1861-iki fölíratban mondottak a 35. §-ba beletétessenek.

III.

AZ 1866 MÁRCIUS 3-ÁN ÉRKEZETT KIRÁLYI LEIRATRA ADANDÓ VÁLASZPELIRAT SZERKESZTÉSÉRE KIKÜLDÖTT KILENCES BIZOTTSÁG TÁRGYALÁSÁT.

A képviselőház 1866 február 26-án kelt¹ válaszfeliratára 1866 március 3-án érkezett királyi leiratra,² melyből kitűnt, hogy az uralkodó a nemzet kívánságait a felirat szellemében teljesíteni nem hajlandó. Deák a képviselőház március 5-én tartott ülésén újabb válaszfelirat szerkesztésére, lehetőleg kevés tagból álló bizottság kiküldését indítványozta³. A képviselőház március 6-án kilenc tagból álló bizottságot választott⁴. A bizottság még aznap délután összegyűjt Deáknak az „Angol királyné”-szállodában levő lakásán. Erre a tanácskozára Deák Csengeryt külön a következő, irónnal írt levélben hívta meg: „Kedves barátom! A kilences bizottmány tagjai ma délután 6 órakor hozzám jönnek. Kérlek, légy szíves eljönni. Hú barátod Deák.”

Csengery Antal a március 6-án tartott ülés lefolyását, valamint azt, hogy a következő napon miként készült a felirat, részletesen megírta. A bizottság március 10. 11. és 12-én tartott tanácskozásairól azonban, amidőn t. i. a felirati javaslatot tárgyalták, már csak töredékes feljegyzései maradtak, melyeket a leirat fogalmazványának hátlapjára vezetett.⁵

1866 március 12-én.

A kilences bizottság, melyre volt bízva, hogy a válaszfelirat folytán kiadott leiratra újabb fölirati javaslatot készítsen, ma végezte be működését. E bizottság tagjai voltak: *Deák Ferencz, Apponyi György gróf, Andrássy Gyula gróf, Ghyczy Kálmán, Tisza Kálmán, Klauzál Gábor, Szentkirályi Móricz, báró Eötvös József és én*. Még aznap egybehívott bennünket Deák magához, a melyen megválasztattunk.

Deák első teendőnek tartá a bizottságot megalakítani, s tréfásan monda, hogy ha nincs ellenére senkinek, közfelkiáltással, ha pedig ellenére van valakinek, titkos szavazással válasszák meg az elnököt és jegyzőt. — Felkiáltással! mondák nevetve többen. — Én tehát — monda Deák — először is azt kiáltom, hogy Andrássy Gyula elnök

¹ Pesti Napló 1866 február 20-i s köv. számaiban.

² Pesti Napló 1866 március 4.

³ Pesti Napló 1866 március 6.

⁴ Pesti Napló 1866 március 7.

⁵A bizottság tanácskozásairól *Kónyi Manó* „Deák beszédei”-ben nem hoz tudósítást; *Ferenzi Zoltán* „Deák életé”-ben Tisza Kálmán naplójegyzetei alapján emlékezik meg azokról.

éljen! — Éljen! kiálták a jelenvoltak. — Most már jegyzőről kell gondoskodnunk, folytatá Deák. Én azt kiáltom: Csengery Antal bizottsági jegyző éljen! — Éljen! visszhangozák mindnyájan.

E szerint — jegyzé meg Deák — az alakítás vagy alakulás nehéz munkáján által estünk.

A dologra tévén *Apponyi gróf* mindenekelőtt azt a kérdést kérte eldöntetni, nem lenne-e jobb, fölirat helyett, mely a főrendekkel is összeütközésbe hozhatja a házat s a kormányt arra bírhatja, hogy ő felségével még egy hasonló leiratot adat ki, s ez által a felségre nézve később, többszöri nyilatkozatával szemben, az engedést nehezebbé teszi, — egyszerű határozattal, indokolt napirendre téréssel intézni el a dolgot, s kimondani, hogy miután a leiratban több oly dolog van, melyre csak a közös ügyek tárgyalása után felelhetünk, fenntartjuk magunknak, hogy a jogfolytonosságra nézve is akkor felelünk, addig is kijelentjük ragaszkodásunkat azokhoz az elvekhez, amelyeket e részben válaszfölriratunkban kifejeztünk.

Apponyinak többen válaszoltunk: *Tisza, Ghyczy, Klauzál, Deák és én.*

Maga a ház fölirati javaslat készítésére küldött ki bennünket. A rögtöni nyilatkozatot a háztól ily fontos alkotmányos kérdésekben, a minők a jogfolytonossággal kapcsolatban állanak, várja a nemzet, várja a leirat által megsértett közérzelem. S vájjon e nyilatkozatnak nem szelídebb alakja-e a fölírás, mely már azon okból is más hangon és modorban szól, mivel ő felségéhez van intézve, mint egy határozat, mely, — a mint a múlt országgyűlésen oly bőven ki volt fejtvé, — csak a teljes bizalmatlansággal lenne indokolható, s csak egyik módja lenne a szakításnak. A mi a főrendektől aggodalmat illeti, az az aggodalom, hogy nekik kedvök lehet ily fontos ügyben elválasztani magukat az ország közvéleményétől, nem bírhatja arra a nemzet képviselőt, hogy a közvéleményt ne tolmácsolják, nem mentheti fel a képviselőket köteleességek teljesítésétől. A főrendek formahibát követtek el akkor, midőn oly trónbeszédre, mely királyi előadások helyét is pótolta, külön föliratot készítettek. De ha e térre léptek, el kell fogadniuk eljárásuk logikai következményeit. A mi újabb föliratunk csak folytatása első válaszfölriratunknak. Igaz, hogy a leirat *mindkét* házhoz vala intézve, de *főleg mégis* azokra felelt, a mik a képviselőház föliratában foglaltatnak. A válasz tehát a leiratra főleg a képviselőházat illeti. Jogunk volna ezek szerint, a felsőház mellőzésével, egyenesen is terjeszteni föl újabb fölterjesztésünket, mint az első fölirat folytatását. Meglehet azonban, hogy a kormány a főrendek háta mögé kívánván bújni, több föliratot a válaszfölrirat után, az egyik háztól külön nem fogad el. Ez esetben kénytelenek lennénk csakugyan a főrendekkel később is közölni föliratunkat. Jobb tehát megelőzni a kormány visszautasítását, s közölni a főrendekkel újabb föliratunkat, azonban oly kijelentéssel, hogy mi ez újabb fölírás csak válaszfölriratunk folytatásának tekintjük

ugyan, mindazáltal közöljük velők, oly megjegyzéssel, hogy ha nézeteik a mieinkkel találkoznak, s azokhoz ők is hozzájárulnak, örvendeni fogunk, ellenkező esetben nem bánva, ha ők házszabályukban foglalt jogukkal újabban is élve, ezúttal külön föliratot küldenek föl. Azt mindazáltal kijelentendjük előre is, hogy izeneteket melyek csak a közös ügyekben dolgozásunkat zavarnák, e tárgyban velők váltani semmi esetre nem fogunk. Így most szólhatunk. De ha föliratunkat majd a közös ügyekkel együtt akarnók fölterjeszteni a főrendekhez, a melyekhez nekik is szólójuk van: akkor inkább akadályozhatják aggodalmaink fölterjesztését, azou tárgygyal kapcsolatban, mely nem kizárólag a képviseleti ház dolga, a melyhez nekik is szólójuk van. Ami végre azt az aggodalmat illeti: hogy a kormányférfiak ő felségét újabb összeütkezésbe hozzák nyilatkozatai folytán a képviselőházzal: igaz, hogy ezt tehetik, de ezzel csak annak adják jelét, hogy a kiegyezést nem oly módon akarják, mely a nemzetet megnyugtassa, s ennek tisztábahozatala már magában eredmény.

Apponyi e nézetek előadása után, némileg megnyugtatta érzé magát, vagy legalább azt monda, meg van nyugtatva.

Gróf Andrassy Gyula ezek után magát a fölirat tartalmát tüzte ki tanácskozás tárgyául.

Andrassy Gyula és *Apponyi* konstatálni kívánták a föliratban, hogy a kiindulási pont és a végezel ugyanaz nálunk és ő felségénél. Szentkirályi, Ghyczy, Tisza tagadták az elv, kiindulási pont és végezel azonosságát. — Azt csak nem lehet kétségbe vonni, jegyzé meg *Apponyi*, hogy ő felsége az alkotmányt vissza akarja állítani! — Alkotmányt meglehet! — válaszolá *Ghyczy* — de hogy a *mi* alkotmányunkat akarja visszaállítani, azon kételkedik. Hasonlóan *Haza Kálmán*. Az elv, kiindulás azonosságát illetőleg különösen kiemelte *Ghyczy* a leiratból, hogy a *mi* értelmezésünk ellenében, más értelmezést ad a *pragmatica* sanctiónak, azt a mit a főrendek elfogadtak — *Deák* megjegyzé, hogy *Ghyczy* ellenvetése a leiratnak nem elméleti, hanem történelmi részére vonatkozik ugyan, de ha elméletileg különböző felfogás mutatkoznék is a leiratban a *mi* felfogásunktól, erre ott kellene tüzetesen felelnünk, a midőn a közös ügyeket tárgyalva, kifejtjük a *pragmatica* sanctio, s az abból folyó kötelezettségek valódi értelmét, kijelöljük azok korlátait. Addig *Deák* elégnek tartaná a föliratban most csak általában jegyezni meg, hogy a *pragmatica* sanctiót illetőleg ragaszkodunk most is azon nézetekhez, melyeket válaszfölriratunkban kifejtettünk.

Ebben mindnyájan megnyugodtak.

A *mi* a fölirat tartalmát illeti; arra nézve is csakhamar köz lett a megállapodás, hogy az első részben mondassák ki, miszerint a leiratnak a közös ügyeket illető része iránt az ezen ügyekre nézve készítenő javaslat kidolgozásakor mondjuk el a nézeteinket. A jelen

föllirat főtárgyául a jogfolytonosság megtagadása, az országgyűlés kiegészítése s az általános amnestia kérdése tüzetett ki.

A bizottság eljárását illetőleg pedig Deák sugallata folytán *Andrassy (iyala)* indítványa fogadtatott el, — t. i. hogy e javaslat elkészítésével Deák Ferencz és Csengery Antal bízassanak meg.

Másnap, *március 7-ikén* délelőtti 10 órától fogva, az ebéd idejét kivéve, éjjeli 11 óráig voltam együtt Deákkal, az ő szállásán. Az ajtót bezártuk. Deák kérdezte, hogy kezdjük a fölliratot. Én mondtam, minél egyszerűbben, mondjuk meg, hogy tisztelettel vettük és kellőleg megfontoltuk a leiratot, s aztán menjünk in médias res. Előbb az első részre, melyre majd később felelünk, tegyük meg észrevételeinket; aztán a jogfolytonosságot tárgyaljuk egész terjedelmében. Deák helyeselte, s elkezdte tollba mondani eszméit. Én itt-ott a kifejezéseken könnyítettem; a mi a dictálás miatt igen szélesen volt elmondva, segítettem Deáknak összevonni. Itt-ott egyet-mást, mint ismétlést, kihagyattam. Az együvé tartozókat, a mik szétszórta voltak elmondva, összevonni javasoltam. Deák ezekben készséggel engedett. Nem úgy, ahol egy-egy választékosabb kifejezést, vagy fordulatot tanácsoltam. Ő az egyszerűséget, a mesterkéletlenséget annyira viszi, hogy minden művészinek ellensége néha. Hány ámenet kezdődik így: „Azt mondja a leirat stb.” S még több kezdődött volna így, ha én nem figyelmeztetem az öreg urat. Annál nagyobb hajlamot érez az öreg úr az eszmék tömörítésére, a politikai axiómáknak, az általános reflexióknak, nem közbevetve, hanem önálló mondatként előadására. Innen sententiosussága. A legnagyobb készséggel fogadott el minden javaslatot, a *m* az eszméket tömörebbé, az előadást összevontabbá teszi. O maga néha háromszor ledictálja ugyanazon pontot, mindig összébb vonva, míg végre oly szabatos és concissá válik, hogy a legjobb stylistá sem tehet ellene kifogást.

A mi a tartalmat illeti: én sürgettem, hogy a leirat azon részére, mely a történelemre hivatkozik ellenünkben, idézetekkel feleljünk; s a felelős kormányrendszert, mint a népképviselési rendszer szükséges következményét, mely nélkül kiegyezés nem történhetik, állítsuk elé. Deák készséggel beleegyezett, „igazad van, monda, én is azt hiszem, a felelős ministeri kormányzat az egyik nélkülözhetlen föltétele a kiegyezésnek. A másik föltétel a *pragmatica sanctio* két szerződő felének a paritás alapján képviseltetése a közös értekezletben; s a harmadik, minden oly rendszer kizárása, mely szerint hazánk területén a magyar kormány orgánumai mellett, más idegen kormány orgánumai is működhessenek.”

Nagyobb gondot adott azon sorok fogalmazása, melyben ő felsége vallásos érzelmeiről szólunk. Sok gyöngédség e sorokban, s még sem volt némi gúny kikerülhető. Ez azonban fájdalom, a helyzetből folyt.

A felirati javaslat március 10—12-iki tárgyalására vonatkozó feljegyzések.

Apponyi a példák idézését (I. Leopold, II. József és Ferenc) ki akarja hagyni, mert a körülmények nem hasonlóak. Akkor az ősi alkotmány visszaállításáról volt szó; most egy új kormányrendszer-ről, mely ellen sok az aggodalom, ha alaptalan is. Erre *Ghyczy* felolvassa az 1681-iki decretum bevezetését, hogy hasonló viszonyok voltak, s mégis visszaállított az alkotmány. *Deák* pedig Fesslert, melyre *Apponyi* hivatkozott, olvassa *Apponyi* fejére. Az idézett példák a hűsvéti cikkben is benn voltak. Ha akkor jó hatást tett e cikk, most ugyanazon cikk rossz hatást tesz: a felsőbb körökben változtak a nézetek. Azt mondja *Apponyi*, hogy nem hasonlóak a körülmények. Maga a leirat mutatja, hogy hasonló körülmények közt, hasonló eljárás követtetett. „Ha a fejedelem a jót akarja: tanácsosai ellenében argumentumokat talál fölíratunkban,” — veti közbe *Tisza*. Inkább a főrendekkel, mint a nemzettel jöjjünk ellentétbe. Ne hagyjuk a nemzet történetét meghamisítani. Alkotmányos nép az előzményekre szokott hivatkozni, — így Anglia. A történetre hivatkozás a legconservatívabb argumentum. A fejedelmi elődök példájának idézete, csak jó példával lehet. Az anteo renalis articulások nem így szóltak, hogy addig nem kapjátok az alkotmányt, nem a felfüggesztett alkotmány föltételei, hanem a koronázás föltételei voltak. Azok a nemzet jogait biztosítják.

S az idézett példák szépek, nem sértők. A fejedelmek az ellenkező nehézségeken, melyeket tanácsosaik mondtak, felülemelkedtek. Ily értelemben megnyugszik *Apponyi*, de ezt szeretné kifejezni a fölíratban. — *Tisza* nem akarja kimondatni, hogy a fejedelem jóakarától függött annyiszor az alkotmány visszaállítása: holott biz az, mindig a nemzet erélye és a viszonyok kényszerítése folytán történt.

A 14-ik §-ba *Deák*, Andrássy nézetét is ki akarva fejezni, beigtatni javasolja e szók után: „de tudjuk azt, hogy midőn a fejedelem az őt környező, s absolut hajlamú államférfiak tanácsának ellenére, saját igazságérzetét követve, az alkotmányt ismét visszaállította... „

Ghyczy: Nem csak igazságérzet, hanem kötelesség is említendő. S azután a törvény, a nemzet állította vissza. Nem kegyelemképen nyerte vissza az alkotmányt a nemzet.

Nádorválasztás kérdése? Kimaradt, mivel e törvényhozási jogát a fejedelem 1790-ben a koronázás előtt gyakorolja.

Ghyczy: A kerületekre és városokra nézve észrevételt maga a legmagasabb királyi leirat sem tesz, s mégsem állítottak vissza.

Apponyi az utolsó kikezdés előtt ezt kívánja beigtatni: „Nem

„kételkedünk azon, hogy Felséged atyai szándékában fekszik a magyar szent korona országait alkotmányos jogaik teljes birtokába visszahelyezni, s erősen hisszük, hogy azon elvek, melyeket kérelmeink támogatása végett fíúi bizalommal felhoztunk, mint alkotmányos létünk életföltételei, Felséged által is elismertetnek, annál inkább fájjaljuk, hogy a gyakorlati nehézségeknél fogva, melyek létét Önmagunk sem tagadjuk, jogszerű kérelmeink teljesítése lehetetlennek állítatik, holott a nehézségek lelki meggyőződésünk szerint igenis legyőzhetők és semmi esetre sem állanak arányban azon veszéllyel, mely alkotmányunkat sújtaná, ha jelenleg oly előzetes eset állítatnék föl, mely törvényeink sérthetlenségét kétségbe vonná és azoknak megtartását a végrehajtó hatalom szabad akaratától föltételezné. Ez az, mi kebleinket gyötri, mire nézve teljes megnyugvást csak Felségedtől nyerhetünk, s mire nézve kötelesek vagyunk biztosítást szerezni nem csak a jelen nemzedéknek, de a késő maradéknak is.” Az indítványt senki sem támogatván Apponyi visszavonta

IV.

A KÖZÖS ÜGYEK RENDEZÉSE VÉGETT KINEVEZETT HATVANHETES BIZOTTSÁG TIZENÖTÖS ALBIZOTTSÁGÁ- NAK TÁRGYALÁSAI.

Midőn a felirat átadásával megbízott küldöttségnek 1866 február 27-én adott királyi válaszból kitűnt, hogy a feliratban foglalt kívánások a magyar alkotmány visszaállítását illetőleg, nem fognak teljesülni, s ennek következtében a képviselőket reménytelenség és csüggedés szállotta meg, Deák Ferenc annak igazolására, hogy a nemzet őszintén hajlandó a kibékülésre s annak feltételeit kész előre megállapítani, a képviselőház február 28-iki ülésén a következő indítványt tette: „Kimondottuk a válaszfőiratban, hogy a közös viszonyok iránti javaslat kidolgozásához haladék nélkül hozzáfogunk; indítványozom tehát, hogy méltóztassék a tisztelt Ház egy nagyobb számú bizottságot választani.”¹

A képviselőház március 1-én elfogadta Deák indítványát, s akként határozott, hogy egyelőre 52 tagot választ, 15 tagot pedig majd akkor, amidőn az erdélyi képviselők a Házban megjelennek. A képviselőház a bizottság 52 tagját március 3-án, az ugyanakkor leérkezett királyi válaszfelirat felolvasása előtt, választotta meg. Perczel Istvánnak a választás után beterjesztett azon indítványát, hogy a megválasztott bizottság tárgyalásai nyilvánosak legyenek,” a képviselőház március 6-án Deák felszólalása után mellőzte. „Valamely munkálat elkészítése eszmecsere; — mondotta ekkor Deák — azt hiszem tehát, hogy midőn valamely bizottság valami munkálat, valami javaslat elkészítésével foglalkozik, bizonyosan nem elhatározott véleménnyel az egyes tárgyak iránt, fognak a tagok odamenni és nem úgy, hogy kapacitálásra ne hajlanának. A tapasztalás azt mutatja, hogy valamely társaságban, valamely bizottságban a kölcsönös discussio megszokta változtatni az egyes emberek véleményét. . . . Ha most nyilvánosan lesznek a bizottság ülései, amit egy képviselő a bizottságban mond, az másnap minden magyar és nemmagyar lapban elterjed; pedig lehet, hogy ugyanazon képviselő holnap az ellenkező véleményt fogja mondani, mert meggyőzték az ott felhozott okok. Így tehát neheztive lesz a discussio azáltal, ha előre kikürtölik, hogy valaki ezen nézetet

¹ Pesti Napló 1866 március 1.

² Pesti Napló 1866 márc. 7.

vallotta és azt ma megváltoztatja. Azt mondják ugyan, hogy erős elhatározási! ember ezzel nem törődik, de általában emberek vagyunk.... Azt hiszem, nem az fekszik érdekében akár az országnak, akár a képviselőháznak, hogy minő phasisokon mentek keresztül egyesek véleményei, míg a bizottság tanácskozásai erre az eredményre jutottak, hanem az fekszik érdekében, hogy mi az eredmény, s mi annak motívuma, amit a többség megállapított.”¹

A bizottság első gyűlését a második felirat szerkesztése és tárgyalása után, március 21-én tartotta, amidőn elnökül gróf Andrássy Gyulát, jegyzőül pedig Csengery Antalt választotta meg. A bizottság megalakulása után Deák indítványára 5 tagú bizottságot küldött ki a tanácskozási rend megállapítása végett; ez albizottság tagjai lettek: Csengery Antal, Deák Ferenc, Klauzál Gábor, Szentkirályi Mór és Várady Gábor. Ugyanekkor a bizottság határozattá emelte azt is, hogy tanácskozásai szigorúan bizalmasak lesznek. Deák azon a véleményen volt, hogy a bizottság tagjai titoktartásra köteleztessenek, Ghyczy Kálmán és párthívei azonban nem voltak hajlandók ez indítványhoz hozzájárulni. Végül abban állapodtak meg Deák közvetítő indítványa alapján, hogy az ülésekről rendes jegyzőkönyveket nem vezetnek s a megállapodásokat házi jegyzőkönyvbe fogják iktatni.

A megválasztott albizottság Deák indítványai alapján részletes programot dolgozott ki a tárgyalásra kerülő összes kérdésekről. E programot a nagy bizottság április 5-én egyhangúlag elfogadta, de az érdemleges tárgyalások megkezdését arra az időre halasztotta, amikor az erdélyi képviselők megjelennek. A képviselőház április 16-án választotta meg az erdélyi képviselők sorából a március elseji ülésben megállapított 15 bizottsági tagot. Az immár teljes 67-es bizottság első gyűlését május 3-án tartotta, s ez alkalommal, Deák indítványára, úgy határozott, hogy a közös tárgyak meghatározására s az ezekkel összefüggő kérdések szabatosabb megállapítására, 15 tagú albizottságot (az indítvány szerint alválasztmány) küld ki.

A kiegyezés történetében nagy jelentőséggel bíró ezen 15-ös albizottságnak tanácskozásaira vonatkoznak Csengery alábbi feljegyzései. A bizottság csaknem két hónapon át ülésezett s ez idő alatt Ausztria külpolitikai viszonyai súlyos válságok közé kerültek. A porosz és olasz háború miatt az országgyűlés elnapolása minden percben várható volt. Deák a legnagyobb energiát fejtette ki a tekintetben, hogy a 15-ös bizottság még a képviselőház elnapolása előtt befejezze munkálatait, mert a kiegyezés összes feltételeit mielőbb tisztázni kívánta, hogy még a látszatát is elkerülje annak, hogy a politikai helyzet a kiegyezésre hatással volt. Mikor június 23-án a 15-ös bizottság tárgyalásait befejezte s a megállapodások megszövegezésével Deákot és Csengeryt megbízta, Sennyey Pál arról értesítette Deákot, hogy az országgyűlés elnapolását elrendelő királyi leirat már aláíratott. Deák

¹ Pesti Napló 1860 márc. 7.

a következő napon Csengeryvel kora reggeltől délután félháromig dolgozott a jelentésen, melyet azután Csengery aznap teljesen elkészített. Másnap, június 25-én délelőtt 10 órára összehívták a 15-ös albizottságot, amely változatlanul elfogadta a „*Véleménye a hatvamhetes bizottság albizottságának*” cím alatt bemutatott munkálatot. A bizottság ellenzéki tagjai: Tisza Kálmán, Ghyczy Kálmán, Ivánka Imre és Nyáry Pál ugyanekkor „*Különvéleménye az albizottság kisebbségének*” cím alatt terjesztették elő különvéleményüket.¹

Mindkét vélemény Csengery Antal jelentése kíséretében a még aznap délutánra összehívott teljes bizottsági ülés elé terjesztett, amely azok kinyomatását haladéktalanul elrendelte.

Kétségkívül Deák energiájának köszönhető, hogy az országgyűlésnek június 26-án történt elnapolása előtt elkészülhetett az a javaslat, amely a további tárgyalásoknak nemcsak alapját képezte, hanem némi módosítások után 1867-ben törvénybe iktattatott.”

1860 május 5.

A tizenötös bizottság 1866 május 5-én tartotta első ülését.

Jelen voltak: gróf Andrássy Gyula, gróf Apponyi György, Csengery Antal, Deák Ferencz, báró Eötvös József, Fest Imre, Ghyczy Kálmán, Gorove István, Hollán Ernő, Ivánka Imre, Lónyay Menyhért, gróf Mikó Imre, Nyáry Pál, Somssich Pál, Tisza Kálmán.

Gróf Andrássy Gyula választatott elnöknek, *Csengery Antal* jegyzőnek.

Az első ülésben csak a tárgyak jelöltettek ki, a melyek fölött közelebb tanácskoznak. *Deák* fejtegette, hogy a közös ügyek meghatározásánál a kiindulási pont a pragmatica sanctio, a mely elvül állítja fel az ő felsége uralkodása alatt álló országok együttes és feloszthatatlan birtoklását. Ebből következik a kölcsönös, közös védelem kötelezettsége. E védelem két ága: a békés (külügy) és fegyveres (hadügy) védelem. Innen a külügy és hadügy közössége. Közösek az ezekre szükséges költségek is. Közös a fejedelem személye is. Mindenekelőtt kérdés tehát, közös legyen-e a civilista? Az országgyűlés késznek nyilatkozott, habár az jogilag bennünket nem terhelhet, az államadósság terhének könnyebbítéséhez hozzájárulni. Ez egység útján lesz megállapítandó. Csak az lehet itt kérdés: közös legyen-e a kezelés? Vannak egyébaránt nem a sanctio pragmaticából, hanem az érdekek találkozásából folyó

¹ Mindkét munkálat kiadva *Kónyi Manó*: Deák beszédei. III. k. 554-571 l.

² Az albizottság üléseiről *Kónyi Manó* i. m.) Lónyay Menyhért és Gorove István naplófeljegyzései alapján emlékezik meg. Ugyanezen forrásokat használta *Ferenczi Zoltán* is „Deák életé”-ben. Csengery a tárgyalások történetének megírásánál részletesebben ír az egyes indítványokról, amelyek szövegét az indítványtevők neki, mint a bizottság jegyzőjének, bocsátottak rendelkezésére.

közös ügyek is. Ilyen a kereskedelem. Erre nézve vámszövetség kötendő egyezkedés útján.

Első kérdés volt az *udvartartás*. A fejedelem személye közös ugyan: de — mondám én, — a magyar mindig óvakodott, hogy királyát az osztrák császárral össze ne zavarják. VI. Károly nekünk III-ik, s I. Ferdinánd császár e néven V-ik királyunk. Ez elkülönzésnek a külön civilista felel meg. Ezt kívánja a dualizmus elvének keresztülvitele is. Deák ugyané nézetben volt. A közös költségek az adóképesség arányában fedeztetnek: a fejedelem személyére nézve azonban Magyarország, mint egyik szerződő fél áll királyával. Illő, tog}⁷ azt, a ki a magyar szent koronát viseli homlokán, a magyar nemzet lássa el és pedig oly összegű civilistával, mint a másik szerződő fél az osztrák császárt.

Említettek a civilistát terhelő kiadások is, a melyek Bécsben most a várpalota, színházak segélyezésére s egyéb művészi célokra fordíttatnak. Azok csak nem lehetnek közös költségek! Ellenben a magyar király civilistáját is terhelik hazánkban hasonló kiadások, mint a budai várpalota fenntartási, szépítési költségei stb., a melyekhez viszont az osztrák tartományok nem járulhatnak.

Csak, — úgymond *Apponyi György gróf*, — aztán kellemtelen vita tárgya ne legyen a civilista megállapítása országgyűlésünkön.

Többen megjegyezték, hogy a magyar nemzet elég generosus, hogy királyát az ország méltóságához képest lássa el, s avval a tisztelettel, a mellyel az uralkodó személye iránt viseltetik, fogadja el, a mit a felelős magyar pénzügyminister, minden viszonyok tekintetbevételével javaslatba hoz. Említettett az is, hogy a civilista megajánlása különben sem fordul gyakran elő az országgyűlésen, hanem valószínűleg hosszabb időre fog törvényben megajánlatni.

Ezen eszmecsere után a többség csakugyan abban állapodott meg, hogy a magyar király civilistája ugyanoly összegben, mint az osztrák császáré, a magyar törvényhozás által külön ajánl-tassék meg.

1860 május 7.

Deák fejtegeti, minő ügyek közössége következtethető a *pragmatica sancti*óból. Ez alapszerződés mindenekelőtt felállítja az együttes, feloszthatatlan és elválaszthatatlan birtoklást. Ebből a fejedelem személyének közössége következik. E közösséget elismeré ugyan a bizottság; azonban a magyar állam önállóságának kifejezéséül már tegnap kimondotta, hogy külön véli Magyarország által megajánlatni a magyar király civilistáját. A *pragmatica sancti*óból foly továbbá a közös, kölcsönös védelem. A védelemnek két ága van: a békés (külfüg) és a fegyveres védelem (hadüg). Innen következik a külfüg és hadüg és az ezen ügyek ellátására szükséges költségek közössége. Mindenekelőtt tehát, úgy véli, arról

kell szólani, mely módon állapíttassák meg ez ügyek közössége. Említi továbbá Deák, hogy azon tárgyakon kívül, a melyek a sanctio pragmaticából folynak, vannak oly tárgyak is, a melyek az érdekek találkozásánál fogva mondhatók közöseknek, mint a kereskedés, a vámügy. Mennyiben mondassék ki ezeknek közössége, mikép kezeltesse ezen ügyek: szintén meghatározandó. S mint-hogy az országgyűlés, nem ugyan jogi kötelezettség alapján, de méltányosságnál és politikai tekintetknél fogva, azon esetre, ha az egyezmény létrejöhet, késznek nyilatkozott az államadóságokhoz is hozzájárulni: ez iránt is szükséges véleményt mondani a bizottságnak; ki kell mondani, lehet-e és mennyiben ezen adósságok kezelése közös ügy. íme, monda végül Deák. ezeken a tárgyakon kellene végig mennünk.

Apponyi György gróf azon kérdést veté föl: hát a pénzverés, pénzláb meghatározása, ne vétessék-e föl a közös ügyek közé?

Deák válaszóla hogy ez iránt a két állam kormánya közt kötendő egyezmény útján rendelkezhetik az országgyűlés.

A civilista iránt már levén megállapodás: »z elnök mindenk előtt a külügy közösségének kérdését tűzte ki tanácskozás tárgyául.

Hogy a külügyi költségek közössége foly a *pragmatica sanctio*ból, mint oly költségeké, a melyek a békés védelmet lehetővé teszik: az iránt általában nem volt eltérés.

De kimondható-e ez általában? Említem én, említették aztán többen is a viszonyt, a melyben ő felsége német tartományai a német szövetséggel akkor állottak. Igaz ugyan, hogy a közös védelem kötelezettsége, nem csak a közös terület, de a közös érdekek védelmére is kiterjed; igaz, hogy az összes hadsereg hova-fordításáról, a mennyiben a költségek megajánlatnak, rendelkezni íelségi jog: de Magyarország a német szövetségnek nem tagja; annak semmiféle határozata Magyarországra nézve kötelező nem lehet. Járulhat-e ennélfogva Magyarország azon egyén ellátása költségeihez, a ki Austriát, mint a német szövetség tagját, képviseli Frankfurtban? Ha ő felsége, mint nagyhatalom, német tartományai érdekében is szükségesnek látja, önállólag, egész erejével lépni föl, kétségkívül magyar haderejével is rendelkezhetik. De kívánhatni-e, hogy, — ha a német Bund *határozata* következtében kell Austriának contingenssel járulni hadviseléshez, ahhoz mi is járuljunk? Nem ellenkezik-e ez magának a német szövetségnek szabályaival is?

E vitának, melynek kellemetlenségét *báró Eötvös József*, a német szövetség eszméjének védője, érezte leginkább, *Deák lerencz* azzal a formulázással vetett véget, a mely szerint azon külügyek ismertetnek él általunk közöseknek, a melyek az ő felsége uralkodása alatt álló *összes* országokat *együtt* illetik.

Vájjon e formulázás megoldotta volna-e mindazon bonyodalmakat, a melyek az ő felsége többi tartományai és a német szövetség közt fennállott viszonyból Magyarországra nézve keletkezettek: oly kérdés, melynek vitatását feleslegessé tette reánk nézve a csakhamar kitört porosz-osztrák háború, mely Austriát a német szövetségből kitaszította.

Hosszabb vita folyt a hadügy felett.

Fölvettett mindjárt az a kérdés: legyen-e két külön hadsereg? Tudjuk, hogy ez az, a mit a dynastia tagjai, s az osztrák államférfiak leginkább elleneznek. *Ghyczy Kálmán* abban a véleményben volt, hogy a követelést jogi tisztaságban kell felállítani, már azért is, hogy legyen miből lealkuvást engedjünk. *Báró Eötvös József* és többen megjegyezték erre, hogy legjobb politika a kivihetőség határszéléig menni formulázásainkban, előre kizárva akkép minden alkudozást. Mert ha az alkudozás sikamlós terére lépünk, ki biztosít, hogy hol állanak meg a dolgok. *Deák* is ezen nézetben volt. Nem hiszi, hogy most új jogok szerzésére lehetne törekedni. Feladatunk visszaszerezni azon jogokat, a melyekkel bírtunk. Elkülönzött magyar hadsereg 1715 óta soha sem volt.

1866 május 8.

Másnap, május 8-án folytattuk e tárgy felett a tanácskozást.

Deák indítványára közakarattal kimondatott, hogy a hadügy azon része, mely a hadsereg vezérletére, vezényletére és belső szervezetére vonatkozik, közös ügynek ismertetik el. *Tisza Kálmán* csak azt kívánta, hogy ezen elv formulázása a fejedelem legfőbb hadúri jogával indokoltassék. Ez tartja össze a fejedelem közösségénél fogva az összes hadsereget.

De míg a kiállított hadsereg fölötti rendelkezés, mint a hadak fővezérét, a fejedelmet illeti; a haderő kiállítása, kiegészítése, élelmezése és szállásolása iránti intézkedés, mind törvényhozási, mind közigazgatási téren, kétségtelenül a nemzet joga törvényeink szerint.

A védelmi rendszer megállapítása és változtatása is csak az ország hozzájárulásával történhetik: monda a főntebbiekhez kiegészítőleg *Beák*. 1848-ig két stádiuma volt a védelmi rendszer változtatásának. 1715-ben a magyar törvényhozás hozzájárulásával hozatott be a banderialis rendszer helyett az állandó katonaság. A capitulatio behozása 1830-ban szintén törvényhozásunk beleegyezésével történt. Annál fontosabb a vedrendszer megállapítására nézve kikötni a nemzet ezen befolyását, mert képzelhető a vedrendszernek olyatén alakítása, mely mellett illusoriussá válhatik az újonczállítási jog. Például sok tartalék (réserva) mellett, a melynek behívása a kormánytól függene.

Ezek szerint közös ügynek ismertetett el a hadügynek azon része,

mely a hadsereg vezérletére, vezényletére és belső szervezésére vonatkozik; ellenben a mi a hadsereg időnkénti kiegészítését, kiállítását, annak föltételeit, a hová a szolgálati idő meghatározása is számítandó, úgyszintén a katonaságnak az országban elhelyezését, szállásolását és élelmezését illeti: mindezt az ország, az eddigi törvények alapján is, mind a törvényhozási, mind a kormányzati térre vonatkozólag, magának továbbra is fenntartja. Úgyszintén a védelmi rendszernek bármely újabb rendezése, vagy átalakítása Magyarországra nézve csak a magyar törvényhozás beleegyezésével történhetik. Magában értetik, hogy a magyar katonák polgári viszonyai szintén a magyar törvényhozás által szabályozandók.

Ghyczy Kálmán úgy hiszi, hogy a védelmi rendszer módosítása nem történhetik egyoldalúlag; e részben közös tárgyalás lesz szükséges.

Gróf Apponyi György pedig a jelenleg fennálló védelmi rendszer biztosítása szempontjából, a következő szavakat kívánja beiglatni azon ponthoz, mely e tárgyról fog szólni: „addig is, míg a jelenleg tényleg fennálló rendszerre nézve a fejedelem és nemzet közt törvényhozás útján megállapodás történnék”. Senki sem pártolta.

A mi *Ghyczy* észrevételét illeti: többen megjegyeztük, hogy akár a két állam küldöttségeinek, akár a két kormány értekezéseinek előkészítése útján, egyerülő elvek alapján készült törvényjavaslat gerjesztethetik mindkét törvényhozás elé.

Megállapítatván, mennyiben közösek a külügy- és hadügy: természetesen közöseknek kellett elismerni azon költségeket, a melyek a közöseknek elismert tárgyakra kívántatnak.

Hát az államadósságok?

Hogy ezek bennünket jogosan nem illetnek, hogy csak méltányosságból és politikai tekintetből vállalhat a magyar nemzet hozzájárulást e terhekhez: az iránt a nemzet már 161-iki feliratában nyilatkozott. Hogy e nyilatkozatot a nemzet vissza nem vonhatja: az iránt nem volt eltérés. *Deák* kiemelte, hogy Belgium elvált Hollandiától, mégis el kellett vállalnia az adósság egy részét. Ugyanez az eset Olaszországgal. A politikai tekintet itt kényszerűség. E nélkül a kiegyezés sem képzelhető. Ellenünk vannak a pénzhatalmak, ellenünk ő felsége többi országainak anyagi érdeke, amelyek egyedül az óriási terheket nem bírják meg. A kérdés úgy áll: ha elvállaljuk a hozzájárulást az államadósságokhoz, létesülhet a kiegyezés s jogainkat visszaszerezhetjük; az ellenkező esetben jogainkat sem szerezhetjük vissza, a terhek is nyakunkon maradnak és pedig valószínűleg nagyobb arányban, mint a mennyit a kiegyezésnél elvállalnánk. *Nyáry Pál* is így nyilatkozott. Ő általában anyagi áldozatot szívesen hoz a kiegyezésnek, csak jogok feladására nem hajlandó. *Tisza Kálmán* szintén politikai kényszerűséget lát az államadósság egy részének elvállalásában. A mit, — úgy mond, — a nemzet egyszer kimondott, attól nem léphet vissza. Elismerte ezt *Ghyczy Kálmán* is; de ő előbb számadást kíván az államadósságok-

ról; közöljék velünk, mit mire vettek föl. mire fordítottak. Említi a tömérdek beruházást túl a Lajtán; az osztrák tartományok drágább közigazgatását stb. *Deák* Ghyczy nyilatkozatában, melyet mindjárt pártolt *Somssich Pál* is. a kérdés elhalasztását, a nemzet adott szavának kijátszását látja. Elismeri, hogy a mennyiségre nézve, a melyet a nemzet az államadóssági terhekből elvállal, egyezkedésnek lesz helye; de ki nem mondani határozottan már most a készséget az elvállalásra, föltételekhez kötni még e készség kijelentését is. annyi mint a fizetni nem akarók ellenzésének támpontokat nyújtani. *Deák* itt határozott nyilatkozatot követel az ellenzék jelenvolt összes tagjaitól. „Ha mi e kérdést magunk közt el nem intézzük, — úgymond, — hasztalan minden egyéb munkánk, s én kijelentem, hogy részemről többé nem veszek részt semmiben.” *Ghyczy* e fölhívásra megjegyezte, hogy részéről csak azt kívánja, ne mondjunk még többet ezúttal se, mint az 1861. és 1865-iki föliratokban. Ezúttal, válaszolák többen, nincsen is többről szó. De, — jegyzé meg *Nyáry Pál*, — abban csakugyan következetlenség volna, ha ugyanakkor, midőn méltányosságról szólnak, szoros számadást követelnénk. Ha számolni kívánnánk, — adá hozzá *Lónyay Menyhért*, — azt is kimutathatnék, hogy Magyarországnak van még követelése Austria ellenében. Szerinte csak a teherviselési képesség itt az irányadó, f*?)¹ Más módja nincs a pénzügyi kérdések megoldásának. E megoldás nélkül pedig lehetetlen a kiegyezés.

Különböztessünk — jegyzem meg én. A közös költségekhez a teherviselési képesség szerint kell járulnunk. Az államadósságoknál az egyezkedés alkalmával Magyarország részére kétségkívül beszámítandók azon körülmények, melyeket *Ghyczy* érintett. De erről nem most az ideje beszélnünk.

Ez eszmecsere után azt a kérdést vetette föl *Deák*: miképen és mennyiben közösek a közöseknek elismert ügyek költségei?

Aziránt nem volt kétség, hogy a külügyi költségekből csak azok közösek, melyek az ő felsége uralkodása alatt levő összes országokat együtt illetik. De már a hadügyi költségeknél több kérdés állhat elő: úgymond *Deák*. Kérdés, vajjon a magyar hadsereg költségeit külön fizesse-e Magyarország, vagy általában az összes hadsereg költségeihez járuljon teherviselési képességéhez képest. bizonyos megállapítandó hányaddal (quotával)? Megjegyző *Deák*, hogy az összes hadsereg bizonyos kiadásai, mint p. o. a vezérkar. a tudományos intézetek, műszaki csapatok költségei nem különíthetők el. Említé továbbá, hogy az elhelyezés, élelmezés olcsóbb Magyarországon, mint a drága Olaszországban. Hát a határörvidék költségei miként vétessenek számításba? Közös költségek-e, vagy csupán Magyarországot illetik.

Andrássy Gyula igen nehéznek tartja elválasztani egy hadsereg

¹ Csengery jelzése.

alkatrészeit. *Hollán Ernő* nem tartja lehetőnek egy vezérlet mellett elkülönözni a hadipénztárat. *Báró Eötvös József* ugyané nézetben van, s a hadi költségek kivétele alapjául a zsoldot venné, a melyhez mi tehetőségünkhöz képest járulnánk.

Nyáry Pál külön magyar hadsereget kíván, s ennek részére külön költségvetést, amelyet kizárólag Magyarország viselne. *Tisza Kálmán* szintén külön óhajtja elvállalni a magyar hadsereg költségeit, megjegyezvén mindazáltal, hogy a hadsereg általános költségeihez (minők a vezérkar, közös műcsapatok stb. kiadásai) szintén bizonyos quotával kell Magyarországnak járulni.

Deák és Lónyay Menyhért felhozzák Nyáry és Tisza ellenében, hogy Magyarország emberben többet állítván ki, mint Austria, ha a magyar hadcsapatok terhei kizárólag hazánkra nehezednek. Magyarországra nagyobb teher fog hárulni.

A többség azon nézet mellett nyilatkozott, hogy a hadsereg összes költségeihez a teherviselési képesség arányában járuljon a monarchia két állama.

1866 május 11.

Miként közösek a közöseknek ismert költségek?

Deák: A közös költségek a magyarországi országgyűlés által meghatározandó módon fognak kivettetni, s minden idegen közegek kizárásával a magyar közigazgatási közegek által hajttnak be.

Ghyczy visszamegy a hadügyi költségekre, s óhajtja fenntartani azon költségek elkülönzését, melyek a *pragmatica sancti*óból folynak, azoktól, melyek nem onnan következnek. Ha a *pragmatica sancti*óból folyóknak ismerjük el az összes hadi költségek közösségét: ha a quota iránt nem egyezünk is meg, a fejedelem fog határozni. Ily formulázást kíván: „A hadügyre nézve a közösség Magyarország és ő felségének többi országai és tartományai között a *pragmatica sanctio* szerint csak a kölcsönös védelem köteleességéből áll. Magyarország ezen köteleességét eddig is fennálló törvényei szerint mindig teljesítette, jövőre pedig annak sikeresebb teljesítése végett kész arra, hogy a hadügynek összes költségei is közösek legyenek olyképen, hogy azon quota, mely szerint ezen költségekhez Magyarország járulni fog, előleges értekezés után, kölcsönös egyezkedés által állapíttassék meg. „

Eötvös: Jövőre sem akar egyebet, mint a közös védelemből folyó köteleiséget elvállalni. Nem akarja, hogy Austriából támadó hatalom váljék.

Ghyczy: Eddig az arány, melyben járultunk a közös védelemhez, nem volt megállapítva. Ez új elv, melyet ő nem akar a *pragmatica sancti*óból kifolyónak ismerni el.

Deák: A hajdani védelmi rendszer mellett a bandériumok tartoztak kiállani; a papok, urak maguk fizették, a megyék magok

szedték be a költségeket. Csak a határokon túl vitte a fejedelem a költségeket. Addig nem azon panaszkodtak a Rende, hogy sok a katona, hanem hogy az idegen katona az országban van. 1715-ben. részben idegenekből felállított a rendes hadsereg, a katona és az erre szükséges költségek megajánlását fenntartván a Rende. A hadi adóra nézve megalkudtak a Rende a fejedelemmel. Most ö;elsége elvileg nem absolut ura a többi országoknak, azok nevében nem ajánlhatja meg, nem tőle függ, hogy az általunk ajánlott hadi adóval beérik-e a többi országok, nem hárul-e több teher rajok? Tehát velők kell egyezkedni. A *pragmatica sancti*óból nem csak a *közös*, hanem az *együttes* védelem (közös vezérlet alatt) is folyik. Csak így tartható fel az inseparabilitas és indivisibilitas. Ha a Ghyczy-féle toldalékot be akarjuk igtatni: csak az összes hadügy bevezetésében volna megemlítendő.

Andrássy: Eddig is sikeresen teljesítette az ország közös védelmi kötelezettségét. A rendes védelem a köteleesség; rendkívüli esetekben az arányon túl is, rendkívüli ajánlatot ajánljon meg az ország előre is. Vannak esetek, mikor Magyarország érdeke nagyobb erőfeszítést igényel. A közös *rendkívüli* költségeken felül individuális politikánk érvényesítésére szükséges, hogy e külön ajánlatot telessük, jogot ad, melyet gyakorolni nem kell.

Ivánka, Hollán: A védelmi rendszer már maga előre gondoskodik ily rendkívüli esetekről, a tartalékok által. S aztán minden országnak meg van joga rendkívüli esetekre rendkívüli segílyt ajánlani. Most is tapasztaljuk ezt.

Gróf Apponyi is csak védelmi, nem agressiv hadi politikát kíván a birodalomnak. Andrássyt ő sem pártolja. — Közösen kell a védelmet ő felsége többi országaival, — a mi alkotmányos befolyásunk érvényesítése, s az ő alkotmányosságuk fenntartása érdekében is, — intéznünk, s egész erőnkkel kell védeni a birodalmat most is; ezen túl köteleiséget nem vállalhatunk.

Tisza: Időről-időre állapíttassák meg a quota, a jog biztosítása és garancia megőrzése végett. Rendkívüli esetekre ő is az országnak tartaná fenn a költségek (subsidiuumok) megajánlása jogát.

Nyáry: *Se* a nagyhatalmi állást, se valamely ország enthusiasmusát nem lehet decretálni. A védelmi rendszer határozza meg rendkívüli esetekre az eljárást. A védelmi rendszer befolyásunkkal változhatik.

Ghyczy pártolja, hogy rendkívüli esetekre az országgyűlés intézkedjék.

Deák: Ghyczy scrupulusait eloszlatandó, formuláz.

Ghyczy: Nem elégíti ki őt a formulázás, mert a mi viszonyainkat nem rendelhetjük alá annak, hogy az örökös tartományokban alkotmányosság van, hanem a *pragmatica sancti*óból folyó köteleiséget ismerjük csak el. Aztán nem akar úgy formulázni, hogy erre meg erre kötelezzük magunkat, hanem csak „készen

vagyunk” ezt meg ezt tenni, ha stb. S az *együttes* védelem túlterjed a *pragmatica* sanctiónak a fölíratokban adott értelmezésén, hol csak *közös* védelemről van szó.

Deák: Benne van a mostani első fölíratban is az *együttes* erővel; benne, hogy figyelembe vesszük, hogy az örökös tartományok is alkotmánnyal bírnak.

Deák formulázása elfogadtatik.

Andrássy indítványát Deák másképp formulázza. Az országnak mindig joga, de csak *joga* van többet ajánlani; de nem akarja, hogy többet követelhessenek. A rendkívüli eset meghatározása az országtól függjön, s a megajánlás joga is, s ebből ne csináljanak scrupulust. A *salus publica suprema lex esto* esetét mi magyarázzuk.

Andrássy indítványa elesett.

1860 május 14.¹

Ami a *pragmatica* sanctióból származik, azon keresztül mentünk. Nem innen következik az államadósságok, kereskedelem stb. ügye.

Kimondani általában az államadósságok egy részének elvállalását, hivatkozva a fölírat szavaira.

Lónyay: Megosztani a tőkét veszélyes, nagy a teher, melyet se mi, se a birodalom nem bír meg. A *conversio* bizonyos.

Ghyczy: *kötelességen túl, méltányosságból*: e kifejezések fenn tartják a szabad akaratot, hogy mennyit vállalunk el.

Készek vagyunk *értekezésbe és egyezkedésbe* bocsátkozni; ezt használjuk; ne azt, hogy az arány *egyezkedés útján* határozottassók meg, a mi már bizonyos köteles részt föltételez.

Nagy vita, mikép mondassék ki, hogy a múltra nézve az ország törvényszerű beleegyezésével tett adósságok terhelhetnek csak, kivéve az úrbéri kárpótlásból eredő közterheket, melyek, bár nem az országgyűlés módozatai szerint, de törvényszerű kötelezettség alapján köttettek. Sokféle formulázás; mindenki saját eszméjét akarja formulázni, elfogadtatni.

6.

1866 május 15.

Statusadósság.

Deák formulázást hoz.

Az államadósságokat illetőleg Magyarországot alkotmányos állásánál fogva, oly adósságok, melyek az ország törvényszerű beleegyezése nélkül tétettek, szorosan jogilag nem terhelhetik.

De kijelentettük már ezen országgyűlésen is a legmagasabb trónbeszédre fölküldött válaszfölíratunkban, hogy ha a valóságos

¹ Melléje írva: Statusadósság.

alkotmányosság hazánkban is, ő felsége többi országaiban is, minél előbb tetteg életbe lép: készek vagyunk, mint már 1861-iki évi feliratunkban is nyilvánítottuk, azt, a mit tennünk szabad s önállásunk és alkotmányos jogaink sérelme nélkül tehetünk, a törvényszabta kötelesség mértékén tál is, méltányosság alapján, politikai tekintetektől megtenni, hogy azon súlyos terhek alatt, miket az absolut rendszer eljárása összehalmozott, ő felsége többi országainak jóléte s azzal együtt a miénk is össze ne roskadjon, s a lefolyt nehéz időknél káros következtései róluk és rólunk elháríttassanak. E tekintetektől fogva tehát, s egyedül ezen alapon kész most is az ország, az eddigi államadóságok egy részét elvállalni, s eziránt előleges értekezés folytán ő felsége többi országaival, mint szabad nemzet, szabad nemzettel, egyezkedésbe bocsátkozni.

Jövendőre nézve pedig közös leend a hitelügy oly esetekben, midőn mind Magyarország, mind ő felségének többi országai a fönnforgó körülmények között, saját érdekekben czélszerűnek látandják valamely új kölcsönt együtt és közösen fölvenni. Ily kölcsönöknél mind az, a mi a szerződés megkötésére s a fölvelt pénz miként használására és visszafizetésére vonatkozik, közösen fog elintéztetni. De annak előleges elhatározása, hogy valamely kölcsön közösen vétessék-e fel, minden egyes esetben, Magyarországra nézve a magyar országgyűlést illeti.

Egyébiránt ünnepelesen kijelentjük e helyen is, hogy a valóságos alkotmányosság azon alapelvénél fogva, miszerint az országot saját beleegyezése nélkül adóssággal terhelni nem lehet, jövendőre sem fogunk semmi oly államadóságot Magyarországra nézve kötelezőnek elismerni, melynek felvételéhez az országnak törvény-szerűen s határozottan kijelentett beleegyezése hozzá nem járult.

Ő felsége többi országaival egyezkedni kész az ország az államadóságokra nézve. *Apponyi* fél az egyes országokkál egyezkedésektől, inkább ő felségével.

Deák: Tegyük tehát oda „a többi országaival is”.

Deák formulázása elfogad tátik.

A közös költségek mikép kezelése?

Deák: A civilistát az udvar maga kezeli. Erről számadás nem kell. A magyar pénzügyminister oda szolgáltatja be.

A közös ügyekre ajánlott költségekre vonatkozólag Magyarországon más pénzügyi orgánumok ne lehessenek, mint magyarok. A magyar pénzügyminister vegye fel költségvetésébe s terjeszti elő, mint megállapított és kivetendő összeget.

Az egész adórendszert a magyar országgyűlés határozza meg, úgyszintén minden — közös és nem közös — költségek időnkénti kivetését.

Deák lediktálja eszméit. Másnapra halasztatik a vitatkozás e fölött.

1866 május 16.

*Deáknak a pénzügyet illető formulatiója napirenden.
Tisza és Nyáry módosítványokat terjesztenek elő.*

Íme a *Deák indítványa*:

„A pénzügyet annyiban kívánjuk közösnek tekinteni, amennyiben közösek leendenek azon költségek, melyek a fentebbiekben közöseknek elismert tárgyakra fordítandók. Ezt azonban úgy értelmezzük, hogy azon quotákat, melyeket ily költségekből Magyarország a fentemlített egyezkedési megállapodások folytán fog viselni, a magyar felelős ministerium vegye föl évenként, mint már megállapított kiadási pontokat, a magyar országgyűlés elé terjesztendő költségvetésbe. A már közösen megállapított mennyiség a magyar országgyűlésen változtatás alá ugyan nem jöhet, de arról, hogy ezen közös költségek is Magyarországon miként vetteszenek ki, s miképp hajtassanak be, egyenesen és egyedül a magyar törvényhozás s illetőleg a magyar felelős ministerium fog intézkedni.

Az ekkép beszedett összegeket a magyar felelős ministerium időnként pontosan átszolgáltatja azon közös pénztárba, melybe ő felségének többi országaiból is befolyanak az ezen költségekből őket terhelő quoták és azon közös pénztár kezelői, valamint azok is, kik alkotmány szerint hivatva lesznek a közös költségeket a kitűzött célokra fordítani, szoros számadással s eljárásukért felelősséggel a közösnek egyiránt tartoznak.

Magyarország minden egyéb államköltségeit a magyar felelős ministerium előterjesztésére, az országgyűlés alkotmányos úton fogja elhatározni, azokat, valamint minden egyéb adókat is, a magyar ministerium, minden idegen befolyás teljes kizárásával, saját felelőssége alatt hajtja be és kezeli.

A mi azonban az indirect adókat illeti, miután azon esetben, ha mindkét fél most vagy jövőben czélszerűnek tartandja, hogy az egyes országok közt a közbeeső vám, vagy zárvonalok föl ne állíttassanak, megtörténhetnék, hogy az egyik félnek határozata által a másik résznek ilynemű jövedelmei megsemmisítettének, kész a magyar országgyűlés a másik résszel, időről-időre kötendő közös egyezkedés által állapítani meg oly elveket, melyek ezen eshetőségnek elejét vegyék.”

Tisza módosítványa a következő:

„A pénzügyet készek vagyunk közösen intézendőnek tekinteni annyiban, a mennyiben azon költségek, melyek a fentebbiekben közöseknek elismert tárgyakra fordítandók, közösen lesznek teljesítendőek.

Ezt azonban úgy értelmezzük, hogy azon quotákat, melyeket

ily költségekből Magyarország fog a fentemlített egyezkedési megállapodások folytán viselni, a magyar felelős ministerium vegye föl évenként a magyar országgyűlés elé terjesztendő költségvetésbe, arról, hogy az ilyen közös tárgyakra szükségelt költségek Magyarországon mi kép vetessenek ki, mikép hajtassanak be, egyenesen és egyedül a magyar törvényhozás s illetőleg a magyar felelős ministerium intézkedvén.

Az ekkép beszedett összegeket a magyar felelős ministerium időnként átszolgáltatja rendeltetésük helyére és azoknak kezelői, valamint azok is, akik hivatva lesznek azokat a kitűzött célra fordítani, Magyarországnak is szoros számadással, eljárásukért felelősséggel fognak tartozni.

Magyarország minden egyéb államköltségeit a magyar felelős ministerium előterjesztésére, a magyar országgyűlés teljesen függetlenül fogja elhatározni, azokat, valamint minden egyéb adókat is, a magyar ministerium minden idegen befolyás teljes kizárásával, saját felelőssége mellett, hajtja be és kezeli.

Egyedül az indirect adókra nézve kész az ország arra, hogy időről-időre közös egyezkedés által állapíttassanak meg olyan elvek, melyek által lehető legyen a közbenső vám sorompók visszaállítását elkerülni, a nélkül, hogy az egyiknek az indirect adók iránti határozatai által a másoknak jövedelmei megsemmisíttessenek. Mely utóbbi eshetőség elkerülésére, ha az elvekből egyetértés bármikor nem sikerülne, nem maradna más mód fenn, mint a jogilag ügy is soha meg nem szűnt közbenső vámvonalnak, legalább mint záróvonalnak visszaállítása. „

Nyáry módosítványa:

„A fentebbi pontokban kijelölt tárgyakra vonatkozó költségek mennyisége Magyarország és ő felségének többi országai közt előleges értekezés útján fog a x pont alatti módon időnként meghatározatni, de azon quotákat, melyeket ily költségekből Magyarország fog viselni, a magyar felelős ministerium vegye föl évenként, mint a magyar kincstár terhét, az országgyűlés elé évenként terjesztendő költségvetésbe.

Az egyezkedés útján megállapított s Magyarország törvényhozása által már előbb helybenhagyott mennyiség utóbb a költségvetés tárgyalásakor változás alá ugyan nem jöhet, de arról, hogy az egyetemes költségvetés ezen egyes pontjaira vonatkozó költségek fedezésére is, az adók miként vettessenek ki, mikép hajtassanak be, egyenesen és egyedül a magyar törvényhozás és illetőleg a magyar felelős ministerium fog intézkedni, kijelentve azt, hogy egyedül az indirect adókra nézve kész az ország arra, hogy időnként egyezkedés útján állapíttassanak meg oly elvek, melyek elejét vegyék azon lehetőségnek, hogy azon esetben, ha a Magyarország és ő felségének többi országai közt Magyarország beleegyezése nélkül

megszüntetett közbenső vámvonalt Magyarország törvényhozása is fenntartás, vagy fenntartás nélkül megszüntetendőnek nyilvánítaná, egyik félnek az indirect adók iránti határozatai által a másíknak jövedelmei megszüntettessenek.

Az ekkép beszedett összegeket, a magyar felelős ministerium időnként pontosan átszolgáltatja azon közös pénztárba, melybe ő felségének többi országaiból is befolyznak az ezen költségekből őket terhelő quoták.

Ezen közös pénztár alakítása és kezelésének módja iránt a javaslat alább a χ pont alatt fog előterjesztetni.”

Elvi különbség: Deák delegatiókból indul ki, Tisza és Nyáry abból indulnak ki, hogy nem közös testület, hanem Magyarország maga határozza el a közös költségek minket illető részét.

Tíz napi dolgozás után azon eredményre jutott a 15-ös küldöttség, hogy a kezelési mód meghatározása nélkül a közös ügyek és azok terjedelmének megállapítása sem lehetséges. Ezt az összes 67-es bizottság elé kell terjeszteni. A tárgyak meghatározásánál sem lehet a kezelési mód nélkül intézkedni, az összes bizottságnak ez olykép jelentetik be, hogy míg határozat ez iránt nem lesz, nem haladhat a 15-ös küldöttség.

8.

*1866 május 24.
A 67-es bizottság.*

Elnök: gróf Andrassy Gyula.

Jelen voltak 60-an.

Felolvastatik a 15-ös bizottság jelentése.

Határozat: Ugyanaz a 15-ös bizottság terjessze ki javaslatát az összes pontokra nézve s a tárgyat egészen kimerítő minden pontra nézve kiterjeszkedő javaslatot készítsen.

1866 június 4.

Napirenden a *kezelési mód*.

Deák: A sanctio pragmaticából indulunk ki, a közös tárgyakra nézve a trónbeszécl is ezt mondja közös kiindulási pontnak. A közös tárgyak eddig ő felségével tárgy altattak, mint az örökös tartományok absolut urával. Most ő felsége alkotmányossággal ruházta fel az örökös tartományokat is, azokat sem lehet a közös ügyek tárgyalásából kizárni. Az első pont tehát: *hogy mind Magyarországnak, mind az örökös tartományoknak alkotmányossága tetteleg életbe lépjen.* Alkotmányosság és felelősségnek kell itt és amott léteznie, hogy javaslatunk életbe léphessen. Ez az első *conditio sine qua non*.

Másodsor: *Köztünk és Ő felsége többi országai közt teljes tökéletes paritás elvének kell fennállani.* Mert a *pragmatica sanctio* szerint mi vagyunk az egyik szerződő fél. Ezt semmi *factor* nem zavarhatja meg. Paritás nélkül beolvadás lenne, amit semmi szín alatt és formában nem akarunk.

Ez alapelvek alapján rendezendő a közös ügyek kezelési módja.

Oly tárgyak kezeléséről van szó, melyekben törvényt nem kell alkotni.

Mód: *Legyenek mind Magyarországnak külön, mind a többi országoknak külön felelős ministereik; legyenek ezenkívül közös ministerek, kik csak a közös tárgyakat kezelik, s a kik nem lehetnek se Magyarország, se Austria külön ministerei.*

A közös ministerek a két külön ministerium befolyásával állapítják meg előterjesztéseiket.

Mindkét fél: a Magyar korona országai, mind ő felsége többi országai egyenlő számú delegatiókat választanak.

A delegatio részünkről mindkét tábla befolyásával választatik.

A két delegatio nem alsó és felső kamara, hanem két egymás mellett álló önálló testület.

A birodalmi ministerium előterjesztését mindkét delegatio külön veszi tárgyalás alá. *Az érintkezés írásban történik a két delegatio közt.* Ha megállapodás jő létre: meg van a határozat. Ha nem jöhet létre megállapodás: mindenik rősz követelheti a szavazást. Ekkor, csupán szavazás végett, jönnek össze. A határozat, mint megállapított tétel vétetik föl mindenik fél (Magyarország és az örökös tartományok) külön budgeteibe.

A delegatiók egyik diaetai ülészaktól a másikig választatnak, utasítás nélkül. Tagjai azonban újra választhatók.

A közös ministerek csak a körükhöz tartozókat kezelik. A közös delegatióknak felelősséggel tartoznak. Mindenik delegatio kebelében tartoznak megjelenni és felelni az interpellációkra.

A közös ministerek perbefogását mindenik fél kívánhatja, de el csak közös szavazattal határozhatják, mely végett, ha izenet útján meg nem egyezhetnek, összejönnek.

Mindenik delegatio proponál 24 tagot bírónak. Ezekből 12-t — 12-t visszavethetnek a ministerek és a vádlók. A megmaradt 24 tag ítél a vádlott ministerek fölött.

A kereskedelmi és vámügyek nem a delegatiók útján, hanem tractatusok útján a magyarországi és az örökös tartományok közt meghatározandók.

1861-ben elvetettük az októberi diplomát, mint a *sanctio pragmatica*val ellenkezőt. Most a jogot nem hozzák kétségbe. Azt mondják azonban, hogy Austria fenállása alkotmányos szükség. Főadatunk kimutatni, hogy a magyar alkotmány fennállása nem teszi lehetetlenné az austriai birodalom fennállását. A fentebbi

mód megóvja Magyarországot a beolvadástól, s mégis lehető a mellett a birodalom fennállása.

Deák felszólíttatik, hogy formulázva adja be indítványát s e végre kiküldetik Csengeryvel.

1866 június 5.

Deák indítványát Csengery ledictálja.

1866 június 6.

Napirenden Deák indítványa.

Először elvi tekintetben, általánosságban.

Tisza Kálmán: Elvileg nem ért egyet a javaslattal. A pragmatica sanctio két fő eszméje: a birodalom közbiztonsága és Magyarország önállása. A két külön kormány értekezzen s terjessze mindenik a maga országgyűlése elé. Ha nem egyezhetnek meg a ministeriumok, vagy a két országgyűlés határozata tér el: delegatio, de csak a javaslatkészítés végett. Ha a delegatiók nem egyezhetnek meg: döntsön a fejedelem, egyik vagy másik delegatio nézetét fogadva el.

Feladat: az idő rövidsége. A Deák-féle delegatiók útja hosszabb; az első stádiumon időnyereséget nyújt Tisza terve. A későbbi stádiumok ritkán fordulhatnak elő.

Deák terve szerint is megtörténhetik, hogy a két delegatio tagjai közt, ha mindkét delegatio tagjai egyértelműleg nyilatkoznak, nem jó létre egyezés, s megtörténhetik, hogy egyik delegatio nagy többsége a másik tekintélyes kisebbségére számítva, mindjárt szavazatot kívánhat, s megtörténhetik, hogy az osztrák delegatio egyértelműleg szavaz, a magyarok többsége ellenkezőleg, kisebbsége meg egy harmadik nézetre. Ily esetben az összes magyar delegatio ellenében határoz a német delegatio.

Deák tervében központi ministerium is van. Ezt nem óhajtja Tisza. A külfölddel szemközt a külügyet intézze ő felsége a mellé rendelt magyar és német ministerének tanácsával s a királyi ház ministerével.

A hadügyre nézve főhadai parancsnokság a fejedelem mellett, mint főhadúr mellett.

A pénzügyet illetőleg mindenik minister és a főhadparancsnok mellett külön pénztárak.

Deák kívánja, hogy Tisza is formulázza írásban egész rendszerét s dictálja le.

1866 június 9.

Tisza ledictálja a közös ügyek kezelésének vázlatát.

„Mindenekelőtt megjegyzem, hogy a mennyiben ezen vázlat folytán a pragmatica sanctióból reánk háramló kötelességekről lesz

szó, én ezen kötelelességeket egyedül azon esetben tartom létezőknek és teljesítendőknak, ha Magyarország irányában is teljesítettnek azok, a miknek ama kétoldalú szerződés szerint teljesítettnei ok kell.

Egyébiránt a közös viszonyokból eredő ügyekre vonatkozó bármely megállapodás tetteg életbe léptét ugyanazon alapföltételekhez kötöm, a melyeket vázlatában Deák Ferencz kifejezett.

Kiindulási pontom a kezelési mód meghatározásánál nekem is a *pragmatica sanctio*, azon igaz értelemben, melyet a képviselőház válaszfőiratában kifejtett.

A trónöröklés rendének s a feloszthatlan is elválhatlan birtoklásnak meghatározásán kívül, két fő eszme van a *pragmatica sanctio*-ban kimondva. Az egyik: a közbiztonság s ebből folyólag a kölcsönös védelem; a másik: Magyarország közjogi és belkormányzati önállóságának, mint az egész elfogadása föltételének sértetlen fönntartása. E kettőnek figyelembe vételével készítettem ezen vázlatot.

A kölcsönös védelemnél fogva bizonyos kötelelességek haramiának reánk; módról kell tehát gondoskodnunk, a mely szerint köteleességünknek czélszerűen megfelelhesünk, a nélkül, hogy hazánk törvényes függetlenségét veszélyeztetnénk.

A közös biztonság béke idején a külügyi összeköttetések, háború idején a hadsereg által tartatik fenn. A ezélszerűség azt követeli e szerint tőlünk: hogy a külügyekre, a hadügyre, a meny nyiben azt a kölcsönös védelem valódisága megkívánja és az ezekre szükséges költségekre nézve ő felsége többi országai és tartományaival egyetértőleg intézkedjünk. Az azonban, hogy ez intézkedés közösen együtt történjék, nem köteleességünk és nézetem szerint nem is szükséges.

Az 1848. évi 3-ik t.-cz. 13. §-ában az ő felsége személye mellett levő minister befolyásával rendeli a közös viszonyokat elintéztetni. Az 1861. évi első főirat pedig azt mondja, hogy „az Örökös tartományok alkotmányos népeivel csak úgy. mint önálló szabad nemzet, más szabad nemzettel, függetlenségünk teljes megóvása mellett vagyunk hajlandók esetenként érintkezni”.

A hazai törvényhozás ezen két megállapodása ad nekem irányt, a közös viszonyok miként kezelését illetőleg. Önálló, szabad nemzetek az őket közösen érdeklő ügyekre nézve kormányaik útján érintkeznek. E kormányok készítik kölcsönös megállapodás folytán a netalán szükséges törvényjavaslatokat, s úgy terjesztik azokat alkotmányos államban mindenik saját országának törvényhozása elé. Ha önállásunkat teljesen meg akarjuk óvni, nálunk is ez kell, hogy a közösen érdeklő viszonyok elintézésének rendes módja legyen.

Megeshetik azonban ily módon, hogy nem jövéen létre egyetértés, nem lesz megállapodás. És ez oly országokra nézve, melyek között semmi állandó kapocs nincsen, bajt nem okoz; de nálunk, hol a közös fejedelem állandó kapocs, a magyar korona országai

és az uralkodása alá tartozó többi országok és tartományok között,, a három fentebb kijelölt tárgyra, de csakis arra nézve, megállapodásnak minden esetben kell létre jönnie.

Az ily czélból teendő intézkedések módozatának, nézetem szerint, bárom fő kelléke van. Az első: hogy lehetőségig kevés idővesztéssel létre jöjjön az egyetértés. A második: hogy minden esetben legyen megállapodás. A harmadik: hogy hazánk törvényes függetlensége megóvassék, azaz sértetlenül fennálljon az az elv: hogy Magyarországra nézve törvényeket, kötelező erejű határozatokat senki sem hozhat, csak a törvényes országgyűlés és a törvényesen megkoronázott magyar király. A végrehajtóhatalmat pedig nem gyakorolhatja más, csak a törvényesen koronázott magyar király és az is a törvény korlátai közt, az abban meghatározott közegek útján.

A föntebbiek megtartásával következőkben lenne a kezelési mód megállapítandó:

A törvényhozási intézkedésekre nézve a két ministerium előleges értekezés folytán egyértelműleg elkészítvén a javaslatokat, mindenik saját törvényhozása elé terjeszti.

A törvényhozások tanácskoznak fölöttük, meghatározatván, hogy legfőllebb két izenetváltásnak van helye ugyanazon törvényhozás két háza közt és ha ezáltal egyetértés nem jött a két ház között létre, mindkettőnek tagjaiból, saját szabad választása folytán, egy országos küldöttség alakítatik, mely az egyetértést gátló pontok felett, ha az eltérő nézeteket egyeztetni nem sikerül, szavazattöbbséggel határoz, mely határozat, mint az illető törvényhozás végleges megállapodása, tekintendő.

Megjegyzem, hogy ha Dalunk és a másik részen is érvényre jut azon alkotmányos elv, mely Angolhonban gyakorlatban van, hogy a felső ház a budgetet egészen elvetheti ugyan, de nem módosíthatja azt, az eljárás épen azon tárgyra, a költségekre nézve, mely minden évben rendszeresen elő kell hogy forduljon, sokkal egyszerűbbé és rövidebbé válik.

Ha a magyar országgyűlésben és ő felsége többi országai és tartományai ezen ügyekben jogosult, bármely néven nevezendő, s bármint szervezett törvényhozásában létrejött megállapodás eltér egymástól, mindenik testület választ saját kebeléből, a paritás alapján egy küldöttséget. Az így választott két küldöttség, felváltva Magyarország és a többi országok valamelyik fővárosában összejő, javaslatot készít és azt helybenhagyás végett mindenik az őt kiküldött testület elé terjeszti.

Oly esetekben, midőn a két ministerium valamely javaslatra nézve megegyezni nem tudott, bejelentvén ezt az illető törvényhozásnak mindenik, azonnal a most leírt javaslatkészítő küldöttség lesz megválasztandó és ezen esetben az azáltal készített javaslat tárgyalásánál ugyanazon országgyűlés két háza között, két izenet-

váltásnak lesz helye; míg ha a küldöttség választását a ministeri javaslat tárgyalása már megelőzte, csak egy izenetsváltás lesz megengedhető; e's ha bármelyikében ezen eseteknek a két ház között egyetértés nem jött létre, következik a már említett országos küldöttség megválasztása, mely saját országgyűlését illetőleg, végérvényesen határoz.

Azon rendkívüli esetben pedig, ha a magyar országgyűlés és a többi országok és tartományok erre jogosított törvényhozása közt ily módon egyetértés nem jött volna létre, mindkettőnek megállapodása a közös fejedelem elébe terjesztetik, ki vagy az egyiket, vagy a másikat szentesítvén, az minden pontjában általánosan kötelezővé válik.

Mmd a külön országos küldöttségek, mind a javaslatkészítő vegyes küldöttségek önmaguk választják elnöküket, tollvivőiket stb. és ülései mindenkinek nyilvánosak.

A végrehajtást illetőleg a külügyekre nézve gyakorolja azt a közös fejedelem az oldala mellé rendelt magyar minister és a többi országok és tartományok egy ministerének befolyásával, jogában állván magát az uralkodóház ministere által, ki sem egyik, sem másik részének ministere nem lehet, helyettesíttetni. A fejedelem összes országait illető okmányoknál mindkét kijelölt minister aláírása szükséges, míg az egyiket vagy másikat külön érdeklő okmányoknál csak az illető ministere kívánatik.

A hadügyre nézve a fejedelem, mint főhadi parancsnok személye mellé egy főhadparancsnokság szervezendő, mely mindazokat illetőleg, mik a hadügy körében a közbiztonság szempontjából egyetértőleg kezelendőkül törvény által kijelöltenek, az országok erre megbízott ministerének ellenjegyzése mellett, a fejedelem nevében intézkedik.

Az ezekre szükséges költségek a föntebb leírt módon megállapítván, azok illető részét mindenik ministerium behajtja a kormányzata alá tartozó országokban és beszolgáltatja, rendeltetésükhöz képest vagy a külügyi, vagy a hadparancsnoksági pénztárba.

Ezen pénztárak fölött az ellenörködést mind a magyar korona országainak, mind ő felsége többi országai- és tartományainak illető ministere gyakorolja és az azokról szóló számadások a törvényhozó testületek elé terjesztése végett mindeniknek évenként átadatnak. A jövő budget megállapítására szolgáló adatokat ugyan ezen pénztárak kezelői szolgáltatják ki az illető ministeriumoknak.

Vége megjegyzem, hogy az előadott módon csak azon, itt elősorolt ügyek kezelendők, melyeknek egyértelmű intézése a practica sanctioból folyó kötelesség. Az államadósságok ügye külön lesz szabályozandó. A kereskedelmi ügy pedig, a vele rokontermészetű tárgyakkal egyetemben, valamint az indirect adók is, csak időről-időre kötendő szerződések (tractatus) útján lehetnek egyértelműleg intézendők, illetőleg megállapítandók.

1866 június 20.

Deák és Tisza javaslata a kezelést illetőleg, elvileg tűzetik ki tanácskozás alá.

Nyáry: Egyik indítvány közös kormányt, bizonyos határokig; a másik külön ministeriumokat akar.

Deák: Két lényeges különbség: a) közös kormányzat, vagy nem, b) hogy eldöntés mindenesetre történjék. Egyik szerint a delegatiók döntenének, a másik szerint a fejedelem. Obvallálja az eljárást úgy, hogy beolvasztás ne történjék.

Tisza ragaszkodik szintén nézetéhez.

Nyáry: Vagy idegen államnak befolyás engedtessek ügyeinkre; vagy a fejedelem hatalma terjesztessék ki. A delegatio Reichs-parlamentre vezet. Már annyit elismertünk, hogy idegen országoknak befolyás adassék ügyeinkre: aztán a többi következik. Igyekezzenek a felek kiegyezni, hogy a fejedelem ne döntsön.

Eötvös: Elfogadni a fejedelem hatalma kiebb terjesztését: szinte declivitas, mely absolutismusra vezet. A két legislatura közül könnyű egyiket arra bírni, hogy valamely bizonyos dologban ne egyezzen meg: s mindig a fejedelem dönt. Kész absolutismus. A fejedelemnek adott optio a két országgyűlés határozata közt, megfosztja a fejedelmet a suspensiv vétótól.

Tisza: Ő úgy érti, hogy ha tetszik, a fejedelem egyiket se fogadja el.

Ghyczy: Tiszát pártolja.

Ivánka: Szintén Tiszát.

Fest, Lónyay, Gorove, Eötvös, Hollán, gróf Mikó, Somssich, gróf Apponyi, gróf Andrássy, Csengery: — Deák indítványát elfogadják.

[Részletek]

Ghyczy: Magyarországot csupán a kölcsönös védelem kötelessége illeti az örökös tartományok irányában a *pragmatica sanctio* szerint. Miként történjék a kötelesség, annak meghatározása kizárólag Magyarországot illeti. Nagy különbség a közt, amit kötelesség szerint és a közt, amit csak czélszerűség tekintetéből teljesítünk. Ez utóbbira nézve jogunk van addig menni, a mennyire tetszik.

A *pragmatica sanctio* értelme szerintünk kölcsönös védelem, a korona és főrendek szerint kölcsönös védelem és érdekesség.

Az országgyűlést ő felségével együtt illeti a végeldöntés. Ha más mód ajánlatik, mondassák ki, hogy nem kötelességből, hanem mint a *pragmatica sanction* túlterjeszkedő dolgot, csupán czélszerűség tekintetéből állunk rá a delegatióra, hogy az általunk módosíthatni javalt alkotmánynak a módosításokban annál szabadabb kezet követelhesünk.

Deák: Vagy lényegileg forgatná fel a dolgot, vagy részlet-

hez való. A feliratba való a juris sustentatio, az általánosságban. — Miért akarja ezt épen a delegatióknál kimondani? Tisza szintén eltér a régi alkotmánytól, mikor a leges ferendi stb. jogot teljesen a fejedelemnek adta. Az egészre nézve teszünk ily óvásokat.

Tisza: A pragmatica sanctióból folyó kötelezettség állandó, a módozat a körülmények szerint változó. Rég absolutismus a Lajtán túl, most alkotmány. Mondassék ki, bogy a mostani kezelési mód csak egy időre állapíttatik meg.

Gorove: Kétélű fegyver, a másik fél is felhasználhatja Magyarország egy gyöngé pillanatában.

Nyáry: Bizonyos idő tűzesség ki a most megállapítandó kezelési mód fennállására. Védelmi, nemzetközi intézkedés. De ezen kikötés is az egészhez tartozik.

Gr. Andrassy: Az az elv, hogy a megállapodás közös legyen. Nem szükséges, hogy a szavazás közös ülésben történjék. Különb a mi oláhunk, szerbünk, szlávunk szövetkezni fog az ottani hasonló elemekkel, ba összejönnek. Ha a két testület egyet nem ért: alkudozzék, míg egyetértésre jönnek. Itt két ország közt, nem egy ország két parlamentje közt van szó. Tehát, ha meg nem egyeznek: arbitrarius bíróság választatik a két részről, egyenlő számmal. Ez arbitrarius albizottság elnökét ő felsége előre nevezi ki az előfordulható minden esetekre.

Somssich: Deák indítványa szerint a két testület összejő, ha meg nem egyezik. Andrassy szerint arbitrarius bíróság döntsön. Mindenik majoritás saját többségéből választ. Egyforma szavazatok állanak szemben: dönt az ő felsége által kinevezett elnök, azaz ő felsége. Complicáltabb eljárás mellett a Tisza javaslata.

Nyáry: Delegatio delegatiója. A meghatalmazott másnak adja meghatalmazását.

Gróf Andrassy Gyula indítványa:

1. Magyarország és az örökös tartományok ekképen körvonalzott közös érdekeit azon közjogi állás következtében, melyet Magyarország, mint önálló ország, ő felsége egyéb országai és tartományai irányában eddig is elfoglalt, csak a teljes paritás elvén alakított külön bizottsági testület fogja képviselhetni.

2. Ezen elvnel fogva a magyar korona országai részéről a magyar országgyűlés választ saját kebeléből egy meghatározott számú bizottságot (delegatio) az országgyűlés mindkét házából. Ő felsége többi országai és tartományai egy épen annyi tagból álló bizottságot választanak a magok részéről. Mily arányban legyenek az illető törvényhozások felső házai, mily arányban az egyes koronaországok mindkét testületben, — mindkét rész beiszervezetéhez tartozván, azok által alkotmányos úton, egymástól függetlenül fog külön szabály által elhatározatni.

3. A bizottságokat mindenkor ő felsége fogja összehívni és pedig felváltva vagy az örökös tartományok, vagy Magyarország fővárosába.

4. E bizottságok csak egy évre, vagyis az országgyűlés egy ülőszakára választandók és így hatáskörük csak egy országgyűlési időszaktól a következő ülőszak kezdetéig terjedhet. A bizottságok tagjai ismét megválaszthatók.

5. A bizottságok mindenike saját kebeléből választja elnökét, tollvivőit és mindennemű hivatalnokait. Ügyrendét maga állapítja meg.

6. A bizottságok tagjai kiküldőiktől kötelező utasítást el nem fogadhatnak.

7. E bizottságok hatásköréhez csak azon tárgyak tartozhatnak, melyek a közös ügyek körét szabályozó törvényben, mint közösek, határozottan e bizottságokhoz lesznek utasítva. A bizottságok intézkedései ezeken túl nem terjeszkedhetnek és a magyar országgyűlés és magyar kormányzat részére fenntartott ügyekbe nem avatkozhatnak.

8. E bizottságok mindenike bíránd kezdeményezési joggal, de csak oly tárgyakra nézve, melyek mint közös ügyek, törvény szerint szorosan e bizottságok köréhez tartoznak. Minden oly törvény, vagy határozat, mely a bizottságok főntebb körvonalozott hatáskörének kiterjesztésére, vagy a két bizottság egyesítésére céloz, e bizottságok hatáskörén kívül esik és bármi efféle határozat Magyarországra csak akkor lehet érvényes, ha azt a magyar országgyűlés elfogadja.

9. A két bizottság két egészen különálló testület lévén, melyeknek egyike a magyar korona országait, másika pedig ő felsége örökös tartományait képviseli, az ezen testület köréhez tartozó ügyekben, mindenik bizottság magában, egy tökéletesen kiegészített testületet képez; külön székelt és tanácskozik, saját kebelében egyszerű szótöbbséggel határoz, együttes ülésben azonban soha nem egyesíthető, hanem két különálló parlamentarista testületeknél szokásos izenetek által érintkeznek.

10. A bizottságok ülései nyilvánosak lesznek.

11. A miben a két bizottság megegyezik, ő felsége, a közös fejedelem, szentesítése alá bocsáttatik és azt elnyervén, általánosan kötelezőnek fog elismertetni.

12. Azon váratlan esetre, ha két, vagy legföllebb három izenetváltás után sem sikerülne a birodalom két felét képviselő bizottságok között közös megállapodást eszközölni, mindenik bizottságnak jogában leendő a másik részt felszólítani, hogy a kérdés egy arbitrarius bizottság által döntessék el, mit a felszólított fél nem tagadhat meg.

13. Ez esetben mindenik bizottság egynehány, de mindig

egyforma számú tagból álló küldöttséget választ saját kebeléből, titkos szavazat útján.

14. E küldöttség a függőben maradt kérdésre, de csakis arra nézve, mindkét rész teljhatalmú képviselőjének tekintendő és ezért egyéni szavazással és egyszerű többséggel döntő határozatot hoz, mely a két bizottság compromissumának tekintendő.

15. Ezen küldöttség minden egyes esetben ad hoc válasz-tátik. Hatásköre a fennforgó kérdés megoldásán túl nem terjedhet.

16. E küldöttség elnökét egy egész ülészak tartamára minden ülészak kezdetével, ő felsége a császár és király fogja kinevezni.

17. A végrehajtóhatalmat illetőleg azon tárgyakra nézve, melyek a fent körvonalozott bizottságok körébe tartozván, sem a magyar korona országainak, sem ő felsége többi országainak külön kormányzata alá nem tartoznak, egy közös ministerium volna föl-állítandó.

18. E ministerium a közös ügyek mellett sem egyik, sem másik résznek külön kormányzati ügyeit nem viselheti, s azokra közvetlen befolyást nem gyakorolhat.

19. Mindenik bizottságnak joga lesz kérdéseket intézni a közös ministeriumhoz, vagy a szakszerint annak illető tagjához. Kérhet azoktól feleletet és felvilágosításokat, ugyanazért a közös ügyek ministeriumának jogában áliand és midőn arra felszólíttatik, kötelessége is leend, úgy egyik, mint másik bizottság kebelében megjelenni, felelni és felvilágosításokat adni.

20. A közös költségvetés megállapítása lenne e bizottságok feladatának évenként előforduló legfontosabb része. E költségvetést, mely egyedül azon költségekre terjedhet, a melyek az ezen közös ügyek megállapítására nézve alkotandó törvényben közöseknek lesznek kijelölve, a közös ministerium mind a két külön felelős ministeriumnak befolyásával fogja készíteni, s azt mindenik bizottságnak külön tárgyalás végett előterjeszteni. A bizottságok körében a tárgyalás és megállapodás a föntebb körülírt módon fog eszközöltetni.

21. Az ily módon megállapított költségvetés többé az egyes országok által tárgyalás alá nem vétethetik, hanem köteles mindenik azon kulcs vagy arány szerint, mely e javaslatunk pontjában körülírt módon előre megállapított, a közös költségekből reá eső részt viselni.

22. Ezen közös költségekre nézve is a kivetés, behajtás és adórendszernek megállapítása Magyarországra nézve a magyar országgyűlés és ő felsége magyar felelős ministeriumának köréhez tartozván, a magyar ministerium az országgyűléshez terjesztendő költségvetésbe is fölveendi azon összegeket, a melyek a már megállapított közös költségvetésből az említett kulcs

szerint Magyarországra esnek. Ezen rovatok azonban a mennyiségre nézve vitatás alá többé nem vehetők. A magyar ministerium behajtván az ekkép megállapított összegeket, azokat a kitűzött időre az illető közös ministernek átszolgáltatja, ki is a fentemlített összegeket számadás mellett kezelvén, felelős leend az általvett összegeknek a kitűzött ezélokra leendő fordításáért.

23. E számadások megvizsgálása az említett bizottságok köréhez tartozván, azok e számadásokra nézve is a főntebb körülírt módon fognak eljárni.

24. Hasonló eljárás követendő minden egyéb tárgyakban is, melyek mint közös ügyek, az érintett bizottságok köréhez tartoznak. Ezeket is, legyenek bár külügyre, hadügyre, pénzügyre és illetőleg államadóságokra vonatkozók, a közös ügyek ministeriuma mindkét bizottságnak külön terjeszti elébe, melyek is azok fölött a fent írt módon határoznak.

25. A fejedelem jóváhagyásával megerősített határozatokat ő felsége a birodalom mindkét részének külön felelős ministeriuma által fogván kihirdettetni, a végrehajtást, a mennyiben ezek köréhez tartoznák, ugyanazok által teljesíteti.

26. A mi a közös ministerium felelősségét és annak módját illeti: felelős lesz a ministerium minden tagja azokra nézve, a mik köréhez tartoznak és az egész ministerium együtt, oly intézkedésekre nézve, melyeket együtt állapított meg.

27. A bizottságok elnapolása ő felsége rendeletéből a közös ügyek ministereinek felelőssége mellett történik, kiknek ez által módútkban van az illető országgyűlésekre hivatkozni. Ily esetben azonban mindkét bizottságnak egyszerre kell felozlattatnia. Az új bizottságok még ugyanazon országgyűlési ülészak alatt lesznek összehívandók.

28. Mindenik bizottságnak joga leend oly esetekben, midőn az alkotmányos törvények megsértése, vagy hivattal való visszaélés miatt szükségesnek látja, a közös ministeriumnak, vagy a ministerium egyes tagjának perbefogását indítványozni és ezen indítványát írásban a másik bizottsággal közölni. Ha a perbefogást mindegyik bizottság szavazatának kétharmadával elhatározza, e határozat azonnal jogérvényesnek tekintendő.

29. Mi módon legyen az eddig elhatározott pörnek bírósága alakítandó, a két bizottság egyetértésével meghatározandó külön szabály által fog elhatározatni.

30. Ez ítélet azonban tovább ne terjedhessen, mint a hivattal való elmozdításra és nem jog elvesztésére, hogy az illető közbizalmat föltételező hivattal viselhessen.

31. A büntető eljárás a fennálló főtörvényszékek köréhez tartozván, ezek által folytatatik.

1866 június 21.

Deák: Lényeges különbség a végeldöntés.

Andrássy: Tisza és az ő rendszere közt az a különbség, hogy itt nem a fejedelem, hanem az általa kinevezett biztos, mint elnök, dönt az egyenlő szavazatok esetében. Ez nem absolutismus. A dolgok ereje dönt: nem kerül végletre a dolog. Egy alkotmányban sincs eset arra, hogy a két ház együtt szavazzon. A Reichsrathnál sincs.

Deák: Végeredményben a fejedelem kezébe teszi le a közös kormányt Andrássy terve. Tisza terve ugyanez, csak hogy legalább a fejedelmi hatalom terjesztéséért kárpótlásul megment a közös kormánytól. Ha a dolgok ereje dönt: akkor nem kerül a dolog az együttes ülésre.

A Reichsrath szabályzatára akkor lehetne hivatkozni, ha az volna benne, hogy Magyarország és ő felsége többi országai ne jöjjenek soha egybe.

Andrássy: Hogy egy szavazattal legyenek eldöntve a magyar dolgok, abba nem nyughatik bele. Tehát $\frac{2}{3}$ rész szavazat.

Gorove: Andrássy módosítványát pártolja,

Lónyay: Deák indítványa mellett.

Tisza: Andrássy argumentációja az ő indítványa mellett szól, nem Andrássyé mellett. Végeldöntő intézkedésről nem gondoskodva, önként, a dolgok erejénél fogva keletkezik határozat.

Csengery: Ellenünk, igaz, hogy egy szavazat dönthet: de mellettünk is dönthet egy szavazat.

Apponyi: Alkotmányos népeknél ugyanazon érdekek mellett egyiknek többsége nem a másiknak veresége. Különbözik örökös harc és egymás emésztése.

Nyáry: Az örökös tartományok rajtuk élődnek, — ez mind-addig így lesz, míg a német részek Németországhoz nem tartoznak.

Andrássy: Kimondja, hogy javaslata megbukott.

Tovább olvastatik a *Deák-féle tervezet*.

Andrássy: (A 10. §-nál) „absolut többséggel” határoz. (Elfogadtatik.)

Ghyczy: (A 12. §-nál) „külön szavazzanak s úgy adassanak össze a szavazatok”.

Csengery: Kettős elnökséget indítványoz. Elfogadtatik.

Nyáry: A 15. §-nál általános utasítást kíván.

Deák: Törvény adja az általános utasítást. Törvényhozást a nemzet tömegesen nem gyakorolhatja, tehát képviselőket választ. E választás alapja a bizalom.¹ A kölcsönös kiegyenlítés, alku, egyezkedés lehetetlen utasítás mellett. Előre nem ismeri a részleteket a űgyar országgyűlés, melyeknél fogva alapos utasításokat nem is adhat.

¹ A következő két sor Csengery jegyzeteiben érthetetlen.

Csengery: Az általános és specialis utasítások közt bajos megvonni a határt.

Nyáry: Ne lehessen budgettel kormányozni az összes birodalmat, budget nélkül Magyarországot, e részben proyisiót kíván.

Deák formulázása elfogadtatván, megnyugszanak mindnyájan.

Tisza: Nem akar iniciatívát adni a delegatióknak.

Andrássy: A delegatiókat feloszlathatja-e ő felsége, hivatkozással az országgyűlésre?

Deák: Veszélyes eszköz, mert mindig hozzá folyamodik a kormány, a hányszor nincs többsége. In principio ellenzé Andrásy nézetét.

Azon esetekben, midőn ő felsége az országgyűléseket feloszlatja, a bizottságok mandátuma is megszűnik. Ennek ugyanis más hatalma nem lehet, mint a mit az országgyűléstől vesz.

1866 június 22.

Folytatása a Deák-féle javaslatnak.

Andrássy: A közös ministerek felett ítélő bizottság mily büntetéseket szabhat?

Deák: A delegatiók által ajánlott bíróság csak mint esküdt-szék ítél a ténykérdés fölött. A többi részlet.

A kérdés befejezve.

Ghyczy: A bizottsági tagok immunitása iránt következő javaslatot terjeszti elő:

„A bizottság tagjai a törvény szerint közösöknek kijelölt ügyeknek tárgyalásában tett nyilatkozataikért feleletre soha nem vonhatnak; sőt megbízatásuknak megszüntéig sem adóssági követelés, sem büntény, vagy vétség miatt, a tettenérés esetét kivéve, az illető országgyűlésnek, ennek együtt nem léte esetében pedig, azon bizottságnak, melynek tagjai, előleges jóváhagyása nélkül se le nem tartóztathatnak, se közkereset alá nem vétethetnek. Tagjai tettenérés esetében történt letartóztatásának folytathatása, vagy megszüntetése iránt, az illető országgyűlés együtt nem léteben, hasonlóképen maga az illető bizottság rendelkezik.”

Deák Ferencz javaslata a bizottság tagjainak pótlásáról:

Ha az egyik vagy másik bizottságnak valamely tagja időközben meghalna, vagy törvényes ítélet által foszlatnék meg szabadságától, úgyszintén, ha állásáról alapos okoknál fogva lemondana, az ekkép megüresedett állás az illető országgyűlés részéről azonnal betöltendő. Erre nézve legczélszerűbb, hogy midőn az országgyűlés a bizottságot ülésének kezdetén megválasztja, válasszon a kitűzött számon felül egyszersmind póttagokat is, meghatározván egyúttal azon sort, mely szerint a póttagok a megürült állásra az illető bizottság elnöke által meghívandók.

Lemondás esetében a lemondás okainak alaposságáról s a

lemondás elfogadásáról az illető bizottság fog absolut többséggel ítélni. *Deák indítványa a pénzügyek iránt.* Az indirect adók iránti vita. *Tisza* ragaszkodik előbbi formulázásához. *Glyicsy* és *Nyáry* pártolja. *Deák* *Tisza* indítványa kezdetét elfogadja. A végső pontot ellenzi *Eötvös*, *Gorove*. *Eötvös* szerint a dohány-monopolium érdekünkben áll, mert monopoliumot ad a magyar természetnek a természetre, holott *Austria* némely részeiben is természetelni. *Nyáry*: Egy-két birtokosnak igen, van haszna. De önkény osztja a monopoliumot a természetre, nem a földre, talajra való tekintettel. *Deák*: A dohány-monopolium soha sem fog itt megszűnni, mert nem pótolhatók más jövedelmek által. De e monopolium miként kezelését módosíthatni. Ez áll érdekünkben. *Glyicsy*: Az indirect adók egyezkedés útján megállapítása által jogot adunk az örökös tartományoknak összes nemzetgazdasági viszonyainkra befolyjni.

Deák formulázása:

A mi azonban az indirect adókat illeti: miután azon esetben, ha mindkét fél, most vagy jövődöben czélszerűnek tartandja, hogy az egyes országok között a közbenső vám, — vagy zárvonalak föl ne állíttassanak, megtörténhetnék, hogy az egyik félnek határozata által a másik résznek ilynemű jövedelmei megszüntetnének, kész a magyar országgyűlés a másik részről időről-időre kötendő közös egyezkedés által állapítani meg oly elveket, melyek ezen eshetőségnek elejét vegyék.

A statusadósságok kezelésére nézve:

Deák. Ugyanezen egyezkedés által lesz megállapítandó, hogy az elvállalt adóssági terhek (együtt vagy elváltán) miként kezeltessenek.

Ezen egyezkedés által lesz az is meghatározandó, hogy azon rész, melyet Magyarország az államadósságokból elvállal, mikép kezeltesse.

Kereskedési ügyek.

Lónyay, Hollán és Fest Imre formulázása:

Magyarország ő felsége többi országaival, már érdekegységénél fogva is óhajt vámszövetségbe lépni. Ennélfogva kész kötelezőnek ismerni el az eddig kötött vám- és kereskedési szerződéseket, azon föltétel alatt, ha jövőre a közös vámszabályzat megállapításánál, időnkénti változtatásánál, valamint az újabb kereskedelmi szerződések kötésénél azok előleges tervezésére és előkészítésére nézve a magyar felelős ministeriumnak, helybenhagyására és megerősítésére nézve pedig a magyar országgyűlésnek mindazon jogok teljes gyakorlata biztosíttatik, melyek a vámszövetségbe egyesült felek mindegyikét egyenlően megilletik.

A vámkezelés Magyarországon a magyar felelős ministerium, a többi országokban az országok felelős ministeriuma hatásköréhez tartozik. A vámjövedelmek a közös költségek fedezésére szolgálnának.

Vannak ezenkívül még több fontos ügyek, melyeknél kívánatos, hogy Magyarország és ő felsége többi országai közt, mindkét rész közös érdekében előleges értekezletek és egyezmény útján hasonló elveken alapult intézkedések jöjjenek létre, mindenkor és minden egyes esetben a magyar törvényhozás beleegyezésével.

Ilyennek tartjuk a bitelviszonyok engedélyezése főbb elveinek, a pénzláb, mértékek és súlyok egyenlőségének, a nemzetközi közlekedési vonalak főbb irányainak megállapítását, a posta és távírda rendszert és kezelést, hasonló elvekből kiindult kereskedési törvénykezést.

1866 június 23.

Kereskedés stb. ügyeli.

Ghyczy szintén óhajtja, hogy egyezmények köttessenek a fentírt ügyekre nézve. De szükséges kimondani, mi az ország joga, s bogy e jogát fenntartja. Új formulázást terjeszt elő, melyben részletekbe bocsátkozik, a mikről most nem lehet szó. Aztán nem ismeri el a létező szerződéseket.

Deák eltér mind *Lónyay*tól, mind *Ghyczy*től. A kereskedési ügyek közössége nem folyik a *pragmatica sancti*óból. Fölállíthatnók magunk a vámvonal! De készek vagyunk vám szövetségre lépni. E végett mindkét országgyűlés küldjön ki bizottságot, ezek állapítsák meg az összes kereskedési ügyekre a szerződést, mely csak a két országgyűlés jóváhagyása végett...¹

Tisza: a) Mondassák ki az országgyűlés joga a vámfölállításhoz;

b) időről-időre kötessék;

c) nem a két országgyűlés, *deputatio*, hanem a két felelős ministerium kösse a szerződést.

Eötvös: Másutt a kormányokat különböző fejedelmek nevezik ki a szerződő feleknél. Itt ő felsége nevezi ki mindkét ministeriumot,

Deák: Nem tudnak megegyezni? A két ministerium könnyebben tud megegyezni? Ellenben megtörténhetik, bogy a *deputatio* nézete eltér a ministerétől.

Lónyay: Az első stádium a kereskedelmi ügyek miként kezelésére *deputatio*; a második stadium: a ministerium készíti.

Ghyczy: Hamarább lesz egyezés a ministerek által.

Apponyi: A magyar ministeriumra bizza ennek eldöntését.

Többség: ministerium.

Deák formulázását felolvassa:

A kereskedelmi ügyek közössége nem folyik a *pragmatica sancti*óból, mert annak értelmében a magyar korona országai, mint a fejedelem többi országaitól jogilag különálló országok, saját felelős kormányuk és törvényhozásuk által intézkedhetnek s vám és zárvonalok által szabályozhatják kereskedelmi ügyeiket.

¹ A mondat nincs befejezve.

Miután azonban, közöttünk és ő felségének többi országai között az érdekeknek kölcsönös érintkezései fontosak és számosak, kész az országgyűlés arra: hogy a kereskedelmi ügyekre nézve egyrészt a magyar korona országai, másrészt ő felségének többi országai között időnként vámkereskedelmi szövetség kötéssék.

E szövetség állapítaná meg azon kérdéseket, mik a kereskedelemre vonatkoznak, s meghatározná az egész kereskedelmi ügynek kezelési módját.

A szövetség megkötése kölcsönös alku által történék, oly módon, mint két, egymástól jogilag független országnak hasonló egyezkedései történnek. A két félnek felelős ministeriuma közös egyetértéssel állapítsa meg a szövetségi részletes javaslatot s terjessze ezt, mindenik az illető országgyűlése elébe, s a két országgyűlésnek megállapodásai lesznek ő felségének szentesítése alá terjesztendőek.

Magában értetvén, hogy ha és a mennyiben az egyezkedés nem sikerülne, az ország törvényes jogai e részben is fenntartottak maradnak.

A quota időnkénti meghatározása. (4. §.)

Deák: Egyenlő számú küldöttség mindkét részről, az illető ministerek befolyásával készítsen javaslatot a quotára nézve, mely egyszer hosszabbra történék. Ha meg nem egyeznének: expedienst majd akkor találunk. Deák rááll, hogy a fejedelem döntsön ez egy esetben. A quota csak alku által határozthatik meg. Mindkét küldöttség.

Ghyczy: a quota iránt a ministerium adjon véleményyt.

Csengery: delegatio mellett.

Deák: Az 1848-iki törvényekre nézve mit módosítunk, csak a fentebbiek elfogadása után nyilatkozhatunk.

V.

BEUST LÁTOGATÁSA DEÁKNÁL.

1866 december 20.

E kötetben ez az egyedüli közlemény, amely a Budapesti Szemle 1887. évi januáriusi füzetében már megjelent, ahonnan utóbb *Kónyi Manó* is átvette.¹ Újból való közzétételét főleg azért találjuk indokoltnak, mert e találkozás rendkívül nagyjelentőségűvé vált azon hatásnál fogva, amelyet a kiegyezési tárgyalások további menetére gyakorolt.

Mikor Beust 1866 október 30-án külügyminiszterré kinevezett, mint egyik életrajzírója mondja,² első feladatának tekintette a Magyarországgal való kiegyezés mielőbbi létesítését. A bécsi kormánykörök információja alapján abban a reményben kereste fel az uralkodó kívánságára Deák Ferencet, hogy sikertülni fog neki a kiegyezést a királyi leiratokban foglalt elvek alapján belátható időn belül létrehozni. Deák szavaiból azonban arról volt kénytelen meggyőződni, hogy a magyarok kívánságait illetőleg engedményekre, vagy megalkuvásra nem lehet számítani. Ennek tulajdonítható, hogy akkor, amidőn a királynak e látogatásról jelentést tett, maga ajánlotta, hogy a siker nélküli felirat- és leiratváltásoknak véget kell vetni, s meg kell indítani a közvetlen, szóbeli tárgyalásokat azokkal a tényezőkkel, akik felelős állásokra vannak kiszemelve. Az uralkodó ekkor gróf Andrássy Gyulát és Lónyay Menyhértet Bécsbe hívatta, ahol megkezdődtek a tizenötös bizottság munkálata alapján azon tanácskozások, amelyek nyomán a kiegyezés végre létrejött.

Este nyolcz órakor ment Beust³ külügyminister Deákhöz. Majláth kancellár jelenté be. A bemutatás után nem nyújtottak egymásnak kezét. Deák Beustot a pamlagra ültetvén, vele szemközt, az asztal előtti karosszéken, Majláth a pamlag végén levő karosszéken foglaltak helyet. A beszélgetés igen merev volt. Többször, több percznyi félbeszakítással folyt. Deák nem akarta

¹ Deák Ferenc beszédei. IV. 144—50. 1.

² *Ebeling*: Gr. von Beust, sein Leben und Wirken. II. 28. 1.

³ Báró Beust Frigyes Ferdinand (1809 január 13—1886 október 4.) előbb Szászországban miniszterelnök. 1866-tól 1871-ig a monarchia külügyministere.

mellékkérdésekkel megszakasztani. Beust hosszasan gondolkozott közben azon, amit Deák mondott, s azon, hogy fűzze tovább a beszélgetést. Mindenekelőtt Beust kezdte meg a beszédet. Monda, hogy főleg azért jött Pestre, hogy Deákkal értekezhessek. Erinté Deák rendkívüli hatalmát, befolyását az országban. Deák monda, hogy minden befolyása onnan van, mivel oly szerencsés, hogy sokan vannak vele egy véleményen; vagy ő van oly véleményen, melyben sokan osztoznak. De a befolyás nem terjed oda ki, hogy ő képezhesse a véleményeket. Magyarországon, hosszas közléte folytán, minden miveltebb embernek — jó vagy rossz, nem vitatja, — de határozott politikai véleménye van a közügyek körül.

A véleménykülönbségek csakhamar felmerültek a két államférfiú közt.

Beust monda, hogy a kormány őszintén óhajtja a kiegyenlítést Deák hasonló biztosítást tőn a nemzet részéről. Beust kiemelte a kormány nagy közeledését. Deák azt monda, hogy a nemzet, nézete szerint, szintén megtett mindent a kiegyenlítés előmozdítására, amit alkotmánya visszaállítása előtt tehet. Gyakori eset az életben, veté hozzá Deák, hogy két viszálgató fél közül, kik egymással ki akarnak egyezni mindegyik azt hiszi, hogy részéről rrrrdönt megtett, amit lehetett, a kiegyenlítés valószínűsítésére. Hogy legalább az."egyik csalódik, onnan tetszik meg, mivel a kiegyezés mégsem jött létre. Melyikünk csalódik kettőnk közül, Isten tudja Γ

Beust monda, hogy a kormány hajlandó föltételeinek előleges teljesítése mellett több engedményre, is, hajlandó a ministeriumot is megadni.

Deák megjegyzé, hogy a kormány körében hibás nézet uralkodik a jogfolytonosságról. Két *eszmét* zavarnak egybe. Az alkotmány visszaállítását és a közös viszonyok rendezését. Az előbbit a végrehajtó hatalomtól föltétlenül követeli a nemzet, az utóbbi az, ami egyezkedés tárgya. Az alkotmány visszaállítása, a ministerium kinevezése nem engedmény, hanem jogszerű kívánság, mely a *pragmatica sancti*óból s az alkotmányosság elméletéből foly. A *pragmatica sancti*óban az uralkodóház, midőn örököségi jogát elismerte a nemzet, a nemzet jogainak, alkotmányának fenntartására kötelezte magát; s minden alkotmány, sőt a jól rendezett abszolutizmusnak is alapelve, hogy a törvényeket, míg újak nem alkottatnak, végre kell hajtani.

Beust arra figyelmeztette Deákot, bár igen gyöngéden, hogy e visszaállítandó törvények közt vannak az 1848-ikiak is, s hogy az uralkodó, ki alatt hoztattak a törvények, imbecillis¹ volt, hogy e törvények a körülmények nyomása alatt hoztattak, hogy azokat forradalom, belháború, népek támadásai követték.

¹ Gyulai Pál a Budapesti Szemlében az „imbecillis” szót „beteg”-gel helyettesítette.

Deák részletesen válaszolt az ellenvetésekre. Ha, úgymond, a 48-iki törvények ellen azt hozzák föl, hogy a körülmények nyomása alatt hoztattak: akkor ez ellenvetésben fenyegető intést látunk, hogy a jelen viszonyok közt, melyek a birodalomra nézve sokkal nyomasztóbbak, mint a 48-ikiak voltak, ne lépünk egyezségre. Mert bármi lesz, amiben megállapodunk, ugyanazon logikával, amellyel a 48-iki törvények érvényességét megtámadják, meg fogják támadhatni bármikor az újonnan létesítendő egyezkedéseket is. Ami a 48-iki törvények alkotását követő belviszályokat illeti: e vádakat legkevésbé tanácsos felhozni, úgymond Deák, előttem, a kinek szerencsétlenségem volt állásomnál fogva az akkori eseményeket legközelebről, közvetlen figyelemmel kísérnem. Nem a 48-iki törvények, hanem azon reactio, mely a törvények következtében hatalmát elvesztette, idézte föl az érintett belháborút, a népek támadásait s a forradalmat. E törvények alig hoztattak meg, s máifegyverben állottak ellenünk a reactio által felizgatott nép fajok. A fejedelem s törvényes kormánya rendeletéből ott harczoltak a rendes sorkatonák a lázadók ellen, s e sorkatonákkal szintén osztrák katonaság állott szemben a lázadók ólén. Midőn e miatt én, úgymond Deák, Batthyány valⁱ panaszt emeltünk Bécsben, azt válaszolta gúnyosan Latour,² osztrák hadügyminister: Töröljük el a 48-iki törvényeket s azonnal rendet fognak csinálni. Az osztrák ministerium egy másik tagja, Wessenberg,³ kinél szintén előadtuk panaszunkat, határozottan kimondá: hogy Bécsben jelenleg két kormány van, egy nyilvános és egy titkos. Ő, Wessenberg, csak az előbbinek, a nyilvánosnak tagja. Amik Magyarországon történnek, az ő tudta nélkül, a titkos kormány rendeletéből történnek. Miután a magyar ministerium már ki volt nevezve: egy hét múlva, e ministerium tudta és megkérdezése nélkül, történt egy bevallott illír izgatónak, Jellacsicsnak⁴ horvátországi bánná kinevezése. Az hozatott föl mentségül, hogy a törvények akkor még nem voltak formászerint szentesítve. A magyar ministeriumnak mindamellet első teendője volt meghívni ministeri tanácsába a mellőzésével kinevezett bánt, felszólítva, hogy Horvátország érdekében közösen tegyenek meg mindent, ami a horvát nép megnyugtására szükséges. A bán megvetéssel utasította vissza a jóakarató fölhívást. Magasállású egyének kézrekerült levelezései mutatták, honnan szittatott a belviszály tüze. Oly dolgok ezek, melyeket nem tanácsos ellenünk félhozni, mert a dynastia tagjaiig nyúlik fel a compromissio. Ez okból nyilvánosan nem akar e tárgyról szólani

¹ Gróf Batthyány Lajos miniszterelnök.

² Gróf Latour Tivadar osztrák hadügyminister, akit a felizgatott tömeg 1818. október 6-án Bécsben meggyilkolt.

³ Báró Wessenberg-Ampringen János, 1848-ban osztrák miniszterelnök és külügyminister.

⁴ Gróf Jellacsics József altábornagy, s 1848-ban horvát bán.

Deák; de amidőn négyszemközt, oly férfiú részéről hozatik föl, mint ő excellentiája, kit nála tisztelet, lehetetlen elfojtani észrevételeit. A 48-iki törvények csak ráma volt, melyet még ezután kell vala betölteni. Ha a sajnos belviszályok be nem következnek: a körvonalok rég kiegészítettek volna, rég tisztába jött volna az ország a közös viszonyokra nézve is. Hogy ez eddig nem történt: éppen nem nemzetünkön múlt.

Beust kifejezéstelen diplomata arczal igyekvék hallgatni a Deák beszédét, de mégis fel-felgyúlt a vér arczában s többször orrát is pír futotta el.

Érinté, hogy a 48 óta közbejött bevégzett tényeket mégsem lehet ignorálni. Deák a jog ellenében soha sem fogadhatja el a bevégzett tények döntő erejét, annál kevésbbé oly tényekét, melyek éppen nem tudtak bevégzetteké lenni, szüntelen változtak, s melyek mindannyiszor feltarthatatlanoknak bizonyultak.

A beszélgetés sarkpontját főleg a hadügy képezte.

Beust mint mellőzhetlen föltételt emelte ki, hogy a hadseregnek egységesnek kell lenni, s ezzel — a legjelesebb katonai kapacitások egyenlő véleménye szerint — nem fér össze Magyarország külön újonczajánlási joga, nem lehet, hogy Magyarországon a hadkiegészítés módja máskép történjék, a honvédelmi rendszert Magyarország a magyar országgyűlésen szabályozza.

Deák viszonzá, hogy azon katonai tekintélyek ellen, kik így nyilatkoznak, 150 év tanulsága szól. 150 éve, hogy az állandó hadsereg Magyarországon behozatott, s az időtől fogva mindig gyakorolta a magyar országgyűlés az érintett jogokat, s ez idő alatt a birodalom súlyos európai háborúk közepett jobban meg volt védve, mint a közelebb lefolyt időszakban az egységes hadsereg által. Azon régibb időkben három különböző rendszer állott fel csak a capitulatióra nézve is. Hat év Olasz-, nyolc Magyarországon és tíz év a Német-szláv örökös tartományokban. A magyar törvényhozás hozzászólási joga a honvédelem rendszert illetőleg nem zárja ki azt, hogy a birodalom két része által, a két ministerium által előterjesztendő egyforma védrendszer ne fogadtassék el. Ellenkezőleg. A honvédelmi rendszer oly tárgy, melyben egy európai állam sem különítheti el magát a többitől. Az átalakítást kénytelen mindenik elfogadni, önértékében. Mint két ember, akik egymással bottal küzdenek. Ha egyik puskát szerez, a másik is kénytelen szerezni, ha veszni nem akar. Magyarország eddig sem maradt el e részben az európai reformoktól. A condottierek korában megvolt nekünk is fekete seregünk. S midőn XIV. Lajos behozta az állandó hadsereget: a banderialis rendszert őseink is csakhamar állandó katonasággal cserélték föl. Előbb örökös volt a hadiszolgálat; majd a capitulatio rendszere váltotta föl. E részben is követtük Európát. Az újabb fejlődéseket sem fogja hazánk visszautasítani. De jogáról a nemzet se az újonczajánlást, se a

védrendszer meghatározását illetőleg nem mondott le. Minden alkotmány biztosítékául tekinti e jogokat. Angliában fogadott katonaság van. Ott a mutiny-bill évenkénti megszavazása pótolja az újonczajánlást. Nem szól a többi európai alkotmányokról; csak a francia császári alkotmányt említi, még ez octroyait alkotmány sem vélte a nemzettől elvonhatni, „minden hiányai daczára s a conscriptio rendszere mellett se, az újonczajánlás jogát. Oly jog ez, melyről egy alkotmányos nép sem fog soha önként lemondani. Hasonló a fegyverhez, melyet önvédelemre tartunk szobánkban; meglehet, évekig nem használjuk, de azért nem örömet válnánk meg tőle, mert nem éreznők többé magunkat bátorságban.

Midőn Beust kérdezte, hogy hát a 67-es bizottságban sem véli Deák kivihetőnek „e kívánatunk” elfogadását.

Ha e szó alatt „kívánatunk”, felelé Deák, az ön kívánatomat is érti Excellentiád: az ellen tiltakoznom kell.

Úgy nagyon értem, hogy nem lesz kivihető: veté közé Beust.

A 67-es bizottság albizottsága, monda folytatólag Deák, a tudvalevő javaslatával is gyanúsításoknak tette ki magát. Azt mondják rólunk, kik e javaslatot készítettük, hogy elárultuk a nemzet jogait. Főlemelt fővel, nyílt homlokkal nézünk szembe e vádakkal, merá ki tudjuk mutatni, hogy semmit föl nem adtunk, sőt új biztosítékokat szereztünk. De ha a katonaaajánlás jogát földadnék: nem mernék ily bátran szembe nézni, mert igaz volna az ellenünk emelt vád. S azt hiszi Excellentiád, hogy ha sikerülne is a 67-es bizottságban ilyesmit keresztülvinni, lehet oly törvényes magyar országgyűlés, mellyel azt elfogadtathatnánk? Ellenkezőleg. Az az egy pont, mely e részben a nemzet jogát földadná, meg fogná buktatni az egész közösügyi javaslatot.

Beust igen lehangoltnak látszott, bármikép igyekvék indulatán uralkodni.

„De hát hogy álljon az osztrák kormány a lajtántúli képviselet elé, ha Magyarországon nem tud eredményt felmutatni!” monda mintegy sz'emrehányólag a külügyminister. Az alkotmány „sistirozása” túl a Lajtán Magyarország érdekében történt. S mit mondjon a kormány, ha nem tud eredményt fölmutatni.

Hogy eredmény legyen, — viszonzá Deák, — csak a kormánytól függ. Állítsa vissza a magyar alkotmányt, ismerje el a nemzet sarkalatos jogait: s tüstént lesz eredmény! A mi az alkotmány sistirozását a Lajtán túl illeti: nem ismerheti el Deák, hogy az Magyarország érdekében történt volna.

Legalább, — monda Beust, — a magyarok is örültek annak!

Különböztessünk, — válaszoló Deák. — Magyarország örvendett annak, hogy a februári patens Magyarországra vonatkozó része, mely Magyarországot be akará olvasztani, fölfüggesztetett. Hogy a lajtántúliakat illető része fölfüggesztetett, hogy az alkotmány általában

szüneteljen ott, azt Magyarország nem óhajtotta, annak Magyarország soha sem örvendett.

Hosszas idei szünet után ismét visszatért Beust azon biztosításra, hogy a kormány nem idegen engedményeket adni, a mint hogy eddig is tett már ily engedményeket Erdély és Horvátországnak a magyar országgyűlésre meghívásával; de viszont garantiákat kíván a nemzettől. Garantiákat kívánnak a lajtántúli országok is Magyarországtól.

Deák mindenekelőtt megjegyzé, hogy a minek megtagadása jogtalanság, annak teljesítése nem engedmény, hanem kötelesség. így Erdély és Horvátország jogtalanul szakítottak el a magyar koronától, ezeknek meghívása a magyar országgyűlésre törvényes kötelesség volt. A kötelesség teljesítése fejében pedig nem követelhetni, hogy a nemzet legfontosabb alkotmányos jogairól mondjon le. E lemondást még azzal sem lehetne igazolni, hogy legalább anyagi jólétet nyerünk azok helyett. — A mi a garantiák kívánását illeti: régóta hallja és lapokban is olvassa ezt Deák, de mindeztől nem tudta fölfogni, *mire* kívánnak tőlünk garantiákat és *minő* garantiákat kívánnak. Arra nézve kívánnak garantiákat, hogy nem fogunk elszakadni. E részben jogi tekintetben soha sem nyújthat a nemzet jobb garantiát, mint a minőt azon kétoldalú ünneplés szerződésben nyújtott, mely az „indivisibiliter” és „inseparabiliter” birtoklást biztosítja. Ha ez nem elég biztosíték, hogyan nyújtson a nemzet újabb törvényes biztosítékot, míg a törvényhozás útja el van előtte zárva. Nem adják vissza a nemzetnek alkotmányát, mielőtt újabb biztosítékot nem nyújt; s a törvényhozás útját, melyen ily biztosítékok adhatók volnának, elzárják a nemzet előtt. Circulus vitiosus, melyből nincsen kigázolás. S az örökös tartományok kívánnak tőlünk garantiákat az elszakadásra nézve. Excellentiád maga monda, hogy a kapocs fenntartása, mely köztünk és azon országok közt van, Magyarországra nézve életszükség. E meggyőződés erősen nyilatkozott a magyar országgyűlés közelebbi vitáiban is. Egy szónok csak távolról érintette azon politika veszélyes eredményeit, mely elszakadásra vezethetne; s mily erélyesen utasíták vissza a ház baloldalának legszélse árnyalatú szónokai is, csak árnyékát a gyanúnak, mintha ők elszakadást terveznének. Ellenkezőleg, a lajtántúli országok Landtagjain és hírlapjaiban nyíltan kimondák, nyíltan tárgyalták az elszakadás eshetőségét. Valóban e nyilatkozatok és a közelebbi események után, úgy tetszik, rajtunk volna inkább a sor, biztosítékokat kívánni a lajtántúli országoktól az elszakadás ellen s azon kapocs fenntartására nézve, a mely, mint Excellentiád maga elismeri, reánk nézve életkérdés.

Beust a *pragmatica* sanctióra nézve megjegyzé, hogy e biztosíték nem akadályozta meg azon eseményeket, melyek 49-ben bekövetkeztek.

Értem, válaszoló Deák. Az ápril 14-iki nyilatkozatot érte Excellentiád. Sajnos esemény, egyaránt helytelen lépés politikai és jogi tekintetben. Részemről ugyanis azt hiszem, s Excellentiádnak is csak azt felelhetem, hogy egy kétoldalú szerződést azon okból, mivel a másik rész megsértette, egyik fél sincs jogosítva teljesen felbontottnak tekinteni. Követelni kell, hogy tartsa meg a másik fél is. Nem lehet e mellett Excellentiádat, nem ugyan mentségül, de a dolog földérite végett, nem emlékeztetnem, hogy ápril 14-ikét március 4-ike, oly nap és oly okmány kibocsátása előzte meg, mely evg tollvonással eltörölte Magyarország alkotmányát, önállóságát, teljesen félretéve a *pragmatica sanctio* azon részét, mely ez alkotmányt, ez önállóságot biztosította.

Beust kifogyván elvenetéseiből, melyekben nem tanúsított több bölcseséget azon elődeinél, kik 18 év óta vezették a birodalom köles belső ügyeit, sokáig hallgatott. Végre fölállott — búcsúzni. Kezét nyújtá, s aztán sajnálkozását fejezte ki, hogy nem vihet kellemes választ ő felségének.

S én méginkább sajnálom, — monda Deák, — hogy a nézetek, melyeket elmondék, ő felsége előtt nem kellemesek.

Deák az ajtón kikísérte vendégeit. Majláth az ajtón kívül visszafordult, még egyszer köszönni. Beust visszatekintés nélkül távozott.

Másnap gróf Szécsenek¹ monda Beust, hogy beszélgetése

¹ Gróf Szécsen Antal konzervatív államférfi, 1860-ban a Reichsrathban, mint kinevezett képviselő vett részt, 1861-ben tárcanélküli miniszter volt. Nagy része van az októberi diploma kiadásában. 1865 óta mint a főrendiház tagja, vett részt a kiegészítési tárgyalásokban és a delegációkban. Csengery 1878 április 11-én a bécsi delegációból nevéhez írt levelében ekként jellemzi:

„A tegnapi nap egy nagy részét gróf Szécsennel töltöttem. Szellemdús, szeretetreméltó ember, emelkedett nézetekkel. Conservatív idealismusa éles ellentétben áll az újabb világeseményekkel. A szereplő egyéniségekkel egyáltalában nincs megelégedve. 1848 óta neki semmi sem megy jól. Az első vigasztaló szó azon idő óta reá nézve, az újabb angol jegyzékben nyilatkozott. De azért az angolokkal sincs megelégedve. Érdekes őt hallani, mint bírálja rendre a diplomatakat. Mindenikről tud valami jellemzőt mondani; a diplomatia lévén kedvencz eleme, a melyben leginkább szeret mozogni. Mint a nemesebb conservatív szellemek általában, a múlt intézmenyein, a melyeknek csak jó oldalát látják: oly előszeretettel csügg az európai szerződéseken, úgy nem tud azoktól megválni, ott is, a hol a fejlődő érdekek azok fenn állását lehetetlenné teszik. Most szerinte mindenütt Bismark szelleme kísért; az erő uralma a jogé helyett. A monarchia viszonyait is másképp fogja ő fel, mint bármely magyar párt. Legközelebb áll az osztrák foederalistákhoz; de azokat is bírálja, azoknak az eljárását is sok tekintetben rosálja. S folyvást a diplomata és az osztrák aristocrazia köreiben forogván, sok dolgot tud, a mi azon körök jellemére világot vet, de a miket azon forrásokból, a melyek a közönségnek rendelkezésére állanak nem tudhatni meg. Végre irodalmi ügyek körül is szellemdús észrevételei vannak Szécseneknek, úgy hogy e téren is érdekes társalgó.” Működését behatóan ismertette *Thallóczy Lajos*: Századok. 1901.

Deákkal igen „szórellenes” volt. Eötvös¹ sokkal jobb benyomást tett rá.

Vájjon mivel nyerhette meg a szász tetszését a kis Eötvös? kérdezem Deáktól. — Nem tudom, — válaszolt Deák, — de bármit ígért, nincsen bátorsága arra, hogy tőlünk különváljék.

Igaz, csakogy ígéretekkel. melyeket nem lehet beváltani, legfőlebb a csalódások számát növeljük, s a kiegyenlítés ügyét nem mozdítjuk elő.

¹ Báró Eötvös József nevét Gyulai e közlemény megjelenésekor a Budapesti Szemlében nem tette közzé.

VI.

DEÁK LÁTOGATÁSA CSENGERYNÉL.,

1867 június 11.

Csengery Antal, mint azt Gyulai Pál is megemlíti,¹ Deák élet- és jellemrajzához számos adatot és anyagot gyűjtött össze, melyek egy részét oly feljegyzések teszik, melyeket Deák elbeszélése után még aznap jegyzett volt fel, amelyen azokat Deák neki elmondta. E hirtelen odavetett feljegyzések nagy részét felhasználta a Magyar Tudományos Akadémia 1877 január 28-án tartott Deák-émlékünnepen előterjesztett emlékbeszédében. Külön feldolgozta *Deák békekövetsége Windischgratznál* cím alatt az 1848 végén a magyar képviselőház határozata alapján kiküldöttek élményeit,² továbbá *Beust látogatása Deáknál* cím alatt a jelen kötetben is közzétett feljegyzéseit és végül Deák látogatását 1867 június 11-én a koronázás után,³ melyet alább közlünk.

Pest, 1867 június 11.

Ma délután Deák Ferencz városligeti lakásomon ismét meglátogatott, harmadszor, mióta balkaromat összetörtem. Mondja, hogy tegnap fogadta őt a király családja.

¹ Budapesti Szemle. 1878. XVIII. k.

² Budapesti Szemle. 1878. XVIII. és Összegyűjtött Munkái. III. k.

³ Csengeryt 1867 május végén az a baleset érte, hogy amikor vele egy szobában alvó fiát, aki alvás közben kitakaródzott, ágyából kihajolva be akarta takarni, elvesztette az egyensúlyt, karjára esett és súlyosan megsérült. Állapota igen lassan javult, úgyhogy sem a koronázási diploma szerkesztésében, sem a koronázáson részt nem vehetett. Amint Deák meghallotta a balesetet, mindjárt másnap a következő levelet intézte Csengery Antalnéhoz:

Pesten, május 29, 1867.

„Kedves Komámasszony! Kérem igen szívesen, izenje szóval ezen umber szolgálta által Tóni barátom állapotát, mert nagyon aggódom rajta. Magam mentem volna ki, de most nálam pár ember van tanácskozás végett, melyre Tónit is meg akartam kérni, ha szerencsétlenség nem érte volna. Hat órákor pedig bizottmányi ülés leend.

Isten áldja! Szíves üdvözetemet Tómnak is. Tiszteelő komája

Deák Ferenc.”

A következő nap személyesen kereste fel és látogatását Csengery betegsége alatt még néhányszor megismételte.

Már a koronázás előtt, de méginkább azóta, folyvást foglalkoztatta a királyt a gondolat, miképp fejezze ki háláját Deák Ferencznek a kiegyenlítés körül tett nagy érdemeiért. Tudta, hogy pénz, vagyon, érdemjel, cím nemcsak nem kellenek Deáknak, de sőt megsértve érezné magát ily ajánlatok által. A napokban gróf Andrássy Gyula és Lónyay Menyhért ministerek azon kérdéssel mentek nagy hazánk fiához, nem utasítaná-e vissza, ha ő felségeik, érem nagyságú alakban kedveskednek neki, csekély értékű keretben foglalt arczképeikkel, Deák azt felelte, hogy ez emlék igen kellemtelen helyzetbe hozná őt. Az a gyanúsítás, mely a negyven éves fedhetlen hazafiúi törekvést sem kíméli, bizonyosan azt fogná hirdetni: Igaz, hogy Deák csak egy kis keretű emléket kapott, de az a keret, legyen bár egy gombostűfoknyi, legalább egy-két milliót ér! Mit tegyen tehát ő felsége? Hogyan fejezze ki háláját? kérdezek a ministerek. — „Mondjátok meg ő felségének, — válaszolá Deák — hogy ő az emberi élet valószínű tartama szerint hihetőleg túl fog élni engem. Ha majd meghalok: jelentse ki ő felsége, hogy Deák Ferencz becsületes ember volt! Ez az, amit tőle jutalmul kérek!” A ministerek megvitték a választ.

A fejedelem tegnap hivatá Deákot. Magán Jakszobájában, egészen háziasán öltözve, fogadta őt, eléje menvén e szavakkal: „Köszönöm, köszönöm Önnek, amit tett!” s kezét nyújtotta.” Deák válaszolá, hogy ő csak azt tette, amit hazája és fejedelme irányában a kötelesség parancsolt tennie. Ekkor megnyitá Ferencz József király a mellékajtót. A királyné, szintén egyszerüen, házias öltönyben lépett be, Rudolf koronaherczeggel s Deákhöz menvén, szintén kezét nyújtva, monda, hogy ő is köszönetét jött kifejezni. A koronaherczeg is kezét adott. Deák enyelegve kérdé a herczegtől, mi tetszett neki legjobban a koronázási ünnepélyen? „Maga a koronázás!” válaszolt a trónörökös. „Az eskünél nem lehettem jelen.” Majd megjegyzé Deák, hogy ő felségének fárasztó lehetett az ünnepély, a hosszas menet, fején a nehéz koronával. — „Valóban kifárasztott!” — monda a fejedelem. — »Pedig ő felségének csak egy koronája van, — úgymond Deák a királynéhoz fordulva, — míg Felsőgednek kettő.” — Végre megdicsérte Deák a belügyministert, hogy oly jó időt rendelt meg a koronázásra. — Még egypár derült szóváltás után bevégeződött a mintegy negyedóráig tartó elfogadás. Előbb a fejedelemasszony távozott a trónörökössel, ki búcsúra fölcsapott Deák kezébe. A király mégegyszer kifejezte háláját, köszönetét az elváláskor.

E köszönet mindössze az, amit egy fejedelem, ki a kegy osztás anyyi forrásaival rendelkezik, az egyszerü polgári erénynek nyújthat. Megható pillanat, a midőn egy uralkodó érezni kénytelen hatalma csekélységét, s meghajol az igénytelen nagyság előtt!

Sok mindenről beszélgettünk Deákkal e délután. Rég nem volt alkalmam ennyire kibeszélni vele magamat. Sajnálkozását

fejezte ki, hogy a diploma készítésénél balesetem miatt nem dolgozhatott velem együtt,¹ kivel már annyira összeszokott. „Ez az, — mondtam, — a mi nekem is megkétszerezte fájdalmamat. Alig bírtam e miatt ingerültségemmel.”

Dicsértem a diploma szerkezetét. Ez lesz a legjobban szerkesztett, a legerőteljesebben, leghatározottabban írott diploma Törvénytarunkban. Egypár igazítással, melyet óhajtottam benne tétetni, fájdalom, elkéstem.

Ezek után a koronázási szertartásokra tértünk által.

Deák említé, hogy e szertartások a külföldiekre, kik őt meglátogatták, rendkívül mély hatást tőnek. Természetes is, úgymond; Európában ez az egyedüli koronázás, a melyben a választási capitulatio az örököségi monarchiába át van hozva. Mi egyéb a diploma? A nemzet elismeri ugyan a trónörökös, de mindannyiszor újra szerződik vele. S aztán — a mi különösen Nothomb belga követnek² feltűnt — nem a nemzet esküszik hűséget a fejedelemnek, hanem viszont a fejedelem tesz esküt a törvények és alkotmány megtartására. Es ez igen természetes. A nemzet a törvényhozásban egyenlően áll a fejedelemmel. Nem úgy a végrehajtásban. A végrehajtó hatalmat egészen átadja a nemzet, s a fejedelemnek módjában van fegyverrel is kényszeríteni az ellenszegülőt. Miben van az egyedüli biztosíték, hogy e hatalommal nem él vissza a fejedelem? A törvényekben. Nem természetes-e, hogy a nemzet az esküben keres biztosítékot e törvények megtartására?

Az idegenek közül, kik őt meglátogatták, leginkább dicsérte Deák Nothombot. Giskrát³ éleseszü ügyvédnek találta, kinél a nagy ügyvédi gyakorlat különösen kifejtette a részletek iránti érzéket. Emelkedettség nézeteiben nem igen van. Dicsérte továbbá Deák a lengyeleket. Sapiaha herczeg,⁴ sőt Goluchowsky⁵ is valódi hazafiak, a szó legnemesebb értelmében. Határozottan kijelenték, hogy politikai irányok: Galiciának a magyar koronához csatolása. Ausztria soha sem fog nekik oly autonómiát adni, a minőt a magyarok ajánlottak Horvátországnak. Csak a magyar korona menthetné meg őket az enyészettől.

¹ A koronázási hitlevél megszerkesztése végett kiküldött országos bizottság elnöke Br. Sennyey Pál, jegyzője Csengery Antal volt és tagjai a felsőházból: Br. Apór Sándor és Tomcsányi József; az alsóházból: Deák. Bezerédj, Somssich és Vadnay Lajos.

² Br. Nothomb Jean Baptist (1805—1881) Belgium berlini követe.

³ Giskra Károly (1820—1879) osztrák politikus, 1861-től osztrák képviselő, 1867 május—december a Reichsrath elnöke, utóbb belügyminiszter.

⁴ Sapiaha Leó hg. (1802—1878) lengyel politikus.

⁵ Goluchowsky Agenor gr. (1812—1875) 1859-ben Rechberg miniszteriumában belügyminiszter, 1866-ban galíciai helytartó.

VII.

A KVÓTAÜGY TÖRTÉNETE

Az országgyűlésnek nyári szünetre való elnapolása előtt a magyar kormány a szünetet a kvóta és az államadósságok kérdésének rendezésére kívánván fordítani, 1867 július 24-én határozati javaslatot terjesztett a képviselőház elé *tizenöttagú bizottság kiküldése* iránt. A képviselőház a határozati javaslatot Deák módosításaival a következő szövegezésben fogadta el:

„Az országgyűlés elnapolván magát, óhajtandónak tartja, hogy mindazon kérdéseket, melyek a közös érdekű viszonyokról s ezek elintézése módjáról szóló törvénycikk értelmében kölcsönös egyezmény útján állapítandók meg, ezen szünet alatt előkészíttessenek, egyszerűen pedig mielőbb megtéssenek mindazon intézkedések, melyek avégre szükségesek, hogy a jövő évre szóló államkölségvetést a minisztérium még ezen év folytán előterjeszthesse és az országgyűlés tárgyalhassa. E célból az országgyűlés *egy tizenöt tagból álló országgyűlési küldöttséget* küld ki, melybe a képviselőház tíz, a főrendiház öt- tagot választana saját kebelökből azon célból, hogy Őfelsége többi királyságai és országai törvényhozása által választandó hasonló számú küldöttséggel, feltéve, hogy ezen törvényhozás részéről a paritás és az arra alapított delegációk elvileg elismertetnek, mihelyt erről az országos küldöttség a felelős minisztérium által értesítetik, a közös érdekű viszonyokról és azok elintézése módjáról szóló törvény 18., 19. és 20. §§-ban kijelölt tárgyak fölötti értekezésbe bocsátkozzék. Az értekezés bevégezte után ezen országos küldöttség jelentése haladék nélkül az országgyűlés elé terjesztendő.

Az államadósságok után Magyarország által elvállalendő évi járulék kérdése a közös érdekű viszonyok iránt hozott törvény 55. §-a szerint Őfelsége többi országaival történt előleges értekezés folytán lévén megállapítandó, a felelős minisztérium az országos küldöttségnek fogja előterjeszteni az erre vonatkozó adatokat és az Őfelsége többi országai felelős minisztériumával folytatott tárgyalásokat. Az országos

küldöttség feladata lesz az Őfelsége többi országai törvényhozása által kiküldendő választmánnyal a fentemlített törvény 55. §-ban említett előleges értekezésbe bocsátkozni. Ezen értekezés eredményét a minisztérium a 61. szakasz értelmében saját javaslatával együtt az országgyűlés elő terjesztendi.”

Ez a határozat világosan megkülönbözteti az 1867, XII. t.-c. értelmében a bizottság feladatát és hatáskörét, a kvóta megállapítását és az államadósságokhoz való hozzájárulás kérdésének tárgyalását illetőleg. A kvóta tekintetében utasítja, hogy az Őfelsége többi országainak gyűlése által választandó küldöttséggel tárgyalva, azon arányról, mely szerint a magyar korona országai a *pragmatica sanctio* folytán közöseknek elismert ügyek terheit és költségeit viselik, részletes adatokkal támogatott javaslatot dolgozzon ki. Az államadósságokra vonatkozólag, mint azt Deák 1867 július 28-án tartott beszédében¹ előadta, nem az a feladata, hogy javaslatot készítsen, mert az a törvény 61. §-ában világosan a minisztériumra van bízva, hanem az, hogy értekezzen, mert „kölcsonös felvilágosítás, kölcsonös capacitatiohoz szokott vezetni”. A törvény 55. §-a azt mondja, hogy „az államadósságokra Magyarország a lajtántúli országokkal, mint szabad nemzet szabad nemzettel egyezkedjék előrebocsátott értekezés folytán, az országgyűlés pedig nem érintkezhetik máskép, mint küldöttség által az ő küldöttségökkel”. A bizottság e határozatra hivatkozva, tiltakozott a kvóta és államadósságok kérdésének az osztrák bizottság által kívánt együttes tárgyalása ellen.

A képviselőház 1867 július 28-án délután tartott ülésében bizottsági rendes tagokul Bartal György, gróf Bethlen Farkas², Csengerly Antal, Fest Imre, Ghyczy Kálmán, Kautz Gyula,³ báró Kemény Gábor,⁴ báró Podmaniczky Frigyes, Somssich Pál, Trefort Ágost, póttagokul Pulszky Ferenc és Semsey Albert⁵ képviselőket választotta meg, a főrendiház részéről Haynald Lajos, báró Liphay Béla,⁶ gróf Szécsen Antal, báró Sennyey Pál, gróf Zichy Nepomuk János⁷ főren-

¹ Deák Ferenc beszédei. V. 125. 1.

² Gr. Bethlen Farkas (1813—1870) országgyűlési képviselő életét I. Lukinich Imre: A bethleni gr. Bethlen család története. Budapest, 1927.

³ Kautz Gyula országgyűlési képviselő, egyetemi tanár. A kiegyezési tárgyalásokban és a bizottsági munkálatokban tevékeny szerepet vitt; utóbb az osztrák-magyar bank alkormányzója, főrendiházi tag és v. b. t. t.

⁴ Br. Kemény Gábor (1830—1888) a gyulafehérvári kerület képviselője; 1875-ben államtitkár, 1878-ban ipar- és kereskedelemügyi miniszter; 1888-ban v. b. 1.1. A M. Tört. Társulatnak 1878 óta másodelnöke, 1887—1888-ig elnöke.

⁵ Semsey Albert, 1848-ban Abaúj megye főispánja.

⁶ Br. Liphay Béla (1830—1899), 1867-ben országgyűlési képviselő, ugyanazon évben Baranya vármegye, 1868-bai pedig Pest megye főispánja. Utóbb több ízben országgyűlési képviselő.

⁷ Gr. Zichy Nepomuk János cs. és kir. kamarás, főrendiházi tag.

dek rendes tagokul, gróf Zichy Ferenc¹ főrend pedig póttagul választottak meg.

A határozat a tárgyalások megindítását ahhoz a feltételhez kötvén, hogy Ausztriában a törvényhozás részéről a paritás és az arra alapított delegációk elvileg elismertessenek, tekintve, hogy ott a kiegyezési törvény még nem került tárgyalás alá, az osztrák kormány külön törvényt terjesztett a birodalmi tanács elé, a kiegyezés elvi elismerése és tizenöttagú országos bizottság kiküldése végett. Ez okozta, hogy a tárgyalások Bécsben csak augusztus 8-án kezdődtek meg.

A kvótabizottság tárgyalásainak kimerítő, részletes története ezúttal kerül nyilvánosság elé Csengery Antal naplójából.

Kónyi Manó Lónyay naplójegyzetei alapján adja elő a tárgyalásokat,² amelyekben természetesen a legnagyobb helyet Lónyay előterjesztései, beszédei és tárgyalásai foglalják el, míg a bizottság tanácskozásai gyakran meg sincsenek említve. Így hiányzik minden értesítés a kvótabizottság augusztus 26., 27. és 29-iki, szeptember 9., 14., 17., 18., 19-iki tanácskozásairól. Az Ófelsége elnöklete alatt tartott közös minisztertanács határozatai alapján 1867 szeptember 12-én a kvótára és az államadósságokra vonatkozólag a két pénzügyminiszter között létrejött egyezménynek, melyet Csengery Antal szeptember 14-én egész terjedelmében közöl, Kónyinál az 1., 6., 10., 12., 13., 14. pontok kihagyásával csak azon pontjai vannak közzétéve, melyeket Lónyay az államadósságokra vonatkozólag szeptember 15-én a kvótabizottság elé terjesztett.

A kvótabizottságnak a nyilvánosság kizárásával folytatott tanácskozásairól a magyar hírlapokban megjelent tudósításokat Csengery 1867 augusztus 23-án feleségéhez intézett levelében a következőképpen jellemzi: „Sokat nevetünk a lapok, kivált a magyar lapok tudósításain, melyeket rólunk írnak. A Pesti Napló tudósítója — gondolom Falk — éppen ellenkező dolgokat ír, mint amik megtörténnek. Ellenkező dolgok miatt, mint amik történnek, szid bennünket a Magyar Újság. A Honnak van egy nemzetgazdasági vezércikkezője, az éppen ellenkező nézeteket vitat, mint Ghyczy és Podmaniczky idéfent, s összezavar értelmetlenül mindent. A Lloyd egyenesen a magyar érdekek ellen ír, midőn írja, hogy a magyar küldöttség majd nagyobb kvótát is ajánl, s a német ajánlatát csak egyenlőre nem fogadjuk el. A bécsi lapok sokkal jobban képviselik hazájok érdekeit, mint a megfoghatatlanságig ostoba, vagy rosszakaratú Pester Lloyd. Amit a kötendő vám- és kereskedelmi szerződésről írt közelebb a Hon, az az együgyűség és tudatlanság non plus ultrája.”

¹ Gr. Zichy Ferenc, 1848-ban államtitkár, 1858-ban a birodalmi tanács tagja, majd Miksa főherceg főudvarmestere s a lombard-velencei köztársaság kormányzója, 1861-ben nógrádmegyei főispán, utóbb v. b. t. t., kir. főtárnokmester.

² Deák Ferenc beszédei. V. 146—241. 1.

Pest, 1867 augusztus 4-én.

1867 augusztus 4-én, délelőtti 10 órakor jöttek össze először a magyar országos küldöttség tagjai, teljes számmal Budán, a pénzügyi minisztérium (az egykori magy. kir. Kamara) ülés-termében.

Lónyay üdvözl bennünket. Monda, hogy a bécsi Reichsrath a paritás és delegatiók elvét elismerte, s azért idején látja, hogy az országos határozat értelmében a magyar országos küldöttség, mely a közösügyi törvény 18—21. §-ai alapján kiküldetett, megkezdje működését. Az értekezéseket ezúttal legcélszerűbbnek véli Bécsben folytatni; s miután most mi megyünk Bécsbe, a közös értekezések helyül a magyar királyi udvari kancellária, a magyar küldöttség tanácskozási helyül pedig az erdélyi kancellária tere-mét készítette el, hogy Bécsben a magyar kormány legyen a házi úr. A küldöttség belenyugodott, hogy az egyezkedés ez alkalommal Bécsben történjék. Ez alkalommal, mondom; mely kifejezés azt teszi fel, hogy máskor meg nálunk magyar földön legyen. *Ghyczy* a Bécsbe menetel indokául azt kívánta jegyzőkönyvbe ígattani, hogy ott vannak a hivatalos adatok. Én elleneztem ez indokolást, mivel ebből azt a következtetést vonhatnák, hogy a delegatiókat is Bécsben kell mindig tartani, ott lévén a közös minisztériumok adatai.

A tanácskozások folyamában követendő eljárás jöven szóba, egyhangúlag elfogadták az én indítványomat, melyet az ülésben azonnal formuláztam.

„A két országos küldöttség tagjai nem mint egyesek, hanem mint egymástól jogilag független országok küldöttségei állanak szemközt.

Ez okból mindenik küldöttség külön tanácskozik és határoz.

Megállapodásait mindenik küldöttség elnöke által, a közlések fontossága szerint szóval vagy írásban közli a másik küldöttséggel, az utóbbi esetben mellékelve a fordítást is.

A közös megállapodások együttes ülésben, ahol mindenik fél küldöttjei megjelennek, jegyzőkönyvbe ígattatnak s mint közös javaslat terjesztetnek a két országgyűlés elé.

Az ily formális ülésben, melyben vitatkozások nem folyhatnak, a két küldöttség elnökei együtt elnökölnek s a jegyzőkönyv a magyar küldöttség jegyzője által magyarul, a másik küldöttség jegyzője által pedig azon küldöttség nyelvén fog vitetni.

Kijelenti egyébiránt a küldöttség, hogy valahányszor a másik részről, kölcsönös felvilágosítások végett magánértekezés kívántatik, 0 kívá-natnak a magyar országos teljes készséggel fog engedni, hasonló készséget a maga részére is kikérvén Őfelsége többi országainak küldöttségétől.”

Elnökül *báró Sennyey Pált* választottuk egyhangúlag, jegyző-nek *Kauts Gyulát*. Ez utóbbi választásban mindazáltal csak oly kikötéssel nyugodtak meg, hogy a németeknek adandó nyilatkozatokat és jegyzékeket s a magyar országgyűlésnek teendő jelen-

test én szerkeszem. Vagy a mint ismert műszóval kifejezték, én legyek az előadó. Első eset, hogy országos küldöttség külön jegyzőt és külön előadót választ. Mind hiába! Meg kellett ígérnem.

Augusztus 5.

Sok baj volt a jegyzőkönyvvel. Sok időbe került, míg köz-megnyugvásra kiigazítottuk. Ugyan megbánták, hogy Kautzot választották jegyzőnek. Minden, a mit föltesz, hosszadalmas, szabatoság nélküli, eszmékben és előadásban egyaránt. Jegyzőkönyveinek felét ki kell törölni. S gyakran a végzést sem jól fogja fel. Aztán rendesen nekem kell az ülésekben kiigazítanom.

Megkezdvén a tanácskozásokat az eljárás taktikájára nézve» végre is abban állapodtunk meg, hogy Bécsben előbb lássuk meg» minő eljárást akarnak követni a németek.

Majd magánértekezletté alakult az ülés, hogy tartózkodás nélkül nyilatkozthassak a pénzügyminister is, nyilatkozthassunk mi is. *Lónyay* előadá, hogy a táblázatok szerint, melyeket számunkra készítettett, legkedvezőbb kulcsot nyújt a közös terhek fedezésének arányára nézve az az arány, a melyben a központból fedezett államügyek költségeihez eddig tényleg járultak a magyar korona országai. Ezen kulcs 25%, míg Őfelsége többi államaira nézve 74%, mellőzve a tört számokat. Szerinte tehát ezzel kell megkezdeni az alkudozást.

Azon kérdést illetőleg: meddig mehetünk az alkudozásban? hosszas eszmecsere után, melyben többen részt vettünk, végre a következő pontozatokban megállapodtunk közegyetértéssel:

„A közös költségekben való részesedés aránya megállapításának egyedül biztos és igazságos kulcsa az adóképesség.

Az adóképesség legegyszerűbb és leghelyesebb mértékét az állampénztárba tettleg befolyt fizetések képezik.

E fizetések, illetőleg jövedelmek konstatálására nézve több évi átlagszámok s névszerint az 1860—65-iki hat éves időközben tényleg befolyt államjövedelmek (mint reánk egészen véve legkedvezőbbek) veendőik alapul; végre

az arányszám legalább tíz évre volna megállapítandó.”

Augusztus 6-án.

Ma ismét magánértekezletben vizsgáltuk az arányszámokat, melyek reánk nézve zárszámlák adásainak különböző egybeállításából származnak.

A netto jövedelmek a vámokkal.....	27.3
A netto jövedelmek a vámok nélkül.....	27.85
Netto jövedelmek (a dohány és sójövedelmeket brutto számítva).....	28.45
Brutto jövedelmek a vámokkal	28.0

Szóba jöven a katonai határőrvidék és Dalmatia: az elsőre nézve megjegyezte *Lónyay*, magán tudomás végett, hogy ha ott eltöröltetik a katonai rendszer, sok forrása a jövedelemnek fog megnyílni. Horvátországot illetőleg pedig tudatta, hogy a jövő hónaptól fogva pénzügyi tekintetben ez ország a magyar pénzügy-miniszter alá van rendelve.

Bécs, augusztus 8.

(Déli 12 órakor első ülés az erdélyi kancellária termében.)

Sennyey elnök jelenti, hogy a Reichsrath küldöttsége elnökével, *Rauscher* bíbornokkal² közölte a magyar küldöttség határozatát, úgy látja, ez iránt nem lesz részükről nehézség. Értesülvén egyébiránt a másik küldöttség tagjai arról, hogy a magyar küldöttség ma a kancellária épületében összejön, jelentették elnökük által, hogy bemutatás és kölcsönös ismerkedés végett ott szintén óhajtanak megjelenni.

Ez ismerkedő összejövetel délutáni 1 órakor csakugyan megtörtént. *Rauscher* bíbornok vezetése alatt a magyar kancellária Gobeliné³-kkel díszített egyik termében, hová mi már előbb átmentünk az erdélyi kancelláriából, megjelentek a *reichsrathok*, gr. *Taaffe*⁴ és *Becke*⁵ miniszterekkel. Bennünket *Rauscher* bíbornoknak báró *Sennyey*, a mi elnökünk, mutatott be, a minisztereknek *Lónyay* pénzügyminiszter. Aztán kezdődött az ismerkedés, a kölcsönös bemutatás. Egy órai társalgás után oszlottunk el.

Délután én, *Ghyczy* Kálmán, *Podmaniczky* Frigyes, *Kautz*, gr. *Bethlen* Farkas és báró *Kemény* Gábor bérkocsin jártuk be a reichsrathi küldöttség tagjainak lakásait, látogatójegyeket hagyván mindeniknél. Ketten közülök, báró *Tinti*⁶ és *Salin* gróf⁷ még az

¹ A tanácskozások szeptember 25-ig itt folytak.

² *Rauscher* József Otmár (1797 október 6.—1875 november 4.) 1858 március 26. bécsi hercegérsek, 1856 január 2. bíbornok. 1860 óta tevékeny szerepet vitt Ausztria politikai életében is.

³ Ezen Gobelinek Mária Terézia korából valók. Egyikén 1741 áll. Weiden a forradalom után, a magyar címerek miatt, melyek a gyönyörű szöveteken felül vannak, beragasztatta papírral, a mit utóbb Gróf *Forgách* Antal kancellár fejtetett le. (*Csengery Antal jegyzete.*)

⁴ *Eduard Taaffe* gr. osztrák államférfiú (1833 február 24—1895 november 29.) 1852 óta állami szolgálatban állott; 1863 április 28-ika óta salzburgi tartományfőnök, 1867 január 8 óta felsőausztriai helytartó, de még ugyanazon év március 7-én *Belcredi* bukása után belügyminiszterré lett *Beust* minisztériumában. *Midón* *Beust* 1867 június 23-án birodalmi kancellárá kineveztetett, — helyettese a miniszterelnökségben 1867 december 30-ig *Taaffe* lett.

⁵ Báró *Becke* *Ferenc* 1867 óta közös pénzügyminiszter 1870-ben történt haláláig.

⁶ Báró *Tinti* *Károly* *Vilmos* (1829-1885) 1861 óta a Reichsrath tagja.

⁷ Bizonyára gróf *Salm* *Hugó* *Károly*, ki 1860 óta az osztrák politikai életben tevékeny szerepet vitt.

nap tüstént viszonozták a látogatást, látogatójegyeket hagyva hátra számunkra szállodánk kapusánál.

A német küldöttség nem tudja megfogni, hogy tizenöt, annál inkább, hogy harminc ember egymást közt ügyrend vagy házszabályok nélkül tanácskozassék. Már előre kérték a minisztereket ily szabályok készítésére, s most azon vannak, hogy a küldöttségek készítsenek magoknak ügyrendet. Nem szeretik a két küldöttség közt a szó- és írásbeli érintkezést, noha mint mondják, előre tartottak tőle, hogy bizonyos nemzetközi formaságokhoz fog a magyar küldöttség ragaszkodni. Legtöbbit látszanak várni az értekezésektől. Azonban ezt is óhajtanák szabályoztatni, elnök választása, s a megállapodások közös formulázása vagy legalább pontosítása (punktírozása) által. *Lónyay* és *Gorove* ezt helyesnek találták, s midőn a német küldöttség, egy órai társalgás után távozott, szóba is hozták. En és *Ghyczy Kálmán* határozottan ellene szegültünk. Nem egyéb volna ez, — mondám, — mint közös elnökség, közös jegyzőkönyv által a nemzetközi érintkezés megállapított formájának kijátszása, s az értekezleteknek, ahol mi, a reichsrathi küldöttségekkel szemben teljes őszinteséggel minden kérdést nem vitathattunk volna meg, oly formális ülésekké emelése, amelyekben a tárgyalási nyelv csak német lehetett volna.

Szerencsére a küldöttség tagjai közül csak *Trefort* és *Kautz* pártolták a miniszterek javaslatát. *Sennyey* attól tartván, hogy az elnökségnek felváltva kellvén menni a két elnök közt, az az eset is előfordulna, hogy neki kellene a bíbornokérsek előtt ülnie, az értekezletek szabályozása ellen nyilatkozott. Egyszersmind loyális elnök lévén, belátta, hogy értekezleti megállapodások formulázása magokban az értekezletekben, ellenkezik az érintkezés azon nemzetközi formájával, mely az ő nézete ellenére, a küldöttség által az augusztus 4-iki ülésben megállapított. Az egész értekezleti ügy magától eligazodik, — mondám én, — az ő megnyugtatóására. Azon küldöttség elnöke, amelynek előterjeszteni valója van, ez előterjesztéssel, minden formaságot mellőzve, megnyitja az értekezéseket. Mellé ül a másik küldöttség elnöke. Ha valaki a tárgytól elcsapong a beszélgetés közben, akár egyik, akár másik elnök figyelmeztetheti.

A szólókat mindenik részről jegyzi valaki. A két küldöttség tagjai felváltva szólanak. Ha kibeszéljük magunkat, szótmeigyünk, s a vett benyomások szerint, magunk között újra megvitatva a kérdést, külön küldöttségekben határozunk. Ebben megnyugodtak.

Augusztus 9-én.

Szabad napunk volt. Csak a Reichsrath küldöttsége tartott ülést. Hitzingben Dommayernál ebédelt az egész magyar küldöttség. *Lónyay* és *Gorove* minisztereink vendégeltek meg bennünket.

Haza menvén, szállásunkon találtuk a Reichsrath urak látogató-jegyzeit. Némelyik kétszer is volt nálunk, hogy bizonyosabban találkozhassak velünk.¹

Augusztus 10-én.

A magyar országos küldöttség délelőtti 10 órakor ülést tartott. Elnökünk Rauschertől megkapta és bemutatta a másik fél küldöttségének megbízólevelét s a Reichsrathnak a kiküldésre vonatkozó határozatát és törvényét.

Elhatároztuk, hogy azonnal dologhoz látunk. Mi kezdjük meg az alkudozást és pedig azon arányt véve kiindulási ponttul, amely reánk nézve a quota megállapításához a legkedvezőbb kulcsot nyújtja, t. i. azt az arányt, amelyben eddig a közös költségekhez tetteleg járultunk. Igaz, hogy e közös költségek közt vannak olyanok, melyek közösügyi törvényünk szerint többé nem tartoznak a közös költségek közé; de mi csak a hozzájárulási arány és nem a költségvetés megállapítására vagyunk kiküldve.

Ezt *Ghyczy* igen helyesen kiemelendőnek tartja a reichsrathi küldöttségnek adandó nyilatkozatban. Ez iránt nem volt köztünk különbség. Én indítványoztam: mondassák ki a jegyzőkönyvben, hogy kiindulási ponttul első jegyzékünkben a közös költségekhez való tetteleges hozzájárulás arányát vesszük a quota meghatározása kulcsául; ez alapon vélemény kidolgozására egy bizottság küldessék ki; egyszersmind kéressék fel a pénzügyi minisztérium, hogy azon tabellát illetőleg, mely a valóságos hozzájárulási arányt kimutatja, indokoló és igazoló jelentést készíttessen és terjesszen az albizottság elé. Szükség ugyanis, hogy a bizottság megingathatlan alapra álljon.

Délelőtti 11 órakor ülésünket félbeszakítva, átmentünk a magyar kir. kancellária épületébe, magánértekezletben találkozni a Reichsrath küldöttségével. Fél óra múlva megjelentek a küldöttség tagjai. A nagyobbik aranyos teremben összetett asztalok mellett foglaltunk helyet, az asztal közepén a két elnök, Rauscher és br. Sennyey, jobbról Taaffe és Beeke miniszterek és a reichsrathok, balról Lónyay és Gorove miniszterek és mi. *Rauscher* előadá, hogy a „magyar korona országai küldöttségének” javaslatát a modus procedendire nézve a „nyugati országok küldöttsége” elfogadta; csak azt óhajtja e küldöttség, hogy ha a magánértekezletek szükségesnek találnák valamely tárgynak szűkebb körben megvitatását

¹ Augusztus 10-én feleségének így ír e napokról: „Nem bánám, ha már vége volna a sok ebédnek, hogy nyugodtan dolgozhatnánk. A németek látogatásai is véget értek, Istennek hála! Az ember, míg meg nem ismerte őket közelebbről, különösen a címezéssel volt megakadva. Én két részre osztottam őket, Sapiaha herceget kivéve, egy része Excellenz, a másik Doktor.”

vagy tanulmányozását, ily esetekben evégett mindkét részről bízassék meg néhány tag. Báró *Sennyey* örömet jelenté ki, hogy Őfelsége többi országainak küldöttsége a mi javaslatainkat a tárgyalásokra nézve elfogadta. Az indítványt, mely bizonyos kérdések kisebb körben megvitatására vonatkozott, hallgatással mellőzte. Kijelenté egyszersmind *Sennyey*, hogy a magyar küldöttség már munkához fogott, s egy pár nap múlva közölni fogja javaslatát amely aztán az értekezésekre határozott pontokat fog kijelölni Rövid hallgatás és az asztaltól felállva némi vegyes társalgás után elváltunk.

Visszamenvén az erdélyi kancellária terembe, ahol üléseit tartja küldöttségünk, mindenekelőtt jegyzőkönyvbe vettük *Rauschernek* a másik bizottság részéről tett közlését. Aztán *hét albizottság kiküldését* határoztuk el. Az egyik javaslatot készít, mellyel az értekezéseket megkezdjük, azon arányt véve kulcsul, amelyben a közös költségekhez eddig tényleg járultak a magyar korona országai. A másik albizottság feladata a zárszámlák tételeit itt helyben tanulmányozni. El akartuk foglalni ez utóbbival a küldöttség néhány nyugtalanabb tagját, mint gróf *Bethlen Farkast* aki mindig számíthat és báró *Liphayt*, aki mindig költségvetést akar csinálni.

Délután 4 órakor nagy ebéd báró *Becke* osztrák pénzügy-miniszternél a *Savoyai Eugén* által épített szép palotában. A lépcsők virágokkal voltak díszítve. Az alsó lépcsőtől fel azon terem ajtajáig, amelyben *Becke* bennünket fogadott, kétfelől, bizonyos távolságra inasok voltak felállítva. A palota termeiben szép festések, freskók, történeti nevezetességek képei. Különösen meglepett *Mária Teréziának* egy életnagyságú képe, mely a szép királynőt fiatal korában ábrázolja. Mintegy negyven-ötvenen lehattünk. Váltogatva magyar és osztrák zászlócskák a pezsgőpoharakba állítva, jelölték ki a magyar és német küldöttségi tagok üléseit. A társalgás igen élénk, derült, fesztelen „volt. *Rauscher* bíbornok színészi páthosszal ivott egy toasztot Őfelségéért. Több beszédet nem tartottak. Az ebéd igen jó volt. Mindenkit meglepett, hogy *Plener*¹ nem jelent meg. Fájós emlékeket költött volna a szép palota a megbukott burocratában. Aztán a gyűlölt utódot üdvözölni mint házi urat! Nekem pedig feltűnt a feszes hangulat, mely a *Reichsrath* tagjai közt s e tagok és a miniszterek közt uralkodik. *Hock* báró² monda, hogy nem foghatja meg, hogy mi „per tu” vagyunk minisztereinkkel. Pedig ez természetes, mondám én; nekünk parlamenti kormányunk van, mely a többség kebeléből lépett a kormány élére. Aztán az éles

¹ Báró *Plener Ignác* b. t. t., a *Reichsrath* és a delegatio tagja, osztrák kereskedelemügyi miniszter.

² Báró *Hock Károly Ferenc* b. t. t., az osztrák urakházának s a delegacionak tagja, nemzetgazdasági író.

megjegyzések Becke, a házi úr ellen! Gróf Taaffe, ez a kis táncmester, aki minden bókánál, amint valakinek köszön, egyet toppant egyik lábával, kénytelen volt figyelmeztetés következtében, félrehívni „parvenu” kollegáját, hogy megigazítsa nyakán a rendjelt, mely ügyetlenül volt felkötve. Mások kiemelték, hogy az étlapot (Menu) ugyanazon nyomdában nyomták, melyben a Pressét nyomják. Becke tagadja, hogy e lapra befolyása volna, holott mindenki tudja, hogy tagja a consortiumnak, mely ama lapot megvette.

Augusztus 11-én.

Az albizottságok üléseztek, amelyeket tegnap kiküldöttünk.

Én azon albizottság tagjának választattam, mely a németeknek adandó első javaslat készítésével volt megbízva. E bizottság tagjai rajtam kívül báró Sennyey Pál, gróf Szécsen, Somssich, Bartal, Ghyczy, Trefort.

Csakhamar megállapodtunk abban, hogy első javaslatunk alapjául azon arány vétessék, melyben a magyar korona országai a minisztériumok által mindkét küldöttséggel közölt zárszámlák adatainak átlaga szerint, az államközpontból fedezett kiadásaihoz, az 1860—65. évek alatt tényleg járultak.

Az iránt is egyezés volt köztünk, hogy az érintett zárszámlák oly kijelentéssel használtassanak általunk, hogy azoknak tételeit nem volt feladatunk egyenként vizsgálni, de azon tényből, hogy azokat a közös költségek fedezése számarányának meghatározásánál alapul vesszük, Magyarország közjoga ellen semmiféle következtetés nem vonathatik.

Legfőbb vitára adott alkalmat Dalmatia és a határörvidékek kérdése. Dalmatia ugyanis a magyar korona országai jövedelmeinek és kiadásainak felszámításánál a zárszámlákban egészen mellőztetett; s a határörvidékek azon bevételei, melyek katonai közigazgatás útján hajtának be, szintén kihagyattak. Báró *Sennyey*, gróf *Szécsen* csak röviden akarák megemlíteni, hogy a zárszámlákból valamint közjogunk, úgy a magyar korona területi épsége ellen sem vonathatik következtetés. *Ghyczy* bővebben indokolni kívánta az érintett részek jövedelmeinek kihagyását, akképen: „Megjegyzni a küldöttség, hogy Dalmatia, nézete szerint, a magyar korona országai közé tartozik: mindamelllett azonban azt a magyar korona országai részére javaslatba hozott fentebbi arányszám tényezői közé azért nem vette fel, mert Dalmatia tényleg visszakapcsolva nincs, s az e részben fennforgó közjogi kérdések megvitatása köréhez nem tartozik. Ami pedig a határörvidéket illeti: annak azon közvetett adói, melyek jelenleg is a magyar s illetőleg horvátországi polgári pénzügyi hatóságok által kezeltetnek, számításba vétettek. Azon adói és egyéb jövedelmei mindazáltal, melyek közvetlenül katonai

hatóságok által szedetvén be, a hadügyre nézve előirányzott költségvetésből előlegesen le szoktak vonatni, a számításba jelenleg azért nem vétettek fel, mert különben az ezeknek megfelelő összegek mindaddig, míg a határőrvidék jelen szervezete fennáll, azon összegből, mely a magyar korona országaira közösügyi költségek fejében a fentebbi arányszám szerint évenként háramlani fog, a magyar korona országainak javára évenként levonandók lennének, mi kellemetlen számkérdésekre szolgáltatathatna alkalmat.”

Ghyczynek e hosszas indokolását többen megtámadtuk. A számkérdések kellemetlensége, mondák többek közt, nem szolgálhat indokul, ahol az ország anyagi érdekeiről és területi jogairól van szó.

Gróf Szécsen szerint Dalmatia emlegetése oly politika, mely a középkor színét viseli, Dalmatia jelen területe nem is felel meg azon Dalmatiának, mely hajdan magyar birtok volt. A mai Dalmatia név, melyet I. Napoleon teremtett (?). Nemzetközi szerződés csatolta Ausztriához. Ignorálni a nemzetközi szerződéseket többé nem lehet. A határőrökre nézve pedig a pénzügyminiszter megjegyzésére hivatkozott Szécsen, mely szerint θ kérdés előtérbe állítása a katonaság és a horvát határőrvidék izgatott hangulata miatt igen kényes.

S meg nem említenünk még sem lehet, mondám én. Dalmatiát nem mellőzhetjük Horvátország miatt se, habár óvatosan érintendő, mert a Reichsrathnal sem szeretnék emiatt most összeveszni. S a határőrvidékről sem hallgathatunk, ha a magyar korona országai jövedelmeiről és kiadásairól beszélünk. De hogyan említsük meg?

„Kiviszi a toll!” kiáltott fel Somssieh.

„Helyes, — monda báró Sennyey, — tehát kérjük fel Csengery urat a formulázásra.” Helyes, helyes! kiálták a többiek.

De mit formulázzak, ahol nincs határozat? Azonban a bizottság tagjai felszedték sátorfáikat és távoztak.

Jó, gondolám magamban, tehát formulázom, ahogy én jónak látom.

Ghyczyvel ebédeltem. Ebéd után Fest és Kautz társaimmal kirándultam a Praterba. Esti kilenc óra tájban mentem haza. Ekkor fogtam a dologhoz. Éjjeli 1 órakor készen voltam.

Augusztus 12-én.

Ma mindenekelőtt Ghyczyvel közlém, amit formuláztam. Ő ragaszkodott ugyan most is az ország területi épségét illető résznél, saját javaslatához, de kénytelen volt bevallani, hogy a nemzet jogait az én szerkezetem is biztosítja. Ami észrevétele volt,

egy vagy két helyen, egy kis igazítással sikerült eloszlatnom. A többi résszel még inkább meg volt elégedve.¹

Tizenegy óraker Lónyayhoz mentem. Ő mint pénzügyminiszter, a nehézségeket fölfelé leginkább ismervén, nála épen az ellenkező észrevételekre voltam készen, mint aminőket Ghyczy tett. Csalódtam. Lónyay teljesen meg volt elégedve.

Báró Sennyey értesülve gróf Szécsen által, kit épen Lónyaynál találtam, hogy a javaslat kész, délután 3 órára egybehívta az albizottságot. Felolvastam a szerkezetet, kiemelvén a szempontokat, melyeket követendőknek tartottam azon kényes pontnál, amelyre nézve tegnap nem tudtak megegyezni. Mindenkit kielégített. Ghyczy a következetesség végett, ismét előhozta ugyan tegnapi szerkezetét, némi változtatással, de megjegyezte, hogy az én szerkezetemben is megnyugszik. Sennyey remeknek monda javaslatomat; gróf Szécsen és Somssich igen sikerült diplomatikus műnek, mely a nehézségeket szerencsésen oldotta meg, mintegy a javaslat mentségéül szöve közbe a jogfenntartást. Amellett — úgymond Somssich határozott, szabatos, melyben semmi fölösleges, semmi pusztá ciráda. Haynald érsek hozzám jövén, szokott hízelgő modorában monda: „En csak azt mondom, Csengery írta!” A többi tagoknak is tetszett.”

Négy óraker átmentünk a régi magyar kancellária nagytermébe, ebédre, melyet viszonzásul, báró Beckónek és a német küldöttség tagjainak a magyar miniszterek Lónyay és Gorove adtak. Ez sokkal jobban ütött ki, mint a Becké-é. Plener is megjelent aki Becke szalonjából hiányzott. A társalgás is fesztelenebb, élénkebb volt, mint Savoyai Eugén díszesebb palotájában. A toasztot, melyet a múltkor Rauscher bíbornok mondott, Haynald érsek viszonzotta. Magyarul kezdte a szokott „Uram, uram, Lónyay miniszter uram, szállok az úrhoz” megszólítással s rövid magyar beszéd után németre fordította. Ékesen szólásával, szép németségével egészen elragadta a németeket. Részemről nem írnám alá minden szavát. Két birodalmi részről szólott és nagyon is hangsúlyozta az együvé tartozást. Egyébiránt végül ő is Őfelségéért ivott. Több toaszt nem volt, mert itt az a szokás, hogy Őfelsége után többé senkiért sem isznak. Csak a szomszédok közt kisebb körökben, vagy az átellenben ülők között történtek pohárcocintások, Deákért s egyik és másik jelenlévéért. Gróf Szécsen velem kocintott. Ő ült egyfelől mellettem. A másik szomszédommal, Ziernialkoroskival, Lengyelország visszaállítására, mint Magyarország szabadságának is egyik biztosítékára üritettem poharat. Lengyel szomszédom, amint letette

¹ *Könyi*, Deák Beszédei 1867—1868. kötetében Ghyczy feljegyzése nyomán tévesen írja (168. L), hogy a javaslatot Csengery Antallal együtt Ghyczy szerkesztette.

² Augusztus 13-án feleségének megírván mindezt, hozzáteszi; „Mind-ezeket azonban édes Rózám, csak neked írora. Nem akarom, hogy a dicséretet, melyeket túlságosoknak tartok, közlésed következtében közhírré legyenek.”

a kiürített pezsgőspoharat, hévvel ragadta meg kezemet s könny csillogott szemében. Hazája szabadságáért küzdött egész életében, s kétszer volt halálra ítélve. Most a Reichsrath egyik elnöke. Gróf Szécsennel annyira megbarátkoztunk, hogy ő felcsapott a Budapesti Szemle dolgozó társai közé. Tanulmányokat ígért Shakespearéről, Dantéről stb. Ő ugyan — úgymond — szellemi epicurista, ki csak olvasni szeret; de ráfogja magát a dologra. Bízattam. Sok olvasottsága, otthonossága a fensőbb körökben, emberismerete s tagadhatatlan espriteje nyereségére válnak a magyar irodalomnak. Csak azt kérte ki, hogy a nyelv dolgában művén. Ő ugyan tökéletesen beszéli nyelvünket, jobban, mint Sennyeyt kivéve egész pártja; de úgy tetszik, más nyelveken, németül és franciául gondolkodik.

Augusztus 13-án.

Ma adtuk át a német küldöttségnek első nyilatkozatunkat a formaságok mellőzése végett jegyzőkönyvi alakban.

Augusztus 15-én.

Ismét nagy ebéd gróf Taaffenál, az államminisztérium díszes termeiben, a két küldöttség tiszteletére.

Ezen ebédeknek megvan az a haszna, hogy az ismerkedést, eszmecserét a fesztelen társalgás közben előmozdítja.

En többnyire Hock báróval beszélgettem. Mondám, hogy az angol-osztrák szerződés kötésekor szabad kereskedési irányát én védtem egy magyar lapban a német sajtó ellen. Tetszett az öreg úrnak. Egy munkája tervét is elmondá. Azt akarja megmutatni, hogy már a római jog tételei nemzetgazdasági fogalmakon alapulnak. A jókedvű Fest ezúttal Plener mellett ült. E szellemtelen arcú feszes bureauerata nyelvét a bor, az elmés társalgás és Fest bókjai feloldották. Midőn a magyar államtitkár monda neki, hogy ő van leginkább hivatalos, múltjánál fogva megítélni a jelen osztrák pénzügyminisztert és gazdálkodását, kitört az exminiszter utóda Becke ellen: „Er ist ein Schwindler — úgymond — er ist ein Schwindler!” A z államadósságok jövén szóba, Plener kérdezte: mit tart ön a papi jószágokról? Mutatja e kérdés a közvélemény irányát a concordatum hazájában.

Augusztus 20-án.

Ma érkeztem meg a gyorsvonattal Pestről, hová haza rándultam, míg a németek javaslatunk fölött tanakodtak. Megérkeztemkor asztalomon találtam Haynald érsek meghívóját a mai nap délutáni 4 órakor Dommayernál a szabadban tartandó ebédre. Ott találtam még két meghívót szintén ebédekre; Rauscher bíbornok,

aug. 22-ikére, gróf Festetics György¹ miniszter aug. 24-ikére hívott meg bennünket.

Haynald ebédjén csak a magyar küldöttség, s Ldnyay és Gorove miniszterek, Pulszky Ferenc, báró Nopcsa² államtitkár, Festetics gróf és Grännenstein³ magyar miniszteri tanácsos voltak jelen.

A lakoma fényes volt. Mintha egyik lakomarendező a másikat felül akarná múlni. S magunk közt lévén, vígabban ment a dolog, mint a németek jelenlétében. A közös lakomákon egy pohár ürítéssel Ófelségére vége volt az áldomásoknak. Most először is Haynald ivott vendégeiért, a magyar miniszterekért s különösen Gorove Istvánért, ki ma névnapját ülte. Ittunk aztán Haynaldért, ki tízezer forintot adott az akadémiának; báró Sennyeyért, ki oly önzetlenül mozdítá elő a kiegyenlítés nagy munkáját, itt Bécsben, mikor nagy nehézségekkel kellett még küzdeni. Haynald szerényen azt monda, mindenki azzal áldozik, amije van, az akadémia jelenlevő tagjai ésszel, munkával, mely a nemzetet emeli, ő pénzzel. Azon leszünk — jegyzem meg én —, hogy Magyarország egyik legnagyobb növény tudósának alkalmat adjunk munkával is áldozhatni.

Lakoma után a schönbrunni kertbe mentünk. Megtekintettük azon históriai nevezetességű padot, melyen Andrassy, Beust, Lónyay, Eötvös, Majláth György és báró Sennyey közt a kiegyezés munkája fölött a magánértekezések tartattak. Haynaldal a növényeket vizsgáltuk. Ő megígérte, hogy nagy növényteni gyűjteményét, melyben már öt növény van az ő nevérol nevezve, s a mely közelebb a külföldről több ezer afrikai stb. növényvel gyarapodott, a magyar múzeumnak fogja adni.

Este hazamenvén, szállásunkon találtuk a Eeichsrath küldöttsége válaszát. E tárgyban holnap tartunk ülést.

En, dacára a lakomának, a szórakozásoknak, egész nap rosszkedvű voltam. Mint minden évben e napon, amelyen kedves kis Géza fiamat elvesztettem!

Augusztus 21-én.

Az erdélyi kancellária termében igen meleg lévén, küldöttségünk délelőtti 11 órakor a m. udv. kancellária díszes nagy termébe ment át tanácskozni.

Báró *Sennyey* elnök jelenti, hogy megkapta Rauscher bíbornoktól a német küldöttség válaszát javaslatunkra, német nyelven,

¹ Gr. Festetics György 1867 február 20.—1871 május 19-ig a király személye körüli miniszter.

² Br. Nopcsa Ferenc államtitkár a király személye körüli minisztériumban.

³ Grännenstein Gusztáv államtitkári teendőkkal megbízott osztályfőnök a magyar pénzügyminisztériumban.

oly kijelentés mellett, hogy ma délre a magyar fordítást is megküldik. Kérik a németek, hogy azokra a tárgyakra nézve, amelyek e válasziratban foglalva vannak, tartsunk velők magánértekezletet; kérik továbbá, engedtesék meg, hogy a váltott jegyzékek hírlapokban közzé tétethessenek.

Ami az értekezletet illeti: azt megtartjuk a német urakkal, mihelyt válaszukat magunk közt tárgyaltuk.

A váltott jegyzékek közzétételét *Trefort* pártolta, valamint *Ghyczy* is, ez utóbbi azon hozzáátétellel, hogy a közlésekben annyi időt engedjenek, míg részünkről is közölhetjük a magyar lapokkal.

Lónyay továbbá is a titoktartás mellett szol. Bécsben vagyunk, úgymond, ahol a bécsi lapok izgatása folytán, ha a váltott jegyzékek közzétételnek, nehezítettik állásunk. A nemzetközi alkudozások folyamát az alkudozások alatt nem szokták közzétenni. *Becke* osztrák pénzügyminiszter efőlött attól is tart, hogy a felváltva közzétett jegyzékek folytonos izgatottságban tartanak a börzét s az agiotage-nak nyújtanának táplálékot. Végre az alkudozó felek is jobban ragaszkodnak egyszer közzétett nyilatkozatukhoz és nehezebbé válik a kiegyezés.

Podmaniczky átlátja, hogy hivatalosan a küldöttségek részéről, melyek küldőiknek tartoznak jelentéssel, közlések nem adathatnak a lapokba: de a magánközléseket nem véli megakadályozhatóknak.

Sennyey báró vagy teljes titoktartást kíván, vagy nyilvánoságot. Nem helyesli, hogy épen a magyar kormány közlönye, a „Magyarország” szegte meg a titoktartást. Így nyilatkozik *Szécsen* is. S óhajtják, hogy ha a titoktartás elhatároztatik, a magyar küldöttség tagjai magánúton se nyilatkozzanak.

Ghyczy ilyennemű hallgatásra nem kötelezi magát.

Somssich csak a hivatalos közlések ellen van, melyek a küldöttség elnöke, jegyzője vagy valamely tagja aláírásával tétetének közzé. Ez nem zárja ki az álhírek, vagy épen gyanúsítások desavouálását a küldöttség tagjai által.

En közvetítést ajánlottam. Átláttam, hogy a németek az időelőtti közlések által előidézett hírlapi vitákkal és börzei manoevre-ekkel, azon idegen helyen, ahol vagyunk, nyomást akarnak ránk gyakorolni. De másrésről, mihelyt a nyilvánosságot szóba hozták: bajos nekünk a titoktartáshoz feltétlenül mereven ragaszkodnunk. Indokoljuk mondám, miért tartottuk mi szükségesnek egyelőre a titoktartást. Mondjuk, hogy hivatalos közlést csak küldőink elé adhatunk. S az időelőtti közlések ellenkeznek a nemzetközi alkudozások természetével, melyeknek okiratai, az alkudozások bevégezése előtt, nem szoktak közzétételni. Figyelmeztessük a németeket arra is, hogy hasonló időelőtti közlések könnyen megfogható lélektani indokoknál fogva, a szerződő felek magatartásában szükségkép nagyobb óvatosságot és merevséget idéznek elő, melyek

az óhajtott eredmény létrehozását bizonyára nem könnyítik. Figyelmeztessük továbbá, hogy az alkudozások menetének oly pénzügyi kérdésekben időnkénti közlései a pénzvilágot folytonos izgatottságban tartják s a diplomatai körökben is félreértésekre adhatnak alkalmat.

Mindezek mellett, ha a Reichsrath küldöttsége saját nyilatkozataira s a magyar küldöttségnek vele közölt és így szintén sajátjaivá vált jegyzőkönyvi kivonataira nézve, az időelőtti nyilvánosságra bocsátást tanácsosnak tartaná: a magyar küldöttség nem érzi magát arra jogosítva, hogy a Reichsrath küldöttségét e részben akadályozza.

Többen pártolták e nézetet, s bár Sennyey, Lónyay és Gorove sürgetése folytán — engem hívtak fel, hogy azt formulázzam.

Én azonban erre nem vállalkoztam, mert azt hívem, hogy a németeknek elnöki felhívásra szintén elnökünk által, szóbeli üzenet útján kell válaszolnunk. Továbbá azt láttam, hogy a titoktartást merevebben akarja a többség kimondatni, mint én, aki e tárgyban a felelősséget a németekre akartam hárítani. S hogy igazam volt, megmutatta az eredmény. Némi szóváltás után, mely e részben még történt, ekkép mondta ki az elnök a végzést: A hivatalos közlést ellenezzük, mint amelyet csupán csak küldöinknek kell tennünk; s az alkudozások befejezése előtt az okiratok magánúton közlését sem tartjuk czélszerűnek és kívánatosnak.

Ez előzmények után felolvastattam a németek válaszirata.

A küldöttségi ülés, hogy fesztelenebbül folyjon az eszmecsere, magánértekezletté alakult.

Az *első kérdés*, melyet a német küldöttség előtérbe állított, az *államadósságok ügye*. E kérdést előzőleg, vagy legalább is a quota kérdésével egyszerre kívánják a németek megoldatni.

Lónyay pénzügyminiszter megjegyzi, hogy amint értesülve van, a német küldöttség válasza ezen pontját anélkül formulázta, hogy e részben az osztrák pénzügyi minisztériummal értekezett volna. A küldöttség vezér tehetségei belátják, hogy az államadósságok kérdése nem oldathatik meg reductio nélkül; de velünk akarják azt kimondatni. Részünkről a feladat e taktikát meghúszaná. Lónyay, amint a német küldöttség javaslatáról értesült, azonnal beszélt e küldöttség irányadó tagjaival, Herbsttel¹ és Kayserfelddel. Kifejté előttük, hogy a magyar közözügyi törvény szorosán megkülönbözteti a *pragmatica sancti*ből folyó közös ügyek quota-kérdését az államadósságok kérdésétől, s hogy a küldöttség mindenekelőtt köteles kiküldetése szerint az előbbire nézve tisztába jönni. A küldöttség feladata azonban az államadósságok iránt is értekezésbe bocsátkozni s ez értekezés eredményét előterjeszteni. Miután az összes értekezések eredményei mindkét kérdésre nézve egy utolsó formális ülésben vétet-

¹ Herbst Eduard osztrák igazságügyminiszter, a Reichsrath és a delegatio tagja.

nek jegyzőkönyvbe: a két tárgy együttes, egyszerre leendő elintézése biztosítva van. Mindaddig azonban, míg a quota kérdése tisztába nincs hozva, a magyar küldöttség, kötvé a törvény és országos határozat által, melyek alapján kiküldetett, se jegyzéket nem válthat, se értekezést nem tarthat az államadosságok kérdésében. Úgy látszik, Herbst és Kayserfeld e nyilatkozatok által ki voltak elégitve. Ugyanezt lehet válasziratunkban kifejtteni, annyival inkább, mert a magyar országgyűlés határozata szerint, mely által e küldöttség kiküldetett, a küldöttség működését a két fél minisztériuma közt folytatandó alkudozásoknak kell megelőzniük, mely alkudozások a salzburgi események következtében megszakadtak, s csak akkor folytathatnak eredménnyel, ha Beust és azon elemek, melyek által a bécsi minisztériumra hatni lehet, megint Bécsben lesznek.

A pénzügyminiszter ezen nyilatkozata érdekes eszmecserére nyújtott alkalmat a küldöttség hatáskörére és feladatára nézve.

Feladata-e a magyar országos küldöttségnek az államadosságokra nézve is véleményt adni?

Ghyczy úgy véli, nem feladata. Az államadosságok ügyében csak értekezést folytat a magyar küldöttség, s ez értekezés feladata: megtudni, miként áll ez ügy, minők e tárgyban itt fenn a nézetek, s felvilágosítani a másik értekező felet, lia szükség, azon álláspontról, melyet a magyar törvényhozás e kérdésre nézve elfoglalt. Ennyire terjedhet az értekezés, melynek eredményét közölnünk kell a minisztériummal, amely a közözügi törvény és a bennünket kiküldő országos határozat szerint, javaslatot köteles előterjeszteni. E nézetet pártolta *B. Kemény Gábor* is, aki a quota és az adósságok kérdését annyira megkülönböztetettnek látja a törvényben, hogy csak esetleges dolog, hogy amabban a véleményadás, ebben az értekezés, s ez értekezés előterjesztése ugyanazon küldöttségre van bízva.

Hasonló értelemben nyilatkozott *Somssich* is.

Ellenben *Lónyay* az eredményben, melyre jutnia kell a küldöttségnek, benne látja a kötelezettséget a véleményadásra, melyre nézve a minisztérium véleménye eltérő lehet.

Még szélsőbb irányt képviseltek e részben *Szécsen* gróf és *Sennysy* báró. Ők megnyugszanak azon taktikában, melyet a magyar pénzügyminiszter kijelölt. Összeköttetéseinél fogva neki kell legjobban ismernie a tért. De előbb vagy utóbb az államadosságok ügyének tanulmányozása s a javaslatadás e részben elutasíthatlan kötelessége az országos küldöttségnek. Törvényünk szerint is egyidejűleg kell e tárgyknak a közös érdekű tárgyakkal együtt megoldatnia, habár különböző elvből. Óhajtja ennél fogva *Sennysy*, hogy mielőbb közölje a magyar pénzügyminiszter álláspontját a küldöttséggel. Az államadosságok s az ezzel kapcsolatos hitelügy kérdése nélkül budget készítése sem képzelhető *Szécsen* gróf pedig merőben csalódásnak véli azt hinni, hogy ha csak a quotára nézve határozunk, az államadosságokról pedig és azon eszközökről, melyek által a deficit meg-

szüntethetik, nem akarunk véleményt mondani, elháríthatjuk magunkról a felelősséget, amely a reductió kimondásával jár. Az eredményt, melyre e kérdés tanulmányozása vezet, Ófelsége többi országaival kell constatalnunk, kimondanunk. A felelősséget egészen semmi esetre nem háríthatjuk el magunkról, azon kell lennünk, hogy megosszuk.

Az értekezlet eredmény nélkül oszlott el.

Augusztus 22-én.

Tíz óraker jöttünk össze, a magyar küldöttség tagjai, a volt m. udvari kancellária nagytermében.

Mindenekelőtt a tegnapi ülés jegyzőkönyvét hitelesítettük. Megint bajunk volt Kautzcal. Rosszul fogta fel és annál fogva rosszul fogalmazta s csak nagy bajjal tudta kiigazítani a titoktartásra vonatkozó határozatot. *Ghyczy* e határozat ellen különvéleményét jegyzőkönyvbe kívánta igtatni. *Podmaniczky* csatlakozott hozzá. *En*, *Somssich*, *Trefort* szintén kijelentették, hogy nem úgy értjük a végzést, mintha a határozatok időelőtti közlésében akadályozni akarnók a Reiehsrath küldöttségét. Indokolandó η ak véltük, miért nem tartjuk célszerűnek a tárgyalások időelőtti közlését: de nem tartjuk magunkat jogosítva akadályozni e részben a Reiehsrath küldöttségét. Ebben különböztünk a többségtől. Ezt kívántuk megjelölni.

Ezek után jelenté az elnök, hogy gróf *Zichy János*, felsőházi tagja a küldöttségnek, elutazván, helyét idősb gróf *Zichy Ferenc*, póttag foglalja el.

S most folytattuk a magánértekezletet a Reiehsrath küldöttsége nyilatkozata fölött.

Lónyay az államadósságokra vonatkozó rász tárgyalását addig, míg e részben véleményét formulázva terjesztheti elő, elhalasztatni kívánta. E vélemény, mint tegnap hallók, megmondandónak véli, hogy a magyar közösügyi törvény szerint, az államadósságok és a pragmatikából folyó ügyek kérdését el kell különzeni, előbb a quotát tárgyalni, s aztán menni át az államadósságok fölötti értekezésre, az eredményt az utolsó ülésben egyszerre vévén jegyzőkönyvbe. Ezáltal eleget tehetni — úgymond — a németek azon kívánatának, hogy a két tárgy egyszerre tárgyalassék.

En megjegyeztem, hogy nem elég kiemelni válasziratunkban a magyar törvényhozás jogi megkülönböztetését az államadósságok és a *pragmatica sanctioból* folyó közös ügyek költségei közt. Meg kell mutatnunk, hogy azon történeti tény sem állhat meg, amelynél fogva a németek az érintett két kérdést össze akarják kapcsolni. Nem helyes azon okoskodás, hogy csekély kivétellel hadi költségekre vették fel az államadósságokat, tehát ugyanazon szempont alá esik az államadósság, amely alá a hadügyi költségek esnek. Az államadósságokból, kivált 1848 előtt, nem csekély összeg vétetett fel

beruházásokra Őfelsége többi országai részére, 1849 után pedig a vervvirkolási elmélet valószínűsítésére, politikai kísérletekre hazánkban és oly deficitek fedezésére, melyek főleg a rossz kormányzásnak tulajdoníthatók.

Lónyay helyesli, hogy e megjegyzések adandó válasziratunkba belemenjenek.

Gróf Zichy Ferenc hosszas német értekezést olvasott fel annak megmutatására, hogy a németek nem helyesen ajánlják a quota meghatározása alapjául az egyenes adók kivetését. Számos adattal igazolja Magyarország túlterheltségét épen az egyenes adók tekintetében, nemcsak Őfelsége többi országai, hanem más virágzóbb országok, mint Franciaország fölött is.

Ghyczy „Kálmán szintén igazolhatónak véli, hogy Magyarország földje Őfelsége többi országaihoz képest, Csehországot kivéve, hol a föld értéke sokkal nagyobb, túl van terhelve adóval; hogy egy hold földre nálunk több adó esik. Magyarországra nézve „a földadó emelkedése II. József óta tetemesen nagyobb, mint Őfelsége többi országaiban.

Én indítványoztam, hogy a felhozott adatok közöltessenek mindenekelőtt pénzügyi minisztériumunkkal avégett, hogy azokat, mind a források hitelességére, mind a számítások helyességére nézve, a rendelkezésére álló egyéb adatokkal is egybevetve, vizsgálja meg, s azon adatokból folyó eredményeket, anyagul válasziratunkhoz, néhány főbb pontban állítsa egybe.

Ez indítványt elfogadták, azonban nem lett semmi eredménye.

Egyébiránt *Lónyay* figyelmeztette a küldöttséget, hogy igaz ugyan, miszerint Magyarország egyes vidékei földadó tekintetében túl vannak terhelve, míg más vidékek kedvezésben részesülnek: de a túlterheltséget nagyon kiemelni és részletesen fejtegetni inkább a németekkel tartandó értekezletben szükséges, mint a mi jelentésünkben, melyet az országgyűlés elé adunk. Bármint alakuljanak ugyanis viszonyaink, nem várható, hogy egyhamar a magyar pénzügyminiszter enyhítsen a terheken. A németeknek megmondhatjuk azt is, hogy Magyarország túlterheltségét a többi országokkal szemközt mutatja az a körülmény is, hogy nálunk az adó évek óta ugyanaz maradt, míg az örökös tartományokban 25 millióval tudták növelni.

Ami a dohány-monopóliumot illeti: igaz, hogy a Magyarországon történt dohányvásárlás hibásan vonatott le a monopóliumnak csupán magyarországi jövedelmeiből; de hiszen megjegyezte a magyar küldöttség, hogy nem bírálja a hivatalos adatok helyességét. Ha ezt akará vala tenni, bizonyára talált volna tételeket, melyek meg nekünk szolgálhatnának javunkra a számításnál. Mennyi kiadás van közösnek véve, ami nem az, a magyar közös ügyi törvény után. De ha a dohányra nézve ki akarta volna is igazítani küldöttségünk a hivatalos számadásokat: nem teheti vala azt, miután a monopólium nem könyveztetett eddig kereskedőileg, amint egy ipar-

üzletnél szokás, nem tétetett ki, mi íratott az üzlet terhére, mi vitetett át egyik év készletéből a másikéra stb.

Hogy a magyar vasutak jövedelmi adója nem különöztetett el a számításokban: hiba ugyan, melyen jövőre már a vasutak kezelésénél segíteni kell. De Magyarország kevés vasútja mellett nem oly nagy az összeg, mely e tekintetben illetéktelenül íratott a számadásokban az örökös tartományok terhére, mint csak a központonál szedett szelvényi adó azon összege, mely Magyarországból folyt be, s mely viszont illetéktelenül íratott az örökös tartományok javára.

Az is igaz, hogy az államjavak eladása nagyobb volt az örökös tartományokban, mint Magyarorszáiban.

Örömmel vesszük tudomásul, hogy nálunk minden igyekezet mellett sem tudtak annyit eladni. De ebből csak az következik, hogy az adóképesség s a quota meghatározásánál nem az összes jövedelmeket, hanem csupán az egyenes és közvetett adókat kell venni alapul. Ez ránk nézve kedvezőbb. Tehát jó, hogy e részben elleneink argumentumot szolgáltatottak nekünk.

Azt sem tagadhatni, hogy az indirekt adókat nem mindig az illető termelő ország fizeti. De ez az egyenes adókra nézve is áll. Az idegen iparosnak, ki nálunk adja el portékáját, mi fizetjük kereseti (ipar üzleti) adóját, melyet hozzátold termelési költségeihez. A földműves is igyekszik a fogyasztóra vetni adóját, neki azonban nem mindig sikerül az adó illetén áthárítása. Míg ugyanis az iparos a fogyasztáshoz mérsékli termelését, s ha kevesebb termelése, emeli az árat: a földtermékeinek árkeletét a keresés szabályozza. Ez is egy körülmény, mely az iparos örökös tartományok szerencsésebb helyzetét igazolja a túlnyomólag földművelő Magyarországnál fölött.

Hogy Magyarországon ausztriai só is fogyasztatik: igaz. De ez összeg mindössze is kevés. Mindössze 35.000 mázsa wielicskai só, melynek ára 100.000 frt, s egy kevés tengeri só, melyet a határország és Horvátország fogyaszt.

A cukorra nézve nem áll a reichsrathi küldöttség állítása. Magyarország több cukrot termel, mint fogyaszt: ezt állítja maga az osztrák pénzügyminisztérium.

A mi a Reichsrathban képviselt országok országos pótlékait, s magok által fizetett önhatósági költségeit, s azt a vádat illeti, hogy a magyar korona országai közigazgatására aránylag több fordítatik az állam jövedelmeiből: ne feledje a Reichsrath küldöttsége, hogy Magyarországnak is vannak országos pótlékai, hogy míg az örökös tartományokban több millió fordítatik a kultusz és közoktatás céljaira: nálunk ezeknek költségei alapítványok jövedelmeiből, a felekezetek önkéntes adakozásaiból fedeztetnek, s a törvénykezés és így az igazságügyi tárca kiadásainak nagy részét az érintett 1860—65. években magok a városok és rendezett tanáccsal bíró községek fizették. Ha mindezek mellett azon arány, melyben az

országos közigazgatás költségei a központból fedezett államügyek költségeihez állanak, nagyobb Magyarországra nézve, mint Ófelsége többi országaira nézve: annak tulajdonítandó, mivel Ófelsége többi országainak összes jövedelmei is sokkal nagyobbak, mint Magyarországéi. A szegény és gazdag országok közti különbség mindig ez arányt mutatja. A mi jövedelmeink általában csekélyebbek, azért nagyobb aránylag országos közigazgatási költségünk.

Kevésbé népes, nagy területű ország közigazgatása szükségképp drágább aránylag, mint kisebb területű és népesebb országoké.

Igaz továbbá, hogy a német, szláv országokban többféle fogyasztási adó van, mint nálunk. De azokból mindössze is csekély a bevétel. Nem annyi, mint csupán a fejadókból, amely meg nálunk van, ő náluk nincs. S ha az indirekt adók az érintett okból nem vétethetnek alapul a quotára nézve: ugyanez ok még inkább áll reánk nézve az egyenes adók kulcsul vétele ellen.

Hogy a posták, bélyegek stb. csak retributói az állam által tett szolgálatnak: oly igazság, mely minden adóra nézve áll.

Az indirekt adók kezelését s e részben ugyanazon elvnek, mely a közösügyi törvényben a vámokra alkalmaztatott, az indirekt adókra kiterjesztését illetőleg: megjegyezzük, hogy erre azért nem állhat rá a magyar küldöttség, mivel a közösügyi törvény mást rendel. Aztán mihelyt a közös költségekre rendeltetnének fordíttatni a közvetett adók: behajtásuk körül nem fejtetnék ki annyi buzgalom, nagyobb lenne a fizetési közöny, több az inger a kijátásásokra, elpalástolásokra. Ha ellenben mi kezeljük az indirekt adókat saját pénzügyünk érdekében, oly forrásokat nyújtanak, melyek sokkal jövedelmezőbbek lehetnek, mint eddig.

Ideje volna, jegyző meg *Trefort*, hogy az illusio, mely sok pénzügyi könnyelműség egyik forrása, Magyarország gazdagságáról, kimeríthetlen erejéről, valahára eloszolnék. Többen fejtegették és illusztrálták e kérdést. Hogy Magyarország túl van terhelve, mutatja azon körülmény, hogy jövedelmei annyira változók; míg az örökös tartományok bevételei biztosaknak mondhatók. Magyarország csaknem összes jövedelmei a mezőgazdaságra vannak utalva, mely annyira függ az égalji viszonyoktól, a kiviteltől és attól, hogy más országban volt-e elég termés, vagy nem. Maga a belfogyasztás sem oly nagy nálunk, a gyér népesség, nem gyáriparos, hanem mezei gazdasággal foglalkozó városaink mellett. Mi más képet nyújtanak Ófelsége többi országai, sűrű, gyáriparos népességükkel, melyek nálunk mindig biztos piacot találnak. Mi dús és minden körülmények között biztos forrása van ott az államjövedelmeknek a különféle állampapírok, részvénytársaságok, bekebelezett tőkék után vont jövedelmek után! Ott egy jól rendezett jövedelmi adónak nagy jövője van, míg nálunk a tőkejövedelem aránylag jelentéktelen.

Azt mondja a német válaszirat: az 1859 előtti időt is belevonva a számításba, nem lenne oly kedvező reánk nézve, mint az 1860—65-iki adatokból vont átlag. Meglehet. Azonban nem a pénzügyek kezelőin, nem a kormányon múlt, hogy az 1860—65-iki időszak kevésbé jövedelmező; sőt talán épen azon zsarolások eredménye, melyek a megelőző években tétettek. De az utóbbi 1860—65-iki évszakban is, egy-két kevésbé jövedelmező év mellett, ott van az 1861-iki, midőn a katonai végrehajtásokat oly nagy mérvben kezdték meg s számos évnek bevehetetleneknek tartott hátralékait is behajtották.

Íme, az eszmék, melyek a németek válaszirata folytán a magyar küldöttség tagjai közt az első felolvasásra azonnal felmerültek.

Végül szóba jött a kérdés: eltávozzék-e a küldöttség most már azon alapról, melyen az egyezkedéseket megindította, s átmenjen-e az adóképeség alapjára, s az egyenes és közvetett adókból ez alapon kivont 28%-ra?

Lónyay kimondandónak vélte a végszót.

Gróf *Szécsen*, báró *Sennyey* ugyané nézetten voltak, azonban politikai illem tekintetében ez átmenetet csak a németekkel előre bocsátott értekezés után vélték kimondandónak.

Ghyczy még most védendőnek véli az alapot, melyre állottunk.

Én két feltételtől függesztem fel az átmenetet a 28%-os alapra. Először, ha minden oldalról újra megvizsgáljuk ez alapot, s meggyőződünk, hogy azon a németek hasonló számítási vizsgálatokat, mint a hozzájárulási alapon tettek, nem tehetnek. Másodszor, ha a németek is közeledést mutatnak.

Trefort a lehető legkisebb alapon akar maradni, miután attól fél, hogy előbb-utóbb a quota kulcsát alkalmazzák az államadósságokra is.

Lónyay ezt lehetetlennek mondja. Ha deficit nem volna, akkor még lehetne szó bizonyos quota meghatározásáról az államadósságokra nézve is, dacára a terhek különféleségének. Amint most állanak a dolgok, nem vállalhatunk hányadot az államadósságokról, hanem csak meghatározandó összeget. A quota legfeljebb az ezentúl közösen kötendő államadósságokra lesz alkalmazható. S még egy különbség a quota és államadósságokból vállalandó rész közt, hogy a quota változhatik bizonyos időszakonként, míg az államadósságból elvállalt rész örökös.

Két óra múlt délután, mikor az értekezésről eloszlottunk.

Négy órakor nagy ebéd volt Rauscher bíbornoknál. Az öreg úr válogatott német kifejezésekkel emelt poharat Ófelségéért. Belehozta beszédébe, hogy sohasem beszéltek annyit az örök békéről, mint napjainkban, a vontacsövű ágyúk és hátultöltő fegyverek korában, s minél többet beszélnek' a békéről, annál valószínűbb a

háború. Fáj az öreg úrnak, hogy Europa térképét annyira megváltoztatták, hogy nemzetközi jogát, úgyszólván, összetépték. Jelenleg a porosz a Dunánál szeretné kitűzni határát, az olasz új határigazítást óhajt, míg az orosz Galíciára és északi Magyarországra vágyik. Résen legyünk és tartsunk össze. Az öreg úr beszéde több részét közhelyesléssel fogadták.

Augusztus 28-án.

A tegnapi rövid ülés jegyzőkönyvének hitelesítése után, ismét magán értekezletté alakult ülésünk.

Az államadósságokra nézve nem ugyan formulázva, de szóval, röviden előadta a pénzügyminiszter, amit a német küldöttségnek felelni kíván.

Kívánja, mondjuk meg, hogy mi az államadósságokat azon szempontból tekintjük, amint közösügyi törvényünk. E tárgyat az országos határozat is megkülönbözteti, mely az országos küldöttséget értekezésre kiküldte. A dolog természete szerint is különböző e két tárgy. A közös ügyeknél, melyek a *pragmatica sanction*-ból folynak, quota határozandó meg bizonyos időszakra; az államadósságok évi járulékából rész vállalandó, örökös teherképen. De nemcsak e jogi és a dolog természetéből folyó tekintetnél fogva, hanem azért sem lehet együttes értekezés e tárgyban, mivel az értekezést az országos határozat szerint, ez ügyben a két rész minisztériumai közt folytatott alkudozások eredménye előterjesztésének szükségkép meg kell előzni. S ez alkudozások eredménye még nem terjesztethetett elé. Egyébiránt a két kérdés egyszerre tárgyalására nézve megnyugtathatja a Reichsrath küldöttségét azon nyilatkozatunk, hogy a küldöttségek közt megállapított eljárás szerint az értekezések eredményei végül úgyis egyszerre vétetnek jegyzőkönyvbe.

E nyilatkozat érdekes vitára adott alkalmat.

Gróf *Szécsen* nem mindenben helyesli a közösügyi törvényt, de mivel törvény, annak alapján kell állania. A követendő eljárásra nézve pedig a magyar minisztériumtól, mely állásánál fogva a helyzetet legjobban ismeri, vár irányítást. Óhajtja, hogy az adandó válasz ez államadósságok kérdésére nézve nagy óvatossággal, tapintattal szerkesztessék.

Grhyczy kívánja, hogy a későbbi félreértések elkerülése végett is, írjuk meg a német küldöttségnek az alapot, amelyen állunk, jelöljük ki a határokat, ameddig mehetünk. A német küldöttség ugyanis nem látszik tudni, mire vagyunk kiküldve. Míg mi törvényes alapon állunk, a német küldöttség ez alap által, mely általa még elfogadva nincs, nem érzi magát kötve. A mi feladatunk: szorosán szem előtt tartani és megvédeni törvényes állapotunkat, nem mondani semmi olyat, amiből azt következtethetik, hogy az

állambukást óhajtjuk előidézni, s időt adni a minisztériumnak tervet készíteni. Mindezen feladatoknak úgy felelhetünk meg legjobban, ha szorosán kiküldetésünkhöz ragaszkodunk. Annál nehezebb e tárgyban véleményt mondani, javaslatot tenni, mert ha az itteni köröket meg akarnók nyugtatni, oly sokat kellene az államadósságok járadékából elvállalnunk, amennyit el nem bíránk; ha pedig oly keveset ajánlanánk, amennyit megbírnunk, ajánlatunkat egyértelműnek vennék az állambukás kimondásával. Az országgyűlés nem is javaslatot tenni küldött ki, hanem csak értekezni. Még az elvi szempontok sincsenek a Reichsrath részéről elfogadva, amely elveknek alkalmazása szükséges e kérdésben. Az országgyűlés csak értekezésre, nem véleményadásra, javaslatételre bízott meg bennünket e fontos ügyben. Ez értekezés feladata lehet tájékozást szerezni e tárgyban, megtudni felőle a másik rész véleményét, megvédeni a törvényes alapot. Véleményt csak akkor mondhatunk, ha erre az országgyűlés különösen felhatalmaz. Erre most mind a törvény, mind az országgyűlés által a kormány van felhatalmazva.

Ezt a törvényes alapot, melyen állunk, teljesen kifej tendőnek véli Ghyczy a németek előtt.

Többen feleltek erre Ghyczynek, azt állítva, hogy az egyezkedés eredménye, mely a küldöttség által előterjesztendő, szükségkép javaslatot föltételez.

Én úgy vélekedtem, hogy az eredmény előterjesztése, mely a küldöttségnek meghagyott, nem zárja ki a véleményadást, de azon oknál fogva, mivel a közözügyi törvény 53. §-a megkülönbözteti az előleges értekezést az egyezkedéstől, s az ország előleges értekezés folytán Ófelsége többi országaival az egyezkedést egyenesen magának tartá fenn, s mivel mind e törvény egy másik szakaszában, mind az országos határozat javaslatkészítésével a minisztériumot bizta meg: nem lehet feladata a küldöttségnek javaslatot készíteni. De ha a törvény az előleges értekezés stádiumát az egyezkedéstől, az értekezés eredményének előterjesztését a javaslatételtől el nem különzenő is, s ha a küldöttség javaslatételre jogosítva is érezhetné magát: nem volna képes arra annál fogva, mivel az államadóssági ügy nemcsak igen nehéz közgazdasági kérdés, hanem egyszersmind a nagy politika kérdése, amely nagy politikába csak azok vannak teljesen beavatva, akik vezetik, különösen a megoldás idejének meghatározására ők hivatvák mindenekelőtt. E kérdés megoldása ugyanis nagy rendszabályok alkalmazása nélkül nem képzelhető. S a heroikus szerek alkalmazására, ha gyökeres orvoslást az élet veszélyezése nélkül óhajtunk, a legalkalmasabb perc megválasztandó.¹ Én egyébiránt arról is

¹ Lónyay miniszter kilátást nyújtott a tőkeredukcióra, a németek közül is többen óhajtottak ily műtetet, kisebb mértékben. Azonban Beust, Andrássy s a nagy politika többi szóvivői e lépést most veszélyesnek mondák a birodalom nagyhatalmi állására. (Csengery jegyzete.)

megvagyok győződve, hogy e kérdésben a halasztás nem árt. Ily nagy kérdést, mely két nemzet közt közvetítendő, egy kísérletre megoldani nem lehet. Ha ez előleges értekezés csupán arra szorítkozik, hogy minden oldalú, teljes információt nyerjen e bonyolult ügyben, s ily információt nyújtson az országgyűlésnek, mely az egyezkedést magának tartá fenn: már egy stádiummal előbbre vittük e kérdést. Részemről azt hiszem, ily informatio szerzése és adása az értekezésnek az országos határozatban érintett eredménye. Ez eredmény előterjesztését, meglehet, — majd meglátjuk, az értekezés végeztével — meglehet, — mondám — véleménnyel is kísérhetjük. Véleményt mondhatunk a másik fél nézeteiről, ha azok velünk közöltetnek; véleményt az eljárásra nézve, melyet e kényes és nehéz tárgy megoldásánál követni kell. Ezért nem akarnám kimondani, hogy a küldöttség véleményadásra nincs jogosítva. Csak egy áll előttem tisztában, hogy határozott ajánlatot a németek irányában az átvállalandó összegre nézve, s javaslatot ez iránt nem tehetünk. Az ajánlattétel az egyezkedésre tartozik, amit az országgyűlés magának tartott fenn; s a javaslattétellel a minisztérium és nem a küldöttség van megbízva.

Ghyczyre mint látszott megnyugtatólag hatottak megjegyzéseim. Csak a véleményadás érdemleges véleményt, azaz javaslatot ne foglaljon — úgymond — magában. Egyébiránt most már úgy látja, más formaiázás is lehet megnyugtató reá nézve, nemcsak az övé.

Gróf *Szécsen* hosszas beszédet tartott, melyben kifejté e tárgyban álláspontját. Feladatunk — úgymond — nemcsak azt mutatni meg, hogy az államadósságok ügye a quota kérdésétől külön tárgyalandó, hanem azt is, hogy külön tárgyalható. Különböztetve azt mondják, a törvény nem jó, amelyre hivatkoztok, mert nem gyakorlati. A követendő taktikára, eljárásra nézve csak a kormány, mely a magas politikát vezeti, adhat irányt; de a kérdés megoldását, a pozitív javaslattételt nem utasíthatja el magától a küldöttség. Így nyilatkozott *Trefort* is, kiemelve mindketten, hogy ez államadósságokban rejlik a megoldás, a kiegyenlítés kulcsa. Ott vagyunk, — monda *Trefort* — ahol 1848-ban. A magyar királlyal tisztában vagyunk; az osztrák császárral és népeivel is meg kell alkudnunk, ha a kivívott eredményeket kockáztatni nem akarjuk.

Ghyczy ezekre egészen neki melegülve felelt. Vallomásokot tett, melyeket érdemes feljegyezni. Ő is elismeri, hogy az államadósság kérdése a megoldás kulcsa. S e részben ő, mint törvényhozó, nem fog fillérezni. Az iránt is meg van győződve, hogy a megoldásra csak a mostani minisztérium van hivatva, s részéről felajánlja támogatását. De mint törvényhozó, teheti, amit jónak lát, mint az országos küldöttség tagja, a törvényt és utasítását tartja szem előtt. Ezekről eltérni annál kevésbé tarthatja tanácsosnak, mert

azon elvek, melyek a közösügyi törvényeinkben le vannak fektetve, me'g a másik részről el sincsenek fogadva; s megtörténheték, hogy államadosságunk ugyan lenne, de közösügyi törvényünk nem. Epen az államadosság ügye az, amivel ellenfeleinket azon jogalap elfogadására kényszeríthetjük, a melyen állunk.

S ez az egyik ok, — mondám én — mely engem is arra bírt, hogy az államadosságok kérdése megoldását most csak előkészíteni óhajtom positiv javaslat tétele nélkül. A másik ok Europa és a monarchia jelen fenyegető viszonyaiban van. Ily viszonyok közt alig tehetni oly lépést, amely a terhet, amelyben kényszerűségből osztoznunk kell, alább szállítsa. Végre, — mondám — bogy ha sikerül előbb a quotára nézve megegyeznünk, az indirekt adókra, pénzrendszerre nézve szerződünk, s a vám és kereskedelmi szerződést megkötünk: egész figyelmünket, törekvésünket egyedül az államadosságok kérdése megoldására fordíthatjuk, s az eredményt inkább biztosíthatjuk.

A kis *Trefort* nem tartja oly nehéznek e kérdés megoldását. Takarékoság a kiadásban, a források kifejtése: s meg van oldva a kérdés. Minő kiadásokban vél 50—60 milliót meggazdálkodhatni, mikor még új fegyverekkel a hadsereg el nincs látva, s a forrásokat egy varázsütésre kifejthetni véli-e? Maga monda tegnap, hogy a pénzügyi bajok egy forrása azon illusio volt, melyet Magyarországot illetőleg a források kimeríthetlen voltára nézve tápláltak

Augusztus 24-én.

Tíz óraker magánértekezletre jöttünk össze, a magyar küldöttség tagjai.

Gróf *Zichy Ferenc* és *Lónyay* pénzügyminiszter újabb adatokat hoztak fel, hogy Magyarország csekély adóképességét Ófelsége többi országainak adóképességével szemben félmutassák. A jövedelmi adókból, melyek a tőke gazdagságot mutatják, habár tökéletlenül, amennyiben a tőkepenzesek leginkább képesek jövedelmeiket eltitkolni, a jövedelmi adókból „mondom, 28—% esik a magyar korona országaira, 71.3% Ófelsége többi országaira. Ha a szelvényi adót (7—8 millió) is számítjuk, még alábbszáll a magyar korona országainak százaléka (20%) a német-szláv országokéval (80%) szemben. Hivatalos adatok szerint, Magyarország pénzforgalma a többi országok pénzügyintézeteinek pénzforgalmához képest úgy áll, mint 1: 58-hoz.

Továbbá egyes adatokat hoztak fel, melyek azt mutatták, hogy némely uradalmak a német-szláv országokban bámulatosan csekély adóval vannak terhelve. Erre én megjegyzem, hogy ily egyes eseteket ne idézzünk, mivel attól tarthatni, hogy a bank és az osztrák földhitelintézet igazgatói, kik a Reichsrath küldöttségének tagjai, szintén hozhatnak fel egyes eseteket Magyarországról

is, ahol az adó aránylag kevés. S egy-két ily adat felhozása gyanússá tenné az alapot, melyet védünk. Általános elvekkel, s azok támogatására felhozott nagy átlagszámításokkal kell védenünk álláspontunkat.

Ugyan ez alkalommal *Weninger*¹ jelenté, hogy megint újonnan egybeállított zárszámlákat kapott a magyar pénzügyi minisztérium a német minisztériumtól. Most már ötödik, különböző egybeállítás. S ezek alapján mindig újra kell tenni a számításokat. Részemről rég meggyőződtem, hogy az osztrák pénzügyi számítások több tekintetben kifogás alá eshetnek. Az egyes évek zárszámlái is különböző elvek szerint állítvák egybe. Majd brutto, majd netto budgetek szerint. S majd itt, majd amott egy és más tétel nem vétetett tekintetbe, ami később felhozatik. Az 1865. évi zárszámla meg még nem a végleges zárszámla, csak egybeállítás. Ezen okok bírtak engem arra, hogy első jegyzékünkben, melyet a németeknek adtam, kimondjam, miszerint a zárszámlák egyes tételeit nem vizsgáljuk. Arra valók azok legfőljebb, hogy nagy átlagban szolgáltatassanak kulcsot az arányszámhoz, melyet keresünk. Az ekkép vont eredmény, bármiként vélekedjünk az egyes tételekről, annál inkább döntő a német-szláv országokkal szemközt, mivel az ő pénzügyi minisztériumuk állította egybe a zárszámlák érintett tételeit, bizonyára nem a mi érdekünkben. Amiket a németek a mi számításunk ellen felhoztak, azokra nézve *Weninger*, miután a német pénzügyi minisztériumtól felvilágosításokat kér, szintén alapos észrevételeket tett ma előttünk.

A mai napnak azonban legfőbb eseménye *as első valódi magán-értekedet* a Reichsrath küldötteivel. Ok kérték az értekezést. Mi elfogadtuk, a mai napra, déli 12 órára tűzve ki a határidőt. A volt magyar udvari kancellária, most magyar minisztérium díszes nagy termében jöttünk össze.

A sztal közepén foglalt helyet a két elnök. Az elnököktől jobbra a Reichsrath küldöttei, mi baloldalon ültünk.²

Rauscher bíbornok előadá, hogy azon tárgyak fölött óhajtottak magánértekezést, melyek a Reichsrath küldöttsége válasziratában foglaltatnak.

Az első tétel, hogy az államadósságok kérdése a közözügyi költségek quotája meghatározásával együtt, egyszerre tárgyalassék.

*Kauf*s röviden előadá azon törvényes indokokat, melyeknél fogva a magyar országos küldöttség e két kérdést egyszerre nem tárgyalhatja, s hogy e két tárgy törvényünk szerint egészen más szempont alá esik. Az államadósságok kérdése még előlegesen tanulmányozandó, például a beruházások szempontjából is.

¹ *Weninger* Vince min. tanácsos a magyar pénzügyminisztériumban, a M. Tud. Akadémia I.-tagja.

² *Csengery* az ő naplójegyzeteiben vázlatos rajzban is feltüntette az Ülés rendjét.

Herbst igyekezett bennünket meggyőzni, hogy se törvényes, se formai nehézség nem lehet a két tárgy egyszerre tárgyalása ellen. A magyar közösügyi törvény szerint az államadósságok kérdése azon tárgyak közé soroztatik, amelyek a quota kérdésével egyszerre intézendők el. A magyar küldöttség e tárgyban is meg van bízva értekezni. Ezt nem tiltja a törvény, nem ellenzi az érintkezésünkre megállapított ügyrend. Miért ne lehetne tehát magánjellemű tanácskozmanyokban e két tárgyat együtt megbeszélni? S a német-szláv országokra nézve fontos ez egyszerre tárgyalás. Tudniok kell, minő teher háramlik rájuk az államadósságokból, hogy a quotához, mely az adóképesség kérdése, hozzá szólhassanak. Megemlíté végre, hogy jogi tekintetben ők is kifogást tehetnének az államadósságok ellen. Azonban, ennek vitatását, valamint az államadósságok természetének előleges vizsgálatát, meddő dolognak tartja. Kevés kivétellel, úgymond, a deficit fedezésére vétettek fél az államadósságok, azon deficit fedezésére, melyet leginkább a hadi költségek okoztak.

Ghyczy felelt *Herbst*nek.¹ Készült a beszédre. Oly dolgokat mondott, melyeket már többször előadott. Engedelmet kórt, hogy németül nem beszél oly folyékonyan és jól, mint az ily értekezés méltósága megkívánná. Jó németséggel, bár néhol kissé akadozva, beszélt s legtöbb baja volt az igehatározókkal, felcserélve az „auf” és „ab” stbit. A magyar küldöttség törvényes álláspontját fejtette ki, melynél fogva az államadósságok és a quota kérdése más szempont alá esik. Megmagyarázta a magyar küldöttség kiküldetéséről szóló határozat tartalmát, mely szerint a küldöttség feladata csak értekezni és nem javaslatot készíteni, ami a minisztériumra van bízva; s az értekezés is csak azután történhetik, miután a magyar minisztérium a küldöttség elé terjeszti az osztrák minisztériummal az államadósságok ügyében folytatott alkudozások eredményét. Egyébiránt az előleges értekezés eredménye ez esetben sem lehet e tárgyban érdemleges javaslatkészítés; a magyar küldöttség feladata egyelőre, míg az országgyűlés által többre meg nem bíztatik, csak tisztába jőni az államadósságok jelen állapota, keletkezési módjai, természete iránt, meghallgatni e tárgyban a másik rész nézeteit, s felvilágosítani azt a magyar törvényes állásponttól. Itt elmondá *Ghyczy*, mi mondatik a magyar közösügyi törvényekben az államadósságokról, kifejti a különbséget e tárgyban a két rész álláspontja közt. Magyarország jogosaknak, kötelezőknek nem ismeri el az államadósságokat, de az, hogy kötelezve nem érzi magát azok egyrészét elvállalni, nem azt teszi, hogy nem akarja elvállalni. A Reichsrath e részben más állásban van. Tettleg elismerve az államadósságok kötelező voltát azon országokra nézve, melyeket képviselt, amidőn azoknak kezelését átvette, ellenőrző bizottságokat nevezett ki, magá-

¹ *Ghyczy* beszédét egész terjedelmében közli *Ghyczy* hátrahagyott irataiból *Könyvi*: Deák Beszédei 1867—1888. kötetben 189 — 196. 1.

nak évenként jelentéseket tétetett s a hiányok fedezéséről törvényhozásilag is gondoskodott. Kifejti továbbá, miért ragaszkodik a magyar küldöttség a jogi alaphoz e tárgyban. Nem azért mint fennebb monda, mintha nem akarna részesülni azon terhekben, amelyekre nem érzi magát kötelezve. Magyarország többször kijelenté, hogy kész méltányosság szempontjából és politikai tekintetnél fogva annyit elvállalni, amennyit csak megbír. De a Reichsrath még azon jogi alapot sem ismerte el, amelyen a magyar törvényhozás áll, amelyen a kiegyezés létrejött. Magyarország terheket, melyekre jogilag nem érzi magát kötelezve, nem vállalhat el, míg a jogi alap, melyen áll, közösügyi törvénye a másik részről is el nem ismertetik. Ha a magas Reichsrath közösügyi törvényünk végrehajtását akadályozná, s nem teljesítenének a feltételek, melyek alatt Magyarország az öt jogilag nem kötelező terhekben osztolni ajánlkozott: Magyarországra nézve az államadosságokat illetőleg, vissza áll a jogi állapot. Jelenleg e kérdésre nézve, hogy áll a két küldöttség? Nekünk törvényes utasításunk van, melytől eltávoznunk nem lehet: a Reichsrath küldöttségének semmi utasítása. Elvek alkalmazásáról van szó, melyekre nézve a Reichsrathnak még nincs érdemleges határozata. Ami a quota és államadosságok egyszerre tárgyalását illeti: a Reichsrath pénzügyi küldöttsége maga is kimondá a Reichsrath elé terjesztett jelentésében, hogy a deficit fedezése iránt, mely az államadóságokból származik, a minisztériumtól vár jelentést. Továbbá a Reichsrath küldöttsége a törvény által, mely kiküldetéséről szól, a magyar törvényben közöseknek ismert államügyek tárgyalására van kiküldve. S már kifejtette Ghyczy, hogy az államadosságok a magyar törvény szerint más szempont alá esnek. A magyar országgyűlés azzal is megbízta küldöttségét, hogy az államadosságok iránt értekezzen. De abból, hogy egy küldöttségre két tárgy bízatik, nem következik, hogy azokat együtt kell tárgyalnia. Az is igaz, hogy az államadosságokat azon tárgyak közé számítja az országgyűlés, melyek egyszerre elintézendők a quota kérdésével. De ez egyszerre elintézés magára az országgyűlésre értetik, mely a tárgyban, a minisztérium javaslata alapján, magának tartotta fenn az egyezkedést. Az, hogy magánértekezésre szólíttatunk fel ez ügyben, nem formális tárgyalásra, nem tesz különbséget. A magánértekezlet tárgya csak az lehet, ami köztünk a hivatalos értekezlet tárgya. S nem azt kell tennünk, ami nekünk nincs eltiltva, hanem amire megvagyunk bízva. Felel végre Ghyczy azon állításra, hogy az államadosságok a hadügy gyei állanak kapcsolatban, mivel a hadi készülétekre, háborúkra szükségelt kiadások okozták a deficiteket, melyeket adóssággal kell fedezni. Csak az 1852—58-ik időszakra hivatkozik ez állítás ellen, amely időszak folytán, épen ellenünk éveken át követett, amily célszerűtlen, közgazdasági és pénzügyi tekintetben is szintoly kárhozatos rendszer következtében a polgári kormányzatra ezer milliónál többet

költöttek, míg az összes hadügyi kiadások 900 ezerre mentek. Az összes deficit fedezésére vétettek fel az államadóságok, s e deficitet az összes kiadások fölöslege okozta.

E beszéd után, mely nagy hatással volt a másik részre, egy ideig senki sem akart szólani. Végre *Brestl*¹ állott fel. Visszatért azon okoskodásra, hogy a két rész „Leistungsfähigkeit”-je nem határozható meg, míg nem tudják, minő teher hármlik egyik és másikra az államadóságokból. Ez iránt kell tehát mindenké előtt tisztába jöni. Hogy a közösügyi törvény még nem tárgyalatott náluk: oka az, mivel szerintük a kiegyezés kérdése egész összegében, egyszerre intézendő el. Ez egyszerre elintézés elve benne van a magyar törvényben is. Az államadóságokat ők is azon elvből fogadták el, amelyből mi.

Szécsen gróf kifejté, hogy a magyar küldöttség is érzi az államadóságok egész fontosságát, tudja, hogy ez a megoldás kulcsa. De utasítása szerint is, a dolog természete szerint is a minisztériumtól várja e tárgyban előbb a két kormány közt folytatott értekezések előterjesztését.

Tinti báró, magyar indigena, de aki egy szót sem tud magyarul, különben eléggé értelmes fő, annyi ismerettel, mint amennyivel a mi értelmesebb mágnásaink bírnak, csupán az opportunitas szempontjából sürgette, hogy menjünk bele az államadóságok ügye megvitatásába.

Fest Imre részünkről ismét figyelmeztette a Reichsrath küldöttségét, hogy a magyar törvényhozás különböző stádiumait jelölje ki az államadóságok kérdése tárgyalásának.¹ Ilyen a minisztériumok alkudozásának előterjesztése, a küldöttség értekezése, s az országgyűlések egyezkedése. Még az első stádiumnál sem vagyunk.

*Winterstein*² rideg pénzember, merev centralista, azon elvből indul ki, hogy az államadóság a budget feltétele, minden egyéb azután jó, a mi marad rá. Nem az állami lét fenntartása lehető megtakarításokkal a fő, az első dolog, hanem a hitelezők biztosítása, teljes kielégítése mielőbb, habár az állampolgárok tönkretjuttatásával. Ez volt értelme beszédének.

Hosszas szünet állott be e börzeférfitő előadása után. Végre *Sennyey* újabban is kiemelte, hogy a magyar küldöttség elismeri a kérdés nagy fontosságát, de nem teheti túl magát azon utasításán, hogy előbb a kormányi előterjesztéseket kell bevárnia. Erélyesen kiemeli, hogy e kérdés megoldása nem is képzelhető, ha a kormányok nem ragadják meg a kezdeményezést.

Hock báró, ki elismeri, hogy vannak adóságok, melyek nem közösek, hanem az egyik részt illetik, helyesli *Sennyey* nézetét; a

¹ *Brestel* Rudolf osztrák pénzügyminiszter, a Reichsrath és a delegáció tagja.

² *Winterstein* Simon, az államadóságok ellenőrzésére kiküldött bizottság tagja.

két kormány nézetét e tárgyban ismerni nagyfontosságú és mellőzhetetlenül szükséges. Egyszerűen csatlakozik e nézethez *gróf Sahn, Kaysersfeld*¹ pedig egyenesen a kormányra hárít minden felelősséget, ha nem jöhetne létre e nagyfontosságú ügyben kiegyezés, amire oly halaszthatlanul szükség van az európai ügyekkel szemben. *Herbst* úgy hiszi, a miniszterek az értekezés folyama alatt is nyilatkozhatnak.

Lónyay kijelenti, hogy az értekezések e kérdéses ügyben közte és *Öfölsége* többi országainak minisztériuma közt már régebben megkezdettek. Csak a salzburgi találkozás szakasztotta meg ez értekezéseket. Mihelyt be lesznek fejezve, azonnal előterjesztik az eredményt. Ami az egyszerre tárgyalást illeti: a Reichsrath küldöttségét talán megnyugtatón azon eljárás, mely szerint az összes értekezések eredménye az utolsó formális ülésben egyszerre igttathatnék jegyzőkönyvbe.

Plener kéri az értekezések megszakítását, hogy e tárgyban a Reichsrath küldöttsége saját kebelébn értekezhessek.

Sennyey nem véli megszakítandónak az értekezést egyéb tárgyakra nézve, melyek a Reichsrath küldöttség válasziratában foglaltatnak.

Plener kijelenti, hogy ő csak a mai ülés megszakasztására érti indítványát.

Közhelyesléssel fogadtuk. Eloszlásunk előtt azonban *Rauscher* bíbornok a másik küldöttség nevében megkért bennünket, hogy tekintettel a börze izgatottságára, tartsuk titokban értekezéseinket.

Tehát most tőlük jó a felszólítás a titoktartásra.

Becke ez értekezések alatt, kivált azon fordulat után, melyet *Sennyey* adott az értekezéseknek, mindig maga elé nézett az asztalra, s látszott, hogy kényelmetlenül érezte magát.

Augusztus 26-án.

Ma folytattuk a Reichsrath küldöttségével a magánértekezést.

Két tárgya volt ez értekezletnek.

Először azon kérdés vizsgálása, mennyiben helyes a mi számításunk, s a központból fedezett költségekhez való tettleges járulás vétethetik-e azon arányszám meghatározása alapjául, mely szerint ezentúl a közöseknek ismert költségekhez járulni kívánunk.

Másodszor azon kérdés vitatása, a fizetési képesség meghatározására helyes alapot nyújtanak-e a kivetett (nem is valósággal beszedett) egyenes adók, a mint a Reichsrath küldöttsége vitatja.

Az első kérdésben *Ghyczy* kezdte meg az eszmecserét. Megjegyzé, hogy a velünk közlött zárszámlákat ő sem tartja oly biztos

¹ Kaiserfekl Móric, stájerországi tartományi főnök-helyettes, a Reichsrath és a delegáció tagja.

adatoknak, amelyekből matematikai pontossággal ki lehetne számítani a központi költségekhez a hozzájárulási arányt. Csak nagy átlagokban szolgáltatnak azok támpontokat, ha mi némely tételeket, amelyek tekintetbe lettek volna talán veendő, mellőztünk, e hiányok bőségesen pótoltnak azon hiányok által, melyek viszont ellenfeleink számításaiban mutatkoznak a mi érdekeink rovására. Csak a szelvényi adó, a katonai váltságdíjak stb. kihagyását említi Ghyczy, amelyek pedig Őfelsége többi országainak nagyobb adóképeségét mutatják. Szólt Ghyczy azon észrevételről is, mely szerint a magyar korona országában aránylag több fordítatik a közigazgatási költségekre, mint a többi országokban. Elmondá amik e részben, valamint az indirekt adókra nézve az augusztus 22-iki ülésben elmondattak.

Plener igen gyors egyhangú előadással azt mutogatta, hogy a zárszámlák adataiból se a hozzájárulási arányt, se a fizetési képességet nem mutathatni ki pontosan. E zárszámlák csupán pénztárkezelési szempontból, a könyvezésen kívül minden más tekintet mellőzésével, a többször változott pénzügyi igazgatóság változó utasításai szerint készültek, gyakran különböző elvek szerint. Így a szelvényi adó majd a jövedelmi adóhoz számított, majd az államadósságokból vonatott le. Aztán nem nyújtanak e zárszámlák állandó tényezőket a számításhoz. Itt több, ott kevesebb adónem van. Egyik és másik évben rendkívüli kiadások, például valami új organisatio életbeléptetésére fordulnak elő stb. Ghyczynek felelve megjegyzi továbbá *Plener*, hogy a szelvényi adó az államadósságokból vonandó le, amiáltal a közös kiadások kevesednek stb.

Herbst, azzal az óvással megy át a quota kérdésének taglalására, hogy aziránt az államadósságok kérdésével, legalább az utolsó jegyzőkönyvben, egyszerre fog a megállapodás konstatáltatni, s megjegyzi, hogy a csupán pénztárkezelési szempontból készült zárszámlák nem nyújtanak biztos alapot, a központi kiadások közt olyanok vannak, melyek megoszlanak ezentúl mint az udvartartás költségei, vagy olyanok, melyek kizárólag a Reichsrath országait fogják illetni, mint a Reichsrath küldöttsége, a Reichsgesetzblatt kiadásai. Nem foghatja meg, miként soroltatott a központi kiadások közé több más tétel is, mint a Stifungen, Handelsmarine, mely rovatban a tisztán osztrák kikötők költségei is foglaltatnak stb. Említi, mily különböző módon vétetett fel különböző években a dohánymonopólium jövedelme; többször a magyarországi dohányvásárlás költségei tisztán a magyar fogyasztás jövedelmeiből vonatván le. Érdekes volt hallani egy centralista szájából, miként igyekszik most, hogy a mi quotánkat emelje, a dualismus alapján elkülönözni a központi és országos kiadásokat. Ugyanily módon járt el a bevételekre nézve is, kiemelvén, hogy a bevételek rovatában szintén hibásan számítatnak fel az államjavak eladásából befolyt jövedelmek, amely eladások következtében az illető államok bevé-

tele csökkent; s a veszteségben levő távirat, bányaugy, valamint a vámok, amelyek a közös jövedelmekből levonandók. Hosszasan felelt Herbst továbbá Ghyczynek. A szelvényi adó, úgymond, nem hozható fel, mivel nem jövedelmi adó, mely csak bizonyos összegeken felül vétetik, hanem csak levonás az államadósságokból. Aztán nem is csak osztrák polgárok, hanem külföldiek is fizetik. A katonai váltság sem adó. Az indirekt adókat ki fizeti, nem tudhatni.

Lipthay Béla báró, más biztosabb adatok hiányában, kellő igazításokkal, nagy átlagokban, a felhozottak dacára is alapul vehetőknek tartja a zárszámlákat. Milyen nemű adó a szelvényi adó és katonai megváltás, nem vizsgálja, de annyi kétségtelen, hogy azon adó és e váltság nagyobb összege a nagyobb fizetési képességet mutatja.

Alaposabb viták folytak azon kérdés fölött: vehetni-e alapul a fizetési képesség meghatározásánál az egyenes adókat?

Kautz röviden megérinté, hogy az egyenes adók soha sem nyújtanak helyes mértéket valamely nép vagyoni erejéről. Az egyenes adók ugyanis kényszerített adók; míg az indirekt adókat önként fizetik az adózók. Innen a nemzetgazdák és államférfiak újabb törekvése kizárólag a közvetett adókat venni pénzügyi rendszer alapjául (?). S ha a tudomány kétségtelen tanai szerint általában nem vétethetnek az egyenes adók egy nép fizetési képessége megítélésénél mértékül: még kevésbé vétethetnek Magyarországon. Másfelől elismeri *Kautz*, hogy magokban véve a közvetett adók sem szolgálhatnak e részben kulcsul oly országban, melynek gyár-ipara nincs, fogyasztása kevés és főleg a földművelésre van mind-edig utalva. A két tényező, az egyenes és közvetett adók csak együtt nyújtanak némi megközelítő kulcsot.

Gr. Zichy Ferenc hosszas, alapos értekezésében, számos adattal támogatva előadását kifejté, mennyire hibás és túlterhelő volt az egyenes adók kivetése Magyarországon s mennyire túl van terhelve hazánk az örökös tartományok fölött kivált a földadó, s_t a kereseti adó által, mely utóbbit nálunk mindenki fizeti, míg Öfelsége többi tartományaiban csak az iparüzlet.

A földadó és kereseti adó pedig az egyenes adóink 80-nál nagyobb százalékát képviselik. Lássuk csak a földadó kivetését. A földművelési termelés főbb cikkei a búza, széna és a bor. A földjövedelem netto kiszámítását, s így a földadó kivetését feltelező becslése a föld természetes brutto jövedelmének

	Magyarországon holdanként	a többi országokban holdanként
A búza méreje	13·6	11·9
A széna mázsája	9·2	6·9
A bor (akója)	16·8	13·8

Magyarország tömeges gabonatermelése soknak látszik, de a termelés intensivitása csak helyenként fordul elő. Ugyanez áll a széna termelésre nézve, melyben nem kis előnye van Ófelsége többi országainak. Magyarország termelése, mint szónok számítástokkal bizonyítja, s így adókiivetése is az érintett három cikknél (melyek az összes mezőgazdasági termelés 43 százalékát teszik) 23Vio százalékkal túl van becsülve. A személyes kereseti adó tekintetében pedig, mely Magyarországon valóságos fejadó, míg Ófelsége többi országában csak az üzletre vetett csekély adó, 55%-ra tehetni Magyarország túlterhelhetését.

Hosszas szünet követte gróf Zichy előadását. A számok, a számítások alapján kihozott nagy százalékok meglepték a németeket.

Vége felállott *báró Hock*.

Hogy tudhatni ki a népek adózási képességét? A tudomány — úgymond *Hock báró* — még nem tud bennünket eligazítani. Annyi bizonyos, hogy se a tetteges hozzájárulás, se a bizonyos államcélokra befizetett összegek nem nyújtanak e részben biztos kulcsot, se a közvetett adók, melyekre gyakran az egyenes adók nagy összege is nyomasztólag, csökkentőleg hat.

Ez az eset nálunk, — kiáltók közbe. Ezért kell a kétféle adókat együtt venni az adózási képesség meghatározásánál.

Hock ezek után azt mutogatta, hogy a nyugati országcsoport is túl van terhelve, amit tanúsítanak a Reichsrath e tárgyban folytatott tanácskozásai. Oly tény, melyet részünkről nem hoztunk kétségbe. De *Hock* tovább ment. Némely adatok alapján, melyekben Alsó-Ausztria és Magyarország adóviszonyai közt párhuzamot vont, azt vitatta, hogy Magyarország aránylag nincs túlterhelve. Az adóhátralékok emelésére Magyarorszában politikai okok is hatottak.

Ez előadást *gróf Szécsen* beszéde követte. Ő legjobban beszéli a német nyelvet közöttünk, s ékebben azoknál is, kik a Reichsrath küldöttségében voltak. Szónoki képessége és indokolásának ereje nagy hatással volt a németekre is. Előttünk semmi újat nem mondott; a magyar küldöttség kebelében mind fel volt hozva, ami beszédében foglaltatott. De az összeállítás, az előadás igen sikerült volt. Midőn mi túlterhelteésről panaszkodunk, az felelik a másik részről, hogy ők sem nyugszanak rózsákon. Csak az a kérdés, mily mértékű a túlterhelteés, ki van inkább terhelve? Az az illusio, hogy Magyarország és a birodalom kimeríthetlen, okozta a monarchia süyedését. Az is illusio, hogy Magyarországon a politikai ok, mely 1861-ben az adó nemfizetésére nézve működött, az egész, általunk vett cyclusra felvehető. Adómegtagadás volt politikai tekintetből; adóhátralék, a katonai végrehajtások mellett nem lehetett. Magyarország jövedelme tisztán a terméstől és a kivitel lehetőségétől függ. Innen az ingadozás jövedelmeiben, mely az adó fizetésre szükségkép kihat. Egy évben vagonos, másikban szegény. Ha az ország rendes jövedelme elmarad:

semmiféle végrehajtás nem képes megszüntetni a hátralékokat. Az egyenes adok az ország gyakorlati ismerete nélkül vették ki. S az a baj az egyenes adókkal, hogy senkisé ismeri a természetes mértéket, amelyen túl nem emelhetők. Ily önkényes tényezőkkal nem határozhatni meg a fizetési képességet.

Brésil az indirekt adókat csak akkor tartja felvehetőnek az adóképesség meghatározásánál, ha csupa fényűzési adók volnának.

Tinti báró egy pár tényet hoz fel ellenünk. Először, hogy „Drittelszuschlag” nincs Magyarországon, másodsor, hogy a Lajtha melletti osztrák területek, mint magok panaszoják nem bírnak versenyezni a szomszéd magyarországi területek termelésével.

„Disertus asinus” — súgá nekem ez előadásra Zichy. Sok folyékonyssággal beszél, tapasztalatai is vannak, csak az ész hiányzik, az ítélőtehetség.

Sennyey báróra, mint végül előadá, azon hatással volt ez értekezlet, hogy a mi általunk felállított kulcs ellen is hozhatók fel alapos ellenvetések, de azon alap is megvan ingatva, melyre a Reichsrath küldöttsége kíván állni.

Megvan ingatva, mondtam, de nincs teljesen megdöntve. Reménylem, ezt is megteesszük válasziratunkban.

Augusztus 27-én.

A magyar országos küldöttség délelőtti tíz órakor tartott ülést.

Sennyey, mint elnök azon kérdést tartá megvitatandónak, ragaszkodjék-e még a küldöttség a régi alaphoz, vagy átmenjen most már az adóképesség alapjára?

Ghyczy figyelmezteté a küldöttséget, hogy Herbst azzal az óvással ment át tegnap a quota kérdésének tárgyalására, hogy az államadósságokra nézve az általunk közöseknek ismert költségek quotájával egyszerre történjék a megállapodás és pedig ugyanazon arányt alkalmazva mindenkire. A németek ugyanis úgy okoskodnak, hogy ha sok marad rajok az államadósságokból, az kimeríti az ő „Leistungsfähigkeit”-jüket. Elméletileg okoskodásuk nem áll. Az adóképesség ugyan bizonyos tekintetben irányadó az adók összege meghatározásánál is, amennyiben ügyelni kell, hogy a nép túlterhelve ne legyen. Azonban az adó összegét nem mindig lehet ez elv szerint mérsékelni, sokszor az államszükségek az irányadók. Nem így az adók kivetésénél, felosztásánál. Itt határozottan irányadó a képesség. Ha az adók összege egyedül e szerint volna meghatározandó: akkor a delegatioknak kellene időről-időre az adók összegével együtt határozni meg a quotát. Azonban amit a németek akarnak, annak nagy gyakorlati fontossága van. Akarják látni, mennyit vállalunk el az államadósságokból, s amit el nem vállalunk, — a quotában akarják ránk róni. S még az iránt sem vagyunk biztosítva, hogy a németek közösügyi törvényünk rajok vonatkozó részét, úgy a hogy

¹Csengery A.: Hátrahagyott iratai és feljegyzései.

van, teljesen elfogadják. Attól is tarthatni, hogy elébb-utóbb az az arány, melyet most a quotára nézve megállapítunk, fog alkalmaztatni az államadósságokra, az országgyűlésre gyakorlandó erős nyomás következtében. Szorosan meg kell tehát jelölni a jogi alapot, amelyen állunk. Ha elismerjük az államadósságok közösségét: akkor szükségkép a quota alkalmazandó ezekre is, amire nem vagyunk feljogosítva. Ha pedig csak részt vállalunk el ez adósságokból: az a kérdés, mennyit? Ha igen sokat vállalunk, annyit, amennyi az itteni közvéleményt kielégítené: otthon emelnek ellenünk méltó panaszt. Ha pedig keveset vállalunk, annyit, amennyit megbírnak: azt mondják, kimondottuk az állambukást. Az adandó válaszbán ez okoknál fogva nagy óvatosságot ajánl Ghyczy. Az átmenetet meg akarja ugyan jelölni, kimondatni, hogy semmikép sem fogadhatjuk ugyan el a Reichsrath küldöttsége javaslatát az arány kulcsára nézve: de másrésztől a magunk által felállított alaphoz sem ragaszkodunk feltétlenül. Szükséges azonban, hogy mindenekelőtt az arányszám igazi értelme fölött jöjjön létre megállapodás. Ha ezen megállapodás általunk kifejtett értelemben, mely szerint az államadósságok és a pragmatica sanctioból folyó közös költségek külön szempont alá esnek, létre jó, a közös költségek arányszáma iránt azonnal közöljük végleges javaslatunkat. E részben tehát a Reichsrath küldöttsége további nyilatkozatát várván, csak azt jegyezzük meg, hogy az illető quotáknak a közös pénzügyi miniszterhez leendő szállítása iránt a mi törvényünk már intézkedett. Ha a németek e két kérdést egybe-zavarva, ugyanazon quotát akarnák megállapítani a közös és az államadósságokra: akkor mi lejjebb szállunk, nem hogy feljebb mennénk a százalékkal. S ha nem állanak reá, hogy más szempont szerint intéztessék el a két kérdés: akkor mi, fájjalva, hogy közös megállapodás nem jöhetett létre, külön javaslatot terjesztünk országgyűlésünk elé a quotára nézve.

Szécsen Antal gróf indokoltnak látja a németek aggodalmát az esetre, ha az államadósságok kérdése, s az ebből származó roppant pénzügyi kár, függőben marad. Ha az államadósságok terhe csak-ugyan nem viselhető el immár: az ebből vont következtetés, s rendszabály az anyagi kényszerűség eredménye, de jogilag nem igazolható. A németeknek, midőn az alkotmányos pálya előttük megnyílt, nem volt joguk el nem ismerni az államadósságokat. Akik valamely tényleges államhatalom létezését elismerték: kénytelenek annak utóbb, bármely viszonyok közt, elismerni a külföld irányában vállalt kötelezettségeit. Minő zavar támadt volna abból, ha az egymást váltó regime-ek Franciaországban a megelőző uralások kötelezettségeit el nem fogadták volna. Az államadósságokat illetőleg azért a legnagyobb óvatosságot ajánlja *Szécsen gróf* nyilatkozatunkban, s hogy még azoknak tárgyalásába bele nem megyünk, azzal véli indokolandónak, mivel az előkészítő adatokkal, melyeket törvényünk, utasításunk megkíván, még nem rendelkezhetünk.

Somssich mindenekelőtt azt óhajtáná tudni, hogy állana az arány, ha az általunk közöseknek ismert tárgyakra szorítók számításunkat, a hozzájárulási arányt illetőleg?

Weninger pénzügyi miniszteri tanácsos eredménytelen munkának tartja e számítást, mivel az állami számvitel nem a régi rendszerre van alapítva, nehezen elkülönítható, cumulativ tételeket foglal magában és csak jogi vitákba bonyolítaná a két küldöttséget. Ezekhez *Bethlen gr.* megjegyzi, hogy azért sem sok eredménye volna e számításnak, mivel a nem illetékesen közösek közé sorolt tételek aránylag oly csekélyek, hogy nem igen változtatják az arányt.

Lónyay pénzügyminiszter szintén nagy óvatosságot kíván az államadósságok megemlítésénél. E kérdés mind terhénél fogva, mind politikai tekintetben igen fontos. A magyar törvény azon megkülönböztetése, mely szerint a nemzet discretiójától függ, mennyiben járni az államadósságokhoz, itt a legnagyobb aggodalom tárgya. Ki kell emelnünk, hogy az államadósság kérdésébe, nem azért nem mehetünk még bele, mintha nem akarnók megoldását, tudjuk mi annak fontosságát, saját hitelünk kérdésével is egybefügg; de előbb a két fél minisztériumainak tárgyalása és előterjesztése bevárandó. Ha egymás után tárgyaljuk is e két tárgyat: az eredményt együtt vehetjük fel az utolsó formális ülés jegyzőkönyvébe. Baj, hogy a Reiehsrath küldöttsége háta mögött nincs consolidait többség; baj hogy a német kormány nem egy reichsrathi többség kormánya. Különben nem ülné itt oly soká a magyar küldöttség. Ide járul, hogy részünkről őszintén óhajtjuk a kiegyezést, ami a másik részről nem bizonyos. Az előleges értekezésnek meg volt az az eredménye, hogy maga Herbst a dualismus alapjára állott az államkiadások megvizsgálásánál. Feladatunk most úgy vinni a tárgyalásokat, hogy legalább a quota kérdésében egyezés jöhessen létre. E végett, de időnyerés szempontjából is szükséges, hogy kimondjuk e tárgyban az utolsó szót. Az országgyűlés egybehívása szeptember közepére szükséges, miután a pénzügyminisztérium Magyarország részére, vasúttakra jó feltételek alatt 40 milliónyi kölcsönt kötött Franciaországban. Sietessük tehát a quota kérdése megoldását, átmenvén az adóképesség alapjára, a közelebbi hat évi zárszámla-eredmény alapján, anélkül, hogy számok csoportosításába vagy rectificatiójába bocsátkoznánk. Mondjuk ki, hogy ez utolsó szavunk; hogy 28%-ot is csak azért vállalhatunk, mivel tíz évre tételik az az egyezkedés, s reméljük időközben országunk fejlődését. A németek a megajánlott quota fizetésére nézve biztosítékot követelnek. Ezt már törvényünk nyújtott; s viszont követelünk tőlük. Lónyay nagy súlyt fektet arra, hogy a quota pontosan fizetessék. Ennek biztosítására oly hónapokat illetőleg, midőn az adófizetés lassabban foly, tartalékalapot kíván alapítani a központi pénztár fennlevő követeléseiből (hátralékok, inségi alap, stb.); s ugyanily eljárást tanácsol Ófelsége többi országai részére. A hátralékok és követelések aztán, elkülönözve és elengedve

a behajthatlanokat, több évi részletekben lennének behajthatók, kedvezéssel azokra nézve, akik egyszerre befizetik.

Lónyay beszéde után azon kérdés merült fel: kimondassék-e a részünkről megajánlandó számarány már most, vagy csak azon általánosságban fejeztessék ki feltételezen a közeledés, amint Ghyczy kívánta?

Végre is az *albizottságra* hagyatott e kérdés bővebb megvitatása, mely az adandó válasz szerkesztésére kiküldetett. Ez *albizottság tagjai: gróf Szécsen, Ghyczy, Somssich, gróf Zichy Ferenc és én.*

Én végül kifejtettem, hogy mennyire nem volt helyes, hogy nem fogadták el azt az indítványomat, hogy a németekkel tartott értekezés előtt formulázzuk válaszungkat Válaszungk ez esetben csupán cáfolatra szorítkozhatott volna, s a németek tétélei ellenében a mi tétéleink védelme képezte volna az értekezés tárgyát. S most nem rajtunk, hanem a németeken volna a válaszolás és közeledés sora, nem törnök azon fejünket, mikép történjék a közeledés, s Ghyczy kényes kérdésére, mely a quota kérdésétől, amibe már ha óvással is, tetteleg belementek, valószínűleg azon kérdés vitatására fog visszavezetni, hogy az összes kiegyezési tárgyak egyszerre intézendők el, e kérdésre, mondom, magoktól felelnének, anélkül, hogy mi általunk vétetnék fel ismét e kényes kérdés. Egyébiránt — jegyzem meg — amitől Ghyczy fél, az a baj előbb-utóbb kikerülhetlen. Ha a németek, mint valószínű, azt válaszolják Ghyczy kérdésére, hogy ők az államadósságokat egyszerre akarják elintézni a törvényes közös költségekkel: Ghyczy szerint meg kell szakasztanunk az értekezést, s az országgyűlés elé tennünk jelentést. Mit fogunk mondani e javaslatban? Ha a 28%-ot ajánljuk az adóképesség alapján: kitehetjük magunkat annak a veszélynek, amitől Ghyczy tart, hogy előbb-utóbb kényszerítenek bennünket az ellenkező érdekek és azok orgánumai, hogy ez arányt alkalmazzuk az államadósságokból vállalandó részre is. Ha pedig, ettől tartva, kisebb quotát ajánlunk meg: akkor e quota indokolásával elismerjük, hogy elvileg a németeknek van igazuk, s a magyar törvényhozásnak nem volt igaza abban, hogy a kérdéses két tárgy különböző szempont alá esik. E kisebb quotát ugyanis nem is indokolhatjuk azon adatokkal, melyekből az állóképességre következtethetünk. Mi ez okból a németek véleménye által, bármi legyen az, az egyszerre, ugyanazon elv szerinti tárgyalást illetőleg nem engedhetjük magunkat leszoríttatni azon ösvényről, melyet a magyar törvényhozás kijelölt.

Sennyey azt ajánlotta a bizottságnak, hogy ne dolgozzék nagyon gyorsan; várjuk az események fejlődését, a két kormány közötti alkudozások eredményét stb. Egyébiránt ő és úgy látszik Szécsen gróf is osztoznak a németek azon véleményében, hogy az államadósságok kérdése és a közösügyi tárgyak költségeinek elvállalandó hányada egyszerre intézendő el. Vagy lesz, úgymond, a kiegyenlítés-b)l valami, s akkor az államadósságok kérdése eldöntésénél kétség-

telenül az elvállalendő quota lesz az irányadó; vagy nem egyezhetünk meg az államadósságokra nézve, s ekkor a kiegyenlítés is meghiúsul.

Megemlítvén részemről annak megdönthetetlen indokolása szükségét, hogy az egyenes adókat egyedül semmi esetre sem fogadhatjuk el az adóképeség meghatározása kulcsául: *Ghyczy* indítványozta, hogy egyik magyar minisztérium, a közgazdasági, vagy pénzügyi, tartasson enquetet azon kérdésben, miként hozott be hozzánk az adóprovisorium, s e rendszer egybevetése az állandó kataszterrel minő eredményeket szolgáltat? Ennek megvitatása a törvényhozásnak is hasznos szolgálatot tehet.

Szécsen gróf még egyszer visszatért az államadósságok kérdésére. Az állambukást, úgymond, ha a deficit csakugyan nem enyészthet el, a dualismus nem idézi elő, hanem csak konstatálja. Különbösen is bekövetkezett volna az. De a kettőt Európában összezavarják. Ha a redukció az egyedüli gyógyszer: azt egyszerre együtt kell kimondani a két törvényhozásnak, vagy inkább a két kormányának a két országgyűlés elé egyszerre adandó előterjesztésben.

Lónyay szerint, hivatalos számítások azt mutatják, hogy az államadósságokból Magyarországon mintegy 24 millió van; Öfel-sége többi országaiban legalább 1900 millió. Egy %: 99%.

Augusztus 28-án.

Az albizottság, mely a németeknek adandó válasz megállapítására küldetett ki, ma tíz óraker tartá első ülését. Ismételték, nem tudom hányadszor, azon közhelyeket, amiket már az unalomig hallottam. *Somssich* előadá az állambukásról elméletét, amint ő fogja fel. *Winterstein* azt monda, vegyük számba előbb adósságainkat, s a mi fennmarad azok fedezése után, fordítsuk az államügyek költségeire. *Somssich* megfordítá. Az egyénnek, mint az államnak léteznie kell elébb, hogy a létezésére szükséges terheken felül más terheket is viselhessen. Még, úgymond, a tönkrement magánember eltartásáról, az adóssági börtönbe jutott élelmezéséről is gondoskodik a törvény. Innen következik: hogy az első feladat az állam szükségéről, bárha a legnagyobb takarékossgal, gondoskodni, s aztán venni tekintetbe, mi marad az adósságok fedezésére.

Gróf Szécsen csak abban látja a különbséget az egyes és az állam közt, hogy amidőn az egyes megkésztíti költségvetését, nem ő, hanem a bíró szabja ki azt a csekély összeget, azt a néhány krajcárt naponként, melyből a vagyonbukott megélhet. Ellenben az állam maga bíraskodik ez esetben hitelezőivel szemközt.

Ghyczy megengedi e különbséget. Csakhogy — úgymond — senki sem szokta számításba venni költségvetése készítésekor a más adósságát.

Hogy az ily okoskodásoknak semmi hasznát nem vehetem a válaszirát kidolgozásakor: nem szükség mondanom. Jobb volna, ha dolgozni hagynának.

Augusztus 29-én.

Megint ülést tartott a magyar országos küldöttség albizottsága.

Arra nézve, ami fődolog, t. i., hogy ezúttal még negative tartsuk feleletünket, vagy positiv ajánlatot is tegyünk, átmenvén a quotára nézve, az adóképesség alapjára, mely a valósággal befizetett egyenes és közvetett adók hat évi (1860—65) átlaga alapján 28%, e kérdésre nézve, mondom, nem tudunk határozatot hozni.

Ghyczy mindenekelőtt arra kívánta felszólítani a németeket, nyilatkozzanak még egyszer határozottan, mire kívánják az arányt megszabni?

Én oly nyilatkozatban, melyben részünkről határozottan ki fogjuk fejezni, hogy csak a *pragmatica sancti*ből folyó közös érdekű ügyek költségeire akarunk hányadot meghatározni, míg az államadósságok ügye más szempont alá esik, ahol csak bizonyos összegben kifejezett rész elvállalásáról lehet szó, — ily nyilatkozatban — mondom — a *Ghyczy* által indítványozott felszólítást intézni a németekhez nem tartottam jónak. A németek, ha óvással is, belementek a quota kérdése fejtegetésébe; eziránt mindenekelőtt megállapodásra jutni a mi feladatunk. Ne vezessük vissza alkudozó ellenfeleinket azon témára, melyet épen ők vetettek fel. Továbbá abba sem egyezhetem bele, hogy az általunk választott első alaptól teljesen elálljunk, még az esetben is, ha valósággal az adóképességet mutató direkt és indirekt adók átlagát számításba vesszük is. Hogy kötelezettségünknek a közös ügyek költségeit illetőleg eleget teszünk, midőn azok fedezéséhez oly arányban igyekszünk járulni, amely arányban e célra bennünket az abszolút hatalom kényszerítő eszközök alkalmazásával is megadóztatni képes volt: nem szenved kétséget. Ha ez alap kiszámításánál a hivatalos zárszámlák alapján oly tényezőket is vettünk fel, melyeket nem kellett volna: e körülmény csak azt mutatja, hogy a számítás, egyes tételek kihagyásával vagy beiktatásával, megigazítandó, de nem azt, hogy elvetendő. Ha később az adóképességet is elfogadjuk alapul: abból nem következik, hogy az előbbi alapunkat feladjuk. Ha az adóképességet a közvetett és egyenes adók átlagából kiszámítjuk: a németek bizonyosan e kiszámításban is keresnek majd egyes tényezők kihagyásával, másoknak fölvételével igazítani valót, a mi rovásunkra. A velők hivatalosan közlött táblázat ez utóbbi alapon, az egyenes és közvetett átlagok alapján, 28%-ot hoz ki. E százalékot ők, ha mi mereven ragaszkodunk ez alaphoz, igyekeznek feljebb emelni. Ha mi e felemelési törekvés ellenében azt hozzuk fel, hogy a közös költségekhez eddig általok igénybe vett hozzájárulásunk alapján, a tételek rektifikálása mellett, ők magok is alig tudtak több százalékot hozni ki 27%-nál: oly tényleges alapunk van, amely a 28%-ot részünkről mint engedményt tünteti fel, s a számítás felcsigázása ellen ellensúlyt képez.

Úgy látszik, e nézeteim helyesléssel találkoztak.

Az iránt azonban, mit mondjunk végül válaszukban, végre sem jött létre egyezés. A követendő taktikát a minisztérium meghallgatása nélkül nem vélték megállapíthatónak. S Lónyay ez nap délig nem jött be Vöslauból, hol Becke osztrák pénzügyminiszterrel, kinek szintén ott van nyári szállása, az államadóságek ügyében értekezik.

Ily körülmények közt határozat nélkül oszlottunk el és én délután a gyorsvonattal Pestre lerándultam, hogy otthon megírhassam a németeknek adandó választ, ahogy én gondolom.

Szeptemher 4-én.

Egy pár napi távollét után megint Bécsben vagyok. Súlyos napjaim voltak az alatt. Délelőtt mérleget vizsgálgattam s egyéb hivatalos dolgokat végeztem a Magyar Földhitelintézetnél; éjjel dolgoztam a németeknek adandó válaszon. Szegény gyermekeim többször panaszra fakadtak, hogy alig lehetnek velem.

S mily feladat állott előttem! Lónyay már át akart menni a 28-as alapra; Ghyczy nyilatkozatot kívánt volna a németektől, mire akarják alkalmazni a quotát, holott ha óvással is, már belementek azon tárgy vitatásába, mely a mi főfeladatunk. Határozat nem keletkezett. Nekem kellett oly módot kitalálni, mely az átmenetelt áthidalja anélkül, hogy az alapot feladnék. Ezt én utolsóig védem, csak úgy veszik engedménynek, amit végre megajánlunk. Különbent azt mondhatják, nem tettetek engedményt, csak feladtátok az alapot, melyet magatok is hibásnak ismertetek el; holott ez alap minden egyébnél jobban védhető. A védelem mellett azonban nem szabad felednünk, hogy egyezkedésre vagyunk kiküldve. Közeledési hajlamot kell mutatnunk, de úgy, hogy ellenfeleinket húzzuk magunk felé még inkább. Íme a terv, melyet a válaszirat szerkesztésére nézve kigondoltam.

Jól oldottam-e meg e feladatot?

Ha küldöttségi társaim osztatlan tetszését tekintem, mellyel a művet fogadták, azt kell hinnem, legalább nem rosszul!

Részemről annak örvendek leginkább, hogy ismét sikerült a küldöttség kebelében a szélső nézeteket kiegyeztetnem, az egységet fenntartanom. Lónyay és Ghyczy egyaránt magasztalják dolgozatomat, Lónyay ezt tartja legjobb munkámnak. Ghyczy újra meg újra megrázta kezemet. „Mester vagy barátom! úgymond. Podmaniczky a küldöttség jó nemtőjének nevezett. Gróf Szécsen a diplomatiái ügyességet dicsérte a szerkezetben. Haynald érsek, a római szék tolla, az okoskodások ereje mellett, a finom iróniát, mely, úgymond, nagyon helyén van, vette észre benne. Báró Sennyey elhagyva elnöki székét, kezét szorított e szavakkal: Remekül sikerült! Báró Kemény Gábor részletes tárgyalás nélkül azonnal

elfogadni kívánta. Mások meg azt emelték ki, hogy annyi eszmecsere után e tárgyban annyi újat tudtam mondani, ami mind a dologra tartozik, s épen a legdöntőbb okokat. Mindenki tudott valami bókot mondani. Csak én éreztem a sietve, erőltetve készített mű hiányait!

Dél előtt 10 diakor az albizottság tárgyalta válasziratomat; s délutáni 1 órakor már az összes küldöttség is, köztetszés kifejezése mellett átesett az általános tárgyaláson.

A részletes tárgyalást holnapra halasztották.

Hogy az éjszakai virrasztások mennyire kimerítettek, csak most érzem igazán, mikor az összes küldöttség előtt olvasám a válasziratot, teljesen elhagyott erőm. Ghyczy segített ki az olvasással. Igen jól olvasott; köszönettel tartozom neki!¹

Szeptember 5-én.

Az országos bizottság elfogadta rövid részletes tárgyalás után válasziratom szerkesztését is, s jegyzőkönyvileg köszönetet mondott nekem.

Csak Ghyczynek volt kifogása egy pont ellen, épen az ellen, amely közegyetértéssel, az ő beleegyezésével is állapított meg, s amelyre nézve már a németeknek is szavunkat adtuk, t. i. hogy a hányadra nézve a közös megállapodás, ha ilyesmi jó létre, s az államadósságokra nézve az értekezés eredménye egyszerre vétethetik fel az utolsó ülés jegyzőkönyvébe.

E merőbea formai kérdésre nézve, amely a németeket a quota kérdésébe, minden óvakodásuk mellett, bevitte, Ghyczynek most aggodalma támadt. Ha, úgymond, egy jegyzőkönyvbe jó végül e két tárgy: tetteleg elfogadjuk, ami ellen válasziratunkban tiltakozunk, a két tárgy együttes tárgyalását. S aztán a quota kérdésében azonnal be kell jelentenünk az országgyűlésnek javaslatunkat, mihelyt ilyesmi létre jó; az államadósságokra nézve nincs megmondva, mikor terjessze elé a minisztérium, javaslatával együtt az értekezés eredményét. Ha pedig kimondjuk, hogy a két tárgy együtt vétetik fel végül jegyzőkönyvbe: nem tehetünk jelentést az egyikben, a másik bevezése nélkül.

¹ 1869 szeptember 3-án kelt levelében írja feleségének: „Rendkívül tetszéssel fogadták, pedig igazán se az egyik, se a másik résznek nem, hanem a magam felfogását követtem, miután a nézetek elágazása miatt nem jöhetett létre közös megállapodás. Megint sikerült kiegyenlítenem a szélső nézeteket, s a küldöttség kebelében az egységet fentartanom.

A siker tökéletes a közönségem előtt, mely 15 emberből és a magyar kormányból állott. A hiányokat csak én érzem, én tudom, miként lehetett volna e művet megírnom, ha oly sietve, erőltetve nem kellett volna dolgoznom. Én félve kezdtem olvasni a művet, azt hittem, bágyadt dolgozat, mely az elsietés nyomait viseli magán; s meg voltam lépetve a rendkívüli hatás által.”

Formai tűnődések, melyeket a bizottság nem nagy figyelemre méltatott.

Ghyczy e tárgyban talán külön véleményt ad.

Csak a lényegre nézve értsen egyet! Abban pedig még eddig egyetért. Pártolta ő is és pedig ismételt magasztalások mellett szerkezetemet. Sőt ő indítványozta, hogy jegyzőkönyvileg köszönetet mondjon nekem a küldöttség.

Szeptember 6-án.

Gróf Andrásy és Lónyay miniszterek magánértekezésre hívtak meg bennünket, hogy előadják, mint vélekednek az államadóságotra nézve.

Először is *Lónyay* monda el nézeteit. Ő — úgymond — az osztrák minisztériummal folytatott értekezéseiben célul tűzte ki a deficit megszüntetését, az államháztartásban az egyensúly helyreállítását.

Folytonos deficittel alkotmányos miniszter nem kormányozhat.

E mellett nem növekedhetik az ország adóképessége, mert a deficit a meggazdálkodott tőkék inaktív felhasználása. Eddig kettős csalódásban éltek.

Ügy állították fel a költségvetést, hogy a deficit minél kevesebbnek tűnjék fel; kevesebbnek, mint amennyi valóban. S azt hitték, hogy ami deficit van, könnyen elhárítható. Lónyay az államadóságok járulékát ekkép mutatja ki:

Az államadóságok járuléka.....	127,600.000
Ebből a szelvényi adók levonva.....	6,500.000
Marad.....	121,100.000
Ehhez hozzáadva a törlesztési összeget.....	23,000.000
Hozzáadva a váltó veszteséget.....	8,900.000
Összes kamat és járulék.....	153,000.000
Ha meggondoljuk, hogy Magyarország összes bevétele 80, a többi országoké 200 millióra tehető, s így összesen.....	280,000.000
Ha meggondoljuk, hogy ez összegből a közös költségek költségvetése igénybe vesz (a vámjövedelmek levonása után is).....	77,000.000
S így az összes bevételből a közös költségek levonása után marad.....	203,000.000
Ez összegből pedig a magyar adminisztráció részére 32., a többi országokéra 70 millió vonandó le, azaz összesen.....	102,000.000
A 153 milliónyi adóssági járulék fedezésére csak 101,000.000 marad, s így 52 millió fedezetlen.	

Kérdés, fedezhető-e a deficit adóemeléssel vagy megtakarításokkal? Legfeljebb megtakarításokról lehetne szó, azonban, ha a hadsereg újonnan felszerelését tekintetbe vesszük, e részben sem lehet remény. Ha az európai körülmények úgy állanak, mint két hónappal ezelőtt, most is azt a tervet javasolná Lónyay, amelyet akkor ajánlott Beckének, mikor e tárgyban még ide fenn is hasonló nézetek uralkodtak a Reichsrath irányadó köreiben is. E terv a következő: Ha az 5 % metallique-ok börzei árfolyamát, mely akkor 52 volt, az 5% záloglevelek árfolyamával, mely 94-en állott, összevetjük: egyszerre feltűnik a kétnemű papír közt a különbség. Miért áll alább az elsőbb nevezett papír értéke? Azért, mivel a pénzvilág ítélete szerint is kevésbé biztos; az a hit okozta a különbséget, hogy az állam aligha lesz képes azon papírra nézve kötelezettségeit egészen teljesíteni. Az összes államadósságok börzei értéke akkor (kétévi középár szerint) 1.641,708.565 frt 4 krajcárnyi összeg volt. Ha az államnak ennyi 6° o bankó kölcsön állott volna rendelkezésére: a több mint 3 milliárd adósságot mind beválthatta volna. S e beváltási érték 6%-os papirokban consolidait adósságot képezett volna, melynek járuléka fedezhető lévén, a deficit megszűntével értéke közel állott volna a parhoz. Hogy pedig a deficit megszűnt volna, könnyen átláthatjuk, ha meggondoljuk, hogy a monarchia két ország-csoportja, a közös költségek és beladminisztrációja fedezése után 101,000.000-nyi összegei rendelkezhetik, az érintett 1641 milliónyi tőke járuléka pedig csak 98 milliót vennének igénybe. Az ily reductio — úgymond Lónyay — legigazságosabb neme volna a deficit megszüntetésének. Mert mit fejez ki a börzeérték? Az állampapír jelen értékét. Míg a szelvényi adó emelésénél nem volna biztos az állam hitelezője, nem terhelhetnék-e ez adó által végtelenig. S ha ekkép a deficit el volna enyésztetve: könnyebb volna a közös költségek quotájának meghatározása is. A reductio érintett módja azonban, az európai körülményeket nem tekintve, már azon okból sem ajánlható most, mivel a németek azon hatás következtében, melyet a börze embereinek s ezek uszályhordójának, az osztrák sajtónak izgatása előidézett, ily tervhez nem járulnának. Az adózók felzúdulása birodalomszerte fogja előidézni e kikérülhetlen rendszabályt. Mit tegyünk tehát most? Gróf Andrassy Gyulának van egy ötlete, még nincs teljesen ki dolgozva, de az eszme már ki van mondva, a másik minisztériummal is közöltetett, sőt már pontozni, papírra vetni is megkísérlette az osztrák pénzügyminiszter. Gróf Andrassy praecipuumnak nevezi ez eszmét; a németek azt mondják: „Vor vorne weg abstreichen.”

Gróf Andrassy bővebben kifejté ez eszmét. A feladat, úgymond, a via facti egységes monarchiát igazságosan megosztogatni. Fődolog megállapítani egyik és másik rész vagyoni erejét: s az arány megadja a quota számát. De ez csak úgy áll, ha mindent tudunk fedezni. Ha összes erővel sem tudunk mindent fedezni:

akkor vizsgálni kell, minek az eredménye a deficit! A miniszterelnök úgy véli, nem egy factoré. Hol van fölös kiadás a múltban? Míg 15 millió magyar 30 millióval adminisztrálta magát: a 19 millió osztráknak 34 millió kellett volna, de ők 70 milliót igényeltek. A mit bevettek 18 év alatt, mind egy kalapba dobtak, Magyarországnak csak 18 milliót adtak, mi történt a többivel? Egy részt adminisztrációi okra fordították a többi országok. Ez most az osztálynál betudandó, s legalább részben levonandó. Ide járul, hogy az államadósságok közt vannak összegek, melyek határozottan a többi országok különköicsönei s Magyarországot nem terhelhetik. (Gróf Zichy Ferenc egybeállítása szerint 111,233.139 frtnyi államadósság van, amely sehogy sem tartozhatik ránk, mint a többi országokat illető különköicsön.) Sok adósság fordítottatott a többi országokban beruházásokra is, vasutakra, stb. (Ghyczy 190 millióra számítá, ami a többi országokban csupán vasúti beruházásokra fordítottatott.) Tekintetbe veendő továbbá, hogy a múltban azon háborúk költségeihez, melyeknek kiadásai a Lajthán innen részben kölcsönökkel fedeztettek, Magyarország subsidiumokkal járult, s e kölcsönök járulékaiban 1849 után mégis részt venni kónyszerített; tekintetbe vevón, hogy amidón 1849-ben 60—80 millió magyar államjegy égettetett el, e büntetésen túl, részben az osztrák hadi költségekre tett adósságok terhei is Magyarországra hárítottak; tekintetbe véve, hogy az államadósságok papírjaiból csak 20—24 millió van Magyarországon, míg az osztrák országokban közel 2000 millió, s így € papírok is főleg Ausztriának jövedelmeztek, minél inkább romlott az állam hitele, annál nagyobb mértékben; tekintetbe véve, hogy azon beruházásokat, melyek; Ausztriában már megtétettek, Magyarországon még ezentúl kell megtenni, s Magyarország függő hitelét már azon okból sem lehet megterhelni, mivel különben adóképeségét kifejezni lehetetlen, így pedig 10 év múlva sem lesz képes a közös költségekhez nagyobb arányban járulni: megannyi súlyos ok forog fenn, amelynél fogva, midőn az államadósságok terhének megosztásáról szólunk, ez adósságok járulékaiból, a méltányosság szempontjából legalább az a 30 millió, amennyivel Ausztria többet fordít beligazgatására, mint Magyarország, a többi országok terhére levonandó. E levonást nevezi Gróf Andrassy *praecipuiumna*Je. A fennmaradt összegre aztán nem ellenzi, hogy a 28% quota alkalmaztassák. Ha e 30 millió mellett, még a törlesztési 23 millió is levonatik: akkor csak 100 millió marad az államadósságok járulékaiból fedezendő. S megosztva e 100 milliót, Magyarországra nézve 28%, a többi országokra nézve 72% arány szerint, nekünk 2—4 millió, Ausztriának 27 milliónyi deficite lesz. Mi történjék e deficitel, miként fedeztessék, a delegatiók feladata lesz, amidón a közös költségeket megállapítják.

A redukció ellen két ellenvetést hozott fel gr. *Andrassy*. először, hogy magunkban nem csinálhatjuk, a németek pedig nem

akarják most. Másodszor, hogy a redukció a valuta helyreállításával lenne összekötve, az agio megszüntetése pedig csak a terheket nehezebben elviselhetőkké tenné.

Amellett sincs gr. Andrásy, hogy e kérdés megoldása elhalasztassék. Mi csak méltányosság alapján járulhatunk a közös költségekhez és államadósságokhoz. A jelen *via facti* állapot megszavazása, mely a jogtalan terhet egyidőre még rajtunk hagyja: csak az ellenfél jogi alapját erősíti meg ellenünkben. A dualismus sincs addig biztosítva, míg a terhek meg nincsenek osztva, míg a két háztartás el nincs választva.

Az államadósságok ügye tehát minden esetre tárgyalandó és megoldandó ezúttal. Addig azonban, míg a minisztériumok e részben tárgyalásaik eredményeit előterjeszhetik a quota kérdése fölött, mely a vagyoni erőt mérlegeli, folyhatnak az egyezkedések. Ha a németek azt mondják, az ő „Leistungsfähigkeit”-jok nem állapítható meg, míg nem tudjuk, mennyi összeg hárul rajok az államadósságokból, mi viszont válaszolhatjuk, hogy míg azt nem tudjuk, mily összeget hárít ránk a közös költségekből, nem mondhatjuk meg, mily részt vállalhatunk az államadósságok járulékaiból.

Én indítványoztam, hogy azon indokok egy részének megállapíthatása végett, melyeket a praecipuumra nézve gróf Andrásy felhozott, bizassanak közülünk néhányan, hogy az államadósságok történeteit, azok eredetét, különféle természetét, s mirefordítását, amennyire tisztába hozható, a magunk tájékozása végett, hivatalos forrásokból is tanulmányozzák.

Elfogadták.

Szeptember 9-én.

Magánértekezletünk volt az államadósságok ügyében.

Az volt a kérdés, mely adatok szükségesek a praecipuum, vagyis azon elv kifejtésére, hogy bizonyos összeg az államadósságok járulékaiból előre levonandó az egyezkedésnél. Ghyczy előadta, hogy e célra a minisztériumnak kell a nyomozásokat és egybeállításokat megtéetni és pedig kijelölni: 1. azon összegeket, melyek Őfelsége többi tartományai nevére és külön céljaira vétetvén fel, Magyarországot egyáltalában nem illethetik; 2. az investíciókat, melyek Őfelsége többi országaiban adósságok útján fedeztetnek, s most, a háztartás különválasztásával ottmaradnak; 3. azon deteriorációkat, melyek Magyarországon tetettek, s most megtérítendőek a leszámolásnál. Továbbá, miután ki van mondva, hogy a deficitek nem egy kormányzati ág eredményei, kiszámítani, hogy azokból mennyi esik egyik és másik kormányzati ágra. Ghyczy tétetett ily számítást, s az jött ki, hogy 1782-től (mely időtől fogva folytonos deficit van Ausztriában) 1858-ig 3300 millióra ment az összes deficit, s ebből a közigazgatásra (melynek költségei

Ausztriában folyvást növekedtek, míg Magyarországon a fizetések majd mind úgy maradtak 1848-ig, amint Mária Terézia korában megállapítottak), 1226 millió s a hadügyre 2077 millió esett. Ami különösen a leszámolásnál bennünket nem illető, vagy leszámolás alá eső tételeket illeti, kiemelte Ghyczy 1. az egyes tartományok nevére szóló, vagy azok külön, válsági stb. céljaira felvett adósságokat; 2. a vasúttakra tett beruházásokat; 3. a magyar államjavak földtehermentesítési tőkéjéből elköltött 30 milliót; 4. az állandó kataszterre is ott 20—30 milliót költöttek, míg Magyarországon keveset az adóprovisorium és telekkönyv behozására; 5. utak építésére is milliók (évenként legalább 7 millió?) költöttek azon hegyi országokban és pedig a deficit mellett adósságokból, mert a beruházás szükségkép ez adósságokra esik ott, ahol a pénztárt a szükséges költségek kimerítik; 6. ugyanezt mondhatni azon összegekről, melyeket épületekbe fektettek; 7. Magyarországon kamarai jószágok adattak el, melyeknek ára a törlesztésre fordított; 8. vallási, közoktatási és jótékony intézetekre is nagy összegeket fordítottak Ausztriában, — folytonos deficit mellett; 9. s mindezen investitióknál a folytonosan fizetett kamatok is számításba veendőek.

Somssich nem látja szükségét e számításoknak. Kimondta az országgyűlés, hogy annyit adunk az államadósságok járulékaire, amennyit függetlenségünk, önállóságunk megóvása mellett, a méltányosság alapján adhatunk, anélkül, hogy állami létünket veszélyeztetnők. Ezen összeg nem lehet több, mint amennyi, egyéb költségeink levonása után, marad. Ha Ausztria ezzel beéri: örvendünk; ha nem éri be, csinálja meg ő a bukást s ne kívánja ezt Magyarországtól, oly adósságok lolytán, melyeket nem mi csináltunk.

Szécsen gróf, *Trefort* és *Andrássy Gyula* feleltek *Somssich*nak. A kis *Trefort* különösen pattogott. Magyarország függetlensége — monda többek közt — csak megér egy pár száz milliót; már pedig a dualismus biztosításának, az egész kiegyenlítés megoldásának kulcsa az államadósságok kérdése.

Gróf Andrássy nem tartja helyes elvnek azt mondani, ennyi marad költségeink levonása után, több nem, tehát többet nem adhatunk. Ebből az következhetnék, hogy ha jövő években még több marad, többet adjunk. S amivel a jobb kezelés, vagy forrásaink kifejtése következtében növekednék időfolytán bevételünk, mind az államadósságok nyelnék el. Az összeget, amennyit a méltányosság alapján adhatunk, meg kell határozni; s hogy meghatározhassuk, hacsak nagy átlagokban is, levonásokat kell tennünk. Ezeknek az örökös tartományokkal szemben, Ófelsége, sőt küldőink előtt igazolása végett kell nyomoznunk, amiket Ghyczy is kijelölt.

E nyomozások szükségét mindenki belátta. A minisztérium feladatául tüzetett ki ez egybeállítások megtétele.

Amint hazamentünk, szállásainkon herceg Sapieha¹ látogató-jegyét találtuk. Mindenikünk számára egy-egy behajtott jegy: tehát személyesen keresett a herceg. Tegnap Ziemialkovszky² volt nálunk. Szegény lengyelek, ők a legbuzgóbb közvetítői a kiegyenlítésnek. Az új alapokon megszilárdult birodalomtól, s ebben különösen Magyarország befolyásától várják főleg Lengyelország szebb jövőjét. S ez okból, ha az egyezkedések fennakadnak, vagy éppen azok megszakításától kell tartaniok, futkoznak a két küldöttség tagjaihoz, s mindent elkövetnek, hogy kedvező irányba vezessék az értekezéseket. Adja Isten, hogy sikerre vezessen közvetítésök!

De alig fog menni a kiegyezés, míg ideáltal is oly férfiakból nem alakul kormány, akik a Reichsrath többségére számíthatnak. Mi haszna egyezkedünk oly férfiakkal, akik negatíójukból, melyet irányunkban elfoglalnak, alig mernek kilépni; mi haszna egyezkednünk azokkal, akik az egyezménynek a Reichsrathban keresztülvitelére semmi biztosítékot nem nyújtanak! Lónyay ez okból rég sürgeti a Reichsrathban képviselt országok részére a külön felelős minisztérium megalakítását. E minisztérium tagjait már Őfelsége elé is terjeszté Beust. Ezek közt vannak: Potocky,³ Giskra,⁴ Herbst, Berger.⁰ Becke maradna. Mi haszna, ha — mint mondják — az illető egyének egy része nem akar tárcát vállalni! A kiegyezés vezetéséért és keresztülviteléért nincs elég bátorságuk a felelőséget elvállalni; csak a kiegyezés után szeretnének beülni a miniszteri karszékebe. Nem így tettek a magyar minisztérium tagjai. Ok a közösügyi törvényt, s az 1848-ki törvényeknek feltételül tűzött revízióját maguk vitték keresztül, hogy visszaszerezzék Magyarország önkormányzatát. Miért nincs ennyi bátorság a német urakban, hogy megszilárdíthassák alkotmányosságukat.

Szeptember 14-én.

Ma jöttem meg Pestről, hová egy pár napra lerándultam, felhasználva azt az időt, míg a minisztérium Őfelsége többi minisztériumával befejezi az alkudozásokat. Az egyezményt, mely a két minisztérium közt, Őfelsége elnöklete alatt tartott miniszteri tanácsülésben, főleg Őfelsége erélyes fellépése következtében, létrejött, Lónyay azonnal közölte velem. Íme az egyezmény szövege, hivatalos fordítás szerint:

„Egyezmény a birodalmi tanácsban „képviselet királyságok és országok minisztériuma és a magyar királyi minisztérium között, azon

¹ Sapieha Leo herceg. Galicia tartományi főnöke, az osztrák urak házának tagja.

² Ziemialkovszky Flórián, Lemberg képviselője a Reichsrathban.

³ Gróf Potocky Alfréd József, 1868-ban osztrák földművelésügyi miniszter, az urakháza tagja.

⁴ Giskra Károly, 1868-ban osztrák belügyminiszter, a Reichsrath és a delegatio tagja.

⁵ Berger nep. János, 1868-ban miniszter, a Reichsrath és a delegatio tagja.

ügyek tárgyalása iránt, melyeknél az 1867: XII. törvénycikk szerint a két minisztérium kölcsönös egyetértése feltételeztetik.

A két minisztérium kölcsönös kötelezettséget vállal minden rendelkezésére álló eszközökkel az illető képviselőtestületeknél (küldöttségek, birodalmi tanács, országgyűlés) odahatni, hogy a pénzügyi és nemzetgazdasági ügyek kiegyenlítése eszközlesénél következő elvek emeltessenek érvényre:

1. A Magyar közözügyi törvény 18 — 21. §-ában a sanctio pragmaticából származó közös költségek fedezésére szolgáló hozzájárulási arány a birodalmi tanácsban képviselt királyságoknál és országoknál 70° o, a magyar korona országaira nézve 30%-ban állapíttassék meg, 10 évi, jövő 1868. évi január 1-től 1878. évi december 31-ig terjedő időszakra.

Ha ezen kormányi előterjesztések alapján, melyek a küldöttségeknek sürgösen ajánlandók, a küldöttségeknél és képviselőtestületeknél egyezmény létre nem jöhetne, s ennél fogva Ő es. apost. kir. Felsege legmagasabb nyilatkozmányára történnék hivatkozás: a két minisztérium oly egyértelmű felterjesztést teend Őfelségének, hogy az 1867: XII. törvénycikk 21. §-a szerint gyakorlandó eldöntésnél a fentemlített 70: 30 arány határozassék el.

2. Az államadósságokra nézve a két pénzügyminiszter legfeljebb 1868. évi május 1-ig az illető törvényhozó testületeknek egy, közegyetértéssel szerkesztett előterjesztést teend, azon célból, hogy a jelenlegi különböző adóssági címekből származó tételek egységes évjáradéki adóssággá (Rentenschuld) változtassanak át, az eddigi kamatélvezet alapján és a fennálló törlesztési járadékok kivihető megszüntetésével.

3. Egyébiránt már most megállapíttatik, hogy a két pénzügyminiszter, mindenik saját törvényhozása elé, oly egyenlő alapokon nyugvó törvényjavaslatot terjesztend, mely szerint az államadósság szükséglete fedezésére a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok évenként 25 millió forintot tevő előzetes megterhelést vállaljanak és a fennmaradt teherrészlet ezek közt és a magyar korona országai közt akkép osztassék fel, mint 70 áll 30-hoz. Ez elvek szerint fog a fennálló kötelezettség fedezésére szolgáló 1868-iki szükséglet az illető költségvetésekben a jövő évre előíratni.

4. Hogy mindkét részre nézve az államadósság fejében teljesítendő fizetési kötelezettség véglegesen és számszerint meghatározathassék, egy vegyes küldöttség fog alakíttatni, mely az államadósságot ellenőrző bizottság eddigi kimutatásai alapján, az államadósságok 1867. évi december 31-iki állapotát kiszámítandja és az összes hitelkönyveket akkép zárandja be, hogy kapcsolatban az 1. pontban említett s a különböző tehercímeknek az egységes évjáradéki adóssággá történendő átváltoztatása után és a 2. pontban kifejezett hozzájárulási arány szerint, mindkét félnek meghatározott és többé semmi változás alá nem jöhető évi járuléka kitűnjék.

5. Amennyiben a fentebbi határozmányok folytán az 1868-ik évben a birodalom mindkét felének budgetjében hiány mutatkoznék, ezen átmeneti év hiánya közös pénzügyi műtét, még pedig a függő adósság növelése által fedezendő. Ez adósságszaporulat a két rész által azon arány szerint viselendő, mint áll 70: 30-hoz.

Azonban határozottan megállapítatik, hogy az 1869. év január 1-től fogva, rendes viszonyok közt, az államszükségletnél ily hiánynak s a deficit hasonló módon fedezésének, nem szabad előfordulnia; sőt mindkét részről, minden erővel arra kell törekedni, hogy az államszükséglet conversiojának keresztülvitele folytán, az adóképesség emelése és ennek a birodalom mindkét felében igazságos igénybevétele mellett, s végre az államkiadások lehető alábbszállítása által, az egyensúly a bevételek és kiadások közt helyreállíttassák.

6. A földtehermentesítési adósság iránt fennálló jótállása az állampénzügynek érvényben marad; azonban mindkét minisztérium számára határozottan fenntartatik az a jog, hogy az igazgatása alatt levő területek földtehermentesítési kötvényeinek új, évjáradéki kölcsönné, részletes vagy egészbéli átváltoztatását alkotmányos úton eszközölhesse, mely esetben az ebből eredő államadóssági évjáradék többlete az illető ország által fedezendő.

7. Ha mindazonáltal az egyik vagy másik birodalmi rész pénzügyi vezetése azon helyzetbe jönne, hogy saját szükségletét a rendes jövedelmekből nem fedezhetné és ennél fogva saját költségei vagy a közösügyi kiadások fedezése végett a birodalmi államhitelt kívánná igénybe venni, az esetben azt csak a másik fél alkotmányos beleegyezése folytán teheti és ha ezen beleegyezés be is következett, az ily kölcsönből eredő kamattöbblet kizárólag az illető rész terhére esik.

8. Ami azon rendkívüli szükséglet fedezését illeti: mely a közös védelem és a birodalom hatalmi állásának fenntartása céljából igényeltetik, ha annak fedezése a két rész rendes budgetjéből ki nem tellik. ezen összegek közös pénzügyi műtét által is fedezhetők, azonban csakis a birodalmi tanács is a magyar országgyűlés beleegyezése után. Az akkép támadt terhek azon arány szerint lesznek viselendők, mint 70 áll 30-hoz.

9. Azon függő adósság állandósítására nézve, mely államjegyekből áll, a két minisztérium közt külön határozmányok fognak keletkezni és 1868. évben az eziránti javaslatok a törvényhozások elé terjesztetnek.

10. Míg a birodalom két fele, közös egyetértéssel az osztrák birodalmi bank és bankjegy ügyére nézve új, törvényes határozatokat nem hoz, kötelezi magát a magyar királyi minisztérium, hogy a magyar királyságban jegybankot nem fog engedélyezni és az osztrák nemzeti bank jegyeinek, az államjegyekhez hasonlóan, a magyar korona országaiban kényszerforgalmat enged s megengedi, hogy azok, mint eddig történt, ezentúl is, minden állampénztárnál elfogadtassanak; határozottan kiköti azonban a maga részére azt a feltételt, hogy a nemzeti

bank köteleztessék a magyar minisztérium által szükségesnek talált fiókbankok létesítésére és azoknak a kereskedelmi forgalom szükségleteihez megfelelő ellátására; továbbá, hogy a nemzeti bank alapszabályai oly módon bővítessenek, hogy fel legyen a bank hatalmazva a birodalom két felének külön értékpapírjaira, valamint egyéb biztos és a tőzsdén jegyzett értékpapírokra is előlegeket adni.

11. A két képviseleti testületnek egy további, közösen megállapítandó törvényjavaslat fog előterjesztetni az államadóságoknak az állampénzügyminiszter általi kezelésére s azok kezelésének alkotmányos ellenőrzésére vonatkozólag.

12. A vasúti társaságoknak szerződésileg kötelezett biztosítások az állampénzügy segélyező jótállása mellett változatlanul fenntartatik. Az ezen biztosításokból eredő kötelezettségek azonban mindenekelőtt az illető terület pénzügyi hatósága által teljesítendő.

A mindkét birodalmi részt átmetsző vasutakra, nevezetesen a déli vaspálya, az államvasúttársaság és az építendő kassa-oderbergi vasútra nézve külön megállapodás eszközzése fenntartatik.

13. A két pénzügyminiszter megállapodik abban, hogy a két képviseletnek a pénzlábra vonatkozólag — kizárólagosan az aranyértéknek alapul felvétele mellett és 90‰ finomságú daraboknak, a frank-láb szerint 10, 20 és 25 frankos aranyoknak és 40 krajcáros és egyforintos ezüstpénzeknek, mint váltópénzeknek, verése mellett, — egyenlő előterjesztéseket teud és hogy e tekintetben magát a párisi éremtanáeszközmányban (Münzkonferenz) megállapított elvekhez fogja lehetőleg tartani.

14. Hasonló törvényjavaslatoknak tételére és a szabályoknak egyforma kezelésére nézve, a vámok beszedését, kezelését, az égetett szeszes folyadékok, sör és cukor fogyasztási adóját, valamint a só és dohánygyedárúságot illetőleg, a már felvett s részben ezentúl felveendő jegyzőkönyvekre utaltatik. Hasonlóképen a vám- és kereskedelmi szerződés kidolgozás alatt levő tervezete is, mihelyt e részben az egység létre jő, a jelen egyezmény kiegészítő részeiül tekintendő.

15. Az állampénzügy aktíváinak igazságos felosztása és felszámítása végett külön leszámoló-bizottság („Liquidirungs-Commission”) alakíttatik. Azonban már előre megállapíttatik, hogy a kivetett adóból 1867. év végén fennmaradó aktív hátralékok az adóbeszedésre illetékes pénzügyi hatóság javára esnek minden további beszámítás nélkül. Aláírva: Becke in. p. Lónyay m. p. Mit vorstehendem Übereinkommen einverstanden. Beust m. p. Andrassy m. p.”

Feladat volt, úgymond *Lónyay*, midőn ez egyezményt közíé, az államadóságok járulékaiból elvállalandó terhet bizonyos összegben állapítani meg; s egyszersmind oly intézkedéseket tenni, hogy a közel jövőben kilátásba legyen helyezve az összes államadósághegy alapos rendezése és pedig mindkét félre nézve újabb terhelés nélkül. Elismerték az egyező felek szükségét a sokféle állam-

adósság conversiojának és pedig oly módon, hogy az összes államadósság egységes évjáradéki kölcsönné változtattassék. E conversio első lépés a reductio; s nem is említve a kezelés könnyebbségét, el fog esni azon 23—25 milliónyi törlesztési összeg, mely új meg új, mindig terhesebb kölcsönök kötésére kényszerítené az államot. Az adósságtörlesztés, ahol fölösleg van, célszerű intézkedés; ahol e törlesztés csak mindig terhesebb kölcsönökkel teljesítetik, ott a vállalt kötelezettség teljesítése is mindinkább bizonytalanabbá válván, az államhitelezőkre nézve is káros lehet. A conversio nézve a két minisztérium már 1868 május 1-jére tartozik közösen megállapított törvényjavaslatot terjeszteni a két törvényhozás elé. Az államadósságok 1867-ik évi december 31-iki állapotának tisztába hozását vegyes küldöttség eszközözi. 1869. év kezdetétől fogva meg kell szünni a deficitnek. Az 1868-iki év átmeneti év, mely alatt kell elintéztetnie mindannak, ami a pénzügyek és az államadósságok rendszeres kezelésére szükséges. Az 1868-iki deficit a függő adósság növelésével fedezendő.

Ami az államadósság terhéből vállalandó részt illeti: mindenekelőtt elvül állíttatott fel, hogy ez adósságok terhének egy részét Ófelsége többi országai előzetesen elvállalják. Indokolja ezt azon körülmény, hogy az államadóssági tételek közt nevezetes összegek vannak, melyek általában, vagy külön-külön Ófelsége többi országait illetik; továbbá, hogy azon hasznos beruházásokból, melyek a közjöveldelmekből tétettek, aránylag nagyobb összegek fordítottak Ófelsége többi országaira, míg Magyarország hasonló beruházások végett saját hitelét sokkal nagyobb mértékben lesz kénytelen igénybe venni: hogy a tőkék utáni jövedelem, az ú. n. „freie Rente”, mely még nem vonatik kellőleg adózás alá, s ez által az adóképesség is tetemesen nagyobb Ófelsége többi országai- ban; végre, hogy a magyar korona országait aránylag sokkal nagyobb földtehermentesítési adósság terheli. Mindezeknél fogva a magyar minisztérium elébb 32, aztán 30 milliónyi kamatösszeget kívánt praecipuumként levonati. Azonban hosszas értekezés útján 25 milliónyi előzetes levonásra sikerült Ófelsége többi országai minisztériuma részéről a beleegyezést kinyerni. E szerint a conversio keresztülvitele után előálló évi járulékból 25 millió fog Ófelsége többi országai terhére előzetesen levonati. A fennmaradt összegből 28 százalékot óhajtott elvállalni a magyar minisztérium: de két havi tárgyalás után sem eszközölhetett ki 30%-nál kevesebb arányt. A valóságos összes adóbevételek, az államjavadék és bányászat jövedelmeit kivéve, hat évi átlag szerint 28.72%-ot tesznek. De az érintett 1860—1865. évek közt 1861 és 1863 nem mondható rendes évek; s célszerű kormányzat mellett az adóképesség növekedése várható, míg a most megállapított államadóssági járulék összege változást nem szenvedhet. Nem kis áldozat. de az erkölcsi nyereség sem csekély, ha megszűnik a viszály oka köztünk és Ófelsége többi országai közt.

A papírpénzben levő függő adósság iránt a két törvényhozás egyértelműleg intézkedhetik, miután nekünk nincs érdekünkben az agiót megszüntetni, nem egyhamar.

Mindezek után monda Lónyay, hogy a fentebbi pontozatokról Deákot is értesíté, s Deák levelét közölte velem. Az öreg úr válasza csak általánosságokban van tartva. A végleges kiegyezés óhajtható; de az országra elviselhetlen terhet ne vállaljatok. Baj, hogy a közvéleményt már hozzászoktattátok a 28%-hoz, a 30% most rosszul fog esni. A részletek bővebb ismerete nélkül ítéletet nem mondhat az öreg úr; de — úgymond — ott vannak a küldöttség tagjai, ott van különösen Csengery, közöld velük, stb.

Szeptember 15-én.

Lónyay már reggel 9 órakor nálam volt. Kértem őt, a velem közölt egyezmény teljes szövegét ne közölje másokkal, hanem csak az államadósság kérdésére vonatkozó pontokat terjessze elő.

Miért? kérdé Lónyay.

Elmondom, — felelém. Mindjárt az első pontban kötelezi magát a két minisztérium, hogy bármi legyen a quotára nézve a két törvényhozás nézete, a két minisztérium az egyezményben foglalt megállapodást terjeszti tanácsképen Őfelsége elé. Ezzel bizonyosan az volt célotok, hogy a nem parlamenti minisztériumot leköszétek, mintegy kezességet szereztek tőle a javaslat kivételére nézve. De magatokat is lekötöttétek. S mit ígértetek? Hogy bármint vélekedjék a parlament többsége, melynek kebeléből kormányra léptetek, ti nem e többség nézete, nem a parlament határozata, hanem az egyezmény értelmében tanácsoljátok a koronát. Alkotmányos kormány kötelezheti magát arra, hogy tárcáját köti egy kérdés keresztyülviteléhez, s ha nem sikerül átvinnie: lemond; de oly ígérést, minő az említett, aem tehet.

Lónyay belátta ezt. Ők — úgymond — csak az osztrák kormányt akarták lekötni; részükéről, ha az országgyűlés javaslatukat, amely egyébiránt még részleteiben módosítható, nem fogadná el, inkább lelépnének, hogysem ellenkezőt tanácsolnának a fejedelemnek, mint amit a magyar törvényhozás határoz. Azonban — veti hozzá egy kis gondolkozás után — igazad van; e pontot felhasználhatná ellenünk a rosszakarat, amellyel hazánkfiak közt oly bőven találkozunk. S van-e még több észrevételed?

Ami az egész tervet illeti, — viszonzám — még jobban kell combinálnom. Még csak nagyjában számítottam, s azt látom, hogy az eddiginél nagyobb terhet ró a nemzetre. Arról meg vagyok győződve, hogy e terhet, habár igen súlyos, végre is megbírjuk. Ha hosszas alku következtében, kényszerűségből fogadtuk volna el: könnyű volna állásunk. Ez egyezményt egy hónappal előbb kellett volna kötni. Mi akkor egészen más utat követtünk volna az alkudozásban. S ha az alkudozások után azt mondhattuk

volna a törvényhozásnak: „Íme, mindent megkísértettünk, hosszas küzdelem után ennyit tudtunk kivívni. Terhes egyezmény a jelenre, de a jövő kifejlődés minden biztosítékait magában foglalja. Egy pár millióval több teher: de a legnagyobb politikai eredmény, melyre három század óta hiába törekszik a nemzet, pénzügyeinek önállósága, háztartásunk elkülönzése.” Így megállhatnánk. De most rögtönözve hosszas alkudozás nélkül fogadni el oly egyezményt, mely nagyobb terhet hoz a nemzetre, vagy elvetni azt, s azzal a magyar pénzügyek elkülönzését hosszas bizonytalan időre halasztani el: egyaránt nehéz.

Lónyay erre azt válaszolá, hogy ily egyezmény kötése ezelőtt egy hónappal nem volt lehető. A 25 millió praecipuum levonása az államadósságok járulékaiból csak azáltal vált lehetővé, hogy a magyar küldöttség oly kevés quotát ajánlott, s ettől második nyilatkozatában sem tért el.

Tehát — jegyzem meg — a mi alkudozásaink nyomása alatt készült az egyezmény, s most mi állunk az egyezmény nyomása alatt! Elfogadja-e a két küldöttség az egyezményt: nem tudom. Ha igen: arra kérlek Benneteket, miniszterekül, a pénzügyi kérdésekkel összefüggő minden egyezményt és javaslatot együtt terjesszék az országgyűlés elé. Az egész mutatja az őszinte törekvést a magyar háztartás teljes elkülönzésére, a dualismus valóstására. A nagy politikai előnyök, a jövő kifejlés kezességei, melyek e javaslatokban foglaltatnak, ellensúlyozzák azon egy pár milliónyi túlterheltetést, amely az ellenzék kezébe oly hatalmas izgatási fegyvert ad. A másik kérésem az, hogy az államadósságok terhéből elvállalandó részt ne százalékban, hanem összegben fejezzék ki. A százalék, a praecipuum elfogadtatására jó a németekkel szemközt. A quota alkalmazása az államadósságokra ellenkezik 9 magyar felfogással, jobban is hangzik, ha ezt mondjuk 152 millió járulékból csak 30—32 milliót vállaltunk el, mintha azt mondjuk, hogy 30%-ot vállaltunk egy Összezből, melyből előbb lehúztuk a törlesztési járulékot és a praecipuumot. A 30 százalék soknak látszik, könnyű felírni az izgatás zászlójára s a tömeg, amelyet vele izgatunk, nem áll meg nekünk, hogy az előleges levonásokat előtte megmagyarázzuk. Jövőre nézve csak a pragmatica sanctioból folyó költségek fedezésére köttethetvén közös államkölcson, természetes, hogy arra nézve már a közös államügyek költségeinek hozzájárulási aránya lesz irányadó.

Mondám végre Lónyaynak, hogy az egyezmény több pontjának formulázása is félremagyarázásokra szolgáltathat alkalmat, így attól tartok, hogy az adósságoknak, az eddigi kamatélvezet alapján egységes évi járadéki adóssággá conversiója kizárja, vagy legalább nehezíti utóbb, ha csakugyan kikerülhetlen lesz. a reduciót. Azért emelni fel 6%-ra a kamatot, hogy rövid időn megint redukáljuk: nem tartom helyesnek.

Az egyes szakaszokra nézve is tettem röviden észrevételeket. Nem helyeslem különösen a hitelügyre vonatkozó pontok formulázását; nem a 10-ik pont szerkezetét, melyből az is következhetik, hogyha a nemzeti bankra nézve a két fél új törvényes határozatokat nem hoz, a bankmonopólium továbbra is fennmarad.

Az utóbbira nézve azt felelte Lónyay, hogy igyekezni fog e pont határozott értelmét, nehogy ekkép félremagyaráztathassék, a miniszteri tanácsban pótjegyzőkönyvben felvilágosítani. Az a baj, — veté hozzá — hogy nem voltál itt e napokban, s miniszter-társaimmal bármit hiába közlök, vagy nem értik, vagy úgy viselik magokat, mintha nem tartoznék reájok. Egyedül kell küzdenem, s egyszerre annyi nagy kérdéssel foglalkoznom! Mennyi dolgot adnak az administrate napi ügyei mellett, csak a kölcsön, a vasúti szerződések, az indirekt adók fölötti egyezkedések stb.! Ami a jelen egyezményt illeti — monda végre — jól tudom, hogy nem a legjobb, de a terheket, melyeket reá hárít, megbírja Magyarország, s a kifejlődésnek útját nem zárja el, sőt lehetővé teszi azt. Jobbat nem lehetett kivinni.

Elmenvén tőlem Lónyay, igyekeztem magammal tisztába jöni aziránt, mennyi terhet hárít az országra a miniszteri egyezmény.

Íme a számítások eredménye a miniszteri előterjesztés alapján:

Ausztria Magyar korona			
országai			
Közös költségek . . .	87,500.000		
Vámjövedelem	11,000.000		
Marad	76,500.000		
Kerek számmal	77,000.000		
Ez az összeg 70 és 30%.....	53,900.000	23,100.000	
Beligazgatásra	70,000.000	32000.000	
Kiadások	összesen	123,900.000	55,100.000
Bevételek		200,000.000	80,000.000
Kiadások	123,900.000	55,100.000	
Marad adósságokra	76,100.000	24,900.000	
Adósságok kamatai . .	127,633.000		
Pénz- és váltóvesztés	8,000.000		
Összesen	135,633.000		
Ebből levonva a szelvény-			
adót (7%).....	7,080.857		
Marad	128,552.143		
Német-Szlávországok			
praecipuuma	25,000.000	25,000.000	
Fizetendő kamat	103,552.143		

Ez összeg 70 és 30% megosztva	72,486.500	31,065.643
Kamat teherösszege	97,486.500	31,065.643
Fenebbi maradvány	76,100.000	24,900.000
Deficit	21,386.500	6,165.643
De miután a hadügy és tengerészet kiadása valóban 100,000.000 is lesz: ez esetben a valódi deficit	35,386.500	10,165.643

Tehát deficit az első évre és pedig nem csekély. S e deficit 1868-ban még a törlesztési részletből ránk eső teherrel is (legalább 5—6 millióval) szaporodik.

Lónyay igazolta magát előttem, hogy az ország érdekében erélyesen küzdött; igazolta a miniszteri tanács ülése jegyzőkönyvével, melyből kitetszett, hogy különösen a quotára nézve a 28-as arány mellett, egyéb indokokon kívül az Ofelség'e elnöklete alatt folyó évi július 31-én tartott miniszteri ülés határozatára is hivatkozott, mely a 28% arányt már elfogadta. Sokat küzdött, csaknem egy egész éjjel Vössluban, az egyezmény formulázása közben is, Beckével. Mindhiában, — úgymond. Többet kivíni lehetetlen volt.

Szeptember 15-én.

Délelőtt 11 óraker ülése volt az országos küldöttségnek.

Lónyay pénzügyminiszter jelentést tett az államadosságok ügyében kötött egyezményről, az egyezménynek a következő pontjait terjesztvén elő:

„1. Az államadosságokra nézve a két pénzügyi miniszter legfeljebb 1868 május 1-ig az illető törvényhozó testületeknek egy közegyetértséssel szerkesztett előterjesztést teend azon célból, hogy a jelenlegi különböző adóssági címekből származó tételek, egységes és járadéki adóssággá (Rentenschuld) változtassanak át, az eddigi kamatélvezet alapján és a fennálló törlesztési járadékoknak kivihető elenyésztetésével.

2. Egyébiránt már most megállapítatik, hogy a két pénzügyminiszter, mindenik saját törvényhozása elé, oly egyenlő alapokon nyugvó törvényjavaslatot terjesztend, mely szerint az államadosság szükségletének fedezésére a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok évenként 25 millió forintot tevő előzetes megterhelhetést vállaljanak és a fennmaradt teherrészlet ezek és a magyar korona országai közt akkép osztassék fel, mint 70 áll 30-hoz. Ezen elvek szerint fog a fennálló kötelezettségek fedezésére szolgáló 1868-iki szükséglet az illető költségvetésekbe a jövő évre előíratni.

3. Hogy mindkét félre nézve az államadosság fejében teljesítendő fizetési kötelezettség véglegesen és számszerint meghatározatassék, egy vegyes küldöttség fog alakíttatni, mely az államadosságot ellenőrző bizottság eddigi kimutatásainak alapján az államadosságok

1867. évi december 31-iki állapotát kiszámítandja és az összes hitelkönyveket akkép zárandja be, hogy kapcsolatban a különböző tehercímeknek az első pontban említett egységes evjáradéki adóssággá történendő átváltoztatása után és a második pontban kifizetett hozzájárulási arány szerint mindkét félnek meghatározott és többé semmi változás alá nem jöhető évi járadéka kitűnjék.

4. Amennyiben a fentebbi határozmányok folytán az 1868. évben, mind a magyar korona országainak, mind Őfelsége többi országainak budgetjében hiány mutatkoznék, ezen átmeneti év hiánya közös pénzügyi műtét (Creditoperation), még pedig a függő adósság által fedezendő. Ezen adósságszaporulat a két fél által azon arány szerint viselendő, mint áll 70:30-hoz.

5. Azonban határozottan megállapíttatik, hogy az 1869-iki év január 1-től fogva, rendes viszonyok közt az államszükségieteknél ilyen hiánynak, s a deficit hasonló módon fedezésének nem szabad előfordulnia, sőt mindkét részről, minden erővel arra kell törekedni, hogy az államadósságok conversiojának keresztülvitele folytán, az adóképesség emelése és ennek mind a magyar korona országában, mind Őfelsége többi országaiban igazságos igénybevétele mellett, s végre az államkiadások lehető apasztása által az egyensúly a bevételek és kiadások közt helyreállíttassák.

6. Az állampénzügy fennálló jótállása a földtehermentesítési adósságokra nézve érvényben marad; azonban mindkét minisztérium számára határozottan fenntartatik azon jog, hogy az igazgatása alatti területek földtehermentesítési költségének új evjáradéki kölcsönné leendő részletes, vagy egészbeni átváltoztatását alkotmányos úton eszközölhesse; mely esetben, az ebből eredő államadóssági évjáradék többlete az illető ország által lesz fedezendő.

7. Ha mindazonáltal akár a magyar korona országainak, akár Őfelsége többi országainak pénzügyi vezetése azon helyzetbe jönne, hogy saját szükségletét a rendes jövedelmekből nem fedezhetné és ennél fogva saját költségei, vagy a közösügyi kiadások fedezése végett a birodalmi államhitelt kívánná igénybe venni, ez esetben azt csak a másik fél alkotmányos beleegyezése folytán teheti és ha ezen beleegyezés bekövetkezett is, az ily kölcsönből eredő kamattöbblet kizárólag az illető rész terhére esik.

8. Ami azon rendkívüli szükséglet fedezését illeti, mely a közös védelem céljából igényeltetik, ha annak fedezése a két fél rendes budgetjéből ki nem tellik, ez összegek közös pénzügyi műtét által is fedezhetők; azonban csakis a birodalmi tanács és a magyar országgyűlés beleegyezése után, az ekképen támadt terhek azon arány szerint lesznek viselendők, mint áll 70:30-hoz.

9. Azon függő adósság állandósítására nézve, mely államjegyekből áll, a két minisztérium közt külön határozmányok fognak keletkezni és 1868. évben az eziránti javaslatok a törvényhozások elé terjesztetni.

10. A két képviseleti testületnek egy további, közösen megállapítandó törvényjavaslat fog előterjesztetni, az államadóságoknak az állampénzügyminiszter általi kezelésére és a kezdés alkotmányos ellenőrzésére vonatkozólag.

11. Az állampénzügy aktíváinak igazságos felosztása és felszámítása végett külön leszámoló-bizottság alakíttatik. Azonban már előre megállapítatik, hogy a kivetett adókból 1867. évvégével fennmaradt aktív hátralékok az adó beszédésére illetékes pénzügyi hatóság javára esnek, minden további beszámítás nélkül.”

Miután e pontozatokat előadá Lónyay, *gróf Andrássy* még azt is megjegyezte, hogy a két minisztérium közt a közösiügyek költségeinek quotájára nézve is egyesség jött létre és pedig az arányszám a magyar korona országaira nézve 30-ban, a többi országokra nézve 70-ben állapított meg. Csak e feltétel alatt fogadta el az osztrák minisztérium a 25 milliónyi praecipuumot. Hogy azonban a Reichsrath nyomása következtében a 30% hányad utóbb, ha e tárgyban a fejedelemnek kell döntenet, fel ne emelthessék, kötelezték magokat a miniszterek mindkét részről, hogy a két országgyűlés meg nem egyezése esetében, azt fogják előterjesztetni a fejedelemnek.

Tehát a miniszterelnök előadá, hogy oly tárgyban is egyességre léptek, melyben egyezkedni és javaslatot adni az országos küldöttség feladata lett volna. Legalább — mondám — ne mint egyezményt, hanem mint a másik minisztérium „conditio sine qua non”-ként odaállított kikötését adják elé a 30-as quotát.

Beleegyeztek, s én magam szöttem ekkép bele Lónyay előadásába, mely a jegyzőkönyvbe igtattatik.

S bevallani, hogy a másik fél lekötése miatt magok is megígérték, hogy bármi legyen az országgyűlés határozata, ők az alkotmányos miniszterek, ellenkezőleg fogják tanácsolni a koronát. Alkotmányos miniszter tárcáját kötheti valamely tárgy keresztülviteléhez, s ha nem sikerül, lemond, vagy új választás útján a népre hivatkozik: de az ország törvényes formákban nyilvánított akaratával ellenkezőt nem tanácsolhat. És vájjon jót állanak-e a miniszter urak, hogy amikor a quota kérdésében a Felségnek határoznia kell, ugyanazok lesznek a másik fél miniszterei, akiket most lekötötték? Az új miniszterek kötve érzik-e magokat elődeik ígérete által?

Szeptember 19-én.

Harmad napja, hogy a miniszteri egyezmény fölött értekezik a magyar küldöttség.

Oly tárgyat foglal magában az egyezmény, amely fölött a minisztériumnak kell javaslatot adni. *Sennyey* és többen ennél fogva úgy vélekedtek, hogy e különben is bevégzett tényt csak tudomásul vehetjük, de fölötté nem határozhatunk.

De tanácskoznunk kell — mondám én. Az államadóságok

dolgában értekeznünk kell utasításunk szerint a Reichsrath küldöttségével. Tisztába kell jönnünk magunk közt aziránt, mit mondunk ez értekezésben, ha azt nem hisszük, hogy ez értekezés feladata csupán meghallgatni, amit a Reichsrath küldöttsége mond. Aztán a miniszteri egyezmény fölött is valamely véleményt csak kell mondanunk. Tehát tanácskoznunk, értekeznünk kell és pedig nincs okunk sietni. Ily nagy dolog minden oldalról jól megfontolandó. Nagy, válságos percekben nem adatott mindenkinek oly nagyfontosságú tárgy fölött azonnal tisztába jönni.¹ Minél lelkiismeretesebb valaki, annál kevésbé eshetik át könnyen ily kérdéseken, melyek politikai nagy horderejük mellett, az ország anyagi érdekeit oly nagy mértékben érdeklik. Aztán van is idő a minden oldalú vitatásra, fontolgatásra. A quota ügyére nézve azon szerencsés helyzetben vagyunk, hogy nem rajtunk, hanem a Reichsrath küldöttségén van a sor válaszolni. Ezt be kell várnunk, különben az átmenetet a quota kérdésben nem indokolhatjuk. E kérdésben a miniszteri egyezmény által nehéz helyzetbe jutottunk. Azt mondják a miniszter urak, hogy a mi alkudozásaink nyomása folytán voltak csak képesek az előttünk fekvő egyezményt kötni. Mi meg most az ő egyezményük nyomása alatt állunk. Ha egy hónappal előbb kötöttet volna ez egyezmény, más utat követtünk volna alkudozásainkban. Megkísértettük volna azt kedvezőbbé tenni, alkudozások útján. Felülről lefelé alkudtunk volna; míg most alulról mentünk fölfelé. Az eddigi tetteles hozzájárulás alapján indultunk meg, hogy az adóképesség alapján megállapodjunk, azon alapon, amelyet a valósággal behajtott egyenes és közvetett adók hat évi átlaga kijelöl. Most egy oly alapra sodortunk az egyezmény által, mely deficitet mutat. A közönséget hozzászoktattuk a 28% arányhoz, s most 30% áll előttünk. Magában elviselhető volna; de tudnunk kell, mennyi terhet hárít reánk az államadósság. Számot kell vetnünk erőnkkel. S ha számot vetvén, úgy találjuk, hogy Magyarország anyagi ereje kifejtésének lehetőségét nem zárja el az egyezmény: indokokat kell keresnünk, melyekkel a 30%-ra átmenetet igazolhassuk. Ez indokokat csak az előttünk fekvő egyezményből, különösen a praecipumból meríthetjük. Eddig tiltakoztunk az államadósságok terhéből vállalandó rész és a közösügyek quotája együttes és egy elv alapján tárgyalása ellen. S a miniszteri egyezmény szoros kapcsolatba hozta e kérdést; kényszerít elhagyni az alapokat, melyeken mi a quota kérdést megoldandónak

¹Szeptember 17-én így ír feleségének a kérdésről: „Életemben alig voltam nehezebb helyzetben, mint jelenleg, midőn a fennforgó nagy pénzügyi kérdésben határoznom kell. Két nap óta tűnődöm, anélkül, hogy mindeddig végleges megállapodásra jöttem volna. Annyi a megfontolandó minden oldalról, pénzügyi és politikai tekintetben. A minisztérium a mi alkudozásaink nyomása alatt hozott létre egyezményt az osztrákokkal (értem az osztrák minisztériumot) s mi most ez egyezmény nyomása alatt állunk. S a miniszterek utólag közlik a dolgokat és ha megdömmön rá észrevételeimet, sajnálják, hogy előbb nem közölték.”

vettük. E kérdés most egy más kérdéssel hozatik kapcsolatba, amelyre nézve nem mi vagyunk hivatva véleményt adni; feltétellel, mely ha nem fogadtatik el. a quotára nézve ez alapon adandó vélemény is kútba esik. Meg annyi ok, mely azt mutatja, hogy a miniszteri egyezmény fölött nem lehet oly könnyedén keresztülesnünk; hogy afölött, már eljárásunk áthidalása végett is értekezünk, tanácskoznunk kell. S mindezekről elvonatkozva, talán mondhatunk olyasmit, amit a miniszter urak felhasználhatnak, hogy az egyezmény részleteiben még némi változtatások eszközöltessenek, ha a lényegre nézve ezt nem is tehetnék.

Ez indokaim meggyőztek mindenkit, hogy bele kell mennünk a miniszteri egyezmény fölött az eszmecserébe, tanácskozásba, habár e tanácskozások eredményei nem vétetnek is jegyzőkönyvbe.

A miniszterek, *gróf Andrassy* és *Lónyay* is kijelenték, hogy óhajtják ez eszmecserét, habár lényeges változtatást az egyezményben nem is vívhatnak ki többé; óhajtják már azért is, mert a küldöttségnek valamit csak mondani kell az egyezményre. Ha semmit sem mondana a küldöttség — jegyzi meg *Andrassy* — azt is ítéletnek vennék és pedig rosszalónak.

Először is *Ghyczy* monda el nézeteit. Szerinte a küldöttségnek a miniszteri előterjesztést s a másik küldöttség nyilatkozatát az államadósságok ügyében csak ad referendum lehet venni. Véleményt mondani a miniszteri javaslatról már azért is fölösleges, mivel az egyezmény indokait legjobban maga a minisztérium adhatja elő. Más indokokat mi sem mondhatnánk. Legfőbb indokok azok, melyek a praecipuumot igazolják. Ezeket megszerezni is a minisztérium dolga. Ha mindezek mellett a minisztérium véleményt kíván mondani, elmondja *Ghyczy* az ő magánvéleményét. Szerinte az adósság terhe egy részének elvállalása iránt nem határozhat az országgyűlés, míg a Reichsrath mindazon részeit a közösügyi törvénynek, melyek az ő hozzájárulását igénylik, el nem fogadta; míg a vámkereskedelmi s egyéb egyezségek, melyek a törvényhozás által, a közösügyi törvény szerint is, együtt elintézendők, előterjesztve és mindkét részről elfogadva nincsenek. Ha ez érintett egyezkedések reánk nézve kedvező elintézést nyernek: akkor, az önálló fejlődhetés biztosítása tejében, több anyagi áldozatot hozhatunk. Ha az államadósságot előbb elfogadjuk: elvesztjük a kedvező positiót, s a hátralevő egyezkedések egész vonalán vereséget szenvedhetünk. *Ghyczy* ez okból az adóssági ügy megoldásának elhalasztását indítványozná, mindaddig, míg a Reichsrath a közösügyi törvény azon részeit, melyek hozzájárulásától feltételezvék, el nem fogadja; míg a többi egyezkedések, a kereskedelmi és vámszövetség, vasutak, pénzrendszer, indirekt adók kezelése stb. iránt az országgyűlés elé nem terjesztetnek; míg a két minisztérium a conversio iránti javaslatot is el nem készíti. Ami egyébiránt a miniszteri javaslatot illeti: úgy látja, hogy annak sarkpontja a conversio,

mely a jelen kamatélvezet alapján történik, csak a tőkét csökkenti, a kamatot s így a terhet nem; továbbá hosszas idő alatt vihető keresztül; végre kizárja utóbb a deficit megszüntetésének egyedüli módját, a *reductio*t. S az új kötvények kibocsátásával, melyeken Magyarország jóállása is rajta lesz, elvesztjük a jogi alapot, melynek alapján csak annyit ajánlhattunk meg, amennyit megbírtunk, s a *solidaris kötelezettség*nél fogva mi is elvesztjük a jogot a *reductio* követelésére. Ezekhez járul, hogy azt sem tudjuk, mily terhet hárít reánk az egyezmény. Ezt csak a *conversio* után lehetne tudni; akkor tudhatjuk azt is, mivel kevesbedik azon rendszabály által a teher, melyet a *praecipuum*, kevés lévén ahhoz képest, amit e részben adatok alapján is követelhetünk volna, nem mérsékel érezhető arányban. Ez is egy ok az elhalasztásra. 1868-ra tehát, Ghyczy szerint, csak lehetőleg takarékos budget volna készíthető, s a jövedelmek fölöslege beszolgáltatandó a közös költségek fedezésére. A jövő tavaszon pedig együtt intéztetnék el mindaz, aminek elintézése, a közösügyi törvény szerint is, egyszerre intézendő el. Addig egy küldöttség összeállíthatná az adatokat, melyeknek alapján nagyobb *praecipuum*ot lehetne követelni.

Ghyczy indítványával ellentétben, *gróf Szécsen* viszont indítványozta, mondja ki a küldöttség, hogy a *pragmatica sanctio*ból folyó államügyek költségeire a 30% arányt kész elfogadni, azon feltétel alatt, ha a másik részről meg elfogadjatik a 25 milliónyi *praecipuum*. Az államadóságokra nézve pedig nyilatkoztassuk ki, hogy miután a minisztérium, a másik fél minisztériumával folytatott tárgyalások eredményét előterjesztette, kész a küldöttség most már a *Reichsrath* küldötteivel megtartani az értekezést.

A miniszterek, Lónyay és *gróf Andrassy* azon voltak, hogy *gróf Szécsen* indítványa azonnal fogadtassák el. Egyszersmind cáfolták Ghyczy nézeteit. *Lónyay* nem tagadta, hogy aggodalomra van ok, hogy az egyezményhez szó férhet: de a quota és államadóságok kérdését a jövő évre elhalasztani annyi, mint elszalasztani a jelen kedvező alkalmat, annyi, mint a kiegyenlítés művét egy egész év minden eshetőségének tenni ki. Az európai viszonyokat mellőzve, csak a miniszterek személyiségének változhatását említi. *Elismeri* Lónyay, hogy a *kamatreductio* volna a gyökeres orvoslás, mint amely a deficitet egyszerre megszüntetné. Ezt azonban jelenleg keresztülvinni nem lehet. Oda kell tehát törekedni, hogy legalább a *conversio* útján, a törlesztés megszüntetésével, csökkentessék a teher. Az egyezmény Magyarországra nézve kedvezőbb. Első évben is alig mutatkozik egy-két milliónyi deficit, sőt, miután a *conversio* egy második *praecipuum*ot adand, ezt is meg lehet szüntetni. Nem így Ausztriában. Ott nagy deficit marad, melyet, ha a *Reichsrath* megszüntetni képes nem lesz, amidőn a börze emberei mellett az adózók is szót emelnek, végre is kénytelen lesz a *reductio*hoz folyamodni.

Még jobban kiemelte ez idő szerint a reductio lehetetlenségét *gróf Andrássy*. Amerika és Olaszország is mélyen elmerült — úgymond — adósságba, s mégsem redukált, mivel jól tudják, hogy az állam, mely anyagi kötelezettségeinek nem tesz eleget, magát erkölcsileg tönkreteszi. S legkevésbé tanácsos nekünk javasolni a reductiot. Mennyi ellenséges elem támadna ezáltal ellenünk a birodalomban és a birodalmon kívül, mondván, íme már is mily eredményeket szül Magyarország új jogi állapota! Ne higgyük, hogy a reductio csak egy-két nagy bankár zsebében érdekelné, milliók érdekeit sértené az, az államkötelezvények az európai közvagyon tényezőit képezvén. De, ha az egyetlen indok, mely a reductiot igazolhatná: a segély egyéb módjának lehetetlensége, fennállana is, akkor se nekünk, hanem azoknak kellene azt kimondaniuk, akik az adósságot csinálták, s akikre a teherből és a deficitből is a nagyobb rész jut. Ami a szőnyegen levő kérdések megoldásának elhalasztását illeti, ezt a miniszterelnök a lehető legrosszabb expediciensnek tartja. Az egész terhet rajtunk hagyja e javaslat, egyetlen előny nélkül, mely a megoldásból következne. Fenntartja a tributarius viszonyt, melynél fogva másnak kell kiszolgáltatnunk mindazt, ami összevont saját költségvetésünk fedezésén túl fennmarad. Az az aggodalom sem áll, hogy a Reichsrath irányában a közösügyi törvény keresztülvitelére nézve az államadósság elintézése után semmi kényszerítő eszköz nem marad fel. A Reichsrath máris elfogadta a paritás és delegatiók elvét, s magukkal a szőnyegen fekvő kérdésekkel is rendre elfogadja részenként közösügyi törvényünk legfontosabb intézkedéseit.

Trefort minden aggodalom nélkül elfogadja a miniszteri egyezményt, elfogadja *gróf Szécsen* indítványát.

Nem így *Somssich Pál*. Neki aggodalmai vannak. A miniszteri egyezmény — úgymond — nincs összhangzásban a közösügyi törvénnyel. E törvény külön alapot, külön számítást, külön eljárást szab a közös költségek quotájára és az államadósságokra nézve, s a miniszteri egyezmény mindkét tárgyat egy alapon, egy számítás szerint, ugyanazon módon intézi el. Ellenkezik a törvény szellemével, szavaival az államadósságok solidaritásának elvállalása is. Törvényszerűit méltányosság az alap, nem quota. A magyar törvény csak segélyt akar nyújtani, hogy az örökös tartományok jóléte a felhalmozott terhek alatt össze ne roskadjon; s az egyezmény kölcsönös jótállást vállal, anélkül, hogy tudnók, képes lesz a nemzet annak megfelelni?

Én kezdetben az államadósságok kérdésének elhalasztása mellett voltam, azt hi vén, hogy kényszeríteniünk kell a németeket a reductiora, amikor aztán kevesebb összegből szükségkép kevesebbet vállalhatunk. Meggyőződtem, hogy ez nem lehet. A németek semmikép se egyeztek volna bele, hogy a quota és az államadósság-kérdés végel döntésében elkülöníttessék. Másrésztől meggyőződtem arról, hogy

az udvar és Beust mindent elkövetnek az egyezés létrehozására; s úgy hívem, hogy minisztereink nyilatkozata dacára sikerül még az egyezményen, ha nyomást gyakorlunk, lényeges módosításokat eszközölni. Elhatároztam ez okból, határozott *ellenzéki állást* foglalni e kérdésben; s ha az összeget nem is sikerül alábbszállítanom, bármi módon megdöntöm az államadósságok solidaritása elvét.

Mindenekelőtt előrebocsátani, hogy az államadósságok kérdésében legelőször is azt a kérdést óhajtottam volna megvitattatni, vajjon ez adósságok terhét, mind mi, mind ő Felsege többi országai együttl is megbírjuk-e? Ha az eredmény az lett volna, hogy nem: akkor előállott volna a lehetetlenség esete, az egyedüli indok, mely a reductiot igazolhatná, s bármi súlyosak lettek volna e lépés következményei, mielőbb hozzá kellett volna nyulni ez egyedüli gyökeres orvosi szerhez. Ha a miniszteri egyezmény fogadtatik el, jövőre lehetetlenné válik ez eszköz alkalmazása. A conversio, mely a jelen kamatélvezet alapján történik, kizárja annak lehetőségét ezentúl. Ugyanaz a kormány, ugyanaz a törvényhozás, mely a jelen kötvényeket 6%-os kötvényekkel cseréli fel, amidőn egyik kézzel a kisebb tőkékért nagyobb kamatban nyújt kárpótlást, nem foszthatja meg a másik kézzel e kárpótlástól a kamat reductiojával a hitelezőket. Óhajtottam volna továbbá, hogy mielőtt a jelen egyezmény fölött véleményt mondunk, határozott fogalmunk lehetett volna ez egyezmény sarkpontjáról, a conversioról, annak, különösen a kamatnélküli sorsjegy és az ezüstkamatú kölcsönöket illetőleg, lehetőségéről, módjáról és eredményeiről. Az egyezmény maga is képesnek vallja be a conversio elve általános alkalmazhatását, amidőn a törlesztési járadékok kivihető (vagy a német szöveg szerint: „mit thunlichstem Wegfall von Amortisationskosten”) megszüntetéséről szól. Míg a conversio módját és eredményét nem ismerem, azt sem tudom, mennyi a teher, melyet Magyarországra az egyezmény hárít. Mondatik, hogy a teljes conversio után 32 millió lesz az államadósságokból elvállalható rész. a conversio előtt pedig az amortisatio miatt 3872 millió. Míg a „kivihető”, a „thunlichst” szó horderejét nem tudjuk, a terhet sem tudhatjuk, melyet vállalunk. Nézetem szerint már ez oknál fogva is szükséges lett volna, mielőtt az egyezmény megkötetett, hogy tisztába jöttek volna a németek, akiket illet e részben az intézkedés, a conversio tervével, s annak főbb elveit közölték volna velünk, úgy hogy csak a végrehajtás halasztatott volna el az év végéig, vagy a jövő évi májusig. Annál szükségesebb lett volna ez, mivel, amint a pénzügyminiszter úr is kiemelte, időközben a minisztériumok is változhatnak, s az egyezmény idéztem kifejezése után megtörténhetnék, hogy egy jövődő osztrák pénzügyminiszter úgy találhatná, miszerint az egész conversio nem „thunlich”. Ha a conversio főbb elvei, amint nézetem szerint nem csak kívánatos, de szükséges is lett volna, felvették volna az egyezménybe: óhajtottam volna kikötni, hogy kétféle új kötvények adassanak ki, azon

összeg erejéig, mely az általunk elvállalt évjáradékok tőkájének megfelelő, a magyar korona országainak jótállásával, s azon összeg erejéig, mely az Ófelsége többi országaira eső évjáradékok tőkájének megfelelő, az ő jótállásuk rávezetésével.

Különben hiába mondja a törvény, hogy Magyarország méltányossági tekintetből csak egy részt vállal el az államadósságokból; — egyetemes jótállásba vonatik be az adósságok egész összegére nézve, s a pénzügyi és általános politikai válságok folytán a kölcsönös jótállás minden lehető következményeibe besodortatik.

Ami már az államadósságok terhéből általunk vállalandó részt illeti, óhajtottam volna, — mondám továbbá — hogy ha a közügyi quota 30%-ra emeltetik, ezen engedmény fejében az államadósságokból Ófelsége többi országai által vállalandó előzetes teher (praecipuum, Vorbelastung) nagyobb, legalább 30 millió lett volna. A 25 millió nem felel meg azon összegeknek, melyek a praecipuum elvét igazolható adatok alapján a méltányosság szempontjából Ófelsége többi országainak külön betudandók lennének. E részben a miniszter urak felhasználhatták volna a magyar országos küldöttség nyomását, kötelesek is lettek volna felhasználni, mivel a közügyi költségek arányát illetőleg nem volt joguk egyezményre lépni. Ez iránt alkudozni és javaslatot adni az országos küldöttség feladata. Jól tudom, hogy e két kérdés egyszerre való elintézését indokolhatni. A Reichs rath küldöttsége jegyzőkönyvi kivonatában egyetlen okoskodás van, amelyre nem feleltem az általam készített válasziratban. Azt mondja a nevezett küldöttség, hogy az ő „Leistungsfähigkeit”-jokat nem határozhatják meg előbb, míg nem tudják, mi marad reájuk az államadósságokból. Erre mi csak azt felelhetünk volna, hogy mi meg nem tudhatjuk, mit vállalhatunk az államadósságokból, míg azt nem tudjuk, minő terhet hárít reánk a közügyek quotája. Mit válaszolhattak volna erre nekünk a németek? Azt, hogy tehát egyikünk sem boldogul, ha a két kérdést egyszerre nem kísértjük megoldani. A logica helyes; de abból, hogy a két tárgy egyszerre intéztetik el, nem következik, hogy ugyanazon elv alapján is intéztessék el. Böven kifejtettük a németeknek adott válaszukban, hogy a quotánál arányszámról lehet szó, az államadósságnál határozottan kifejezett összegről. A quota köteles részt fejez ki, míg az államadósságnál, jogi álláspontunkat megtartva, csak önként megajánlott összegről szólhatunk. Nem tagadom, hogy ez összeg arányszámban is kifejezhető, sőt megengedem, hogy az összeg meghatározása bizonyos arány alkalmazásával hozathatik ki, oly módon, hogy a németekre is megnyugtató legyen. Ez azonban az indokolásra tartozik a németekkel szemben. A magyar törvényhozás elé, ha sikert óhajtunk, oly alakban kell terjeszteni a dolgot, amely leginkább megfelel a magyar felfogásnak, a törvény szellemének és betűjének. Az összeg a fődolog, s nem az eljárás, amely szerint a kormány, vagy küldöttség az összeget kiszámította. Én tehát azt kívánom,

hogy az államadóságok terhéből Magyarországra eső rész nem arányszámban, hanem határozott összegben fejeztessék ki. Ha ez összeg 1868-ra nagyobb, mint a conversio után lesz, fejeztessék ki ez utóbbi összeg, oly megjegyzéssel, hogy 1868-ban még a törlesztés meg nem szüntetése miatt, az elvállalt összeghez ennyi s ennyi járul. A nemzetnek tudnia kell határozottan az összeget, melyet elvállal. Az első, amit tőlünk kérdeznek, ha hazamegyünk, az lesz: mily összeg hárul Magyarországra az egyezményből? Erre határozott választ kell adnunk; s hogy ezt tehessük, ki kell tenni az összeget. Miképen gondolnám ezt kitenni, formulázva is előterjesztem.

Átmenvén ezek után a miniszteri egyezmény többi részeire, kiemeltem, hogy előttem a főcél, melyre törekednünk kell, *Magyarország pénzügyi rendszerének lehető elkülönzése, teljes függetlenné tévése*. Az egyik főok, mely miatt a conversiot nem ellenzem, épen az, mivel az államadóságok unificatioja nemcsak lehetővé, de igen könnyűvé teszi, hogy idővel a tőkék is megosztassanak. Ennek lehetőségét szerettem volna én részemről kifejeztetni az egyezmény harmadik szakasza végén, hogy a határozott összegben kifejezendő évi járulék változás alá többé nem eshetik; e járuléknál és annak megfelelő tőkénél nagyobb kötelezettség se a magyar korona országait, se Ófelsége többi országait nem terhelheti; és hogy az 1. §-ban érintett conversio után az államadóságok kezelése elkülönítvén, az ezen szakaszban megállapított évi járulékoknak megfelelő tőkék mindenik fél külön kezelése alá bocsáttatnak. Ez esetben az államadósági kötvényekből annyi fogna számszerint is a magyar korona országai és Ófelsége többi országai külön adóssággönyvébe átíratni, amennyi a megállapított évjáradékok után eső tőkéknek megfelelnek. Magyarország azonban ez eset bekövetkezésével gondoskodni fogna arról, hogy az általa elvállalt tőkék évjáradékai mindazon helyeken felvételtesenek, ahol Ófelsége többi országainak tőkéi után az évjáradékok fizettetnek.

Jól ismerem én azon ellenvetéseket, melyek az államadóságok megosztása ellen, főleg a hitelezők aggodalmainak szempontjából, s a kezelés egyszerűbb és kevésbbé költséges volta tekintetéből is felhozathatnak. De nézetem szerint ez aggodalmak merőben alaptalanok. Az állam hitelezőire nézve semmi sem nyújt kevesebb biztosítékot a jelen állapotnál, melyben az államadóságot egyik fél sem tekinti magáénak, s valahányszor a közterhek könnyítése szóba jő, mindig a nem általa csinált adósságok reductiojára gondol mindenik fél. Ha a közös adósságok mindenik fél által elvállalt részei az illető felek saját külön adósságaival egyesítettnek, bizonyára saját hitele érdekében is, inkább fog óvakodni mindenik fél a hitelezők jogát bármi tekintetben megcsorbítani. S ha mindenik fél külön adósságainak kezelése különben is igényel külön adminisztrációt, az az ellenvetés sem állhat, hogy a kezelés költségei a tőkék megosztása után a kettős kezelés következtében szaporodnának

Midőn ezek szerint a tőkék megosztása elleni aggodalmak alaptalanok, fontos okok vannak, — mondám folytatólag — amelyek legalább a megosztás lehetősége elvének és kulcsának kimondását már most tanácsolják. Mellőzöm azon magában is döntő tekintetet, melyből kiindultam, *a magyar pénzügyi rendszer teljes elkülönzésére törekvést* . . . Csak két körülményt említek meg. Az erélyesség azt tanácsolja, hogy az európai ügyek minden lehetőségeit tekintetbe vegyük. Részemről nemcsak nem óhajtom, sőt hazámra nézve valódi szerencsétlenségnek tartanám, de azért, amint a németországi dolgok fejlődnek, megtörténhetik, hogy részint a német mozgalom hevétől elragadva önként, részint fegyveres erővel kényszerítve, Ausztria német részei a birodalomtól elszakíttatnak. S mi történik akkor, ha nem mondjuk ki előre, hogy csak az általunk elvállalt évjáradékoknak megfelelő tőkék erejéig vállaltunk szolidaritást az adóságokért, s e szolidaritás megszűnik, mihelyt mi az évjáradékainknak megfelelő tőkéket elvállaltuk és így a tőke megosztásnak mind lehetőségét, mind kulcsát előre meg nem állapítjuk? Az történhetik, hogy a győzelmes Németország bizonyára nem csinál praecipuumot, hanem a német nép számarányának megfelelő terhet elvállalván, a terhek nagyobb részét azon népek vállain hagyja, melyek azokért szolidáris kötelezettséget vállaltak. De mellőzzük e ránk nézve legrosszabb esetet. Tegyük fel, hogy a most szerződő felek egyike annyira rendezheti pénzügyeit, hogy némi fölöslege is van, s terheit törleszteni óhajtaná, míg a másik fél pénzügyei nem fejlődnek ennyire. Miért legyen ez esetben egyik fél a másik által, a közös kezelés miatt, a törlesztésben s pénzügyei önálló rendezésében korlátozva?

Ha mindezen indokok mellett sem tartja lehetőnek a miniszteri am a tőkék megosztását: akkor óhajtom, hogy az általunk magyaroktól elvállalandó évjáradék határozott összegben állandóan megállapítatván, az eddigi államadóságok kezelése hagyassék egészen Öfelsége többi országainak, oly kijelentés mellett, hogy évjáradékunk, az annak megfelelő tőkék törlesztésével, végkép megszűnik; vagy pedig, ha a kezelés együtt marad, legalább oly alakban, mely ellen a hitelezőknek sem lehet kifogása, írjuk körül, meddig terjed kötelezettségünk, t. i. az általunk elvállalt összeg erejéig, kimondván, hogy szabadságában áll a szerződő felek bármelyikének a reá eső évjáradékokat. az ezeknek megfelelő tőkék törlesztésével rendre megváltani, s amely arányban halad előre a törlesztés, azon arányban szállítatik le az illető fél évjáradéka. míg a teljes törlesztés után minden kötelezettség megszűnik.

Amint a hitelügy jövőre rendeztetik az egyezményben, az ellen is kifogás van részemről.

A 4-ik szakasz végén az mondatik, hogy az 1868-iki deficittek függő adóssággal fedeztetnek, s e függő adósság azon arány szerint osztatik meg a felek közt, mint 30 áll 70-hez. Részemről számítást

tevéen, úgy találtam, hogy a valószínű deficitek nem ezen, hanem részünkre kedvezőbb arányban állanak egymáshoz. Ha a pénzügy-miniszter úr is e nézeten van, akkor e szakaszban a megosztás kulcsául azon arány veendő, amelyben egyik fél deficite áll a másikéhoz.

Még több kifogásom van az 5. és 7. szakaszok ellen. Az 5-ik szakasz, midőn az adóképesség emelését is egyik tényezőül veszi a deficit megszüntetésére, arra látszik utalni, hogy az adók emeltet-hetnek, s ez úton fedeztethetik a deficit, melynek összegéről sem lehet biztos tudomásunk, míg a conversio módozatait és terjedelmét nem ismerjük. S a 7-ik szakasz megengedvén, hogy egyik fél saját deficite fedezésére is igénybe vegye a másik fél jótállását, attól tarthatni, hogy e kölcsönös jótállást minden esetben követelendik a hitelezők, mely esetben mindenik fél akadályozva lesz pénzügyi rendszere önnálló kifejtésében. Nem is említtem a kellemetlen feszültséget a két országsoport közt, midőn egyik a másiknak e jótállást megtagadja. S ha megadja: minő értelme lesz e jótállásnak, ha a jótálló fél vagyonával nem kezeskedik a másikért? Végre azt sem kell felednünk, hogy a közösügyi törvény 56. és 57. szakaszai csak oly kölcsönökre mondják jövőre közösnek a hitelügyet, melyek közös érdekekben, közösen vétetnek fel. Mindezeknél fogva én a miniszteri egyezmény 5., 7. és 8-ik szakaszait a következő újonnan szerkesztett szakaszokkal óhajtanám felcseréltetni:

5. §. 1869. év január 1-től fogva a deficit hasonló módon (függő adóssággal) fedezése rendes körülmények közt többé nem fordulhat elő; s mind a delegatioknak a közös költségvetés megállapításánál, mind a külön törvényhozásoknak saját költségvetéseik készítésénél, mindenkép oda kell törekedniük, hogy a bevételek és kiadások közt az egyensúly mindkét fél háztartásában okvetlenül helyreállíttassék.

7. §. Ha mindazonáltal akár a magyar korona országainak, akár Ófelsége többi országainak pénzügyi vezetése azon helyzetbe jönne, hogy saját szükségletét a rendes jövedelmekből nem fedezhetné: e szükséglet fedezésére mindenik fél csak saját hitelét használhatja.

8. §. Oly esetekben, midőn mind a magyar korona országai, mind Ófelsége többi országai érdekében, különösen a pragmatica sanctioból folyó közös államügyek rendkívüli költségeinek fedezése végett célszerűnek fog mutatkozni valamely új kölcsönt Magyarország közösügyi törvényének 56. és 57. §§. értelmében a két törvényhozás közös beleegyezésével, közösen venni fel: az új kölcsön terhei és ha bármelyik fél részéről szükségesnek találtatnék, tőkái is, a magyar korona országai és Ófelsége többi országai közt azon arányban lesznek megosztandók, amely a közös államügyek költségeinek fedezésére nézve megállapított.

Megjegyzem továbbá, hogy a földtehermentesítési kötvényekre nézve a közös jótállás kimondását, s e kötvények körül a külön

törvényhozások részére, amelyeknek körébe tartozik különben is az azok fölötti rendelkezés, bármely jognak egyezményileg kikötését szükségtelennek tartom, s így a miniszteri egyezmény 6. §-a fölösleges.

Végül kijelentem, hogy az általam kifejtett nézetekhez, különösen a szolidaritás kérdését illetőleg annyira ragaszkodom, hogy ha azon nézetek el nem fogadtnának, részemről különvéleményt terjesztek az országgyűlés elé.

Előadásom, mint látszik, nagy hatással volt. Voltak ugyan, akik egyes állításaimat cáfolták, mint *gróf Zichy Ferenc*, *gróf Szécsen*, a kik az államadóságok feloszthatlansága mellett szólottak; s magok a miniszterek, *Lónyay* és *Andrássy* is a szolidaritás elvét védtek: mások azonban, mint *Fest Imre*, aki az egyezmény kétes kifejezéseit emelte ki, valamint *Somssich*, *Gyhyczy* és *gróf Bethlen Farhas*, különösen a szolidaritást illetőleg az általam fejtegetett elveket védtek.

Gróf Bethlen Farkas így nyilatkozott: A birodalmi adósság évi terhe, leszámítva az amortisatiót és levonva a 7,000.000 szelvényi adót, teszem 128,633.000 frtot. Ez összegből leszámítva 25,000.000 frtot, mely összeget a német-szlávországok előlegesen elvállalnák, fennmarad 103,633.000 frt. Ennek 30%-a 31,089.900 frt. Vállaljunk el minden conversio nélkül kerek számmal 32 milliót, de oly kikötéssel, hogy a meghatározott évi járadék csak azon esetben jöhet változás alá, ha a szelvényi adó növelése által a teher apadna, vagy más pénzügyi műtét által az évi teher összege változnék. Ez esetekben is változatlanul álljon az eddigi számarány a magyar korona és Ófelsége többi országainak terhelhetése közt.

Lónyay és *gróf Andrássy* védtek, ahogy tudták, az általuk kötött egyezményt. Védtek ellenem a szolidaritás elvét is az államadóságokra nézve. Annyira újnak, annyira merésznek tűnt íél előttük az államadóságok egysége megoszthatlansága elvének megtámadása, hogy azt valóságos pénzügyi merénységnek tüntették fel, amely ellen az udvartól kezdve le az utolsó bécsi kapusig, akinek állampapírja van, s a hitelezők és az állam érdeke, a börze és a tudomány egyaránt tiltakozik. Rám idézték minisztereink Deáknak a 67-es bizottságban mondott beszédét is, melyben az államadóságok megoszthatlanságát szintén kimondotta. Ami magát az egyezményt illeti: *Andrássy* szerint nem az a kérdés, megüti-e az mindenben a törvény szavát, hiszen az egyezményből is törvény lesz, — hanem az a kérdés, akarunk-e eredményt? Nem tagadja, hogy az előterjesztett javaslatnál jobb combinatio lehetséges, de kivihetőbb nem. *Lónyay* különösen megjegyezte, hogy ő is küzdött a 28% quota mellett, küzdött amellet, hogy az államadóság terhéből Magyarországra elvállalendő rész határozott összegben fejeztessék ki, de Beust és Becke csak azon feltétellel egyeztek bele a 25 millió praecipuumba, ha 30%-ban állapítatik meg a

közös költségek aránya, s ugyanez arány alkalmaztatik a praecipuum levonása után az államadóságokból vállalandó részre is. Mindezek mellett elismerték a ministerek, hogy ha én különvéleményt terjeszték az országgyűlés elé, az ő egyezményük a Deák-pártnál sem számíthat többségre. Elhatározták tehát magukat hosszas szóváltás után, mely köztem és közöttük folyt, hogy az én formulázásaimból ami az államadóságokból vállalandó rész határozott összegben kifejezésére, s azon kikötésre vonatkozik, mely szerint mindenik fél törlesztheti a reá vonatkozó részt stb. megkísérlik keresztülvinni. S e nyilatkozat folytán az általam tett módosítványokat ülés után Lónyay el is kérte, akinek ez alkalommal ismét kijelentem, hogy oly egyezményre, mely az államadóságokra nézve szolidaritásba vonná Magyarországot, soha sem adom szavazatomat, az ellen az ország nevében is tiltakozom s otthon különvéleményt adok.

„Jól van, — válaszolá Lónyay — én megkísértem az új egyezményt!”

S az bizonyára fog sikerülni, — jegyzem meg én. A külpolitika nyomása alatt sikerülnie kell. Tudod, mi súlyt fektetett Salzburgban Napoleon ez egyezés sikerére. Ausztria hatalmi állásának kérdése az. Az alkalom a legkedvezőbb!

„S ha nem sikerül, — felelé Lónyay — ha nem sikerül a kiegyezés, reád hárítok minden felelősséget!”

Ha a szolidaritás kérdésén török meg a kiegyezés: készséggel vállalom el — vizszonám — minden felelősséget.

A conversioról is nyilatkozott *Lónyay*, azonban oly módon, mely mindnyájunkat meggyőzött afelől, hogy a két minisztérium oly alapra fektette egyezményét, amely iránt mindez ideig magok sincsenek tisztában. A feladat volna az amortisatio megszüntetésével 23—24 milliónyi évjáradékot megszüntetni, s még néhány milliót meggazdálkodni. A felállítandó Staatsrenten-Anstalt feladata volna az állampapírokat 6%-os évjáradéki papírokká változtatni át, a régi papírok beváltásával. Az átváltoztatás gyorsabban eszközölhetése végett a régi állampapírok szelvényi adója, s a sorsjegyek nyereményi adója kétszer annyira emeltetnék, mint jelenleg, az új papír ellenben bizonyos időre adómentessé tétetnék. Az amortisatio megszüntetéséhez a „lehető” („thunlich”) melléknevet Becke tette az egyezménybe; ennek ellensúlyozása végett Lónyay azt kívánta, hogy az eddigi kamatélvezet teljes biztosítása helyett az tétesség „az eddigi kamatélvezet alapján”. Ez tehát kevesebbet tenne. Mit? azt nem tudjuk. Azt sem tudjuk, mennyire terjed e szó értelme: lehető. Csak annyit tudunk, hogy még eddig se Lónyay, se Becke nem tudják, mi történik az ezüst, a sorsjegy-kölcsönnel stb. S azon üzenetben, melyet Becke a Reichsrath küldöttségéhez küldött, még más ily kifejezés is foglaltatik. „*Die möglichst umfassende Umwandlung der bisherigen Schuldtitel.*” Mennyire terjed-e szó értelme „*möglichst*”?

Hogy fogadjunk el oly alapot, mely ennyire ingatag, bizonytalan?

A németeknek is kifogása van a conversio ellen, mint halljuk. Lónyay ugyan megjegyezte, hogy ha nem kell a németeknek az amortisatio megszüntetése: fogadjanak el még 25 millió praecipuumot. Ekkor aztán praecipuumképen az egész 50 milliónyi deficit az ő nyakukba hárulna. S feltéve, hogy erre ráállanak: mi lenne eredménye? Közömbös-e előttünk azoknak túlterhelhetése, akikkel a közös ügyekre és azok költségeire nézve egy hajóban evezünk?

Haynald érsek ma szolt először azon szakasz ellen, mely az úrbéri földtehermentesítési kötvényekre nézve szintén kimondja a conversio lehetőségét. A magyar pénzügyminiszter tegnapi nyilatkozata után attól tart, hogy a conversio nagyon reductionalis szagú lesz. Az úrbéri papírok birtokosai érdekében felhossa, hogy azok nagy részére nem áll, amit az állampapírok tulajdonosaira nézve mondanak, hogy börzei áron vették papírjaikat, s a tőkevesztésért az eddig élvezett nagy kamatokkal bőven kárpótolvák. Az úrbéri papírok tulajdonosai közt sokan vannak, akik tökéletes névszerinti értékben voltak kénytelenek elfogadni e papírokat, melyeket az 1848-iki törvényhozás a nemzeti becsület védpaizsa alá helyezett, s minden lehető garanciával ellátott. Szóló érsek csak azon nemzeti, országos érdekekre figyelmezteti a küldöttséget, melyek az egyház által kezelt alapítványokkal kapcsolatban állanak. Azt a kárt, melyet ez alapítványok az úrbéri papírok conversiójával vagy reductiojával szenvednek, nem képes az állam pótolni, amint általában mindenütt, ahol az állam az egyháziak által kezelt alapítványokhoz nyúlt, nagyobb terhek hárultak az államra azontúl, miután az állam budgetjéből volt kénytelen fedezni az alapítványokból fedezett kiadásokat. Így Spanyolországban, így Olaszországban közelebb, egyik olasz miniszternek az olasz parlamentben tett nyilatkozata szerint is.

E felszólalást támogatta *Ghyczy Kálmán* is. S miután én is ismételve felszólaltam az egyezmény 6-ik pontjának kihagyása mellett, a miniszterek beleegyeztek annak kihagyásába. *Lónyay* szerint csak azért vétetett az a pont az egyezménybe, mivel a közös állampénzügynek a magyar földtehermentesítési alapon mintegy 28 milliónyi követelése van, s attól tart, hogy ezt, ha a közös jótállás fenn nem tartatik, visszakövetelik. Ez aggodalmat eloszlatta azon megjegyzésem, hogy viszont nekünk is követelésünk van a közös pénztáron, miután a magyar kincstári javakra is kiadták a kárpótlást, s azt, mintegy 30 milliót, elköltötték.

Végül jelenté *Sennyey*, hogy a Reichsrath küldöttsége öttagú albizottságot óhajtana mindkét részről kiküldetni, avégett, hogy az albizottság tagjai a miniszteri egyezmény némely pontjai iránt egymástól és az albizottságban megjelelendő miniszterektől felvilágosításokat kérjenek. Erre váltig szükség van. Hiszen, amint

hallom, Becke maga bevallotta a birodalmi tanács küldöttségében, hogy a *couversio* iránt másképp gondolkozik, mint magyar kollegája. Ő csak önkéntes *conversiora* gondol, mely a hitelezők kamatélvezetét teljesen meghagyja, Lónyay ellenben kényszerített *conversion* akar és pedig oly módon, hogy az államadósságok terhén is könnyítsen. Innen a kétértelmű szerkezet. Mindenik fél igyekezett utógondolatait bevinni az egyezmény szövegébe.

Az albizottság kiküldése elfogadtatott.

En most nem mentem bele az albizottságba, minden erőltetés dacára. Nézeteimet már elmondám; tudják mind a miniszterek, mind a küldöttség! tagok, Lónyay el is kérte, amiket formuláztam, s aztán, ha magam nem folyók be az új egyezkedésbe közvetlenül, szabadabban nyilatkozható m az új pontozatokról.¹

Szeptember 20-án.

Ma volt a két albizottságnak a két pénzügyminiszter és gróf Andrassy jelenlétében tartott első értekezése.

Eredmény?

Mindkét fél meggyőződött arról, amit már első felszólalásomban kiemeltem, hogy az *amortisatio* megszüntetése az ezüst, sorsjegy, adókölcsonök stb. miatt csak igen kis mértékben „*thunlich*” Tehát a *conversio* az évi járulékok terhén nem könnyít oly mértékben, mint Becke és Lónyay hitték.

A Reichsrath urak közül többen, de csak úgy suttymban, kijelentették, hogy egy százaléknyi kamatreduktióban, mely a hitelezők részéről könnyen elviselhető lenne, beleegyeznének. Azonban tegye a kormány a reduktiót, nem a törvényhozások, melyek az adósságot nem csinálták. Szerintök e rendszabálylyal kellene az abszolutizmusnak pályáját befejezni.

¹ Ezen tanácskozásról írja 1867 szeptember 21-én feleségének: „Sok izgatottságon mentem át ez egypár napon, míg az itt alakult véleményekkel szemben, Lónyay és gróf Andrassy neheztelését is magamra vonva, határozottan felléptem azon terv ellen, mellyel a kiegyezés művét befejezettnek látta már még Podmaniczky is, míg Ghyczy halasztással a felelősséget az országgyűlésre akarta hárítani. Istennek hála, úgy látszik, fellépésemnek lesz sikere. Legalább a már érinthetetlenek mondott terv fölött a minisztériumok megint tanácskoznak. Andrassyt, Lónyayt is megíngattam nézetökben. Már az ülésben kifejezték, hogy előadásomból egyet és mást elfogadnak. Milyen könnyű az ellenzék dolga. Hogy tudnék én kritizálni. S mily könnyű dolog úgy kritizálni, úgy vetni el valamit, hogy az ember tudja, hogy — minoritásban lévén — azzal nem tehet kárt. A többség vezetőin az egész felelősség. S ha a politikában azt követhetnök, amit legjobbnak tartunk! Ha örökösen transigálni, alkudni nem kellene! Veszett állapot! Kétszeresen, százszerosan az a jelen.

Csak már menekülhetnék innen! Ha választókerületem nem mentene fel jövőre ily miszió alól, nem engedem magam megválasztatni. Próbálja más is ezt a dicsőséget; kevésbé lelkiismeretes ember könnyebben átesik a nehézségeken. Hogy irigylem én egynémely kollegámat — például a kis Trefort könnyűséget, gondtalanságot.”

Szeptember 21-én.

Ma a két pénzügyminiszter Vösslauban, hol nyári lakásuk van, ismét tanakodott, egyezkedett.

Én, több barátom felhívása folytán formuláztam szintén egyezményt, aminőt én óhajtanék kötni. Íme a szöveg:

1. Az arány, mely szerint a *pragmatica sanctio* folytán, Magyarország 1867: XII. törvénycikkében közöseknek ismert államügyek költségei a magyar korona országai és Őfelsége többi országai által viselendők, az idézett törvénycikk 19. és 20. szakaszaiban körülírt módon, kölcsönös egyezmény útján, a magyar korona országaira nézve 30, s Őfelsége többi országaira nézve 70 százalékban, tíz évre állapítatik meg.

2. Hogy az államadóságok súlyos terhe alatt, melyet az előbbi kormányrendszerek eljárása összehalmozott, Őfelsége többi országainak jóléte össze ne roskadjon: a magyar korona országai, az idézett közösi törvény 53. és 54. szakaszaiban kikötött feltétel alatt és módon, ez adóságok terhéből egyszersmindenkorra megállapított összegben 30 milliónyi évi járulékot elvállalnak.

3. Ha akár a szelvényi adó emelése, akár egyéb pénzügyi műtét (*conversio, reductio*) következtében, az Őfelsége többi országai részéről történt külön törlesztés esetét kivéve, az adóságok terhe idővel bármikor alábbszállítatik, a magyar korona országai által elvállalt évi járadékok azon arányban lesznek leszállítandók, amelyben a magyar korona országai által vállalt évi járadékok összege az Őfelsége többi országai által fedezett évi járulékhoz áll.

4. Szabadságában áll a magyar korona országainak az általuk elvállalt évi járulékot az annak megfelelő tőkék törlesztésével, rendre törleszteni, s amely arányban halad előre e törlesztés, azon arányban szállítatik alá az érintett évi járulék, míg a teljes törlesztés után a magyar¹ korona országainak e részben minden elvállalt kötelezettsége megszűnik.

5. Ha az államadóságok kötvényei bármikor, bármely pénzügyi műtét folytán, új kötvényekkel cseréltetnek fel, azon törvények közt, melyeknek alapján az új kibocsátások történnek, a jelen törvény is idézendő, az államadóságok évjáradékaira nézve a magyar korona országai által vállalt kötelezettség kiténtetése végett.

6. Az eddigi összes államadóságok kezeléséről és ellenőrzéséről Őfelsége többi országainak külön pénzügyi vezetése és törvényhozása gondoskodik. A magyar korona országai csak annyiban tartatnak fenn alkotmányos közegek által időről időre gyakorlandó betekintést, hogy meggyőződést szerezzenek affelől, miszerint az általuk nyújtott évi járulék csakugyan azon célra fordítatik, amelyre adva van. Önként értetik, hogy e betekintés joga is megszűnik, mihelyt a magyar korona országai által megajánlott évi járulék ez országok részéről teljesen törlesztetett.

7. Közös kezelés és ellenőrzés jövőre is csak azon adósságokra nézve állapítatik meg, amelyek az 1867: XII. törvénycikk 56. §-a értelmében és az abban körülírt módon, a magyar korona országai és Öfelsége többi országai közös érdekében, közös célokra, közösen vétetnek fel és csak akkor, ha a közös kezelésbe mindkét törvényhozás beleegyeznek.

8. Ha akár a magyar korona országai, akár Öfelsége többi országai e közös kezelést célszerűnek nem találnák: a közösen kötött kölcsönöknél csak az, ami a szerződés megkötésére s a felvett pénz miként használására és visszafizetésére vonatkozik, fog közösen megállapítani; a kezelés a két fél külön pénzügyi igazgatása által és külön alkotmányos ellenőrzés mellett, elkülönözve történik.

9. Ehhez képest a felvett tőkék mindjárt a kötvények kibocsátásakor azon arányban, melyet e törvény 1. §-a a közös államügyek költségeinek fedezésére nézve megállapított, olyképp lesznek megosztandók, hogy az ezen aráynak megfelelő tőkék egyik és másik fél adósságkönyvébe szám szerint átiratnak.

10. Az ekkép felvett államadósságok kezelésénél és törlesztésénél mindazon feltételek, amelyek a kölcsön felvételekor meghatározottak, mindkét fél által szorosan szem előtt tartandók s ennek ellenőrzése végett mindkét félnek jogában áll a közösen felvett kölcsönök kezelésébe időről időre kölcsönösen betekinteni.

Akikkel csak közöltem e pontozatokat, mindnyájoknak tetszetek. Ghyczy is kijelentette, hogy mindjárt aláírná. Nem így Lónyay. Hallani sem akar róla, annyira távol esett az ő felfogásától s attól, amit kivihetőnek vélt.

Szeptember 22-én.

Lónyay ma reggel, az államadósságok ügyében, a következő új egyezményt, vagy, amint most már nevezik, pontozatokat közölte velem:

1. 1868. évre nézve megállapítatik, hogy fenntartva a netáni számítási tévedések kiigazítását, a kamatokból járó jövedelmiadónak s a sorsjegykölcsönök utáni nyereséyadiadónak levonása után 145,339.017 forintra számított államadóssági szükségletből a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok 109,237.312, a magyar korona országai pedig 36,101.705 forintot vesznek át. Az ezen összszükségletben foglalt 62,370.387 forintnyi, ezüstben teljesítendő fizetéseket a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok 46,877.801 forint, a magyar korona országai pedig 15,492.586 forint erejéig viselendik.

2. A fentebbi összegek végleges megállapítására vegyes bizottság küldetik ki, mely az eddigi államadósság-ellenőrző bizottság kimutatásainak alapján, az adósságnak 1867 végéni állását kiderítendő, s az összes hitelkönyveket bezárandja. Ha ez alkalommal az 1868-iki

A KVÓTAÜGY TÖRTÉNETE

államköltségvetésbe felvett államadósság mennyiségére vonatkozólag módosítás tűnnék ki, akkor ehhez képest, a két részről hozzájárulási összegek is ugyanoly módon módosíttatnak, amint kiszámítottak volt.

3. 1869-től kezdve a magyar korona országai az 1867 december hó végével fennmaradó s az 1868. évi költségvetésbe befoglalt államadósság után járó kamatokhoz 29,100.000 forintnyi állandó, további változás alá nem eső évi járulékot fizetnek, ebből 12,000.000 frt-ot ércpénzben. Ha azonban az előbbi §-ban fenntartott bizottsági átvizsgálás által az államadósságnak 1867 végén való állására nézve lényeges tévedés mutatkoznék, akkor az itt megállapított állandó hozzájárulási összeg is e különbözetnek megfelelőleg lesz helyreigazítandó, s ennél azon felosztási arány lesz mérvül veendő, mely kiderítésénél alapul szolgált.

4. Egyszersmind egyezségileg megállapítatik, hogy 1868 május 1-ig törvényjavaslat terjesztések elő alkotmányos tárgyalás végett, mely által a jelenleg létező különféle adóssági címek lehetőleg kimerítő módon egységes évjáradéki adóssággá változtassanak át s a pénzügyeknek tökevvisszafizetésekkel terhelhetése lehetőleg könnyíttessék. Ami azon adósságcímek tökevvisszafizetéseit illeti, amelyek természetüknél fogva nem alkalmasak ily egységes évjáradék adóssággá való átváltoztatásra, törvényesen megállapítandó, hogy az ezen visszafizetésekre megkívántató pénzek évenként, a majdani egységes járadékadóssági kötvények kiadása által szereztessenek be, s hogy az ezen pénzszerzésből származó tehertöbbletet a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok vállalják el, s hozzá a magyar korona országai által csak évenkénti egymillió forintnyi állandó összeg fizetessék, ellenben minden, e törlesztések folytán eső kamatoknak, valamint az államadóssági kamatszelvények és sorsjátéki nyeremények után fizetendő adóknak a birodalmi tanácsban képviselt országok javára kell esniök.

5. Amennyiben a fennebbi határozatok alapul vétele mellett a birodalom két felének 1868-iki budgetjeiben hiány fog mutatkozni, e hiány ezen átmeneti évre nézve közös hitelműtét által fog fedeztetni, mely a függő adósság szaporításában állandó; s ezen adósságszaporítás költségeit a két fél azon arányban viselendő, amelyben mindegyikük hozzájárulási hányadával hátramaradt.

6. De határozottan megállapítatik, hogy 1869 január 1-től kezdve a két pénzügyi kormányzat vezérelvét a bevételek és szükségletek közti egyensúly helyreállításának keilend képeznie.

Ha mindamelllett a birodalom két felének pénzügyi kormányzatai, közül valamelyik oly helyzetbe jutna, hogy szükségletének vagy hozzájárulási kötelezettségeinek fedezését a rendes jövedelmi forrásokból kiteremteni nem bírná, akkor az erre megkívántató rendkívüli forrásokból saját hitelére köteles gondoskodni.

7. Midőn mindkét fél érdekében s különösen oly szükségletek fedezésére, melyek a *pragmatica sanctio* értelmében a közös ügyekhez tartoznak, rendkívüli kiadások teendők, s netalán célszerűnek mutat-

közik ezekre az 1867: XII. t.-c. 56. és 57. §-ai értelmében a két törvényhozás (birodalmi tanács és országgyűlés) jóváhagyásával új kölcsönt közösen venni fel: ily esetekben, ha tőkevisszafizetés volna kikötve, ez utóbbi is, a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok s a magyar korona országai között azon arányban fognak megosztatni, amely a kölcsön felvételekor a *pragmatica sanction*ból folyó közös ügyek költségeinek fedezéséhez járulásra nézve fennáll.

8. Az államjegyekből álló függő adósságra nézve mindkét fél közös jóállása fenntartatik. Az ezen adósság szaporítására, valamint jövőben a megalapítására (*Fundirung*) szolgáló rendszabályok csak a két minisztérium, kölcsönös beleegyezésével s a két törvényhozás (birod. tanács és országgyűlés) jóváhagyása mellett jöhetnek létre.

9. Mind a magyar korona országainak, mind Ófelsége többi országainak tetszésekre hagyatik, államadóssági kamattjárdékukat adóssági kötvények törlesztése, vagy készpénzbeli tőkevisszafizetés által csökkenteni. A törlesztett adósságösszeg kamatainak megfelelő összeg ez esetben a törlesztő pénzügyi kormányzat hozzájárulása tartozásából levonatik.

10. Ami azon kötelezettségeinket illeti, melyek a vasúttársulatokat illető, szerződészerű biztosítékokból származnak, ezeket a birodalmi tanácsban képviselt országok, s a magyar korona országai közül azon fél viseli, amelynek területén fekszenek az illető vasutak; s ennek megfelelőleg azon visszafizetések is, melyek netalán valamely társulattól az eddigelé nyert előlegek fejében járnak, ugyanazon országokat illetik. A mindkét fél területét átvágó vasutakra, névszerint a déli, az állam- s az építendő kassa-oderbergi vonalakra, továbbá a Dunagőzhajózási társaságra vonatkozólag külön egyezmény fog köttetni.

11. Külön leszámolási bizottság küldetik ki megvizsgálni és megállapítani a központi pénzügyek követelési tételeit, melyek — az adóhátralékokat és az előbbi szakaszban említett vasúttársulatok iránti követeléseket kizárva — az 1867. évi december hó utolsó napján már lejárt s még ki nem vett kamatok és tőkevisszafizetések fedezésére vannak határozva.

12. Mind a birodalmi tanácsban képviselt országok, mind a magyar korona országai kötelezik magukat a közös kiadási és az államadóssági járulékok fedezésére havi bevételeik egy részletét, mely ezen bevételekhez oly arányban van, mint az összes járulékok összege az illető évi kiadási budgetök főösszegéhez, minden hónapban beszolgáltatni. Ha a havi részletek özszlete ama hozzájárulási tartozás összegét nem érné fel, kötelezik az említett országok magukat a különbözetet bevételeikre való tekintet nélkül, teljesen beszolgáltatni és pedig oly időközökben, hogy a közös pénzügyi háztartás fenn ne akadjon. Ez esetben a közös pénzügyminiszter a magyar korona országainak, vagy Ófelsége többi országainak pénzügyminiszterével kellő egyezményre fog lépni.

Bécsben, 1867 szeptember 20. Lónyay s. k. Becke s. k. A fentebiekhez hozzájárulnak: Andrassy s. k. Beust s. k.”

E pontozatok németből vannak fordítva, meglehetősen szolgai hűséggel.

Ezek ellen, — monda Lónyay — miután bevárta, míg elolvastam, csak nem lehet kifogásod! Hiszen formulázásodat vettük alapul; a 'szolidaritás' elve az államadósságokra nézve megbuktatva stb.

Sokkal jobb egyezmény, mint az előbbi, mondám; de ez ellen is vannak kifogásaim.

Többet kivívni lehetetlen, — viszonzá Lónyay. — Én ez egyezményhez tárcámat kötöm. Vedd által, tüstént átadom!

Köszönöm, csak tartsd meg! — felelém.

Szeptember 23-án.

A miniszterek a ma délelőtt 10 órakor tartott ülésben bemutatták az államadósságok ügyében az újabb pontozatokat.

Az az albizottság, mely még augusztus 10-én a zárszámlák hivatalos adatainak felülvizsgálatára kiküldetett, szintén ma adta be jelentését.

Bemutatta végre elnökünk a Reichsrath küldöttsége válaszát a mi második jegyzékünkre, amelyről magánkörökben elismerték a németek, hogy álláspontukat teljesen megdöntötte. E válasz igazolja a második üzenetünk szerkesztésében követett eljárásomat. Elvi közeledést foglal magában. Szándékom volt a németekkel azt az elvet elfogadtatni, hogy valamely nép adóképeségét csak a valósággal behajtott összes közvetett és közvetlen adók alapján lehet megközelítőleg kiszámítani. Ez alap 28'52—30% közt tüntette volna fel az arányt, amelyet részünkről megajánlhattunk volna. A németek rájöttek a kijelölt alapra, habár némely tényezőket, amelyek pedig épen a legkiáltóbb jelei az adóképeségnek, kihagyandóknak vélték. Könnyű lett volna e tekintetben nézeteiket megigazítani, s annak folytán számításaikat alábbszállítani. Azonban most már nincs szükség erre. Mint értesültünk, kapcsolatban az államadóssági pontozatokkal elfogadták, hogy a közös költségek aránya részünkre 30, s részökre 70 százalékban állapíttassák meg.

Az arány, melyet a mi albizottságunk a közvetett és közvetlen adók hat évi adatainak átlaga alapján kihozott, a határörvidék jövedelmeinek tekintetbe vétele nélkül is megközelíti, s a határország jövedelmeivel felülmúlja a 29 százalékot.

A küldöttség tagjai ez okból, miután a német küldöttség csak a 30 százaléknyi arány feltétel alatt egyezett bele, hogy az államadósságoknál 25 millió a német-szláv országoknak előzetesen terhére írássék, ki mondandónak vélték, hogy részünkről is megajánljuk a 30 százalékot.

Ghyczy, úgy híven, hogy ellenzéki állása úgy kívánja, habár régebben 32—33 százalékot is megadhatónak gondolt, most ragaszkodott a 28.52 százalékhoz. A birodalmi tanáccsal a minisztérium részéről közölt egyik táblázat szerint, az összes adók brutto jövedelmeinek átlaga ez, — oly összeg, melyet már saját albizottságunk is kiigazított.

Miután *Ghyczy* ellenében már a bizottság összes tagjai a 30% mellett nyilatkoztak: engem szólított fel az elnök nyilatkozásra, ki ez alatt egy határozati javaslat formulázásával foglalkoztam.

A többség — mondám — döntött immár e tárgyban. En a többség ezen határozatához csak bizonyos kikötésekkel járulhatok. Ezen feltételeket foglalja magában a határozati javaslat, melyet, amint rögtönözve formuláztam, ezennel előterjesztek:

„Miután a magyar országos küldöttség értesítetett, hogy Ófelsége többi országainak küldöttsége az utolsó nyilatkozatában foglalt javaslattól eltért, s habár feltételesen elfogadta, hogy azon arány, melyben a magyar korona országai az 1867: XII. törvénycikkben közöseknek ismert államügyek költségeihez ezentúl járulandanak, a magyar korona országaira nézve 30, s Ófelsége többi országaira nézve 70 százalékban, 10 évi időszakra, állapíttassák meg: nem tartja az országos küldöttség, már az idő előhaladása miatt is szükségesnek, a birodalmi tanács küldöttségének szeptember 14-én kelt újabb jegyzőkönyvében tett ellenvetésekre felelni, s azon indokok taglalásába és cáfolásába bocsátkozni, amelyek az ezen jegyzőkönyvben ajánlott javaslat mellett — amelytől Ófelsége többi országainak küldöttsége maga is elállott —, felhozattak, hanem azon óhajástól vezéreltetve, hogy a közös költségek aránya ügyében közös javaslat jöjjön létre, az Ófelsége többi országainak küldöttsége által kikötött feltételek fölött a határozást az országgyűlésnek tartva fel, a magyar korona országai részére a 30, s Ófelsége többi országaira nézve a 70 százaléknyi arányt, mindamelllett, hogy az nagyobb terhet ró az országra, mint amennyivel eddig járult a *pragmatica sancti*ből folyó közös terhekhez, késznek nyilatkozik a mindkét részről szintén elfogadott tízévi időszakra, a magyar országgyűlésen javaslatba hozni. Azon reményben teszi ezt a magyar országos küldöttség, hogy a birodalmi tanács által is ez az arány fog megállapíttatni s egyidejűleg a még függőben levő kérdések, amelyekre nézve Ófelsége többi országainak hozzájárulása kívántatik, egész összegükben, az 1867: XII. t.-c. értelmében kedvező megoldást nyernek s ezáltal és a visszanyert Önkormányzat folytán, az ország anyagi ereje azon tíz év alatt, melyre az arány megállapíttatik, emelkedni fog.”

E határozati javaslatot közhelyesléssel fogadták.

Az államadóssági ügyben kötött újabb miniszteri egyezmény délután 5 órakor vétetett tanácskozás alá.

Először is *Ghyczy Kálmán* szólt. Indítványozá, hogy a minisz-

teri előterjesztés tudomásul vétetvén, Őfelsége többi országai küldöttségének annak folytán teendő nyilatkozata az előleges értekezés eredményeként terjesztessék az országgyűlés elé és pedig oly vélemény kíséretében, hogy: 1. az országgyűlés az államadósságok után elvállalandó évi járulék, s így a minisztérium elé terjesztése iránt csak akkor határozzon, ha Őfelsége többi országainak törvényhozása, a közösügyi törvény iránt, annak értelmében nyilatkozván, azon törvény 18. §. rendeletének is elég lesz téve. 2. Az országgyűlés akkor is a minisztérium előterjesztése iránt csak a kötendő egyezményekből még függőben levő egyéb államügyek elintézésével egyidejűleg, ezen egyezmények konkrét eredményeinek tekintetbe vételével határozzon. 3. Az országgyűlés bízza meg a minisztériumot azzal, hogy azon okokat, melyek igénylik, hogy Őfelsége többi országai az államadósságokból a magyar országgyűlés által e részben felállított jogi szemponttól eltekintve, minden esetre előzetes terhet vállaljanak, az állami központi hivataloknál létező, e végre szükséges adatoknak átvizsgálásával kimerítőleg tanulmányoztatván, ezek iránt az országgyűlésnek kellő tájékoztatást szerezzen.

Tehát elhalasztó indítvány, hogy meneküljön Ghyezy a positiv nyilatkozattal járó felelősségtől, s bármiben állapotják meg utóbb pártja, ahhoz csatlakozhassék. Annál kárhuzatosb tartózkodás, mivel nem egyszer monda Ghyczy Bécsben létünk alatt, hogy Örvend, ha 800 milliónyi adósság elvállalásával kijöhetünk. S most elhalasztó indítványt tesz, midőn kétszáz milliónyi tőkével kevesebbnek elfogadása ajánlatik, oly nyomás következtében, amelynél kedvezőbb alkalom alig fordulhat elő.

A bizottság többi tagjai még délelőtt el akarták fogadni a miniszteri egyezményt.

Én előadám, hogy habár a jelen egyezményt sokkal jobb alapokon állónak tartom, mint az előbbent, ez ellen is vannak kifogásaim. Az összeg — mondám — főleg azon okból is, nehogy úgy tűnjék fel, mintha a magyar küldöttség szó nélkül nyugodott volna abban, kilátást hagyva a Reichsrathnak, hogy e részben még kedvezőbb egyezséget is köthet, — az összeg, mely az államadósságokból Magyarországra ez egyezmény szerint hárul, igen nagy. Szerettem volna továbbá, hogy ez összeg végkép megállapított kerek összegben lett volna kifejezve, minden további leszámolás, vagy kiigazítások mellőzésével. Különben most sem tudjuk, minő összeg hárul ránk végre is az államadósságokból; s a leszámolás, a számítási hibák kiigazítása azt teszi fel, hogy nem bizonyos Önkéntesen megajánlott összegről van itt szó, hanem oly mennyiség-ről, mely bizonyos arány szerint számítandó ki. Óhajtottam volna továbbá, hogy ha már csakugyan leszámolásnak lesz még helye az államadósságok összege végleges megállapításánál, e leszámolásnak ne csak az adósságok összege, hanem az activumok, az előbbi

kölcsönökből netalán még ki nem adott kötvények is tekintetbe vétettek volna, s míg a netalán még kiszámítandó passivák az adósságok összegéhez adatnak, az activumok viszont vonatnának le ez összegből. S míg az egyezmény kilátást hagy fenn arra nézve, hogy az év végén találandó status quo szerint az általunk elvállalt összeg növekedni fog, nem köti ki viszont, hogy ez összeg alászállítatik, ha a conversio vagy reductio következtében az államadósságok összes terhe csökkenni fog. Ellenkezőleg, az mondatik, hogy a mi általunk vállalt teher változás alá többé nem eshetik. Ha a conversio által előidézendő könnyítésben mi nem részesülünk: minek akkor egy velünk kötött szerződményben mondatni ki, hogy annak a conversionak és pedig lehető legnagyobb mérvben, meg kell történnie? Miért e conversio vagy reductio ódiúmat magunkra venni, ha abból semmi haszon nem hárulhat reánk? Azt sem helyeselhetem, hogy az általunk vállalt összeg egy része ezüstben fizetendő; s hogy ez összeg fölött külön még egy milliónyi törlesztési összeget vállalunk örökös tributumként. Az évi járadékot törleszthetjük, de e törlesztési járadék folyvást fizetendő. Végre nincs gondoskodva aziránt, miként történik a közösen felveendő kölcsön kezelése. A régi adósságok kezelése kizárólag a német-szláv országokat illeti. Ha új adósságokat közösen kötünk ezentúl, nem zavarhatjuk egybe azokat az eddigi adósságokkal. Vagy *meg* kell osztanunk a tőkétet, s azok kezelését, minden egyes esetben, amint én óhajtom. Vagy *meg* kell állapítani a közös kezelés módját. Mindezt a miniszteri egyezmény eldöntetlenül hagyja. Részemről e mulasztásban csak azért nyugszom' meg, mivel épen amiatt, hogy e tárgyban nem intézkedett az egyezmény, szabadságában fog állani a magyar törvényhozásnak minden egyes esetben, a kölcsön felvételekor, kikötni, minő módot tart legcélszerűbbnek azon kölcsön kezelésére nézve.

A miniszterek, különösen *Lónyay* s a bizottsági tagok közül különösen *gróf Szécsen* mindenképen akarták megnyugtatni aggodalmaimat. Azonban önmaguknak is ellenmondottak. Így azon kérdést illetőleg, vájjon a conversio vagy reductio hasznaiban részesülünk-e mi az egyezmény megkötése után, *Gróf Szécsen* úgy hívé, hogy igen. Mi, úgymond, a 145,000.000-ban megállapított évi járulékból vállaltunk arányos részt: ha ez összeg alábbszállítatik, a mi arányos részünknek is csökkennie kell. *Lónyay* és *gróf Ádrassy* ellenben az ellenkezőt vitatták. Nem lehet — mondának — egy szájjal hideget és meleget fájni. Ha mi a németeket bizonyos összeggel „abfercigoljuk”, ami azután történik az államadósságokkal, az ő dolguk, az ő bajuk és hasznuk. Vagy „Abfertigung”, vagy „szolidaritás és közös kezelés”. Egyébiránt szerintök, nem tarthatni oly conversiotól vagy épen reductiotól, mely az évi járulékokat nagyobb mérvben csökkenthetné. — Az ilyen rendszabály az örökös tartományok népeinek zsebet és hitelét érdekelné főleg. — Az általunk

vállalt összeg utólagos kiigazítása csak ezekben okozhat változást, nagyobb mennyiségre nem fog rúgni. S megjegyzé végre *Lónyay*, hogy a törlesztési összeg sem mondható örökös tributumnak. A megfelelő tőke letételével, e törlesztési összeg is törleszthető.

Ez eszmecsere után, látva, hogy ezúttal többet kivívni se a miniszterek, se a küldöttség tagjai nem tartanak lehetségesnek, fenntartva még némely javítások kivételét az országgyűlésnek, a következő határozati javaslatot indítványoztam:

„A felolvasott pontozatokat, melyek a két minisztérium közt folytatott hosszas tárgyalások s az Őfelsége többi országai küldöttségével tartott értekezések eredményei, olyanoknak találja a magyar országos küldöttség, hogy azok alapján, az 1867: XII. törvénycikk által kikötött feltétel alatt és módon, ha az idézett törvényben érintett egyéb kérdések is, amelyek a két fél kölcsönös beleegyezésével intézendők el, egész összegükben, azon törvény szellemében, s a jogok és érdekek kölcsönös méltánylása alapján egyidejűleg kedvező megoldást nyernek, a magyar korona országai és Őfelsége többi országai közt, az államadóságokra nézve végleges egyezmény jöhet létre. Midőn e szempontból a magyar országos küldöttség, mely e tárgyban javaslatot készíteni hivatva nincsen, az érintett miniszteri pontozatokat az országgyűlés figyelmébe ajánlandóknak véli: nem mulaszthatja el kiemelni azon rendkívüli anyagi és erkölcsi hasznot, mely az államadóságok kérdésének ily alapon, amely Magyarország pénzügyi rendszere önálló kifejtését lehetővé teszi, végleges elintézéséből s ezáltal a kiegyezési mű szerencsés betetőzéséből az országra háruul.”

Ez indítványt köztetszéssel fogadták társaim. „Isten áldjon meg! hogy oly jól eltaláltad, mit kell mondanunk!” — monda *Somssich, Podmaniczhy*, a határozati párt egyik legbecsületesebb tagja, kijelenté, hogy az én indítványom őt is megnyugtatja, kielégíti. Hozzájárul.

Szeptember 34-én.

Rövid tanácskozásunk volt az iránt, mikép szerkesztessék az utolsó, közös ülés jegyzőkönyve.

Engem, kinek véleményét e tárgyban elfogadták, gróf Szécsen-nel és Kautzcal kiküldtek, hogy a másik küldöttség küldötteivel állapítsuk meg a közös jegyzőkönyv alakját.

Ez ülésben tudatták a miniszterek, hogy a német-szláv országok küldöttsége, Plener egyedüli kivételével terjesen elfogadta az újabb miniszteri egyezményt.

Tehát itt Ghyczy, ott Plener. A szélsőségek találkoznak.

Szeptember 25-én.

Délután négy órakor jöttünk össze én, Kautz és gróf Szécsen a német küldöttség albizottságával, bárd Hock, Hopfen¹ és Klum² urakkal. A jegyzőkönyv általam javasolt és készen előterjesztett formáját készséggel elfogadták.

Öt órakor volt az ünnepélyes közös ülés. Rauscher bíbornok és báró Sennyey elnököltek. Jelen volt Beust is. Végül, bár megbízás nélkül, de Őfelsége szándékát egészben jól ismerve, Őfelsége, a császár és apostoli király, köszönetét fejezte ki a két küldöttségnek, hogy egyezmény jött létre. Diplomátától alig várható őszinteséggel nagyon is kiemelte a helyzet kényszerítő parancsát.

Rövid magánbucsu, kölcsönös üdvözlések után elváltunk.

„A viszontlátásra a delegatiokban!” monda dr. Herbstnek Lónyay.

„Sajátlag megfontolandó volna, válaszolt fanyar képpel a most már Németország után epedő centralista, — megfontolandó volna, nem lenne-e jobb a tiszta personal unio?”

„Indítványozzák önök!” szoltam közbe.

Pest, szeptember 29-én.

Pestre visszaérkezve, már ott találtam Deákot.

Előadtam neki, a mik történtek. Helyeselte. Bosszankodott, hogy a szolidaritás kérdésében az ő beszédét is rám olvasták. Ő sem egyezett volna bele — úgymond — oly egyezménybe, mely a szolidaritást az államadósságokra nézve, habár csak hallgatag is, elismerte volna.

S miért nem írtad ezt meg Lónyaynak, midőn véleményedet kikérte? — kérdezem.

A kérdés részleteivel — viszonzá Deák — én nem foglalkoztam. Levelemben én reád hivatkoztam, a te nézetedre, amelyben megnyugszom.

E hivatkozás kétségkívül súlyt adott véleményemnek. Részben ennek köszönhetjük, hogy az első egyezmény megbukott.

S most mit tegyünk az új egyezménnyel? — kérdé Deák.

Előadám véleményemet minden pontra nézve.

Az első pontból — mondám többek közt — kihagyandó az arány, amely szerint az államadósságok után fizetendő járulékok Magyarország és Őfelsége többi országai közt megosztandók. Nem osztályról, nem arányról, hanem bizonyos összegről, melyet önként elvállalunk, lehet szó.

A második szakasz, mely még leszámolástól teszi függővé az

¹ Hopfen Ferenc, a Priv. allgemeine österreichische Bodencreditanstalt igazgatója, a Reichsrath és a delegatio tagja.

² Klum Vince osztrák kereskedelemügyi osztálytanácsos, a Reichsrath tagja.

általunk vállalandó összeg végleges megállapítását, kihagyandó, mint oly intézkedés, mely szintén az arány eszméjével áll kapcsolatban. Az államadosságok állapota ez évben már a novemberi szelvények kifizetése után, nem változik. Az állani hitelkönyvei tehát még az év vége előtt lezárathatnak, s az államadosságok állása megállapítható. Ennélfogva, ha azon aversionalis összeget, melyet elvállalunk, bizonyos számítással akarja is a két egyezkedő miniszter végleg megállapítani, ez azonnal megtörténhetik, s a törvény első pontjába mindjárt beigtattathatik a megállapított összeg. Miként hozták ki ez összeget az egyezkedő miniszterek: nem tartozik reánk.

Az egyezmény első szakasza azon oknál fogva, mivel a conversio ez évben nem történhetik meg, 1868-ra nagyobb részt vet reánk az államadosságok évi járulékából; a végleg elvállalandó Összeg, tekintettel arra, hogy a conversio után a törlesztési járulék csökkenni fog, némileg alászállítva, a 3-ik szakaszban foglaltatik.

Miután a második szakasznál ázt kívántam, hogy a könyvek az államadosságokra nézve még ez év végén, az egyezmény tárgyalása előtt zárassanak le, a harmadik szakaszt úgy óhajtom kezdetni, hogy az *eddig* összes államadosságok után, azon összes adosságok után, amelyeknek könyvei lezártak, vállaljuk el a kiteendő összeget. Óhajtom továbbá, hogy azon jegyzék, mely az év végén lezárt államadosságok kimutatását magában foglalja, közöltessék az országgyűléssel, s az irományok közzé igtattassék. E jegyzékben bizonyosan benne lesz az az összeg is, amellyel az állam a nemzeti banknak tartozik. Ha mi az *eddig* összes adosságok után vállalunk el bizonyos összeget, a bank adosságára nézve többé irányunkban semmiféle igény nem formáltathatik. Általában a múltra nézve az államadosságokat illetőleg, teljesen végezzünk Ófelsége örökös tartományaival.

A harmadik szakasz második pontja, mely az összeg rectificatióját későbbre tartja fenn, az általam javasolt eljárás következtében elmarad.

A negyedik pont egyezményileg állapítja meg a különböző államadossági címeknek egységes járadékadossággá változtatását. E részben az egyezmény mint törvényjavaslat terjesztetik elő alkotmányos tárgyalás végett. Hová? A magyar országgyűlés elé nem terjesztethetik, mert az államadosságok bennünket jogikg nem illetnek. Miért nem mondja tehát ki az egyezmény, hogy a Reichsrath elé terjesztetik e törvényjavaslat? S miután az államadosságok törvényhozása bennünket nem illethet: miért a velünk egyezményben *imperative* szöni bele a conversiót? E szerkezet méltán aggodalommal tölthet el minden magyart. Ha a minisztérium általában szükségesnek tartja a conversio kérdését az egyezménybe belevonni: ám szöjje bele elbeszélőleg, hogy e tárgyban

Őfelsége többi országainak birodalmi tanácsa elé ilyen meg ilyen törvényjavaslat terjesztetik, mintegy bevezetésül az általunk vállalandó törlesztési összeg megemlézése előtt.

Az ötödik szakasz csak az esetben szükséges, ha 1868-ra és 1869-re külön összegekben állapítatik meg a Magyarország által vállalandó járulékok. Mi 1868-ra nagyobb összeget csak az e szakaszban érintett fejlődés alatt vállalhatunk, ha tudniillik a deficit ez évre függő adóssággal fedeztetik. Azonban a németek semmit sem óhajtanak inkább, mint a valuta helyreállítását és semmitől sem tartanak inkább, mint a függő adósságok szaporításától. Ha tehát a németek nem egyeznének bele az 5-ik szakaszban kikötött fedezési módba, akkor a következő alternatívát óhajtanám nekik tételni: „Ha Őfelsége többi országainak törvényhozása az 1868-iki költségvetések hiányainak függő adósság által leendő fedezésébe bele nem egyeznék: a magyar korona országai már az 1868-ik évre azon rendes évi járulékot fogják fizetni, amelynek fizetése különben, a jelen egyezmény szerint csak 1869-ben veszi kezdetét.”

A hatodik szakaszt lehetne ugyan szabatosabban formulázni, de miután épen az én javaslatom következtében ki van mondva benne, hogy ezentúl deficitét mindenik egyezkedő fél saját hitele útján fedezi: nem bolygatom a szerkezetet.

A hetediket is másképp óhajtottam szerkesztetni; azonban e szakasz fenntartja a két egyezkedő fél beleegyezését mind a kölcsön felvételére, mind annak módozataira nézve. Reményilem, hogy a tőke megosztásának kikötése nélkül a magyar törvényhozás közös kölcsön felvételébe többé nem egyezik bele. Így e szakaszt úgy tekintem, mint amely csupán a megosztás kulcsáról rendelkezik.

A nyolcadik szakaszban hibásan mondatik, hogy a függő adósságokra nézve a két fél jótállása *fenntartatik*. Azon adósság csak most *helyeztetik* a mi jótállásunk *alá*. Tehát a szerkezet változtatandó,

A kilencedik szakasz az én művem. Sajnálom, hogy csak eszmém fogadtatott el, nem egyszersmind formulázásom is. Mindegy. Benne foglaltatik a szolidaritás megszakítása; kimondatik az elvnek, hogy csak annyi tőke terhel bennünket, amennyinek járulékát fizetjük; benne van a lehetőség olcsóbb kölcsönrel bármikor törleszteni, amit elvállaltunk.

A tizenkettedik szakasz világosabb szerkezettel cserélendő fel. Óhajtom kihagyatni a „közös pénzügyi háztartás” említését. Részemről soha se egyezem bele az állósított államadósság közös kezelésébe.

Deák többnyire helyeselte, elfogadta e nézeteket.

Lónyay a második szakasz módosítását néni tartá kivihetőnek. Úgy látszik, nem a németektől tartott, hanem a közös miniszterektől és a német miniszterektől. A *conversiót* egyezmény által, minden

eshetőség ellenére, biztosítani akarták. Elismeré, hogy a conversio a németek dolga, de azért nem ítélte azt kimondandónak az egyezményben, hogy, ha nem is a magyar országgyűlésnek, de magának és a magyar minisztereknek befolyást tartson fel a conversio keresztülvitelében. Hiába vitattam, hogy e befolyás öt jogosan néni illetheti.

Az államadósságok kezelését is közösnek óhajtja Lónyay. S e részben Deákot is megingatta. En ismételve kijelentem, hogy e tárgyban Deák ellenében is különvéleményt adok.

A kezelés kérdésének vitatása elhalasztatott.

A negyedik szakasz módosítását Deák is pártolta a miniszterinmmal szemközt, mindazáltal nem tudtuk kivinni.

A többi pontra nézve Deák támogatásával sikerült az egyezmény változtatását keresztülvinni.

AZ 1868. ÉVI XXX. TÖRVÉNYCIKK TÖRTÉNETÉHEZ.

(A horvát kiegészés.)

Csengery Antal az 1869-iki képviselőválasztáson kisebbségben maradt Biharban. Azt az időt, melyet a képviselőház ülései és a bizottsági tárgyalások idáig igénybe vettek, most feljegyzései kidolgozására óhajtotta fordítani. Ezirányú tevékenységét azonban csakhamar kénytelen volt megszakítani, miután a nyár folyamán Nagykánizsán ismét képviselővé választották. Ennek tulajdonítható, hogy rendszeresen vezetett feljegyzéseiből csak az első delegációból kelt leveleit s a horvát kiegészési tárgyalásokra vonatkozó jegyzeteit dolgozhatta fel.

A bizottságnak, mely a horvát kiegészés feltételeinek megállapítására kiküldetett, alig volt olyan tagja, aki a kérdés részleteit Csengerynél alaposabban ismerte volna. Csengery már 1848 előtt, mint a Pesti Hírlap szerkesztője, kimerítő tudósításokban számolt be a horvátországi eseményekről, s a fiumei kérdést is több ízben behatóan ismertette. A szabadságharc után pedig az „Újabbkori ismeretek tárában „Horvátország”, „Az illyrizmus eredete és története Magyarországon 1848-ig”, „Fiume és tenger melléke” címek alatt részletes, a lexikonok szokásos terjedelmét jóval meghaladó tanulmányokat tett közzé.¹

BEVEZETÉS.

E munka a Magyarország e's Horvát-Szlavonországok közt 1868-ban létrejött egyezmény történetét foglalja magában.

Naponkénti feljegyzéseim egyszerű egybeállítására, minden utólagos, gondosabb átdolgozás nélkül.

A kiegészés Magyarország és társországai közt, miként tudva van, már 1866-ban is megkísértett. Hadd álljon itt, bevezetésül, e kísérletről is néhány szó.

A horvát országgyűlés az 1866. évi február 27-én kelt királyi leirat által felszólítottott, hogy tekintettel a magyar országgyűlés mindkét háza felirataiban nyilatkozott előzékenységre, haladéktalanul válasszon küldöttséget, mely a magyar országgyűlés

¹ Újból kiadva: Összegyűjtött Munkái. IV. k., 157—238. 1.

küldöttségével Magyar- és Horvát-Szlavonországok egymáshoz való államjogi viszonyát, s mindkettőjüknek a birodalomhoz való viszonyát tárgyalás alá vegye.

E felhívás következtében a zágrábi országgyűlés 1866 március 10-én tartott ülésében 12 tagból álló küldöttséget választott, oly utasítással, hogy az a magyar országgyűlés küldöttségével értekezvén, az értekezés eredményét mindkét feladatra nézve a „három egy királyság” országgyűlése elé terjeszsze „egyedüli jogérvényes határozás végett”.

E határozatról *dr. Suhaj Imre*,¹ a zágrábi országgyűlés elnöke 1866 március 11-én kelt levelében értesítette a magyar országgyűlés elnökét.

A magyar képviselőház március 17-iki ülésében tárgyalta e levelet. Szintén elhatározta egy 12 tagú országos küldöttség megválasztását. Az utasítás, mely e küldöttségnek adatott, egyelőre csak abban állott:

a) hogy Magyarország területe épsége sértetlenül fentartassék;

b) hogy szem előtt tartassék a *pragmatica sanctio* azon rendelete, mely szerint a magyar korona országait sem lehet egymástól elszakítani;

c) hogy az országos küldöttség megállapodásai csak úgy tekintetnek véglegesen elhatározottaknak, ha a magyar országgyűlés által is helybenhagyatnak.

A magyar főrendiház március 24-én egyértelműleg hozzájárult e határozathoz.

A két küldöttség 1866 április 19-én jött először egybe.

A magyar küldöttség tagjai voltak: a felsőház részéről *gróf Mailáth Antal*,² *gróf Szécsen Antal*, *Szögyény-Marich László*³ és *Jankovich László*,⁴ s a képviselők közül *gróf Andrássy Gyula*, *Csengery Antal*, *Deák Ferenc*, *báró Eötvös József*, *Ghyczy Kálmán*, *gróf Mikó Imre*, *Somssich Pál*, *Siskovich József*

A horvát küldöttség pedig a következő tagokból állott: *Strossmayer József* püspök,⁵ *Cejndié Av'elin*,⁶ *báró Kuslan Károly*,⁷

¹ Dr. Suhaj Imre (1822—1889), 1851—1867-ig egyetemi tanár, 1868—69. a horvát országgyűlés tagja és elnöke, tagja volt a magyar delegációnak is, aki híve volt a kiegyezésnek. 1869-ben min. tanácsos a horvát minisztériumban, 1871-ben belügyi osztályfőnök, 1872 óta kúriai bíró. 1889 nov. 29-én halt el Budapesten.

² Gr. Majláth Antal kir. fő asztalnokmester.

³ Szögyény-Marich László (1806 — 1899) ekkor fehérmegyei főispán volt,

⁴ Jankovich László Somogy megye főispánja.

⁵ Strossmayer József (1815—1905) diakovári püspök, a horvát nemzeti törekvések egyik vezéralakja; Magyarországgal éles ellentétben állott.

⁶ Cepulic Avelin, 1860. horvát nemzeti párti képviselő, 1868-ban a fiumei törvényszék ülnöke.

⁷ Br. Kuslan Károly; 1839-ben ügyvédi vizsgát tett Pesten; 1848-ban részt vett a prágai szláv kongresszuson. 1861., 1865-ben követ.

*dr. Klaic Mihály*¹ *Mrazovic Mátyás* ügyvéd,² *Perkovac János*,³ *Prica Miksa*⁴ *dr. Raczky Ferenc* kanonok,⁵ *Smaic Bertalan*⁶ *dr. Suhaj Imre*, *dr. Subotic János*.⁷ A tizenkettedik tag, *dr. Vranicany József*⁸ még a küldöttség elindulása előtt, meghalt Horvátországban.

A magyar küldöttség Mailáth Antal grófot, a horvát Strossmayer püspököt választotta elnökévé. Előadó magyar részről *Csmgery Antal*, a horvátok részéről *Perhovac*.

Az április 19-iki értekezletben megállapított az eljárás, a tárgyalások módja.

Az 1861-iki magyar feliratban tett nyilatkozathoz híven, mint nemzet nemzettel, ország országgal kívántak a horvátok velünk alkudozni. Ehhez képest az egyezkedés egészen nemzetközi alakot öltött. Mindenik küldöttség külön tanácskozott és határozott. A megállapodásokat jegyzékben közöltük egymással, mindenik fél a maga nyelvén, hiteles fordítást is mellékelve. Ha egyik fél úgy kívánta: közös értekezés tartatott ugyan, de csupán eszmecsere, kölcsönös felvilágosítások végett. A jegyzékváltás eredményei együttes ülésben vétettek jegyzőkönyvbe. Az együttes ülés egyedüli főadata volt e szerint konstatálni a megállapodásokat. Ez ülésben, mint házigazda, a horvátok beleegyezésével, sőt az ő indítványuk folytán, gróf Mailáth Antal elnökölt. A közös jegyzőkönyvet, mely magyar és horvát nyelven készült, a közös elnök s mindkét jegyző vagy előadó aláírta.

Az első közös ülés, melyben az eljárás s a közös ülés tartása iránti megállapodások iktattak jegyzőkönyvbe, április 21-én tartatott.

A tárgyalások nyelve a magánértekezletekben német, az együttes ülésben részünkről magyar, a horvátok részéről horvát volt.

A horvátok közül csak *dr. Suhaj* beszélt magyarul és *Smaic Bertalan*, ki 1848 előtt bukkari követ volt a magyar országgyűlésen, értett egy keveset.

¹ Dr. Klaic Mihály 1861-ben a dalmát tartománygyűlés, 1865-ben a horvát országgyűlés tagja.

² Mrazovic Mátyás (1824—1896) ügyvéd, 1861-ben a horvát országgyűlés tagja, később zágrábi polgármester.

³ Perkovac János (1826—1871) hírlapíró, 1861-ben a horvát országgyűlés tagja.

⁴ Prica Miksa, 1861-ben nemzeti párti képviselő, később a zágrábi hétszemélyes tábla elnöke.

⁵ Dr. Eacki Ferenc (1829—1874), 1861-ban zágrábi kanonok, 1866-ban a zágrábi akadémia elnöke, történetíró.

⁶ Smaic Bertalan, a fumei tengerészeti hivatal felügyelője.

⁷ Dr. Subotic János (1817—1886) volt költő; jogot Pesten tanult, azután ügyvéd lett Pesten és Újvidéken. 1860-ban szerémi alispán, 1865-ban képviselő, 1867—68. hírlapíró.

⁸ Dr. Vranicany József (1831—1866), 1860-ban nemzeti párti képviselő.

Magánértekezésekben a magyar küldöttség részéről *Deák Ferenc*, a horvátok nevében *Strossmayer* vitte a szót. Volt egy tanácskozási, amelyben Deák másfél óráig tartó német beszédet tartott. A horvátok csodálták világos meggyőző fejtegetését. Strossmayer mindig készült megbotránkozást mondott, nagy frázisokkal, magát tüzelve, egészen nekivörösödve. Csak Eötvös bámulta szónoki erét; részemről mindig megbotránkozottam előadásán mely a pátoszból soha sem szállt alá, s értekezletünket szláv népgyűlésnek tekintette. Egy alkalommal, az Akadémia Kisfaludy-termében, mikor arról beszélt, hogy üldözték a magyarok 1848-ban a horvátokat, Deák türelmét veszítve, kirúgta maga alól a széket, s kiment. A horvátok összenéztek. Strossmayer zavarba jött, fülíg pirult, aztán elkezdte magát menteni, hogy nem volt szándéka sérteni, s ha olyasmit mondott, ami botránkozató, bocsánatot kér. Közülünk egy-két tag, akik Strossmayerhez közelebb ültek, kezdte magyarázni a pánszláv apostolnak, mennyire igaztalan vádja a magyarok ellen; mondák, hogy éppen Jelacich hirdetett statáriumot a magyar-érzelműek ellen stb. Ez alatt ketten kimentünk, s rábírtuk Deákot, jöjjön vissza. Visszajött. Strossmayer ismét bocsánatot kért, s szónoki pátoszából kiesve, csakhamar végezte beszédét.

A tárgyalások folyama és eredménye látható az országos küldöttség jelentéséből, az országos irományok közt.

Senki sem hitte közülünk, hogy azon alapon, melyet a horvát országgyűlés kijelölt, t. i. ez országgyűlés 1861-ben hozott XLII. cikkelye alapján, s oly férfiakkal, minők, az egy Suhaj kivételével, a horvát küldöttség fent elősorolt tagjai voltak, egyezmény jöhessen létre.

Suhaj monda nekem, hogy ha a kormány őszintén akarta volna az uniót, most már úgy ülnék itt közöttetek, mint az erdélyi képviselők.

Az események megmutatták, hogy igaza volt.

A horvát reakció csak úgy veszélyes ránk nézve, ha felülről nyer támaszt. Mihelyt az 1867: XII. törvénycikk, s a quota és államadósság iránti egyezmény létrejött: a magyar kormánynak kezébe volt adva a horvát-kérdés megoldásának kulcsa.

S mi más alapokon jött létre az 1868-iki horvát egyezmény, mint amelyek a 66-iki alkudozásokban kimondattak.

1866-ban a magyar országos küldöttség a legszélsőbb illírpárt küldötteivel állott szemben, akiknek nevében a déli Slavia apostola. Strossmayer vitte a szót, s akik között két horvát septemvir (Prica és Subotic), a nagy hivatalokra és ezért külön állásra törekvő horvát proletár értelmiség képviselői, továbbá magának Strossmayernek ügyvéde (Mrazovic) az erkölcsileg mélyen sülyedt, s a déli szlávok mozgalmában szerepre vágó Cepulic, az osztrák-horvát reakció kompromittált eszköze (Sniaic B.), az illírpárti Pozor magyarfaló szerkesztője (Perkovac), s a hajdani illír dicsőség (?) emlékeim

csüggő Racki kanonok, a horvát irodalom ezen Horvát Istvánja stb. voltak. Az uniót Magyarországgal e férfiak között egyedül a becsületes Suliaj viselte szívéen.

Csoda-e, ha e küldöttséggel szemben nem remélt másképen eredményt a magyar küldöttség, mint a teljes független autonómia megadásával.

Maguk a küldöttség tagjai is megijedtek e nagy engedményen. Srnaic azonnal sietett hozzám. Régi ismerősöm, még 1844-ből az országgyűlésről. Szeret latinul beszélni. „Cur nobis dedistis tantam autonómiám! úgymond; dedissetis nobis potius Fiume!”

A pénzügyi autonómiától rémültek meg. Hogyan fedezik a közös költségeket is, közigazgatásuk költségeit is? Mindazáltal elfogadták a magyar küldöttség ajánlatát.

E mellett azonban Fiumét is követelték.

Kijelentették, hogy erre nem alkuszunk.

S nekik meg enélkül nem kell az egyezés.

Fejük hódítási vágyakkal tele. Nem volt elég, hogy Szerem, Pozsega, Verőce megyékre nézve jogainkat nem vitattuk, nem tartván érdekünkben állónak déli szláv elemünket erősíteni. Kívánták, habár aztán a nevet kitörölték jegyzékükből, Boszniát is. Kívánták, ismerjük el legalább virtuális jogukat Muraközre is.

Kihalásunkra vagy nota esetére számít-e Horvátország? kérdezé bosszankodva Deák.

A horvát küldöttség nem óhajtotta az uniót Magyarországgal. Ok külön állásukra s területi kiegészítettésükre óhajtották megnyerni elismerésünket. Akkor aztán beleegyeztek volna, hogy ők is küldenek követeket a magyar korona országai — delegatíójába. Azonban e küldötteiknek is oly állást igényeltek volna Magyarország irányában, amint észjárásuk és nyilatkozataik mutatták, aminővel a magyar korona országai bírnak Ófelsége többi országai irányában. Tudniillik a teljes paritást.

Kiindulási pontuk is merőben különbözött a miénktől. Ok a múltban csak personal uniót láttak; feledve, hogy nem csupán a fejedelem személye, hanem az egész alkotmány, kormányzat és törvényhozás is közös volt. Mi a real unio kapcsát készek voltunk tágitani, ők talteven magukat a *pragmatica sanctio* azon rendeletén, mely a magyar korona országainak feloszthatlanságát is biztosítja, a „*pactum conventum*” annyiszor megcáfolt elmélete alapján valamely laza szövetségi szerződésről beszéltek, mint idegen hatalom más idegen hatalom irányában

S az egyezkedések alatt is változtak nézeteik, amint változtak kilátásaik.

Magyarország és a fejedelem közeledése egymáshoz, s a kiegyezés munkájának csak megindítása is nyomást gyakorolt reájok. Innen az a színlett előzékenység, amellyel kezdetben felléptek.

Mikor Deák¹ elmondta Strossmayernek, mennyi engedményre kész Magyarország: egész elragadtatással ugrott fel a pamlagról a pán-szláv apostol, s megcsókolta Deákot. A pincér belépése szakasztotta félbe contestatióit. Jelenté a pincér, hogy küldöttség van itt, mely Strossmayer püspöknél óhajt tisztelegni. Strossmayer távozott, azonban az ajtóban még egyszer megcsókolta Deákot, s mondta, hogy megkönnyült lélekkel távozik. Egy uradalmi jószágigazgató, Deák ismerőse s véletlenül a vendéglőben (Angol királynő), hol szállva volt, Strossmayer szomszéda, beszélte utóbb, hogy izgatta a püspök a felsővidéki tót küldöttséget, mely Hurbán vezetése alatt tisztelgett nála. „Csak folytonos izgatás, csak kitartás — úgymond. Most üssék a vasat. S egyre kérem, ne higgyenek a magyaroknak, kivált Deáknak, aki mindent ígér, de bizonyosan megcsalja a szlávokat!”

S mikor Deák beváltotta ígéreteit: akkor már kitört a porosz háború. Háttérben felmerült a keleti kérdés is. A horvát küldöttek más hangon kezdtek beszélni. Az egyezsége semmi kilátás; s nekik fontos érdekeik keleten és a tengerpartokon, amelyeket a háború fenyegethet. Sietniök kell haza! Alig volt időnk megtartani az utolsó együttes ülést, s megírni a végső jegyzőkönyvet. Ezt az egyet Perkovac tette fel. Rosszul. Szobájában, az Európánál, írtam újra s ő azonnal lefordította.

Ez ülés után, mikor a horvát küldöttség egy része már el is utazott, küldött hozzám a kis Racki kanonok egy nagy csomag írást, horvát nyelven. Történeti fejtegetés a horvát igények támogatására. „Sajnálom — mondám neki — hogy már lefordítani sincs időnk e polémiát, nemhogy megolvashatók és válaszolhatnánk rá!⁽¹⁾ — „Azonban, jegyzem meg továbbá, nem is ily polémiák útján oldatik meg a magyar-horvát kérdés; csak mindkét részről őszinte legyen a szándok, könnyű lesz a megoldás.”

Úgy történt. A kis Raöki munkája soha még csak szóba sem jött közöttünk, mikor a horvát-magyar egyezmény 1868-ban létrejött.

* * *

1868 április vége felé érkezett meg a horvát küldöttség fővárosunkba.

E küldöttség tagjai: az uniópártból VaJcanovic Antal,² a horvát országgyűlés elnöke s horvátországi pénzügyi felügyelő és pénzügyi miniszteri tanácsos, Bedekovic Kálmán,³ Car János,⁴

¹ Az „Angol királynő „-ben levő szálláson.

² Vakanovic Antal (1808—1894), 1861—1873. képviselő, 1867. a sabor elnöke.

³ Bedekovic Kálmán (1818—1889); az 1861. és 1869-iki saborban unionista képviselő, utóbb varasdi adminisztrátor, 1868. horvát miniszter, 1871-ben bán, 1872-től haláláig horvát miniszter.

⁴ Car János varasdmegyei főjegyző.

*Kraljevic Frigyes,*¹ *gróf Pejacevic János,*² *dr. Suhaj Imre, Stojanovic Antal,*³ *Zuvc József,*⁴ az unió párt vezérszónoka és *tolla és Vukovic István,*⁵ az úgy nevezett nemzeti pártból, melynek eszménye egy nagy déli szláv királyság, Horvátországgal központtal: *Brlic Ignác,*⁶ mint *Zuvc* jellemzé, egy üresfejű horvát, *Zivicovic János,*⁷ szenvedélyes rác és *gróf Jankovic Gyula,*⁵ kit, amint mondják, a mellőztetés, a megsértett hiúság vitt Strossmayer püspök karjaiba. E férfiak közül csak *Bedekovic*, *gróf Pejacevic* és *gróf Jankovic Gyula* beszéltek folyékonyan és jól magyarul, *Sztojanovic*, *Suhaj* és *Zuvc* folyvást elbeszélnek ugyan, de keresve a kifejezéseket; *Car* és *Zivkovic* csak törlik a magyar nyelvet, *Vakanovic* és *Vukovic*, az utóbbi kath. esperes, egy keveset értenek, de nem beszélnek, *Brlic* nem is ért magyarul.

A magyar küldöttség tagjai:

*Botka Tivadar,*⁹ *Csengery Antal, Deák Ferenc, Dózsa Dániel, Ghyczy Kálmán, Horváth Lajos,*¹⁰ *Somssich Tál és Vadnay Lajos*¹¹ a képviselőház, — s *gróf Mailáth Antal, Szőgyény-Marich László, Jankovich László* és *gróf Szécsen Antal* a főrendiház részéről.

Április 28-án jöttünk össze először. Hogy mindnyájan értjük egymást, németül folyt a beszéd.

Természetesen csak a magánértekezletben. Az ünnepélyes ülésben csak a már kész megállapodást vittük be; itt a diplomatikus nyelveken, magyarul és horvátul történnek a jelentések és nyilatkozatok. Vitakozás nem fordulhat elő. Csak konstatáljuk, amiben előre megegyeztünk.

A magyar küldöttség *gróf Majláth Antalt*, a horvát küldöttség pedig *Vakanovic-ot* kérte fel elnökének. Előadónak a magyarok

¹ Kraljevic Frigyes (1823—1877), 1867—1874. pozsegamegyei főispán.

² Gr. Pejacevic János, a pozsonyi országgyűléseken a verőcei kerület magyarérzésű képviselője. Állandóan Budán lakott.

³ Stojanovic Antal ügyvéd, eszéki képviselő.

⁴ Zuvc József horvát képviselő, a zágrábi báni táblához beosztott állami főügyész.

⁵ Vukovic István horvát képviselő, ivaneci plébános.

⁶ Brlic Ignác (1834—1892) 1865-98. unionista képviselő, de később a pártból kivált.

⁷ Zivkovic János 1860. unionista képviselő, a báni tábla ülnöke; 1868. vukovári képviselő.

⁸ Gr. Jankovic Gyula Daruvár-pakraci képviselő.

⁹ Botka Tivadar (1802-1885) politikus és történetíró; 1861—1872 tagja volt a magyar képviselőháznak.

¹⁰ Horváth Lajos (1824—1901) 1868. Miskolc város egyik képviselője, aki tevékeny szerepet vitt a koronázást követő nagy törvényhozási munkálatokban.

¹¹ Vadnay Lajos (megh. 1888) 1861. és 1868. Miskolc város másik képviselője, utóbb a legfőbb ítélőszék bírója.

engem, a horvátok Cár-t választották. Cár kért, közöljem vele a kész jegyzőkönyveket és egyéb netalán felteendő iratokat, amelyeket aztán ő horvátra lefordít.

A közösen tartandó ülések elnökévé, Vakanovic indítványa folytán *gróf Majláth-ot* választottuk. Ő írja alá a közös jegyzőkönyveket, melyek magyar és horvát nyelven vitetnek.

A tárgyalásokra nézve maguk a horvátok ajánlották, hogy a két küldöttség ne váltogasson üzeneteket, hanem közös magán értekezletekben igyekezzék egymás közt tisztába jöni. Az írás, mondának, inkább köti az egyezkedőket. Amit írásban kimondanak, attól bajosabb eltérniök. Az izgatott közvélemény sújtja az engedékenységet.

Azonnal megtartottuk az első magántanácskozmányt. Felhívtuk a horvátokat, formulázzák ők előbb az egyezkedés előleges pontozatait, adják elő kívánataikat. írjanak a fehér lapra, melyet, mint Somssich monda 1861-ben, a magyar országgyűlés számukra fenntartott.

Gróf Andrassy és Lónyay biztosítottak, hogy az országgyűlésen, melynek küldötteivel van dolgunk, nagy többsége van a magyar kormánynak; s ez okból hinnünk lehet, hogy amit e küldöttség ír a fehér lapra, unió leszen és nem szakadás.

Az egész május eltelt, s mi csak nem kaptuk meg a horvátok pontozatait.

Ezalatt ők folyvást maguk közt ülészetek, vitakoztak és — amint mondják — össze is veszték. Az úgynevezett nemzeti párt azon töredéke, melynek tagjait fentebb megneveztem, némely lényeges pontjaiban módosította a többség munkálatát, s amellet különvéleményt is formulázott. Egyszersmind Horvátországban is nagy tevékenységet fejtett ki. A horvát küldöttség uniopárti tagjai számos fenyegető levelet kaptak Zágrábból, amelyeknek hatását csak a derék báni helyettes bátorításai voltak képesek ellensúlyozni.

Végre megkaptuk a horvát küldöttség munkálatát a hírlapokban.

E küldöttség tagjai, mint fentebb emlitem, maguk kértek bennünket, hogy inagántanácskozmányokban folytassuk az egyezkedést, mivel az írott nyilatkozat nehezíti az alkut, köt a közönség előtt. S íme mégis írott, sőt nyomtatott pontozatok, közzétéve épen azok által, akik szerkesztették.

Gyöngeség, csupa gyöngeség!

Igazolni akarták magukat a közönség előtt, mely előtt időközben gyanúsítottak. S hogy igazolhassák: oly pontokban is engedtek a kisebbségnek, amelyeknek képtelenségéről maguk is megvoltak győződve.

Csak egy pontot említek; azt, amelyben egyszersmindenkorra 1,500.000 forintot ajánlanak meg összesen a közös költségekre, s azon felül minden jövedelmüket maguknak tartják meg, s minden beruházásokat Horvát-Szlavonországokban nyakunkba rónak.

Midőn ez ajánlat szemtelenségére figyelmeztettem egyik és másik tagját a horvát küldöttség többségének: azzal menték magukat, hogy e pontot, mely annyira kirí javaslatukból, a kisebbség kívánatára vették fel. Megvultunk győződve, mondának, hogy e pontra nézve számtani adatokat közöl a magyar küldöttség, melyek az érintett ajánlat képtelenségét a horvát közvélemény előtt is kiáltólag felderítik. De e felderítést tőlünk várják; tőlünk az útbaigazítást azon irányba, melyet ők is egyedül kívánatosnak és célszerűnek tartanak Horvátországra nézve.

Azonban június elején nemcsak a hírlapokban, hanem külön levonatokban is megkaptuk, német nyelven, a horvát küldöttség előleges pontozatait.

E pontozatok szövege szóról szóra a következő:

ANTRAG

zu dem

STAATSRECHTLICHEN AUSGLEICHE ZWISCHEN DEM KÖNIGREICHE UNGARN UND DEM KÖNIGREICHE DALMATIEN, CROATIEN, SLAVONIEN.

§ 1.

Die wesentliche Grundlage zu diesem staatsrechtlichen Ausgleiche bildet die pragmatische Sanction, laut welcher beide Königreiche, Ungarn, nämlich, und Dalmatien, Croatien, Slavonien gegenüber sämtlichen unter dem Scepter Sr. k. k. und apostolischen Majestät stehenden Provinzen und gegenüber dem Auslande, eine und *dieselbe staatliche Gemeinschaft bilden*, und zu bilden haben (l. 2:723).

§ 2.

Aus diesem obersten Grundsätze der staatlichen Gemeinschaft und Zusammengehörigkeit der Königreiche Dalmatien, Croatien, Slavonien mit den übrigen Ländern der Set. Stefanskronen ergibt sich mit unabweislicher Folgerung, dass der beiden Königreichen gemeinschaftliche König mit einer und derselben Krone, und mittels eines und desselben Krönungsaktes gekrönt, und dass für beide Königreiche ein gemeinschaftliches auf dem gemeinsamen Reichstage zu vereinbarendes Inauguraldiplom ausgestellt werde.

Es soll das Original nebst der ungarischen auch in der croatischen Sprache verfasst und dem Königreiche Dalmatien, Croatien, Slavonien zugefertigt werden, worin gleichzeitig die Integrität des Königreiches Dalmatien, Croatien, Slavonien und dessen Landesverfassung zu verbürgen ist.

Zudem ist das Inauguraldiplom vom Jahre 1867 im croatischen

Originaltexte nachträglich auszustellen und dem Landtage dieser Königreiche ehemöglichst zukommen zu lassen.

§ 3.

Aus der oben angeführten untheilbaren staatlichen Gemeinschaft folgt ferner: dass die Königreiche Ungarn, Dalmatien, Croatien, Slavonien in allen jenen Angelegenheiten, in welchen dieselben mit den übrigen Provinzen der Monarchie in Berührung kommen und die nunmehr „gemeinschaftliche Angelegenheiten“ benannt werden, eine und dieselbe Vertretung haben müssen und zwar in jener Form der Delegation, wie solche im Art. XII, 1865/7 des ungarischen Reichstages vorgezeichnet ist und deren Rechtsgiltigkeit das Königreich Dalmatien, Croatien, Slavonien nachträglich, jedoch mit der ausdrücklichen Verwahrung auch für sich bindend erklärt, dass in Hinkunft die Zustandebringung solcher Staatsgrundgesetze nicht mehr ohne gesetzlicher Betheiligung des Königreiches Dalmatien, Croatien, Slavonien geschehen dürfe.

§ 4.

Ausser diesen, die Länder der Set. Stefanskronen mit den übrigen Ländern der Monarchie gemeinschaftlich berührenden Angelegenheiten, welche in der bereits gesetzlich bestimmten Institution der Delegationen ihre Vertretung finden und zu welchen die auswärtigen Angelegenheiten, dann jene des Krieges und der Finanzen (§§. 8, 9, 18: XII, 1865/7), sodann jene der Staatsschuld, der Staatsanleihen, der Reichseisenbahnen und des Münzwesens (§§. 53, 56, 65, 66: XII, 1865/7) in dem Umfange und der Form gehören, wie dies Art. XII. 1865/7 bestimmt; bestehen noch andere besondere gemeinschaftliche Angelegenheiten zwischen dem Königreiche Ungarn einerseits, und dem Königreiche Dalmatien, Croatien, Slavonien andererseits, welche hiemit mit gehöriger Berücksichtigung der dem Königreiche Dalmatien, Croatien, Slavonien zustehenden Berechtigungen und der hieraus fließenden Autonomie festgestellt werden und bezüglich welcher die Notwendigkeit einer gemeinschaftlichen Gesetzgebung und Verwaltung mit dem Sitze in der k. Hauptstadt Ofen-Pest anerkannt wird.

§ 5.

Gemeinschaftlich im vorbezogenen Sinne ist die Bewilligung der Rekruten, die Gesetzgebung über die Wehrpflicht und die Bestimmung über die Dislocirung und Verpflegung des Heeres; wobei indess bezüglich des Königreiches Dalmatien, Croatien, Slavonien bestimmt wird: *a)* dass die von den gemeinsam votirten Contingente auf Dalmatien, Croatien, Slavonien entfallende Quote, nach einem und demselben für sämmtliche Länder der Set. Stefanskronen im Reichstages festzustellenden Schlüssel zu bestimmen sei; *b)* dass betreff der auf Dalmatien, Croatien und Slavonien entfallenden Rekruten, analog

der Bestimmung des ungarischen Gesetz-Artikels IX, § 10:1865/7 das Prinzip ihrer Einreihung in die Landesregimenter dieser Königreiche anerkannt und sorgsam beobachtet werde; *c)* dass bei der Einreihung der Rekruten in die Truppenkörper, auf die Eignung derselben Bedacht zu nehmen, namentlich die Rekruten aus dem Küstenlande, wenn nicht ganz, so doch hauptsächlich der Marine zuzuweisen seien; *d)* dass Angesichts des Umstandes, dass in Dalmatien, Croatien und Slavonien im Jahre 1867 die Rekrutirung nach der k. Verordnung vom 28. Dezember 1866 und der derselben zur Grundlage genommenen allgemeinen Wehrpflicht durchgeführt und in Folge dessen sammt den nachtraglichen Stellungen aus Croatien und Slavonien erweisbarer Massen über 1000 Mann mehr, denn im Jahre 1865 der Armee abgeliefert worden sind, besagter Ueberschuss dem Königreiche Croatien und Slavonien bei der nächsten Rekrutirung in Anrechnung und Abschlag zu bringen sei.

§ 6.

Gemeinschaftlich im obenangeführten Sinne ist ferner: die Feststellung des gemeinschaftlichen Staatshaushaltes sammt dem Hofhaushalte für das gemeinsame Staatsoberhaupt, wobei indess bezüglich des Königreiches Dalmatien, Croatien, Slavonien in Berücksichtigung seiner dem Königreiche Ungarn gegenüber minder günstigen materiellen, industriellen und commerciellen Verhältnisse festgestellt wird, dass das Königreich Dalmatien, Croatien und Slavonien seinerseits zur Bedeckung sowohl dieser gemeinschaftlichen, als auch jener im Art. XIV. und XV. 1865/7 festgestellten pragmatischen Auslagen, eine seiner wirklichen Steuerertragsfähigkeit und dem auch von Ungarn gegenüber den übrigen Ländern Sr. Majestät angenommenen Billigkeitsprinzipe (§ 54. XII: 1865/7) entsprechende Aversionalsumme von 1,500.000 fl. (Einer Million und Fünfhunderttausend Gulden öst. W.) alljährlich pünktlich an die gemeinsame Finanzverwaltung abzuführen haben wird; wogegen alle, diese Aversionalsumme übersteigenden Einnahmen im Königreiche Dalmatien, Croatien und Slavonien zur Bedeckung der autonomen Landesbedürfnisse, dem Königreiche Dalmatien, Croatien und Slavonien mit freiem Selbstbestimmungsrechte vorbehalten bleiben.

In diesem Anlasse spricht die Regnicolar-Deputation den Wunsch aus: es mögen die Zollämter zu Sémiin, Mitrowitz, Racsá, Klenak und Jakova aus dem Verbände der strengungarischen Finanzen ausgeschieden und zur Verfügung der Dalmatinisch-Croatisch-Slavonischen autonomen Regierung übergeben werden.

Als weitere derlei gemeinschaftliche Angelegenheiten werden bestimmt: die Bewilligung der bestehenden Steuern, Abgaben und Gefälle; dann die Gesetzgebung über die Prinzipien, nach welchen

derlei neue Steuern oder Abgaben einzuführen und einzubringen wären; die Aufnahme neuer und die Convertirung bestehender Staatsschulden; die Veräusserung, Umwandlung und Belastung des unbeweglichen Staatsvermögens; die Gesetzgebung über Monopole und Regalien; die Prüfung der gemeinsamen Finanzgebarung in ihren sämtlichen Zweigen, und überhaupt alle Finanzangelegenheiten, die den Ländern der Set. Stefanskronen gemeinsam sind.

§ 8.

Gemeinschaftlich sind fernere: das Geld-, Münz- und Zettelwesen, sowie die Feststellung des Münzfusses; die Prüfung und Genehmigung jener Handels- und Staatsverträge, welche die Länder der Set. Stefanskronen belasten, oder eine Gebietsänderung derselben zur Folge haben, die Gesetzgebung über Banken und Privilegien, dann über Mass- und Gewicht-, Marken- und Musterschutz; und überhaupt alle Angelegenheiten des Handels, der Zölle, Telegrafien, Posten, Eisenbahnen, der Reichsstrassen, Flüsse und Häfen, dann der Schifffahrt und jener Kommunikationsmitteln, die das Interesse des Königreiches Dalmatien, Croatien und Slavonien eben so wie jenes Ungarns gemeinsam berühren.

§ 9.

Gemeinschaftlich sind endlich: die Gesetzgebung über das Handels- und Wechselrecht, das Berg- und Seerecht, dann die Gesetzgebung über das Versicherungs- und Vereinswesen, über das Postwesen, die Fremdenpolizei und schlüsslich über die Staatsangehörigkeit und über das Heimatsrecht, mit der Beschränkung, dass die Executive für diese am gemeinsamen Reichstage zu vereinbarenden Gesetze dem Königreiche Dalmatien, Croatien und Slavonien ausdrücklich vorbehalten bleiben müsse, weil solche in das für die Landesautonomie vorbehaltene Justizfach einschlagen.

§ 10.

Als Gesetzgebungsorgan für alle Angelegenheiten, welche in den vorangehenden §§ als solche bezeichnet erscheinen, die allen Ländern der ungarischen Krone gemeinschaftlich sind, kann nur der diesen Ländern gemeinschaftliche alljährig einzuberufende Reichstag zu Pest, beziehentlich die unter § 3. angeführte Institution der Delegation beider Reichshälften angesehen werden, bezüglich deren die Theil- und Einflussnahme des Königreiches Dalmatien, Croatien und Slavonien festgestellt wird.

§ 11.

Die Anzahl der von Dalmatien, Croatien und Slavonien in den gemeinsamen Reichstag zu Pest zu entsendenden Deputirten ist auf Grundlage eines mit den übrigen Ländern der Set. Stefan-Krone gleichen Schlüssels zu bestimmen, demgemäss wünscht die Reg.-

Deputation im Zuge der gegenwärtigen Ausgleichsverhandlung die Anzahl der aus Croatien und Slavonien in den gemeinsamen Reichstag zu entsendenden Deputirten zu beziffern; wobei es selbstverständlich, ist, dass im Falle einer Verminderung der ungarischen Deputirten am gemeinsamen Reichstage, die Anzahl der Dalmatinisch-Croatisch-Slavonischen Vertreter daselbst in eben jenem Verhältnisse herabgemindert wird.

§ 12.

Die auf das Königreich Dalmatien, Croatien, Slavonien zu entfallende Anzahl der Deputirten für den gemeinschaftlichen Reichstag in Pest, wählt der Dalmatinisch-Croatisch-Slavonische-Landtag selbst und unmittelbar aus seiner Mitte und hat deren Mandat für die jeweilige Session des gemeinschaftlichen Reichstages zu gelten.

§ 13.

Die Vertreter des Königreichs Dalmatien, Croatien, Slavonien nehmen am ungar. Reichstage insofern Einfluss, als es sich daselbst um gemeinschaftliche Angelegenheiten handelt, daher ist im gemeinsamen Reichstage die Massnahme zu treffen, dass bei Eröffnung der Session vorerst die gemeinschaftlichen Angelegenheiten vorgenommen und das Gesetz darüber sanctionirt werde, damit sich die Dalmatinisch-Croatisch-Slavonischen Deputirten in den eigenen Landtag verfügen können, der seine Sitzungen während der Abwesenheit der eigenen in den gemeinsamen Reichstag entsendenden Deputirten einzustellen haben wird.

§ 14.

Den Magnaten Dalmatiens, Croatiens, Slavoniens, sofern ihnen Sitz und Stimme im Dalmatinisch-Croatisch-Slavonischen Landtage zukommt, sowie den civil- und geistlichen Würdenträgern gebührt Sitz und Stimme im gemeinschaftlichen Reichstage.

Die Einflussnahme derselben im Oberhause erstreckt sich auf jene Angelegenheiten, für welche auch die Dalmatinisch-Croatisch-Slavonischen Deputirten im Unterhause activirt sind, das ist: für die „gemeinschaftlichen Angelegenheiten“.

Den Magnaten, die in Ungarn begütert sind, steht es frei von ihren Rechten am ungarischen Landtage einen weiteren Gebrauch zu machen.

Endlich haltet die Regnicolar-Deputation an dem altherkömmlichen Gebrauche fest und wünscht Dalmatien, Croatien und Slavonien in das Oberhaus des gemeinschaftlichen Reichstages, aus seinem Landtage nach § 12. zwei Deputirte zu entsenden.

§ 15.

Die Vertreter des Königreichs Dalmatien, Croatien, Slavonien im Unterhause, so wie die Magnaten und Würdenträger im Ober-

hause des ungarischen Reichstages, üben in der Verhandlung über „gemeinschaftliche Angelegenheiten“ das viril Stimmrecht aus.

§ 16.

Wiebald die vom Landtage des Königreichs Dalmatien, Croatien, Slavonien ununterbrochen geforderte Auflösung und Provinzialisierung der Militärgrenze erfolgt, ist die Anzahl der von Dalmatinisch-Croatisch-Slavonischen Landtage in den gemeinsamen Reichstag zu entsendenden Vertreter nach den für Croatien und Slavonien Geltung habenden gemeinsamen Schlüssel zu bestimmen.

§ 17.

In gleicher Weise wird, sobald die so oft geforderte Einverleibung Dalmatiens, das gegen das positive Recht vom Mutterlande noch immer abgetrennt und in die andere Reichshälfte einbezogen ist, zum Königreiche Croatien und durch dieses zur Set. Stefanskronen erfolgt, ist die Anzahl der vom Dalmatinisch-Croatisch-Slavonischen Landtage in den gemeinsamen Reichstag zu entsendenden Deputirten gleich § 16. zu bestimmen.

§ 18.

Sämmtliche Kosten für die Dalmatinisch-Croatisch-Slavonischen Deputirten am gemeinsamen Reichstage verbleiben dieselben, wie jene der ungarischen Deputirten und sind aus der gemeinsamen Dotation zu bedecken.

§ 19.

Nachdem die Einflussnahme des Königreichs Dalmatien, Croatien, Slavonien in der Delegation unter § 3. schon grundsätzlich ausgesprochen wurde.

Nachdem mit Art. XII. 1865/7 der ungarische Reichstag die Concurrenz der Länder der Set. Stefanskronen in der Delegation mit 60 Deputirten schon festgesetzt hat,

nachdem dieses Gesetz die allerhöchste Sanction erlangt und bei der jüngst abgeflossenen Delegation bereits gehandhabt wurde,

wünscht die Regnicolar-Deputation, dass die auf Dalmatien, Croatien, Slavonien zur Delegation entfallende Tangente jenem Schlüssel angepasst werde, welcher für ihre Concurrenz am gemeinschaftlichen Reichstage Geltung hat, daher ist die Anzahl der auf Dalmatien, Croatien und Slavonien zu entfallenden Deputirten, im Zuge der gegenwärtigen Ausgleichs Verhandlung analog § 11. zu vereinbaren.

Die Theilnahme Dalmatiens und der Militärgrenze in der Delegation, bleibt nach Massgabe § 24. 25. der späteren Zeitperiode vorbehalten.

§ 20.

Nachdem die Deputierten in die Delegation von der Krone zu entsenden sind, die Krone aber im gemeinschaftlichen Reichstage die Vertretung findet, so können die obigen Deputierten nur im gemeinschaftlichen Reichstage selbst, gewählt werden.

§ 21.

Zur Wahrung der speciellen Landesinteressen Dalmatiens, Croatiens, Slavoniens im gemeinsamen Ministerrathe in allen jenen Fällen und Angelegenheiten, welche sich auf Dalmatien, Croatien, Slavonien beziehen, wünscht die Regnicolar-Deputation, dass am Sitze der Central-Regierung zu Ofen-Pest, ein dem gemeinschaftlichen Reichstage verantwortlicher Dalmatinisch-Croatisch-Slavonischer Minister aufgestellt werde.

Dieser Minister mit Sitz und Stimme im gemeinsamen Ministerrathe ist als Mittelperson zwischen der Krone und der Landesregierung zu betrachten und wird dessen Wirkungskreis nach Massgabe der vorwaltenden Verhältnisse, jedoch so festgestellt, dass seine Stellung der autonomen Landesregierung nicht abträglich werden könne.

§ 22.

In den gemeinschaftlichen Angelegenheiten übt die Central-Regierung in Dalmatien, Croatien und Slavonien die Executive durch ihre eigenen Organe aus.

In den diessfälligen organisatorischen und Personal-Angelegenheiten hat die Central-Regierung die Executive in Dalmatien, Croatien und Slavonien einverständlich mit der Landesregierung auszuüben.

Insofern in Dalmatien, Croatien, Slavonien keine Organe für die gemeinschaftlichen Ministerien vorhanden wären, wird die Landesregierung die Executive gegenüber den Anordnungen der Central-Regierung im übertragenen Wirkungskreise ausüben.

§ 23.

Die Organe der gemeinsamen Ministerien im Königreiche Dalmatien, Croatien und Slavonien unterstehen dem gemeinschaftlichen Ministerien, die ohne Einwilligung der Landesregierung rücksichtlich dieser Organe keine neue Systemisierung veranlassen können, so wie sie auch gehalten bleiben in ihrem Ressorte in Dalmatien, Croatien und Slavonien selbst, nur Landeskinder dieses Königreiches zu bestellen.

§ 24.

Bezüglich der Croatisch-Slavonischen Militärgrenze, welche zwar zu dem Königreiche Croatien und Slavonien gehört, jedoch ob der vom Mutterlande vollkommen getrennten Gesetzgebung und Verwaltung und resp. ihrer militärischen Einrichtung und Verfassung

eine der Hauptbeschwerden der Landtage des Königreiches Dalmatien, Croatien und Slavonien bildete und bis zu ihrer Auflösung auch bilden wird, erwartet der Landtag der Königreiche Dalmatien, Croatien und Slavonien von der freundlichen Gesinnung des gegenwärtigen Reichstages im Sinne der diesfalls bereits verbürgten Bereitwilligkeit, dass derselbe diese Angelegenheit des Königreiches Dalmatien, Croatien, Slavonien in Bezug auf die endliche Auflösung der Croatisch-Slavonischen Militärgrenze durch einen Reichstags-Beschluss zu der Seinigen machen und in dieser Richtung im Vereine mit dem Landtage des Königreiches Dalmatien, Croatien, Slavonien auch vorgehen, bis zu der Auflösung der Militärgrenze aber jedenfalls dafür einstehen wird: dass die civil-politische und judicielle Verwaltung der Militär-Grenze mit jener von Civil-Croatien und Slavonien vereinigt und dadurch die Militärgrenze mit dem Provinziale zu einem politischen Körper werde, was übrigens auch in dem allerhöchsten Rescripte vom 8-ten November 1861. von Seite der Krone in Aussicht gestellt wurde.

Dasselbe hätte auch mit den noch immer militärisch verwalteten, zu militärischen Zwecken aber vollkommen überflüssig gewordenen „k. k. Militär-Communitäten“ zu geschehen.

§ 25.

Bezüglich Dalmatiens hat die Croatisch-Slavonische Regnicolar-Deputation mit Bedauern die Wahrnehmung gemacht, dass gelegentlich des Ausgleichs-Verhandlung und Vereinbarung, welche alle Länder der Ser. Stefanskronen umfassen sollte, die Frage der Vereinigung Dalmatiens mit Croatien und Slavonien, das ist: die Frage der Reintegration des Königreiches Dalmatien, Croatien, Slavonien und dadurch mittelbar auch der Krone Ungarns mit Stillschweigen übergangen wurde; da doch mit Rücksicht auf die pragmatische Sanction und auf das heilige, nur der Macht der ungünstigen Verhältnisse gewichene Recht des Königreiches Dalmatien, Croatien, Slavonien in jüngst abgelaufener Zeit, wo es sich um die Regelung des staatsrechtlichen Verhältnisses der Länder der ungarischen Krone gegenüber den übrigen Ländern Sr. Majestät auf Grund der pragmatischen Sanction handelte, diese Frage jedenfalls und um so mehr hätte gelöst werden können und sollen, als nebst so vielen, den Dalmatinisch-Croatisch-Slavonischen Landtagen gemachten feierlichen Erklärungen, auch mit den allerhöchsten Rescripte vom 8. November 1861. eben dieser Zeitpunkt, als derjenige bezeichnet wurde, wo diese Frage ihre dem Rechte des Königreiches Dalmatien, Croatien, Slavonien, beziehungsweise der ungarischen Krone entsprechende Lösung hatte finden können. Die Croatisch-Slavonische Reg.-Deputation kann als der Dolmetsch der berechtigten Wünsche und Forderungen der Nation nicht umhin dagegen seine Verwahrung einzulegen, dass das Königreich Dalmatien in Folge obiger Vereinbarung zu der anderen Reichshälfte

zugezählt und dort seine Vertretung findet, dass es sonach in den staatsrechtlichen Verband der Länder des Set. Stefanskronen nicht einbezogen ist. Die Reg. Deputation erwartet, dass der ungar. Reichstag auch dieses Gravamen aller bisherigen, wie auch des gegenwärtigen Landtages, durch einen Reichstagsbeschluss zu dem Seinigen machen und vereint mit Croatien und Slavonien jene Massnahmen treffen wird, die geeignet sein werden, den Weg zur Vereinigung Dalmatiens mit Croatien und Slavonien und dadurch zur Reintegrierung der Krone Ungarns abzubahnen.

Die Regnicolar-Deputation findet in dem diessfalligen Postulate der Reintegrierung des Landes ein Bedingniss, das eben auf der pragmatischen Sanction fusset.

§ 26.

Im ganzen Umfange des Königreichs Dalmatien, Croatien, Slavonien ist die Geschäfts- und Amtssprache sowohl im Ressorte der Landesregierung, als in jenem der gemeinschaftlichen Ministerien, ausschliesslich die croatische.

In der Delegation beider Reichshälften und im gemeinschaftlichen Reichstage selbst, im Unter- wie auch im Oberhause, kann der Deputierten Dalmatiens, Croatiens, Slavoniens und den Magnaten das Recht nicht benommen werden, sich ihrer Landessprache der croatischen zu bedienen.

Die croatisch-slavonischen Vorlagen und Einlaufe beim gemeinschaftlichen Ministerium soll dieses respectieren und es gelangen dessen Eröffnungen an die Landesregierung und Verfügungen an seine Organe in croatischer Sprache zu.

Die Gesetze der gemeinschaftlichen Legislative des ungarischen Reichstages sollen an Dalmatien, Croatien, Slavonien, auch im croatischen Original-Texte ausgefolgt werden.

§ 27.

Das Territorium des Königreichs Dalmatien, Croatien, Slavonien besteht aus den Comitaten:

1. Fiume, mit den Städten Fiume und Buccari.
2. Agram, mit den Städten Agram und Carlstadt.
3. Varasdin, mit der Stadt Varasdin.
4. Kreutz, mit den Städten Kreutz und Kopreinitz.
5. Posega, mit der Stadt Posega.
6. Essek (Verőezer Komitat) mit der Stadt Essek.
7. Sirmier Komitat.

Ferner aus den Grenz-Infant.-Regimentern:

- I. Liccaner.
- II. Ottochaner.
- III. Oguliner.

- IV. Slutuer.
- V. 1-tes Banal.
- VI. 2-tes Banal.
- VII. Varasdiner Kreutzer.
- VIEL. Varasdiner Set. Georger.
- IX. Gradiskaner.
- X. Brooder.
- XE. Peterwardeiner.
- XII. endlich aus den jetzigen Dalmatien.

Die Zusammengehörigkeit dieser Bestandteile zum Königreiche Dalmatien, Croatien, Slavonien bleibt unverletzlich.

§ 28.

Das Königreich Croatien behält sich seine Virtual-Rechte auf die unter osmanischer Herrschaft stehenden, einst zum Königreich Croatien gehörigen Länder vor, wiebald solche der Krone Ungarns einverleibt werden.

§ 29.

Die Stadt Fiume, das ist die Frage der Zugehörigkeit derselben bot den beiden Regnicolar-Deputationen von 1866 Anlass zu wesentlichen Differenzen und die Erfahrung lehrt, dass die Auffassung dieser Frage stets divergierender wird.

Die nunmehrige Regnicolar-Deputation ist im Interesse des gegenseitigen Ausgleiches nicht gewillt, sich in Bezug auf den ein oder dem anderem Lande zustehenden rechtlichen Anspruch auf Fiume eindringlicher einzulassen, da doch hierüber im gemeinschaftlichen Sitzungsprotocolle v. 1866 unter IV., V., VI., VII., VIII., IX. das Weitläufigste enthalten und bei jedem Theile das auf Fiume beanspruchte Recht bereits überreif geworden ist, weil endlich die Regnicolar-Deputation aus jener Abhandlung und der Cernierung der gegenseitigen Ansichten darüber, die Überzeugung schöpft, dass in der Fiumaner Territorialfrage keine gegenseitige Capacitierung Platz greift.

So viel jedoch steht unumstösslich fest und scheint angesichts eines friedlichen Ausgleiches mehr in die Waagschale zu fallen, als jegliche historische Rechtsableitung: dass Fiume auf einer Erdfläche steht, die nicht ungarischer Boden ist, dass Ungarn nur durch und über Croatien seine Interessen in Fiume wahren kann, dass ohne einen befriedigenden Ausgleich mit Croatien jegliche Ansprüche Ungarns auf Fiume unhaltbar blieben und dass überhaupt keine Notwendigkeit besteht diese Frage als weitere Differenzialfrage zu nähren, denn wiebald Dalmatien, Croatien, Slavonien mit Ungarn in den engeren Verband tritt, ist Fiume an und für sich auch diesem Verbände einverleibt und wiebald die Handhabe über die gemeinschaftlichen Angelegenheiten dem ungarischen, als eben gemeinschaftlichen Ministe-

riuin abgetreten wird, erzielt Ungarn Alles, was seine engeren Interessen für Meer und Handel, eventuell für eine Flotte gegenüber Fiume billigerweise erheischen, es müsste denn sein, dass bei strafbarer Auffassung der Fiumaner Frage sich Ungarn gegenüber Dalmatien, Croatien, und Slavonien auf das Feld des Misstrauens versetzen würde.

Es besteht also nach der Auffassung der Regnicolar-Deputation kein staatlicher, kein rechtlicher und auch kein materieller Grund die Fiumaner Frage als eine Frage der National-Ehre auf die biegsame Spitze des Ausgleiches zu versetzen, auf der beide Regnicolar-Deputationen beim besten Vorsatze und festen Willen, im Ausgleichswerke collidieren könnten.

Nur den Umstand glaubt die Regnicolar-Deputation noch anmerken zu müssen, dass die Sympathie Fiumes zu Ungarn, die erfahrungsgemäss als subsidiaer Faktor des Postulates seitens Ungarn betrachtet wird, weder aus staatlichen, noch aus dem Standpunkte des Rechtes zur Entscheidung einer Territorialfrage als Regulator angenommen werden dürfe, ohne sich in den Consequenzen desselben, am anderen Orte, oder zu anderer Zeit unwillkürlich zu verfangen.

Die Regnicolai'-Deputation wünscht daher, dass im Ausgleichswerke selbst, für Fiume keine Ausnahme aufgestellt und dass deren Beziehungen zur ungarischen und croatischen Regierung allen übrigen Municipien des Königreichs Dalmatien, Croatien und Slavonien gleichgestellt werde.

§ 30.

Im Königreiche Dalmatien, Croatien, Slavonien ist für die autonomen Angelegenheiten eine selbstständige, verantwortliche Landesregierung mit dem Sitze in Agram aufzustellen.

§ 31.

In Bezug auf die Landesautonomie wünscht die Regnicolar-Deputation:

Es solle gesetzlich ausgesprochen werden, dass die im § 5, Art. 42, 1861. ausgesprochenen Rechte Königreichs Dalmatien, Croatien, Slavonien, die dasselbe sich ausdrücklich vindiciert anerkannt werden und zwar: dass die Gesetzgebung und Verwaltung in politischen, Cultus- und Unterrichts- und im Justizwesen, so wie die Gerichtsbarkeit in allen Instanzen in diesen Fächern, für den Umfang dieses Königreichs derart unantastbar verbleibe, dass diese Angelegenheiten den Verband mit Ungarn in keiner Weise berühren und anlässlich der Erörterung der gegenseitigen Verhältnisse, nie in Verhandlung genommen werden können.

Hiezu käme noch eventuell die im § 6. vorbehaltene Finanzverwaltung.

§ 32.

An der Spitze der autonomen Landesregierung in Dalmatien, Croatien, Slavonien steht der Banus.

Der Banus ist dem Dalmatinisch-Croatisch-Slavonischen Landtage verantwortlich.

§ 33.

Se. Majestät der König ernennt den Banus und bestimmt dessen Bezüge.

Die Ernennung des Banus hat auf Antrag und unter Contrasignierung des Minister-Präsidenten des ungarischen Reiches zu geschehen.

§ 34.

Nachdem der Ban von Croatien, Dalmatien, Slavonien, nach altherkömmlichem Gebrauche gleichsam eine Militär-Persönlichkeit war, so wünscht die Eegnicolar-Deputation gesetzlich zu bestimmen:

a) Dass die Civilwürde des Banus von dessen Eigenschaft als Militair für die Zukunft getrennt werde und dass keine Militär-Person in Croatien, Dalmatien, Slavonien in die Civil-Angelegenheiten des Landes irgendwelchen Einfluss ausübe.

W Dass dem höchstgestellten Civil-Staatsdiener im Königreiche Dalmatien, Croatien, Slavonien der Titel „Banus von Dalmatien, Croatien und Slavonien“ gegeben werde.

cj Der nunmehr zu ernennende Banus aus dem Civilstande solle alle Ehren und Vorzüge gemessen, die seither mit der Banuswürde verbunden und mit dessen Civil-Eigenschaft compatible sind.

§ 35.

Die königlich Dalmatinisch-Croatisch-Slavonische Hofkanzlei bisher in Wien, ist nach gesetzlich sanctionierten Ausgleichswerke aufzulösen.

§ 36.

Der königlich Dalmatinisch-Croatisch-Slavonische Statthalterei rath in Agram, findet nach gesetzlicher Sanction des Ausgleiches sein weiteres Bestehen, oder seine Auflösung nach Massgabe der Organisierung des Landes.

§ 37.

Die Organisierung der autonomen Landesregierung führt über Vorlage des Banus, der Dalmatinisch-Croatisch-Slavonische Landtag im gesetzlichen Wege durch.

§ 38.

Alle diesem Ausgleiche zuwiderstehenden Gesetze oder Bestimmungen treten nach der Sanction des Ausgleiches ausser Kraft und Wirksamkeit.

§ 39.

Der zwischen den Landtagen des Königreichs Ungarn und des Königreichs Dalmatien, Croatien, Slavonien, als zwei selbstständigen und gleichberechtigten Factoren zu vereinbarende Ausgleich wird als Pactum Conventum zwischen diesen beiden Nationen betrachtet und ist nach dessen allerhöchster Sanction als Grundgesetz des Königreichs Dalmatien, Croatien, Slavonien mit der Clausel in das gemeinschaftliche Reichsgesetz Ungarns und Dalmatiens, Croatiens, Slavoniens zu inarticulieren: dass es also solches nie den Gegenstand einer abgesonderten Gesetzgebung des einen oder des anderen sich ausgleichenden Königreiches bilden und eine Abänderung darin nur über ausdrückliche Einwilligung aller gesetzlichen Factoren vorgenommen werden könne.

§ 40.

Im Anlasse der gegenwärtig auf die Tagesordnung stehenden Alföld—Fiumaner Eisenbahnfrage, wünscht die Regnicolar-Deputation, dass diese Bahn bei Erdőd überbrückt, von dort über Essek durch die Mitte des Landes im Orlyava-Thale, nach Sissek—Carlstadt, eventuell Agram und sodann mit Rücksicht auf die Vorzüglichkeit den Häfen über Portore und Buccari bis Fiume als Endpunkt erbaut werde. Auch liegt es im speciellen Interesse Croatiens, dass eine Flügelbahn von Csakatern über Warasdin bis Zapresics gezogen werde.

A horvát küldöttség kisebbsége szintén kinyomatta s német nyelven kiosztotta köztünk különvéleményét.

E vélemény szóról szóra a következő:

SEPARAT-VOTUM

DER UNTERFERTIGTEN IN BEZUG DER EINRICHTUNG DER
AUTONOMEN LANDES-REGIERUNG.

An der Spitze der autonomen Landes-Regierung stünde ein selbstständiger, dem Dalmatinisch-Croatisch-Slavonischen Landtage verantwortlicher Minister, mit dem Sitze in Pest, als Glied des Gesamtministerium der Krone.

Die Aufstellung der benöthigten Verwaltungsorgane in Agram ist eine innere Angelegenheit des Dalmatinisch-Croatisch-Slavonischen Landtages und der Krone gegen Vorschlag des verantwortlichen Ministers.

Graf Jankovich, m. p.

Stojanovic, m. p.

Ez „Antrag“ közlése után egy pár nap múlva Vakanovic, a horvát küldöttség részéről, pótlólag még a következő sorokat intézte a magyar küldöttség elnökéhez, gróf Mailáthhoz:

Excellenz!

Bei der Drucklegung des Ausgleichsantrages ist nachstehender zwischen § 26. und 27. gehöriger Absatz zufällig ausgeblieben.

Das Königreich Dalm., Kroat., Slav, wird in seinem Bereiche, analog dem Königreiche Ungarn nur sein eigenes Landeswappen, jedoch mit der St. Stefans-Krone bedeckt und nur seine eigenen Landesfarben gebrauchen.

Das Symbol der gemeinschaftlichen Angelegenheiten des ungarischen Staates ist das vereinigte Wappen des Königreiches Ungarn und des Königreiches Dalm.-Kroat.-Slavonien. Dieses vereinigte Wappen ist gleichartig in Beiden Königreichen bei allen gemeinschaftlichen Organen einzuführen.

Zur Zeit der Abhaltung der gemeinschaftlichen Reichstage ist auf dem Parlamentsgebäude neben der ungarischen auch die kroatische Landesflagge aufzuhissen.

Auf den Münzen des ungarischen Reiches soll nicht nur des Königreiches Ungarn, sondern auch des Königreiches Kroat., Dalm., Slavonien gedacht, oder verhältnismässig eine Special-Münze für Kroatien nach Art der „Moneta regis pro Slavonia“ geprägt werden.

Ich beehre mich nun mit der Bitte, wollen Excellenz die Gnade haben und auch diesen Zusatz der verehrten ungarischen Deputation zur Verhandlung vorlegen.

Geruhen den Ausdruck meiner tiefsten Verehrung gnädig entgegenzunehmen.

Pest, 11. Juni 1868.

Eurer Excellenz unterthänigster Diener

Ant. v. Vakanovich.

Miután a horvát küldöttség, mint ország ország irányában lépett fel a magyar küldöttséggel szemközt: természetes, hogy az egyezkedésekben Horvát-Szlavonországok véleményének csak a küldöttség többsége nézetét tekinthettük s a kisebbség nézeteit figyelembe sem vehettünk.

A magyar országos küldöttség 1868 június 11-én kezdte meg különértekezletében tárgyalni a horvát küldöttség pontozatait.

Nem annyira tanácskozás, mint kényelmes konverzáció volt, miközben Deák és mások gyakran el-eltértek a tárgytól, adomákat, eseményeket beszéltek el.

Mindnyájan éreztük e feladat fontosságát. A magyar korona területének egész összegében szilárd alapokon helyreállítása forog szóban, monda Ghyczy. S a horvát-kérdésnek az általános szláv-kérdéstől elkülönzése, jegyzé meg gróf Szécsen. Deák ezek fölött kiemelte azon egység kiegészítése szükségét, melyet a dualizmus rendszerében, Öfelsége többi országaival szemközt a magyar korona országai képeznek.

Meddig terjedjen az autonómia, mely Horvát-Szlavonországnak adatik? Szorosabb vagy lazább legyen-e a kötelék, azon országok közt és Magyarország között? E kérdések fölött már eltérők voltak a nézetek.

Gróf Andrassy és Lónyay miniszterek, kik tanácskozásainkban részt vettek, most ellenkezőleg azon nézetekkel, melyeket az 1866-iki kiegyezés alkalmával vitattak, a szűkebbkörű autonómia mellett emeltek szót, s különösen fenntartandónak mondák, mind kormányzati, mind törvényhozási tekintetben a pénzügyekre nézve a közösséget.

Mi a pénzügyekre nézve későbbre véltük halasztandónak az egyezkedést. Ezúttal csak abban állapodtunk meg, hogy azon adatokat közöljük a horvátokkal, amelyekből kitűnik, mily arányban tartoznának ők, az adóképesség alapján viselni a közös költségeket, mennyi jelenleg jövedelmük, s e jövedelmekből a közös költségek fedezése után, mi maradna beligazgatásukra. Két ok indított bennünket e határozatra. Először, mivel a pénzügyi kérdést illetőleg magunk közt sem jutottunk végleges megállapodásra; másodsor, mivel e részben most elégnek tartottuk meggyőzni a horvátokat ajánlatuk képtelenségéről.

A pénzügyeken kívül minden belügyeikre nézve megajánlottuk a horvátoknak a teljes autonómiát.

Hosszas eszmecsere nyújtott alkalmat a társországok területi épiségének kérdése is.

Senki sem volt köztünk, aki Horvát-Szlavonországnak jogát el nem ismerte volna a horvát-szlavón határőrségre. Aziránt is közös volt az egyetértés, hogy a horvátok kívánságát e tekintetben a magyar törvényhozásnak is támogatnia kell. Azonban felmerültek beszélgetés közben a kérdés megoldásának nehézségei is.

A magyar és szlavóniai határőrvidék felosztására nézve csak azon reactio részéről tétethetik akadály, mely a katonai körökben máig is fennáll és nem csekély hatást gyakorol magára a fejedelemre is. Közigazgatásilag azonnal egyesíthetők a polgári Horvát-Szlavonországgal a varasd-körösi és szentgyörgyi ezredek s a szluini ezred két sichelburgi százada is, mint amely századok Zágráb megyébe mintegy beékelvék. A varasd-körösi és szentgyörgyi ezredek békés földművelő nép, melynek bekebelezése a polgári Horvátországba már felsőbb leiratokban is megígértetett. Közigazgatásilag azonnal egyesíthetők a polgári Horvát-Szlavonországgal az úgynevezett katonai községek is, melyeknek lakói különben is a köztörvény szerint, s nem a határőrvidékeken divatozó mód szerint, teljesítik katonai kötelességüket. A két báni, ogulini, ottocsányi, szluini, likkai és gradiskai ezredekre nézve azonban bajosan volna azonnal végrehajtható a felosztás. *Deák* monda, hogy többfelől, illetékes férfiak által úgy van értesítve, hogy az utóbb érintett, úgynevezett felsőbb határőrezredek földje rendkívül sovány, melyből a lakosok nem élhetnek, s az ipar is majdnem

egészen hiányzik azon vidékeken. A többi ezredek jövedelmeiből élnek azok. „Die übrigen Brüder unterstützen sie”, amint mondani szokták. Ezeket veszélyes volna felosztatni, míg a kormány nem gondoskodik, hogy azon vidékeken ipar fejlődjék, új keresetmódok nyíljanak. *Bogovich*,¹ a horvát költő, a mostani zágrábi főispán, monda Deáknak, hogy ha ezen felső határörvidékeket ma felosztatják, két hét múlva Zágráb ki lesz rabolva. *Báró Rauch*,² kivel Deák ez észrevételt közli, azt monda erre, hogy Bogovich tévedett. — Hogy-hogy? kérde Deák. — Mert nemcsak Zágrábot, hanem Laibachot is kirabolnák, feleli Rauch. *Gróf Szécsen* szintén több adomát mondott a felső határország rabló természetéről. Marmont hercegtől hallá, hogy a francia uralom alatt csak a legkegyetlenebb bánásmóddal lehetett fékezni a határorséget. S mióta a háború rendesen foly, a rablás nincs megengedve: azóta a határör nem oly jó katona, mint volt hajdan. *Gróf Mailát!*), Fiume egykori kormányzója, szintén tanusítja a mondottakat. A határörök gyakran állottak villongásban rablás, pusztító beütések miatt a szomszéd tartományokkal. S a vizsgálatokból mindig az sült ki, hogy a határörök voltak a kezdők. — *Deák* továbbá megjegyzi, hogy a gyors és olcsó, habár olykor basás katonai igazságszolgáltatás a megyei lassú és drága igazságszolgáltatással szemben szintén egyik ok, mely miatt a határörvidék lakóinak egy része a polgári közigazgatástól idegenkedik.

Gróf Szécsen Antal, ha az érintett okok nem volnának is, már azon okból sem tartja a határország felosztatását azonnal végrehajthatónak, mert a határország szervezete nem csupán katonai, hanem egyszersmind szociális. Szociális szervezetet pedig nem lehet egy varázsütésre előteremteni. Idő kell az átalakításhoz. S aztán, úgymond, egy fontos politikai indok is van, amelyet nem ignorálhatni. A válság minden percben kitöréssel fenyeget. S e tusában nem csekély szerepre van hivatva egy katonailag kiképzett nép, ha a katonai kötelék alól egyszerre felmentetik. A fajnemzetiségi érzelmeket csak a katonai szervezet ellensúlyozhatja. Szüntessük meg e szervezetet, s megannyi toborzási helyet alkotunk a déli szlávsnak.

Igaz, válaszolám. De most meg a reactionak van kész tábora a határországben. A reactio minden irányban meggyöngítve, csak a katonai körökben erős. Jelacicok mindig támadhatnak, míg a határország fennáll. Csak nemrég történt, hogy a horvát határörök egy része tisztjeit kérte, vezessék őket Fiume visszafoglalására, hová magyar királyi biztos küldetett. S mint híre van, amint a

¹ Bogovich Mirko (1816—1893), a magyar kiegyezés híve, mint író is nevezetes.

² Báró Rauch Lewin (1819 —1890) a horvát-magyar unió híve, 1868. horvát bán; 1871. a magyar kormány elejtette, ami azután az unionista-párt bukását vonta maga után.

horvát küldöttség tagjai is mondják, most is a határőrségben folv az izgatás demonstrációra a kiegyezés ellen, amelyen dolgozunk. Ennek véget kell vetni. A határőrség fenntartása katonai szempontból sem igazolható, miután az általános honvédelmi kötelezettség ki lesz mondva. S míg egyfelől áldozattal is törekszünk valósítani a dualizmust, helyreállítván a magyar korona területének egységét: tűrhetjük-e, hogy e dualizmus alkotmányos rendszerén kívül egy harmadik, absolut hatalom alatt levő katonai terület is legyen, a magyar korona területéből kiszakasztva, s az úgynevezett közös hadügyminiszternek alávetve, aki e szerint GO ezer fegyveres emberrel rendelkezik felelősség nélkül? Emlékeztettem a küldöttség azon tagjait, kik a delegatióban jelen voltak, mily nehezen szavazta meg a magyar delegatio a határőrség jövedelmeit a közös katonai költségekre. Akkor nekem sikerült elnapolni e kérdést, amelyet, mint kizárólag a magyar korona országai kérdését, — szerintem — nem volt szabad vita tárgyává tenni a két delegatio közt. Az elnapolás azon reményben történt, hogy időközben a határőrség kérdése megoldatik. A jövő delegatio alkalmával újra szőnyegre jó e tárgy; s ha addig el nem intéztetik a határőrség ügye, ki fogja közlünk a magyar korona kétségtelen területének összes egyenes adóját közös katonai célokra megszavazni?

A magyar küldöttség ez okoknál fogva is határozottan támogatandónak vélte a horvát küldöttség javaslatát a Horvát-Szlavonországokba bekebelezésére nézve. A végrehajtás természetesen azon sorban eszközlendő, amint a nép érdekei — de csakis ezen érdekek — engedik.

Dalmatia fölött is folyt köztünk némi eszmezsere.

Mindenekelőtt megjegyzem, hogy nem áll a horvátok azon vádjá, mintha mi a kiegyezés alkalmával megfélekedtünk volna Dalmatiára nézve a magyar korona jogáról. Midőn a közös költségek arányának meghatározása fölött Bécsben egyezkedtünk, akkor is kijelentettük e jog fenntartását. Sürgették a visszacsatolást az 1861-iki s az 1865-iki országgyűlések is több feliratban. Mondám továbbá, hogy az 1866-iki alkudozás alkalmával úgy állítatott fel a dalmát-kérdés, mint a horvát-magyar kiegyezés feltétele. Meg kell értetnünk a horvátokkal, hogy Dalmatia visszacsatolása nem lehet feltétele a magyar korona többi országai közt létesítendő egyezségnek, hanem legfeljebb eredménye. A magyar korona összes országainak gyűlése bizonyára nagyobb súllyal szólhat fel e tárgyban.

Deák helyeselte, amiket mondék. A visszacsatolás — úgy mond — nem oly könnyen megy, mint a horvátok képzelik, még az esetben se, ha a fejedelem a visszacsatolást kimondaná. Ha a visszacsatolandó rész állapota az előbbitől, amelyben egykor a magyar koronához tartozott, különböző; ha a viszony, melyben egykor állott azon országgal, amelyhez vissza kell csatoltatnia, nem

oly világos, mely minden kétséget kizárna: szükségkép előmunkálatokra van szükség a terület, a jogi viszony megállapítására, A magyar korona összes országainak lévén közös ügye: a közös országgyűlést kell mindenekelőtt létrehozni, hogy a visszakapcsolás az illetékes közeg által sürgettetessék. Aztán következik a mostani kapcsolatból kivétele Dalmatiának; s végre az új kapcsolat létesítése. Az előbbire nézve bizonyára még Ófelsége többi országaival is meggyül a bajunk, míg az új kapcsolat feltételei iránt maga Dalmatia is meghallgatandó.

Ezt — veté közbe *Bottlca* — maguk a horvátok is elismerték 1866 február 26-án kelt feliratukban.

— Annyival inkább — folytatá *Deák* — hiszen még azt sem tudjuk, a dalmaták Magyarországgal akarnak-e egyesülni, vagy Horvátországgal. Elöttem, iigymond, tekintélyes dalmaták mondták, hogy nekik, mint tengerparti népnek, nagy háttéré van szükségek; hogy ők hozzánk, nem a horvátokhoz akarnak csatlakozni. A Horvátországgal való egyesülésre nézve, azt monda egyikök, hogy: „das wäre die Verbindung des Hungers mit dem Durst”. Dalmatia olasz városi népének és értelmiségének a horvát-nyelvű közigazgatás sincs ínyére. De ha föltesszük is, hogy Dalmatia Horvátországgal kíván egyesülni, ha az egyesülés feltételei a horvát-szlavón és dalmát országgyűlések közt megállapítatnak: hátra lesz még a viszonyok rendezése Dalmatia s a magyar korona összes országainak gyűlése és közös kormánya közt. Oly feladat, mely a közös országgyűlést illeti.

A magyar korona jogát Dalmatiára nézve csupán *gróf Szécsen Antal* állította vitás kérdésnek. Ha — úgymond — Dalmatia egykor Magyarországhoz tartozott is: kérdés, vajjon a régi és a mostani Dalmatia területe ugyanaz-e. Tény, hogy hosszas időköz el volt szakítva tőlünk s a campoformioi béke által, Velencével együtt, az elvesztett belgiumi és dél-német tartományok kárpótlásául adatott vissza Ausztriának. Később megint elvesztett. Ujabb visszacsatoltatása az ottani nép kérése következtében olyképen történt, hogy önálló ország legyen. Végre a bécsi béke Ausztriához csatolja vissza minden észrevétel nélkül.

Deák ezekre megjegyezte, hogy Dalmatia a magyar korona jogán ment az uralkodóház birtokába. A közbejött események Magyarország jogát nem szüntethetik meg. A békét, mely az elvesztett tartományt visszaadta, a magyar király is kötötte, aki megesküdött, hogy a magyar korona területének bármely visszacsatolt részét e területhez közvetlenül visszacsatolja.

A nemzetközi alap, mondam én, amelyen *gróf Szécsen* áll, a virtuális jogokra nézve áll, amelyeket Horvátország a török uralom alatt levő országokra nézve is el akar ismertetni.

Úgy van, monda *Szécsen*. A virtuális jog elve a nemzetközi jog terén nem létezik. A birtoklást oly birtokokra is el kell ismerni,

amelyek fegyverrel szerezettek. Különben a szerződések mit sem érnek. Egész Európa mostani helyzete kérdés alá jöhet. A magyar korona azon országait, melyek jelenleg a török uralom alatt vannak, előbb háborúval kellene visszafoglalnunk, megtámadnunk Európá békéjét.

Mondjuk meg a horvátoknak, — mondám én — hogy nekünk nincsenek ily hódítási szándékaink, s csak úgy ismerjük el Horvátország virtuális jogait, ha a nemzetközi jogok sérelme nélkül érvényesíthetik horvát testvéreink érintett jogainkat.

Ezt elfogadták.

De hát *Fiúmével mi történik?*

Deák legcélszerűbbnek tartá, ha most mindenik rész fenn tartja jogait Fiumét illetőleg. Ha a többi pontokra nézve az egyezség létre jő: a fejedelem tegyen aztán valamely közvetítő javaslatot a két országgyűlésnek.

Gróf Mailáth Antal, ki e tárgyban Magyarország jogait legtöbb történeti jártassággal vitatta a régibb országgyűléseinken és *Bottka* történeti adatokat hoztak fel beszélgetés közben, amelyekből arról győződünk meg, hogy e kérdést pro és contra lehet vitatni anélkül, hogy a horvátokkal egymást meggyőzhetőnk. Kétségetlen, hogy Fiume egykor külön, önálló terület volt, hogy a *pragmatica sanctio*t is külön fogadta el. Mária Terézia előbb Horvátországhoz csatolta, aztán Magyarországnak adta. Mily jogon? kérdik a horvátok. S ez átadás nem hajtatott végre, amint kellett volna. Végre 1807-ben törvényesen csatoltatott vissza — ahová tartozott. Hova? kérdik a horvátok. A törvény azt mondja: *Regno*. Melyik országhoz? Mi a törvény magyarázása végett Mária Terézia diplomájára hivatkozunk, mely Fiumét Magyarországhoz tartozónak mondja. De hát miért nem mondja ezt egyenesen a törvény? kérdik a horvátok. *Gróf Mailáth* négy szemközt megvallja, hogy azt bizony azért nem rendeli a törvény egyenesen, mivel azon törvény alkotásakor is folyt a vita Magyar- és Horvátország közt; s hogy egyik fél igényei se sértsenek: csak az mondatott: *Regno*. Ez alatt aztán mi mindig Magyarországot, a horvátok meg mindig Horvátországot értették. S hogy hajtatott végre azon 1807:IV-ik törvénycikk? Fiuméba magyar kormányzó küldetett, azonban ennek alárendeltetett *Buccari* is, amely pedig kétségtelen horvát birtok. Fiume a magyar országgyűlésre követet küldött, — de a horvát tartományi gyűlésre is. A horvátok épen az 1807-iki törvény nyomán kérték e követküldetést, miután Fiume *Regno*, azaz szerintök = Horvátországhoz csatoltatott. S a fejedelem jóváhagyta e kérdést. Egyaránt van eset, hogy pereit a báni és a magyar királyi táblára vitte fellebb a nevezett város. Szóval elég támpontja a vitának innen is, túlhan is.

Könnyen beleegyeztünk, amit *Deák* javasolt, hogy ne folytassuk a polémiát. Hiszen egyezkedni és nem polemizálni vagyunk kiküldve.

Deák javaslata azonban csak elhalasztja s nem oldja meg a kérdést, mondám én. Hát a fejedelem minő javaslatot terjesszen az országgyűlések elé? E tárgyról is szükség beszélgetnünk, nem azért, hogy a horvátokkal, hanem hogy kormányunkkal közöljük, amiben megállapodunk.

A magyar küldöttség helyeselte nézetemet.

— Tehát, mondám folytatólag, elmondom e tárgyban nézetemet. Legcélszerűbb volna, ha Horvátország jogfenntartás mellett bele nyugodnék, hogy az 1848. előtti állapot, amidőn Fiume tetteleg Magyarországhoz tartozott, állíttatnék helyre, s a nevezett ország a határország egy részével és a katonai községek azonnali bekebelezésével kárpótoltatnék. E kárpótlás, mint a horvát küldöttség tagjai mondják, még a nemzeti pártot is megnyugtatná egy időre. Ha ez nem lebet, ha a fejedelem nem dönthetné úgy el a kérdést, hogy egyik félhez feltétlenül bekebeleztessék Fiume: az esetben alig van más megoldás, mint Fiumét se Magyar- se Horvátországba nem kebelezni be, hanem a magyar korona külön területének, önálló municipalitásának, közös birodalmi városának nyilvánítani a német „reichsunmittelbar” városok példájára. Fiume különben is sok ideig volt önálló municipalitás s a pragmatica sanctiot is külön fogadta el. Mint tengerparti városban, mint szabad kikötőben különben is a tengerészeti és kereskedelmi érdekek állván előtérben, tengerparti kormányzó alatt állana Fiume, kormányzó alatt, ki a horvát bán példájára, a magyar miniszterelnök felterjesztésére és ellenjegyzése mellett nevezetnék ki a fejedelem által. Katonai, kereskedelmi és pénzügyi tekintetben közvetlen a magyar kir. minisztérium alatt állana a város, mint a magyar korona összes országainak közös kormánya alatt.

— Hát belügyeit illetőleg? — kérdé *Szögyeny-Marich* főispán. — A magyar vagy a horvát kormány alatt állana-e?

— Belügyeit illetőleg is állhatna a magyar királyi szak-miniszterek alatt — szolt közbe *Deák* — oly módon, hogy a magyar miniszterek Fiume ügyeire nézve a közös országgyűlésnek lennének felelősek, ahol Horvátország is képviselve van.

— Törvényhozás tekintetében, folytatám én, széles szabályalkotási jogot lehetne adni Fiumének. Vagy kimondatnék, hogy e város a magánjogi törvényhozást nem tartja fenn magának, hanem a magyar törvényhozás által bozandó törvényeket fogadja el. Az igazságszolgáltatásra nézve két fórumuk már van; legfelsőbb folyamodási törvényszékül szolgálhatna a különben is felállítandó tengerészeti törvényszék is.

Nézeteim, úgy látszik, tetszettek a magyar küldöttségnek. *Deák* egészen magáévá tévé, s bővebben fejtegette javaslatomat. Az elnök, *gróf Mailáth*, vetett véget az eszmecsereinek. Engem bíztak meg, hogy a horvát javaslat azon pontjaira,

amelyekre a magyar küldöttségnek észrevételei vannak, magánúton, írásban közöljem a horvátokkal ez észrevételeket.

Itt következnek ez észrevételek, amint a horvát küldöttséggel közöltem:

4. §. Megjegyeztetik, hogy az e pontban elszámált közös ügyeket megkülönbözteti az 1867:XII. t.-cikk, olyanokra, amelyeknek közössége a *pragmatica sancti*ből foly és olyanokra, amelyeknek közössége nem foly az érintett alapszerződésből, de célszerűbben intéztethetnek el közös egyetértéssel.

Az idézett 1867:XII. t.-cikk szerint csak az előbbi, t. i. a *pragmatica sancti*ből folyó tárgyak tartoznak a delegatiók elé. Arra nézve egyébiránt, hogy az e pontban elszámált tárgyak egyaránt közös ügyei a magyar korona összes országainak, nincs észrevétel.

5. §. E szakasz *d)* pontja egy külön esetről intézkedvén, külön intézkedés tárgya lehet, de nem való a kötendő egyezménybe, mely Horvát-, Tót- és Dalmátországok viszonyát a magyar korona többi országaihoz állandóan szabályozza.

6. §. A magyar országos küldöttség elfogadja az alapelvet, hogy Horvát-, Tót- és Dalmátországok adóképességükhöz aránylag járuljainak a közös költségekhez. E tárgy azonban az összes pénzügygel és ennek kezelési módjával együtt intézendő el. Itt csak annyi jegyeztetik meg, hogy a méltányosság, amelyben Magyarország Őfelsége többi országai részéről a pénzügyi kiegyezésnél netalán részesült, a magyar korona összes országainak s így Horvát-, Tot- és Dalmátországoknak is javukra esett.

Egyes vámhivataloknak a közös pénzügyi kezelés alól kivételét, se a tárgy természeténél, se azon egyezményeknél fogva, melyek a vámügy kezelésére nézve a magyar korona országai közt és Őfelsége többi országai közt fenn állanak, a magyar országos küldöttség nem tartja lehetségesnek.

7. §. E szakasz ellen elvileg nincs észrevétel. De a pénzügyi egyezkedésnél felderítendő, mit ért a horvát küldöttség e kifejezés alatt: *Die Gesetzgebung über die Principien, nach welchen neue Steuern einzuführen und einzubringen wären?*

Az új adókra nézve csak a kivetés és beszédés elveit akarja-e közösen állapíttatni meg, vagy egyszersmind az adók tételeit, százalékeit, összegeit is?

9. §. Azon tárgyak közé, melyeknek, mint az *igazságügy* körébe tartozóknak, végrehajtása a külön horvát országos autonómiának van fenntartva, se az Őfelsége többi országaival kötött vám- és kereskedési szerződménynél, se a tárgy nemzetközi jelleménél fogva nem tartozhatik a tengerészeti jog. A póstaügy körül fordulhatnak ugyan elő esetek, melyekre nézve az autonóm országos igazságszolgáltatás vétetik igénybe: e tárgy politikai és pénzügyi igazgatása azonban csak a közös minisztérium köréhez tartozhatik.

10. §. E szakaszra nézve megjegyeztetik, hogy a delegatiót

az 1867: XII. t.-c. értelmében, e név: „Gesetzgebungsorgan” nem illeti meg.

12. §. Megkérdezendő, vajjon e szó: „Session” egy évi ülészakra értetik-e, vagy azon egész időszakra, amelyre a képviselőház választva van?

13. §. A magyar országos küldöttség nem tartja kivihetőnek, hogy a magyar korona összes országait illető közös ügyek az ülészak kezdetén, egyfolytában tárgyalathassanak. Se a kormány, se maga a törvényhozás nem biztosíthatja ez előleges és, egyidejű tárgyalást, különösen oly tárgyakra nézve, melyek Ófelsége többi országaival közös egyetértés alapján intézendők el, vagy amelyekre nézve egy harmadik személy közbejövetele is szükséges. Közösen intézendő tárgyak az ülészak közepén vagy végén véletlen is kerülhetnek szőnyegre. Ide járul, hogy ugyanazon tárgy, sokszor közbejött akadály, újabb egyezkedések szüksége stb. folytán, egyezzerre nem lévén elintézhető, ugyanazon ülészak alatt, különböző időben, többször előfordulhat.

14. §. A magyar országos küldöttség azon nézetben van, hogy horvát-szlavón mágnások, akik egyszersmind magyar mágnások is ne volnának, nem léteznek. Ez elvnel fogva a horvát-szlavón mágnások, ha Magyarországon nem bírnak is, az eddigi törvényes szokás alapján szükségkép tagjai a magyar főrendiháznak, mindaddig, míg e ház más alapokon nem rendeztetik.

E megjegyzés után megkérdezendő, kik azon polgári és egyházi méltóságok (Würdenträger), akiknek szintén ülést és szavazati jogot kíván a horvát küldöttség a közös országgyűlésen?

17. §. Ami Dalmatiának visszakapcsolása után a közös országgyűlésen képviseltetését illeti: az elv ellen, mely erre nézve felállítatik, nincs ugyan észrevétele a magyar országos küldöttségnek, azonban Dalmatia iránti tekintetből, mint amelynek, mint egyesülő félnek, szintén szólása lesz e kérdéshez, a jelen szakaszba beleigatatónak véli a magyar küldöttség e záradékot: „a leendő egyesülés feltételeinek figyelembe vételével”.

18. §. Mennyivel és miként járuljanak Horvát-, Tót- és Dalmátországok a közös országgyűlés költségeihez: a pénzügyi egyezkedés alkalmával állapíthatatok meg.

21. §. Megkérdezendő: miben áll szorosán körülírva azon horvát-szlavon-dalmát miniszter hatásköre, ki a közös miniszteri tanácsban ülend.

22. §. Megkérdezendő: mily értelmet tulajdonít a horvát országos küldöttség azon kifejezésnek, mely szerint a szervezési és személyi ügyekben a központi kormány a végrehajtást Horvát-, Tót- és Dalmátországokban az országos kormánnyal (Landesregierung) „einverständlich” intézi? Az autonom kormányzat megkérdezése vagy hozzájárulása, beleegyezése értendő-e e szó alatt „einverständlich”. Az utóbbi esetben a közös kormányra nézve nemcsak a felelőség, de

a kormányzás is lehetlenné lenne téve. Nemcsak veszélyes, hanem egyszersmind fölösleges is e kikötés, miután Horvát-, Tót- és Dalmátországok képviselőinek jogukban áll a közös kormányt a közös országgyűlésen bármikor feleletre vonni.

Ugyané szakaszban felvilágosítás kérendő aziránt, mit ért a horvát országos küldöttség e szók alatt: „*im übertragenen Wirkungskreise?*”

23. §. Felvilágosítás kérendő aziránt, hogyan érti a horvát országos küldöttség e tételt: Die Organe der gemeinsamen Ministerien ohne Einwilligung der Landesregierung keine neue Systemisierungen veranlassen können?

Mit ért e szó alatt „Einwilligung” s mit a „Systemisierungen” alatt?

A magyar országos küldöttség megjegyzi, hogy a közös minisztérium csak úgy vállalhat felelősséget, ha intézkedései semmi más kormány beleegyezésétől nem tétetnek függökké. S a szervezés, rendezés, közös ügyek körül csak a közös országgyűlésen, vagy a hivatalokat illetőleg, a közös országgyűlés által megállapított közös költségvetés keretén belül történhetik. Az a kívánat, hogy a közös kormány közegeit Horvát-, Tót- és Dalmátországokban csapári ez országok fiai között választhassa, nem fér egybe a közös kormány felelősségével; ellenkezik a régi magyar-horvát közjoggal, mely szerint a honpolgári jog közös volt eddig a Szent István koronája egész területén; de ellenkezik a horvát küldöttség javaslatával is, amely szerint jövőre is a közös tárgyak közé számíttatik a honpolgárság ügye. S kérdés: nyernének-e a horvátok azzal, ha viszont az ő honpolgári joguk egyedül Horvát-, Tót- és Dalmátországokra szoríttatván, a magyar korona többi országaiban a közös hivatalokból kizáratnának.

24. §. ÍSemmi kétség sem lehet aziránt, hogy a határőrségre, valamint a Horvát-, Tót- és Dalmátországokban fekvő katonai községekre vonatkozó kívánatot, valamint eddig minden alkalommal, jelenleg is pártolja a magyar törvényhozás; e kifejezés horderejét azonban „Dafür einstehen” nem érti s így felvilágosítani kéri a magyar országos küldöttség.

25. §. Mindenekelőtt megjegyztetik, hogy e szakasz azon állítása, mintha Magyarország a kiegyezés alkalmával Dalmatia visszacsatolásáról megfelekedzett volna, tévedésen alapszik. A magyar országgyűlés mind az 1861-iki, mind a jelen országgyűlés kezdetén tett felirataiban minden alkalommal sürgette Dalmatia visszacsatolását; fenntartotta e részben a magyar korona jogát azon országos küldöttség is, mely a közös költségek arányára nézve a magyar korona országai és Ófelsége többi országai közt egyezkedni és javaslatot készíteni volt kiküldve. S amint eddig tette, bizonyára ezentúl is sürgetni fogja a magyar törvényhozás Dalmatia visszakapcsolását, s ha visszakapcsolatik, pártolni fogja Horvát- és Tót-

országokhoz csatolását. Azonban e tárgyban a mostani kapcsolatból kivételre nézve Őfelsége többi országainak gyűlése s az új kapcsolat feltételeit illetőleg a horvát országgyűlés 1866 február 26-iki felirata szerint is, maga Dalmatia is meghallgatandó lesz; s a teljes egyesülés, hová a közös országgyűlésen képviseltetés kérdése is tartozik, csak a magyar korona országainak közös országgyűlésén létesíthetik. A dalmát-kérdés elintézése tehát szükségkép csak eredménye lehet s nem feltétele a horvát-kérdés megoldásának.

26. §. Semmi ellenvetése nincs a magyar országos küldöttségnek azon kívánság ellen, hogy Horvát-, Tót- és Dalmátországok, mint külön territoriummal bíró külön politikai nemzet, mind a közös országgyűlésen, mind a delegációkban használhassák a horvát nyelvet s részükre a közös törvényhozás törvényei, Őfelsége aláírásával, horvát eredeti szövegben is kiadassanak. Az ellen sem lehet kifogás, hogy a nevezett országok saját beligazgatásuk nyelvét maguk határozzák meg.

Ami a közös minisztériumot, s annak közegeit illeti: elvül állapíthatatik meg, hogy minden érintkezésükben a nevezett országok törvényhatóságaival, közönségével és egyes polgáraival ezek is a horvát nyelvet használják.

27. és 29. §§. Fiume városára és területére nézve a magyar országos küldöttség sem kívánja felújítani az e részben folytatott jogtörténeti vitákat, s csak egyszerűen kifejezi ragaszkodását azon törvényes állásponthoz, melyet a magyar törvényhozás mindig szem előtt tartott, mióta a nevezett város, mint a horvát Buccaritól megkülönböztetett határozottan Magyarországhoz tartozó terület, Mária Terézia intézkedése folytán, az országhoz törvény által visszacsatoltatott.

28. §. Miután Magyarországnak hódítási szándoka nincsen azon tartományokra nézve, melyek jelenleg török uralom alatt vannak, csak az esetben véli érvényesíthetőeknek a magyar országos küldöttség Horvát-, Tót- és Dalmátországok virtuális igényeit, ha e tartományok a magyar korona jogán a nemzetközi jogok sérelme nélkül szereztenek vissza.

31. §. A magyar országos küldöttség megadandónak véli az ezen szakaszban körülírt autonómiát, azon határozott kikötéssel mindazáltal, hogy ez autonómia a kultuszt illetőleg, szorosan Horvát-, Tót- és Dalmátországok területére szoríttassék; s a vallási alapok követeléseire nézve, a multat illetőleg, kölcsönös leszámolás és a tartozások kiegyenlítése eszközöltessék,

32. §. Megkérdezendő' ki által érintkezik a bán, mint a horvát-szlavon-dalmát közigazgatás feje, Őfelségével? Mely úton teszi felterjesztéseit? A miniszterelnök, vagy a tárcanélküli horvát miniszter útján-e?

34. §. A c) pontra nézve megjegyeztetik, hogy a bán újabb állásában is helyet foglalhat közös országgyűlésen.

39. §. Hogy a Horvát-, Tót- és Dalmátországok között s a magyar korona többi országai között létesítendő egyezmény oly közös *alaptörvény* lesz, mely csak közös törvényhozás útján az összes törvényes tényezők beleegyezésével változtathatják meg: magából a dolog természetéből következik.

40. §. Egyes vasúti vonalok kijelölése azon közjogi egyezménybe, melynek létesítése céloztatik, nem való.

Amint az egyezmény létrejő: minden vasútügy közös lévén, a közös országgyűlésen Horvát-, Tót- és Dalmátországok küldöttei annál könnyebben előmozdíthatják küldöik kívánatait, mivel e kívánatok a főbb vonalokra nézve, mint alkalmuk volt már is tapasztalni, a magyar korona többi országainak gyűlésén is élénk visszhangra találtak.

Ez észrevételeket a horvátok előbb magántanácskozmányban maguk közt tárgyalták.

Június 21-ikére kértek, közös értekezletet. S ez értekezletet folytattuk június 23. és 24-én is.

A magyar küldöttség részéről pontonként én adtam elő az észrevételeket és kérdéseket; a horvátok részéről Zuvic, németül.

A 4. §-ra nézve kijelenté Zuvic, hogy ők is *ágy* értelmezik az 1867: XII. törvénycikket, mint a magyar küldöttség, s elismerik, hogy a *pragmatica sanctio*-ból folyó közös ügyek megkülönböztetendők azon ügyektől, amelyeknek közössége nem foly a nevezett alapszerződésből, de célszerűség tekintetéből egyetértőleg intézendők.

Az 5. § *d)* pontja, a horvát küldöttség szerint sem igandatandó az egyezménybe, hanem csupán a közös jegyzőkönyvben megérintendő.

A 6. §-nál Vakanovic megjegyzé, hogy az e szakaszban érintett vámhivatalokat nem akarják a közös pénzügyminiszter kezelése alól elvonni, hanem csupán azt óhajtják elismertetni, hogy azon vámhivatalok Horvát-Szlavonország területéhez tartoznak.

Egyszersmind sajnálkozásukat fejezték ki, hogy a magyar küldöttség a pénzügyi kérdés megoldására nézve pozitív javaslatot nem terjesztett elő, hanem e kérdést későbbre halasztotta.

Mondottuk, hogy ez azért történt, mivel e tárgyban a magyar küldöttség még saját kebelében, sem jutott végmegállapodásra.

A 7. §-nál megjegyezte Zuvic, hogy az adó tételeit, százalékát is a közös országgyűlésen óhajtják megállapíttatni.

A 9. §-t illetőleg, beleegyezik a horvát küldöttség, hogy a tengerészeti jog ne vonassék az igazságszolgáltatási autonómia körébe. Egyszersmind megjegyzi Zuvic, hogy *Postwesen* e szakaszban hibásan áll *Passwesen* helyett.

10. §. Elismeri Zuvic, hogy a horvát pontozatokban a *delegatio* hibásan nevezetett törvényhozási közegnek.

12. §. A „Session” alatt azon egész időszakot érti a horvát küldöttség, amelyre a képviselőház választatik.

13. §. Zuvic es Vakanovic előadják, hogy nekik is időre van szükségük, hogy törvényhozási jogukat saját országgyűlésükön gyakorolhassák; ezért kérték, hogy a közös ügyek az ülésszak kezdetén, egyfolytában tárgyalassanak. Természetesen — mondák — csak *amennyire lehet!* Egyébaránt meg lesznek elégedve, ha ki-mondatik az egyezményben, hogy az ő országgyűlésük tartására évenként 3 hónap engedtetik.

14. §. Horvátországban csak oly birtokos mágnások, kiket a „jurisdictio dominalis” illetett, lehetnek tagjai az országgyűlésnek. Nem ellenzi a horvát küldöttség, hogy a közös főrendiházra nézve a régi gyakorlat tartassék fenn, míg e felsőház újra szerveztetik. Az egyházi és világi méltóságok közül is csak azoknak adassék ülés a közös felsőházban, akiket 1848 előtt e jog illetett.

17. §-hoz ajánlott záradékot elfogadja a horvát küldöttség.

18. §. A pénzügyi kérdéssel együtt eldöntendő.

A 20. §-nál megjegyeztem, hogy a magyar küldöttség nyg érti e szakaszt, hogy a delegatioba a horvát delegátusok a közös országgyűlésen, de a *horvát képviselők közül választassanak*. A horvát küldöttség azonnal óhajtotta volna meghatározni a képviselők és a delegátusok számát is. Szerintük körülbelül 30 képviselő és 6 delegátus illetné őket. Mi azt mondtuk, hogy erről a magyar küldöttség még nem értekezett. Június 25-én, mikor ismét egybejöttünk a horvátokkal, kijelentettük, hogy számításunk szerint 29 képviselő illeti Horvát-Szlavonországot, Fiume nélkül, melynek egy követe lesz; és 5 (sajátlag arány szerint $4^{2/3}$) delegátus, egy felsőházi és 4 az alsóházi tagok közül. Ez arányt a horvát küldöttség egyhangúlag elfogadta.

21. §. A horvát-szlavon-dalmát miniszter hatáskörére nézve megjegyezte Zuvic, hogy szerintük ez tárcanélküli miniszter, képviselője a közös miniszteri tanácsban a horvát érdekeknek, s kapocs a fejedelem és a horvát autonóm törvényhozás és közgazgatás közt.

22. §. A közös kormány intézkedései, a felelősség természete is úgy kívánván, feltétlenül végrehajtandók Horvát-Szlavonorszá-gokban. Az „einverständlich” szót nem úgy érti a horvát küldöttség, hogy a végrehajtás a horvát kormányzat beleegyezésétől feltételez-tessék. Ami e kifejezést illeti: „im übertragenen Wirkungskreise”, ez azt teszi — mond Zuvic — hogy amire nézve közös kormányi közeg nincs Horvátországban, a végrehajtást az autonóm közegek tartoznak eszközölni.

23. §. Kijelenti a horvát küldöttség nevében Zuvic, hogy az „Einwilligung der Landesregierung” által sem kívánták bármi tekintetben korlátozni a magyar korona országai közös minisztériuma hatáskörét. Nem bánják ez okból a horvátok, ha az „Einwilligung”-ról szóló szavak ki is hagyatnak. Ahhoz azonban határozottan ragaszkodtak, hogy Horvát-Szlavonorszá-gokban, — hogy Zuvic

szavait idézzem — „im Ressorte der gemeinschaftlichen Ministerien“, „ebenso auch beim kroatischen Minister in Pest' nur Landeskinder angestellt werden können“; ragaszkodtak még az esetre is, ha az eddigi magyar-horvát közös honpolgárság köteléke megszakíttatik, s a magyar korona többi országaiban viszont ők nem alkalmaztatnak hivatalokra.

Nyíltan és bizalmasan négyszemközt monda egyik és másik az uniópárt tagjai közül, hogy ha e részben engednek, nem mehetnek haza. A kaputos proletárság életkérdése ez: a horvát-kérdés megoldásának egyik főkulcsa. Zuvic monda nekem, hogy az az autonómia, amelyei; adunk Horvátországnak, több mint amennyit Horvátország érdekében kívánni lehet, több mint amennyit Horvátország értelmisége megbír, de az „éhes értelmiségnek hivatal kell. Az osztrák kormány jól tudta ezt. Ezért teremtett minduntalan új meg új hivatalokat. Ezért oly költséges Horvátország közigazgatása. Ha a kaputos proletároknak, akikből áll az úgynevezett kizárólagos horvát patrióták serege, attól kell tartaniok, hogy mások ragadják el a koncot előlük: mindent elkövetnek, hogy megbuktassák a kiegyezést. „

Hasztalan kérte *Szögyény* a horvátokat, ne bontsák meg a régi testvéri frigyét, hasztalan, mondám én, hogy a horvát nyelv, ha nem is szakítjuk szét az állampolgársági köteléket, maga elég biztosíték a horvátok részére, hogy a hivatalok főleg általuk töltenek be; hasztalan figyelmeztette őket *Ghyczy*, hogy Horvátország csak vasútépítésre sem rendelkezhetik elég szakképességgel s magában Magyarországon is egy idegen (Thommen) áll jelenleg is a vasúti igazgatóság élén; hasztalan javasolta maga a horvát küldöttség kisebbségének, a nemzeti pártnak egyik tagja (gróf Jankovieh Gyula), hogy a világforgalomnak szolgáló posta, távírda s a főbb közlekedési eszközök ügye, nyelv tekintetében is korlátozás nélkül adassék át a magyar korona országai közös minisztériumának, úgy hogy e szakokban a horvát nyelv „nach Thunlichkeit“ alkalmaztassák: *Vahanovic* kijelentette, hogy e pontban nem engedhetnek. Lehetetlent, úgymond a „horvát küldöttség elnöke, bizonyára senki sem fog kívánni. Ha látni fogják, hogy az ország érdekében egyes kivételekre van szükség az általános szabály alól: nem fogja senki rossz néven venni. De a szabályt általában, szükségkép fenn kell tartaniok.

Június 21-én mindezek mellett, a magyar küldöttség kérésére, csak abban történt megállapodás, hogy a horvát küldöttség még egyet alszik e kérdésre, még egyszer megfontolja, nem teszi-e lehetlenné az érintett általános szabállyal magát a közigazgatást is, bizonyos szakismereteket igénylő ágakban.

Június 24-én ismételve kifejezte a horvát küldöttség, hogy ragaszkodik közelebb előadott kívánatához. S *Deák* és *Ghyczy* kijelentették, hogy a magyar küldöttség szintén előbbi nézetén van ugyan most is e tárgyra nézve, de a horvátok iránti tekintetből,

ezzel is tanúsítva, mennyire óhajtja a kiegyezést, többé nem ellenzi, amit oly állhatatosan követelnek.

A 24. §-nál megjegyezte a horvát küldöttség, hogy e szó alatt, „dafür einstehen” csak a pártolást, nem a kezesség-vállalást értette. Egyébaránt a küldöttség kívánatát a határörségre nézve így formulázta *Zuvc*:

„Croatien wünscht, dass Ungarn und zwar schon der gegenwärtige Landtag dahin wirke, dass:

a) Die Provinzialisierung der Gränze grundsätzlich ausgesprochen werde;

b) Bis zur Durchführung soll die Administration und die Justiz an Civil-Croatien übergehen;

c) Die Militär-Communitäten und die Eegimenter: Peterwardeiner, Kreutzer, Set. Georger sollen sofort provinzialisiert werden.”

Részünkről teljesen beleegyeztünk e kívánatok sürgetésébe.

Utóbb figyelmeztetett *Zuvc*, hogy a szluini ezred két sichelburgi százada, mely az ezred többi részétől elszakasztva, Zágráb megyébe van beékelve, szintén azonnal vissza lenne csatolható, legkisebb baj nélkül.

Hogy a határörség többi részének azonnali feloszlatása nem eszközölhető, egyértelműleg elismerték a horvátok.

A 25. §. Dalmatia, a visszacsatolás kérdésében, a horvát küldöttség is meghallgatandó. Különben — úgymond *Zuvc* — „die Incorporirung Dalmatiens versteht die kroatische Deputation so: die Initiative dazu ergreift Croatien;

Ungarn unterstützt den Gegenstand nach allen Kräften.

Dalmatien wird dem Königreiche Croatien und Slavonien incorporirt und durch dasselbe der Krone und den Ländern der Set. Stephans Krone.

Die Art der Vertretung Dalmatiens auf dem gemeinschaftlichen Landtage bestimmt nicht dieser, sondern der kroatische Landtag, ein verständlich mit Dalmatien, gemäss § 17.”

Ami eltérés volt a horvát és magyar felfogás közt: hallgatással véltem mellőzendőnek. Fődolog volt, elismertetni a horvát küldöttséggel, hogy Dalmatia visszacsatolása eredménye lehet, de nem feltétele a kiegyezésnek Magyar- és Horvátország közt. Ezt a horvát küldöttség most egyhangúlag elismerte, ellenkezőleg az 1866-iki horvát küldöttséggel, mely az egyezés feltételül tűzte Horvátország területi kiegészítését.

26. §. A magyar küldöttség annyira elismerte Horvátország, mint külön területtel bíró nemzet, jogát saját nyelve használására, hogy ezt egyezmény tárgyává sem kívánta tenni. Horvát-Szlavonországok közigazgatásuk nyelvét maguk határozzák meg: így szólt az általam közlött formulázás. A horvát küldöttség azonban határozottan kívánta, hogy az egyezésben mondassék ki: a közigaz-

gatás nyelve Horvát-Szlavonországokban a horvát. „Nekünk is megvan nyelvkérdésünk: sугá hozzám fordulva Zuvic. A rácok a szerb nyelv mellett izgatnak. Az egyezmény véget vet a vitának.”

Nekünk mindegy, mondtam. Amint önöknek tetszik. Mi felvehetjük az egyezménybe.

Hosszasabb vitára adott alkalmat a magyar kir. minisztérium (mint közös minisztérium) horvátországi orgánumainak nyelve. Elismertük, hogy e közegeknek minden érintkezésükben a horvát-szlavón törvényhatóságokkal, közönséggel sőt polgárokkal is, a horvát nyelvet kell használniuk. De a közigazgatás, s a közös miniszterek felelőssége érdekében óhajtottuk, hogy a közös miniszterek horvátországi legfőbb hivatalnokaikkal más nyelven is érintkezhessenek. Kértük a horvát küldötteket, találjanak módot, hogy autonómiájuk sérelme nélkül lehetővé tétessék közös ügyekben a közigazgatás. Elismerték, hogy kivált a vasutak építésénél, a távírdánál stb. nem boldogulhatnak kizárólag a horvát nyelvvel, mindazáltal ragaszkodnak itt is, mint a hivatalok betöltése kérdésében, az általuk felállított elvhez, hogy közösiügyi közegek nyelve általában, minden tekintetben és irányban, fölfelé is a horvát legyen. Nyugtassuk meg, mondtának, az általános szabály elismerésével Horvátországot s tegyük fel, hogy amint jelenleg is tekintetbe veszik a pénzügyek közös kezelésénél az átmenet nehézségeit: ezentúl sem fognak lehetetlent vagy olyasmit kívánni, amihez, mint például a vasútépítésnél, szorosan ragaszkodva, Horvátország vallaná kárát. *Lónyay* pénzügyminiszter, *Deák* és *Ghyczy* hasztalan figyelmeztették őket a közös miniszterek nehéz helyzetére, amidőn sokszor olyasmit kell aláírniok, amit nem értenek; hasztalan sürgette *Ghyczy*, hogy legalább csak a legfőbb hivatalnokoknak a közös miniszterekkel érintkezésében, vagy csak az államköltségen építendő vasutak igazgatásánál tegyenek kivételt. *Vakanovic* kijelenté, hogy ez az egyik kérdés, amelyben, ha engednek, megbuktathatják a kiegyezés ellenei az egész egyezséget. *Jankóméi gróf* a kisebbség egyik tagja kivételt akart ugyan tenni a világforgalom eszközei, úgymint a posta, távírda, vasutak kezelésére nézve, amelyeknél elég, ha „nach Thunlichkeit” mint monda, közigazgatási nyelv a horvát. Az unió pártja gyanúsna monda titkon a nemzeti párt ez engedményét s határozottan ragaszkodott javaslatához.

Deák végre kijelenté, hogy ám legyen. Nem tartjuk jónak Horvátország érdekében se, de ha nem tágítanak a horvát küldöttség tagjai, ezen ne törjék meg a kiegyezés.

E pontnál kérték a horvátok, nyilatkozzunk azon kívánatokra nézve is, amelyek *Vakanovic* elnöküknek a magyar küldöttség elnökéhez intézett levelében utóbb közöltettek; t. i. a horvát-szlavon-dalmát színekről, címerekről s a pénzverésről.

Mondtuk, hogy semmi kifogásunk e kívánatuk ellen. Csupán a pénzverésre nézve jegyeztük meg, hogy Horvát-Szlavonországok

részére nem lehet külön pénzt verni, hanem a magyar korona országai részére vert pénzen a királyi címbe „Horvát-Szlavón- és Dalmátországok királya” cím is felvételhetik.

A horvát küldöttség ebben megnyugodott.

27. és 29. §§. Fiume kérdését a horvát küldöttség mindenestre elintéztetni óhajtotta volna. Indítványozta, küldjön ki mindkét küldöttség két-két tagot, akik aztán valamely oly módot gondolnának ki, amely mind Horvát, mind Magyarország érdekeinek megjeljen. A horvát küldöttség, azon reményben, hogy ez indítványa elfogadtatik, Suhaj és Stojanovic urakat küldötte ki ez albizottságba. Ha — úgymond *Zuvic* — egy ily fontos kérdés marad elintézetlenül: az unió elleneinek alkalom nyújtatik megbuktatni az egész kiegyezést.

Deák a magyar küldöttség nevében kijelenté, hogy e kérdés elintézésére a két küldöttséget nem tartjuk hivatva. Mindkét küldöttséget köti saját országának közvéleménye, köti küldőinek utasítása. Ha mindkét küldöttség bejelenti küldőinek, hogy minden egyéb pontra nézve megtörtént a kiegyezés s mindkét országgyűlés felír Fiúméra nézve saját szempontjából: a magyar király bizonyosan talál módot a kiegyenlítésre. S ha a fejedelem ajánlja e módot: bizonyára könnyebben elfogadja mindkét fél.

Imkovic gróf kijelenté, hogy ő megnyugszik e nyilatkozatban.

Zivkvic pedig olyasmit beszólt, amiből azt lehetett kivenni, hogy ők, a nemzeti párt hívei is kárpótolva éreznék magukat ezúttal Fiúméért a határország egy részének a polgári Horvát Szlavón-országba bekebelezése által.

28. §. A török uralom alatt levő országokat illető virtuális jogokat mellőzendőknek vélték az egyezményben a horvátok is, miután, ha „szerzési” kedvtük van is, „hódítási vágyuk” nekik sincsen.

31. §. A vallási és közoktatási alapok követeléseire nézve elfogadta a horvát küldöttség a leszámolást. Ami azt illeti, hogy Horvátország autonómiája, a kultuszt illetőleg, szoroson azon ország határait szorítottassék, megjegyzték a horvátok, hogy a zágrábi érsek hatásköre kiterjed ugyan Muraközre is, de természetesnek találják, hogy ez a zágrábi érsek a magyar törvényhozás és kormány rendeleteit tartozik szem előtt tartani. Viszont a pécsi püspök is alkalmazza magát a horvát törvényekhez azon egyházaiban, amelyek Horvátország területén vannak.

Ghyczy kívánatosnak monda a két egyházi megye azon egyházainak, melyek idegen területen fekszenek, kicserélését. Az illető egyháznagyoknak oda kellene — úgymond — Ófelségénél és a pápánál (?) hatniok, hogy e kicserélés engedtessek meg, A két küldöttség azonban mellőzte e javaslatot.

32. §. *Zuvic* kijelenti, hogy a horvát küldöttség szerint a bán Ófelségéhez a tárcanélküli horvát-szlavón miniszter útján intézi felterjesztéseit.

39. §. E pontot úgy értik a horvátok, hogy az egyezmény

csak a három törvényes tényező, a magyar és horvát országgyűlés s a fejedelem által azon az úton módosíthatassák, amelyen létrejött.

40. §. Belátta a horvát küldöttség is, hogy egyes vasúti vonalok kijelölése nem való közjogi egyezménybe.

Ezek szerint Fiume kérdése mellőztetvén, a pénzügyi kiegyezés pedig a magyar küldöttség újabb értekezéséig elhalasztatván, minden egyéb pontra nézve elvileg megállapodás jött létre a két küldöttség közt.

A magyar küldöttség kebelében *június 25-én* folyt az első kimerítőbb eszmecsere a pénzügyi kérdés megoldása fölött.

Jelen voltak a miniszterek közül is *gróf Andrassy és Lónyay*.

Két nézet állott egymással szemben.

Lónyay a minisztérium részéről terjesztette elő az egyik véleményyt, íme lényege. A pénzügyi törvényhozás és kormányzat közös. A m. kir. pénzügyminiszter Horvát-Szlavonországokban a zágrábi pénzügyi igazgatóság által gyakorolja a végrehajtást. A horvát-szlavón közigazgatás (— eddig a horvát kancellária kiadási rovatában foglalt tételek) fedezésére 2,000.000 adatik, amire az egyenes adók, a bélyeg-jogilletékek, út- és hídvámok ottani jövedelmeinek 63 százaléka jelöltetik ki. Ha e százalék valamely évben nem jövedelmezne 2 milliót: a hiányt a közös kincstár előlegezi. Az egyenes adók s a bélyeges jogilletékek, út és hídvámok jövedelmeinek 37 százaléka, s a bor és húsfogyasztási adón kívül, Horvát-Szlavonországok egyéb jövedelmei (indirekt adók, jövedékek stb.) azon költségek fedezésére fordítandók, amelyek egyfelől a magyar korona országai és Ófelsege többi országai közt, másfelől maguk között a magyar korona országai közt közösek. A bor- és húsfogyasztási adók ezentúl is községi célokra fordíthatnak Horvát-Szlavonországokban. Az országos pótlék az államadókhöz csatoltatik. A földtehermentesítési pótlék kezelése a társországok földtehermentesítési igazgatósága által kezelendő; azonban a magyar korona országainak közös jótállása ezen adósságra továbbra is fennmarad. Az adóhátralék a *múltból*, mint tartalék kezeltecsék, míg a 63% a 2 milliónyi közigazgatási szükségletet nem fedezi.

Szükség, monda többek közt *Lónyay*, hogy a magyar korona egész területe az érdekszolidaritás, az anyagi jólét közös érdekeltsege által legyen egymáshoz csatolva s egy összefüggő egységet képezzen Ófelsege többi országaival szemben. Emellett elég van téve Horvátország autonómiájának, ha közigazgatási szükségének fedezésére bizonyos, összegről tetszése szerint rendelkezik. Szükség továbbá az egyöntetű pénzügyi kormányzat mellett, hogy az 1867-iki kiegyezés szellemében s oly módon rendeztessenek a társországok pénzügyei, mely minden félreértést s a jövőben minden viszályt kizárjon. Ha több évre változatlan összegben állapíthatnák meg a társországok hozzájárulása a közös költségekhez: mi jogosítaná fel a társországok delegátusait a közös költségek megszavazására,

midőn minden újabb teher, melyet elvállalnak, nem ő reájok, hanem Magyarországra hárulna. Ily megoldással a társországok képviselőinek a magyar országgyűlésen sem lehetne megjelenniök. Avagy minő joggal vehetnének részt a magyar államkötségvetés megállapításában, az államszámadások megvizsgálásában, s bármely hitel- vagy pénzügyi műtét elhatározásában, lia az ezen tárgyakban hozandó határozatok reájok nem vonatkoznának. Egy aversionalis összegnek egyezség szerint megállapítása egyértelmű lenne a különválással; s ellenkeznék a dualismussal, mert akkor nem két, hanem három részből állana a monarchia. Magyarország mellett egy harmadik állam volna, mely bizonyos tributumot fizetne Magyarországnak azért, hogy ez őt a reá eső közös terhektől evincálja. Teljesen elkülönített pénzügyek mellett mindenekelőtt a változatlan közös költségek (államadóssági járulék, udvartartás költségei) arányát kellene az adóképességi kulcs szerint kivetni a társországokra. S ez csupán az államadóssági járulékból 2,200.000 irttal terhelné Horvát-Szlavonországokat, a változó (közösügyi) költségekből ez évben 1,380.000 forint. Ez összegek fedezésére, elkülönzött pénzügyi kezelés mellett, a *pragmatica sancti*óból folyó kötelességek szerint, a monarchia irányában a társországoknak magukat kötelezniök kellene. Az elkülönzés folytán továbbá Magyarország és a társországok közt az anyagi kérdésekre nézve szükségkép megszűnnék minden érdekközösség. Kereskedési, közlekedési stb. költségeiket mind magoknak kellene viselniök a társországoknak. Az erősebb a testvéri egyetértésért, közös háztartásban, szívesen hoz áldozatot: de aversionalis összeget ajánlani fel, mely felét nem teszi azon kötelezettségnek, amelyet a közös fejedelem udvartartása, a multak terhei s a közös védelem költségei követelnek, a háztartás elválasztása mellett, annyit tenne, mint Magyarországtól azt kívánni, hogy a társországokra eső közös terheknek több, mint felét fizesse csupán azért, hogy a társországok *névlég* a magyar korona kiegészítő részét képezik. Egészen máskép áll a dolog, ha az érdek-szolidaritás a közös államháztartásban s így a beruházásoknál is fenntartatik. Minden egyébben megadathatik Horvátországnak az autonómia, melynek költségeit épen a közös háztartás biztosítaná; holott különválás mellett a közös költségekből Horvát-Szlavonországokra eső összegnek nem a magyar, hanem a közös pénztárba kifizetése után, nem maradna fenn a társországoknak annyijok, amiből csak közgazgatásuk folyó költségeit fedezhetnék, nem hogy beruházásokra is gondolhatnának. Pénzügyi téren, közös rendszabályok mellett, a majorizálástól nem lehet tartaniok a horvátoknak. Ami rájuk nézve károsan hatna, káros lenne szükségkép Magyarországra is. Horvátországra nézve, pénzügyi tekintetben, a múltban is, ha kivételt tesz a magyar törvényhozás, az csak előnyére volt.

Gróf Andrassy Gyula, ki 1861-ben mindent meg akart adni a horvátoknak, amit a nemzeti párt kívánt, Fiúmén kívül, most

veszélyesnek monda oly jogokat adni a horvátoknak, amelyek a lajtántúli országok autonómiája körén túlmennek. Óvakodjunk — úgymond — oly lépéstől, mely a monarchia föderatív alapokon átalakulását siettetné. Ez a horvátoknak sincs érdekében. Nagy beruházásokra van szükségük, hogy országok jelen nyomorult állapotából kiemelkedjék. Már pedig minél nagyobb lesz autonómiájuk, annál kevesebb lesz Magyarországon az inger Horvátországban beruházásokat tenni. Említé végre, hogy a szélső pártot kivéve, amely el akar szakadni, a horvátok maguk sem követelnek teljes pénzügyi autonómiát. Födolog előttük, hogy közigazgatásuk számára bizonyos összeg biztosíttassák, amelyből autonómiájuk körén belül maguk rendelkezhetnek.

Deák ellenkező nézetből indult ki. Szerinte nem törődhetünk azzal, tetszik-e, amit Horvátország irányában teszünk, Bécsben vagy \ nem. Onnan szították ellenünk a vágyakat, amelyeknek kielégítését! szeretnék most általunk megtagadtatni. Az sem nyom sokat Deák előtt, hogy a horvát küldöttség többsége nem követeli a pénzügyi autonómiát. E többség, úgy látszik, nem képviseli híven a horvátok közvéleményét, nem ura otthon a helyzetnek. Legalább gyanús dolog, hogy minden hazulról érkezett hírre megneszesednek s pénzügyi javaslatukban nem merték nekünk azt javasolni, amit kívánnak. Deák pénzügyi tekintetben is annyi autonómiát óhajt adni a horvátoknak, amennyi őket kielégíti, s csak annyi kapcsolatot tartani fenn köztünk és a horvátok közt, amennyi a magyar korona országai egységének fenntartásával egybefér. Minél szorosabb lenne köztünk és közöttük a kapcsolat, annál több lenne a súrlódás, ı Ezt ki akarja kerülni. S aztán a horvátok eddig mindig oly helyzetben voltak, hogy más gondoskodott róluk; sohasem voltak magukra hagyatva. Ha ezentúl is fenntartjuk a gyámságot: nem ábrándul ki függetlenségi álmaiból. Az, amit a minisztérium javasol, hogy mi adjuk nekik, ami tartásukra szükséges, nemzeti önérzetüket sértheti. Apanage-ra szorítók mintegy őket. Deák ezt nem akarja. Az indirekt adók egy részének mind törvényhozási, mind kormányzati tekintetben közös kezelése szükséges, mivel azon adók, az Ófelsége többi országaival közös egyezés szerint, közös elvek szerint kezelendők. Minden egyéb tekintetben át kívánja adni Deák a horvátoknak a pénzügyeket oly módon, hogy az összeg, mellyel a közös költségekhez járulni tartoznak, nem az adóképesség alapján — mert ez a horvátoknak csaknem összes pénzerejét igénybe venné, — hanem közigazgatási szükségletük tekintetbevételével időnként állapíttassék meg; s ez összeg fedezésére fordíttassanak a) a közös elvek szerint kezelendő indirekt adók jövedelme; b) a többi indirekt és direkt adók s Horvát-Szlavonországok egyéb jövedelmeinek azon része, mely a nevezett társországok közigazgatási költségeinek fedezése után fennmaradna. Ez egyezmény, mondám, kétségkívül azon előnnyel bírna a Lónyay terve fölött, hogy kevesebb érintkezésünk lenne a horvát

atyafiakkal. Egyébiránt pénzügyi tekintetben reánk kevésbé lenne előnyös, ha Horvátország maga vetné ki és szedné be jövedelmeit a kivetésben és behajtásban nagyobb érdekeltisége csak addig lenne míg saját közigazgatási szükségletét fedezné. A közös költségek behajtásával keveset törődnek.

Ghyczy a közös pénzügyminiszter működésének sem látja nagy sikerét, miután a közös adminisztráció kizárólag horvát kezekben lesz Horvát-Szlavonországokban. Deák nézetét pártolja.

Andrássy gróf, ha Deák el nem áll indítványától, választást engedne a horvát küldöttségnek a két javaslat közt, úgy, hogy teljes pénzügyi autonómia, a közös költségekből a horvátokra adóképeségi arány szerint rájuk eső összeg lefizetésével; vagy közös pénzügyi háztartás, mely mellett a horvát közigazgatás bizonyos összegben megállapított költségeit Magyarország biztosítja s csak a jövedelmi fölösleg fordíttatik a közös költségek fedezésére.

Deák nem tehet ily alternatívát. Ez, úgymond, azt tenné: vagy fizessetek annyit, amennyit nem bírtok s akkor megkapjátok a pénzügyi autonómiát; vagy közös háztartás velünk s akkor megfizetjük autonómiátokat.

Miután *Deák* kijelentette, hogy ő mindenestre előadja indítványát s ez indítvány kifejtésére időt kért; a tanácskozmány egy pár napra felfüggesztette ülését.

Deák ez ülés után kért engem, hogy Ghyczyvel együtt menjek hozzá másnap, az általa tett indítvány megvitatása és bővebb kifejtése végett.

Június 26-án jöttünk össze Deák szállásán (Angol királynőfogadó 55. sz.), Deák, Ghyczy és én. Nem akartam az öreg urat Ghyczyvel magára hagyni.

Ghyczy összeírt számos adatot, melyek alapján kiszámíthatni vélte Horvátország adóképeségét s közigazgatási szükségletét, valamint a közös költségek összegét.

Az öreg úr — Deák — elővette fehér írotábláját, számított hosszasan eredmény nélkül.

Végre közbeszóltam. — Mi — mondám — más adatokra nem fektethetjük véleményünket, mint az országos küldöttség. A hivatalos adatokat kell nekünk is használnunk, vagy kimutatnunk, hogy azok nem állhatnak meg. Miért keressük tehát magunk az adatokat. Szólítsuk fel a pénzügyminisztert, közölje velünk a szükséges hivatalos adatokat és az azok alapján tett számításokat s ez adatokat és számításokat közöljük verifikálás végett a horvát küldöttség elnökével, Vakanoviccsal is. Ez a horvát pénzügyi felügyelőség elnöke. Az ekkép nyert hiteles adatokra aztán építhetünk.

Deák belátta, hogy igazam van.

Ghyczy összerakta, zsebre tette adatait.

Megkértek, szóljak én az adatok közlése végett Lónyaynak; egyszersmind Vakanovicot is hívjam meg másnapra Deákhoz.

Örültem a megállapodásnak. Azt hívem, Lónyay és Vakanovic segélyével talán sikerül az öreg urat megingatnom, sikerül lebeszelnünk külön véleményérc”].

Június 29-én reggel 10 óra előtt menteni Deákhhoz. Ghyczy már ott volt. Lónyay részéről Weninger miniszteri tanácsos jelent meg az adatokkal, értesítve bennünket, hogy egy óra múlva a miniszter is eljő. Vakanovic is megérkezett.

Weninger előadta az adatokat.

Valcanovic összevetvén azokat az őáltala hozott adatokkal, helyeseknek találta.

Deák ismét elővette írotábláját, írta a főösszegeket, számíttatott.

Eközben megérkezett *Lónyay*. Ő azonnal kezdte mutogatni, mennyire kielégítő az a terv, amelyet ő javasolt a horvátokra nézve; kezdte ostromolni Deák javaslatát.

A szelíd sánta *Valcanovic* is támogatta Lónyay előadását. Monda, hogy a horvát küldöttség többsége közösnek óhajtja a pénzügyet s meglesz elégedve, ha bizonyos összeg adatik Horvát-Szlavonországnak, közigazgatási költségeik fedezésére. Igaz, hogy a többség javaslata egymillióöttszázezer forintot ajánlott közös költségekre. De ezt csak a kisebbség és az otthoni izgatások nyomása alatt tették. A horvát közönség előtt ugyanis, melyet Horvátország jövedelmei felől illúzióban tartanak, azzal gyanúsítják a többséget, hogy két milliót akar megajánlani közös költségekre. A többség e gyanúsítás megcáfolására tette javaslatába első ajánlatképen az 1,500.000 forintot. Jól tudta a többség, hogyha nem fogadható el, de alkalmat akart nyújtani a magyar országos küldöttségnek, hogy azon illúziót, melyben az országot az izgatók tartják, hivatalos adatokkal oszlassa el.

Deák röviden kifizette mind Lónyayt, mind Vakanovicot. Amannak szenvedélyesen monda, tegye fel róla, hogy benőtt feje lágya, megfontolta, amit akar; s ha ő van azzal a kímélettel a pénzügyminiszter iránt, hogy nem akarja őt kapacitálni oly dologban, amit bizonyára ő is megfontolt, hasonló kíméletet vár maga irányában is, Vakanovicnak pedig megjegyzi, hogy csupán az adatok megbírálása végett hívatta magához, s nem azért, hogy őt kapacitálja.

Lónyay látva, hogy az öreg úr nagyon szenvedélyes, vette kalapját és Weningerrel együtt elment. Felszedte magát Vakanovic is s elbicegett.

Eközben én kitekintvén az ajtón, az „Angol királynő” folyosóján Zuvicot pillantám meg. Tudta, hogy mi járatban van Vakanovic Deáknál; izgatottan várta az eredményt s idegessége kihajtotta őt szobájából. Amint engem megpillantott, kért egy szóra: „Az Istenért — monda — beszélje le az öreg urat különvéleményéről. Az uniópartot teszi tönkre, anélkül, hogy a másik

pártot — mely el akar szakadni — kielégítené. Tönkre teszi Horvátországot is!”

Visszamenő a Deák szobájába, az öreg urat még ingerültebb állapotban találtam.

Zuvcnak igaza van, gondolám. De hogy felelhetek meg annak, amire felkért!?

Deák ismételve panaszlá, hogy még öt Lónyay kapacitálni akarja.

Az igaz, mondám. Furcsa dolog! De még a mi helyzetünk is különös!

Az öreg úr és Ghyczy hallgattak.

Én folytatám.

— Lónyay tegnap kijelentette nekem, hogy ő és Andrassy oly egyezményt, mely a pénzügyi háztartást különszakítja, soha alá nem írják. A fejedelem se adja hozzá megegyezését. A német miniszterek félnek a veszélyes előzménytől, melyre aztán Galícia és Csehország stb. hivatkozhatnak. A horvát küldöttség többsége valóságos rémülésben van, mióta nézetünkről értesült. Zuvc az imént, hogy künn voltam, az Istenre kért, ne tegyék tönkre az uniópártot. S miért? hogy az úgynevezett nemzeti pártot kielégítsük? Azt csak a szakadás elégíti ki. S erre, mint Zuvc mondja, bátorítólag hat a pénzügyi autonómia. Minek akkor a közös országgyűlés is? Csupán az újoncokat megszavazni., Az is adó, véradó. A logika ereje által sodortatunk a kapcsolat végső szála felbontásáig! S ha megszűnik az érdekközöség az adóbehajtásnál: beszedik a horvátok, ami nekik kell, saját közigazgatásukra; ami már a közösre kívántatnék, beszédetlen marad. Az indirekt adók kijátszása is érdekükben fog állani. S ha be nem jó a kikötött aversionális összeg, nekünk kell megfizetni még ez összegnek is legnagyobb részét.

— S ezeket monda Zuvc? — kérdé az öreg úr?

— Igen, — felelém. — Ő már tegnap is nálam volt. Magán-kívül van, mióta javaslatodat hallotta.

Örültem, hogy feltaláltam a módját, miként közöljem az öreg úrral aggodalmaimat. Zuvcot beszéltettem magam helyett — gondolám magamban, hadd szidja őt az öreg úr.

— Éleseszű ember, tagadhatatlanul — mondám, — ez a Zuvc. Sok esprit-vel védte ellenem álláspontját, habár elismerte, hogy nekünk is igazunk van, a magunk szempontjából.

— Hogy érti ezt? — kérdé az öreg úr.

— Bennünket — úgymond — a gyűlölet vezet. Sokszor meggyűlt a bajunk a horvátokkal. Nem csodálja, hogy a súrlódások kikerülése végett minél kevesebb kapcsolatot óhajtunk fenntartani köztünk és közöttük. De ez inkább a szenvedély, mint az érdekek politikája. S emellett megtörténhetik, hogy egykor azt írja majd a történetíró: ugyanazon kezek, melyek a dualizmus rendszerét e

monarchiában megalapították, vetették meg alapját a horvát egyezményben a dualizmus felbontásának, a föderalizmusnak!

Láttam, hogy szavaim mély hatással voltak Deákra. Gondolkozóba esett. Válaszai mind ritkábbak, mind rövidebbek lettek. Én mindig elismertem, hogy igaza van; de tüstént megjegyeztem, hogy ez észrevételt én is tettem Zuvicnak, ő azonban ezt meg ezt válaszolta.

— Igaz, — szólt végre *Deák* — a kormány, a fejedelem, a horvát országgyűlés, sőt saját országgyűlésünk többsége ellenében elszigetelten állunk nézetünkkel. Fogadjuk el tehát Andrássy véleményét. Mind a mi javaslatunkat, mind a minisztériumét terjesszük a horvátok elé, hadd válasszanak ők! Ha oly veszélyesnek tartják a mi tervünket, válasszák a másikat.

— Ez alternatívát — vizonzám — én is mondtam Zuvicnak. Ő azonban erre azt felelte, hogy ez esetben a felizgatott közhangulat nyomása alatt azt kellene választaniuk, ami az országnak látszólag többet ad. Mit csináltak volna önök, — kérdé tőlem Zuvic — ha 1867-ben a közösügyi törvény helyett a közös védelmi szövetség felbontásával kínálta volna meg önöket Ausztria? Ez esetben rögtön 22 millióról 40—50 millióra emelkedett volna hadi és külügyi költségek s szövetséges nélkül nem állhatván fel a nagy államalakulások közepett, oly szövetségesek után kell vala látniok, akik országuk integritását nem megvédeni, hanem abból a rokonelemeket magukhoz igyekeztek volna vonzani, ami felszólást idézett volna elő. S mégis ellen tudtak volna-e önök állani a közvéleménynek, mely a nemzeti függetlenségért rajong?

— S hát ha a magyar küldöttség többsége nem is kíván alternatívát tenni? — mondtam ismét egy kis szünet után. Még nem szavaztunk. A küldöttség többsége oly egyenekből áll, akik eddig feltétlenül indultak utánad. Hát ha többséged lesz?

Az öreg úr soká gondolkozott. Végre beleegyezett, hogy én szóljak a magyar küldöttség tagjaival, s beszéljem rá őket egyenként, hogy ők szavazzák le; mert habár legjobb az ő javaslata, de — miután se a horvát uniópártnak, se a magyar kormánynak, se Ófelségének, se a Deák-párt több tagjának nem kell — most kivihetetlen.

Július 1-jére hívta egybe *gróf Mailáth Antal* a magyar országos küldöttséget.

Lónyay is, Deák is előadták röviden javaslatukat.

Lónyay javaslata mellett szavaztak, az én értesitésem folytán Szögyény-Marich, Jankovich László, Somsich Pál, Horváth Lajos, arra szavazott Vadnay is, habár oly kijelentéssel, hogy ha e javaslat a horvát küldöttség többségét nem elégíti ki, a Deák javaslatára tér által.

Gróf Szécsen, Dózsa Dániel és Bottka nem lévén jelen, megvolt a többség a minisztérium javaslata mellett.

Deák javaslatát pártoltuk én és Ghyczy, — én főleg azért, hogy az öreg úr ne maradjon csupán Ghyczyvel s könnyebben tűrje a leszavaztatást.

— A különvéleményt — monda *Deák* — azért elkészítjük.

— Talán szóval is előadhatod, — felelém a tárgyalás alkalmával. Megemlítem röviden a jelentésben, hogy volt kisebbségi vélemény. A horvát küldöttség elé sem tartozik e különvélemény. Mint nemzet nemzettel egyezkedünk. Itt csak a két küldöttség többségének nézete jöhet szóba.

Az öreg úr ezen megnyugodott.

Aztán — folytatám — azon leszünk, hogy a horvát országgyűlés tárgyalja előbb az egyezményt. S ha az elfogadja: akkor a tárgyalások alkalmával azt mondhatjuk, hogy nekünk ugyan különvéleményünk volt, de miután a horvátok az egyezményt, úgy ahogy van, elfogadták s az őket kielégíti: javaslatunkkal nem szükség többé előállanunk.

Deák ezt is helyeselte.

Miután eszerint a pénzügyminiszter javaslata a pénzügyi kiegyezésre nézve elfogadtatott: engem bíztak meg, hogy másnap reggel július 2-án közöljem a magyar küldöttség megállapodásait a horvátokkal.

— Felteszem e pontozatokat — mondám — s aztán hitelesítsük.

— Megbízunk benned — monda *Deák* — hitelesítés nélkül is. Írd meg, amit a megállapodások nyomán jónak látsz, s közöld a horvátokkal.

Íme a jegyzék szövege, melyet, nem hivatalos alakban, minden aláírás nélkül közöltem másnap a horvátokkal:

„A tisztelt horvát országos küldöttség által a közös ügyek költségeinek fedezésére ajánlott 1,500.000 ftrnyi aversionalis összeg se a közösügyi költségek egy részének változó természetével nem fér össze, se azon nyilatkozattal, hogy Horvát-Szlavonországok küldöttsége ezen országok adóképeségéhez aránylag tette ez ajánlatot.

Az adóképeségi viszonzszám, azon hivatalos adatok szerint, amelyeknek alapján a magyar korona országainak a közös ügyek költségeihez hozzájárulási aránya megállapított, az 1860—65-iki bevételek átlaga alapján, mint az % alatt mellékelte kimutatásból kitűnik,

Magyarországra és Erdélyre nézve . . 93 5592201 %

Horvát- és Szlavonországokra pedig . . 6.4407799%

E kulcs szerint azon közösügyi költségekből, melyek a φ alatt mellékelte kimutatásba az 1868-iki költségvetésből átvétettek, Horvát-Szlavonországokra nézve 3,914.700 ftr esnék.

Megjegyzendő, hogy a közösügyi költségek jegyzéke, mely Horvát- és Szlavonországokra nézve ez összeget adja, nem teljes.

Hiányzik abból a közös horvát-szlavon-dalmát miniszter, a zágrábi pénzügyi igazgatóság költségvetése, hiányzanak a tengerészeti és révparti kiadások, a magyar korona területe, közös vasútainak biztosítéka stb. Megjegyzendő továbbá, hogy e jegyzék egyes tételei, mint a pragmatica sanctioból folyó közös ügyek költségei évenként változnak, s amint alábbszállhatnak, úgy emelkedhetnek is. S mindezek mellett, az adóképesség arányában osztva meg a közös terheket, már a közös ügyek mellékelt költségjegyzéke is majdnem egészen igénybe veszi Horvát-Szlavonországok összes tiszta jövedelmét, mely 1868-ra, a 3/4 alá csatolt egybeállítás szerint, 4,332.916 forintban vétetett fel.

A főlöleg, mely ez összegből, a közös kiadások aránylagos fedezése után fennmaradna, egy harmadát sem fedezné azon költségeknek, amelyeket Hcrvát-Szlavonországok beligazgatása igényel.

A magyar országos küldöttség ez okból, azon méltányossági tekintetnél fogva, melyekre a tisztelt horvát küldöttség is hivatkozott, megfordítandónak véli a tételt, mely szerint a közös ügyi költségek fedezése után fennmaradó összeg fordíttatnék Horvát-Szlavonországok beligazgatási költségeire, s hajlandónak nyilatkozik, a nevezett országok érdekében, azon elvet állítani fel, hogy Horvát-Szlavonországok közigazgatási költségei bizonyos időre, bizonyos összegben megállapítatván, a nevezett országok bevételeiből mindenekelőtt ez Összeg fedeztessék, s a fennmaradt összegek fordíttassanak azon költségek fedezésére, melyeket a magyar korona országai és Ófelsége többi országai, valamint a Horvát-Szlavonországok és a magyar korona többi országai közt közös ügyek igényelnek.

Magában értetik, hogyha Horvát-Szlavonországok adóképessége beruházások, növekedő jólét és nagyobb belfogyasztás következtében növekednék, ha ez országok jövedelmei, a közös ügyek költségeinek azon részét, mely a fentebb megállapított adóképességi kulcs szerint rájuk esnék, felülhaladná, a főlöleg szükségkép ismét Horvát-Szlavonországok rendelkezése alá esnék.

Az ez alapon kötendő pénzügyi egyezmény azon kilenc évre, ameddig a magyar korona országai és Ófelsége többi országai közt kötött pénzügyi egyezés tart, a következő elvek szerint állapíttathatnék meg:

Amint a tisztelt hordát küldöttség is feljánylotta, az adórendszert, a direkt és indirekt adók, s a közös költségvetés megállapítása, valamint az évi számadások megvizsgálása is a magyar korona országainak közös országgyűlését illeti, amelyen Horvát-Szlavon- és Dalmátországok is képviseltetnek.

A pénzügyi igazgatás, mely a közös országgyűlésnek is felelős pénzügyminiszter által vezetetik, kiterjed Horvát- és Szlavonországokra is.

A pénzügyminiszter Horvát- és Szlavonországokban az általa kinevezendő zágrábi pénzügyi igazgatóság által gyakorolja a végrehajtást.

Az indirekt adók a pénzügyminiszter közegei által szedetnek be és ellenőriztetnek.

Az egyenes adók kivétele és beszedése, s a bélyeg és illetékek,

valamint az út- és hídvmok behajtása, a pénzügyi igazgatóság felügyelete alatt az eddigi gyakorlat szerint eszközöltetik.

Azon költségek, melyek eddig a horvát-szlavón kancellária kiadási rovatában fordulnak elő, a következő 9 évre kétmillió forintban állapítatnak meg.

E költségek fedezésére az egyenes adóból, a bélyeg- és jogilletékekből s az út- és hídvmokból Horvát-Szlavonországokban befolyó jövedelmeknek bizonyos száztólíja fordítandó.

Miután az eddigi adókulcs szerint e jövedelmek kerekszámban összesen 3,200.000 forinttal vehetők fel, az érintett adónemekből befolyandó minden 100 forintból 63 forint, azaz ugyanannyi százalék, fog a zágrábi pénzügyi igazgatóság részéről azon horvát-szlavón országos vagy megyei pénztárba fizettetni, ahová a társországok törvényhozása vagy kormánya kívánni fogja.

Ha az érintett adónemek 63 száztólíja, valamely évben nem jövedelmezne annyit, amennyit ezen egyezés szerint a horvát-szlavón beligazgatás igényel: a hiányt a közös kincstár előlegezi.

A zágrábi országos számvevőség ezentúl kizárólag a társországok kormányzati köréhez tartozik s azon országok törvényhozása elé terjeszti a bezárt évi számadásokat.

A zágrábi pénzügyi igazgatóság az egyenes adók, bélyeg- és illetékek s a hid- és útvám jövedelmeiről, amelyekről a társországoknak a 63 százalék jár, a számadásokat közli a horvát országgyűléssel. Viszont a zágrábi országos számvevőség a berekesztett évi számadások eredményét közli a pénzügyminiszterrel, hogy a magyar korona összes területének pénzügyi eredményei összeállíthatassanak.

Ha a társországok kormányzati területe Dalmatia tetteles visszacsatolásával vagy a határország közigazgatási egyesítése által növekednek: a Horvát Szlavonországgal egyesített területeknek hasonló természetű jövedelmei szintén a fent érintett kulcs szerint osztatnak meg a horvát-szlavón közigazgatás s a közös ügyek költségei közt.

A közös kincstár az említett egyenes adók 37 százalékával s Horvát- és Szlavonországnak e célokra teljesen igénybe vett egyéb jövedelmeiből (indirekt adók) fogja fedezni mindazon kiadásokat, melyek részint a magyar korona országai és Őfelsége többi országai, részint Horvát- és Szlavonországnak s a magyar korona többi országai közt közös ügyek költségeiből Horvát- és Szlavonországnak esnek.

A bor- és húsfogyasztási adó azon tételei, melyek az eddigi gyakorlat szerint a társországok költségeinek hatósági kiadásaira fordítatnak, ezután is ugyanazon célra fordíthatatnak.

A jelenleg fennálló országos pótlék, valamint Magyarországnak, úgy Horvát- és Szlavonországnak is az államadóhoz csatoltatik.

A földterhermentesítési pótlék, a földterhermentesítési országos adósság teljes törlesztéséig, Horvát-Szlavonországnak illetőleg, továbbra is ezen országok földterhermentesítési igazgatósága által kezeltetik s a pénzügyi igazgatóság által ezen igazgatóság pénztárába szolgáltatottak át.

A magyar korona országainak közös jóállása mindazáltal ezen földtehermentesítési adósságra nézve ezentúl is fennmarad; s az e célra, netalán szükségelt segély az eddigi mód és gyakorlat szerint előlegeztetik.

A múlt évek adóhátralékaiból behajtandó összeg, mint tartalék, mindaddig külön kezeltetik, míg a tapasztalás nem igazolja, hogy a fent elintett egyenes adók 03 százaléka Horvát- és Szlavonországek közigazgatási költségeinek fedezésére elegendő. Ha a közigazgatási költségekre megállapított 2 millió az e célra rendelt adók 63 százaléka által nem fedeztetnék: a hiány az adóhátralékból alkotandó tartalékalapból lenne mindenekelőtt fedezendő. Ha ellenben a megállapított közigazgatási szükséglet az e célra rendelt adószázalék által fedeztetik: az adóhátralék 63 százaléka Horvát-Szlavonországek országgyűlése által ez országok saját belső szükségére fordíthatatik.

ELSŐ MELLÉKLET.

HORVÁT-SZLAVONORSZÁGOK ADÓKÉPESSÉGI ARÁNYA.

Magyarországra és Erdélyre nézve	93 ⁵⁵⁹²²⁰¹ / ₁₀₀
Horvát- és Szlavonországekra nézve	6 ⁴⁴⁰⁷⁷⁹⁹ / ₁₀₀
Együtt	100 ⁰ / ₁₀₀

Származik pedig a viszony a következő számokból:

1860—1865. a bevétel összesen:

	Magyarország és Erdély	Horvát-Szlavonországek
direkt adókban frt	187,659.294.—	frt 12,207.570.—
indirekt „ „	265,810.452.—	„ 19,010.078.—
együtt frt	453,469.749.—	frt 31,217.648.—
mely két szám viszonya	93 ⁵⁵⁹²²⁰¹ / ₁₀₀ :	6 ⁴⁴⁰⁷⁷⁹⁹ / ₁₀₀ .

Az e célra készült és mellékelt táblázata a bevételeknek azon adatokat tartalmazza, amelyek a Bécsben folyt alkudozások alkalmakor a két küldöttség rendelkezésére bocsáttattak. Csak annyiban módosítottak az 1864. és 1865. évek a só- és dohányjövedékre vonatkozó adatai, amennyiben azon két év számadásaiban bruttotételek fordulván elő, az összes előállítási költségek csak Magyarország és Erdély rovatában fordulván elő, nehogy ezek csak e két ország tételeit terheljék, a bruttobevételek vétettek számításba. Lehetett volna ugyan akkép is eljárni, hogy az összes előállítási költség a két bruttobevétel arányában a két rész között felosztva, a bruttotételekből levonassék, ez azonban ép az arányos felosztás mellett a két szám viszonyát nem változtatta volna.

HARMADIK MELLÉKLET.

HORVÁT- ÉS SZLAVONORSZÁGOK 1868. ÉVI KÖLTSÉGVETÉSE
A PÉNZÜGYMINISZTERIUM ELŐIRÁNYZATÁBÓL.

Kezelési ág	Fedezet	Szükség- let	Jegyzet
Pénzügyi igazgatóság fel- ügyelőségek ideiglenes telekzet, számvevő oszt.	—	173.000	
Országos főpénztár . . .	—	12.500	
Fő- és adóhivatalok . . .	—	106.600	
Pénzügyőrség és lovas határőr	—	147.000	
Pénzügyi ügyészségek . .	—	12.500	} A határvám be- vételei a közös kiadásokra for- dítottak.
Határvámhivatalok . . .	—	27.500	
Egyenes adó	3,663.810	600	
Fogyasztási adó	116.477	170	
Pénzügyminiszteri nyug- díjak	—	80.040	} 2% megtakarítás levonása után.
Sótermelés	—	—	
Sóeladás	639.000	38.400	
Dohánytermelés és -be- váltás	—	—	
Dohányeladás	1,613.900	86.100	
Sorsjáték	120.464	14.700	
Bélyeg	260.550	3.000	
Díjak és jogilletékek . .	262.270	450	
Út- és híd vám	58.400	1.070	
Fémjelzés	150	590	
Államjóságok	23.370	25.170	
Államépületek	—	—	
Államerdőség	133.490	90.267	
Szállományok	6.000	—	
Bányászat és pénzverés	7.315	7.892	
Földtehermentesítés . . .	—	965.500	*
Összeg . . .	6,905.196	1,792.549	
Ide számítva a sóterme- lés és dohánygyártás után arányos járulékot és pedig :			
Sótermelés	—	46.450	7.27%
Dohánygyártás	—	598.400	37%
Összesen . . .	6,905.196	2,437.399	

Miután a só termelési költségei nem fordulnak elő a horvátországi szükségletnél, az előirányzatban foglalt költség (90. lap, 3. fej., 1. cím), ú. m.: 800.000 írt az összes 11,000.000 firt után tesz. 7.27%-ot, ami Horvátország bevételénél, mely 688.700 firt, tesz 46.450 firtot.

Szintúgy a dohánynál az összes 15,217.138 firt bevételnél (112. lap, 3. fejezet, 2. cikk) 5,642.182 firt dohánygyártási szükséglet van felszámítva, ami 37% és így Horvátországra, annak 1,613.900 firt bruttó-bevétele után esik 598.400 forintnyi teher ami, a szükséglet közébe iratott.

A táblázat szerint maradna bevétel Horvát- és Szlavonországból:

6,905.196 firt
2,437.399 „
4,467.797 firt.

Azonban a pénzügyminisztérium a földtehermentesítési pótlékot, de egyúttal a földtehermentesítési alap szükségletét is belefoglalta az előirányzatba, ez tehát kiveendő. A.....4,467.797 firtból levonandó a földtehermentesítési pótlék (75. lap, 1. fej., 1—6. cím)1,099.881 „, 3,367.916 firt.

Ellenben a földtehermentesítési szükséglet, mely 965.000 „, nem esvén a magyar kincstár terhére, ennyivel a

horvátországi fölösleg emelkedik, amely is eszerint 4,332.916 firt.

A horvát országos küldöttség június 4-én tárgyalta saját kebelében a magyar küldöttség fentebb közlött jegyzékét.

Mint mondák, ez ülésben annyira összevesztek egymásközt, hogy Berlic, Jankovic Gyula és Zivkovic kijelentették, hogy többé a horvát küldöttség ülésében nem jelennek meg, csupán a közös ülésbe jönnek el, a magyarok iránti tekintetből.

A horvát többség nézeteit *Zuvié* tette fel s velem német szövegben közölte magánúton. Íme a német szöveg szórói-szóra:

1. Die Croat. Deputation hat auf Grundlage der ihr zur Einsicht gegebenen Acten die Eberzeugung geschöpft, welche auch mit der durch die geehrte ungarische Deputation gestellte Bezifferung übereinstimmt, dass:

a) ihre Tangente für die pragmatischen Auslagen die Summe von 3,914.700 fl. beträgt,

b) dass der Reinertrag Croatiens in 4,332.916 fl. ausgewiesen, nach Einzahlung der Tangente der pragmatischen Auslagen einen Überfluss von nur 418.214 fi. ergibt

c) und daher dieser Betrag zur Deckung der autonomen Bedürfnisse offenbar unzureichend ist.

2. In Berücksichtigung dieser Sachlage und bei dem Umstände, dass die geehrte ungarische Deputation jene Guotte von 1¹/₂ Millionen fl., die im § 6. angeboten ist, nicht annimmt, daher jener Antrag der croatischen Deputation aus § 7. Platz greift, demgemäss die Ein-

heit der Finanzregelung festgestellt wurde, zu der selbstverständlich auch Croatien concurrirt.

In Berücksichtigung ferner, des Umstandes, dass die Auslagen für die Autonomie vollständig gedeckt werden sollen, was auch die geehrte ungarische Deputation dadurch anerkennt, dass sie die Tilgung erklärt, so nimmt die croatische reg. Deputation den Antrag der geehrten ungarischen Deputation im Grundsätze an, dass nämlich für die Landesautonomie Croatiens und den Einnahmen des Landes für eine bestimmte Zeit eine bestimmte Summe ausgeschieden und dem Lande übergeben werde.

3. Aus diesem Grundsätze ausgehend, hat die croatische Deputation die angebotene Summe von 2 Millionen fl. und den Modus der Einbringung in Erwägung gezogen.

In diesem Anlasse erklärt die croatische Deputation die Summe von 2 Millionen fl. als ungenügend und hat eben im Grunde die Combination bezüglich des Concurrentfondes und des Landeszuschlages seinen Bedarf mit 2,200.000 fl. beziffert.

über den Modus meint die croatische Deputation, dass die angetragenen Steuergattungen zur Bedeckung zu schwenken sind und wünscht eben im Interesse der Gemeinsamkeit der Finanzen, dass für Croatien alle Steuergattungen zum Gegenstande der Procen-tuation geboten werden, u. zw.: mit 60 Procent von den directen und mit 30 Procent von den indirecten Steuern. Das Ergebniss ist folgendes:

4. Dieser Pact hat Geltung auf 10 mitEinschuss des Jahres 1868.

5. Beim „Grundzuschlag“ nicht „Jurisdictions-Auslagen“, sondern „Grundauslagen“ nach der bisherigen Praxis.

6. Die Einbringung sämmtlicher Steuern soll homogen sein.

7. Sämmtliche Steuerrückstände bis 1867 sollen dem Lande Croatien verbleiben.

E jegyzékhez a következő táblázat volt mellékelve:

DIRECTE STEUER.

Kein berechnet nach Abzug der Ausgaben mit Bezug auf Beilage der ungarischen Deputation:

1. Grundsteuer (mit Ausnahme der Grund-entlastung und des Königszinses) . .	1,649.340 fl.
2. Hauszinssteuer.....	157.923 „
3. Hausklassensteuer	160.766 „
4. Personalsteuer	284.620 „
5. Einkommensteuer.....	235.060 „
6. Couponssteuer	53.540 „
7. Beamten-Steuer.....	21.000 „
	2,562.249 fl.

Von dieser Summe entfällt à 60 Procent die Summe von 1,53 7.349 fl.

INDIRECTE STEUEIIN.

licinertray.

1.. Verzehrungssteuer	116.407 II.
2. Salz . !	(508.150 „
3. Tabak	929.400 „
4. Lotto	105.764 „
5. Stämpf.....	257.550 „
6. Taxen und Gebühren	261.820 „
7. Mauthen ,	57.400 „
8. Staatsforste	43.223 „
9. Ponzierung.....	—
10. Staatsdominen	—
11. Staatsgebäude.....	—
12. Berg- und Münzwesen	—

Summe . . . 2,379.644 11.

Von dieser Summe à 30 Procent ergibt 713.893 fl.

Daher beide Summen 2,251.242 fl.

A horvát küldöttség ezen jegyzékét *július 5-én* terjesztette elő közös értekezletben.

E közös tanácskozmányban előadta *Deák*, hogy neki különvéleménye volt a pénzügyi kérdésekre nézve, elmondta röviden e különvélemény tartalmát; azonban egyszersmind megjegyezte, hogy e különvélemény nem tartozik e közös értekezés elé, miután itt nem a küldöttségek egyes tagjai, hanem maguk a küldöttségek állanak egymással szemben.

A horvát küldöttség kisebbsége *gróf Jankovic, Zivhovic, Brlic* kaptak ez alkalmon, tüstént kijelenték, hogy ők csatlakoznak *Deák* nézetéhez.

Ismételve megjegyeztük ugyan mind mi, mind a horvát többség tagjai, mind maga *Deák*, hogy kisebbségi különvéleményeket az egyezkedésnél nem vehetünk tekintetbe: a horvát kisebbség ragyogd arccal ismételte csatlakozását *Deák* véleményéhez. Az uniópárt tagjai közt ellenben le voltak verve, az ideges *Zuvic* az asztalra dobta mellettem irományait, s panaszkolta, hogy az öreg úr mindent elrontott. Egy pár nap múlva, úgymond, a zágrábi lapok a legnagyobb éclat-val hirdetik, hogy a nemzeti párt és *Deák* közt fusio jött létre, amely a pénzügyi autonómiára is biztos kilátást nyújt. Hiszen *Deákot* a helyzet urának tartja mindenki. Hogy hihessék, hogy nem fog megadatni, amit ő akar.

Az öreg *Vakanovic* sírt bosszúságában.

Vigasztaltuk őket, ahogy tudtuk.

Bennünket is meglepett *Deák* nyilatkozata, mely a legszelídebbben kifejezve is fölösleges volt.

Ülés előtt azt beszéltek, hogy a horvát küldöttség kisebbségének azon számítások, pénzügyi adatok ellen is kifogásai vannak, amelyeket velük közölt, s amelyre fektette javaslatait a magyar küldöttség.

Deák megkérdezte: igaz-e ez? s felkérte a horvát küldöttség tagjait, adják elő kifogásaikat s győződjenek meg személyesen, minden részletet megvizsgálva a pénzügyminisztériumban, mindent utánszámítva, a velük közlött adatok hitelességéről.

Janlcovic gróf azonban kijelentette, hogy miután a magyar kir. pénzügyminisztérium részéről az adatokra már részletes, kimerítő felvilágosításokat nyertek, az adatok ellen többé semmi észrevételük.

Vukanovic, a horvát küldöttség elnöke is megjegyezte, hogy a miniszteri közlések teljesen meggyőzték a horvát küldöttséget a közlött adatok és számítások helyességéről.

A horvát küldöttség fentebb érintett pontozataira nézve kijelentették, hogy azok fölött előbb magunk közt fogunk értekezni.

Másnap, *július 6-án*, tartotta meg a különtanácskozmányt a magyar küldöttség.

A magyar kormány nevében megjelent *Weninger* miniszteri tanácsos s előadta, hogy a kormány, miniszteri tanácsban, a következőkben állapodott meg:

Horvát-Szlavonor szagok közigazgatási költségeire a kért 2,200.000 ft ajánltassék meg:

Ez összeg 10 évre állapíttassák meg.

Ez összeg, tekintettel az összes pénzügyek közösségére, nemcsak az egyenes, hanem az indirekt adok és Horvát-Szlavonországok egyéb jövedelmeinek 45 százalékával fedeztessék.

E százalék Horvát-Szlavonországok érintett beligazgatási szükségletét fedezné. Ugyanis Horvát-Szlavonországok bevétele

az egyenes adókból	2,562.249
az indirekt adókból és állanijavakból	2,328.851
	összesen 4,891.100

forintra tehető, mely összegnek 45 százaléka 2,200.995 ft.

Az ezen elvek alapján készítendő különleszámolás Horvát-Szlavonországokat illetőleg, a magyar korona összes országainak zárszámadataival egyidejűleg, terjesztessék a magyar korona országai közös törvényhozása elé, ahol Horvát-Szlavonországok is képviselvék.

Míg ez egyezmény a két törvényhozás által el nem fogadatik: csak az 1867-iki előirányzat lehet Horvát-Szlavonországokra nézve a közigazgatási költségek utalványozásában, irányadó.

A fentebb érintett különkimutatás pedig Horvát-Szlavonországokra nézve, ha az egyezmény ez év folytán létrejő is, csak a jövő 1869-iki január 1-én indíthatatik meg.

A kormány ezen pontozatait, melyeket utóbb *Lónyay* minisz-

ter, megjelenvén, bővebben kifejtett, először is *Ghyczy Kálmán* fogadta el.

Hozzjárultak a bizottság többi tagjai is.

A magyar országos küldöttség már előbb felajánlotta, hogy ha egyes években az összes jövedelmek átengedett százaléka nem fedezné Horvát-Szlavonországok megállapított közigazgatási szükségletét: a hiány a magyar korona többi országai által előlegeztessék.

Én e pontot a következő két ponttal indítványozám megtoldatni:

„Ha ellenben az érintett 45 százalék nagyobb összegre megy, mint amennyi Horvát-Szlavonországok beligazgatási szükségletére egyezményileg megállapítatik: a többlet igen természetesen a közös költség fedezésére fordítatik. „

„Viszont megjegyztetik, hogy ha Horvát-Szlavonországok jövedelmei a közös költségek azon részét, mely az adóképességi kulcs szerint reájok esnek, az adóképesség növekedése következtében felülmúlná: a fölösleg szükségkép Horvát-Szlavonországok rendelkezése alá esik.”

A magyar küldöttség egyhangúlag elfogadta a toldalékot.

Ezen megállapodásokat én *július 7-én* reggel korán közöltem a horvát küldöttség elnökével. Egyszersmind közöltem az általok közlött számítások helyreigazítását is.

Ugyanis az 1868-iki költségvetésben Horvát-Szlavonországok bevétele ekkép van felvéve:

1. Egyenes adók, (állami add, és országos pótlék, a földtehermentesítési pótlék kizárásával, 111-ik füzet, 1-ső felezel, 1—6 cím, 70. lapon)

frt 2.562.249

ez után 60%.....frt 1,537.348'40

II. Indirect adókból és államjavakból:

fogyasztási adó (80. 1.)	frt 116.407
sójövedék (82. 1.).....	„ 554.150
dohány (ugyanott)	„ 929.400
lottó (ugyanott).....	„ 105.764
bélyeg.....	257.550
díjak és illetékek.....	„ 261.820
út- és híd vám.....	„ 57.400
államjavakból.....	„ 46.800

frt 2,329.291

levonva a hiányt a fémjelzés címén . „ 440

frt 2,328.851

ennek 30% frt 698.655'30

együttvéve frt 2,236.00370

Ez összeg közt és a horvát küldöttség egybeállítása közt egy kis különbség mutatkozik; ugyanis

1. a dohánynál levonandó volt az 1,613.900	írt. bratto-
költségből:	
az előállítási költség (nyers termék, gyártás).....	frt 598.400
és az eladási költség	„ 86.100
	frt 684.501)
és így a bruttó.....	1,613.900 frtból
levonva.....	684.500 frtot
marad netto.....	929.400 frt
2. A söval a bruttó.....	639.000 frtból
levonandók a sóeladási költség	38.400 frt
	600.600 frt~
és a sótermelés költsége, miután az összes 11 millió	
frt bruttobevételnél 800.000 frt összes termelési költség	
van, a horvátországi bruttó 639.000 frt bevételre esik	frt 46.450
marad nettó bevétel	frt 554.150

3. A horvátországi küldöttség a fémjelzésnél mutatkozó 440 frt hiányt nem vonta le a főösszezből és államjavak címén csak az államerdők 43.223 frt jövedelmét állítá be, holott ezen jövedelem az összes államjavakból 46.800 frttal számítandó.

Közöltem végre a horvát küldöttséggel azon hivatalos táblázatok, amelyek a magyar korona országai bevételeit 1860—65-ről kimutatják s amelyeknek alapján számíttatott ki a közös ügyek költségeinek és Horvát-Szlavonországok hozzájárulási kötelezettségének számaránya.

A horvátok még ez nap, július 7-én kijelentették, hogy a magyar küldöttség javaslatait mindenben elfogadják.

Csupán az 1867. végén mutatkozó adóhátralék kérdése volt még hátra.

Megmagyaráztuk a horvát atyafiaknak, hogy a mi adóhátralékunk is azon hiány fedezésére fordítatik, amelyet főleg a közös költségek okoznak.

Végre abban történt megállapodás, hogy Horvát-Szlavonországok adóhátraléka az 1868 előtti évekről 63 százalék erejéig a nevezett országok, 37 százalék erejéig pedig a magyar korona összes országai kincstárát illesse.

Hátra volt az összes megállapodások, az egyezmény formulázása.

E végett mindkét küldöttség részéről három-három tag küldetett ki.

A magyar küldöttség által: *Deák, Ghyczy* és én sa horvát küldöttség által: *gróf Jankovic Gyula, Suhaj* és *Zuvic*.

Másnap (július 8.) azonnal egybeültünk.

Deák legcélszerűbbnek vélte, ha a horvát küldöttség első dolgozatán pontonként keresztülmegyünk s e fonalon állítjuk egybe az egyezmény javaslatát.

Elkezdtem olvasni a horvát küldöttség érintett javaslatát.

Jankovic Gyula gróf minden pontnál kiemelte a horvát kisebbség eltérő nézeteit s habár igen sima modorban, makacsul vitatta

így például a közös ügyek említésénél azon ügyekre nézve, melyek köztünk és Horvátország közt közösek, ugyanazon különbséget kívánta tenni, amit az 1867: XII. t.-c. felállít a magyar korona országai és Ófelsége többi országai közt fennálló közös ügyekre nézve. A horvát-magyar közös ügyek, úgymond, szintén vagy a *pragmatica sanctionál* fogva, vagy azon oknál fogva közösek, mivel egyetértőleg célszerűbben intézethetnek el. En megtámadtam az értelmezést, mely oly viszonyt tesz fel köztünk és Horvátország közt, mint aminő Magyarország és Ausztria közt fennáll. Bennünket, mondám, nem csupán a *pragmatica sanctio* köteléke, hanem régibb történelmi kapcsok, közös alkotmány, közös törvények fűznek egybe. Ez nem *personal-*, hanem valóságos *realunio*.

Hasonló irányban több pontra nézve tett észrevételt *Jankovićé* és *Deák*, aki, mint láttuk, a legszélsőbb határokig ment volna az egyezkedésekben, *Jankovic*nak több indítványát helyeselte.

En figyelmeztettem *Deák*ot, hogy a főpontokra nézve, ha nem is írásbeli, de szóbeli megállapodások jöttek létre a két küldöttség többsége között. En nem érzem magamat arra jogosítottnak, hogy a minoritással külön alkudozzam s ha ily szándok mutatkozik elhagyom az albizottság üléseit.

Deák megtámadott, hogy ne legyek oly ingerült. Figyelmeztetésemnek mindazáltal tapasztaltam hasznát.

Ezentúl leginkább ketten vitatkoztunk: *Jankovic* és én. Ő megtette ellenindítványát, ön kifejttem, hogy az ellenkezik a két küldöttség közt létrejött megállapodással.

Másnap (július 9.) folytattuk az eszmecserét.

Deák ismét több engedményt tett oly tárgyban, amire nézve már ellenkező megállapodásunk volt.

Láttam, hogy ez úton nem megyünk semmire. Indítványoztam tehát, tegyük papírra mindenekelőtt azon pontozatokat, amikre nézve már megállapodott a két küldöttség s e pontozatokon aztán együtt átmenvén, azok alapján állapítsuk meg az egyezmény tartalmát. A megállapított lényeg aztán könnyen megtalálja formáját.

Elfogadták indítványomat.

Zuvic monda, hogy röviden, „schlagwortokban”, párhuzamosan ő is összeállítja németül a magyar és horvát többség megállapodásait.

Jó, mondám, annál könnyebb lesz az egybevetés.

Elöttem azonban más cél, más feladat lebegett. Köz- és magánbeszélgetéseinkből, gondolám magamban, jól ismerem mindkét küldöttség többsége nézeteit. Sokat gondolkodtam azon tárgyról is, melyek köztünk megvitatta nem voltak, de amelyeket azért,

nézetem szerint, be kell venni az egyezménybe. Ilyen azon egyezmények elismerése, amelyek köztünk és Ausztria népei közt létrejöttek; ilyen a magyar alkotmány azon részeinek, amelyek az új egyezmény által nem módosíthatnak, közössége stb. Az egyezmény formája fölött is sokat gondolkodtam. Feltevém tehát magamban, hogy nem pontozatokat írok csupán, hanem megírom magát az egyezményt, amint én gondolom.

Két délelőtt, nyári lakásomon, kész voltam az egésszel.

Közöltem mindenekelőtt gróf Andrássyval. Tetszett neki.

Aztán felolvastam Deáknak. Nagyon megörült az öreg úr. Ot ugyanis rendkívül nyugtalanította e dolog. Törte fejét rajta, mily formát kellene adni az egyezménynek s mi mindent kellene abba belevenni. Mind a formával, mind a tartalommal meg volt elégedve. Testvéremnek s több másoknak is mondotta még az nap: megvan a horvát egyezmény. Csengery megírta. Nagyon sikerült.

Azonnal intézkedett, hogy *másnapra* (július 10.) hívassék egybe az albizottság.

Felolvastam az egészet. *Ghyczy* megvolt lépetve. Csak pontozatokat várt s nem teljes művet. Megölelt. Monda, hogy nagyon sikerült. S úgy hallom, még aznap többek előtt nagy dicséretekkel halmozta el szerkezetemet.

Sulij és *Zuvic* is megörültek a kész munkának. Kivált *Zuvic*, ez izgatott kedély, ki oly türelmetlenül várta a befejezést.

Gróf Jankovic szintén kifejezte elismerését irányomban; e mellett azonban, az egyes pontoknál ismét megkísérlette ellenzéki nézeteit érvényre emelni.

Hasztalan! Hivatkoztam ellenében *Zuvicra*, hogy nem a megállapodások szellemében van-e feltéve a szerkezet. S ő és *Suhaj* mindenkor döntött *Jankovic* ellen.

Kevés szerkezeti módosítással, amit szintén magam ígtattam be s nagyobb részint magam is indítványoztam, elfogadtatott az egyezményi javaslat.

A két küldöttség is elfogadta.

Július 21-én már közös értekezletben jelentettük egymásnak, magyarok és horvátok, az egyezmény szövegének megállapítását.

Csak három pontnál volt hosszabb vita.

A 8. § a pénzügy közösségét állapítja meg Magyarország és Horvát-Szlavonországok között. A közös országgyűlés határozza el az államvagyon eladását is. E pontra nézve megjegyezte *Jankovic*, hogy ami a jövedelmek fölötti intézkedést illeti: nincs észrevétele. Azonban az államvagyon eladásával Horvát-Szlavonországok tőkeértéke támadatnék meg. Ez eladásra nézve tehát a horvát-szlavón országgyűlés is meghallgatandó, annak beleegyezése is kiköendő volna.

Deák méltánylandónak vélte Jankovic gróf indítványát s megkísértette azt formulázni. Somssich is terjesztett elő módosítványt ez értelemben. Végre az én szerkezetemet fogadták el, mely az indítványt a 8. § szövegébe toldotta be.

A 9. §-ra *Lónyay* pénzügyminiszternek volt észrevétele. E szakasz eredeti szerkezete szerint a magyar korona közös ügyei közé soroltattak, az „állami utak és folyók” s mindazon közlekedési eszközök, melyek Magyarországot s Horvát-Szlávonországot közösen érdeklik. *Lónyay* az „állami utak és folyók” kihagyását kívánta, mint amelyek Horvát-Szlávonországekban maguk legalább 400.000 forintot igényelnek évenként. Ha, úgymond, ez érintett utak és folyók költségei közöseknak nyilváníttatnak: akkor Horvát-Szlávonországek évi átalánya valósággal nem 2,200.000, hanem 2,600.000 forint.

Deák megjegyezte, hogy a szerkezet megfelel a megállapodásnak. A pénzügyminiszternek előbb kellett volna előadni észrevételeit.

Végre az én javaslatom fogadtatott el mind a két küldöttség által. E szerint az „állami utak és folyók” helyett általában, amint az első szerkezet szólott, csak „azon állami utak és folyók” jelöltettek ki közöseknak, amelyek Magyarországot és a társországekot közösen érdeklik. Melyek ismertetnek el általunk ilyen utaknak és folyóknak: a közlekedési eszközökről alkotandó külön törvényben fog meghatározatni.

A magyar küldöttség részéről, mint fentebb is előadám, legtöbb aggodalomra szolgáltatott okot az egyezmény 46. szakasza, mely szerint a központi kormány mind a központi hivatalok horvát-szlávon osztályait, mind a Horvát-Szlávonországekban működő közégeit kizárólag horvát-szlávon honfiakból nevezi ki.

Somssich újólag szőnyegre hozta azon ellenvetéseket, melyek e szakasz ellen felhozathatnak.

Ghyczy, *Szogyény* is előadták, hogy ezen kikötés, amelyhez annyira ragaszkodnak a horvát küldöttség tagjai, a kormányzást is lehetlenné teheti s Horvát-Szlávonországek érdekeinek is árthat.

A horvát kisebbség, az úgynevezett *nemzeti párt* tagjai, kevésbé nehézkesek voltak e pontra nézve. S miután *gróf Janlcovic*, határozottan kijelenté, hogy ő e szabály alól, ahol a szakképzettség megkívánná, kivételt engedne: indítványom folytán mindnyájan beleegyeztek e záradók beiktatásába: „tekintettel a szükséges szakképzettségre, amennyire csak lehet”.

Az egyezmény többi szakaszai lényegesb módosítás nélkül, köztetszéssel fogadtattak el.

Most már, úgymond *gróf Mailáth Antal*, csak az utolsó ünnepélyes ülés van hátra s az egyezmény fölvétele közös jegyzőkönyvbe.

Tudva — jegyzem meg —, hogy tisztelt elnökünk már rég várja az indulást a fürdőre s tudva, hogy a horvátok is

türelmetlenül várják a haza menetést, előre megírtam az utolsó zárulás jegyzőkönyvét is.

Megörült Mailáth, megörültek a horvátok.

Mind alakjára, mind lényegére nézve mindenben helyeselte a két küldöttség az általam feltett jegyzőkönyvet.

S a zárulás ideje, amidőn e jegyzőkönyv ünnepélyesen aláíratik, — hogy a lemásolásra és fordításra is idő legyen — *július 24-ikére* tüzetett ki.

A múzeum kerek termében, melynek kupoláját a magyar korona országainak címerei díszítik, délutáni öt órakor tartatott e zárulás.,

A két elnök mondott búcsúbeszédet, — *gróf Mailáth* magyarul, *Vucanovic* horvát nyelven. *Vakanovic* beszédét magyarul *Zuvc* tolmácsolta.

Nekem mindkét elnök köszönetet mondott küldöttsége részéről.

Gróf Mailáth Antal következőleg fejezte be szavait:

„Végre van még egy hála-tisztem teljesítendő, mely iránt akármilyen színezetű különbség létezne is közöttünk, egy és közös lesz a hálának nyilvánítása, ez pedig igen tisztelt előadónkat illeti, kinek kitűnő politikai jártassága, fáradhatlan munkássága, hazaszeretete tévé csak lehetővé, hogy nehéz tisztünket teljesíthettük. Fogadja tehát ebbeli hazafiúi fáradozásáért legszívélyesebb hálánkat.” (Pesti Napló, 1868 július 25-iki szám.)

Ülés után *gróf Jankovic* is hozzám jött. Szintén elismerőleg nyilatkozott fáradozásaimról s bocsánatot kért, ha pártállásánál fogva néha talán alkalmatlan is volt.

Szívesebb volt búcsúnk az uniópárt tagjaitól. „A viszontlátásra!” mondák, „a mielőbbi viszontlátásra”. — „Rajtunk nem fog múlni!” mondák *Zuvc*, *Cár*, *Suhaj* stb.

S a derék férfiak beváltották ígéretüket.

IX.

CSENGERY ANTAL LEVELEI AZ ELSŐ DELEGÁCIÓBÓL.

1868 január 30—március 22.

Az első, delegáció hivatva volt igazolni a kiegyezési törvényben lefektetett elvek helyességét, kimutatni ez intézmény életképességét s megdönteni az ellenzéknek azon gyanúsítását, hogy a delegáció tulajdonképen olyan intézmény, mint a centrális parlament, mely az Ausztriába való beolvasztásra vezet. Ebben a delegációban Csengery Antal kiváló szerepet töltött be. Mint Deák legbizalmasabb munkatársa az 1867. XII t.-c. megalkotásában, szinte erkölcsi kötelességének tekintette mindent megtenni a kiegyezés szellemében, hogy a delegáció a hozzáfűzött várakozásoknak megfeleljen. Azon ellenzéki gyanúsítással szemben, hogy t. i. a delegáció intézménye nem más, mint centrális parlament, Csengery formulázása alapján állapított meg a delegáció ügyrendje akként, hogy a két delegáció a nemzetközi formák megtartásával, üzenetek útján érintkezik egymással és együttes ülést, csak abban az egy esetben tarthat, ha nem tud megegyezni. Ekkor is minden vita, vagy felszólalás kizárásával, csak a vitás kérdés fölött való egyszerű szavazásra szorítkozhatik. Csengery a delegációs tárgyalások során mindent elkövetett, hogy a vitás kérdések együttes ülések igénybevétele nélkül nyerjenek kiegyenlítést. A két kormány előzetes megállapodása ellenére, azt is kivitte, hogy a két delegáció, mint két külön állam testülete, két külön leirattal oszlattassék. fel. Gondosan ügyelt arra is, hogy a delegáció működése, szigorúan az 1867. XII t.-cikkben megállapított határok között maradjon, abból minden oda nem tartozó, közösen el nem ismert ügy kizárassék. Az államadosságok kezelése és ellenőrzése, a kabinetiroda költségei, a közös nyugdíjak, a katonai ménesbirtokok ekkor vétettek ki a delegációk illetékessége alól és pedig Csengery indítványai alapján,

A delegáció megalakulásáról, megnyitásáról, nyilvános üléseiről, az ekkor rendezett ebédekről, estélyekről a napilapok részletes tudósításokat hoztak. Csengery ezért nem tartotta szükségesnek a rendszeres naplórírást. Utóbb azonban Összegyűjtötte azon leveleit, melyekben a delegációval kapcsolatosan előforduló eseményekről értesítette az otthonlevőket. *E levelek egy részét Deák Ferencnek írta*, aki azokat lemásolás végett neki átengedte, de vissza is kérte. Minthogy Deák utóbb köztudomás szerint összes levelezését megsemmisítette, ma már nem lehet határozottan megjelölni azokat, amelyek annak idején

Deákhhoz voltak intézve. A „Kedves Rózám” megszólítással kezdődő leveleket feleségéhez írta, akit napról napra értesített mindenről.

E levelek a delegáció minden fontosabb eseményéről beszámolnak, de egyúttal tanulságot tesznek arról a sokoldalú munkásságról is, melyet ez alkalommal Csengery kifejtett. Már 1868 január 27-én panasolja feleségének: „Nehéz állásom van, Deák itt nem lévén, azt akarják, mindenben ön gondolkozzam helyettük. A felsőháziak is mindenben reám hallgatnak. Baj, hogy a konferenciákban is nekem kell vinni a szót, a miniszterekkel is nekem értekezniem.” Hogy nem törekedett efféle szerepre, kitűnik március 12-iki, feleségéhez intézett leveléből, amelyben így ír: „Nem könnyen vállalkozom többé ily misszióra. Mint közkatonára, küzdöm szívesen. A vezéri szerepnek terheit viselni, a pártok bűnbakja lenni oly dolog, melyre se erőm, se ambícióm. Nem oly lelkiismeretes embernek való a politika:”

Figyelemreméltó Csengery szerepe a Deák-párt és a balközép között előállott súrlódások kiegyenlítésében. A balközép-párt a delegáció tagjainak megválasztása előtt azt az álláspontot foglalta el, hogy közülük senki se küldessék ki. Csengery volt leginkább amellet, hogy a Deák-párt a tagok sorába balközéppárti képviselőket is válasszon. Főleg az ő rábeszélésére fogadta el kiküldetését a megválasztott 12 balközépi képviselő is. Csengery kívánatosnak tartotta az ellenzék részvételét már csak a parlamentarizmus szempontjából is; azt remélte, hogy a balpárt tényleges közreműködése hasznára lesz a közügyeknek. Mint február 14-én feleségéhez írta: „Sok haszon van már csak abból is, hogy ide fenn a tért kiismerik s nem a megyeház ablakából nézik a világot.” Csengery egyébként sem volt soha annyira egyoldalú pártember, hogy politikai ellenfeleit ellenségeinek tekintse. A pártpolitika terén mutatkozó véleménykülönbségből származó ellentéteket nem vitte át a magánéletbe s a barátságos jó viszonyt a balközép számos tagjával állandóan fentartotta. Ez könnyítette meg közvetítőszerepét a delegációban is. Mint Gyulai Pál írja: „Nem sértve mások becsvágyát, senki sem kételkedve önzetlen becsületességében, mindenki bizva tehetségében és jóakaratóban, a személyek és pártok szívesen fogadták közvetítését.”¹ Nagyrészt Csengery érdeme, hogy a delegációs tárgyalásokban résztvevő ellenzék az ellenzéki sajtó és szélsőbal heves izgatásai dacára is végig kitartott a delegációban, hogy a tárgyalások során felmerült incidenseknél számos esetben mérsékletet tanúsított. Csengery mindig alkudozni, kiegyezni igyekezett, készségesen csatlakozott az ellenzéki indítványokhoz, ha azokat helyeseknek találta,² elismerte, ha mérsékletükkel

¹ Emlékbeszéd Csengery Antal fölött. Emlékbeszéd. I. 196. lap.

² 1868 március 12-én így írt feleségének: „A politikában igyekeznek az emberek egymást felhasználni; hol sikerül, hol nem. Nekem már a delegáció ülései alatt is többször sikerült, anélkül, hogy én elveimből legkisebb részt is feláldoztam volna. Pártolom, ami jó, ha ellenfeleimtől jön is.

hasznos szolgálatot tettek s elítélte azt-az eljárást, amely az ellenzék érdemeit lekicsinyelni, vagy kigúnyolni törekedett.¹

1.

Bécs, 1868 január 29.

Tisztelt Barátom!

Ügy hiszem, vetted a költségvetési előirányzatot, melyet a mint köztünk kiosztották, postán azonnal megküldtem.

Röviden elmondom, a mik feljöveteleünk óta történtek.

Első feladatunk volt ügyrendet készíteni. Sokan azt akarták, hogy én magam, vagy két bizottsági taggal együtt készítsem el. Indítványomra egyezett bele a közös értekezlet, hogy az a hét tagbői álló bizottság küldessék ki, melynek tagjai voltunk Ghyczy, Szögyény, Rajner,² Kerkapoly,³ Várady,⁴ Zichy Antal⁵ és én. Ghyczy lehetetlennek monda, hogy az együttes ülésben a vitatkozást ki lehessen kerülni. El kell távolítani minden alkalmat a vitára, mondám s meg van oldva a kérdés. Ez alapon formuláztam az együttes ülés szabályait. Ghyczy behunyta szemeit, sokáig dörzsölte homlokát. Így csakugyan ki lesz kerülve minden tanácskozási — monda végre oly hangon, melynek fájni látszott, hogy a delegatio intézménye mégis lehetséges német-magyar tanácskozás nélkül.

Hosszabb vitára szolgáltattak alkalmat a hetes bizottságban, az interpellate s a kérvényi jog gyakorlásának kérdése. Ghyczy azt vitatta, hogy csak az összes bizottságot illeti törvény szerint az interpellate joga, Én az ellenkezőt. A kérvényi jog gyakorlását akkép szabályoztak, hogy kérvény csak szorosán a bizottság jogkörébe tartozó tárgyban, bizottsági tag által, indítványként terjeszthetik elő.

Az országos bizottságok régi gyakorlata szerint minden bizottsági tag szólhatott bármennyiszer. A delegatio tagjainak szokottnál nagyobb száma e jog korlátozását javasla. A többség kezdetben a continentalis nagy parlamentek szabályát, az egyszer szólás jogát, fogadta el;

¹ 1868 március 11-én a következőképen ír: „Rossz szolgálatokat tesz a Pesti Napló a haza ügyének bécsi levelezője, Kemény Gábor tudósításaival is. Nincs köztünk, aki bosszankodással ne olvassná e leveleket. A magyar minisztérium hónapok óta küzd amiatt, hogy a külföldi diplomácia leveleléseiben, szerződéseiben a magyar király és Magyarország is inkább előtérbe zéjjen. S a dualizmusnak megfelelőbb kifejezés használtassák az eddigi „Ausztria” és „Osztrák császár” helyett, vagy mellett. Tisza hasonló irányú indítványt tesz; mindnyájan pártoljuk; Beust is kényszerült megnyugtató nyilatkozatot adni. íme a Pesti Napló előáll, hogy mindez csak jelenték-telen szóharc.”

² Rajner Pál barsinegyei főispán, a főrendiház és a delegáció tagja.

³ Kerkapoly Károly, az enyingi kerület képviselője, a delegáció tagja

⁴ Várady Gábor, a técsői kerület képviselője, a delegáció tagja.

⁵ Zichy Antal, a tabi kerület képviselője, a delegáció tagja.

de az előadók, külön vélemények aláírói s az indítványozók, ellenindítványozók, módosítók, félreértés következtében felszólalók stb. kivételével. E sok kivétel csak az ellenzéknek adott volna előnyt, s a különvélemények és módosítványok előidézése által bonyolultabbá és Hosszasabbá tette volna a tanácskozást. Azért részemről is azokhoz járultam, akik a kétszer szólás jogát állapították meg kivétel nélkül.

A bizottság összes ülését megelőzőleg közös értekezletben tárgyaltuk az ügyrendet s a módosítványok, melyeket a nyilvános tárgyalás közben elfogadtunk, ott állapítottak meg.

E közben Becke, közös pénzügyminiszter, rövidjelentés mellett, e szavakkal: „Igen tisztelt elnök úr. Kérem ezt felolvasatni!” benyújtotta a közös minisztérium költségvetését. A bizottság, az idézett egy pár magyar szóért, megéjlenezte, — a német lapok kigúnyolták Beckét.

Közös clubbunk levén, a clubb dolgai rendezése mellett, közös értekezleteket is kezdtünk tartani a baloldaliakkal.

Ily közös értekezésben jött szóba köztünk, miként tárgyaljuk az előterjesztett költségvetést. Mióta feljöttünk: a baloldaliak mindenütt keresték a beolvasztási jelenségeket. Víz volt malmukra a német delegatio korelnökének, a vén Rauschernek és a költő Auerspergnek¹ néhány centralisticus phrasisa, mely utóbbit a másik Auersperg,² a miniszerelnök, azonnal sietett Andrásynál költő rokona szórakozottságával és rögtönzésével kimenteni. S aztán a „Reichsminister” név használása közös minister helyett; a „Reichskanzler” cím, a közös hadügy minister, azon tárgyakra, melyeket a törvény absolut hatalommal ő felségére ruházott; s a paritás meg nem tartása a közös ministerek kinevezésében. Ghyczy jelenté, hogy ő és pártja ezek miatt interpellatiót szándékoznak tenni s ha az érintett sérelmek nem orvosoltnak, nem vehetnek részt a delegatio működésében. Törvénytelen ministerekkel nem állhatnak szóba. Perczel különösen a hadügyminister miatt pattogott, fenyegetve mindenkit, a ki e részben a nemzet jogait feladja, fenyegetve Ausztriát stb. Gróf Andrassy jelen volt. Magyarázta, hogy a „reichsministeri” cím távollétökben hibásan használtatott a német delegatióhoz tett jelentésben; a magyar költségvetésben, figyelmeztetésökre, már kiigazították. Sőt Becke hivatalánál is levétette már a „Reichsminister” fölírást. Monda továbbá Andrassy, hogy a közös hadügyminiszter által ő felsége a neki föltartott jogokat kívánja alkotmányosan gyakorolni. Monda, hogy a paritás a törvényben a delegatiók szerkezetére van értve, a közös ministereket ő felsége, a mint alkalmas egyéneket talál, németekből vagy magyarokból nevezheti ki. A paritás elmélete szerint a harmadik ministert ketté kellene vágni. E paritás nincs

¹ Auersperg Antal hg. b. t. t., az osztrák urakházának és a delegatió-nak tagja. Anastasius Grün név alatt a legnagyobb osztrák költők egyike.

² Auersperg Károly Vilmos hg. osztrák miniszterelnök.

az által biztosítva, hogy egyik közös miniszter magyar, fi másik meg német, ha a német miniszteriumban nincs képviselve a magyar érdek. Szükség, hogy ha a miniszterek németek, államtitkáraik magyarok legyenek és viszont; szükség, hogy magyarok és németek mindenik közös miniszteriumban kellő számmal legyenek, már a delegációkkal érintkezés végett is. Hogy ez mindaddig nincsen így, a kivétel nehézségeinek tulajdoníthatni. A kiket felszólítottak, nem vállalkoznak.¹ Ezeket s ilyeket mondott Andrássy, olykor nevetségessé is téve az ellenfél okait. Mindez azonban csak olaj volt a tűzre. A baloldal szónokai nagy pathosszal szónokoltak a háromszázados szenvedésekről, beolvasztási törekvésekről a jogok, a közösügyi törvény által biztosított jogok feladásáról, — s arról, hogy kilépnek, ha kedvező választ nem kapnak az interpellatióra.

Én látva az ingerültséget, mellyel a viták folytak, nem szóltam nyíltan a tanácskozmányban, hanem egyenként értekeztem, a baloldal kolomposaival. Ghyczy mindjárt módosításokat ajánlott és tett is” az interpellate szerkezetében. Bonis² a hadügyre nézve nem értett egyet társaival, s e tárgyat az országgyűlés elé vélte tartozandónak. Szontagh³ nekem bevallá, hogy sikamlós tέρre léptek, midőn azt követelik, hogy a fejedelem ne gyakorolja alkotmányos úton a neki átadott jogokat. E tekintetben Manojlovics⁴ sem értett egyet párt-

¹ Már e tárgyalások előtt január 21-én kelt levelében írja nejeinek:

„Andrássy panasolja, hogy nem kap közösügyi államtitkárokat a közös miniszterekhez. Becke mellé már a harmadik magyart (Zsedényit) szólította föl. Senki sem vállalja.”

Február 11-én kelt levelében ezeket írja:

„Becke felkért, ajánljak neki egy osztályfőnököt a közös pénzügyi miniszteriumban. Hunfalvy Jánost ajánlottam. Kért szólítsam fel. Ma írtam neki is. Csak elvállalná! Szép állás, nagy fizetéssel, kevés munkával. Emellett egészen az irodalomnak élhetne.” A felajánlott állást Hunfalvy János sem fogadta el. Csak február végén sikerült ez állásra Érkövy Adolfot a magyar pénzügyminiszteriumból áthelyeztetni, míg az év végén arra Weninger Vince neveztetett ki.

Az a körülmény, hogy a közös pénzügyminiszteriumnak nem volt magyar osztályfőnöke, idézte elő azt a, incidenst, amelyről Csengery nejehez 1864 február 24-én írt levelében következőleg emlékszik meg:

„Ma nehéz »apóm volt. Beckével gyűlt meg a bajunk. Festetics egyik rrdnisteri tanácsosával akarta magát képviseltetni. Rámentem Lónyayra, aztán báró Nopcsára, Festetics államtitkárára. Mondtam, hogy a közös miniszter csak saját közege által képviseltetheti magát. Mind Beckének, mind Festeticsnek, a ki hivatalnokát a közös miniszter organumával engedte, meggyűl a baja. Én tettem az indítványt, a Deák-párt által is felszólítva. Somssich.. szintén tudatta Beckével, hogy baj lesz. Bartos, Festetics átengedett ministeri tanácsosa, erre beteg lett, Becke végre egy fogalmazóját hozta el, nagy mérgesen panasolja, hogy hát miért nem vállalkoznak a magyarok, a kiket felszólított. Igaz, nehéz állása van. De azért mi sem engedhetjük, hogy ügyrendünket egy, lényeges pontban, melyet nem ok nélkül hoztunk, megsértse.”

² Bónis Sámuel, a tiszalóki kerület képviselője, a delegáció tagja.

³ Szontagh Pál, a balassagyarmati kerület képviselője, a delegáció tagja.

⁴ Manojlovics Milán, Versec város képviselője, a delegáció tagja.

híveivel. S, végre Perczel¹ is kijelenté titokban, hogy megérik olyan nyilatkozattal is a ministerium részéről, mely szerint a védrendszer ügyének rendezését nincs szándék elvonni a magyar törvényhozás elől. Mindezek engem meggyőztek afelől, hogy a balközép még nem szándékozik' „megugrani, csak életjelt akar adni, érdemet szerezni a jogok megvédése körül.

Külön értekezletre hívtuk össze saját párhíveinket. Andrassy és többen, a kik nem szeretik, hogy a baloldal bejött a delegatióba, sürgették, hogy mielőbb meg kell őket ugratni. Nem akarnak részt venni a költségvetés tárgyalása előkészítésében, nem akarnak bemeni az albizottságokba: mondák; csak azért is vegyük fel a költségvetést, csak azért is válasszuk meg a bizottságot; hadd menjenek minél előbb. „Úgyis — monda Andrassy — ha valami jót eszközölünk, magoknak tulajdonítják s ha rosztat nem teszünk, az is az ő érdemük, párhíveik előtt Miénk marad a felelősség s a küzdelem; ők a hazafiak.

Méltó indignatio, s következetes eljárás is azoktól, akik a baloldalt nem akarták behozni a delegatióba, mondám egy pár elvtársammal. De engedjék nekünk is a következetességet, akik a baloldaliak beválasztása mellett voltunk, hogy ne engedjük őket egy könnyen kiugrani. S ne engedjük nekik a jogvédés kizárólagos érdemét. Azon tárgyakban, melyekre nézve felszólalásra van ok, tegyünk mi is interpellatiót. S miután ez interpellatióra a ministerium gyorsan felelhet: addig ne menjünk bele a költségvetés tárgyalásába. Ne mondjuk, hogy emiatt halasztjuk el a költségvetés fölvételét, de tűzzük ki a fölvétel napját akkorra, midőn az interpellatiókra a válasz megérkezhetik.

Elfogadták. Az interpellatiót Kerkapoly tette föl Andrassyval.

A költségvetés fölvételi határnapja január 31-kére tűzettek ki.

A hadügyminisztert illető kérdésre én formuláztam egy miniszteri választ... Andrassy belepillantva, monda, hogy azt nem írhatja alá a közös ministerium. „Olvasd meg még egyszer nyugodtan, — felelem neki. Azt hiszem mindenkit teljesen megnyugtathatna ily nyilatkozat. Ha nem használható, dobd a papírkosárba!”

2.

Bécs, 1868 január 30.

Tisztelt Barátom!

A baloldallal tartott értekezlet újabban is igazolta, hogy a közös értekezletek pártok között egyetértésre ritkán vezetnek. Sokat nem lehet ily nagy értekezletben elmondani, a mi a helyzet megértésére szükséges. A pártok mérkőzni, párhíveket toborzani töre-

¹ Perczel Móric, a zalaegerszegi kerület képviselője, a delegáció tagja.

késznek, nem egymást meggyőzni, vagy egyezményt hozni létre. S közbe szólnak mindenik részről a selejtesek, ingerelve a szenvedélyeket, szítva a vitát, növelve a szakadást. Föltevéem magamban, nem engedni többé, hogy közös értekezleteket tartsunk oly kérdésekben, melyekben a baloldal határozott pártállást foglal. Csak az eljárási módra nézve fogunk alkalmilag együtt tanácskozni. Elvi kérdésekben magán úton kísértem meg, a hol lehet, az egyezkedést, ha a dolog érdemére nézve nem sikerül, legalább a modorra, az eljárási módra nézve. Bonis s a baloldal egy-két jobb embere, valamint pártunk közül is, akikkel szólottam, helyeselték nézetemet. Bónis különösen kért, ne engedjük a szélsőségek által magunkat össze veszíttetni.

Más hatással volt a közös értekezőlet pártunk különböző árnyalataira. Radich,¹ Lator Gábor² s többen kijelentették, hogy a fennforgó kérdésekben az ellenzékhez hajlanak s ha ezek miatt az ellenzék kilépne a bizottságból, ők követni volnának kénytelenek. Tisza Lajos,³ a ki most ministerialisabb magoknál a ministereknél, s többen, az úgynevezett ó-conservatív árnyalattól is izgatva, szoros pártfegyelmet, összetartást sürgettek s gr. Andrásy nógatása folytán, az ellenzék aggodalmainak tekintetbe vétele nélkül, azonnal belemenni a dologba, nem törődve azzal, részt vesznek-e a munkában a baloldaliak, vagy nem. Részemről nem óhajtottam, hogy ily formakérdésben történjék szakadás, mely pártunk szélső árnyalatát is visszavonulásra kényszerítené. S minő állásba hoznék a baloldal Bécsbe jött tagjait a „Hon” pártjával szemben? A megtért honfiakat' a diadal érzetével ölelnék kebelökre a honnmaradt próféták. Fontos elvi kérdésben kész vagyok szakítani, de mikor csak arról van szó, hogy addig ne vegyük fel a költségvetést, míg az interpellatiókra választ nyerünk, annál inkább a halasztás mellett nyilatkozom, mert e halasztás idejét megrövidíteni csupán. a ministeriumtól függ. Andrásy holnapra ígérte a válasz kieszközlését. Ha ekkorra nem jöhetne meg, ám határozzuk el a költségvetés albizottsághoz utasítását, de ne válasszuk meg rögtön az albizottságot.

Érveim győztek.

Pártunk azon árnyalatait is megnyugtattam, kik bosszankodtak, hogy némely buzgó kormánypártiak a magyar kormányt támogató coalitiót, a hivatalnok, ó-conservatív, független Deák-párti és a balközéphez hajló elemek coalitióját a pártfegyelem ürügye alatt egy föltétlenül engedelmes ministeri párt kalapja alá akarták egybefoglalni. Bármennyire kiemeltem szükségét, hogy ez elemek kormányunk támogatására, minden főbb pontban összetartsanak,

¹ Radich Ákos, országgy. képviselő, a delegáció tagja.

² Lator Gábor, a halomi kerület képviselője, a delegáció tagja.

³ Tisza Lajos, Bihar megye főispánja, a főrendiház részéről a delegáció tagja.

nem tetszett nyilatkozatom Andrásynak, Lónyaynak és Gorovénak. Pártunk függetlenebb elemei pedig hozzám jöttek és megköszönték. Mondám ministereinknek, hogy az ő föllépésüknek is több súlyt szerez fenn, ha azt mondhatják, hogy nem egy feltétlen engedelmes, hanem önálló hazafi párttal van dolguk. Ha nekünk azt mondják, vegyük tekintetbe a fenn levő nehézségeket; fenn viszont az alatt levő nehézségek tekintetbevételét kívánják. Mindegy. Ok nem szeretik a dolgot, a mint nem szeretik, hogy Te nem követelsz föltétlen engedelmességet mindenben a párt tagjaitól és hogy egy külön ministeri párt szervezését is szóba hoztad.

Este Andrásy magához hivatott. Azt hittem pörölni fog velem. Csalódtam. Csak Lónyay érezte neheztelését, a mit én nem akartam észrevenni. Andrásy az interpellatiókra adandó válaszok szövegét közölte velem s pártunk egy-két tagjával. A „birodalmi minister” címet egyjelentésűnek vették a „közös minister” czímmel; nem akarták azzal sérteni Magyarország önállóságát, se a közös ministeriumnak a törvénytől nagyobb hatáskört tulajdonítani. A birodalom alatt a monarchiát értik. Idézik a németek törvénye több pontját, mely „Reichshälfte”-ről szól. Ígérik, hogy ezentúl mind irányunkban, mind a német delegatio irányában közös ministereknek nevezik magukat, remélvén, hogy az ellen a német delegationak sem leend kifogása.

Andrásy monda, hogy nem kis dolog volt ezt kivinnie. Először is ő felségét igyekvők megnyerni. Aztán ment a közös ministerek ülésébe, hol Beust, Becke és Kuhn¹ mellett a külön német ministerium elnökét, herczeg Auersperget is találta. Beust előtt egy rakás magyar hírlap és magyar országgyűlési napló feküdt, melyekben e szó „birodalom” vörös irónnal volt megjelölve. Mind Beust, mind Becke mondák, hogy őket a „Reichsminister” cím ő felsége kinevezésénél fogva illeti; mondák, hogy e részben engedni annyi volna, mint ő felségét compromittálni s hogy ez az egész dolog nem egyéb a baloldal zajongásánál, megtámadása a birodalom egységének. Képzelik, vetek utána, mint örvend e dolognak Schmerling.² Andrásy válaszolá, hogy a neheztelés a törvényellenes kifejezés miatt, a bizottság tagjai közt általános. Oszlja ezt az egész ország. A birodalom kifelé, a külföld irányában, egységes, de benn nem az. Schmerling akarta benn is azzá tenni s épen az ő politikájának eredménye az a féltékenység, mely a delegatio mindkét pártjának interpellatióiban nyilatkozik. A dualismus fogalmának, melyet a kiegyenlítés létrehozott, a „közös minister” név felel meg; azért él e kifejezéssel mindkét fél törvényhozása. — A közös ministerek szenvedélyesen válaszoltak. — Andrásy fölkelt. E szerint, úgy-mond, nekem

¹ Báró Kuhn Ferenc altábornagy, közös hadügyminiszter.

² Ez idő szerint a legfőbb ítélőszék (K. k. Oberster Gerichtshof) elnöke.

nincs egyéb hátra, mint megkeresni kalapomat es menni.— Beust hirtelen megváltozott hangon kijelenté, hogy nem jól értette őket a magyar miniszterelnök. Hiszen épen tőle akarják megtudni, mit tegyenek. Andrassy elmondta, miként gondolná szerkeszteni a választ. Őt és Beckét bízták meg annak szerkesztésére. Ezen szerkezet az, melyet velünk közöl. Becke írta; s holnap állapítatik meg végleg a ministeri tanácsban.

Kértem Andrassyt, hagyassa ki a delegatiót szabályozó német törvény azon szakaszának idézését, melyek „Reichshälfte”-t emlegetnek s hagyja el végül azon remény kifejezését, hogy a „közös ministeri” névben a német bizottság is megnyugszik. Meg kell nyugodnia, mondám, mert a német törvényben sincs sehol „Reichsminister”, hanem mindenütt „gemeinsames Ministerium”. S a remény kifejezése, oly alakban, fölhívás a német bizottság centralista töredékéhez, ellenkező demonstratióra. Légy készen, mondám, hogy e demonstratiót fel fogják használni.

A közös ministerium szervezésére adott válasz ellen nem volt kifogásom. Csak végéhez tétettük, hogy eddig is csak a kivétel nehézségem mult e közös ministeriumok kívánt szervezése.

„A hadügy minister kinevezését illetőleg, monda hozzám fordulva Andrassy, egészen a te formulázásodat fogadták el. E részben nem volt nehézség. A hadügyminister megörült, hogy állása törvényesen is igazolható.”

Némely kifejezéseken azonban, jegyzem meg, változtattak. Azonban bennmaradt, hogy ő felsége a neki fenntartott jogokat kívánja részben felelős hadügyminister által gyakorolni; benne maradt, hogy ez intézkedés a magyar törvényhozásnak és kormánzatnak fenntartott jogokat nem akarja korlátozni és hogy a védelmi rendszer megállapítása sértetlenül fenn van tartva az országgyűlésnek.

Nem kételkedtem, hogy ez utóbbi válasszal a baloldal is leginkább meg lesz elégedve.

3.

Bécs, 1868 január 31.

Tisztelt Barátom!

Délelőtti 11 órára volt hirdetve az ülés. Midőn a régi kancelláriai épülethez értem, Andrassyt az utcán fel s alá sétálva találtam.” „Az ülés mindjárt kezdődik, úgymond, s még mindez ideig nem érkezett meg a közös miniszterek üléséből az interpellatiókra adott válaszok szerkezete.” — „Ha fél óráig nem érkeznek meg. — felelém — halasszuk el az ülést délutáni 2 órára.”

Úgy történt.

Két óra előtt az ülésteremből, hol a bizottsági tagok már gyülekeztek, kiszólitott gr. Festetics minister. Andrassy kéretett,

menjek be hozzá. Ekkor érkezett meg. Nagyon felindulva panaszkolt, hogy ez az első eset, midőn a németekkel szemben ő húzta a rövidebbet. „Megtörtént, amit mondái tegnap, — úgymond. A német delegatiók s a Reichsrathban képviselt országok ministerei beavatóztak a vitába. Csak az egy Berger volt mellettünk. A többiek egyértelműleg kikérték beavatózásunkat azon kérdésbe, hogy beszélnek velők a ministerek. A lengyelek még nagyobb tüzzel vitatták a birodalmi egységet, mint a németek. Csak egy napi időm lett volna, hogy ő felségével szólhattam volna. Ily kudarc még nem ért. Nekem kellett engednem. Kihagyták a Reichsrath bizottságára vonatkozó részt. Kikezdték.

Vigasztaltam Andrásyt, hogy elég a bizottság megnyugtatóására, ami a válaszban benmaradt. Eszélytelenség volna engedni, hogy nyílt denonstratiokban törjön ki a nézetkülönbség a két delegatio közt.

Nem csalódtam. A bizottság jobb oldali része kielégítőnek találta a választ. Nem tűnt fel, hogy az interpellate épen a másik delegatio előtt használt címre vonatkozott s nem ígérték a közös ministerek, hogy azon delegatio előtt, vagy hogy ezentúl általában más okiratokban nem használják a ‚Reichsminister‘ nevet.

A másik két választ a helyeslés kifejezésével is fogadta a jobboldal.

A baloldal nevében Ghyczy másnapra tartá fön a választ, kijelentvén, hogy addig nem vehetnek részt a ministeri előterjesztéseket illető határozatok hozásában s albizottság választásában.

Azon voltam, hogy másnapra halasztassék a szavazás.

Ülés után értesítettem a helyzetről a baloldal több tagját, különösen Bónist, Ivánkát,¹ Váradyt és Szontaghot. Ezek kértek, szóljak Ghyczyvel is. Azonnal fölkerestem. Elhők ndám, hogy minden nemzeti-ségiemet, lengyel, egyaránt föllépett ellenünk. Kértem Ghyczyt, fontolják meg, mit tesznek. Ne idézzenek föl elvi vitát. Ne compromittálják a kinevezés visszavonásának sürgetésével a fejedelmet, ki csakugyan mégis legerősebb támaszunk jelenleg. Andrásyt már is igen kellemetlen helyzetbe hozták. Dolgaink naponként fejlődnek. íme a horvát ügy szerencsés fordulata. Belgrádra magyar consul van kinevezve. — Nem sokára Bukurestben is az lesz. A keleti bonyodalmak számai kezünkbe kerülnek. A védelmi rendszer újabb vívmányokat hoz. Minden fennakad, ha Andrásy állását lehetlenné tesszük. S nem ti, hanem az ó-conservativek, — a provizórium, vagy a forradalom jó a jelen kormány után.

¹ Ivánka Imre, a dunapataji kerület képviselője, a delegáció tagja.

² E kinevezésről írja nevének 1868 január 31-én:

„Kállay Béni belgrádi consullá van kinevezve. Fontos állomás a keleti viszályok szálainak központján. S az idő jele, egy magyar kinevezése ily fontos helyre, a ki a németek nagy megütkezésére, nem csak nem az orientalista akadémia növendéke, de még csak nem is kamarás, sőt követ se, hanem csak egyszerű földbirtokos.”

Ghyczy nem tagadta, hogy mindez igaz. De nagy dolog az, úgymond; részemről legjobban szeretnék innen menekülni.

Menekülni a felelősség elől, úgy-e? viszonzám. Ez lehetetlen. Kilépesetek vonná reátok a legnagyobb felelősséget. Minő izgatásra szolgáltatnának anyagot! Mily bonyodalmakat idézhetnétek elő. S azt hiszitek, e bonyodalmak nektek teremnének gyümölcsöt? Csalódtok. Kossuthnak és Madarásznak! Fontoljátok meg tehát jól, mit tesztek! Nagy felelősség nyugszik rajtatok.

„De hát mit gondolsz”, kérdezé Ghyczy, mit kellene tennünk? Töröm a fejemet egy közvetítő indítványon.

Indítványról szó sem lehet, felelém. Ezt tárgyalni kellene s igen kellemetlen vitákat idézhetne elő. Indokoljátok, mi, mennyiben elégít vagy nem elégít ki a ministeri válaszokban; egy ily indokolt nyilatkozat után mi napi rendre térünk.

Együtt menvén le az ülésteremből, a kapu előtt találtuk Schmerlinget közülünk egy pár ó-conservatívval. E látmány Ghyczy gyanakvó lelke előtt föltárta az ijesztő jövőt, melynek képével reá hatni akartam.

Perczellel is szóltam. Ő a hadügyi válasszal teljesen megelévével, a többi kérdéssel nem igen törődött; megígérte, hogy mindent elkövet, hogy megnyugtatólag üssön ki pártja nyilatkozata.

Az értekezletről, melyet ez nap Ghyczynél tartott a baloldal, azonnal értesítettek Perczel, Szontagh és Bónis.

Jól jellemezted egykor nekem Ghyczyt, monda Szontagh. Ha más nem tesz, maga tesz magának ellenvetéseket. Bónis szidta előttem e töprenkedő, cacadubius embert, a kinek a bizottság kebelében levő három „fene gyerek” is imponál. Székylt,¹ Eszterházyt² és Bethlen Gábort³ értette.

S az eredmény? kérdem.

Indokolt nyilatkozatban kifejtése, miért és mennyiben nyugtatnak meg bennünket a ministeri nyilatkozatok.

Tehát a zivatar elhárítva. Istennek hála! Látni fogja Andrássy, látni fogják a jobboldal tüzes párthívei, kiket oly igen tüzeltek az ó-conservatívok, hogy a közvetítésnek mégis meg van a haszna.

4.

Bécs, 1868 február 1-én.

Tisztelt Barátom!

Ghyczy előadta a ministeri előterjesztésekre indokolt megnyugvását.

¹ Székyl Péter, a tiszabádi kerület képviselője, a delegáció tagja.

² Esterházy Pál gróf, a főrendiház részéről kiküldött tagja a delegációnak.

³ Bethlen Gábor gróf, Felsőfehér megye egyik kerületének képviselője, a delegáció tagja.

Ülés alatt Andrássy egy ív papírt csúsztatott Beust elé, a ministen padon, mely előtt ketten ültek. A papír ott maradt, mikor eltávoztak. Ez volt írva rá németül: „A legnagyobb áldozatot hozták! „

Ülés után kérdezem Andrássytól: hogy van megelégedve? — Szerettem volna, — úgymond, — ha kevésbé szelíd lett volna a baloldal nyilatkozata.

„Én sem gondoltam, hogy ennyire szelyd lesz. Téged pedig, mondám, a ki nem tartád kielégítőnek a ministeri tanács utolsó szerkezetét, boszanthat, hogy a közös ministerek előtt a baloldalnál többet látszotál követelni.”

5.

Bécs, 1868 február 9-én.

Tisztelt Barátom!

A baloldal, mint tudod, czélul tűzte megmutatni, hogy a delegatiok intézménye nem életre való, hogy beolvasztásra vezet.

Megmutatni az ellenkezőt: a mi kötelességünk.

Örködnünk kell tehát már ez okból is, hogy semmi se vonassék ez intézmény jogkörébe, a mi szorosan a törvény értelmében oda nem tartozik. S azon kell lennünk, hogy a költségvetésben már ezúttal is megtakarítsunk, a mennyit csak lehet.

Mi az első feladatot illeti: már az ügyrendben igyekvém gátat emelni, hogy a bizottság hatáskörét túl ne léphesse. A vita bármely stádiumában fölvethető s mindenkor előzetesen eldöntendő a kérdés: a bizottság hatáskörébe tartozik-e valamely tárgy.

S a kormány nem egy alkalmat adott, a közös pénzügyi ministerium költségvetésében e kérdést előzetesen fölvetnünk. Több tárgyat vett föl e költségvetésbe, mely valósággal még a kiegyezéshez tartozott volna.

Ilyen az állandósított és függő adósság kezelési költsége.

Az államadósságok ügyében kötött egyezmény, többszöri sürgetésem daczára, ez adósságok kezelési módját megoldatlanul hagyta.

Csak azt mondja a törvény, hogy a járulékok mind általunk* mind ő felsége többi országai által oly időközökben szolgáltatandók be, hogy a központi pénzügyi szükséglet fenn ne akadjon. (1867 XV. 9. §.) Hogy e járulékok kinek szolgáltatandók be, csak azon kifejezésből gyanítható: „központi szükséglet” s az idézett 9. §. végszavaiból, melyek szerint a közös pénzügyminister a beszolgáltatásra nézve a két egyezkedő fél pénzügyministerével egyezményre fog lépni. A német törvényből e vég sorok s így a „közös pénzügyminister” említése is kimaradt. Ghyczy ez okból még azt is kétségbe vonja, hogy a beszolgáltatásnak a „közös pénzügy-

ministerekhez kell történnie; annyival inkább kétségbe vonja a közös kezelés bármi részben lett megállapítását. Bármint vélekedjék valaki e részben, az iránt nem lehet kétség, hogy ez adósságok kezelésének ellenőrzése a delegatiók hatásköréhez nem tartozhatik. Ezt Lónyay is kijelenté a képviselőházban a kérdéses 9. §. tárgyalásakor. S íme mégis a közös minister maga szabályozza mintegy ez adósságok kezelési módját; s mindamellett hogy a közös ministerium költségvetése csak azon költségekre terjedhet, a melyek az 1867. XII. t.-czikkben közöseknak vannak kijelölve (40. §.): a bizottság elé terjeszti e kezelés költségvetését.

Mind Lónyay, mind Becke belátták, hogy ez eljárás ellenkezik a törvénnyel, főleg midőn azon körülményre is figyelmeztetem őket, hogy ha a közös kezelés költségeihez hozzá kell is járulnunk, a mit vitatni lehet, e költségek felosztására nézve nem alkalmazhatni azt az irányt, melyet az 1867: XV. t.-czikkely kizárólag a *pragmatica sanctio*ból származó közös költségekre nézve állapított meg.

Becke az albizottság alosztályában leginkább csak azért szólt, hogy a központi kezelés hasznairól meggyőzzön bennünket. Miután, lígymond, Magyarország határozott évi járulékkal járul az államadósságokhoz, érdekében áll tudni, csakugyan azon célra fordítatnak-e ez évi járulékok, a melyekre adja s ezt úgy teheti legjobban, ha oly egyénre bizza azok kezelését, a ki neki is felelős. Aztán az államadósságok kamatainak kezelése, a pénzvilág nábobjaival folytonos összekötetésénél, s a szelvények beváltásáért azoknak adott provisióknál fogva, nagy hatalmat biztosít a pénzpiaczon a kezelőnek, túlnyomó hitelt szerez neki, azon fél fölött, a ki ez összekötetésekkel nem bír, e provisiókkal nem rendelkezik. E túlnyomó befolyást s az ebből eredő nagyobb hitelt, monda folytatólag Becke, ő, mint közös minister, nem akarhatja csupán egyik félnek biztosítani. Említé továbbá, hogy a nem központi kezelés megállapítása a közhitelt ingatná meg; s a központi pénztár tetemes, mintegy 44 milliónyi activait (ennyi volt a jelen év kezdetén, de már tetemesen leapadtak) ő fölsége többi országai külön pénzügyei részére adná által. Végre, hogy *reductio* esetén Magyarország e pénzműtét hasznaiban könnyebben részesül, ha a közös pénzügyminister kezeli az adósságokat.

Mi elismertük, hogy a miket Becke mondott, megfontolást érdemelnek a két törvényhozás részéről], de figyelmeztettük őt, hogy itt csak a delegatio hatásköréről van szó. Mi a kezelés kérdéseit most nem dönthetjük el. Egyezkedjék e réi-zben a két pénzügyminister, s terjesszenek javaslatot a törvényhozások elé. Hiszen ezt az 1867. XV. czikk végső pontjai tárgyalásakor meg is ígérte Lónyay, kijelentvén határozottan, hogy e kérdés nem tartozhatik a delegatiók elé.

„S hát addig mi történik?” kérdek Lónyay és Becke.

„Ami eddig történt!” válaszolok.

„Úgyde — monda Lónyay — én most már az államadosságok kezelésére a közös budget megállapítása után egy krajzárt sem adhatok!”

„Én sem fordíthatok e célra semmit!” folytatá Becke.

„Igyekezzenek mielőbb egyezkedni e tárgyban hogy a törvényhozás javaslataik alapján rögtön intézkedhesek” válaszolám.

Ghyczy az egyezkedést sem kívánta érinteni Szerinte a törvényhozások intézkedése szükséges, de újabb egyezmény nem köthető. Az államadosság közös kezelése a solidaritást alapítaná meg. Több járulékkal, mint amennyit elvállaltunk, a kezelés színe alatt sem terhelhetünk.

Tehát megint kellemes vita, előtt állunk.

Andrássy rendszere: úgy bánni el a kiegyezett tárgyakkal, mint az articsókával: levelenként kell — úgymond. — megenni.

Nekem meg, — már a nyáron mondtam, mikor én a véderő elintézését sürgettem, — más hasonlatot juttat eszembe ez az eljárás. Az eb farkát darabonként vágják el, hogy egyszerre nagyon ne fájjon!

Tehát még sincs minden megfizetve. Megint újabb terheletés! fogják kiáltani.

S aztán a kérdés megoldása sem jár nehézség nélkül.

Részemről nem képzelem, hogy az államadosságok pénztári kezelése, melyért közös felelősséggel tartozik a közös pénzügy-minister, miként különbözhet el teljesen a pénzügy műtétek és törvényhozási intézkedések végrehajtásától, a mely a közös minister csak a „Reichsrathnak” tartozik feleletté mindamellert, hogy az 1867: XII. t.-cz. 27. §. szerint a közös minister egyik fél külön kormányzati ügyeit sem viheti.

Én, a ki csak a színfalak mögött folytatom az ellenzést előre irigylem e tárgyban azt a szerepet, melyet a ministeri egyezmény nyújt Ghyczynek és társainak. Majd kiemelik őket intézmények logikai össze nem függését s hallunk megint azt hogy az államadosságokra nézve solidaritásba akarjuk keverni a nemzetet mi, a kik e solidaritást megbuktattuk.

A függő adosság kezelését, ellenőrzését s e kezelés és ellenőrség költségeit határozottan a delegatiók elé tartozandóknak vitatta Lónyay is.

E nézetet én merőben törvényellenesnek mondtam.

Összeállítottam röviden a törvény intézkedéseit. Az 1867: XII. törvény, mondtam, közöseknak mondja a külügyeket s azok költségeit (8. §.); közöseknak a hadügy kiadásait (15. §), közösnek a pénzügyet, de csak annyiban, amennyiben közöseknak azon költségek, melyek a fentebbiekben közöseknak ismert tárgyakra fordítandók (16. §.). Magyarország minden egyéb államköltségét az országgyűlés határozza el (17. §.). A delegatiók köréhez csak azok tárgyak tar-

toztatnak, melyek az idézett törvénycikkekben, mint közösek határozottan e bizottságokhoz vannak utasítva (37. §.); sa közös költségvetés is egyedül azon költségekre terjedhet, amelyek e törvényben közöseknek vannak kijelölve (40. §.). A külügy és hadügy költségein kívül kivételként csupán a Lloyd subventióját utasítja a delegatiokhoz az 1867: XVI. t.-e. 6. §. Az államadósságok azon kérdések közé soroltnak, melyek közös egyetértéssel, de nem közösen intézendők el. (1867: XII: 52). Időjárul, hogy a delegatiok által megállapított összegek (1867: XII: 41. §.) azon arány szerint veendőek föl az országos budgetbe, a mely az 1867: Xli. t.-cz. 18—22. szakaszaiban körülírt módon meghatároztatik. Ez arány pedig az 1867: XII. törvénycikk 8., 15. és 16. §§-ai szerint csak a *pragmatica sancti*óból folyó közös ügyek költségeire nézve állapítandó meg; csupán ezekre állapítja meg az 1867: XIV. törvénycikk is.

De — mondák Becke és Lónyay — az államadóssági egyezmény közös jótállás alá helyezi a függő adósságot. Ebből a közös kezelés és ellenőrzés szükségkép következik.

De nem következik, mondám én, hogy e közös kezelést, a törvényhozás körébe vágva, a delegatio szabályozhatja; hogy e közös ellenőrzést a delegatioknak kelljen gyakorolniuk és hogy e kezelés és ellenőrzés költségeit a *pragmatica sancti*óból. eredő közös ügyek költségeivel a delegatiok szavazhatják meg; végre, hogy e költségek a delegatiok által megszavazott egyéb költségekkel egy arány szerint vétessenek föl az országos költségvetésekbe. A közös kezelést a törvényhozások a függő adósságokra nézve valószerüleg megállapítják. Az ellenőrzést azonban kétségtelenül inkább fogják ellenőrző-bizottságok útján gyakorolni, mint a delegatiok útján, melyek magok is küldöttségek s állandó küldöttségeket kebelökből nem is küldhetnek ki. Az ellenőrzés pedig állandó folytonos működést igényel.

Az albizottság egyértelmüleg kimondá ezeknél fogva, hogy a függő adósságok kérdése sem tartozhatik a delegatiok elé. Legfölebb, jegyzem meg, ha az ellenőrző-bizottságok, melyek illető országgyűléseiknek tesznek jelentéseket, hűtlenséget, visszaélést vennének észre a kezelésben, a panaszok, vádak e vétségekre nézve tartozhatnak a delegatiok, mint közös minister bírái elé. A perbefogást azonban ez esetben is az országgyűléseknek tartanám fel.

Ugyanazon okok, melyek a delegatioknak a törvényben határozottan körülírt hatásköréből merítették, arra bírtak bennünket, hogy a nyugdíjak kérdését is elutasítsuk a bizottság elől. E nyugdíjak közt vannak olyanok, a melyek csupán bennünket, vagy csupán ő felsége többi országait illetik. Ezek nem a közös költségvetés aránya szerint, hanem egészben terhelik az illető országokat. Közös nyugdíjak csak azok lehetnek jövőre nézve, a melyek a *pragmatica sanctio* folytán közöseknek ismert ügyek kezelése folytán érdemel-

tettek ki. A múltra nézve azonban e nyugdíjak elkülönzése sok elpi kérdés eldöntésével jár, melyeknek eldöntésére a delegatiók magokat jogosítva *nem* érezhetik. Több esetben az elkülönzés alig képzelhető. Bónis tehát indítványozá, mondják ki, hogy e nyugdíjak, mint némileg szintén a múltból fenmaradt tartozások iránt a két minisztérium és törvényhozás hasonló egyezményt kössön, mint az államadósságok iránt, megállapítva e nyugdíjak minősége s bizonyos felállítandó elvek alapján, mely arányban járuljon a múltra nézve e terhek viseléséhez egyik és másik egyezkedő fél. Ez összeg aztán a két országos budgetbe lesz felveendő. Jövőre nézve az elv: a közös ügyek köi üli szolgálat, tisztán áll.

Elfogadtuk e javaslatot, mely a delegatiókat sok elvi vitától és kellemetlenségtől stb. menti meg.

De mit mond ezekre a Reichsrath delegatioja? kérdek a ministerek.

Válaszolám, hogy a delegatiók jogkörére nézve a németek törvénye szintoly határozott, mint a miénk. Törvényhozásuk szerint" a birodalom két törvényhozásának csak a közös ügyekre vonatkozó része van átadva a delegatióknak (6 §.). Közös ügyek pedig törvényük 1. §-a szerint csupán a külügy, bizonyos tekintetben a hadügy és ezeknek költségei. A 13. §. minden egyéb tárgyat határozottan kizár a delegatiók hatásköréből.

6.

Bécs, február 11.

Tisztelt Barátom!

A hadügyi albizottság két napja, hogy ülésez.

Mindenekelőtt meglepett Perczel, Ivánka és Várady, szóval a baloldal magaviselete.

Törekvésök minél többet bevonni a delegatio körébe. Beavatkoznak még a hadsereg taktikai reformjába is.

S nagyon simulékonyak a hadügyminister és képviselője, Grivicic tábornok irányában.

Perczel megemlíti a körülmények változását; hogy érdekeink most már azonosak; ugyanazon veszélyek fenyegetnek bennünket és Ausztriát; hogy a hadseregnek harczképesnek kell lenni (schlagfertig); aggodalommal hallotta, hogy nincs elég ruha stb. készlet, s örömmel vette e részben a megnyugtatóst; monda, hogy az extraordinarium szükséges, hátultöltő fegyverekre s erődítésekre, különösen észak felől; a hadi budgetet általában, a szükséghez és a francia, angol stb. katonai budgetekhez képest nem sokalja; az adminisztrációban lehetne ugyan meggazdálkodni, de ő a reformok figyelembe ajánlásával s a hadügyministerium azon kijelentésével, hogy ez

irányban az egyszerűsítésre stb. különben is szándékoztak reformokat tenni, megelégszik stb. Csak az iránt kívánt megnyugtatót, hogy a vérendszert reformja még ez ülés szakon eléje terjesztetik a magyar törvényhozásnak.

Legfontosabb három felszólalása volt:

Hogy a katonák polgári ügyekben polgári törvénykezés alatt álljanak. Hogy a hadparancsnokok azon szerkezete, mely kivált Magyarországon még az occupatio korából való, szüntessék meg, vagy azok száma és szerkezete alábbszállíttassék. S hogy a Ludoviceum magyar katonái főnevei) intézetté tétessék.

Kuhn, a hadügyminister, még új ember szakában. A tábor-kárnál volt. Nem ismeri az administratio minden szövevényeit, de általában gyűlöli a katonai burocratiát s igen őszintén, drasticus kifejezésekben nyilatkozott a visszaélésekről. Elárulta, hogy az intendaturát, a hadi kormányzat megosztását, bonyolultságát nem szereti; kijelenté, hogy a hadügyministerium, intendatura, hadi főparancsnokság s ezek mellett működő katonai szakbizottságok szervezetét egybeolvasztani, a hadügyministerium alá rendelni s az egész gépezetet egyszerűsíteni, a mindenfelől becsúszott visszaéléseket, a mennyire emberileg lehet, megszüntetni szükség. De úgymond, herculesi munka ez. Herculesnek is időre volt szüksége, hogy az Augias istállóját kitisztítsa. Neki valódi Augias-istállóval és mennyi megcsontosult előítélettel kell küzdenie! Mikor a magyar törvényre figyelmeztették, azt kérdé: Ist das im Gesetz? Ha igen, úgymond, teljesíteni fog. Az ajánlott reformokat a magyar százdossal, a ki jelen volt, jegyzésbe vétette. Igyekszik azokat életbe léptetni s a jövő delegationnak számot fog adni. A katonai törvénykezést is merőben átalakíttatni Ígérte. Most tanácskozik az auditorokkal. Nyilvános és esküdtszéki eljárást kíván behozni. Jegyzésbe vette az 1867: XII. törvény cikk 14. §-át. A táborig papoknál sokat vél meggazdálkodhatni. De mindezen reformok amennyi meggazdálkodást lehetővé tesznek, — monda mind a hadügyminister, mind Grivicic tábornok — a virement útján szükséges ez úttal a budget más hiányainak fedezésére. Az élelmi cikkek ára a közelebbi tíz év átlaga szerint úgy van föl véve, hogy e tíz évből a három legdrágább évet kihagyták. S még a múlt évi július 31-kén állapított meg' a budget. Azóta több mint 40 százalékkal emelkedtek az árak. A katonaság létszáma is a lehető legkisebb számra alá van szállítva. A költségvetésből az őfelsége által elrendelt 3,207.000 levonásnál többet tenni ezúttal nem lehet. Az árkülönbségek, most is már mintegy 5 milliónyi deficitre nyújtanak kilátást a hadi budgetnél. A mit a katonai igazgatás javítása által időközben meggazdálkodhatni, e deficit egy részének fedezésére szükséges.

Grivicic tábornok, ki a hadügyministerium nézeteit magyar nyelven védte a bizottság előtt, születésére nézve horvát. Nekem azt monda, hogy soha sem feküdt Magyarországon, de mindig

magyar ezrednél szolgált. Úgy tanulta meg a magyar nyelvet, melyet jó kiejtéssel, azonban a kifejezéseket keresve beszél. Olykor új szokat is használ, s a magyar tanácskozásokban divatos szólásformákat német szólásformákkal keverve. Habár néha kitör belőle az osztrák katona, kitör az illír párti horvát érzelm: az alkotmányos szempontokat érti, s azokat szem előtt tartja. A delegatoról nagy tisztelettel s a felelősség érzetével szól. Minden észrevételt kellő figyelemre méltat s jegyzésbe vétet a mellérendelt száradossal.

Minő változások! A baloldal tagjai alig hisznek szemeiknek s füleiknek! S Andrassy még sem akarta őket idehozni!

7.

Bécs, február 11.

Tisztelt Barátom!

Lónyaynak az államadósság kezelése és ellenőrzése tárgyában kötendő egyezményben fő a feje.

Kórt, közöljem vele e tárgyban nézeteimet. Közöltem.

Az állósított adósságok kezelését, ha csak lehet, teljesen a németek nyakába akarnám varrni. Ha nem lehet, követelem, hogy a közös pénzügyminister kezelése szorososan *pénztári* legyen, a *pénzügyi műtétek* kizárólag a németeket illetvén. De elkülönözheti-e szorososan e teendőket? Kétlem. Pedig ha nem lehet elkülönözni: semmi esetben sem akarom a kezelést a közös pénzügyministerre bízni. Ez a kezelésnél és ellenőrzésnél a solidaritasba ismét bele-sodorna bennünket, a miből oly nehezen sikerült kimászunk.

A függő adósság solidaris jótállás alá van helyezve. Ebből közös kezelés s mindkét részről ellenőrzés szüksége foly. Mindkét részről ellenőrzés, nem együttes, közös: mondom. Két ellenőrző bizottság a két törvényhozás részéről, melyeket e tárgyban a rendelkezés illet. A delegatiók elé e tárgy nem tartozhatik, nem lévén a *pragmatica sanctioból* folyó közös ügy. A delegatiót, a közös minister vád alá helyezése esetében, csak a bíróság megalakítása illeti.

Íme nézeteim, főbb pontokban! Többet a részletekről, melyeket szintén elmondok Lónyaynak, szóval Pesten.

8.

Bécs, 1868 február 14.

Tisztelt Barátom!

Lónyay Granzensteinnal formuláztatta nézeteimet az adósságok ellenőrzése ügyében.

Nem ismertem nézeteimre.

Elveim itt-amott phrasisokban kifejezve, az intézményekben meghamisítva.

Közös ellenőrző bizottság, közös teendőkkel! Lehet-e a solidaritásnak praegnansabb kifejezése? Több, mint solidaritás, valódi beolvadás egy közös intézményben, mert az ellenőrzési bizottság valóságos hivatal. S az egész adóssági ügy és kezelési költségeinek meghatározása a delegációk hatáskörébe vonva! Meghamisítása a kiegyenlítés legfőbb elveinek.

S függő és állósított, régi és ezentúl kötendő adósságok egybe-
z a várása, mintha csak egy lapra tartoznának.

Pontonként, írásban közöltem Lónyayval észrevételeimet.

Íme közlöm Veled, Grännenstein formulázását! Ítéld magad!

Táviratváltás Lónyay Menyhért és Csengery Antal között.

Pest, 1868 február 17.

a)

Excell. Lónyay, Finanzminister. Wien. — Der Alte (Deák) theilt vollkommen meine Ansichten. Er ist eher dafür, Sie sollen das Ganze behalten, als dass der Wirkungskreis der Delegationen erweitert werde.

Csengery.

b)

Bécs, 1868 február 18.

Deine und D. Ansicht theile nicht in Betreff der Staatsnoten, sollte folgerecht die Delegation die nöthigen Auslagen bewilligen, da davon Verwaltung bei gemeinsamen bleiben muss. In Betreff der fundierten halte ich es für schädlich, wenn es den Andern ganz hingegeben wird. Wie und wer die Auslagen bewilligt, ist mir Alles eins. Bitte das Ganze mit D. zu formulieren und senden, werde mit aller Energie versuchen durchzusetzen.

Lónyay.

10.

Csengery Antal Lonyay Menyhértnek.

Pest, 1868 február 18.

Tisztelt Barátom!

Távsürgönyödet azonnal közöltem Deákkal. Kért, írjam meg nevében határozottan, hogy semmiféle oly törvényjavaslathoz soha nem járulhat, a mely által a függő adósság kezelési költségeinek meghatározása a delegációk teendői közé soroztatnak. Az indivisi-
bilter és inseparabiler birtoklásból, úgymond, csak a közös védelem

szüksége következik. Tehát az egyedüli közös ügy a közös védelem, vagyis a külügy és bizonyos tekintetben a hadügy. Csak ezeknek költségei tartoznak a delegatiók elé sa pénzügy csak annyiban közös, a mennyiben az érintett tárgyak költségeire vonatkozik. A delegatiók költségvetése másra ki nem terjeszkedhetik. Ez oly alapföltétele a kiegyezésnek, melyet a törvény több helyütt határozottan kimond fe a melytől Deák eltérni soha sem fog. A függő adósság kezelési költségvetését, monda továbbá az öreg úr, időnként a két fél ministeriuma állapítsa meg s vegyék föl az illető törvényhozássok budgeteibe.

Ami a régi consolidait államadósságot illeti: e részben azt sem ismeri el az öreg úr, hogy jogilag követelni lehessen hozzájárulásunkat a kezelési költségekhez.

Sürgönyödből látom, hogy e régi állam-adósságok kezelését egészen a németekre, akiket illet, bízni nem tartod jónak. Engem még inkább meggyőzött ennek szükségéről Becke ministeriumának szervezeté. Ott credit-operatiókra külön osztály van. Látszik ebből, hogy a Cassalók elkülönzése a pénzügyi operatióktól lehetetlen s a közös pénzügyminister a másik fél törvényhozása végrehajtójává válik, az 1867: XII: 27. §. ellenére. A közös minister felelős lesz a delegatiók előtt nem közös teendőkért; az államadósságok kérdése lassanként a delegatiók jogkörébe vonatik, legalább a vádak megvizsgálása esetében. Csiráját rejti magában mindez a dolgok oly irányú fejlődésének, mely velem együtt a kiegyezés sok más barátját ellenségévé teszi a delegatiók intézményének. Pedig bizony úgy sincs az országban az intézmény iránt nagy rokonszenv.

11.

Lónyay Menyhért Csengery Antalnak.

Bécs, 1868 február 18.

Kedves Barátom!

Itt küldöm újra átdolgozva a törvényjavaslatot. így hiszem keresztül vihetni.

Lónyay.

12.

Csengery Antal Lónyay Menyhértnek.

Pest, 1868 február 19.

Tisztelt Barátom!

A törvényjavaslatot közöltem Deákkal.

Ő, mint mondtam, teljesen osztja nézeteinket, az államadósságok kezelésére és ellenőrzésére nézve.

Ő is helyesli, hogy az ellenőrzésről szóló törvényjavaslatot

nem egyezmény alakjában, hanem két külön törvényjavaslatképen formulázva kell a két törvényhozás elé terjeszteni. A két ellenőrző bizottság teendője ugyanis nagyon különböző, kivált az álosított adósságokat illetőleg. A magyar ellenőrző bizottság minden feladata e részben, örködni, hogy az általunk elvállalt évi járulékok azon czélra fordítottak-e, amelyre adtuk. A törvényjavaslatnak, nézetem szerint, nem szabad semmi olyast magában foglalni: a) ami az álosított adósság kezelése és ellenőrzése körül közösséget, egyetemlegességet állapítana meg s az aversionálitás eszméjét bármi részben megszavazná; b) vagy a delegatiók hatáskörét a közös védelem eszközein és azok költségein túl egyéb tárgyakra is kiterjesztené. A függő adósságra a közös jóállás ki van ugyan mondva, de minden intézkedés e tárgyra nézve a két törvényhozásnak van fenntartva. E függő adósság kezelési és ellenőrzési módjának olyannak kell lenni, mely gyakorlatilag ezélszerű, a nélkül, hogy a kiegyezés fő elveibe ütköznek. A kiegyezés egyik íőelve pedig, hogy semmisem tartozhatik a delegatiók elé, aminek közössége a pragmatica sanctióból nem foly. Ha a kiegyezés azon módja, melynek ez az egyik fő elve, kivihetetlen vagy czélszerűtlen: új egyezkedést kell létre hoznotok más alapon s nem felforgatnotok a létrejött kiegyezés alapját.

Láthatod ebből, hogy az újabb törvényjavaslat ellen, melyet velem közöltél, általános elvi kifogásaink vannak.

Azon javaslat az államadósságok ellenőrzését a 2. §. által s a törvényhozási intézkedéseket a 13. §. és 14. stb. szakaszok által valósággal a delegatiók körébe vonná.

Azon javaslat az álosított adósságok ellenőrzése körül több oly tárgyat von a magyar ellenőrző bizottság körébe, mely azt csak azon esetben illetné, ha az államadósság közös volna s a melyek csakugyan azt mutatják, hogy az az elv, melyet a közös kezelés esetében kimondatni akarok, t. i. a pénztári kezelés s a pénzügyi műtétek szoros elkülönzése nem eszközölhető.

Ez utóbbi körülmény is arról győzött meg, hogy igazam van, midőn az álosított adósságok kezelését egészen azoknak óhajtom engedni, a kiket illet.

Deák a fentebbi nagy elvi eltérések miatt pontonként nem is akarta megfontolás alá venni javaslatodat.

En, íme közlöm, a pontozatokat, a mint én a függő adósságok ellenőrzését szabályoztatni kívánám:

A közös jóállás alá helyezett függő adósság, a két állam különös megbízása folytán, a közös minister által külön kezeltetik. E kezelés ellenőrzésére mind a magyar korona országai, mind ő felsége többi országai részéről külön-külön hat-hat tagból és három-három póttagból álló ellenőri bizottság választatik.

E bizottságok tagjai az illető törvényhozójuk megbízásának egész idejére választatnak s működésüket az országgyűlés és birodalmi tanács felosztatása esetében is mindaddig folytatják, míg az

újólág egybegyűlt törvényhozó testületek új választásokat tehetnek. Az időközben kilépő tagok helyett a póttagok hívandók be.

A két törvényhozás ellenőrző bizottságai külön elnökök alatt külön működnek, azonban elnökeik és kiküldötteik által vagy magán értekezletekben egymással is érintkezhetnek. A kölcsönös érintkezés folytán létrejött megállapodásokat mindegyik bizottság külön ülésében igatja jegyzőkönyvébe.

Az ellenőrző bizottságok tagjai díj nélkül teljesítik köteleseégeiket. A Bécsen kívül lakó tagok utazási díját az illető törvényhozás szabja meg.

Határozathozására mindegyik bizottságban legalább-3 tag jelenléte szükséges.

Az ellenőri bizottságok tagjai szavazataikért és a bizottságban tett nyilatkozatokért nem vonathatnak felelősségre.

A szükséges munkaerők az illető központi hivatalok személyzetéből adatnak a bizottságok rendelkezésére.

Az ellenőrködő bizottságok feladata:

a) örködni az államjegyek és váltójegyek forgalma fölött, erről havonként kimutatásokat tenni közzé s gondoskodni, hogy a két törvényhozás által megállapított forgalmi maximum szorosán megtartassák;

b) ellenőrzni az állam- és váltójegyek papírkészletét, e jegyek kiállítását s megsemmisítését;

c) felügyelni, hogy az államjegyek és sóbányái utalványok közt megállapított arány, a mennyire lehet, mindenkor íentartassék s ha nagyobb mérvben megzavartatnék, kellő rendszabályok alkalmazása által, mielőbb helyreállíttassék.

A közös pénz ügyminister s alárendelt közegei tartoznak az ellenőrző bizottságoknak mindenben kellő felvilágosítást adni, könyveiket és számadásaikat előttök mindenkor nyitva tartani s az államjegyek és váltójegyek nyomása és megsemmisítése idejéről öket előre értesíteni.

Mindenik ellenőrző bizottság évenként külön jelentést tesz illető törvényhozójának. S ha e jelentésben oly előterjesztés foglaltnék, mely közös törvényhozási intézkedést igényel: az illető törvényhozás felszólítja kormányát, hogy a másik törvényhozás felelős ministeriumával is érintkezésije téve magát, azon tárgyban terjeszzen elő törvényjavaslatot.

Ha az ellenőri bizottságok bármelyike a közös pénzügyminister kezelése ellen oly vádat emelne, mely a minister kereset alá vételét vonhatná maga után s az illető törvényhozás többsége a vád alá helyezést kimondaná: erről a delegatiok értesíttetnek. A delegatiok ily esetben, minden oly tárgyalás mellőzésével, mely hatáskörükbe nem tartozik, azonnal a bíróság megalakításához látnak.

A költségek, melyeket a függő adósság kezelése igényel, a közös pénzügyminister javaslatára, az ellenőri bizottságok átvizs-

gálása után, az illető külön ministeriumok által vétetnek fel az illető törvényhozások külön költségvetéseibe.

A forgalmon kívül tett államjegyek beváltása folytán származó nyeresémből közös kezelési pénztár állítatik, melyből fedeztetnek a kezelési költségek s a mely a függő adósság állósítása esetében úgy osztandó meg a két állam közt, mint 30 a 70-hez áll.

Míg a magyar korona országai által az állósított államadósságok után elvállalt évi járulékok az 1867: XV. t.-cz. szerint nem törlesztetnek: a magyar korona országai részéről kiküldendő ellenőri bizottság arra is felügyel, hogy az érintett évi járulékok csakugyan azon célra fordítatnak-e, amelyre niegajánltattak.¹

13.

Bécs, 1868. február 21-én.

Tisztelt. Barátom!²

Ma formuláztam Lónyaynak egy rövid törvényjavaslatban nézeteimet az állósított államadósságok kezeléséről és ellenőrzéséről.

Az egésznek tartalma röviden ennyi:

Miután az állósított adósságok pénztári kezelését a pénzügyi műtétekről, melyek a Reichsrath intézkedési körébe tartoznak, elválasztani nem lehet: ez adósságoknak pénztári kezelése is ő felsége többi országai külön pénzügyi kormányzatát illeti.

A magyar korona országai az államadósságok után elvállalt évi járulékokat a közös pénzügyministerhez küldik ugyan be, ez azonban azonnal átteszi ez összegeket ő felsége többi országal pénzügyi ministeriumához.

Míg a magyar korona országai az általok elvállalt évi járulékokat az 1867: XV. t.-czikk értelmében nem törlesztik: joguk van ellenőri bizottságuk által betekinteni az államadósságok könyveibe és kezelésébe, de csak annyiban, hogy meggyőződést szerezzenek évi járulékaiknak a kitűzött célra tett fordításáról.

¹ Ezen levél után Csengery a következő megjegyzést teszi: „Ez elvek alapján Lónyaynak egy törvényjavaslatot is formuláztam. Egy részét elfogadtatta a németekkel. Úgy terjeszti az országgyűlés elé. A többi részét, különösen azt, a mely a közös minister felelőségét úgy szabályozza, hogy a delegatio elé ne vonathassák a függő adósság ügye, elvetették. Majd elfogadtatjuk velök az országgyűlési tárgyalás alkalmával!” Az 1868: XLVI. törvénycikk a függőadósságok ellenőrzéséről Csengerynek formulázása alapján jött létre, s abban a közös pénzügyminister felelőségre vonása is az általa indítványozott alakban szabályoztatott, miután az országgyűlés a pénzügyi bizottságnak Csengery szerkezete alapján készült javaslatát fogadta el.

²Deák Ferenchez intézve.

Lónyaynak e javaslat nem tetszik. Ő most is a közös kezelés mellett van. Részemről, ha egyedül maradnék is, szót emelnék az országgyűlésen e közös kezelés ellen.

14.

Bécs, 1868 február 34-én.

Tisztelt Barátom!¹

A 31 milliónyi rendkívüli költségekre nézve azon nézetben vagyok, hogy azt csak úgy szavazhatjuk meg, ha rendkívüli forrásokból, új adó-kivetés és kölcsön nélkül fedezhetjük. Lónyay már feljövételünkkor rámutatott a közös pénztár készleteire és követeléseire. E készleteket és követeléseket kimutattattuk Beckével. A föladat azonban az volt, hogy azokat ő jelölje ki fedezetül. Háromszor jelent meg a hadügyi albizottság előtt s mindig másképp nyilatkozott. A németek ugyanis fen akarták tartani azon pénztári készleteket más czélokra s Becke Bresteltől sokkal inkább fél, mint Lónyaytól. Első nyilatkozatában a közös pénzügyminister kifejezte reményét, hogy azon összegek leszámolása után, melyek a németek nézetei szerint terhelik a központi pénztári készleteket és követeléseket, marad fedezet a 31 milliónyi extraordinariumnak. Midőn írásban kértük tőle e nyilatkozatot: csak a készletek és követelések kimutatását küldte meg, közölve az összegeket is, melyek a németek szerint terhelik ez activákat, mindamelllett, hogy a németek nézeteit közelebb maga is túlságosoknak mondta.

Így Brestel csupán az 1867 végén hátramaradt szelvényekre 20 milliót kívánt visszatartani, a mi az eddigi tapasztalatok szerint rendkívül sok.

Mondám Sennyeynek, oszlassa el az ülést, halasztássá el a szavazást az extraordinarium fölött mindaddig, míg Becke határozottan biztosítást nem ad a fedezésre nézve. Bármint sürgette Lónyay a szavazást, Sennyey elhalasztotta az ülést mára, meghíván Beckét is. Becke nyilatkozata megint nem volt kielégítő. Csak 25 millió fedezését monda kétségtelennek. A többire nézve ötölthatalolt. Mondám Kerkapolynak, kérje tőle írásban, a mit szóval mondott. Becke vonakodott. Lónyay igyekezett őt rábeszélni s aztán hozzám jővén, engem kért, tegyem föl a nyilatkozatot. Az ülés félóra * felfüggesztetett. Lónyay szobájába mentünk (a kancelláriai épületben, a hol a bizottsági ülések is tartattak) Becke, Lónyay és én. Csakugyan sikerült a teljes fedezetre nézve kielégítő nyilatkozatot csikarnom ki Beckéből, darabonként előbb a 25 millióra, s miután azt mondám, hogy erre csak 25 milliót szavaznak meg, a hátralevő 6 millióra nézve is.

¹ Deák Ferenchez intézve.

„A 25 milliót fedezik a közös pénztár *készletei* — mondánt talán a hátralévő részt fedezik e pénztár *követelése*i. „
 „Bizonyosan!⁴ — felelé Becke.

De most eszembe jutott az államadóssági egyezmény (1867: XV. t.-cz.) 8. szakasza. E szakasz szerint, mondám ismét, a közös pénztári követelésekből az 1867 december utóján lejárt s még ki nem vett kamatok és tőkevisszafizetések is fedezendőek. Kitelnek-e ezek is az érintett követelésekből?

Becke először nem tudta, mit mondjon. Aztán hozzám fordulva kert., fontoljam meg, hogy ő a németeknek is minisztere, hogy az ő helyzete igen nehéz!

A mi helyzetünk sem könnyű, viszonzám, szemben a kimerült országgal, melynek megbízottai vagyunk. A rendkívüli terhekből egy fillérrel sem vállalhatunk többet, mint amennyire Exellentiatók fedezetet mutatnak ki'.

„Schreiben Sie also — kiáltott Becke — was Sie wollen!”

Azonnal föltettem a nyilatkozatot, a mint gondoltam s Becke aláírta.

Lónyay nyilatkozatát szintén formuláztam az iránt, hogy az extraordinarium minket illető rágze a közös pénztári készletekből és követelésekből adó és kölcsön, tehát az ország terhelhetőse nélkül fedezhető. Az általam föltett nyilatkozat, melyet utóbb a közös miniszterek mindnyájan magukévá tettek, mindenkit ki-elégített.¹

Nagy vívmány ez! Ne mondja senki, hogy a delegatioknak nincs nagy haszna. A rendkívüli szükséglet, különösen a hadseregnek új szerkezetű fegyverekkel és lőszerekkel ellátása mindenkép

¹ A Csengery által formulázott két nyilatkozat következőleg szólt:

„Becke nyilatkozata:

„Az albizottság felhívása folytán ezennel kijelentem, miszerint meg vagyok győződve, hogy bármikép fog a leszámolás a két külön pénzügyminiszteriummal kiütni, a közös pénztár meglevő készleteiből a rendkívüli hadi-költségek fedezetére 1868 folytán legalább is 25 millió forint osztrák értékben minden esetre folyóvá tétethetik s hogy a még hiányzó 6 milliónyi összeg is minden adókiivetés és kölcsön nélkül fedeztetni fog az esetre,” ha a pénztári maradványok és a közös pénztár egyéb aktívái közt a kezelésben virement engedtetik. Amellett határozottan megjegyzendőnek vélem, hogy az 1867: XV. t.-cz. 8. §-a értelmében a még ki nem vett kamatok és tőkevisszafizetések is a központi pénzügyek egyéb követelési tételei által szintén fedezve lesznek.”

Lónyay nyilatkozata:

„A *közös pénzügyminiszter* e nyilatkozata után a magyar pénzügyminiszter is kijelenti abbeli meggyőződését, hogy a közös pénztári készletekből és a pénztár activ követeléseiből, annyi minden esetre fogja Magyarországot illetni, a mennyi a javaslatba hozott rendkívüli hadi költségekből, ha a költségek megszavaztatnak, a magyar korona országai részére arány lag-esni fog: ennél fogva a rendkívüli költségek fedezésére, ha e költségek megszavaztatnak, se kölcsön, se adókiivetés általi fedezést a magyar országgyűlésen javaslatba hozni szükség nem leend.”

fedezendő volt. A németek pedig illethetetlennek tartották a pénztári készletet, mint a mely az ő államadóssági operációikra stb. szükséges. Mi, a midőn e forrásokra rátettük kezünket, 8—9 milliónyi tehertől mentettük meg az országot.

15.

Bécs, 1868 március 6.

Kedves Barátom!¹

Ma nehéz napom volt. Délelőtti 11 órától d. u. 4-ig, mint előadó a külügyi budgetet adtam elő. Közben egy élessé fejlődni kezdő vitát, melyet Tisza Kálmán kezdett s Andrassy tapintatlan föllépése szított, közbelépésemmel lecsillapítottam.

Este 7 órától 10-ig a harminczas albizottság tartott ülést a hadügyi költségvetés tárgyában. Itt igen veszélyes vita keletkezett. A katonai határőrvidék jövedelmeinek azon részéről volt szó, mely — noha *jog* szerint a magyar korona országait illeti — a katonaság által, mely azt *tettleg* kezeli, a közös hadi budgetbe vétetik föl, mint a katonaság saját jövedelme. Az ellenzék, Ghyczy, Bónis, Ivánka stb. erre indítványozta, ne szavazzák meg. Jogfeladásról beszéltek, holott tudják, hogy midőn 1848-ban a határórség képvisletéről volt szó, ebbe csak ügy egyezett bele az akkori kormány és fejedelem, hogy a magyar* ministeri um s ebben Kossuth is nyilatkozatot írt alá, melyben szavát adta, hogy a míg végleg törvényesen nem rendeztetik a határórség, annak szervezetét nem bolygatják; tudják, hogy a jelen országgyűlés is kétszer mellőzte, egyszerű, jogfentartással e kérdést, felfüggesztvén még a képvisletet is; tudják, hogy e kérdés megoldása a védelmi rendszer és horvát kérdés megoldásával áll kapcsolatban. S az ellenzék zajos föllépése mindemellet a Deák-pártot is megdöbbsentette. Kerkapoly, Horvát Lajos stb. egyszerre a legtűzetesb sérelmi politikusok, ellenzékiek lettek. A passiv ellenállás, adómehtagadás elvét ők fejtegették legékesebben, legnagyobb hévvel. Többen is kijelentették, hogy itt nem engedhetnek. Már szavazásra került a sor, midőn szót kértem. Soha a felelősség terhét ennyire rám súlyosodni nem éreztem. Deák itt nem levén, tőlem várták az irányadást. A ministerek közül se volt jelen senki. A kik a kérdés nehézségeit teljesen felfogták, bennem helyezték reményöket, s midőn — bár Sennyey, az elnök többször felszólított, egész a szavazásig nem szóltam, már elcsüggedtek. Beszédemtől függött a szavazás eredménye, attól függött, nem jut-e oly zsákutcába a delegatio, honnan nincs menekvés előre, csak szégyenteljes visszavonulás, vagy a katlan szétrobbanása. Kiemeltem, hogy minden közjogi szempontot, mely mondva volt, osztok: visszauta-

¹ Deák Ferenchez intézve.

sítottam egész erélylyel, hivatkozva egész múltamra, a vádat, hogy jogfeladó volnék, hogy jogfeladó volna, a ki fejével nem akar a falnak menni s erején felül nem mer. Mondám, hogy a politikusnak nem szabad bonyodalmakba vinni a nemzetet, melyekből nincs ereje ez időszerint kivergődni; s a kérdést, mely a kiegyezéshez és az országgyűlés elé tartozik, tetteleg és a delegatio útján akarni megoldani. Felelőssé tettem az ellenzékét azért, hogy egy fontos közjogi kérdést, melynek egyfelől a magyar korona országai közt, más felől a magyar király és magyar törvényhozás közt kell megoldatnia, Eris almájaként dobnak a magyar és osztrák delegatiók a magyar és német ministerek közé, holott ez utóbbiak közül csak a napokban mondta Giskra, hogy nincs joga Magyarországnak a határőrséghez, az a császár tulajdona. E vita, miután a határőrvidék jövedelmeinek megtagadott részét a birodalmi tanács országainak is 70 százalék erejéig adóval kellene pótolniok, kikerülhetetlen volna. Felelőssé tettem továbbá az ellenzékét oly végzés hozásáért, melynek végrehajtása nem áll hatalmunkban, miután a határőrség jövedelmeinek kérdéses részét — és pedig jogunk ellenében hosszas usus mellett — nem mi kezeljük. Aztán pártom ingadozó tagjaihoz fordulván, mondám, hogy irigylem helyzetüket, melyben csak egyik, csak a közjogi oldalát látják a kérdésnek, a másikat, mely engem annyira aggaszt, a teendő lépés eredményeit, a bonyodalmakat, melyeket előidéznek, az egyetértésnek a nemzet és fejedelem közti megzavarását, a védelmi rendszer megoldásának, a kedélyek elmérgesítése által, hátravetését s ez által épen a határőrség kérdése elintézésének is elhalasztását, mindezt nem látják. Ezeket és ilyeneket mondtam. Úgy látszik a módban, melyen ezeket előadtam s hangomban is kellett valaminek lenni, ami érezte a nehézségek nyomását s egy oly polgár lelki állapotát, aki azt hiszi, hogy a jogvédelem szempontja nem meríti ki a hazafiúi kötelességek egész összegét. En legalább nem vettem észre, hogy értelmes férfiak gyűlésében hasonló hatással szóltam volna. Pártunk tagjai éledni kezdtek. Szólásra jelentkeztek, a kik előbb félrevonultak és remegve várták a szavazást. Azoknak, akik már a javasolt szerkezet ellen nyilatkoztak, egy új szerkezet indítványozásával készítettem hidat, melyen visszatérjenek táborunkba. Ez új szerkezet a nélkül, hogy megajánlaná, nem tagadja meg a határőrség jövedelmei fölöslegének közös hadi költségekre fordítását. Megőrzi a jogot, utalva a *tetteleges* állapot kényszerűségére a jelenben, a jogos kívánat alapján biztos kilátással az egész kérdés kellő megoldására a jövőben. Mennyire meglehetett ingatva táborunk: kitetszik onnan, hogy még az óconservatívek, egy Szécsen, Szögyényi is hozzám jöttek megköszönni erélyes föllépésemet, szerencsés közvetitésemet, kijelentvén, hogy könnyebben lélekeznek. Sennyey annyira kapott módosítványomon, hogy a házszabályt is mellőzte, mely az eredeti szerkezetet rendeli először szavazásra kitűzteni. Ki is kapott érette az ellenzékétől mely

indítványom által megzavarodva, ő rajta töltötte bosszúját. Az ellenezek kijelenté ugyan, hogy ragaszkodik előbbi nézeteihez, de a nagy többség egész örömmel szavazott indítványomra.¹

16.

Bécs, 1868 március 9.

Kedves Rózám!

Mára volt kitűzve a harminczas bizottságban ő felsége kabineti irodája költségeinek tárgyalása.

Meg a pénzügyministerram költségvetése tárgyalásakor mutatta Becke ő felsége saját kéziratát, hogy azon iroda költségei a közös budgetbe vétessenek föl. Én nem tartam oda tartozóknak s mivel tudtam, hogy e miatt küzdenem kell ministereinkkel, szándékosan húztam-halasztottam e tárgyat. Tovább nem volt halasztható, miután a harminczas bizottság minden egyéb költségvetést befejezett. Andrássy és Lónyay tudván nézeteimet, ülés előtt hozzám jöttek. Mondák, hogy ő folsége határozott kívánata, hogy kabineti irodája költségei a közös költségvetésbe vétessenek föl.

— Sajnálom, — felelém — hogy e részben ő folsége kívánatát nem teljesíthetem.

— De hiszen — monda Lónyay — a fejedelem személye közös, s a kabineti iroda által közös tárgyakat is intéz ő felsége.

— Igaz ugyan, — vizonzám — hogy a fejedelem személye közös, de ebből nem azt következteti a törvény, hogy tehát a civilista is közös, hanem a magyar királyt a fejedelem személyében megkülönböztetvén az osztrák császártól, udvartartási költségeit a magyar országos budgetbe rendeli fölvetetni. A törvény célzatát követve, ugyanezt kell tennünk ő folsége kabineti irodája költségeivel. A mi azt illeti, hogy ő folsége kabineti irodája által közös dolgokat is intéz: nem veszem kétségbe. De intéz oly tárgyakat is, melyek csupán a magyar királyt, vagy csupán az osztrák császárt illetik. Ha a kabineti iroda azon részét, melyben tisztán közösügyi

¹ A határörvidéki kérdésről 1868 március 6-án következőket írja feleségének:

„Több bajt okoz nekem a katonai ügy közjogi oldala. Mivel a kérdés még megoldva nincs, minduntalan sérelmekbe ütközünk. A magyar gárda, a Ludoviceum épülete stb. pénze más célra fordítva stb. Tegnap délután Kerkapoly hadügyi jelentésének egy részét újból szerkesztettem. Nehéz állásunk van a határörvidékre nézve is. A magyar országgyűlés félt megbolygatni e kérdést s mi odaadjuk jövedelmét a közös hadi pénztárba? S ha kimondjuk, hogy nem: a németekkel közjogi vitába ütközünk, a kormányval, a katonai jelen hatalommal szemben feltűnik tehetetlenségünk, s legfőlebb a nyomorú sérelmi tér, a jogfentartás tere marad fen, mely mellett oly jól érzi magát, birtokon belül a bitorlás. Ha a még függő katonai kérdés meg nem oldatik: tarthatatlan lesz a magyar delegáció helyzete a hadi budgetnél.”

tárgyak fordulnak meg, el tudjátok különbözni azon iroda többi részétől: az elkülönített közös ügyi rész költségeit fölvesszük a közös költségvetésbe. Ez azonban aligha lehetséges. S nem is igen tartom tanácsosnak e nagy kabineti iroda teendőinek fejtegetését, mondám végre. Az absolutismus maradványa ez intézmény. Az alkotmányos fejedelem az egyes ministeriumok személyzetével rendelkezhetik. A magyar ügyekben pedig ott van a felség oldala mellé rendelt magyar minister személyzete. Ha az alkotmányosság megszilárdul, az egész kabineti irodának egy pár magán titkára és segédre kell leolvadnia.

Ministereink látván, hogy velem e tárgyban alkudni nem lehet, kértek, eszközöljem ki az ülés felfüggesztését, vagy legalább e tárgy elhalasztását, míg ők a fejedelmet a dolgok állásáról értesítik.

Ha ő felségéhez mentek mondám, igyekezzetek oly színben tüntetni föl a dolgot, hogy megnyerjétek. Mondjátok, hogy épen a személye iránti hódolat vezet bennünket közjogi felfogásunkban. A magyar nem tűrheti, hogy királya kabineti irodája költségeit nagyobb részben a németek fizessék. Mondjátok, hogy ez iránt nincs közöttünk semmi pártkülönbőség; hogy e tételét az országos budgetnek nem fogja senki vitatni, hanem — mint az angolok kifejezik — konsolidált tételét fogja az képezni a magyar költségvetésnek.

Délutáni egy óra körül érkeztek vissza Lónyay és Andrássy ő felségétől. Egyenesen az ülésterembe siettek, hol épen a tengerészeti budget tárgyalását befejeztük. Eljűk siettem. Mondák, hogy. Őfelsége engedett az előadott okoknak; beleegyezett, hogy kabinetig irodája költségei az országos budgetekbe tétessenek át. En azonnal helyemre menvén, megtettem az indokolt indítványt. Egyhangúlag elfogadták. Megkértek, a ministerek is kértek, én formulázzam.¹ Tehát eggyel kevesebb közösügy.

Jele, hogy többet lehet kivinni, szilárd, következetes fellépéssel, mint gondolják, a kik a legfelsőbb körökben forogván, e körök legének nyomása alatt élnek.

Andrássy és Lónyay ülés után megköszönték, a mit közelebb a határörvidék ügyében tettem.

17.

Bécs, 1868 március 12.

Kedves Barátom!¹

Mikor Pesten az államadósságok kérdését az osztályokban tárgyaltuk. Ghyczy ellenében szólván, azt mondtam többek közt, hogy 1848-ban azért kelle bukunk, mert elég erőseknek véltük

¹ Csengery e jelentése közzétéve *Összegyűjtött munkai* IV. kötetében, „A delegátiók hatáskörének tágítása ellen” címen. 399—400. 1.

² Deák Ferenchez intézve.

magunkat a reactio minden nemével egyszerre megküzdeni. Most okosabban járunk el. Mindenekelőtt, akkor, mikor a katonai hatalom külerő által megvolt törve, a burocráciát buktattuk meg Schmerlingben s ezzel ledöntöttük a falat köztünk és a fejedelem közt és lehetővé tettük a kiegyezést. Azután következett a népek érdekeire támaszkodó reactio. Ez érdekeket leverni nem lehetvén, ki kell elégítenünk. Ez történt az anyagi kiegyezéssel, melyet a múlt nyáron létrehoztunk. Hátra van a katonai reactio, mely külső haderő ellen gyöngé, de mi ellenünk elég erős. Ezt meg kell törnünk és pedig már a monarchia többi népeivel szövetezve. S megjóslám, hogy az összeütközés már a delegatiókban be fog következne

Megtörtént tegnap!

Kihívni az összeütközést részemről eszélytelenségnek tartottam. Ezért követtem el mindent, követtek el barátim is mindent, hogy az ellenzék minden oly lépéstől visszatartóztassuk, a mi törésre vinné a dolgot. Sikerült, Tisza kimondá, hogy nem demonstrálni, hanem a budgetet megállapítani küldték őket ide. Perczel megrémülve) az agitatóiótól, mely a balszél által országszerte üzetik, nehogy ő is a reactio malmára hajtsa a vizet, a szélső elemek (Széky & Comp.) örökös izgatása daczára, szavát adta, hogy nem szól. Azt nem lehetett megakadályozni, hogy a magyar hadsereg kérdését egy-két szónok, Várady, Ivánka, Simonyi Lajos,¹ szóba ne hozzák, főleg miután a centralisták a birodalmi tanács delegatiójában, egy Schmerling, egy Skene,² oly kihívó nyilatkozatokat tettek más irányban. Azonban a modor, mellyel szóba hozták, nem volt ingerlő. Pártunk nem bocsátkozott e kérdésbe, mint a mely nem tartozik a delegatiók elé. Egész erejét a hadi budget ellen felhozott érvekre fordította s kimutatta, hogy az ellenzék külön véleménye merőben hibás számításokon alapszik, hogy a szerint nem 8 millióval kevesebbet, de 5 millióval többet kellene adnunk hadi költségekre. A külügyi politika terén szintén vereséget szenvedett az ellenzék. S mid'n a támadás minden ponton diadalmasan vissza volt verve, mid'őn a szavazás eredménye már biztos volt: föláll Grivicic tábornok, a hadügyminister megbízottja s nagy pathosszal beszél, majd a hadügyminister, majd a hadsereg nevében, oly modorban, mely közbotránkozást okoz s kétségessé teszi a szavazás eredményét.

A beszéd célja volt ellendemonstratio a katonai reactio részéről a külön magyar hadsereg ellen s a hadsereg szoros egysége mellett.

E demonstratio a hadügyministernek is meghagyásából történt. Grivicic tábornok azonban túlmént megbízásán is. Mint mondtam, ő a hadügyministernek, mint a hadsereg első képviselője, sőt aztán az összes hadsereg, mint egy önálló hatalom, nevében is szólott; azon önálló hatalom nevében, mely míg a polgárok vagyonyokkal.

¹ Báró Simonyi Lajos, a kisjenői kerület képviselője, a delegáció tagja.

² Skene Alfréd bécsi gyáros, a Reichsratli és az osztrák delegáció tagja.

vérével áldozik s a melynek ük, a hadsereg tisztjei, szintoly képviselői, mint mi, vagyunk a népnek. Oly nyilatkozatok történtek, úgymond, melyek a kölcsönös kiengesztelésünkhez (t. i. a hadsereggel) nem járulnak. Elismeri a kibékülés fontosságát, de a megelégedésnek is határának kell lenni, ha a kibékülés őszinte s e határt a hadsereg egysége szabja meg. S mit ért ó' a hadsereg egysége alatt? Osztrák hadsereget, mely a közös haza, Ausztria mellett lelkesül s -életre halálra szereti az osztrák császárt és az osztrák birodalmat. A katona azt kívánja, hogy ne sértessenek az ő katonai érzelmei. Nem hiányzott a fenyegetés se. Ivánka a kötelességek zavaráról beszélt, mely 1848-ban uralkodott. „Mélyen sajnáljuk mi — monda Grivicic — a kötelességek azon zavarát, mely által annyi magyar honvéd lett szerencsétlenné, de a cs. k. hadsereg nem kivan oly constellatiót, mely újból a kötelesség felfogásának zavarát idézné elő. Ily constellatio pedig a hadsereg kettősségében áll.” Nem hiányzott ellenünkben a nemzetiségekre hivatkozás se, habár ez izgatás erejét veszté, midőn Magyarország nemzeteit (nem csupán nemzetiségeit) a közös haza, Ausztria általi kibékítésre utasítá.

E kihívó nyilatkozat iszonyú felháborodást idézett elő. A leg-higgadtabb Deák-pártiak is kijelenték, hogy most már egy krajczárt sem szavaznak meg. Szerencse, hogy az idő igen messze haladt s az ülést már Grivicic beszéde előtt el akarta oszlatni az elnök.

En azonnal Andrásyhoz siettem, ki épen Grivicic-csel beszélt igen hevesen. Mondám neki, úgy hogy Grivicic is hallja, hogy ha a most hallott nyilatkozat nem desavouáltatik, a delegatio egy része azonnal haza megy s a többiek se szavazzák meg a hadi budgetet. Mások Kuhnt, a hadügyministert támadták meg. Ő, úgymond, nem tudja, mi mindent mondott Grivicic; azt csodálta, hogy oly hosszasan mondja el, amire meg volt bízva.

Andrásy kért, menjünk hozzá este néhányan.

Elmentünk.

Monda Andrásy, hogy a hadügyministerrel közölte Grivicic beszédét a gyorsírói jegyzetek után. Kuhn megütöközött rajta, mikor arról győződött meg, hogy e beszédben olyanok is vannak, a mik a nála levő német szövegben, melyet Grivicicnek el kellett volna mondani, nem foglaltatnak. Főadata lett volna, a mire Kuhnt a katonai reactio izgatása folytán a katonai körökben előidézett hangulat is kényszerítette, határozott szavakban tiltakozni a hadsereg szétszakítása ellen, demonstrálni az egység mellett. „Ezzel tartoztam a hadseregnek is!” monda Kuhn. Desavouálásról e tekintetben hallani sem akart.

Beust, egészen fölfogva a válság fontosságát, megígérte Andrásynak a támogatást.

„Nem kétlem, — úgymond Andrásy — ő felsége közbelépése által a hadügyminister kényszerítve lesz nyilatkozatot tenni, melyben Grivicic beszédét desavouálja. De mi legyen e nyilatkozatban?

Annak benne kell lenni, hogy ő a hadsereg egységét nem engedi szétszakíttatni. Úgy látszik, ezt ő fejsége is kívánja. Mi módon történjék egyéb tekintetben a visszahúzás? kérlek, adjatok tanácsot!”

Bittó István¹ olyas formulázást kívánt, hogy a hadügyminister csak a hadsereg szétszakítása ellen kívánt tiltakozni, többre nem terjedt ki Grivicic megbízatása. Ezt azonban általam kérte föltétetni.

A többiek, kik jelen voltak, Andrássy többszöri felhívására is hallgattak.

Végre Pulszky² szólalt fel. Kérjük föl — úgymond ő, — mondja el Csengery véleményét s ő tegyen föl egy nyilatkozatot. Amit ő ajánl, abban mind a jelenlevők, mind a párt itt nem levő tagjai megnyugszanak.

Kerkapoly monda, hogy az ellenzék különösen zokon veszi, hogy a magyar hadsereg benn van ugyan a törvényben, de még a hadügyministerium e szót soha ki nem ejtette, hanem csupán osztrák, vagy cs. kir. hadseregről szól; s azt kívánja, mondja ki a hadügyminister, hogy a hadseregről és a magyar hadseregről, mint az összes hadsereg kiegészítő részéről szóló törvényeket is megtartja. Ily nyilatkozat nélkül, egy nyilatkozat után, mennek a delegatióból. Miként lehessen e kívánatnak is, a hadügyminister szándékának is eleget tenni: ő nem tudja. Ő is azt kéri, én, a szerencsés közvetítő és formulázó, tegyek iöl valamit.

Andrássy és Lónyay is rám estek.

En kiemeltem a föladat nehézségeit. Egy felől a hadügyminister a katonai reactio fogalmával az egységes hadseregről; más felől az ellenzék, mely a magyar törvényben kimondott magyar hadsereg létesítését a honvédelmi ügy eldöntése előtt is követeli a végrehajtóhatalomtól, a törvény nevében, mely szerint ily hadsereg létezése el van ismerve. Aztán a két szélső nézet közt a mi álláspontunk, mely Andrássy kineveztetésekor a nemzet hallgatag beleegyezésével az egész hadügyi kérdés megoldását, a védrendszer tárgyalásáig, függöben hagyta! Ily különböző álláspontok közt nem kis föladat a közvetítés. S lesz-e és mennyiben lesz hajlandó a hadügyminister Grivicic beszédét desavouálni? Mind ezt én nem tudom. Katonák közt az ily desavouálás nem kis dolog, kivált ha a szónok háta mögött oly hatalmas katonai reactio áll, melynek egy nagy befolyású főherczeg vezére. A föladat mindenesetre nehezebb, hogy sem azonnal megoldhassuk. Mindjárt éjfél van. Menjünk haza s holnap, ha tetszik, reggeli 9 órakor jöjjünk ismét ide.

Elfogadták. Eloszoltunk. Andrássy az ajtóban, mikor már távozni akartam, visszahúzott. Oly arczczal, mely sajnálkozásomat költötte föl, kért, ne hagyjam őt el; gondoljak ki valamit.

Nem aludtam, nem tudtam aludni. Nem kételkedtem abban, hogy a fejedelemnek nem lehet szándoka törésre hagyni menni a

¹ Bittó István, a szigetvári kerület képviselője, a delegáció tagja.

² Pulszky Ferenc országgyűlési képviselő, a delegáció tagja.

dolgot. De más részről a hadsereg egységének kérdése előtte, niint katona előtt is, nem kis fontosságú dolog. S a katonai reactio, ha nem érzi vala erejét, aligha mer ily merész kihívást intézni ellenünk. A centralista párt szónokai már előcsatárai voltak e támadásnak. Nem combinait föllépés-e ez a reactio összes elemei részéről? S ha ez összes elemek nyomása alatt nem adatik elégtétel: mi fog történni? Nem áll-e kockán, a miért a Deákpárt oly nehézségekkel küzd évek óta? A forradalmi izgatás közt, melyet épen a honvédelmi ügyben otthon szítanak és ez ellenforradalmi izgatás közepett sikerül-e nem mondom, a balközép tagjait, kik közöttünk vannak, de a Deákpárt egy részét is megtartanom?

Végre tollhoz nyúltam. Elkezdtem formulázni egy nyilatkozatot oly ember számára, kinek utógondolatait nem ismerem.

„Sajnálattal értesültem, hogy ezen nyilatkozatban, mely közelebb, a hadügyi költségvetés tárgyalásánál megbízottam által nevemben tétetett, olyanok is mondtak, a mik túlterjedtek szándokaimon, túl az általam adott megbízás határain.”

>* '-

Egy osztrák tábornok, hozzá még oly makacs jellem, a minő Kuhn, hogy ejti ki száján e sajnálkozást; hogy ejti ki megbízottjának, egy osztrák tábornoknak, a magas katonai körök kegyeltjének és egyik előharczosának, desavouálását! Mindegy! Andrassy lássa, hogy viszi ki, gondolám; ennek meg kell lenni.

De most jó a nehezebb föladat. Kimondatni egy osztrák hadügyminiszterrel és tábornaggal, a ki épen a hadsereg dualismusa ellen akart tüntetni, e szót: „magyar hadsereg!” S a katonai reactio értelmezése helyébe, a hadsereg egységét illetőleg, a mi törvényes értelmezésünket tenni s a demonstrationnak, mely ellenünkben tétetett, oly magyarázatot adatni egy hadügyminiszter által, melyei mi is elfogadhatunk, melyet az ellenzék sem támadhat meg.

„Szándékom volt csupán a külön vélemény ellenében megjegyezni, hogy az 1867: XII. törvénycikk 11. szakaszát, mely a hadügyre vonatkozik, úgy értem, miszerint az egész hadseregnek, a melynek a magyar hadsereg is kiegészítő része, vezérlete, vezénylete és belsejervezete egységes; s ez egységet megbontani részemről se általában a monarchia, se a magyar korona országainak érdekében állónak nem tartom,”

Észreveszik-e a katonák a súlyt, mely e szócskán fekszik: *ez?*

Egyébaránt a mily kevéssé volt helye a delegatiók előtt a védelmi rendszer kérdését fejtegetni, oly kevéssé volt helyén e részben oly merev programm föllállítása a jövőre, minőt Grivicic adott. Tehát kimondandónak vélem a hadügyminiszter nyilatkozatában:

„A védelmi rendszer megállapítása és átalakítása egyébaránt törvényszerint Magyarországra nézve csak a magyar törvényhozás beleegyezésével történhetik. Ott lesz helyén és idején e nagy fontosságú tárgy megvitatása és eldöntése. Részemről ez úttal csak annyiban tartottam kötelességemnek a törvényes álláspontot, melyet elfoglalom,

röviden jelezni, a mennyiben erre a külön vélemény indokolása által fölhíva éreztem magamat.”

S most annak gyöngéd érintése, hogy Grivicic nem szólhatott a sereg nevében és desavouálása azoknak, a mik Magyarország közjogi állása ellen fölhozattak, az egységes Ausztria melletti contes-tatióknak és végre biztosítás, hogy a hadügyminister a törvényt megtartja. Ily ígéretet már többször tett a hadügyminister, ha erre a formulázás figyelmezteti, ő, a katona, itt sem fogja megtagadni.

A befejezés tehát ekkép hangzanék:

„Ha e határokon túlterjedt a nyilatkozat, mely egyedül nevemben adathatott volna s ha e nyilatkozatban olyanok is foglaltattak, melyek az ország közjogi állásával nincsenek öszhangzatban, ismételve is kijelentem, hogy mindez szándékomon kívül történt, mit annyival inkább sajnálok, minél inkább kötelességemnek ismerem, a mint már többször is volt alkalmam kifejezni, a törvény rendeleteit mindenben szorosán szem előtt tartani.”

Mit mond e nyilatkozathoz Andrassy, mit mondanak az illetők? Nem tudom.

18.

Bécs, 1868 március 13.

Kedves Barátom!¹

Ma reggel 9 órakor vittem Andrassyhoz a nyilatkozatot, melyet az éjjel formuláztam. Rajner Pál azonnal lefordította németre. Andrassy már reggel Beustnál volt, a ki megígérte neki a támogatást. Most a nyilatkozattal ment Kuhn hadügyministerhez s aztán ő fölségéhez. Déli 12 óráig voltam Andrassy szállásán. Ő fölségénél épen kihallgatási nap volt. Andrassy, ki egyébkor bármikor egyszerű bejelentésre bemehet a fejedelemhez, most a kihallgatások által akadályoztatott. Azonban bejelenté magát, s ő fölsége azonnal utána küldött.

Úgy váltam el Andrassytól, hogy este 8 órakor találkozunk nála.

Somssichot, az elnököt, értesítettük, hogy míg a dolog ki nem lesz egyenlítve, ülést nem tartunk.

Délután találkoztam Tiszával s több baloldalival, hogy megtudjam, mi akarnak.

— Ha a hadügyminiszter ki nem jelenti, — monda Tisza, — hogy az 1867: XII. törvényt, annak a magyar hadseregére vonatkozó pontjával együtt, megtartja: mi távozni fogunk.

— S csak ennyit kívántok? — viszonzám. Engem ez nem elegendi ki. Én azt kívánom, hogy a hadügyminister sajnálatát fejezze ki a történetek fölött s határozottan desavouálja, a miket Grivicic mondott. Kívánom, hogy a hadsereg egységének a katonai reactio

¹Deák Ferenchez intézve.

által adott „egységes ausztriai” értelmezését a mi törvényes értelmezésünkkel cserélje föl, kijelentvén, hogy ez egység az, a mit ő nem enged megbontani, mint hadügyminister. Kívánom, mondja ki, hogy a védrendszer eldöntése az országgyűlést illeti s hogy ő csak törvényes álláspontját akarta jelezni nyilatkozatával. Kívánom, jelentse ki, hogy a mik az ország közjogi állásával ellenkeztek Grivicic beszédében, nem az ő beleegyezésével mondtak. Végre biztosítást várok, hogy a hadügy minister mindenben szorosán szem előtt tartja a törvényt. Nem szükség mondanom, hogy Grivicic többé nem jelenhet meg közöttünk. Én Ghyczy őrnagyot ajánlottam Andrásynak a hadügyminister közegéül.

A magyar delegatio clubbja, („Frankfurt városa”-nál) a hol e beszélgetés történt, soha sem volt még annyira látogatott. Az ó conservatívek is ott várták a dolgok fejlődését s talán egy kettő közölök, a mint derült arcuk elárulta, — a provisoriumot.

Esti 8 órakor mentem a Deákpárt néhány tagjaival Andrásyhoz.

Andrassy bevitt a mellékszobába, hogy először is velem közölje a hadügyministeri nyilatkozat megállapított szövegét s megtudja véleményemet. A miket kívántam, mondám, többnyire bonne van a szövegben, habár kevésbé határozottan, mint az én szerkezetemben. Benne van a sajnálkozás kifejezése, a hadsereg egységének törvényes értelmezése, a magyar hadseregnek is a törvény idézetében megemlítése; benne van, hogy ő csak törvényes állását kívánfa volna körvonalozni; hogy a honvédelem ügye az országgyűlés elé tartozik. Benne van végül desavouálása az ország közjogi állása ellen mondottnak s az ígélet hogy a törvény mindenben meg fog tartatni. Az eszmék menete is meg van tartva. Ivét lényegesebb eltérést látok. Először, hogy a hadügyi különvélemény végső sorai s ebben az 1848-ki törvényekre hivatkozás idéztetik, másodsor, hogy a hadsereg egységének törvényes értelmezése után az egység „szétszakítása” elleni demonstratio nem *ezen* egység, hanem általában az egység vagy az összes hadsereg szétszakítása ellen intéztetik. Különösen megtámadtam az ellenzék különvéleménye végső szavainak, s ezek közt az 1848-ki törvények egyik czikke azon szakaszainak idézését, melyek az 1867. kiegyezés által, a védrendszer ügyének eldöntéséig, felfüggesztettek. Mondám, hogy a hadügyre vonatkozólag maga az ellenzék is megelégszik ez úttal az 1807; XII. t.-czikk idézésével. Az ellenzéki külön vélemény szavainak idézése és értelmezése e szavak értelmezése fölött újabb vitát éleszthet, holott megnyugtani s nem új vitát támasztani a földat.

Andrassy belátta ez észrevétel igazságát. ígerte, hogy ez iránt a hadügy ministert is igyekszik meggyőzni.

A többi észrevételeim főleg a szerkezetre vonatkoztak. Ezen történt is egypár javítás. Lényeges igazítást tenni most már nem igen volt lehetséges, miután a nyilatkozat szövege a ministeri tanácsban, ő fölsége elnökle alatt állapított meg.

A kik Andrásynál jelen voltak, kivétel nélkül helyeselték észrevételeimet.

Andrássy előadta küzdelmét, a melylyel a nyilatkozatot keresztülvitte.

A hadügyminister, valószínűleg, közben a katonai reactio tekintélyeivel értekezve, ma eleinte más hangon kezdett szólni. Sokkal érdekesebbnek mutatkozott.

Kuhrmál találkozott Andrásy Griviciccsel is. Ez követelte, hogy beszéde, melyet Andrásy letartóztatott, adassék ki. Monda, hogy ő, mint horvát patrióta is szólott. Ő bár az egységes Austriáért hevül, melegen érez szűkebb hazája, Horvátország iránt is. Mit ért ön ez alatt? kérdé Andrásy. — Excellentiád, monda indulatosan Grivicic, legalább hatvan horvát családot fosztott meg kenyerétől. — Azon Csehországból oda vándorolt tanárokat érte Ön, — kérdé Andrásy, a kik izgatásaikkal megmételyezni törekedtek a józan horvát népet? — Hát Subotich? kérdé Grivicic. — Ah, tehát a muszka zarándokokat sajnálja. Ezeket, különösen Subotichot ne féltse. El vannak azok látva orosz nyugdíjakkal és stipendiumokkal gyermekeik részére. — Igen, miután itthon megfosztattak kény erőktől! jegyzé meg Grivicic. — Csalódik ön, felelt Andrásy; előbb jutottak azon urak e nyugdíjához. — Már én soha sem bocsáthatóm meg. Excellentiádnak, szólt végre boszúsan a horvát tábornok, a mit Horvátországban tett. S mindannak nem lesz eredménye! Amint nem fogadott el Zichy Hermantól semmit Magyarországra: Horvátország sem fogad el semmit Excellentiádtól! — Tehát én Zichy Herman vagyok? monda nevetve Andrásy. Köszönöm a bókot. A hasonlatot nem fogadhatom el. Más célra és más eszközökkel éltem s az eredmény is más. Míg az a szerencsétlen kancellár egy magyar párthívet sem tudott szerezni az országgyűlésen: addig a horvát országgyűlés 65 tagjából 59 mellettem szavaz.

Andrássy örvendett e párbeszédnek. A hadügyminister és ő fölsége előtt is tisztán áll, úgymond, hogy Grivicicet bosszú is vezérelte. Jellasichot akarta játszani. Csakhogy erre az idők és körülmények most kevésbé kedvezők. A reactio, kora föllépésével, időtlen szült.

Mindemellett nem könnyű dolog volt Kuhn hadügyministerrel boldogulni. Úgy látszik, rámentek a katonai reactio fejei; egészen más hangon beszélt ma, mint tegnap.

Kuhn kitűnő katona, de megszokta a parancsnoki hangot. Egyenes, őszinte jellem, de nyers, pattogó modorú. Gyűlöli a katonai kormányzat visszléseitez Augias istállóját, mint monda előttünk egy alkalommal: de azért nem ment a régi osztrák tisztikar előítéleteitől. Nem tagja a katonai reactionak, de azért nyomása alól nem tud egészen menekülni. Híre volt, hogy e reactio Gablenzet,

¹ Br. Gablenz Lajos b. 1.1. zágrábi katonai parancsnok.

a ki igen jó viszonyban áll Andrássyval, Horvátországból és Liechtensteint¹ Budáról el akarja tétetni és saját eszközeit tenni helyükbe. Andrassy Grivicic előtt említé e hírt. Kuhn kijelenté neheztelését, hogy ilyesmit föltehet róla. Míg ő lesz a hadügyminister, úgymond, nincs oka ilyesmitől tartani. De van egy pont, mely a hadseregben a reactio körén túl is erős viszhangra talál a tisztikarban, s ez a hadsereg egysége. Grivicic, bár túlment megbízatásán és oly kihívó, eszélytelen modorban, sőt egy katona egész cynismusával, — de mégis ez eszme mellett lépett föl. Hogy desavouálja ez eszmét? S épen egy tábornok személyében? A testületi szellem összes előítéletei, szenvedélyei fölbredtek benne. Más felől élesebb esze van, hogy sem a kérdés politikai jelentőségét is be ne lássa. Helyzete a reactioval szemközt, különben is nagyon kellemetlen, mindjárt-mindjárt kijelenti, hogy ő megy, ő nem marad. Természetes, hogy ily válságos perczen, mikor a reactio is erősebb nyomást gyakorolt reá s egy új tényező, az alkotmányosság nyomását is érezni volt kénytelen, még kínosabb helyzetben volt, a ki megszokta a hadsereg élén a parancsolást, a mely nem talált ellenmondásra. Belátta, hogy jóvá kell tenni, a mit Grivicic tett; de boszantotta, hogy Andrassy szabja eléje a módot. Még csak nem is Reichsminister, csak „Landesminister”, a ki, az ő rangsorozata szerint ő utánna következnek. A ministeri tanácsban sem szereti, hogy a magyar minister-elnök, mindjárt Beust után, ő előtte áll. Ha csak szerét teheti, valahányszor korábban érkezik be, mindig elfoglalja Andrassy helyét. Többször fölpattant az értekezések alatt: Alles muss geschehen, was Sie wollen? — Einer muss gehen! monda egy ízben. — Einer wird gehen! felelé Andrassy. — Ich gehe! igazítá meg magát Kuhn. — Sehogy sem akarta idézni a magyar törvényt, mely a hadsereg egységéről s a magyar hadseregről, mint az összes hadsereg kiegészítő részéről, szól. Andrassy megmagyarázta, minő súlyt fektet épen e törvény idézésére az ő pártja, mind. Grivicic, mind a baloldal ellenében. Végre beleegyezett az idézésbe, de a magyar hadseregről szóló szavak kihagyásával. Andrassy annál kevésbbé nyughatott meg ezen, mivel e sor kihagyása épen a fennforgó viszonyok közt nagy jelentőséggel bírna. A mit a fejedelem maga is kimondott, mikor a törvényt szentesítette, azt kimondhatja bármely katona is! monda Andrassy. Egy ministernek, — jegyzé meg továbbá, — nem csak a törvény ellen nem szabad föllépnie, hanem mellette sem lehet elmenni! Végre is ő fölsége jelenlétében, a ministeri tanácsban egyezett bele Kuhn. Sehogysem akarta leírni a sajnálkozás kifejezését se. Ő felsége vetett véget a vitának. „Schreiben Sie! — úgymond — s tollba monda németül a hadügyministernek az általam föltett nyilatkozat kezdő szavait: Sajnálattal értesültem stb.”

¹ Liechtenstein Frigyes hg. magyarországi katonai főparancsnok.

Öt órai küzdelem után végre kivitte Andrassy a ministeri tanácsban azt a szöveget, melyet velem közlött. S minő tekintet vetett rám, mikor kijelentem, hogy a szöveg, úgy a hogy van, nem elégit ki! — Megsajnáltam. Észrevételeimnek mindazáltal meg lett az a haszna, hogy a mint Knhnt másnap azokról Andrassy értesítette, ő maga is beleegyezett némely kihagyásokba és változtatásokba.

Mondtam Andrassynak, hogy Grivicie többé nem jelenhet meg a bizottság előtt. — Természetes! monda; de kit hozzon magával a hadügyminister. — Ghyczy őrnagyot ajánlottam.

A bizottság ülése déli 12 órára volt kitűzve.

A hadügyminister Ghyczy őrnagy kíséretében jelent meg.

A baloldal fejével előre közöltük a nyilatkozatot. Mondák, hogy általában meg vannak elégedve. Csak azt kérte Ghyczy, nem ő miatta, hanem elvtársai miatt, kiknek eszejárását ismeri, eszközöljem ki, hogy az 1867:XII. törvényeziknek ne csak 11-dik, hanem mindazon szakaszai idéztessenek, a melyek a hadügyről szólnak. Megtörtént e beleigazítás, még az ülés megnyitása előtt, a felolvasandó magyar példányban. A német szövegben elmulasztották megtenni e kiigazítást, s azért e részben különbözik. Azonban a magyar az eredeti, mely felolvasatott s jegyzőkönyvünk beiktattott.

Mindamellet, hogy előre tudta az ellenzék, mi van a nyilatkozatban, fél órára fölfüggeszteni kérte az ülést, hogy megfontolásra ideje legyen. Fél óra múlva Tisza kijelenté, hogy nem helyeslik ugyan, hogy a hadügyminister a törvény magyarázatába bocsátkozott, de a nyilatkozattal, kivált a végével, most meg vannak elégedve. A hadsereg törvényes egységének szétszakítását ők sem akarják.*

Különös! Tehát Tisza csak az ellenzéknek ad jogot a törvény magyarázására. A hadügyministernek, akit a végrehajtás illet, nem lehet azt értelmezni.

Azonban nem akarván vitát, napirendre tértünk.

Így múlt el a vihar, melyet a katonai reactio s egy horvát bosszúja, a ki Jellacicot vélte játszhatni, földéztet. Az eredmény ellenkező, mint a mit elérni véltek. A katonai reactio vereséget szenvedett. Láthatja, hogy az idők, emberek és körülmények sokat változtak. Míg Jellacicot a monarchia megmentőjeként üdvözölte a német sajtó: Grivicic föllépését általános boszankodással fogadta. Szerencse, hogy a sajtót is megsértette kifakadásával. Szerencse, hogy Schmerlinget idézte, mint nagy státusférfit! A szabadelvű elemek már e miatt is ellene fordultak. S minden alkotmányos érzelmű embert szükségkép bántott egy képviselő testülettel szemben a hadsereg nevében mondott philippica. A kormánykörökben méltó megdöbbenést okozott az eszélytelen kihívó föllépés, épen a budget

¹ Várady Gábor Országgyűlési levelei II. kötet, 176. lap, megjegyzi: „A nyilatkozatot lehetetlen volt megnyugvással nem fogadni.”

megszavazása előtt. S az új Jelacic előtt a hivatalos Wiener Zeitung hasábjait, minden kérése daczára, eltiltotta Beust. Becke pedig úton-útfélen beszéli, hogy neki mindig borsózott a háta ezektől az *ics*, *vies* emberektől. Maga a katonaság is meg van oszolva. A tábornokok közül is többen nyilatkoztak, mind hangosabban Grivicic és a katonai reactio ellen.

S a fejedelem? Jellemző, hogy örömét fejezte ki a német lapok nyilatkozatai fölött. Legalább — úgymond, — láthatják, hogy nem csak a magyaroknak volt okuk neheztelni.

Mindenkinek imponál, hogy a magyar delegatio a katonai reactio fölött, csupán magatartásával, ülésai felfüggesztésével, egyetlen kifakadás vagy nyilvántartott beszéd nélkül, vívta ki a győzelmet. Mi másként járnak vala el a mi németjeink! — monda nekem Becke. Mennyi zaj, mennyi puffogatás lett volna. Higyje meg Ön, — úgymond a közös pénzügyminister — nem bókot akarok mondani, de erős meggyőződés, hogy Önök közül az utolsónak is több államférfiúi tapintata van, mint a mi államférfiainknak.

Nem feletem a bókra. Csak azokra gondoltam, akiknek idétlen tüntetései idézték föl a zivatart!

S meglásd, barátom, még dicsekszenek vele, hogy szint vallattak a reactioval. Előidézik a bajt, nekünk kell elhárítanunk, s magoknak követelik a diadal babérát.

Mit gondolnak vele, hogy a küzdelemben, melyet előidéznek, fölemésztik kormányunk erejét.

10.

Bécs, 1868 március 14.

Kedves Barátom !¹

Ma tartottunk néhányan magán értekezést a német delegatio néhány tagjával a közös pénzügyminister és a külügyminister költségvetései tárgyában.

Sikerült egyezményre lépünk.

Belátták közjogi nehézségeink fontosságát. Engedni fognak. Mi meg több törlést fogadtunk el tőlük. Beust bele egyezett. Becke, kinek budgetából az előre nem látható költségek fejében fölvett 40.000 firt törlésébe beleegyeztünk, nem volt jelen.

Az államadósságok kezelése költségeire nézve ideiglenes intézkedést kívántak Mondtuk, hogy abban, a mi nem tartozik a delegatio jogköréhez, ideiglenesen sem intézkedhetünk. A ministerek dolga, saját felelősségökre, gondoskodni expediensről, míg a törvényhozások, melyek épen együtt ülnek, intézkedhetnek. De mi még ezt sem mondhatjuk ki

¹ Deák Ferenchez intézve.

Hátha az állósított adósságok kezelési költségeire nézve nem jöhet létre egyezmény? kérdezé Eichoff báró.¹ Ez esetben minden teher reánk hárul.

Sennyey elismerte ez észrevétel fontosságát. De, úgymond, mi nem segíthetünk róla.

A. nyugdíjakra nézve azt kívánta Pipitz,² hogy legalább ismerjük el a „Reichspensionen” czimet. — Elismerjük, mondók, a közös ügyek ellátása következtében kapott nyugdíjak czimét, a múltra és jövőre nézve is. De a múltra nézve az elkülönzés elvi kérdésekkel áll kapcsolatban, melyeket mi nem dönthetünk el. A ezim jogosultsága ellen nincs kifogásunk.

A római kérdés vitatásába nem ereszkedtünk.³ Ne mondja a többség egy része, hogy hátuk mögött alkudoztunk ily kényes kérdésben. A németek kijelentették, hogy nem engedhetnek, szemben a Reichsrathnal és közvéleménnyel. Jó, mondók, tegyék, a mit jónak látnak; mi is tesszük, a mit jónak látunk. Kéz alatt

¹ Eichoff József báró, nagybirtokos, a Reichsrath és a delegáció tagja.

² Pipitz József lovag, b. t. t., bankkormányzó, az urakháza és a delegáció tagja.

³ A római szentszék mellett lévő nagykövetség javadalmazásának kérdését érti, melyről 1868 március 6-án kelt levelében a következőket írja:

⁴ „Ma a külügyi budgetet tárgyaljuk. Részemről elvállaltam ugyan az előadásogot, de oly kijelentéssel, hogy előterjesztésemnek, mely a többség megállapodásait foglalja magában, minden pontját nem védem. Ilyen különösen a római udvarnál levő követ fizetése. Ennek 54.000 fítra menő pótlékából a német delegatio 17.000 fírtot levont s e levonáshoz ragaszkodik. Beust azt monda, hogy ezt most politikai demonstrationnak vennék a pápa világi hatalma ellen. Az ellenzék pedig, több Deákpártival, azt mondja, hogy ha a német delegatio ellen szavazunk e kérdésben, azt meg a pápa világi hatalma melletti, Olaszország, az olasz egység és a szabadelvű osztrák-német párt elleni demonstrationnak tekinthetnék. Részemről ez utóbbiakkal tartok és szavazok. A mágnások, az egy Tisza Lajos kivételével, s több Deákpárti ellenkezőleg. Vita lesz. Én a vitába nem avatkozom. A baloldal, Simonyi indítványára, a római követ nagyköveti állását is meg akarja szüntetni. Ez volna igazi demonstratio. Ezt nem pártoljuk. Egyébiránt nem tudni, melyik részen lesz a többség. Az albizottságban az a neveltséges dolog történt először, hogy egy indítvány mellett sem volt többség. Végre új alakult az albizottsági javaslat, hogy most hagyják meg a római nagykövet fizetését, nehogy politikai demonstratioak vegyék a leszállítást, de mihelyt a külügyi feladat nehézséget e részben nem tesz, maga a külügyminister eszközöljön leszállítást, gazdasági tekintetben.”

A magyar delegatio teljes ülése 35 szavazattal 23 ellenében az albizottság javaslatát elfogadta. Ezen határozattal szemben Csengery Antal külön véleményt terjesztett be, melyben kijelenti, hogy a kérdésnek akár tüntetés, akár bizalmi szempontból való tárgyalása helytelen, azt egyszerűen pénzügyi kérdésnek kell tekinteni, s mint ilyen, a német delegatio javaslatát véli elfogadandónak, mely amidőn a nagykövet rangját és fizetését érintetlenül hagyja, csupán az aránylag szerfelett nagy fizetési pótlékból hoz javaslatba mérsékelt levonást. Csengerynek ezen különvéleményén alapult a magyar delegatio újabb határozata, mely az osztrák delegatio által javaslatba hozott levonáshoz hozzájárult.

értésökre adtuk a sógoroknak, hogy a többség közöttünk részökre bizonyos. A külügyminister sem köti *magát nagyon* a mi előbbi határozatunkhoz.

Hogy a Lloyd javadalmazásából a Lloyd jövedelme levonassék: szintén méltányosnak találták, miután megmutattuk nekik, hogy a Reichsrath e részben hozott törvényét rosszul értették.

A főadat, kiegyenlíteni a felforgó különbségeket együttes szavazás nélkül. A németek is óhajtják ezt. S úgy látszik, fog sikerülni.

20.

Bécs, 1868. március 16.

Kedves Barátom!¹

Ma az én kérésem folytán gróf Andrassy hívta magához ebédre a magyar és a német delegatio hetes bizottsága tagjait s a közös ministereket, báró Beustot, Kuhn hadügyministert, Beckét a ' pénzügyministert és Tegetthoff tengernagyot.

Ebéd után a hadügyi rendes és rendkívüli költségvetések vitás pontjai, melyekre nézve a két delegatio közt eltérések voltak, képezték a beszélgetés tárgyait, hogy könnyítsük a kiegyezést, izenetváltások és — a mitől a németek is idegenkednek — együttes szavazás nélkül.

Legtöbb vitára adott alkalmat a ménések ügye. Hogy ez nem a hadügyhez tartozik, hogy a jószágok, melyeken e ménések vannak, azon országok tulajdonai, a melyekben e jószágok fekszenek: mindenki elösmerte. A magyar delegatio ez okból egyhangúlag a különválasztás mellett van s azt hiszi, hogy még ideiglenesen sem szavazhatja meg e ménések fentartási költségeit. A német delegatióban csak egy szavazattal hozatott az ellenkező határozat. Ezt a szavazatot Kayserfeld adta.

Báró Hock fölállítá, hogy a ménések a katonai kincstár szerzeményei és tulajdonai.

Részünkről többen megjegyeztük, hogy a katonai kincstárt, mint külön birtokos személyt, nem ismerjük el.

„De — úgymond Hock, — eddig csakugyan a katonaság kezelte a ménéseket; ez tény, mely elől kitérni nem lehet. Mi történik időközben, míg a megosztás történhetik?”

„Ami eddig történt:” felelők. A mi az államadósságok kezelésével történik, míg e kezelést a törvényhozások nem rendezik. Ez évben a két külön pénzügyminister fölveszi a ménések költségeit a 30 és 70% arányban az országos budgetekbe. A megosztás módjáról időközben megkötetik az egyezmény a két minis-

¹ Deák Ferenchez intézve.

² Tegetthoff Vilmos, a haditengerészet főparancsnoka.

terium közt, s a törvényhozások elé terjesztetik. Ha a megosztás nem a 30 és 70 százaléknyi arányban történik: az ez évi költségek utóbb közöttünk kiegyenlítettnek. Addig, míg a megosztás történik a ménések természetesen a hadügyi kormánytól maradnak a két országos ministerium megbízásából. A hadügy minister a közös pénzből vett lovakra, katonai épületekre nézve úgy tekintetik, mint a megosztandó közös vagyoni ideiglenes depositariusus.

A megosztást, monda Andrásy, természetesen oly módon kell eszközölni, hogy nemzetgazdasági kár nélkül történjék.

Helyeseltük. S e megjegyzés a hadügyministert is megnyugtatta.

A németek belenyugodtak ez eljárásba s kívánták, hogy ez értelemben utasítsák a delegatio ministeriumait.

Válaszoltuk nekik, hogy a delegatio az országos ministeriumoknak semmiféle utasítást nem adhat. A ministeriumok saját felelősségekre követik ez eljárást. Azért felelős ministerek. Az indemnityról bizonyosak lehetnek.

Kayserfeld kijelenté ez eljárásba belenyugvását s így a legkényesebb különbség, mely közöttünk fenforgott, kiegyenlített.

A másik pont, melyre nézve eltérés volt a delegatio közt, az udvarnál levő tábornokok fizetése.

E tábornokok fizetését a németek — mint Pipitz monda, a Reichsrath által már régebben kijelölt elvhez ragaszkodva, az udvartartási költségekbe kívánták fölvetetni.

Részünkről azt az elvet vitattuk, hogy a fejedelem civillistája semmiféle költségekkel nem terheltethetik. Vannak tábornokok, kik se activ szolgálatban, se nyugalmazva nincsenek. Ezek közé tartoznak azok, a kik az udvarnál, a közös hadúr személye körül alkalmazvák. Jónak látjuk azonban részünkről is sürgetni a régi szabály fölújítását, a mely szerint az udvarnál nyugdíjas tisztek alkalmazandók.

Végre a németek is beleegyeztek ez esetben, a budget átmeneti jelleménél fogva, s az általunk említett régi szabályra hivatkozással, hogy a fejedelem személye körül alkalmazott tábornokok fizetése a közös költségvetésbe vétessék föl.

A magyar delegatio a virement általában, a németek oly kikötéssel adták meg, hogy az élelmezésre szánt összegek másra ne fordíttassanak. Kimutattuk nekik, *hogy az elv, melyet kimondottak, helyes, azonban nincs gyakorlati értelme. Az élelmezésnél az árak emelkedése miatt deficite lesz a hadügyministernek, a melyet másutt eszközölnő megtakarításokkal kell fedeznie.

Nagy bajjal belátták, hogy igazunk van. „De azért az ő elvök mégis áll!” — jegyzé meg Rechbauer.¹ Elismertük, hogy elméletileg nekik van igazuk; csak hogy az elméletnek nincs semmi

¹ Rechbauer Károly grazi ügyvéd, a Reichsrath és a delegáció tagja.

értéke a jelen esetben. De azért éljen az elmélet! Más esetben magunk is hasznát vehetjük.

A rendkívüli költségvetésben a hátultöltő fegyverekre és a várak (különösen Pola és Krakkó) erősítésére kevesebbet ajánlottak meg a németek, mint mi. A fegyvereknél mintegy 4 millió, s az erősítési műveknél közel 400 ezer a különbség, mellyel mi többet szavaztunk meg. :

A valódi ok, mely miatt e nagy eltérés van köztünk, a fedezetből eredt. Miután sikerült a közös pénztári készletekre és aktív követelésekre rátenni kezünket: a rendkívüli költségeket azokból mind fedezetni kívántuk, nehogy jövőre adóval vagy kölcsön- útján kelljen beszereznünk. A németek a fedezésről teljesen hallgatnak. Ők a közös pénztárhoz, melynek maradványa nagyrészt az ezentúl kizárólag őket illető államadóságok kezeléséből származott, több igényt tartanak, mint mi, S nagy deficitök mellett, mely országos budgetöket terheli, van hová tenniök minden milliót, a mit az idén megtakaríthatnak.

Mindezek mellett a német delegatio az új fegyverek beszerzésére igényelt összegeket teljesen nem tagadta meg, csak egy részét, mely az idén úgy sem készülhetne el, utalványozta a jövő évre.

Én ez utalványozási, e hitelnyitási jogát a delegationnak el nem ismerhetem. Mondám Sennyeynek, Rajnernek, Kerkapolynak, hogy ezt kell mindenk előtt megtámadnunk. Andrássyval is kellett e részben vitatkoznom egy mellékszobában, hova behívtam. Lónyay azonnal belátta, hogy igazam van.

Rechbauer elismerte, hogy e részben az ő határozatuk törvénytelen. A delegatio csak az ez évi költségvetést ajánlhatja meg.

Dr. Demel,¹ a német delegatio hadügyi előadója, megjegyzé, hogy tehát a törlést fogadjuk el tőlük, utalványozás nélkül a jövőre.

Közbe szóltak Beust és Andrassy. A béke fentartása a föladat s ezt nagyon előmozdítaná a fegyverek oly mérvben megrendelése, a minő kéretett a kormány által. Azt a hatalmat, mely hátultöltő fegyverekkel előbb látja el magát, mind szomszédai, minden más hatalmak respectálják. Szerencse, hogy e részben megelőzzük az orosz, a melynél az először kiadott pénzek nem fordíthatnak azon célra, a melyre kiadattak. A hátultöltő fegyverek hatása imponáló. E hatást fokozza a mérv, amelyben valamely állam magát ily fegyverekkel ellátja.

A németek e kérdésben nem akarván engedni, kívánták, maradjon az függőben, míg a delegatio több tagjával értekeznek.

Az erősítésekre kerülvén a sor, azt az elvet állították föl, hogy oly építésekre, melyeknek terve és költségvetése alkotmányos úton jóvá nem hagyatott, nem szavazhatnak meg semmit.

¹ Dr. Demel János ügyvéd, tescheni polgármester, a Reichsrati és a delegatio tagja.

A hadügyminister figyelmeztette őket, hogy következtlenek, mert hiszen más erődítési költségeket már megszavaztak.

Az elv, melyet a németek felállítottak, kétségkívül helyes. A hadügyminister meg is ígérte mindkét delegatióban, hogy az erődítési művekről kimerítő javaslatot készíttet és terjeszt elő jövőre.

Mondám Andrásynak, Sennyeynek és több társamnak, ajánljuk föl a 400 ezernyi törlést a németeknek, oly föltétellel, hogy ők viszont a hátultöltő fegyverek beszerzésére két millióval többet ajánljanak meg. Felezzük a különbséget, mely a fegyverek beszerzési költségeire nézve köztünk fenforog.

Br. Hock azonnal elfogadta ez ajánlatot.

Társai is oly javaslatnak tekintették, mely elfogadható. Azonban nekik közölni kell a delegatio több tagjaival. Demel monda, hogy nincs köztök tekintély, mint közöttünk, a ki után indulnának.

Kayserfeld is említé a napokban, hogy ők nem bíznak egymásban s azért nekik a magán értekezésekre is számosabban kell jönniök.

Tehát vegyék ad referendum javaslatunkat! mondám.

S ezzel áttértünk a tengerészeti költségvetésre.

Itt mi szintén többet ajánlottunk meg, mint a németek. Scrinzi¹ és Demel megjegyzek, hogy ennek oka, mivel akkor még. Tegethof nem volt kinevezve s nem ő képviselte bizottságukban a tengerészet ügyét.

Most jelen levén Tegethof, szeretetreméltó modora szintoly varázssal volt a németekre, mint a magyar bizottságra a tárgyalások alatt. Baloldalunkat akkor mintha kicserélték volna. Soha sem volt oly készséges az összegek megszavazásában.

A hadügyminister, látva a hatást, mellyel Tegethof szavai voltak a németekre, hozzám fordulva, monda: „Ennek mindent megadnak, mert győzött!”

Hamar átestünk a tengerészeti budgeten. A mihez nem mertek is határozottan hozzájárulni, készséggel vették a német collegák ad referendum.

„Ennek mindent megadnak, mert győzött!”

A hadügyminister ez őszinte, tréfás megjegyzésében nagy igazság rejlik.

Emlékeztet e mondat gr. Andrásynak egy szintén elmés szóváltására a főrangú katonákkal Coburg herczeg estélyen.

Grrivicic ügye volt a beszéd tárgya és a hadügyminister desavouáló nyilatkozata.

A tiszték közt különbözők voltak a vélemények. Voltak, a kik nehezteltek, hogy a hadügyminister a törvényt idézte, mely a

¹ Scrinzi János lovag, trieszti ügyvéd, a Reichsrath és a delegáció tagja.

magyar hadseregről is szól, mint az összes sereg kiegészítő részéről. Andrásy magyarázta nekik, minő fontosság feküdt, a baloldali demonstrációkkal szemközt, épen a törvény és épen e törvény idézésében. Egyébaránt, úgymond, a hadseregnek az uralkodó *mögött* kell állania és nem *előtte*. Nem lehet két ellenkező úton menni. Rómába. Most az alkotmányosság útjára tértünk. A praetoriánok szereplése egy államot sem mentett meg soha! S aztán diadalmas seregből válhatnak praetoriánok, vert hadakból soha.

Andrásynak e nagy jelentőségű szavai azóta közbeszéd tárgyai a katonai körökben.

21.

Bécs, 1868 március 17.

Kedves Rózám!

Mindent elvégeztünk, csak az eltérések kiegyenlítése a két delegatio közt van hátra.

Szédül a fejem, ha a dolgok folyamára visszagondolok.

A delegatio, indítványom folytán, három albizottságban készítette elő a tárgyakat. Külön a hadügyi, külön a pénzügyi és a külügyi budgetet. Nekem a pénz és külügyi költségvetések ügyében a jelentéseket is formuláznom kellett, mint előadónak; a pénzügyit azért, hogy döntő érvekkel véget vessek a delegatiók elé hozott közjogi vitáknak; s a külügyit, mivel Pulszky, a jegyző, összezavarta. Figyelemmel kellett kísérem a hadügyi költségvetés tárgyalását is minden részletében s közbenjárásommal eloszlatni a nehézségeket. S aztán az írásbeli érintkezés a német delegációval és közös megállapodások eszközlése: mind oly feladatok, melyeket részben, nagy részben nekem kellett tennem, habár nagy segítségemre voltak Kerkapoly és Horváth Lajos. Míg mások mulattak, élvezték Bécs örömeit: én tanultam, combináltam az adatokat, gondolkodtam a teendőkön, írtam, formuláztam, revideáltam, javítottam, a mit mások írtak, vagy az összeütközéseket egyenlítettem ki pártunk tagjai közt s a Deákpárt és az ellenzék, a magyar és német delegatio között.

Deák, midőn a delegatio választásáról volt szó, azt monda, válasszatok akárkit, nem olyan nagy feladat az egész, a mi a delegatióra bízva van. Nem teszem fel róla, hogy be ne látta volna a feladat nagyságát; csak talán otthon maradását akarta indokolni. Én meg épen azért akartam volna otthon maradni, mivel elégeltem a múlt nyári munkát és izgatottságot s nem tartam méltányosnak egy ember vállaira annyi terhet rakni.

S aztán ha az ember nyugodt kedéllyel dolgozhatnék! De egy perfid ellenzék s nézetem szerint a kellőnél engedékenyebb és a mellett szeszélyes kormány (Andrásy, Lónyay stb.) közé szorítva,

mindenkkel folytonos tusában, örökös izgatottságban dolgozni, minden ülésben, köz- és magán tanácskozmányban, mindenre figyelve, mindig jelenlenni, s itt küzdeni szóval, otthon meg, mikor pihenésre volna szükségem, szakadatlanul törni fejemet, írni, formulázni L^{ez}V édes Rózám, nem egy ember feladata, engem fölemészt. Soha sem” fekszem le reggeli két óra előtt s már hét órakor Íróasztalom előtt ülök. Lelkileg, testileg ki vagyok merülve.

De nem tart már soká! Közeledünk a befejezéshez! Mint fennebb érinteni! csak az eltérések kiegyenlítése a két delegatio közt van hátra. Azon vagyok, hogy e kiegyenlítés ne hosszas izenetváltások után, hanem szóbeli értekezéssel történjék. Azonban a magyar deleationak legkisebb, hetes albizottságát sem akarom összehozni a német delegatio bármely orgánumával. Ne mondja senki, hogy ha a delegatiók magok nem is, albizottságaik mégis közösen tanácskoztak. Egy-két embert, a szakok szerint, melyekről szó van, kiválasztok a Deákpárt tagjai közül, mindig másokat s ezekkel megyek valamely előre kitűzött neutrális helyre találkozni a németek közül a befolyásosabb tagokkal. Így hoztunk létre, egyezséget a pénz és külügyi költségvetésre nézve. Ilyen találkozásunk volt tegnap Andrassy gróf ebédjén, a hadügyi budget tárgyában. Több tárgyban nagyobb engedékenységet találtam a németeknél, mint előre véltem. Ok sem szeretnék, ha közös ülésben, egymás leszavazásával döntetnék el valamely dolog. Kivált mióta tudják, milyennek csináltam ön a közös ülést, félnek tőle. Aztán engedményeket teszünk egymásnak. Kijelentem, hogy ha ők elfogadják a mi közjogi álláspontunkat, mi meg a római követ fizetéséből vonunk le az ő kedvökért. Úgy-e jó alku? Ez ügyben az én külön véleményem képezi a hidat a visszavonulásra a magyar delegationak.

Hát az ellenzék minő szerepet viszen az alkudozásukban? kérded.

Semmit. Őket csak a megállapodásokról értesítjük.

Elég izgágát, elég aggodalmat okoztak, míg ide jutottunk. Legnagyobb baj, hogy még abban sem számíhattam discretiojukra, a mibe határozottan beleegyeztek. Midőn a márczius 4-ki ülésben a közös pénzügyi költségvetés tárgyában felolvastam előterjesztésemet: Zsedényi¹, a reactionarius ellenzék kolomposa, a vörös óconservatív,

¹ Zsedényi Ede, a szepesszombati kerület képviselője, a delegáció tagja. Csengery egy az ötvenes években fennmaradt feljegyzésében, következőleg jellemzi:

„Zsedényi népszerű, mert nem apostatn, nem unalmas és lovagias. Barátságban a legtöbb ellenzékivel. Védte a kormánypártot, kivéve vallási ügyekben; védte a conservatív pártot, kivéve hol az kasztszűkkeblűség köpenyébe burkolá magát. Mint kormány- és conservatív párt szónoka, okokkal küzdött, sophismákkal hol kellett, s a tények constatirozásával. Ha a vallás-ügy és haladási kérdések rést nyitottak szabadabb küzdésre, jelét adá, hogy az imaginatio. költői véna ömledézesei és szónoki virágok, sőt a phrazisok sem idegenek neki, miket az ellenzékben annyiszor megrótt. Érti teljesen a magyar viszonyokat, de az európai status tudományokat is.”

két pontot megtámadott. S Ghyczy és Bonis is utána mentek az ellenzékkel, mindamellett, hogy köztök és köztem az albizottságban nem volt különbség, sőt a jegyzőkönyvet, mely jelentésem alapjául szolgált, az en Pesten létem alatt ők hitelesítették; mindamellett, hogy a harminczas bizottság ülésében magasztalásokkal fogadták el egész előterjesztésemet. Azonban Zsedényi leliczitált s Ghyczy és Bonis a népszerűség hajhászása miatt, leszavazták önnönmagukat is! Tiszát nem is említem. Ő későn jött.¹ Neki még nem volt szerepe. Kapott az első alkalmon. A nagy többség ugyan leszavazta őket: de engem boszant a perfidia, a lovagiatlanság, a gyöngeség.

Hát még a hadügyi tárgyalásokban, hogy keresték az alkalmat demonstrációkra! Hogy kaczerkoddtak a honvéd ügygel! Hányszor kellett figyelmeztetnünk azokat, a kik a delegatiókban központi parlament csiráját látták az előtt, hogy ez és ama tárgy, melyet ők a delegáció körébe vonnak, nem tartozik ide. A párt selejtesei különösen Perczeit nógatták szüntelen erélyes föllépésre. Szontagh értesített, hogy még Ghyczy is „eregeti a táborno­kot” (így írja magát látogató jegyein Perczel), mint „a papíros sárkányt”, Mennyi bajba került e missiójával eltelt honvéd táborno­kot folyvást szemmel tartanunk, nekem, Somssichnak, Horváth Lajosnak. Gyakran színházba vittük saját költségünkön, hogy elvonjuk párhíveit⁵¹. Leginkább a balszél agitációjával ijesztgettük. Ő hóbortos ember, de jó hazafi. Rémíti a gondolat, hogy oly izgatást tápláljon, mely — már az ő gyanúja szerint is — a reactio és a külföld pénze által szíttatik. Láttá, mily nyomorú szerepet játszott a lefolyt szomorú évek alatt nem egyszer az emigratio, mint a külföldi fondorlatok eszköze! Tudja, mit várhat a magyar ez oldalról. S a magyar faj megrontása, az osztályok közötti harc élesztése, Madarász et Comp nyomorú üzelve is aggasztja. Három órai beszédre készült a had­ügyben. Sikerült visszatartanunk,.

Annál inkább szerepeltek Várady és Ivánka. Ok provocálták Grivicic kitörését. Szelet vetettek s a reactio zivatart vélt arathatni. Felsültek, mint külön vélem ényökkel, melynek számításait teljesen kiforgatta Kerkapoly. Megmutatta nekik, hogy az ő számításuk szerint legalább öt millióval több hadügyi költséget kellene megszavazni. A legiszonyúbb fegyverrel győzettek le. Nevetségesekké váltak, — a kik mint szakemberek annyi követeléssel léptek föl. Egy újoncz s ehhez még nem is katona mérte rajok a halálos csapást. Ghyczy maga is kénytelen volt föladni a különvéleményt, melyet ő vele is aláírat­tak; általánosságok terére vitte át a vitát.

Reménylem, szerencsésen sikerül be is fejeznünk, a mit annyi aggodalommal kezdünk, s becsü­lettel és az akadályokat tekintve, nem minden dicsőség nélkül folytattunk eddig.

¹ Betegsége miatt, mint Ghyczy Kálmán az alakuló gyűlésen be­jelentette.

Bécs, 1868 március 2.2.

Kedves Rózám!

A katonai méneseket kihagyni a közös budgetból és megsztani, a mint magyar vagy osztrák földön vannak, az illető országok közt s a budai katonai kórházat 70 százalék erejéig a németekkel építtetni föl: ezek voltak, a miket még ki akartam vivni. Említém, hogy a németek 21-es bizottságában e tárgyak megbuktak s hogy a közös ministerek, különösen Becke is ellenünk dolgoztak. Azt is említém, hogy Beckének megizentem. hogy felrój j*k neki fokosunk nyelére, a mit tett. A többi ministerekre s. a reichsrathi delegatio több befolyásos tagjaira is ráküldöttem a magyar delegatio egyes tagjait, megmondva nekik, hogy e két dologban nem engedünk, hogy a ménes-ügyben még nem is szavazunk velök közös ülésben, mert a mi hozzánk nem tartozhatik, a mire nézve a magyar delegatio magát illetékesnek nem tartja, együttes ülésben sem szavazhat a fölött. Megszavazzuk a többi pontot s a méneseket mellőzve,, megyünk haza, nem törődve azzal, hogy mi történik. Rechbauer ígérte nekem, hogy ő teszi az indítványt a ménesükben; s Jablonovszky herceg a budai kórházra nézve, az utóbbi oly föltétel alatt, ha mi meg Krakkó erődítésére semmit sem adunk. Ráállottam szívesen. Tegnap este volt a német delegatio ülése 7 órától 1 l-ig. En Trefortot, Bethlen Farkast stb. elküldöttem, nézzék meg, mi történik. Tíz óra után jöttek jelenteni, hogy a ménesügy, egyetlen többséggel, (27-tel 26 ellen) úgy dőlt el, a mint óhajtottuk. A budai kórház ügye is többséget nyert. Tehát most már meg van az egység! Minden egyében mi engedhetünk. Ma este tartunk ülést, melyben ezeket kimondjuk, miután ma délelőtt a hetes bizottságban a mely nélkül két-három héttel tovább kellett volna itt ülnünk, formulázzuk előre. Holnap összeállítjuk az egész budgetet. Holnapután, hétfőn ugyan-ezt teszik a németek. Kedden lehet a legfelsőbb megerősítés. Miként történjék ez? tegnap kérdezték tőlem a ministerek. Elmondtam nekik s a megerősítési leiratot is azonnal megírtam számukra. A megerősítési irat Budáról fog kelni, miután ő felsége ma leutazik, így aztán azt hiszem, szerdán otthon lehetek.

Tegnap este sokat beszéltem Ghyczyvel, Bónissal. Nyíltan elismerték, hogy a delegatio nem csak semmit föl nem adott, sőt vívmányokat viszen haza.

Tekintve a kezdet és a feladat nehézségeit, mikor még annyi kiegyenlíttelen tárgy van, mely megannyi nehézséget gördített utunkba; tekintve az ellenzék egy részének folytonos provocatióit és perfidiáját, — mindent összevéve csakugyan becsületesen végeztünk. Nem szeretném a dolgot újra kezdeni, de van okom megelegetéssel tekinteni vissza.

Bécs, 1868 március 22.

Kedves Rózám!

Mikor azt gondoltam, minden akadály el van hártva, ismét volt egy kis összeütközésem.

Andrássy és Gorove ministerek azt akarták, hogy a fejedelem a két delegatio határozatait ugyanazon leirattal erősítse meg s a két delegation, mintha egy testület volna, ugyanazon leirattal oszlassa el.

Én keményen megtámadtam őket.

Andrássy azt vitatta, hogy a két határozat egy. — „Egyforma, de nem egy” — vizonzám.

S hát ha közös szavazó ülésben hozatik? — kérdezé Gorove.

A közös szavazás — félelém — csak egy expediens azon esetre, ha az *egy formáság*, az öszhangzás a két határozatban másképp nem eszközölthetnék. Ez *egyformáság* is csak a lényegre nézve szükséges s nem a szerkezetre. A delegatiók a két parlament egyenjogú küldöttségei, maga a két parlament. Mindenik külön terjeszti föl határozatát s szükség, hogy mindeniket külön szentesítse ő felsége. Itt, mint magyar király, ott, mint osztrák császár. A dualismust végig kell vinnünk s ott tartanunk legszigorúbban szem előtt, a hol leginkább kell óvakodnunk a beolvadástól. A delegatiók önálló nemzetközi közegek a *közös* ügyek költségeinek megállapítására s nem közös tanácskozó testületek; nem egy Reichsrath vagy Staatsrath két kamarája. Óvakodjunk oly lépéstől, mely előbb-utóbb azzá tehetné.

Andrássy monda, hogy Deáknak is előhozta, mikép véli eszközölni a delegatiók határozatainak szentesítését s e testületek berekesztését; s az öreg úrnak nem volt ellene észrevétele.

„Valószínűleg nem vitattátok meg velem a kérdést. Vagy félreértettétek őt! „ vizonzám, — Egyébaránt — tevém hozzá felindulva — bármiként vélekedjék Deák,” én felfogásomat tartom egyedül helyesnek s az ellenkező eljárást merényletnek tartanám a dualismus ellen, valódi államsínynek.

— Miért vagy oly indulatos? kérdezé tőlem Kerkapoly, a ki ekkor lépett a Somssich elnöki szobájába (a cancelaria épületében), ahol e vita folyt.

Előadtam a dolgot. Kerkapoly ¹ az én álláspontomat védte. Somssich a ministerek részén volt.

Megtámadtam Spmssichot is. Nem fogod fel — mondám neki — az 1867: XII. t.-cikk szellemét; nem tudod, mi van e törvényben!

Somssich indulatosan kapta föl az idézett törvényt s kiabálva kezdé ráolvasni az érintett törvénycikk általam idézett szakaszát, mely a delegatiók határozatai szentesítéséről szól, egész azon szóig: *határozatai*.

„*Határozatai esnem határozata!* Tehát nem *egy* határozat!” kiáltám Közbe.

— Csakugyan *nekünk* van igazunk! — monda Somssich, hirtelen fordulattal, oly hangon, mintha mindig azt vitatta volna — s nem a ministereknek!

„Persze, hogy *nekünk*”, szolt nevetve a gyors Pálforduláson Kerkapoly.

A ministerekre nagy hatással volt e jelenet.

De — úgymond Gorove — Beust soha sem fogadja el, amit te javasolsz!

— Közöld vele — mondám — a szentesítési és berekesztési formularékat, a melyeket szerkesztettem s ha ti nem juttatjátok, bizonyára nem jutnak eszébe azok a közjogi tekintetek, a melyektől ti tartotok.

Gorove megígérte, hogy úgy fog tenni, a mint mondtam.

Már délben értesítettek, hogy Beust és a többi közös minis-ter csakugyan észrevétel nélkül elfogadták javaslatomat, elfogadták a szentesítő és berekesztő rövid formulárét, a melyet én írtam.

Ez alatt én a hetes bizottsággal összeállítottam a delegatio megállapodásait.

Ez a hetes bizottság szerencsés gondolat volt részemről. Tiz-tizenkét nappal megrövidítette a delegatio működését. Minden elő-munkálatot gyorsan végzett. A mint jött egy izenet a németektől, azonnal egybevetettük, megírtuk a határozati javaslatot, izenetet. Dolgoztunk reggel, délben, este, éjjel, minden időben. Négy irnok alig gyözte írni, a mit fogalmaztunk. Az éjjel, tíz óraker értesültünk, hogy a németek elfogadták utolsó izenetünket — s ma már 11 óraker össze Volt állítva a költségvetési határozat. Egy részét meg-írta Kerkapoly, a többit a hetes bizottság többi tagja, mindenik azt a részt, a melyben ki-ki közülök albizottsági jegyző vagy előadó volt. En az egészet egybefoglaltam, összeállítottam. Már készen volt a szerkezet, mikor a németek részéről Pipitz, a bank directora, fölkeresett, a németek megbízásából értekezni velem a közös budget formája iránt. Megmutattam neki a kész művet. Mondám, hogy a lényeg a fő dolog, a minek egyeznie kell a két határozatban; a szer-kezetet csinálhatják, a hogy tetszik. A miénket vették mintául. Mondák ugyan, hogy az ő közösügyi törvényök budget-törvényről, nem határozatról szól. Am nevezzék tehát törvénynek: viszonzám. A miénk határozat. Törvénné válik, ha fölvetetik a magyar orszá-gos budgettörvénybe. A közös ministerek fölfozták ez eljárás helyes voltát s aztán a német delegatio is belenyugodott.

Most már csak a berekesztési szertartás van hátra.

Sokan el is mentek már.

Én, bármennyire óhajtanék ma köztetek lenni, az utolsó perczig örködöm, hogy baj ne történjék.

X.

AZ ÁLLAMADÓSSÁGOK KEZELÉSÉNEK ÉS ELLEN- ŐRZÉSÉNEK KÉRDÉSE,

Az 1867. évi XV. törvénycikk: „az államadósságok után a magyar korona országai által vállalandó évi járulékról” nem intézkedett az államadósságok kezeléséről; nem állapította meg, hogy a kezelés költségeit ki tartozik viselni és nem szabályozta az ellenőrzést sem. A két kormány között 1868-ban folytatott tárgyalások alapján, melyekről Csengery Antal az első delegációból írt leveleiben tájékoztat, megállapodás történt a függő adósságokra nézve. Ez alapon jött létre Csengery formulázása szerint az 1868. évi XLVI. t.-c. „*a függő adósságok ellenőrzéséről*”. Tekintettel arra, hogy ezen adósságokra Magyarország szolidaritást vállalt, a XLVI. törvénycikk a kezelést a közös pénzügyminiszterre, az ellenőrzést a magyar és osztrák törvényhozó testületek által választott ellenőrző-bizottságra bízta.

Az állandósított („állósított”) államadósságok kezelését a két kormány hasonló módon kívánta rendezni. Ezen az alapon létesült Ausztriában az 1868 július 10-iki törvény. (Reichsgesetzblatt 54. sz.) Magyarországon ellenben ez a törvényjavaslat már a pénzügyi bizottságban leszavaztatván, Lónyay Menyhért által visszavonatott. Amikor 1869 elején a magyar kormány e kérdés rendezése végett az osztrák kormánnyal újabb tárgyalásokat kezdeményezett, Lónyay felszólította Csengeryt, aki az első javaslatot a pénzügyi bizottságban megbuktatta, hogy vele nézeteit a kezelésre nézve közölje. Csengery erre vonatkozó feljegyzéseinek közlése már abból az okból is indokolt, mert arról tanúskodik, hogy teljesen alaptalan az a később ismételt felmerült vád, hogy a kiegyezés után az illetékes körök nem gondoltak arra, hogy az államadósságok esetleges konverziójából eredő előnyökben Magyarország is részesüljön.

1869 február 18.

Lónyay a közelebbi múlt országgyűlés elé az állósífcott államadósságok kezeléséről törvényjavaslatot terjesztett, a mely szerint a közös miniszterre bízott volna ez adósságok kezelése.

Ez intézkedés várható volt az 1867: XV. t.-c. azon pontja

után, mely azt rendeli, hogy az évi járadékokat mindkét fél a közös pénzügyministernek fizesse be.

En e törvény alkotásakor is ellene voltam a törvény ezen rendelkezésének. Akkor azonban még Deákot is meg tudták nyerni a közös kezelés eszméjének, holott merőben ellenkezik azon elvvel, hogy mi csak segélyt, nem köteles részt vállaltunk el az adósságok járulékaiból; ellenkezik az 1867:XII. t.-c. 27. §-ával, a mely szerint a közös minister egyik fél *külön* ügyeit sem kezelheti; ellenkezik az érintett XII. t.-c. egész szellemével, a mely szerint csak a *pragmatica sancti*óból folyó ügyek közösek és csak a közös ügyek tartozhatnak a *delegatio* elé.

Bécsben az első *delegatio* alatt erélyes kifejezést adtam a *delegatio* határozatában és izeneteiben is az utóbb érintett alapelvnek.

Lónyay azon időben alkudozott Brestellel¹ a függő és az állósított adósságok kezelése és ellenőrzési módja fölött. Ez alkudozások az én tudtommal folytak. Minő állást foglaltam el e tárgyakra nézve Lónyay irányában: a *delegatio* alatt írott leveleim mutatják.

A függő adósságok ügyében a törvényjavaslat az én nézeteim és szerkezetem szerint készült félig-meddig. Félig-meddig, mondom, mert kezdetén kihagyták, hogy a függő adósságok kezelése nem mint közös ügy, hanem csak a két fél különös megbízásából adatik át a közös pénzügyministernek, a ki azt elkülönítve köteles kezelni. Kimaradt továbbá, hogy e kérdés törvényhozása nem tartozik a *delegatio* elé; s hogy a közös minister vád alá helyezését e tárgyban a két törvényhozás mondja ki, a *delegatio* csupán a bírói eljárás iránt intézkedik.

A képviselőház pénzügyi bizottsága a függő adósság kezeléséről szóló törvényjavaslatot egészen az én indítványom és szerkezetem szerint fogadta el. Lónyay kénytelen volt újra szerződni az osztrák és közös pénzügy ministerekkel s az én szerkezetem fogadtatott el a törvényhozás által is.

Az állósított adósság közös kezeléséről szóló törvényjavaslat még 1868-ban nyáron került szőnyegre a pénzügyi bizottság ülésében. Keményen megtámadtam. A bizottság egyhangúlag pártolt. Lónyay visszavonta a javaslatot.

Azóta függőben volt a dolog.

Végre a folyó hó elején hozzám jött Lónyay. Monda, hogy a ministerium is beleegyezik most már, hogy az állósított adósság kezelése Brestelnek az osztrák pénzügyministernek adassék át. Csak az a kérdés: miként és minő kikötések mellett.

Elmondám neki nézeteimet.

Ő helyeselte.

Ma (február 13.) ismét hozzám jött Lónyay. Monda, hogy a

¹ Brestel Rudolf osztrák pénzügyminiszter.

mit neki mondtam, egy Brestelhez szóló levélben formulázta Gränzenstein¹ államtitkár, de nincs vele megelégedve.

Átfutottam a formulázást. Silány mű volt, mely a kérdés közjogi oldalát alig érintette, s a kikötéseket is indoklás és szabadság nélkül adta elő.

Lónyay kért, igazítsak rajta. Már — úgymond, — 11 óra. Délután 1 órakor ministeri tanács s este Bécsbe kell vinnem a megállapított szöveget.

A mit két óra alatt tehetek, — mondám, — megteszem. Leírom, vagy lediktálom egy írónak nézeteimet, levél-alakban. Aztán használatok tetszés szerint.

Azonnal hozzáláttam a dologhoz.

Délután $\frac{1}{2}$ 2 órakor már Budán, a ministeri tanácsban volt, a mit hamarjában fölvettem.

Lónyay monda, hogy nekik védeniök kell előbbi álláspontjukat: tehát ezzel kezdtem.

Az államadóssági egyezmény — mondám a bevezetésben — kiköti, hogy mindkét fél a közös ministerhez fizesse be évi járulékát. Ebből az a következtetés vonathatik, hogy az államadósság kezelése a közös pénzügyminister teendői közé lenne sorozandó s a kezelés költségei a delegatiók által szavazandók meg. S a két ministerium részéről az állósított államadósságok kezelése tárgyában csakugyan ez elv alapján készített törvényjavaslat terjesztett a két törvényhozás elé.

Azonban — íram folytatólag — ugyanakkor, midőn a függő államadósságok kezelése és ellenőrzése iránt benyújtott törvényjavaslat a magyar országgyűlés által elfogadtatott: az állósított adósság közös kezelése iránt egyidejűleg előterjesztett törvényjavaslat a képviselőház állandó pénzügyi bizottsága tárgyalásán sem mehetett keresztül. Még a kezelési költségeknek a delegatiók általi megszavazása a függő adósságokra nézve sem fogadtatott el; a magyar képviselőház pénzügyi bizottsága részéről az állósított államadósságokra nézve a kezelés közösségének elve, s a magyar korona országait illetőleg a kezelési költségekhez hozzájárulás kötelezettsége is kétségbe hozatott.

Így állván a dolog, a magyar királyi ministerium annál kevésbbő véli a kérdéses törvényjavaslatot újólag a törvényhozás elé terjeszthetőnek, mivel időközben két delegatio egyértelmű határozata folytán az államadósság kezelési költségei is kitöröltettek a közös pénzügyminister költségvetéseiből.

Indokolva van a magyar országgyűlés képviselő házának és delegatiójának ez eljárása az 1867: XII. t.-c. által, a mely szerint csak a *pragmatica sancti*óból folyóknak ismert ügyek közösek s csupán a közösügyek költségei tartozhatnak a delegatiók és a közös

¹ Gränzenstein Gusztáv államtitkári teendőkkal megbízott osztályfőnök a pénzügyminisztériumban.

ministerek hatásköréhez; indokolva az 1867: XV. t.-c. 1. §-a által is, a mely szerint a magyar korona országai az eddigi államadósság kamatainak fedezéséhez állandó és további változás alá nem eső évi járulékot fizetnek és így nem kötelezhetők arra, hogy a kezelési költséghez, vagy bármely más kiadásokhoz járuljanak, a melyek az 1867. év vége előtt fennállott államadósságokból származnak.

A magyar országgyűlésnek a képviselőház bizottsága és a delegatio által nyilvánított, s törvényesen indokolt nézeteihez, a tárgyalások folytán, a magyar királyi ministerium is hozzájárulván, kötelességemmé tétetett (t. i. Lónyay pénzügyministernek), kijelenteni és közölni Nagyméltósággal a következőket:

Miután az 1867: XV. t.-c. 2. §-a rendelete szerint az eddigi adósság-címek visszafizetése, egységes járadékadóssága átváltoztatása, valamint az egységes járadékadóssági kötvények kibocsátása, szóval az állósított adósságokra nézve az egész törvényhozás a birodalmi tanácsot illeti, s az 1867: XII. t.-c. 27. §-a szerint a közös minister egyik egyezkedő fél külön ügyeit sem kezelheti: indokoltnak találja a magyar kir. ministerium, hogy az állósított államadósság kezelése a birodalmi tanácsban képviselt országok külön pénzügyministere teendői közé soroztassék.

Miután továbbá ugyancsak az idézett 1867: XV. t.-c. szerint a tőketörlesztés folytán megszűnő kamatok, valamint a kamatszelvények és sorsjátéknyeremények után fizetendő adók élvezete is a birodalmi tanácsban képviselt országokat és királyságokat illeti: nemcsak indokolt, de igazságos is, hogy az állósított adósságok kezelési költségeit is kizárólag ugyanazon országok és királyságok viseljék.

Midőn azonban az érintett okoknál fogva, a melyekhez még a magyar törvényhozás közegei részéről fentebb említett közjogi tekintetek is járulnak, a magyar kir. ministeriumnak semmi ellenvetése sem lehet az ellen, ha az állósított államadósság kezelése ő felsége többi országainak pénzügyministere által egészen átvétetik: törvényes álláspontjának s a magyar korona országai érdekeinek megóvása szempontjából kötelességének tartja kijelenteni:

„Hogy miután a magyar korona országai által az államadósságok után elvállalt évi járulékok ez államadósságok eddigi (1867 végén lezárt) összegének tekintetbevételével s az egyezkedéskor bizonyos arány felállításával állapított meg az egyezkedő ministeriumok részéről, a magyar kir. ministerium a magyar korona országai érdekében határozottan kikötendőnek és fenntartandónak véli, hogy ha az *eddigi* államadósságokat illetőleg a birodalmi tanácsban képviselt országok törvényhozása, vagy kormánya részéről, az 1867: XII. t.-c. 2. §-a által elrendelt conversióból s a kamatszelvény és sorsjátéki nyereményből származó különbözetet s a nevezett országok részéről teljesített külön tőketörlesztés eseteit kivéve, bármely más intézkedések történnének, a melyek az 1867: XV.

t.-cikkben foglalt egyezmény alapját képező arányt, az államteher könnyítésével megváltoztatnák: ezen könnyítés előnyeiben a magyar korona országai az 1867: XV. t.-c. 1. §-ában elvállalt évi járulék aránylagos leszállítása által szintén részesíttessenek.

Kijelenti továbbá a magyar kir. ministerium, hogy miután az 1867: XII. t.-c. 54. §-a, a mely az államadóságok után eső bizonyos évi járulék elvállalásáról szól, határozottan kijelöli a szempontot, mely a magyar törvényhozást ez áldozatra bírta, nehogy ez áldozat tributumként tűnjék föl, ezentúl is ragaszkodik az 1867: XV. t.-c. 9. §-a azon rendelkezéshez, a mely szerint az államadóságok után elvállalt évi járulék részletei a magyar korona országai részéről a közös pénzügyminiszterhez szolgáltatandó be, ki azokat azonnal átteendő ő felsége többi országai pénzügyi ministeriumához.

Ugyanazon tekintet, mely az érintett eljárás fentartását a részletek befizetésére nézve javalja, szükségessé teszi egyszersmind, hogy a magyar törvényhozásnak a birodalmi tanácsban képviselt országok részéről mód nyújtassék koronként meggyőződést szereznie a felől, miszerint a Magyarország által befizetett évi járulékok csakugyan a törvényben kijelölt célra fordíthatnak; s ellenőriznie az 1867: XV. t.-c. 2. §-ában kötelezett 150 ezer ezüst forint fizetése által a magyar kincstári uradalmakra bekeblezett záloglevél kölcsön törlesztését.

Oly intézkedés, mely az államhitelezők érdekének is megfelelő s csak emelheti az államhitelt.

Legkisebb oka sincs ennél fogva hinni a magyar kir. ministeriumnak, hogy a birodalmi tanácsban képviselt országok részéről ellenvetés foroghatna fenn a magyar kir. ministerium azon szándéka ellen, mely szerint a közelebbi országgyűlés elé egy törvényjavaslatot készül terjeszteni, a mely által a fentebb érintett ellenőrzési teendőkkal, szorosán a kijelölt határok között, a függő adóságok ellenőrzésére kiküldött bizottság bízatnék meg.”

* * *

A kormány Csengery átirattervezetét elfogadta s ez alapon kezdett újabb tárgyalást, mely azonban akkor eredményre nem vezetett. Az osztrák kormány fenn akarta tartani az 1869. évi törvényt és különösen *Becke* közös pénzügyminiszter ragaszkodott ahhoz, hogy a kezelés őt illesse. *Lónyay* azt állítja ugyan, hogy a két minisztérium között az egyezmény létrejött és annak alapján a magyar törvényhozás elé törvényjavaslat terjesztett, melynek eredménye volt az 1870. XXVII. évi törvénycikk. A hivatkozott törvény azonban nem vonatkozik az államadóságokra, hanem az 1868. évi XLVI. t.-c. 5. §-át módosítja. Az államadóságok kezelésére vonatkozó törvényjavaslat a magyar országgyűlés elé nem került. *Becke* halála után a közös pénzügyminisztérium vezetésével ideiglenesen megbízott *Weninger Vincének* sikerült Brestel osztrák pénzügyminiszterrel megegyeznie az állam-

adósságok átvétele iránt. Erről Weninger Csengeryt 1870 április 8-án a következő levélben értesítette: „Sokért nem adom, hogy a consolidait adósság kezelése átmegy Beustre; ha a hat havi provizórium alatt mást nem, csakis ezt indítottam volna meg, okom és jogom van ezen Örvendeni. Nem tudjátok ti otthon, mily küzdelemmel járnak az ily dolgok szemközt a dühös magyarfalókkal és centralistákkal. Becke a közös kezelés mellett tévén ismételten felterjesztéseket, ezek hatását kellett paralizálnom és előkészíteni az utat Lónyaynak. Beustot frissen megnyertem, dacára annak, hogy Beckevel egy úton járt volt.”¹

Az 1869. évi június 10-iki osztrák törvényt ennek következtében módosítani kellett az 1870 április 13-án kelt azon újabb törvénnyel, mely megállapítja, hogy a konszolidált államadósságok kezelésére és kezelés költségeire nézve megegyezés nem létesülvén, ennek következtében az 1869. évi törvény határozatai megváltoznak és az államadósságok kezelését az osztrák pénzügyminiszter veszi át. E törvény alapján az államadósságok kezelésének költségei egyedül Ausztriára hárultak, azonban nem nyert szabályozást a magyar átiratban követelt ellenőrzés és elmaradt annak kimondása is, hogy oly intézkedések esetén, melyek által az államadósságok utáni teher könnyítettik, ezen könnyítésben Magyarország az általa vállalt évjáradék leszállításával részesül. Ennek a mulasztásnak káros következményei csak a jelen század elején jelentkeztek, amikor t. i. 1902-ben az osztrák kormány a pénzpiac kedvező viszonyaira és a kamatláb általános csökkenésére való tekintettel, az államadósságok konverzióját tervezvén, az évégett megindított tárgyalásokon az 1867. évi XV. t.-c. 1. §-ára hivatkozott, mely szerint Magyarország az államadósság kamatai fedezésére „állandó, további változás alá nem eső évi járulék” fizetését vállalta. Ez alapon a konverzió hasznában Magyarországot nem akarta részesíteni. A közbejött kormányváltások következtében ezen tárgyalások csak 1908-ban, a koalíciós minisztérium alatt, nyertek befejezést, amikor az 1908. évi XVI. t.-c. kimondotta, hogy az osztrák kormánynak joga van az államadósságokat bármikor, a magyar kormánnyal való minden további érintkezés nélkül alacsonyabb kamatozású adósságra konvertálni és pedig úgy, hogy az ezen hitelműveletből eredő egész haszon Ausztria javára essék.

XI

AZ ÁLLAMSZÁMVEVŐSZÉK SZERVEZÉSE.

Amint a magyar kormány a kiegyezés után az ország pénzügyeinek kezelését átvette, Csengery volt az első, aki az államvagyon, és az államszámvitel ellenőrzése céljából a kormánytól és a politikai pártok befolyásától független államszámvevőszék szervezésének eszméjét felvetette s ez intézményt a Budapesti Szemlében az irányadó politikai körökkel megismertette. Csengery készítette elő azon törvényjavaslatot is, mely csekély módosításokkal a törvényhozás által elfogadtatott.

A törvény előkészítése, a javaslatnak a pénzügyi bizottságban és az országgyűlésen való tárgyalása, nemkülönben a törvény meghozatala után *az államszámvevőszék elnöki állása* betöltésének kérdése annak idején erősen foglalkoztatta a közvéleményt és hosszas izgalmat okozott a politikai közéletben is, amennyiben a kiegyezés után a javaslat tárgyalásánál került először ellentétbe a főrendiház a képviselőházzal és mert az elnök személye kijelölésének kérdésében Deák Ferencet saját pártja leszavazta. Ezeket az eseményeket találjuk megírva *Csengery Antal* és *Weninger Vince* alább következő levelezésében.

1.

Pest, 1870 január.

Csengery Antal Weninger Vincéhez.

Kedves Barátom!

Kérded, hogy áll a főszámszék ügye?

Tudod, hogy a ministeriumot már a múlt országgyűlésen sürgettem a pénzügyi bizottságban, terjesszen a főszámszékről törvényjavaslatot az országgyűlés elé.¹ De az előterjesztés mindig csak

¹ Csengery a pénzügyi bizottságban az 1868-ra beterjesztett költség-előirányzat tárgyalása folyamán vetette fel a számvevőszék felállításának eszméjét. A bizottság ennek következtében abban a jelentésben, mellyel az 1868-iki költségvetést a képviselőház elé terjesztette, kimondotta, hogy „az országos pénzügyek vitelének, valamint annak, alkalmazkodtak-e az egyes ministerek a budgetben foglalt számokhoz és tételekhez, alkotmányos ellenőrzésére szükségesnek tartja, hogy egy e célra szolgáló, külön és független szervezetű állami főszámszék állíttassék fel”.

elmaradt. Az országgyűlés vége felé kijelentettem, hogy ha a ministerium nem terjeszt elé törvényjavaslatot, én teszem azt. Mondám, hogy a mulasztás e részben máris menthetetlen. Egy pénzügy miniszternek, a ki azt akarja, hogy az állam háztartása rendes s a parlament ellenőrzési joga valóságos legyen, a ministerium megalakulása után azonnal indítványoznia kellett volna ez intézmény létesítését. *Lónyay* más nézetben volt, s bár nyíltan nem mert bevallani, a fejedelemhez fölterjesztést tett, a melyben a főszámszék szükségtelen voltát vitatta. A pénzügyi bizottságban az én indítványom s a sürgetésem következtében nyilatkozó vélemény azonban olyan nyomást gyakorolt rá, a melynek elvégre nem állhatott ellen. Beadta törvényjavaslatát. De milyen volt az! Nem a ministeriumtól független, önálló számvévőszék, hanem a pénzügyminiszterek alárendelt közeg, minden érintkezés nélkül a törvényhozással. Élesen kikélttem ellene. A pénzügyi bizottság — az egyetlen *Kautz* kivételével, a kinek fogalma sem volt e tárgyról — általában pártolt s a pénzügyminiszter kénytelen volt visszavonni törvényjavaslatát. Néhány nap múlva ismét beadta, csekély módosítással.¹ Az eszmecsere, mely a módosított törvényjavaslat fölött a pénzügyi bizottságban közöttem és *Lónyay* között folyt, azt mutatta, hogy a miniszter sem volt, vagy nem akart tisztában lenni az állami számvitel és ellenőrzése főbb elveivel. Ugyanezt tapasztaltam, e tárgyról értekezvén, több más miniszteren, kivált *Goróvén*. Megbuktattam, mielőtt a közönség elékerült volna, *Lónyay* második törvényjavaslatát is s kijelentettem, hogy e tárgyban, melyre nézve még a miniszter urak körében is annyira éretlenek az eszmék, a jövő országgyűlés kezdetéig a *Budapesti Szemle* mindenik füzeté egy-egy értekezést fog hozni. Tudod, hogy beváltottam ez ígéretemet, a Te szíves közreműködéseddel.” Az eszmecsere, mely a pénzügyi bizottságban folyt s a Budapesti Szemle több értekezése oly leczke volt, melyet nem a mindenben olyan lassú ministerium, hanem a fürge ellenzék igyekezett mindenké előtt hasznára fordítani. A jelen országgyűlés megnyílta után *Várady Gábor*⁵ megelőzte a ministeriumot, s a legelső ülészek alatt, még az elnapolás előtt, adott be törvényjavaslatot a főszámszékéről.⁴ Ügyetlen compilatio a Te törvényjavaslatodból, melyet

¹ E javaslatról a Pesti Napló 1870 február 8-án azt írja „hogy az elintézendők halmaza által háttérbe szorított s elégtelensége miatt is mellőztetett”.

² *Weninger Vince* a „Budapesti Szemle” 1868. évi folyamában (11. kötet 421—441 1.) „Az államháztartás, állami számvitel és ezek ellenőrzése” cím alatt általánosságban ismertette a kérdést és az államszámszék szervezésére vonatkozólag egy törvényjavaslatot is közölt. A *Szemle* 1869-ik évfolyamában pedig „Az állami számvitel és az államháztartás ellenőrzése” cím alatt a 12-ik kötetben (260-282 1.) Belgium, a 13-ik kötetben (28-42 1.) Anglia, (143—173 1.) Poroszország, (359—396 1.) Franciaország államszámvitelét és ellenőrzését írta meg.

³ L. jelen kiadvány 40. 1.

⁴ 1869 július 1-én.

a Budapesti Szemlében közöltél, és a belga számszékét szabályozó törvény azon kivonatából, a mely szintén a Szemlében jelent meg. Egybezararása az előző és utólagos ellenőrzésnek, a személyes felelősség és a törvényszéki testületi intézmény rendszerének kihagyásával lényeges dolgoknak, minő az államadósságok, fnyugdíjak stb. ellenőrzése. S az anyagok zilált, rendetlen egybeállítását. Az ellenzék mindazonáltal bámulta e javaslatot, s a mint a szünnapok után október közepén ismét egybejött a képviselőház, sürgette,⁴ hogy adassék ki tárgyalás végett a pénzügyi bizottságnak. En, mint a bizottság elnöke, szándékosan halogattam e törvényjavaslat tárgyalását,¹ hogy ideje legyen a kormánynak is beadni újabb javaslatát. Mind a miniszterelnököt, mind a pénzügyministert sürgettem e miatt. *Lónyay* ígérte, hogy egy pár nap múlva készen lesz, azonban nap-nap után múlt eredménytelenül. Végre kijelentettem, hogy ha bizonyos idő alatt nem adatik be a kormány javaslata, a Váradyét fogom tárgyaltatni. Epen az nap, mikor ő felsége keleti útjára elutazott,¹ hozzám jött *Lónyay*, s mondván, hogy sikerült ő felsége jóváhagyását kinyernie a számszékéről szóló törvényjavaslatára, e javaslat egy példányát közölte velem. „Holnap — monda többek közt — beadom a képviselőháznak!”

Zsebre tevén a törvényjavaslatot, csak este vettem elő. Képzelheted, mily nagy volt meglepetésem, mikor az új ministeri javaslatot a Váradyéval összevetvén, úgy találtam, hogy amaz ennek majdnem szó szerinti másolata, a lényegesb pontok átalakításával. S a módosítások nem váltak előnyére a ministeri javaslatnak! Míg Várady számszéke, főbb pontjaiban, a Te javaslatod szerint alkotva, legalább független, önálló intézmény lett volna: a *Lónyayó* most sem független ellenőre fogott volna lenni az állam számviteli szolgálatának, hanem a ministeriumnak alárendelt közeg. Elnöke, tagjai most már nem ugyan a pénzügyminister, hanem a miniszterelnök fölterjesztésére nevezettek volna ki s függetlenségök biztosítására még elmozdíthatlanságuk sem volt kimondva. A számszék hatásköre is igen felületesen, hiányosan formulázva, merőben kihagyva az államadósságok, a nyugdíjak ellenőrzése, semmi érintkezés a törvényhozással!² Szóval, egy ministeri főkönyvvezetési osztály, nem önálló számszék! S a mi főleg bosszantott, mindez a Várady formulázása alapján! Föltettem magamban, hogy minden áron megakadályozom e javaslat előterjesztését.

Másnap reggel siettem *Lónyay*hoz. Bécsbe utazott. Istennek hála, gondolám, legalább nem adhatja be a törvényjavaslatot.

¹ 1869 október 25-én indult el a király, Andrassy és Beust kíséretében Egyiptomba a suezai csatoma megnyitására.

² Weninger 1869 október 29-én írja Csengerynek, hogy amikor *Lónyay* a számvevőszék dolgában véleményét kérte, kijelentette neki, hogy „elfogadhatatlannak tartja azt, hogy a főszámszék a törvényhozás orgánuma legyen, ő felsége soha sem fogja elfogadni azt, hogy az elnökségre az országgyűlés candidálgjon”.

De hátha valamelyik collegáját bírta meg a benyújtással. E gondolat nyugtalanított. Fölkerestem tehát *Br. Eötvöst*, mint a ki gróf Andrássy távollétében a minisiterelnöki teendőket vitte. Kérdeztem, nem bírta-e őt meg Lónyay a főszámszék ügyében készült törvényjavaslat benyújtásával? Eötvös neheztelve monda, hogy nem is látta e törvényjavaslatot. „Lónyay — úgymond — ministertársait mellőzve, közölte ő felségével, ő felsége azonban alkotmányosabban járt el, mert azzal a megjegyzéssel írta rá jóváhagyását Lónyay javaslatára, hogy még a ministeri tanáccsal is közlendő!” Megütközéssel hallotta ennél fogva a helyettes minisiterelnök, hogy a pénzügy minisiter, ha Bécsbe nem utazik, ma már a ház elé terjeszti vala a törvényjavaslatot. Nagyon kértem Eötvöst, kövessen el mindent, hogy az a törvényjavaslat ne kerüljön nyilvánosságra. Olyan intézményről van szó, jegyzem meg, a mely által válik egyedül lehetségessé az államháztartás ellenőrzése, válik valósággá a pénzügyekre nézve a ministeri felelősség. S ilyen fontos ügyben oly törvényjavaslat, mely egy ellenzéki formulázást akkép vesz alapul, hogy kevésbbé lényeges pontjaiban szó szerint másolja, lényegesb pontjaiban elferdíti, annyi volna, mint a ministeriumnak, sőt a pártnak is, a melynek kebeléből lépett ki a kormány, teljes lemondása, szellemi impotentiájának a legkiáltóbb bizonyága.

Eötvös ígérte, hogy közli aggodalmaimat ministertársaival. S valóban másnap reggel hozzám jövén, ministertársai nevében is kért, hogy az aznap este tartandó ministeri tanácsban jelenjek meg. Elmentem. Lónyay, ki azalatt Bécsből visszaérkezett, habár értesítették, miről lesz szó, nem jelent meg. Előadtam a ministeri tanácsban a különféle rendszereket, melyek az államháztartás ellenőrzésére nézve más országokban fennállanak; ismertettem röviden a különböző országokban fennálló ellenőrzési intézményeket. Megmagyaráztam, mennyiben egyeznek nézeteim e részben a Te nézeteiddel, mennyiben akarom módosítani, bővíteni, kifejteni javaslatodat. Kifejtettem az eltéréseket az ön nézeteim közt s a Várady és Lónyay javaslatai között. Előadásom, a mint észrevettem, kedvező, megnyugtató hatással volt a minisiterekre. Mondták, hogy Lónyay egészen máskép adta elő nekik az én tervemet. S/erinte a számszék, melyet én sürgetek, nem csupán ellenőrzésre szorítkoznék, hanem a kezelés, a kormányzás körébe is beavatkoznék, s a régi nádori hatalomnál is nagyobb hatáskörrel bírna, valódi gyámság alatt tartván a ministeriumot. Meggyőződtek, hogy az ijesztés alaptalan, hogy viszonyaink közt azt az állást, azt a hatóságot sem kívánom adni a számszéknek, a mellyel Belgiumban bír. Meggyőződtek, hogy az én számszékem hatósága kiterjed ugyan mindarra, a mi a pénzügyek körében az állam részéről ellenőrzendő, de az ellenőrzésen, s a számviteli szolgálat szabályozását illetőleg a véleményezésen túl nem terjeszkedik. S meggyőződtek, hogy a mint a hatáskör, melyet kijelöltem, semmi részben nem szorítható meg, úgy a szám-

szék elnökének és tagjainak általam követelt önállósága is az alkotmányos ellenőrzés elengedhetlen követelménye. A ministerek, egyetlen pontot kivéve, a melyre nézve, mint mondák, ő felségével kell előbb tisztába jönniök, mindenben elfogadták, s teljes egyetértéssel, jegyzőkönyvre vették és a pénzügyministerrel közöltetni határozták nézeteimet. Az a pont, a melyre nézve a határozat ő felsége visszárkeztéig felfüggesztetett, a számszék elnökének a képviselőház jelöltjei közül választása volt. *Eötvös* monda, hogy miután a számszék a törvényhozás közege az ellenőrzésre, ő a közvetlen választást is indokoltnak tartaná, de ő felsége már a pénzügyminister által informáltatva, a kijelölésben kinevezési jogának korlátozását látja s e tárgyban a ministerek feladata lesz a képviselőház és ő felsége nézete közt közvetítő állást foglalni s ha lehet, rábírní ő felségét az engedésre.

Lónyay a ministeri tanács határozatai folytán módosította törvényjavaslatát. Nekem azonban okom volt kételkedni, hogy e változtatás oly lényeges lesz, a minőt óhajtottam. S mégis azt fogják mondani, gondolám magamban, ha a módosított javaslat ellen tovább felszólalok, hogy hiszen az én javaslataim alapján készült az új előterjesztés. Formuláztam tehát magam a törvényjavaslatot, a mint én gondoltam alkotandónak s szerkezetemet mind *Lónyay*nak, mind *Eötvös*nek leírva átadtam. Épen a bankügyben kiküldendő enquete tárgyalása volt napirenden a képviselőházban. *Lónyay* monda, hogy készen van újabb törvényjavaslata a számszékről, most már az én nézeteim szerint módosítva s az ülés kezdetén beadja, Kértem őt, olvassa meg előbb az én szerkezetemet is; egyszersmind *Eötvöst* is fölkertem, eszközölje ki a beadás elhalasztását, míg az én formulázással összevetik azt, a mit a pénzügyminister készítettett. Kinek köszönhetem, nem tudom, de a ministeri javaslat benyújtása ismét elmaradt.

Másnap délután hozzám jött *Lónyay*. Monda, hogy megint átalakította törvényjavaslatát, most már az én szerkezetemet fogadta el alapul. De több pontban még mindig ragaszkodik előbbi nézetéhez, így az elnök kinevezését, a számszék teendőinek körülírását illetőleg. Az én szerkezetemet a hatáskörre nézve nagyon is részletesnek, s a mi az államadósságok kezelését illeti, elfogadhatónak épen nem tartja. „Mi gondja a számszéknek — úgymond — az államadósságok kezelésére? Hiszen akkor ő lesz a pénzügyminister!” Válaszolám, hogy a számszék a kezelésbe nem avatkozik, csak ellenőrzi azt. Az ellenőrzésnek azonban itt a kezelésre okvetlen ki kell terjeszkednie. Elsoroltam, mik a teendők az államadósság kezelése körül, s kimutattam, hogy még Bécsben, Berlinben is ellenőriztetnek épen e teendők az ellenőrző bizottság által. Mondám, hogyha ő nem engedi meg, hogy a számszék ellenőrzése mindazokra kiterjesztessék: én külön országos ellenőrző bizottság kiküldését fogom indítványozni s azonnal benyújtom azt a törvényjavaslatot, a melyet e tárgyban

a múlt országgyűlés végén a pénzügyi bizottsággal közöltem s a melyet az már akkor egyhangúlag helyeselt. S még néhány pontra volt Lónyaynak észrevétele. Így a nyugdíjazás ellenőrzését is szeretne volna a pénzügyministernek tartani fenn. S hát a pénzügyministert ki ellenőrzi, hogy a nyugdíjazásokat megtartja? Ez is olyan pont, mondám, a melyben nem engedhetek. A nyugdíjazást törvénnyel kell szabályozni, s a törvény megtartása a nyugdíjazottak nyilvántartása által ellenőrzendő. Ezt kívánja a hivatalnokok állásának biztosítása is. Ha a nyugdíjszabályok megtartása nem ellenőriztetik, kivált ministeri változások alkalmával annyi terhet háríthat mindenik minister az államra, a mennyit tetszik. Mondám, hogy a nyugdíj az államadósság egy neme, s ennél fogva is mindkettő ugyanazon közeg által ellenőrzendő. S végre megemlítém, hogy a közös nyugdíjakra nézve a közös számszék ellenőrzését éppen az én indítványomra, a delegatiók már kimondották.

Igen hosszúra terjedne levelem, ha Lónyay minden aprólékos észrevételét, mondhatnám kötekedését is elő akarnám adni. Sokszor bosszantott kicsinyes megjegyzése, úghogy végre kifakadva mondám: „Úgy látszik, e tárgyban mi nehezen fogunk egymással megegyezni. Tedd a mit jónak látsz! Én is azt fogom tenni, ha a törvényjavaslat tárgyalatik. „

Ez értekezés után nem kissé lepett meg egy pár nap múlva gróf *Milcó* minister nyilatkozata: „Örvendek, hogy Lónyay val minden diiferenciát kiegyenlítettetek!” „Rosszul vagy értesítve”, — vizonzám s elmondám neki, hogy folyt értekezésünk. Csodálkozott. Ő és minister társai — úgymond — máskép voltak értesítve.

Végre a képviselőház elé került a ministeri törvényjavaslat.¹ Most már ötödik szerkezet. Négyet megbuktattam, mielőtt a képviselőház elé került volna. Az ötödik az én formulázásom alapján készült. Legalább mellőzhető most már a Várady javaslata, s megmentve ennyiben a ministerium becsülete, gondolám magamban. Meg van a fonal, könnyű lesz beigtatnom, a mit Lónyay kihagyott, vagy módosított.

Az én javaslatomat, a mint eredetileg szerkesztettem, több példányban leíratván, kiosztottam a pénzügyi bizottság tagjai között. Adtam egy példányt Deáknak is. Ő azonnal tudatta helyeslését. Közöltem *Ghyczyvoí* is, mint az ellenzék fejével, mondván neki, hogy e tárgyban nem ismerek pártkérdést. Ily fontos ügy, ha lehet, közegyezéssel oldandó meg, csak úgy nyugszik meg benne a nemzet. Részemről teljesen tárgyilagos szemponton állok ez ügyben, nem kívánok egyebet, mint a mi az alkotmányos ellenőrzést teljesen lehetővé teszi, de kevesebbel sem elégszem meg, nem követhetem, a ki többet követel, de viszont azzal sem alkuszom, habár a ministerium, habár saját pártom volna is, a ki kevesebbel éri be. Ghyczy

¹ Lónyay 1868 november 13-án nyújtotta be a képviselőházba törvényjavaslatát „az államszámvevőszék fölállításáról és hatásköréről”.

köszönettel fogadta közlésemet, s egy pár nap múlva *Ssovdağh* Parlai hozzám jövén, kijelentette hozzájárulását javaslatomhoz. Monda, hogy csak most, csak az én javaslatom után érti valóban a főszámszék hatáskörét, működését s kert, hogy ha én nem akarom tenni, ő indítványozhassa módosításaimat; kért, hogy ha bármi részben megbuknék szövegem, mint különvéleményt ő terjeszthesse azt a ház elé. „Együtt írjuk alá azon esetben a különvéleményt”, — viszonzám neki.

Lónyay is egész szenvedéllyel védte azon álláspontokat, a melyekre nézve tőlem különbözött. Ő is igyekezett informálni a bizottság tagjait. Az ifjú *gróf Zielg Józsefnek*¹ monda többek közt, hogy számít reá, mint egy mindenkor loyális család tagjára, a fejedelmi kinevezési jog védelmében. A többi tagokra részint a fejedelem, részint gróf Andrassy, a miniszterelnök nevével igyekezett nyomást gyakorolni. Gróf Andrassyban bízott leginkább, s óhajtotta addig húzni-halasztani a pénzügyi bizottság tárgyalását, míg a miniszterelnök keletről visszaérkezik. A tárgy azonban nem volt halasztható. A bizottság az 1868-iki zárszámadás átvizsgálását is a számszékre javasolta bizatni;² s mindenik javaslat szerint 1870. év január elseje volt kitűzve az intézmény életbeléptetésére. Es már decemberben voltunk. Napirendre tűztem tehát a törvényjavaslatok — a Várady és a miniszter törvényjavaslata — tárgyalását. Lónyay nem jelent meg, okul adván, hogy Bécsbe kell utaznia. Nem utazott el. Ismét kitűztem tehát napirendre a számszék ügyét. Lónyay ismét talált ürügyet az elmaradásra. Végre kijelentem, hogy másnap okvetlenül fölvetetem e tárgyat a pénzügyi bizottságban, akár megjelenhet a pénzügyminiszter, akár nem.

¹ Pozsony megye egyik kerületének országgyűlési képviselője.

² Az 1867. évi kezelési számadást és 1868. évi zárszámadást Lónyay pénzügyminiszter 1869. október 18-án a képviselőház elé terjesztvén, azok megvizsgálás végett a pénzügyi bizottsághoz utaltattak. A pénzügyi bizottság a képviselőház november 25-én tartott ülése elé terjesztett jelentésében kijelentette, hogy e megbízást nem vállalhatja, mivel az ezzel járó fizikai munkát a tagok nem vállalhatják. Sürgősnek tartja a számszék fölállítását; a számadások utasíttassanak ehhez számtani vizsgálat, az egyes tételek igazolása s az eredeti okmányok betekintése végett, s ha ez megtörtént, hozzon az országgyűlés az 1848:111. és 1867: XV. t.-c. értelmében határozatot. Ekkor *Jusih József* képviselő indítványt nyújtott be, hogy nem várva be a számszék fölállítását, a képviselőház a számadások megvizsgálására hét tagból álló bizottságot küldjön ki. A pénzügyi bizottság jelentése és ez az indítvány november 28-ára került tárgyalásra a képviselőházban, s hat napig tartó heves izgatott vitát idézett fel. A számadások megvizsgálása megszünt pártkérdés lenni, s mind a két indítványnak akadtak úgy a kormánypártban, mint a balközépen és a szélső baloldalon támogatói. Lónyay december 2-án nagy beszédben kérte Justh indítványa elfogadását s támadta ellenzőit. A képviselőház az albizottság kiküldését elhatározta és a bizottság tagjait december 7-én megválasztotta. Ez a bizottság, — melyet mint „a hét bátor férfiú” emlegettek — *Gajzágó Salamon* elnökle alatt működött s jelentését a zárszámadások vizsgálatáról 1870. március 30-án az országgyűlés elé terjesztette.

Lónyay ekkor sem volt jelen. Beküldte azonban a bizottságba két hivatalnokát, *Gränsensteint* és *Leeb*¹ ministeri tanácsost. Felolvastatván a két törvényjavaslat, én indokoltam, miért fogadom el Várady szerkezete ellenében a ministeri javaslatot. Várady szerkezete, mondtam, zavart, zilált, két különböző rendszert téveszt egybe, az előző és utólagos ellenőrzés s a személyes felelősség és testületi intézmény rendszerét; s míg a számszék hatáskörének meghatározásában nagy felületességgel jár el, lényeges dolgokat mellőz, minő az államadósság és nyugdíjak ellenőrzése. A ministeri törvényjavaslat, habár némely pontokban távolabb áll nézetemtől, s szintén nagy hiányokban szenved, legalább logicusabb szerkezet, a melybe könnyebben vélem beigtathatni a szükséges módosításokat.

A bizottság helyeselte előadásomat. A ministeri törvényjavaslat vétetett a részletes tárgyalás alapjául. S én most pontról-pontra kezdtem visszaállítani a javaslat szövegét, a mint eredetileg formuláztam. Gränzenstein tett egypár pontra nézve megjegyzést, de a pénzügyi bizottság mindenben egyhangúlag elfogadta módosítványaimat. Egészen azon pontig haladtunk, a melyben a számszék hatáskörének körülírása kezdődik. A minister ezen és a következő pontokkal igen röviden és felületesen elbánt. Én ledictáltam az én eredeti szövegemet s hogy a bizottságnak ideje legyen a megfontolásra, másnapra elhalasztottam a tárgyalás folytatását.²

Ekkor már Lónyay is megjelent. Sajnálataát fejezte ki, hogy tegnap ily fontos pénzügyi kérdésben az ő távollétében tanácskoztunk. En válaszoltam, hogy hiszen ő miatta halasztottam el e fontos ügy tárgyalását már több ízben s a tegnapi tárgyalásról is értesítve volt. Elmondani röviden az okokat, a melyeknél fogva a pénzügyi bizottság e tárgyat már tovább nem halaszthatta. A pénzügyminister nem igen hallgatott szavaimra, hanem bosszúsán megjegyezte, hogy a tegnap tett lényeges módosítások után már további részvéte a tárgyalásban csaknem fölösleges. Azon módosításokhoz se ő, se a ministerium, se ő felsége soha nem járulhatnak. „Sajnáljuk — felelém —, de a bizottság azokon már túl van. Most a számszék hatáskörének meghatározása van szőnyegen. E részben én új szerkezetet indítványoztam. „Lónyay először neheztelését fejezte ki, hogy e szerkezet vele előlegesen nem közöletett, s most rögtön kell nyilatkoznia. Megjegyzem, hogy hiszen itt voltak tegnap a minister úr közegei s leírták a módosításokat. Nem akartam mondani, hogy hiszen rég ismeri a minister e szerkezetet, az én szerkezetemet, a melyből, kihagyásokkal, ferdítésekkel saját törvényjavaslatát csinálta. S még bosszantóbb, vagy ha úgy tetszik, nevetségesebb volt az ostrom, melyet most a minister szerkezetem egyes pontjai, kifejezései, szavai ellen kezdett. Most gyakor-

¹ Leeb Péter miniszteri tanácsos a pénzügyminisztériumban.

² A pénzügyi bizottság ezen ülései 1869 december 3-án és 4-én tartottak.

latiatlan volt egyik és másik javaslatom; s ha megmutattam, hogy az angol törvényben, sőt az osztrákban és poroszban is úgy van, akkor meg fölösleges. Aztán beszélt a külföldi vak utánzásáról. Volt eset, hogy olyasmit támadott meg a pénzügyminister, a mit szerkezetemből ő maga is átírt javaslatába, de a miről megfeledezett. S midőn *Pulszky* megjegyezte, hogy az én szerkezetemben az eszmék logikaibb rendben állanak, Lónyay a logikai rend ellen kelt ki. Mindig beszélt, mást alig engedett szóhoz jutni. Láttam, hogy a feleselésnek nem lesz vége-hossza; elnöki jogommal a vita berekesztésének siettetésére, mint indítványozó, nem élhetek, nehogy a tárgyalásokra nyomást látszassam gyakorolni: ez okból, de meg azért is, hogy a nem várt szenvedélyes támadás ellen inkább védhessem javaslatomat, leléptem az elnöki székéből. A bizottság *Bittót* helyettesítette. — Az eredmény az lett, hogy a bizottság egyhangúlag elfogadta módosításaimat. A többi pontra nézve is helyreállították az én eredeti szerkezetemet. Csupán egy pontban volt egy szavazattal többsége Lónyaynak; arra nézve, hogy a számszék elnöke ne közvetlenül a ház elnöke útján, mint én javasoltam, hanem a miniszterelnök útján terjessze a ház elé észrevételeit a zárszámadásokra.

Lónyay az ülés végén ismételte tiltakozását az egész törvényjavaslat ellen, a mint azt a bizottság megállapította, mind a maga, mind ministertársai nevében.

Csalatkozott. Ministertársai, általam értesülve a dolog állásáról, elfogadták javaslatomat.

A miniszterelnök hazaérkezése után pár nap múlva a ministeri tanács előtt csakhamar szőnyegre került a számszék ügye, s az nap este épen a pénzügyi bizottságban voltam, mikor Lónyay izgatottan bejött a bizottságba, s a következő tartalmú levélkét csúsztatta elém: „Leszavaztak ma a ministeri tanácsban a számszék kérdésében, s így tiéd lesz a győzelem, meggyőződésed ellenére. Tudom tehát, mi ennél fogva a teendőm!”

Megszoktam e fenyegetést. Valahányszor pénzügyi dolgokban összeütközésbe jött velem az én tisztelt régi barátom, mindig azzal fenyegetett, hogy oda dobja *nekem* tárcáját. Azért kínált vele annyiszor, mert tudta, hogy nekem nem kell. Habár azonban most sem tartottam komolynak a fenyegetést, figyelmeztettem őt, hogy ha a lemondást érti a *teendő* alatt, ne olyan kérdést keressen ki, a melyben a nemzet, sőt pártja, sőt ministertársai, s talán maga a fejedelem sem lesznek vele.

Valóban az események igazoltak. Néhány nap múlva tapasztalhatta Lónyay, hogy ezúttal royalisabb volt magánál a királynál. Törvényjavaslatom azon pontját, mely szerint a számszék elnöke az országgyűlés kijelöltjei közül neveztetik ki, maga a fejedelem is elfogadta. Csak az a kérdés: az alsóház, vagy a két ház együtt tege-e a kijelölést, — mint *Andrássy* mondta.

Gróf *Andrássy* teljesen fölfogta a kérdés fontosságát. Midőn e tárgyban értekeztem vele, kijelentette, hogy e kényes kérdésből, mely épen a ministerek pénzügyi kezelésének ellenőrzésére vonatkozik, nem szabad bizalmi kérdést csinálni, s mint ilyet hajtani át a törvényhozáson. Terjesen fölfogta, a mint érintettem előtte, hogy rendes parlamenti kormány mellett, mely a képviselőház többségét bírja, úgy is az lesz a számszék elnöke, a kit a ministerium és pártja közösen kívánnak s a kormány több esetben, igen kellemetlen helyzetből menekül, ha nem közvetlen magának, hanem a többségnek kell kijelölni azt az egyént, a ki által a parlament a pénzügyi kezelésre nézve ellenőrzi a kormányt.

Â mi azt illeti, hogy a képviselőház, vagy az országgyűlés (a két ház együtt) tegye-e a kijelölést — mondám *Andrássynak* —, hogy ez vita tárgya lehet. A képviselőház mellett szól az a körülmény, hogy a két ház, hacsak összes ülést nem tart, mint a nádor és koronaörök választásakor szoktak, bajosan gyakorolhatja együtt e jogot; s hogy a pénzügyekre nézve mind a megajánlást, mind az ellenőrzést illetőleg, az alsóházat illeti a túlsúly; továbbá a parlamenti kormány is az alsóház többségének kifolyása s a számszék elnökének állása hasonló a ministeréhez. Megjegyeztem azt is, hogy a felsőház bírása lesz a számszék elnökének, ha perbe fogják. Végre érintettem a felsőház rendezetlenségét.

Andrássy mindezek ellenében fenntartotta véleményét. Azonban — úgymond, — igazítsa el e kérdést a két ház egymás között, ha a többség ragaszkodnék a képviselőház kijelöléséhez. Ha az ő (a ministerelnök) nézete szerint döntenek el a kérdés, akkor is lehet oly előzményt állítani fel az első választásnál, hogy az alsóház kijelölése átküldetik a felsőházhoz, s az ehhez választás nélkül hozzájárul.

„De — monda folytatólag hozzám *Andrássy* — kérdés, ki legyen a számszék elnöke? A Deák-párt téged akar. Benned az ellenzék is leginkább megnyugszik. Nem szükség mondanom, hogy a ministerium is örvendene, ha te vállalnád el.”

„Kivéve talán Lónyayt, a ki már rég óta gyanúsít, hogy a magam számára igyekszem olyan nagy méltósággá tenni, oly nagy hatáskörrel ruházni fel a számszék elnökét!” — viszonzám *Andrássynak*. Egyszeremind határozottan kijelentettem, hogy én semmiféle hivatalt nem vállalok s elmondám az okokat, a melyeknél fogva én és Deák abban egyeztünk meg, hogy *Weninger Vincét* ajánljuk az állomásra.

Bécs, 1870 január.

Weninger Vince Csengery Antalnak.

Az általad készített törvényjavaslatot és érdekes leveledet köszönöm. Örvendetes, hogy nem tudva egymásról, egy irányban nyilatkoztunk, ugyanegy időben. Ugyanis midőn Lónyay törvényjavaslatát felszólítása kíséretében hozzám küldé, válaszom oda irányult az első tárgyra nézve, hogy egészben véve a princípiumok nézeteimmel egyeznek és csak két elvi kifogást teszek; először is a nyugdíjasok evidentiában tartását oda valónak tartom, annál is inkább, mert az államadósság ellenőrzése a főszámszékhez van utalva és a pensiók is államadóssági természettel bírnak; másodsor pedig, hosszan fejtegettem annak szükségét, hogy a főszámszék elnökét ő felsége az országgyűlés által javaslatba hozott 3 egyén közül válassza, kiemelem, hogy épen most, midőn engem felszólít, tartom kötelességemnek ezen elv mellett felszólalni és így is bebizonyítani Lónyaynak, hogy személyemet háttérbe szorítom, a constitutionális elv megmentésére. Candidáljon az országgyűlés ad libitum, válasszon ő felsége e három közül tetszése szerint, azonban mentessék meg az elv. A legszívélyesebben kértem Lónyayt, hogy ne ellenezze a kormány ezt, ne forcirozza ebbeli eltérő nézetét! Utaltam arra, hogy a német delegatio bizottságában a betöltés e módja volt szőnyegen, midőn az osztrák főszámszékéről és az e részre beadandó törvényről parlíroztak, sőt Sturm¹ azt kívánta, hogy a közös számszék elnöki széke a törvénynek hozatala előtt be ne töltsék. A közösré a törvényjavaslatot én készítem és az elnökség betöltését csak azért gondoltam ő felségének átengedendőnek, mert a két delegatióra nézve a candidationalis jog nemzetiségi kérdéssé is vált volna és mert a két delegatio között minél kevesebb érintkezést óhajtok. De többször szólottunk erről Beckével, ki teljesen osztá nézeteimet és legközelebb is teljesen helyeselte ez eszmének alkalmazását Magyarországon. Mindezt megírtam Lónyaynak és igen kértem engedékenységre. Hogy mit fog tenni, nem tudom.

Egy másik kérdés, a mely ugyan sem elvi, sem pénzügyi jelentőséggel nem bír, a 3. §-nál merült fel, a melynek kiegészítésül Te a 6. §-t igen helyesen formuláztad. Várady a tanácsosokat az országgyűlés által kívánja candidáltatni, a mi ha történik, gratulálok a felelős elnöknek a munkához.

Csengeryt az államszámvevőszék érdekében Lónyayval folytatott küzdelmében nem személyes érdele vagy gyűlölködés, hanem egyedül az a cél vezette, hogy lehető tökéletes intézmény létesüljön. Kitűnik ez

¹ Sturm Ede brünni ügyvéd, a Reichsrath tagja.

1870 február 5-én Weningerhez küldött leveléből, melyben Lónyayhoz való viszonyáról a következőképen emlékezik meg: „Lónyayval közelebb eléggé bizalmas állásban vagyok. A számszékéről s a pénzügyi bizottság által tett megrovásokról (melyekért annak idején szenvedélyesen kikelt ellenem úton-útfélen), hallgatunk. Láttam, hogy nem tárcáért küzdök, semmi önérdek nem vezérel, sőt némely eselszövények ellenében, melyek az akadémiái elnökségben meg akarták őt baktatni, teljesen kikeltem. Tapasztalta egyebekben is részvéteimet, támogatásomat, mind az ellenzék ellen folytatott vitáiban (amikben adatokkal szolgáltam neki és érvekkel), mint a közelebbi válságnál. Ügy látszik, a család s a lekötöttek jobban neheztelnek most rá, mint maga Lónyay.”

Lónyayt javaslatának sorsa annyira elkésértette, hogy a további tárgyalásokon már részt sem vett. Mikor a képviselőház 1870 március 31-iki ülésén a főrendiház üzenete az elnöki kijelölés tárgyában tárgyalásra került és Szontágh Pál csodálkozását fejezte ki afölött, hogy a kormány nem védi javaslatát, Lónyay kijelentette, hogy az nem a kormány, hanem a pénzügyi bizottság javaslata. A javaslat tárgyalásánál a képviselőház és főrendiház bizottsági és teljes ülésén gróf Andrassy Gyula miniszterelnök képviselte a kormányt. Lónyay nehezteléséből lehet megmagyarázni szereplését is a kandidáció körüli eseményekben. Lónyay párhívei sem tudták Csengerynek megbocsátani eljárását s innen erednek azon támadások, amelyeket Csengery ellen utóbb a „Beform”, Lónyay lapja közölt.

A pénzügyi bizottság törvényjavaslatát december 18-án terjesztette a képviselőház elé. Az osztályok tárgyalása után a kilenc osztály előadóból alakult központi bizottság elé került Várady Gábor, Lónyay Menyhért és a pénzügyi bizottság törvényjavaslata. Ez a bizottság a képviselőház elé terjesztett jelentésében a pénzügyi bizottság által szerkesztett törvényjavaslatot ajánlotta elfogadásra és pedig azért, „mert kifejezve és érvényesítve találta benne azon nézeteket, melyeket a felállítandó állami számvevőszék állása, szervezete és hatáskörére nézve helyeseknek és célszerűeknek vall”. A képviselőház 1870 február 7-én és 8-án tárgyalta a törvényjavaslatot s azt 1870 február 10-én meg is szavazta. Csengery Weningernek február 21-én a szavazásról s a javaslatnak a főrendiház elé való terjesztéséről a következőket írta: „A főszámszék ügye ellen még az utolsó megszavazásnál is ármánykodtak Lónyay rokonai (testvére, sógora, kik a házban ülnek) s a „hét bátor férfiú” egyik és másik tagja, a minister legadictusabb hívei. Az utolsó szavazásnál ülve akartak maradni vagy harmincan s azt hitték, hogy így az ellenzékkel, melynek egy pár módosítványa megbukott, most, midőn sokan távol vannak, hallgatag többséget tudnak csinálni az elvetésre. Én azonban értesítettem Ghyczyt és Tiszát pártunk „reactiójának” e manőveréről s egyszersmind, — számítva a reactio poltronságára — névszerinti szavazást kértem. Az ellenzék (főnökei intésére) velünk szavazott, az

összeesküvők megszöktek többnyire a szavazás elől. Ezek egyikét, Kovách questor urat,¹ keményen leszidta Deák. Az eredmény az lett, hogy a javaslat mellett 268 szavazat volt, ellene 28 (egy pár jobboldali és egy pár balszél). Nagyobb többséggel még egy reformkérdés sem fogadtatott el szavazással.

Most a felsőház előtt a kérdés. A felsőház főleg a képviselőház candid átlójában botránkozik meg. Mondám nekik, hogy pénzügyekben az ellenőrzés súlya is az alsóházban van; mondám, hogy a számszék elnökének ministeri állása van s a miniszternek az alsóházi többség kifolyásának kell lenni; mondám, hogy ők bírái lesznek, felelősségre vonás esetében, a számszék elnökének. Andrásynak pedig, aki Lónyay helyett a törvényjavaslat védelmét viszi kéresemre, azt a tanácsot adtam: ha másképp nem lehet, egyezzzék bele ilyen módosításba: „a képviselőház kezdeményezése mellett az országgyűlés teszi a kijelölést.” Ez esetben a felsőházzal is közöltetik a kijelölés. Megtehetik rá észrevételüket. Csak közös kijelölést tartok képtelennek a felsőház rendezetlensége mellett, s a fentebb érintett okokból.”

A főrendiház 1870 március 5-én a törvényjavaslatot általánosságban elfogadta, azonban egyhangúlag tiltakozott az ellen, hogy a számszék elnöki állására a jelölést kizárólag a képviselőház tegye; a jelölésben magának is befolyást követelt, miért is az illető szakasznak oly módosítását kívánta, melynek értelmében a számszék elnökét Őfelsége „a képviselőház kezdeményezése következtében létrejött országgyűlési megállapodás folytán kijelölt három egyén közül” nevezze ki. A Deák-párt március 13-iki ülésében a főrendiház módosítását elfogadta ugyan, de a képviselőház március 31-én tartott ülésében 101 szavazattal 99 ellen azt visszautasította.

A főrendiház április 8-án tartott ülésében újból egyhangúlag kimondta, hogy javaslatát fenntartja. Amikor a főrendiház ezen újabb üzenete május 13-án a képviselőház elé került és a központi bizottság jelentésében azt ajánlotta, hogy a ház maradjon meg korábbi megállapodása mellett, Deák Ferenc felszólalt a békés megegyezés érdekében. Kijelentette, hogy elfogadja a főrendek módosítását, mert a főrendek régi gyakorlatra hivatkoznak, továbbá, mert nem akarja a számszék felállítását bizonytalan időre, talán évekre elhalasztani. S végül, mert nem akarná a törvényhozó testületet kitenni a keserűségnek, mely a két tábla hosszadalmas üzenetváltása által egykor az országgyűlésnek talán legnagyobb ostora volt. Hosszabb vita után a képviselőház a főrendiház által kívánt módosítást megszavazta s a törvényt a király 1870 május 30-án szentesítette.

Így jött létre az *1870. évi XVIII. törvénycikk*, melyről Weninger Vince 1870 május 12-én kelt levelében így nyilatkozik: „Ma olvasom, hogy a főrendek módosítását a főszámvevőszék ügyében ismét előveszitek. Ismerem ezen institutio állapotát és fejlődésének történetét

¹ Visontai Kovách László képviselőházi háznagy.

Európában és mondhatom, hogy a törvényjavaslatához, amint ma áll, gratulálhat magának az ország. Ha ép oly jó lesz a számviteli szabályzat és részletes berendezés, úgy Magyarország néhány év alatt nagyon is érezni fogja ezen intézmény jótékony befolyását az államháztartásra. Kivéven Belgiumot, mely más alapon áll, nincs Európában állam, mely oly szabatos törvényt bírna. Mennyi küzdelem foly e miatt Angliában és Németországban! „

Amint a számvevőszék felállításának ügye napirendre került, azonnal felmerült az a kérdés, *ki legyen elnöke?* Gróf Andrassy Gyula Csengery Antalt óhajtotta megnyerni, aki azonban a leghatározottabban tiltakozott személynék kombinációba vétele ellen, mert így esetleg azzal gyanúsították volna, hogy önérték vezette a számvevőszék felállításának kezdeményezésében és a törvényjavaslat szerkesztésében. Ellenben úgy Andrassy, mint Lónyay előtt ismételtén kijelentette, hogy a számvevőszéki elnöki állásra Weninger Vincét tartja hivatottnak.

Weninger Vince abban az időben, amidőn a közjogi kérdések uralkodtak a pénzügyi és közgazdasági téren alig volt szakember, a Pesti Naplóban megjelent cikkeivel, melyekben az olvasóközönséget minden fontosabb pénzügyi és közgazdasági kérdésben nagy tudással tájékoztatta, magára vonta az irányadó körök figyelmét. A magyar kormány megalakulása után Deák kívánságára a pénzügyminisztériumban miniszteri tanácsosi állást vállalt. Az 1867-iki kvótaügyi bizottsági tárgyalásokban Weninger töltötte be a magyar bizottságban a szakértő és javaslattevő fontos szerepét s ő állította össze e tárgyalások alapját képező számadásokat és indokolásokat is. Működése pártkülönbség nélkül elismerést és rokonszenvet keltett. A minisztériumban tevékeny részt vett az állami pénzügyigazgatás megszervezésében; az ő műve volt a király által 1867 december 3-án jóváhagyott szabályrendelet, amelynek alapján az *állami főkönyvelési osztály* szervezetett. Ez osztályra szállottak át mindazon teendők, melyeket eddig a bécsi császári királyi főszámvevőszék végzett. Ez osztály volt hivatva a számadásokat megbírálni, azok eredményeit és a mérleget összeállítani s az ellenőrzést gyakorolni. Az az elismerés, mellyel az állami főkönyvelési osztály működését Lónyay ismételtén kiemelte, magyarázhatja meg talán, miért tartotta fölöslegesnek Lónyay a külön számvevőszék felállítását. Weninger 1869 elején Bécsben a közös pénzügyminisztériumban osztályfőnökké neveztetett ki, Becke miniszter halála után pedig a minisztérium ideiglenes vezetésével is megbízott. A minisztériumban rendezte a számvitelt, bevezettette a kettős könyvvitelt és jelentékeny része volt a közös számvevőszék felállításában. Bécsben a magyar kormány exponensének tekinté magát, sikerekben gazdag tevékenységet fejtett ki a magyar érdekek és a magyar befolyás megerősítésében. E tekintetben sok küzdelme volt az alkotmányos rendszer ellenségeivel, s különösen a magyar befolyást elismerni nem akaró katonai körökkel. Weningernek sikerült a közös

államadósságok kezelését az osztrák pénzügyminiszternek átadni, s a közös aktívák ügyében folytatott tárgyalásoknál a magyar követeléseket lehetőleg érvényesíteni; ő intézkedett aziránt is, hogy a nyolcvanmillió bankkölcson a közös pénzügyminisztériumból az osztrák államadósságok főkönyvébe vezetessék át. Ez intézkedése utóbb erős támadásokra adott alkalmat,

Deák és Csengery egyedül Weningert tartották hivatottnak a számvevőszék elnöki állására. Kezdetben Lónyay is Weningert kívánta ez állásra megnyerni, amint az Weningernek következő leveléből kitűnik:

„Bécs, 1869 december 21.

Kedves barátom! Tegnap Lónyaytól levelet kaptam, amelyben a következő sorok fordulnak elő: „A legfőbb számszék elnöke januárig ki fog neveztetni; ha Csengery el nem vállalná, mit én óhajtanék, de ő egyenesen visszautasítja még most, arra alkalmasabb és jobb férfiút nem tudnék, mint Méltóságodat: vállalja el kérem az ország érdekében s írja meg, gróf Andrásynál javaslatba hozhatom-e? A dotáció mindenestre fényesebb mostani állásánál! Válaszomban köszönettel fogadtam a tisztelő bizalmat és kijelentem, hogy amennyiben szándékoznál maradsz, az ajánlatot köszönettel veendem, fenntartva utolsó percig részedre a prioritást. Megtiszteltetésnek tartom melletted kombinációba jönni és szerénytelenség volna oly férfiú mellett, a kinek annyi érdeme van az ország iránt, a mellőzést szégyenleni. Azért is erkölcsi kötelességemnek tartottam a dolgok állásáról Néked írni, hogy általam is értesülve légy arról, a mi Lónyaynak írt válaszomban foglaltatik és hogy egyúttal tudjad, miszerint a köztisztület utolsó percéig a te elhatározásodtól teszi függővé a szóban levő kérdés elintézését.”

Csengery nem lévén rábírható elhatározása megmásítására, Lónyay 1870 január 20-án a következőket írta Weningernek: „Tegnap beszéltem Deák Ferencsel, ő is egészen osztja nézetem, miszerint senki sincs széles magyar hazában, kire méltóbban lehetne ruházni a számvevőség elnökségét, mint Méltóságod. Őfelségének is ilyen értelemben nyilatkoztam, tehát már most minden a candidátiótól függ.”

Ha a törvény meghozatalát a képviselőház és főrendiház közt felmerült ellentét nem késleltette volna, a képviselőház valószínűleg Weningert kandidálta volna az elnöki állásra. A törvény meghozatala azonban elhúzódván, időközben az 1868-iki zárszámadások megvizsgálására kiküldött ügynevezett „hét bátor férfiú „-ból álló bizottság működését gyorsan befejezte és jelentése alapján a képviselőház március 30-án a javaslatba hozott felmentvényt megszavazta. Ekkor a kormányhoz közel állók soraiban, sőt magában a Deák-pártban is mozgalom indult meg azirányban, hogy a kormánynak tett nagy szolgálat elismeréséül, a számvevőszék elnöki állására a hetes bizottság

elnöke: *Gajzágó Salamon*, aki akkor képviselőházi alelnök is volt, kandidáltassék és neveztessek ki.

Az eseményekre vonatkozik a következő levélváltás:

3.

Bécs, 1870 február 26.

Weningrer Vince Csengery Antalnak.

Kedves Barátom!

Igazán távollétem most szerencse reám nézve, mert ha Pesten volnék, úton-útfélen mindig a Candidatio ügyét hallanám. Így mit sem tudok az egész dologról, csak néha-néha jut fel a bécsi újságokhoz egy-egy hír. Igen jól teszik a hazai lapok, hogy erről még nem szólnak. Bámulom azon bátor férfiakat, a kik a dologhoz mit sem értve készek ily szakmunkára vállalkozni. Szerencsés egy nép vagyunk mi, mindenre száz meg száz emberünk van! Én, kinek három évi tapasztalata van e téren, én őszintén mondva, aggódok a feladattól és pedig nem azért, mert a munkától féltem volna életemben, hanem mert tudom, hogy mi minden készítenő el, mielőtt a számszék teljes erővel működhetik. Ehhez vedd még azon körülményt, hogy nincs beavatott segéderő. Ha az egy-két használható embert elveszik a ministeriumoktól, úgy ott akad meg a számviteli szolgálat és a számszék vagy hasznavehetetlen, vagy semmi adatot sem kap az első helyről. Különben tegyenek, a mit akarnak, a gráciák azt mondják: „Jedes will nach seiner Façon selig werden” és Magyarország azért nem lesz még szerencsétlen, ha a számszék elnöke magát blamirozza. Részemről legkevésbé sem kérem barátaimat, hogy értem agitáljanak, mert én nem kérek semmit. A becsületes ember nem esdekel bizalomért. A bizalom a legnagyobb megtiszteltetés, ha — magától jön. Elöttem vannak szavaid a múlt képviselőválasztás idejéből és ha egykoron azt mondják: 300 képviselő szavazott N-re, de Weningerre: Deák, Csengery, Bittó és a ház érdemesebb tagjaiból 10-en, jobban fogom azt szeretni, mint ha az ellenkező történnék.

4.

Bécs, 1870 április 20.

Weninger Vince Csengery Antalnak.

Kedves Barátom!

Lónyay a múlt héten, ide jötte előtt aguis nélkül az én részemről, azt írta, hogy ő Deákkal és Andrássyval miattam a számvévszék elnöksége ügyében szólott. Miután pedig ugyané napokban

azt hallottam, hogy gróf Andrassy Gajzágót óhajtja és ez értelemben a képviselőkkel is szolt: arra kértem Lónyayt itt létekor, hogy miattam ne szóljon, legkevésbé pedig a képviselő urakkal, mert nagyon restelném, ha az én csekély személyem miatt ismét valami collisió származna közötte és Gróf Andrassy között, most, midőn szemközt a politikai eseményekkel oly szükséges az összetartás. Én innét nem tudom megítélni a culissák mögött történeteket Budapesten és ha már eddig nem szoltottam személyemet illetőleg, annál kevésbé fogom tenni most, midőn a nemzetet egy tömör testté összeolvasztani szeretném. Lónyay azt is mondta, hogy legközelebb a pénzügyi bizottságban is lolemlíté, miszerint, ha nem állítanak szakférfiút a számvevőszék élére, kár engageálni ezen közeget. Bizalmat és értelmet — meggyőződésem szerint — forcirozni nem lehet: az országgyűlés candidáljon függetlenül, candidátusok sorából pedig ő felsége válasszon. Ha a választás nem reám esik, e miatt fel nem fordul az ország és engem azon öntudat fog megnyugtatni, hogy az államszámvevőszék életrevaló szervezéséhez én is hordtam téglát. Jobban szeretem, ha Lónyay pressiója nélkül kihagynak, mintha engem az országgyűlésre földisputálni akarnának. A régi ebb generatio ismer, mert szemeitek előtt dolgoztam, az újabb nem ismerhet, mert a munkánál nem voltak, nem izzadtak velünk.

5.

Pest, 1870 április 22.

Csengery Antal Weninger Vincének,
Kedves Barátom!

Mindenekelőtt fogadd köszönetem jószágodért, hogy nekem, *r* a hanyag levelezőnek, annyiszor és oly érdekes leveleket írsz. Én naponként fölteszem magamban, hogy már tovább nem halasztóm a levélírást s midőn reggel az asztalhoz ülök, hogy írjak, mindig jó közbe valami, a mi miatt félre kell tennem a tollat. Az országgyűlés ideje alatt reggel végezvén a Földhitelintézetben dolgomat, az ülésbe megyek; délután pedig naponként a pénzügyi bizottság vagy osztályülés vesz igénybe. S a szünnapok! Azok nekem nem voltak most sem szünnapok. Az Akadémia pénzügyeinek, s hanyag és lelkiismeretlen kezelés által a legnagyobb ziláltságba jutott vagyoni állapotának rendezésével foglalkozom, s a városi dolgok is elfoglaltak. Most ez, majd más városi bizottságba kapok meghívást a főpolgármestertől, oly kéréssel, hogy okvetlen jelenjek meg. Olykor a Hitelbankba kell mennem, vagy az írói segélyegylet és más egyesület ülésén kell jelen lennem. Egy pár országos érdekű tárgyban némi részletekre nézve akartam a szünnapok alatt felűtni a külföldi törvényhozásokat; arra sem jutott időm. S mennyi ember jár rám,

ezer kéréssel! Mennyi kérésre, kérdésre kell szóval, vagy levélben válaszolnom! Közben-közben a minister urak is fölkeresnek, hogy a legkülönbözőbb tárgyakban véleményt mondjak, egyet és más részükre formulázzak. Alig marad időm, hogy családommal is legyek, fiam és leányaim tanulmányainak is utána nézzek. Bocsáss meg tehát kedves Barátom, ha a baráti kötelességnek, a mint óhajtanám, nem tehetek eleget, bocsásd meg ezt az ország egyik legzaklatottabb emberének!

Pedig mily örömet írnék sokszor! Mennyire szeretném közölni némely dolgokban nézeteimet, hogy kicserélhessem a te véleményeiddel. Szeretnék olykor egyet-mást megírni, már csak azért is, hogy olyan embernek, a ki teljesen megért, kipanaszolhassam magamat.

Ilyen tárgy, többek közt az állami számvevőszék ügye. Tudod, mennyire szívemen viselem ezt. Tudod, mily küzdelmem volt e miatt Lonyayval. S midőn arról volt szó, hogy saját formulázásom életbe lépjen a főrendiház azon módosításával, a melyre én nem helyezek nagy súlyt: az én visszavonulásom a szavazástól halasztotta el a tárgyat. Sokan vannak, a kik azt nézik, mit teszek én, habár még a párt értekezleteire se megyek, nehogy, Deák mellett, olykor a ministeriummal is ellenkező nézetben, irányadó befolyásra látszassam törekedni. Csak félreálltam, — s így alakult a többség a főrendi javaslat ellen. Kérded, miért tevém ezt? Demonstratióból. Azért — mint gróf Andrásynak is kijelentem —, hogy tudtára adjam a pártnak, hogy én inkább óhajtom, ne lépjen még egy ideig életbe a számszék, mintsem oly ember állíttassák élére, oly emberre bízassék az államháztartás ellenőrzése s a számviteli szolgálat rendezése, a kiről csak annyit tudunk a múltból, hogy ügyes toastozó. Gajzágót értem, kit a párt gyöngébbjei, mint jó pajtást, jó fiút; a ministerek mint mindenben alkalmazkodó pártembert szeretnek s az erdélyiek, mint földijöket, provinciális szempontból tolnak előre. Andrásynak határozottan kijelentem, hogy a párt még éretlen azon állás fontosságának felfogására, midőn arra egy Gajzágót jelöl ki! Andrassy tiltakozott az ellen, mintha a ministeriumnak már jelöltje volna. Én közelebb a pénzügyi bizottságban is kijelentem, hogy ha nem szakférfiút állítanak élére, kár föl is állítani a számszékot.

A Gajzágó Salamon érdekében megindított akció a Deák-pártban mind szélesebb körre terjedt ki. Híveinek többeket sikerült megnyerni a pártban azok közül is, akik eddig Weninger pártján voltak, köztük például Lónyayt is. Weninger mellett csak Deák személyes hívei és a balközép párt tartottak ki. A Pesti Napló a törvény megszavazása után, május 14-én azt írta ugyan, hogy a számvevőszék elnöki állására a közvélemény Weninger Vincét, az intézmény buzgó előharcosát jelöli, május 19-én pedig azzal ajánlotta, hogy nem lévén exponált pártember, benne minden párt megnyugod-

hátik. Mindinkább kitűnt azonban, hogy a Deák-párt nagyrésze Gajzágó mellett van. Így volt lehetséges, hogy mikor a pártnak 1870 június 23-án tartott értekezletén Deák indítványozta, hogy a párt a kandidálásnál Weningert jelölje, indítványa a legtűrelmetlenebb ellenzékre talált és mint a Pesti Napló június 24-iki számában írta, a párt „heves viták után azt határozta, hogy ki-ki tetszését kövesse a szavazásnál”.

A képviselőház 1870 június 25-iki ülésén történt meg a kandidáció arra a három egyénre, akik közül a törvény értelmében a király a számvevőszék elnökét kinevezi. Az első szavazásnál leadott 323 szavazat közül Gajzágó Salamon 194, Weninger Vince 157, Korizmics László 95, Suhaj Imre 90 szavazatot kapott, a szükséges többséget tehát csak Gajzágó nyerte el. A második szavazásnál, amelyben a képviselők egy része nem vett részt, Korizmics Lászlóra 124, Weningerre 120, a harmadik szavazásnál Suhaj Imrére 120, Weningerre 39 szavazat esett. Gajzágó-párt híveinek tehát sikerült elérniök azt, hogy Weninger még kandidációba sem jutott. Ez az eredmény nagyon lehangolta és elkedvetlenítette Deák Ferencet és Csengery Antalt és méltán elkésérítette magát Weningert is. Ennek kifejezését találjuk Csengery és Weninger alább következő leveleiben.

6.

Pest, 1870 június 23.

Csengery Antal Weninger Vincének.

Kedves Barátom!

A főszámvevőszék elnökének kijelölésére az alsóházi szavazatok szombaton adatnak be. Eddig én kétségtelennek tartottam, hogy kijelöltetésedet keresztül vesszük. Most azonban kezdek félni, hogy minden törekvésünk meghiúsul. Nem képzeled azt a dühös szenvedélyt, mellyel Gajzágó mellett a pajtáság, servilismus és rosszakarát részéről foly az izgatás. S a pártnak csak igen kevesen vannak, a kik saját fejükön járnak, a kik csak érezni is képesek volnának azon állás fontosságát, a melynek betöltéséről szó van. Annyira megy a legservilisebb elemek dühe, hogy fenyegetik a ministeriumot, hogy nem fogják támogatni, ha őket cserben hagyja. Lónyay párthívei, a számszéki intézmény s az elfogadott törvényjavaslat ellenei viszik főleg a szót. Lónyay arra használta fel rövididei itt létét, hogy sorba járta az embereket izgatni Gajzágó mellett, ki, mint a hét bátor férfiú vezére, a pártot lekötelezte, a ki ennél fogva nem mellőzhető. Még gróf Andrássyra is ráment Lónyay s fölhívta őt komolyan, hogy a párt leghűbb embereinek kívánatát, a kikre minden körülmények közt számíthatni, vegye tekintetbe, s okvetlenül Gajzágót nevezze ki a kijelöltek közül, még azon esetre

is, ha Te — a mit ő nem hiszen — kijelöltetnél. Bámult Andrassy, mikor mondtam neki, hogy előttem és Neked viszont azt mondotta a jó Lónyay, hogy eltemethetik az intézményt, ha nem Téged tesznek elnökének. Az egész komédia, mely előttünk foly, kiáltólag mutatja, mennyire csalódnak, a kik Deák-pártról beszélnek. Egy reactionarius csöcselék ez barátom, mellyel se valódi alkotmányos politikát folytatni, se reformokat — valódi reformokat — vinni keresztül nem lehet. Maga a számszéki intézmény is csak — a különben szintén bornírt és haszontalan — baloldal segítségével volt kivihető. Deák szörnyen el van kedvetlenedve. En már rég. Nem is tekintem magamat e párthoz tartozónak. S mert a másik párthoz meg nem tartozhatom, járom a magam útait! Isten áldjon!

7.

Bécs, 1870 június 24.

Weninger Vince Csengery Antalnak.

Kedves Barátom!

A bécsi lapok ma telegrammot hoznak Pestről, a melyben mondatik, hogy Deák tegnap este a clubban engem javaslatba hozott, azonban majdnem egyhangúlag utasított vissza a párt és kívánta Gajzágót. Jól tudom ugyan, hogy e jelentés tendentiosus, mert nem valószínű, hogy a párt minden tagja ellenem fordulna.

Egyáltalában nagy agitationak kell lenni az ezen állomásra való candidatio alkalmából; kitűnik ez már abból, hogy még hibául, vagy nem tudom mi gyanánt akarnák nekem felróni azt, hogy egy előkelő pesti pénzüzet hajlandó bizalmával megtisztelni és az igazgatóságra meghívni! En megtisztelésnek tekintem, ha a pesti pénzüzet bizalommal fordul hozzám, — más másképp ítélhet. Hogy mint áll ez ügy, azt Te legjobban tudod megítélni, mert azon intézet választmányi tagja vagy.

Vagy tizennégy nap óta értesítve vagyok a látogatók által a dolgokról Pestről és így engem legkevésbé sem lepett meg a mai távsürgöny. Oly nyugodt vagyok a candidatio dolgában, miszerint kívánhatom, hogy barátaim is úgy vegyék a dolgot. Megtisztelés reám nézve, hogy Ti, a régi gárda, mely dolgozott a haza üdvére, midőn sok most lármázó henyélt, — jó véleménnyel támogattok.

Hiába barátom, már Nagy Frigyes mondta: „jeder wird nach seiner Façon seelig.” Úgy van az nemzetekkel is.

Utóirat.

„Most veszem b. leveledet, kétszer is átolvastam, nem hittem szemeimnek. Valóban megfoghatatlan előttem, hogy Lónyay úgy járt volna el, mint írod! Lónyay néhány levelét ide csatolom,

mutasd meg Deáknak. Én senkit a világon nem kértem fel, hogy mellettem szóljon, kerültem Andrásyt az utolsó időben, nehogy gondolja, miszerint megnyerni óhajtom. Lónyaynak az itt mellékelt soraira azt válaszoltam, hogy a világért se engagirozza magát mellettem, ha Andrásy Gajzágót kívánja; megírtam Lónyaynak, hogy sokkal jobb szeretem hazámat, mint hogy kívánhatnám, miszerint személyem miatt szakadás származzék a pártban, vagy vezetőiben.

Lónyay feljöttekor azt monda nekem, miszerint gróf Andrásy val az utolsó ministertanács előtt szólt, hogy csakis én volnék alkalmas ezen állásra, hogy ugyanazt ő felségének is mondta stb.

Ehhez barátom nem kell kommentár! Tartsd meg leveleimet, míg Pestre jövök, ne mutasd Deákon kívül senkinek, legfeljebb még gróf Andrásynak, a ki gentleman és ki előtt igazolva akarok lenni.

Hogy ezek után mit dictai a becsületézés, azt képzelheted. En Lónyay mellett nem maradhatok. Magasabb érdekek miatt elnyelem a dolgot és elviselem a nagy közönség ítéletét, mely távozásomat az állam szolgálatából sértett hiúságnak fogja mondani és ő felsége véleményét, mely hálátlannak nyilvánítaná. Megnyugszom abban, hogy Deák előtt igazolva leszek és gróf Andrásy is annak tartand, a mi vagyok.

Ezen keserű kelyhet is nyugodtan veszem. Hiába, ilyen a világ, rajta nem fognak változtatni! Isten veled!”

8.

Pest, 1870 június 26.

Csengery Antal Weninger Vincének.

Kedves Barátom!

Azóta tudod hírlapi sürgönyökből az eredményt. Megbuktunk. Nem képzeled azt az ingerültséget, a mellyel vitték a dolgot. A jelszó volt: csak Weninger nem, akárki más! Természetesen; csak tőled féltették a koncot. Erezték, hogy ha Te a jelöltek közt vagy, a kormánynak igen nehéz állása lesz a Gajzágó kinevezésére nézve. Deákot, mikor Téged proponált a Deák-clubban, lekiabálták, mint egy kortestanyán. Láthatta az öreg úr, a mit én rég mondok, hogy neki többé nincs pártja, vagy csak legfeljebb 40—50 egyénből áll. A ministerium kétszínűleg viselte magát. Elöttem és Deák előtt azt mondták, hogy ha kijelöltetel, Téged nevez ki Andrásy. Másfelől a ministerek közelében álló főbb hivatalnokok, a legservilisebb miniszterpártiak állottak az agitatio élére, hogy kijelölésbe ne jöjj. Gróf Andrásyné is izgatott ellened. A miniszterelnöktől feltétlenül függő horvát csöcselék is nyomtatott szavazólapokat kapott Bedekovicstól, s utasítva voltak, hogy csak rád ne szavazzanak.

Szóval a kormány saját pártja legszervilisebb része által gyakoroltatott magára pressiót. Kerkapoly s a többi ministerek semleges állást foglaltak, mint ha az egész dolog őket semmiképp nem érdekelné. Már írtam, hogy Lónyay emberei, rokonai is különösen kitüntették magukat az ellened izgatásban. Lónyay testvére tartotta a kortes szavazólapokat. Lónyay itt léte alatt nem csak a miniszterelnököt informálta ellened. Több képviselőt személyesen felkeresett, így egyet, ki nekem elmondta a dolgot, hosszasan capacitált ellened, hivatkozva Gajzágó nagy érdemeire, melyeket meg kell jutalmazni. De lesz alkalmam még sok egyéb részletet szóval elmondani. Deák és ön végtelenül ekmdorodtunk e nyomorú üzelemtől!

De, mondom, szóval többet.

Azt hiszem a mai postán megy hozzád Wodianer¹ levele. Mi ismét meghívunk a Hitelbankhoz. Az igazgatótanács oly egyénekből áll, kik mindnyájan becsülnek. Meg vagyok győződve, hogy állásod igen jó lesz, ha föltételeinket elfogadod. A Hitelbank a legsolidabb pénzintézet Pesten, mely valószínűleg a többi collegáit, amelyek már fúzióról beszélnek, túl fogja élni. Kerkapoly belátja, hogy a kormánynak is szüksége van egy pénzintézetre, hogy azt a souverain megvetést, melyet Lónyay a pesti piac iránt kifejtett, nem folytathatja; hogy Rothschildot, Wodianert stb. a Hitelbank által is megtalálja, a nélkül, hogy Bécsbe kelljen mennie stb.

9.

Bécs, 1870 június 26.

Weninger Vince Csengery Antalnak.

Kedves Barátom!

Engedd, hogy rövid szavakkal számtalan köszönetet mondjak bizalmadért és azon odaadásért, a mellyel szemközt a tömeggel, nevem és becsületem védted. A képviselőház szavazatával háromszorosan jelentette ki a kormánypárt, hogy Weningert nem akarja és ezen ítélet a világ előtt politikai jellememet is compromittálta volna, ha Deák fel nem szólal mellettem, ha nem jön köztudomásra, hogy Te, a köztiszteletben álló férfiú, is mellettem állsz.

Nem kerestem a küzdelmet, de becsületbeli dolognak tartottam megvárni az előrelátott végét a dolognak. Most erkölcsileg nem vagyok többé az államszolgálathoz kötve, megyek tehát vissza azon körbe, ahol jól éreztem magam éltem legszebb éveiben.

Báró Wodianer Mór már felkeresett és én határozottan késznek nyilatkoztam elfogadni a magyar hitelbank első igazgatói állomását, ha a választmány fölszólít. Augusztus 1-én átvehetem a vezetést, közreműködve veletek e téren, visszanyerem régi függetlenségemet, a melyet csakis az intézet érdekében fogok érvényesíteni.

¹ Br. Wodianer Mór.

Igen szeretném, ha a feltételeket illetőleg véleményedet elmondanád, kérlek barátom, végy magadnak ehhez időt.

Ugyan ma írok Deák Ferencnek is. Jelentsd kérlek a Pesti Naplónak köszönetem, nem tudom, ki kardoskodott mellettem.

A szavazás után Csengery Antal rögtön felkereste báró Sennyey Pált, a Magyar Általános Hitelbank elnökét, hogy a Hitelbanknál üresedésben levő vezérigazgatói állás Weningernek felajánltassék. A Hitelbank igazgatósága még aznap távirati úton kérte fel a Bécsben tartózkodó báró Wodianer Mórt, hogy Weningert az állás elfogadására kérje fel.

A Magyar Általános Hitelbank igazgatóválasztmánya már korábban, 1869 októberben felszólította Weningert, hogy az intézetnél igazgatói állást vállaljon. Elhatározását Weninger akkor Csengery véleményétől tette függővé; október 22-én kelt levelében kérdést intézett hozzá, hogy politikai tekintetben fontosságot tulajdonít-e annak, hogy állását a közös pénzügyminisztériumban megtartsa, s nem tehet-e a hazának otthon nagyobb szolgálatot. Midőn erre Csengery nem adott határozott választ, 1869 október 27-én Csengeryhez a következő levelet írta: „Ami szíves véleményezéseted illeti, köszönöm fáradságodat és mondhatom, ha van ember, a kinek jóvéleményét jóakaratomról igen magasra becsülöm, úgy Deák után, a kit annyira tisztetek és szeretek, Te vagy első vonalban. Tudom, hogy igen nehéz ilyen esetben tanácsot adni. Amennyiben azonban leveledből mégis azt veszem ki, hogy jelenleg kívánatos, miszerint a helyet el ne hagyjam és érzem, hogy e válságos percben a pártnak legkisebb embere se ingadozzék: megvárom, jobbra fordul-e a politikai helyzet és háttérbe szorítom személyes érdekeimet, valamint azon vágyat hon lehetni; mert hiába, a magyar most is csak túrt egyén itt, mert a német sógor csakis a maga tulajdonának tekinti a monarchiát és zokon veszi, hogy ha nem az ő cliquejükbé tartozó ember a körmükre néz.”

Amint Weninger a képviselőházban történt eseményekről értesült, rögtön elhatározta, hogy megválk az államszolgálatától és így örömmel fogadta a Hitelbank ajánlatát. Lemondása után felmentése csak július 20-án történt, miután a közös pénzügyminiszternek kinevezett Lónyay Menyhért működését csak akkor kezdette meg. Távozása alkalmából a király július 26-án fogadta. E kihallgatás lefolyásáról Weninger Csengeryt a következő levélben értesítette:

10.

Gloggnitz, 1870 július 26.

Weninger Vince Csengery Antalnak.

Kedves Barátom!

Tegnap ő Felségénél voltam búcsútsztlgésen. Minthogy gondoltam, hogy Ő Felsége a múltkor törtétekről szólhatna, vagy pedig engem azok felemlítésére készíthet: jónak láttam németül

megszólítani Ő Felségét, mely nyelven határozottabban nyilatkozhatik és engem teljesen megértend. Miután köszönetemet a több ízben tanúsított legmagasb bizalomért ő Felségének nyilvánítottam, Ő Felsége a következő szavakat intézte hozzám: „len bedaire einen ausgezeichneten Beamten, nach, den Vorkomnissen verlieren zu müssen, umsomehr, als Sie die geeigneteste Persönlichkeit für den ung. Oberst-Rechnungshof gewesen wären. Sie haben meinen Erwartungen vollkommen entsprochen und ich hoffe, Sie werden auch in Ihren neuen Stellung zum Wohle des Staates Ersprichliches leisten.” Azután búcsúztam Brauntól,¹ PápaytóP és azt vettem észre, hogy ő Felsége körében a legkisebb részletekig ismerik a történeteket.

És ezzel befejeztem az államszolgálatot. Hétfőn este Pestre érkezem és kedden reggel 7 órakor nálad leszek.

¹ Braun Adolf, a bécsi kabinetiroda főnöke.

² Pápay István, a kabinetiroda titkára.

XII.

GHYCZY KÁLMÁN KILÉPÉSE A BALKÖZÉPPÁRTBÓL.

A kiegyezés után a magyar kormánynak évtizedek mulasztásait kellett pótolnia. A minden téren mutatkozó hátramaradás megszüntetése érdekében megindult a vasutak építése, megkezdődtek a gazdasági beruházások, felállították a honvédség, újból szervezetetett az igazságügyi szolgálat és a népoktatás. Az állam kiadásai ennek következtében rendkívüli mértékben emelkedtek, úgyhogy azokat az állam bevételei nem fedezhették. Már 1870-ben jelentkezett a deficit, amely azután rohamosan növekedett. A kormány a hiányt az osztrák pénzügyi körök nem leplezett bizalmatlansága következtében csak terhes költségekkel tudta fedezni. Magyarország válságos pénzügyi helyzetét mély aggodalommal szemlélte *Ghyczy Kálmán*, a balközéppárt pénzügyi és közgazdasági szakértője, aki az ország jövőjét aggodalmaskodó és pesszimizmusra hajló gondolkodásmódja következtében szinte teljesen reménytelennek látta. Utóbb hosszas töprengés után arra az elvi álláspontra helyezkedett, hogy a súlyos helyzetből való sikeres kibontakozás egyedüli módja a meddő közjogi viták kikapcsolása és a pártok együttes működése lehet.

Innen van az, hogy az 1872-iki képviselőválasztások után a balközéppárt szeptember 7-én tartott alakuló gyűlésén Ghyczy pártelnökké választatván, székfoglaló beszédében az ország zilált pénzügyi viszonyaival behatóan foglalkozott. Előadta, hogy súlyosnak tartja az 1867-ben vállalt közjogi kötelezettségeket, a quotát és a közös államadosságokhoz való hozzájárulást; hogy az ország ezen kötelezettségeinek megfelelhessen, szükségesnek tartja az önálló bank és külön vámterület felállítását; a külügyek és a közös pénzügyek kezelésére elfogadja ugyan a közös minisztereket, valamint ezek ellenőrzésére a delegációk intézményét, a hadügy azonban szerinte újra szervezendő és pedig akként, hogy a hadsereg magyar része egészen a magyar kormány és a magyar törvényhozás alatt álljon. Felhívja a balközéppártot, hogy az 1867-iki kiegyezés említett részeit fogadja el, egyesüljön a kormánypárt értékesebb elemeivel, hogy az országot nehéz pénzügyi helyzetéből egyesült erővel kimenthessék.¹

Ghyczy azonban rosszul választotta meg az időpontot javaslatára

¹ V. ö. *Oláh Gyula*: Az 1875-iki fűzió története. 42—43. 11.

most, közvetlenül az 1872-iki választások után, amikor Lónyaynak — eszközökben nem válogatva — nagy többséget sikerült szereznie. A kormánypárt, erejében bizakodva, nem volt ráutalva az ellenzék támogatására; az ellenzék pedig mély gyűlölettel volt eltelve a kormány iránt a választási erőszakoskodások miatt. Ghyczy indítványa ennek következtében nagy visszatetszést keltett a pártban s ezt Tisza Kálmán azzal az indítvánnyal tudta csak lecsillapítani, hogy a párt a javaslat fölött tárgyalás nélkül térjen napirendre, arra való tekintettel, hogy az egyesülésre a kormánypártban sincs semmi hajlandóság.

A következő évben a pénzügyi helyzet fokozatosan súlyosodott és a nyár folyamán válságossá vált, amint azt Weninger Vincének, az akkor Emsben orvosi kezelés alatt álló Csengeryhez küldött következő levelei mutatják.

1.

Pest, 1873 augusztus 13.

Weninger Vince Csengery Antalnak.

Kedves Barátom!

Szándékom volt szünnapjaid alatt mindenféle üzleti dolgok jelentésétől megkímélni. Hallok azonban, hogy más helyről ebbeli közlemények mennek hozzád és így nincs okom hallgatni, annyival inkább, miután a jelen pénzügyi viszonyok nagyban érintik a politikai helyzetet is.

Távozásod óta hetenként egy-kétszer voltam Bécsben, megnyerendő a csoportot Károly¹ részére. Három ízben eredménytelen volt közvetítemem.

Július utolsó napjaiban Károly felkereste Lukácsot² és felkérte, hogy hozzon át engem, sürgős és fontos tárgyban kell velünk értekeznie. — Elmentünk tehát este Budára. K. előadá, miszerint a legnagyobb zavarban van, nem tudván fizetni. En felszólítottam, közölje velünk őszintén és szépítés nélkül helyzetét, mert különben tanáccsal és tettel segíteni nem tudunk.

Kerkapoly előadá, miszerint az adók be nem folynak, a járvány miatt az adóbehajtás lehetetlen, papírjait mind elzálogosítá (közel 15 millió frt értéket 8 millió firtért), az eddigi összeköttetései képtelenek további pénzforrást nyitni, a pénztárak üresek, tetemes fizetések esedékesek, a júliusi quotára és államadóssági járulékra tartozásban van. Tudtuk mi továbbá azt, hogy az állampénztár annyira üres, miszerint nem tudták, miből fizetendik augusztus 1-én

¹ Kerkapoly Károly pénzügyminiszter, a levélben több helyen csak K-val jelölve.

² Lukács Antal a Magyar Földhitelintézet igazgatója.

a tisztviselőket, valamint azt is tudtuk, hogy az építési vállalkozóknak már hetek óta nem fizet az állam. — E szomorú helyzet patrioticus kötelességünké tette a két intézet részéről a momentán bajon segíteni és aug. 1-én mi $\frac{3}{4}$, Lukács $\frac{1}{2}$ millió forintot szállítottunk az állampénztárba. Aug. 1-én ismét értekeztem K.-val és kérdeztem, hogy mennyire volna okvetlenül szüksége. Válasza szerint augusztus hó folytán 3 millióra és szeptemberben még 2 millióra lenne szüksége. — Felrándultam Bécsbe, Wodianert megnyervén, elmentem a Credit Anstaltba és ott végre 5 millió Acceptations-Credite ráállottak, — ha Rothschild is beáll a Companiába és ha a Nationalbank escomptba veszi a váltókat, a nélkül, hogy a cégek külön hitele terhére íratnék. — Délután nagy tanácskozásunk volt, Wodianer megígérte, hogy a magyar kormány érdekében interveniál a Nationalbanknál. Sina¹ is belépett a consortiuniba. A váltóhitelnyújtás hat óra lett kieszközölve. Visszatértem Budára és jelentem K-nak az eredményt. K. nagyon előzékenynek jelezte a csoport ajánlatát, mert hisz fedezet nélkül eszközlém ki az 5 milliót, — azonban azt jegyzé meg, hogy 2V2 millió is elég lenne neki (majd hallod, mennyire lett volna elég), csak ne kellene a váltókat a Nationalbanknál escomptiroztatni és így a Nationalbank szívességét igénybe venni. Erre megjegyzem, hogy igaza van, miszerint nem kellemes a Nationalbankhoz fordulni, hogy azonban annyira jutott, az ő hibája, a ki soha sem gondoskodik ideje korán, hanem egy napot a másokra él, önnön magát és másokat mindig ámit; ki is jelentem, hogy én egy szóval sem szólok nézetei mellett a csoportnál, mert többet eszközölvén ki részére, mint ő remélt (hisz biztosítékot kívántak és unszolásomra elálltak ettől), nem járom bolondját. Harmadnapra kért magához és mondja, hogy elfogadja a propositiókat. Szlávy felmegy Bécsbe beszélni Pipitzcel, mennék ön is fel és intézzük el a dolgot. Felmentünk Bécsbe. A Nationalbank a legnagyobb kézséggel fogadta Szlávy óhajását. Kerkapoly azt mondta, hogy az augusztus havi 3 millióból csak két milliót vesz igénybe. Elintézttem a dolgot, s íme már másnap azt kívánta, hogy rögtön még két milliót bocsássunk rendelkezésére. Ez is megtörtént. íme a negyedik napon már az utolsó ötödik milliót is sürgette. Ez is átadatott. Tehát ő, ki egész augusztusra 3 milliót kívánt, azután 2¹ 2 millióval akart megelégedni, öt nap alatt az egész öt milliót sürgette. Ez ismét bizonyítja, hogy K. sohasem tudja, hogy áll és mit akar! Restellem a dolgot, mert bécsi társaink előtt ezúttal ismét discreditirozta magát. Mint hallom, ezen 5 millióból már csakis 300.000 frtja van. Gyanítom, hogy megint zavarban van, mert ma délután 5 órára jelentkezett nálam. Hol fog ez végződni? A könnyelműség, felületesség, krajcáros pénzügyi politika mellett a zavar és fizetési képtelenség egyszerre, váratlanul beköszönthet. Ha augusztus második felében nem foly be

¹ Báró Sina. Simon bankár.

az adó elégségesen, — a kormány kénytelen azonnal egybehívni az országgyűlést. Hogy mit fog tenni még jó adóbevétel esetében is — nem tudom, mert hisz a 7—8 millió adósság az elzálogosított papírok után a jövő hónapban esedékes, ehhez jön 10 millió forint couponok és subventiókra ez évben (október 4 millió, november 6 millió) és hát a rendes kiadások és építések? Januárra a nagy fizetések? Ez a szomorú valóság.

Hogy az adók be nem folynak, arról K. nem tehet, de igenis arról, hogy 15 millió deficitet a légben hagyott lógni és mindig egy napról a másikra számítván, — sohasem egy bizonyos időszakra és csip-csepp kölcsönök által a függő adósságok nyomása alá helyezte magát és egy garas tartalékkal sem bír. Ez tisztán K. hibája, valamint az is, hogy megbízhatatlanságával eljátszotta az ország pénzügyi hitelét. Szegény Szlávy desperatus helyzetben van, szintúgy a Cabinet többi tagja is, kiknek most látszik nyílni szemük. Informatióra ez szolgáljon bizalmas közleményben.

A pénzügyi viszonyok keveset javulnak, — meddig fog tartani, — meglátjuk.

Félévi mérlegünk¹ a legnagyobb óvatosság mellett, mely miatt vagy 300.000 forint leíratott,¹ (a minnek nagy része ma már vissza folyik) az 5% kamaton felüli tiszta hasznot mutat. Tekintettel a nagy crisisre és arra, hogy a nagy intézetek közül csak a Credit Anstalt és mi megyünk ki tőkeveszteség nélkül a crisisből, a helyzet kielégítő. Elég szomorú, hogy az igazgatóság ez időbeli nagy gondja és bajai után ezt az eredményt még jónak kell jelenteni.

2.

Berlin, 1873 október 14.

Weninger Vince Csengery Antalnak.

Kedves Barátom!

Az előleg-kölcsön, 4 millió tallér összegben, ma délben megkötetett, nagy küzdelmek után és állíthatom, hogy ha Hansemannal² nem vagyok oly jó viszonyban, a dolog nem megy, mert itt a kis magyar Hitelbanknak több hitele van, mint a nagy magyar állam pénzügyi kormányzatának.

Igen szomorú, hogy így állunk, de tény, sok keserű megjegyzést kelle hallanom a pénzügyi körben, a melyben mozgok. Ez a pénzügyi kör pedig a német birodalomra nézve irányadó, mert ehhez tartoznak nem csak a Rothschild-házak, hanem maga a Seehandlung is. Ennek egyik tanácsosa monda: „Stauen Sie nicht, wenn der Ungarische Staat seinen Credit verloren hat, denn

¹ A Magyar Általános Hitelbanknál.

² Hansemann Adolf a berlini Discontó Gesellschaft igazgatója.

eine Regierung, welche Staatsanlehen mit Leuten abschliesst, die wenn die Subscription nicht gelingt, ihren Verpflichtungen nur so nachkommen kann, dass sie die nicht begebenen Obligationen verzetzen muss, — eine solche Regierung zeigt, dass sie in Staatsfinanzen nichts versteht.” Olvastam a frankfurti Rothschild egy levelét, a melyben mondja, hogy a magyar állam teljesen elveszte hitelét, mert a publikum a magyar pénzügyi kezelés folytán tetemes összegeket veszített.

Száz millióval nem lehet azt jóvá tenni, a mit Károly a szédelgők közbenjárásával ártott az országnak! Egy itteni notabilitás mondta: „Hörn Sie mal, was Ihr Finanzminister über die Ursachen seiner Misère sagt, sind faule Fische, denn im Juni—Juli hat er die Steuer, welche nach der Ernte eingehen, noch nicht erwarten können und hatte doch schon seine Effecten verzetzen müssen.”

Sehogy sem akarták a kincstári utalványokat, melyek hat óra szólanak és el nem adható, nem cotirozott papírokat képeznek, biztosítékul elfogadni és még sem volt más, mit kínálhattam volna! Itt is többet végezhetni a fehér, mint a zöld asztalnál és egy estély Hansemann-nál végre utat tört, de mily áron! Ugyanazon feltételek alatt, mint a Credit Anstalttal az 5 millió előleg köttetett! Szép egy missió volt ez, valóban sem K. sem T. meg nem érdemlik, hogy mit kell vesződni miattuk! Csak hallanák, mint szólanak róluk a komoly emberek. „Bei Ihnen müssen bald andere Herren zu den Staatswirtschaftlichen Angelegenheiten kommen, sonst ist es mit dem Lande aus”, — így nyilatkozott Hansemann. — Minden Tonartban hallottam keserű dolgokat magyar fülnek. — Ily viszonyok közt eszközöljön ki az ember nagy kölcsönt, kedvező feltételek mellett.

Camp hausen¹ holnap reggel jön, Hansemann azonnal fog vele szólni. H-nak itt oly állása van, mint Wodianernek Bécsben, azaz legnagyobb befolyása a nagy pénzügyi körben. A frankfurti Rothschild tegnapi levelében mondja: „Was und wie Sie gut halten, werde ich thun, verfügen sie über mein Haus.” Teszek is szépet Hansemann-nak. — Holnapután megyünk Londonba, adja Isten, hogy ez útról eredménnyel térjünk vissza.

Ghyczy Kálmán a pénzügyi helyzet e szomorú körülményeit ismerve, a balközéppárt 1873 november 7-én tartott értekezletén kijelentette, hogy miután véleménye szerint az országot a fenyegető veszélytől csak a Deák-párt és a balközéppárt méltányos elvi kiegyezése mentheti meg, a balközéppártnak le kell mondania közjogi ellenzéki álláspontjáról és el kell fogadnia a 67-iki kiegyezést. Ez lévén meggyőződése, lelkiismeretét csak azzal tudja megnyugtadni, ha az 1867-iki kiegyezést minden fenntartás nélkül elfogadja. Ghyczy nyilatkozatára a balközéppárt *Tisza Kálmán* indítványára

¹ Camphausen. Ottó porosz pénzügyminiszter.

az alábbi határozatot hozta: „A párt károsnak tartja az országra nézve a jelenlegi minisztérium lételét, igyekezni fog annak véget vetni. Minthogy azonban egymaga, mint kisebbség, nem idézheti azt elő, kész közreműködni más pártokkal is; s ha ennek folytán a minisztérium megbukik s az országos érdekek parancsolólag követelik egy koalicionális minisztérium létesítését, a balközép köteletségének ismeri az ebbeni részvételre való felhívást elfogadni, magától értetődően, hogy erre nem kívánatnék elveik feladása s biztosítékot nyernének elveik érvényesítésére.”

A határozat vétele után Ghyczy értesítette a pártot, hogy nem tudja azt összeegyeztetni meggyőződésével, amely szerint a súlyos veszélyeket, melyek a haza jólétét és államiságát már a közel jövőben fenyegetik, egyedül a két párt közötti méltányos elvi kiegyezés előzheti meg. Minthogy erre a párt nem hajlandó, abból kilép és képviselői állásáról is lemond. Ghyczy lemondása után november 12-én kimerítő jelentést intézett választóíhoz, melyben részletesen indokolta, miért volt tagja a balközéppártnak a kiegyezés alatt és után, mi okból lépett ki most a pártból és mondott le képviselői állásáról. Meggyőződött, hogy a pártküzdelem nem előnyös a hazára, a reformokra, a belállapotok megszilárdítására s az államháztartás rendezésére. A közjogi viták által felidézett lázas rohamokat a haza beteg teste nem tudja kiállani; ismerteti az ország szomorú pénzügyi helyzetét, melynek következtében az az eshetőség is beállhat, hogy az állam elvállalt kötelezettségének teljesítésére nem lesz képes. A balközéppárt elvetette november 7-iki határozatával azon indítványát, hogy a párt mondjon le közjogi ellenzéki álláspontjáról.¹

Ezután írta Ghyczy Csengeryhez alább következő levelét. Csengery válaszát a hátrahagyott iratok között talált fogalmazvány alapján tesszük közzé.

1.

Kisigmánd, 1873 november 15.

Ghyczy Kálmán Csengery Antalnak.

Igen tisztelt Barátom!

Azok közé tartozol, kiket leginkább tisztellek a világon; mind ezért tehát, mind pedig azok után is, a mikről a múlt nyáron, sőt most legközelebb is szólottam veled, köteletségemnek tartom írni neked, egészen bizalmasan képviselői állásomról történt lemondásom okairól, mert épen előtted óhajtanék tisztán állani s e köteletséget csak azért teljesítem némileg elkésve most, mert a napokban választóimhoz intézett jelentésem fogalmazásával és itt igen bajos kinyomtatásával voltam elfoglalva.

A jelentést egész terjedelmében közli az Ellenőr 1873 nov. 16-iki száma,

Tudod, hogy hosszabb idő óta, attól fogva, mióta közelebről felismervén az országnak veszélyes állapotát, s annak okairól és elhárításuk módjairól bővebben gondolkozom, óhajtottam megszüntetni a két fő országos párt között fennálló küzdelmet és e végett, ha talán ezt eddig határozottan nem fejeztem is ki, óhajtottam megszüntetni a két pártot leginkább elválasztó úgynevezett közjogi vitát; e célra volt, mintegy első lépésül irányozva, azon nyilatkozatom is, melyet m. é. szept. 7-én a baloldali körben tettem.

Ezen nyilatkozatom eredménye nem volt biztató, s mivel állásom is a pártban, melynek irányát nem osztottam, naponként nehezebb lett, már a télen elhatároztam magamban, hogy kilépek a pártból, — s mivel az ellen, abban eddig elfoglalt állásomnál fogva nem küzdhetek ildomosán, — az országgyűlésből is.

F. é. július első és második napján kijelentettem ezen szándékomat értekezletünkben s erre oly scena támadott, melyet nem vártam; le sem írhatok; mindnyájan, igen jelentékeny tagtársaink, s azok is, kik határozottan a szélső bal felé hajlanak, indulatosan, s valóban érzékenyen megilletődve kértek, hogy ezt ne tegyem, ne tegyem a pártnak e kárt.

Ezen nem várt eset ismét azon reményre bátorított, hogy van hajlam barátaimban politikai irányuk megváltoztatására és így sikeres lehet még az én igyekezetem és ennél fogva szólottam veled egy pár nappal később városligeti nyaralódban.

Csernátony fellépése, mely egészen saját tette, reményemet méginkább öregbítette¹ s a sikert nem tartottam lehetetlennek, de hangsúlyoztam mindig előtted, hogy az Tisza Kálmántól függ, s azért kértelek, hogy hassál, ha alkalmad lesz, főképen ő reá.

November legelején találkoztam Pesten Tiszával, s néhány más barátaimmal, bekövetkezettnek véltem annak idejét, hogy „de summa rei” nyíltan és határozottan szóljak. Megmondottam azért Tiszának, s későbbben néhány másnak is, hogy nézetem szerint az országnak jelen állapota, ha azt végveszélybe dönteni nem akarjuk, a közjogi kérdések további szorgalmazását nem tűri meg és én elkerülhetetlennek tartom megszüntetni azt, hálát adandván Istennek, ha a Hazát a mostani alapon is megtarthatjuk.

Tisza nem osztotta véleményemet, de mivel beszélgetésünk

¹ Csernátony Lajos balközéppárti képviselő 1873 júliu folyamán az Ellenőrben egy cikksorozatban a szélsőbaloldallal szemben azt fejtegette, hogy nagy tévedés azt állítani, miszerint a baloldal csak az 1867-iki kiegyezési törvények megszüntetése után léphet kormányra. Ezeket a törvényeket a baloldal nem szavazta ugyan meg, de míg fennállanak, el kell ismerni kötelező erejüket. Egyrészik nemzetközi szerződés jellegével bír, egyoldalúlag meg sem változtatható. Magyarország anyagi létele a legnagyobb veszélyben van, azon kell segíteni. A Deák-párt zöme és a balközéppárt közt vannak érintkezési pontok egyes nagy kérdésekben. A baloldalnak, hogy a kormányt vállalhassa, el kell ismerni a fennálló alapot, nem szükséges követelni közjogi programjának összességét, elég, ha elvei feladása nélkül, annak egy részét rögtön megvalósíthatja.

egészen bizalmas volt, nyilatkozatáról csak annyit írhatok, hogy általa jogosítva érzem magamat, úgy értelmezni a baloldali körnek f. hó 7-én megállapított nyilatkozatát, a mint azt választóimhoz intézett jelentésében értelmezem.

Így nyilatkozván több barátaim is, azt hiszem, hogy ez most a kör döntő befolyású tagjainak, s tagjai legnagyobb részének véleménye; változhatik az időjárával jobb irányban, de a f. hó 7-én hozott párthatározat az említett értelemben mindig magyarázható lesz.

Elérkeztem e szerint a választó útra. Ha elfogadván, magamévá teszem a nyilatkozatot, ez újabb ünnepélyes cselekvény után megkötött kezekkel állok szemben azokkal, kik az említett értelemben mindig magyarázhatják, s oly irányt kell követnem, melyet nem helyeslek.

Attól, hogy a körben érvényesítsem nézeteimet, nem várhatok eredményt, mert ott, tudtomra, igen kevesen vannak, kik ha osztják is talán azokat, ezt tisztán kimondani készek legyenek, más valamely kétértelmű határozat pedig, melyhez valamivel több tagnak hozzájárulása lett volna remélhető, többet ártott, mint használt volna a közügynek. Arra határoztam tehát magamat, hogy most már csakugyan kilépek a pártból és az országgyűlésből és választóimhoz intézendő köteles jelentésében szívem szerint elmondom nézeteimet, s ezzel egyrészt helyre hozom azt a hibát, melyet azáltal követtem el, hogy a párttal együttes működéssel azon véleményre adtam okot, hogy annak eljárását én is helyeslem. Más részről pedig, ha sikerül jelentésem fogalmazása, a baloldalnak az országban itt-ott létező higgadtabb elemeit a Haza állapotának némi megfontolására talán mégis fogom ébreszteni; s ez ha nem is most, utóbb mégis hasznára lehet a közügynek.

Sikerült-e jelentésem fogalmazása? Lesz-e általában, s mi következése? Nem tudom, de én másképen nem cselekedhettem, mert lelki megnyugvást csak ez úton érhettem el.

Isten veled! Tartsd meg a közpályáról lelépése után is nagybecsű emlékezetedben

tisztelő barátodat

Ghyczy Kálmánt.

2.

Budapest, 1873 november 23.

Csengery Antal Ghyczy Kálmánnak.

Tisztelt Barátom!

Bocsáss meg, hogy folyó hó 15-én kelt nagybecsű soraidra, melyeket oly nagy érdekléssel olvastam, csak most válaszolok.

Mióta az országgyűlés megnyílt, folytonos izgatottságban élek. Hasztalan vártam egy nyugalmas percre, hogy becses soraidra

válaszolhassak. A kormány előterjesztése a kölcsönügyben feltárta a helyzetet; s a helyzet válságos volta mindenkit megdöbbentett. Könnyelműek vagyunk a jó napokban, s ha rosszra fordulnak a dolgok, senki sem esik hamarabb kétségbe. Hiába, ez már természetünk! S a rossz napokban aztán egymás hajába kapunk. Minden rossz szenvedély fűket ereszt, minden ambíció előtérbe lép. Mindenért a kormányt vádoljuk. Elég vád is érheti. De nekünk bűnbak kell azért is, a miért saját mellünket kellene vernünk. Mint Izrael népének hajdan, mely a bűnbak szarvai közzé kötötte a nemzet minden bűnét, s kiverte azt a pusztákra. Pedig édes Barátom, hidd meg, minden nemzetnek olyan kormánya van, a minőt érdemel. Olyan, mint maga. A képviselő a nemzet kicsinyben, s a parlamenti kormány ennek hasonmása. Nem védem én a kormányt. Tudod, hogy kezdettől fogva senkinek sem volt több panasza kormányfőnk ellen. De mikor az egészségtelen pártviszonyok közt minden kormányváltozás alkotmányválsággal, az alap felforgatásával fenyegetett, a melyet oly nehezen vívtunk ki, elnémultam — és szavaztam azokkal, a kik mindennel meg voltak elégedve, vagy félre vonultam a szavazás elől. De ma, midőn azok rajonganak, azok szórják leginkább a követ a kormányra, a kik eddig mindennel meg voltak elégedve, bosszúság tölt el és önkéntelenül is kedvet érek a támadások ellen védelmére kelni! Szegény Deák, még csak beteg, de az aggasztó hírek egészsége felől; s távolléte a párt értekezleteitől, máris fölbátorítják a párt békétlen elemeit. E békétlenség többeknél a 49-iki rendszer elvetésénél, másoknál Deák vallásügyi beszéde óta, sokaknál a volt kormányelnök bukásától datálják. Újabban az erdőconsortium emberei alakultak külön duzzogó töreklekkő a pártban. Egy pár volt miniszter is szítja az elégületlenséget. Politikai ellenszenv, személyes bosszú, sértett hiúság, üzéri érdekek: íme a nagy eszmék, a nagy elvek, a melyek körül külföldi párttörödékek csoportosulnak. S még a consortium emberei intéznek kérdést a házhoz az incompatibilitas ügyében.¹ Nem tudom lesz-e elég erő a többségben, annyi magánérdek ellenében úgy felelni e kérdésre, a mint a parlament függetlensége kívánja. Hasztalan minden kormányváltozás, ha a képviselő erkölcsisége színvonalát nem emeljük. Én, a ki a kötelességek összeütközése esetében mindig a nagyobb kötelesség parancsát követelem, szükségesnek hívén jó példával menni elő. Midőn a Hitelbankkal szerződött az állam, lemondottam a kormánytanácsosi állomásról az intézetnél. Lesz-e

¹ Bujanovics Sándor terjesztett a képviselőház elé indítványt az incompatibilitási törvény behozatala ügyében, mely előtt pár nappal mondtak le báró Sennyey Pál és Csengery Antal a Hitelbanknál. Az „Ellenőr” 1873 november 19. száma az indítványt vezércikkben méltatván a következő megjegyzést teszi: „Míg a törvény megalkottatik ott van Csengery és báró Sennyey képviselők példája, a kik minden írott szabály és törvény nélkül hajolnak meg az erkölcsi útmutató, a közvélemény és a parlamenti függetlenség előtt.”

példámnak egyéb eredménye, minthogy magamat és családomat jövedelmem egy részétől megfosztottam? Sikerül-e diadalra emelnünk az elvet? Nem tudom: de én mindenkor fogom hirdetni, hogy a nemzet nem azért küldi a parlamentbe képviselőit, hogy a kormánnyal üzleteket kössenek, hanem hogy ellenőrizzék azt. Míg képviselők járnak vasúti engedélyek után, míg képviselők szorgalmazzák, mint bankok küldöttei, a kormányférfiaknál üzletek kötését: mindig ismétlődnek a politikai concessióképen osztott vasutak s az erdőüzleti consortiumok botrányai. Nem lehet községi, nem lehet megyei képviselő, a ki a községgel, a ki a megyével szerződési viszonyban áll. Épen az én kezdeményezésemre mondta ki ezt a törvényhozás.¹ Nem képtelen dolog-e a köteleességek összeütközése lehetőségét épen ott engedni meg, a hol a magánérdekek a legfontosabb, az állami érdekekkel jöhetnek összeütközésbe?

De mi köze mindennek a válasszal, a mit nagybecsű soraidra vársz? — Képet ad arról, a mi a Deák-pártban forr, mióta körükből távoztál. Indokolja a kedélyállapotot, melyet soraim kezdetén érintettem. Súlyos napokat éltem át a kölcsönügyi tárgyalás vezetésével is a pénzügyi bizottságban. A pártban is ki kellett lépnem, Deák kérelmére, elvonultságomból.² A bomlás jeleit látom körülöttem, az új alakulás elemei nélkül. Csak az ellenzék rövid látású része örvend, látva e bomlást. Azt hiszi, azzal a kétértelmű nyilatkozattal, melyet clubbjá közelebb tett, ő az örökös. Nem látja, mily fölemelt fővel jár az a töredék, mely Sennyeyvel, nem pénzügyi politikánk, hanem a rendszer bukását hirdeti.

Nincsen-e köze mindennek a válasszal, a mit nagybecsű

¹ A köztörvényhatóságok rendezéséről szóló 1870. XLIT. t.-c.-ben Csengery indítványára mondatott ki a 20. §-ban, hogy „bizottsági tag egyáltalában nem lehet, a ki a törvényhatóság közjavaldalmait bérli, vagy a törvényhatósággal más számadási viszonyban áll”, a 46. §-ban, hogy „egy bizottsági tag sem vehet részt oly tanácskozásokban, amelyekben közvetlenül érdekelve van”.

² Csengery rendkívül sokoldalú elfoglaltsága következtében, kis szabadidejét családja körében, otthon kívánta eltölteni. Ez okból nem szívesen vett részt társadalmi összejövetelekben és a Deák-kört is csak kivételes alkalmakkor kereste fel. Ennélfogva nagy feltűnést keltett, a, mikor 1873-ban, a betegeskedő Deák kérésének engedve, aktív részt kezdett venni a kör tanácskozásaiban. Az „Ellenőr” 1873 november 19-én a Deák-párt november 18-án tartott értekezletéről írva, ahol Simonyi Ernő bankügyi indítványa tárgyalatott, kiemeli, hogy „Deák nem volt jelen, de részt vett az értekezleten Csengery Antal, ki a körben már néhány éve nem volt és az értekezlet legfeszültebb figyelme között szólt föl”. A Szlávy minisztérium első lemondása alkalmával a november 30-án tartott pártértekezleten Csengery tartotta azt a beszédet, melynek következtében a kormány lemondását visszavonta. (Megjelent e beszéd Csengery Antal „Összegyűjtött munkái” IV. k. 336. l.) Csengery e szerepléséről írta az „Ellenőr” december 2-án a következőket: „Míg Deák egészséges volt és Csengery hallgatott, mindig az volt a hír, hogy az öreg úr mindent Csengery tanácsára tesz, most pedig, a mikor Deák beteg és Csengery beszélni kezd, az a hír jön, hogy Csengery mindent az öreg úr tanácsára tesz.”

soraidra kell adnom? Nem igazol-e mindez, hogy helyesen fogtad fel a helyzetet? Nem igazolja-e, hogy a mit kezdettél, nagyon idején volt?

A párt emberei, a melyből kiléptél, vádolnak, hogy nem értettek meg őket. Hiszen, mondák nekem is, ők nagy lépéssel közeledtek álláspontodhoz. Fájdalom, viszonzám, ők nem értettek meg Téged, tisztelt Barátom. Nem értenek most sem. Avagy különben *meddő* ellenzésre szorítkoznának-e, a midőn, mint igazán mondd, külellenség támadásánál nem kisebb veszély fenyeget: midőn arról van szó, hogy az állam elvállalt kötelezettségeit teljesíteni képessé tétessék; arról, hogy nem a *jelen* kormány, hanem általában *magyar* kormány lehessen, oly kormány, mely a korona tanácsában s nemzetközi egyezkedéseiben egyaránt kellő súllyal legyen képes föllépni, s az államiságunkat megdöntéssel fenyegető ármányok ellenében kellő erőt legyen képes kifejteni. Mondják, súlyos a kölcsön. Kétségtelenül, olyan súlyos, mint a^r/ idők. De ha nincs más kibontakozás. Ha nincs más lehetőség. Es mikor oly nagy dolgok forognak a kockán, a miket érintek.

Sajátságos dolog, de úgy van. A párt emberei, a kikhez szólottál, kevésbé értettek meg, mint a Deák-párt jobbjai. Fájdalom, hogy itt is csak a jobbak. A többiek, azok a különféle töredékek, a melyekről szoltam, örülnek az ellenzésnek, minden időben és minden ellenzéshez csatlakoznak, mely a létező kormányt megbuktatja, semmit sem törődve azzal, ki jő utána. A szenvedély egyedüli tanácsadójuk, nem a hon érdeke. Jobban gyűlölik, a kiket elleneiknek tartanak, mint szeretik hazájukat.

Csüggesztő helyzet, de azért nem szabad kétségbe esnünk. Szavaid sem hullottak sziklákra. Nyilatkozatod több mint egyéni szózat: program, mely gondolkodásra hív föl, pártkülönbség nélkül. Meg fognak érteni, megértenek a jobbak hazaszerte.

Adja Isten, hogy mindenekeelőtt választóid értsenek meg!

Mindenki tudja, mindenki érzi, de én mindenek fölött tudom és érzem, mit vesztett Benned az országgyűlés. Engedd remélnünk, ha választóid csakugyan megértenek, hogy e veszteség mielőbb pótolva lesz.¹ Engedd azt remélni mindenek fölött

igen tisztelő barátodnak
Csengery Antalnak.

¹ Ghyczy Komáromban 1873 december 7-én egyhangúlag újból megválasztatott.

3.

Kisigmánd, 1873 november 25.
Ghyczy Kálmán Csengery Antalnak.

Igen tisztelt Barátom!

Becsés leveledet a tegnapi postával nagy örömmel vettem. Szomorú az országgyűlés, az ország képe, melyet abban festesz; tudom, elismerem, hogy igen nehéz napjaid voltak legközelebb és nehezek várnak jövőben, de én mindezekről nem akarok ez alkalommal írni; én csak köszönetemet akarom kifejezni a megnyugvásért, melyet leveledből annál fogva merítettem, hogy az, a mit tettem, a te rosszalásoddal nem találkozott és kérni akartalak, hogy miután választóimnak eddig egyhangú nyilatkozata folytán valószínűleg vissza menendek az országgyűlésre, engedd meg hogy ott, kétségen kívül nehézzé alakulandó új állásomban, bölcs tanácsodat ismét és folyvást igénybe vehessem, nagybecsű szíves barátságodba továbbá is ajánlva, maradva most és mindig

tisztelő barátod
Ghyczy Kálmán.

XIII.

A FÚZIÓ TÖRTÉNETÉHEZ.

Csengery Antal, akit Deák Ferenchez a tisztelet, ragaszkodás s a, legőszintébb barátság kötelékei csatoltak, egyike volt azoknak, akik a balközéppárttal való együttműködés eszméjét fölvetették, utóbb pedig a fúzió létrejövele érdekében közreműködtek. Meggyőződése szerint Magyarországot válságos helyzetéből csak erős, egészséges és tekintélyes párt által támogatott kormány mentheti ki. A Deák-pártban, melyben mindazon elemek helyet foglaltak, kiket a kiegyezés létrehozásának érdeke összehozott, kezdettől fogva hiányzott az egység, a kellő összetartás. Már 1869-ben szükségesnek látta Deák arra figyelmeztetni a párt tagjait, hogy „vessék magukat alá a pártfegyelemnek, mert a nélkül feloszlik a párt, a kormány válságba szoríttatik és a haza bizonytalan sorsnak néz, elébe”.¹ A párt szabadelvű és konzervatív elemei között mindjobbán kiélesedő ellentétek keletkeztek. E különböző elemek közt, mint Csengery megjegyzi, a reformkérdésekben csak folytonos tranzakciók közt volt lehetséges előrehaladni, s ennél fogva a haladás lassabban történt, mint azt az ország érdeke kívánta; az alkotásokban hiányzott olykor az egység, s a kellő összhangzat.² Lónyay bukása után az elvi differenciákhoz személyes ellentétek is csatlakoztak. Lónyay nagyszámú személyes hívei, lekötöleztettjei, nem tudták megbocsátani a pártnak, hogy vezérüket oly könnyen elejtette, s külön frakciót alakítva, gyűlöléssel teljes aknamunkát folytattak azok ellen, kiket a bukásért vádoltak. A pártban a bomlási processzus még inkább előhaladt, amint Deák elkezdett betegeskedni, s hiányzott az a tekintély, amely a válságos j3ercekben az -ígJSeget qly gyakran .helyreállította. — Csengery Antal 1873 november 30-án a Deák-párt éitekezletén figyelmeztette a pártot, hogyha különböző elemei nem tartanak össze, ha a párt nem követ el mindent a fenyegető válság elhárítására, példát fog mutatni a világnak, hogy juthat tönkre egy nagy többséggel rendelkező párt elhetetlensége és meghasonlása miatt a parlamentárizmns. Ez alkalommal jelentette ki azt is, hogy gyökeres orvoslást csak a pártviszonyok javulásától vár, mely lehetővé teszi, hogy a parlament pártjai nem

¹ *Kónyi Manó*: „Deák Ferenc beszédei.” Budapest, 1898. VI. k. 164 l.

- Csengery Antal: *Összegyűjtött munkái*. Budapest, 1884. IV. k. 387. l.

közjogi, hanem elvi programok alapján alakuljanak, amihez nem szükség, hogy elveikről teljesen lemondjanak, elég, ha politikájukat változtatják, ha félretéve azon kérdéseket, melyekben nem értenek egyet, egyesülnek azon nagy feladatok megoldására, melyek sikeres megoldása csak egyesült erővel várható.¹

A Deák-párt és a balközéppárt egyesülésének legnagyobb akadálya a balközéppártnak a kiegyezéssel szemben elfoglalt intranzingens álláspontja volt, melyet Csengery az 1869 —1872 országgyűlés működéséről szóló beszámolójában következőképpen jellemez: „Ha nem történt elég, vagy nem egészen úgy történt «minden, mint kellett volna, részben azt a közjogi ellenzést okozzuk, mely annyi időt elvett a reformkérdésektől, a mely nem engedi, hogy a pártok reformkérdések körül csoportosuljanak, megnehezíti a kérdések előkészítését s a közvetítést az eltérő vélemények között, s minden ministerválságot alkotmányos válság színében tüntetvén föl, lehetővé teszi a parlamenti kormányzás megszilárdítását”.²

A kiegyezés kérdése hiúsította meg a koalíciót 1874-ben, amikor Tisza Kálmán csak azzal a kikötéssel akart a kormányba belépni, ha működési szabadságát a kiegyezési törvények megváltoztatására fenntarthatja. Az ellenzék hazafias elemei azonban aggodalommal látták az ország fokozatosan súlyosbodó pénzügyi helyzetét és a fenyegető válságot. Tisza Kálmán végre 1875 újév napján kijelentette a balközéppárt tagjai előtt, hogy a pénzügyek rendezése, a megrendült hitel helyreállítása érdekében a pártok közt fennálló ellentétek megszüntetésével vállvetve kell közreműködni. 1875 február 3-án pedig az országgyűlésen nyilatkozta kr, hogy a fennforgó égető kérdésekkel szemben az 1867-iki kiegyezési törvények megváltoztatását háttérbe kell szorítani, nehogy elpusztuljon az ország. Ha az ország közgazdaságilag nem rendeztetik, nem lesz megtartható a közösügyi alap; ha azonban ez elenyészik, nem úgy fog megváltozni, amint ők akarják, hanem amint senki sem kívánja.

Tiszának ez a történeti nevezetességű beszéde képezte kiindulópontját azoknak a tárgyalásoknak, amelyeknek történetét Csengery a „*Fusio történetéhez*” cím alatt megírta.

1875 február 6-án a miniszterekkel tartott értekezletben körülbelül a következőket mondottam:

Nem kormányválság, hanem valóságos parlamenti válság van megindítva. Az ellenzék fölhangy a közjogi kérdésekkel, a parlamenti pártok új elvi alapon szervezése lehetővé van téve. Fog-e sikerülni, amit annyian óhajtanak hazafiságból, annyian személyes ambícióból, még biztosan nem lehet tudni; de se a kormány, se a Deák-párt

¹ Csengery Antal: Összegyűjtött munkái. Budapest, 1884. IV. k. 337-342 l.

² Csengery Antal: Összegyűjtött munkái. IV. k. 334 l.

nem veheti magára a felelősséget, hogy a nagy föladatot ő hiúsította meg. Részemről a helyzetet mielőbb tisztázandónak tartom. Lehetetlen pénzügyeink rendezésének tárgyalását folytatni, midőn a rendezés úgyszólván mellékkérdéssé lett. Az ellenzék türelmetlen dühvel tartana hajtóvadászatot a részletes tárgyalásnál az egyes ministerek ellen, minden kérdésnél fölvetve a bizalmatlansági szavazatot s támogatnák őt minden alkalommal mindazon elemek, a melyek a váltságához, akár hazafiságból, akár ambícióból nagy reményeket kötnek.

Ily körülmények közt folytatni a tárgyalásokat lehetetlen.

Minél előbb tisztázni kell a helyzetet.

A kormány ezt azáltal véli teendőnek, hogy a fedezet kérdésénél fölveti a bizalmatlansági kérdést. Hadd buktassa meg őket a többség!

Nézetem szerint ez igen helytelen dolog.¹

A kormány a nemzet hálájára tette magát méltóvá, a midőn senki sem vállalkozván kormányalkotásra, úgyszólván a parlamentarismust mentette meg.² De miért állott elő e kormány? Azért, mert nem sikerült az, a minek létesülésére ma kétségtelenül több kilátás lehet. Lehet-e ez átalakulást e kormánynak akadályozni? Szabad-e e kormánynak azon alternatívát állítani a Deák-párt elé, hogy vagy szavazzák le, bizalmatlanságot fejezve ki irányában, vagy a bizalom megszavazásával akadályozzák meg azt az alakulást, a melyhez annyian annyi reményt kötnek.

S mi történik egyik vagy másik esetben?

Ha többség alakul valamikép a bizalmi szavazásnál: bírja-e e többség, bírja-e oly kérdésekben is, a melyekben a horvátok nem szavazhatnak, a szászok és a sértett fractiók meg ellene szavaznak, hosszas időre biztosítani a kormány életét?

Ha pedig a bizalmatlansági szavazat, a melyet az ellenzék vet föl, meggy keresztül: nem úgy tűnik-e föl, hogy a Deák-párt az, a mely leszavaztatott, nem csupán a kormány? S ekkor ő felsége kénytelen egyenesen az ellenzék vezérét bízni meg kormányalakítással, a parlamentáris fogalmak szerint; a Deák-párt az átalakulásnál kellő súlyt nem gyakorolhat.

S aztán hátha az átalakulás, melyhez annyi reményt kötnek, még nem sikerül?

Mi történnék akkor?

Új kormány nem jöhetne létre; másnak alakítása ugyanazon nehézségeken törnék meg, a melyek a jelen kormány alakítását oly nehézvé tették. Vissza menni a kormányra, mely leszavaztatott, nem volna lehetséges.

¹ Oláh Gyula tévesen azt írja a „Fusio történetében” (291. lap), hogy Tisza beszéde után „Csengery figyelmeztette Bittót, hogy a kormánynak módot kell keresni, hogy a bizalmi kérdést fölvesse”.

² 1874 márciusban, Szlávay lemondása után Bittó István vállalkozott kormányalakításra, amikor a coalitio iránti tárgyalások meghiúsultak.

A bizalmatlansági szavazat e szerint a Deák-párti kormánynak háta mögött úgyszólván a hidat égetné el.

Az a helyes politika, mely minden esélyt, minden lehetőséget számba vesz.

Ezeknél fogva én a következőkben foglalom össze nézetemet:

A helyzet mielőbb tisztázandó.

A válságot a kormány vesse föl, jelét adva, hogy a parlamenti válság lefolyásának nem akar útjába állani.

A válság a költségvetés általános megszavazása után vetendő föl, a részletes tárgyalások fölfüggesztésével.

Az általános megszavazás szükséges a párt életerejének constatalására. Az ellenkező abdicatio volna.

S az általános megszavazáshoz a párt minden árnyalatai járulhatnak. Azok is, a kik a jelen kormányt föltétlenül támogatják; azok is, a kik más politikát sürgetnek. Bármely politika jussán kormányra, lehetetlen annak néhány nap alatt a jelen budgetben kifejezést adni.

Az értekezlet helyeselte e nézeteket. Elfogadták a ministerek is. S a miniszterelnök értesítvén azokról ő Felségét, ő is helyeselte az eljárási módot.¹

1875 február 18-án hozzám jött *Bittó* miniszterelnök s monda, hogy Tisza Kálmán nyilatkozata a közjogi nehézségeket illetőleg megnyugtatta ő Felségét. Most arról van szó, a belügyeket illetőleg nem forognak-e fenn legyőzhetlen akadályok a balközép és a Deák-párt egyesülésének. Ez iránt ő Felsége a balközép néhány tagja és a Deák-párt egy pár tagja közt folytatandó értekezésből kíván meggyőződést szerezni. A Deák-párt részéről ő Felsége határozott kívánatára szólít fel engem és Szlávyt a miniszterelnök, hozzátévén, hogy a Deák-párt elnöke, Grorove, lesz a harmadik, s a negyedik tag, Tisza különös kívánatára Széli Kálmán. En azonnal kiemeltem az értekezés nehézségét, mondtam különösen, hogy az egyértelmű volna miniszeri programm készítésével, a mibe a balközép vezére se megy bele, mi se mehetünk, nem levén ilyesmire felhatalmazva a párt

¹ A minisztertanácsban Csengery által indítványozott eljárási módot Bittó a Deák-párt február 7-én tartott értekezletén jelentette be, ahol Csengery, miután kérdésére a párt kinyilatkoztatta, hogy a miniszterelnök javaslatát elfogadja, annak részletes indokolásától elállott.

A költségvetést általánosságban február 11-én a Deák-párt tüntető egyértelműséggel nagy többséggel szavazta meg. A szavazás után Bittó megköszönte a kormánypártnak, hogy ezzel pénzügyi politikája helyességét igazolta. Ez neki elégtételül szolgál, azonban magasabb tekintetek a parlamenti formákhoz való ragaszkodást háttérbe szorítják. A pártok között Tisza beszéde következtében megváltozott helyzet az egymással küzdő pártok együttműködésére lehetőséget nyújt. Ennek érdekében a koronának előterjesztést tesz és a legfelsőbb elhatározás bekövetkezéséig az ülések felfüggesztését kéri. A képviselőház elfogadván az indítványt, Bittó Bécsbe utazott és beadta lemondását. A király Tiszát audienciára Bécsbe kérte s ezután tartatott meg Szlávnál a tanácskozás.

részéről. Bittó ismételve biztosított, hogy semmiféle program készítéséről nincsen szó, csupán oly bizalmas beszélgetésről, mely ő Felségének további elhatározására nézve irányadóul szolgálhat. Nem a párt, hanem ő Felsége megbízásából, csupán ő Felsége tájékozása végett történik ezen értekezés. Ilyen fölvilágosítás után kötelességemnek tartottam engedni a fölhevásnak, a mely ő Felsége nevében intéztetett hozzám, bármennyire ismertem a feladat nehézségeit.

Február 19-én délelőtt 11 órakor Szlávynak, ki beteg volt, szállásán Budán jöttünk össze; a Deákpártból négyen a fent nevezettek, a balközépből Tisza Kálmán, Péchy Tamás, báró Simonyi Lajos és Várady Gábor. Jelen volt, de az értekezésben nem vett részt, Bittó miniszterelnök is, hogy az értekezés lefolyásáról ő Felségét értesíthesse.

Mindenekelőtt a félreértések kikerülése végett mindkét részről megjegyeztük, hogy nem tekintjük magunkat azon pártok megbízottainak, a melyekhez tartozunk s már ennél fogva sem tartjuk feladatunknak, programot készíteni. Ez az ő Felsége által kinevezendő kormányelnök feladata lesz. A mi feladatunk, a miniszterelnök újabbán tett nyilatkozata szerint is, bizalmas értekezésben constátálni, nincsenek-e a belügyi kérdésekben olyan akadályok, melyek a két párt (a balközép és Deák-párt) egyesülését, előreláthatólag lehetetlenné teszik.

Ezen mindkét részről tett kijelentések után *Szlávy* előadta, hogy a belügyi kérdésekben nem tud olyat, a melyre nézve a két párt között nagyobb ellentétek forognának fenn, mint a Deák-párt árnyalatai közt. A bankkérdésre és a vámszövetségi ügyben Tisza olyan nyilatkozatokat tett, a melyek szintén nem képeznek ellenkező álláspontot a miénkkel. Első sorban ő is a nemzeti bankkal kíván tárgyalni s a vámszövetséget ő is óhajtja fenntartani, a szerződésnek különösen az indirect adókra vonatkozó részét velünk együtt módosítani törekedvén. Legközelebbi feladat az államháztartás rendezése, s különösen az 1875-iki hiány fedezése. Nem hiszi, hogy az eltérő nézetek e tárgyban is kiegyenlíthetők nem volnának.

Tisza szintén megjegyezte, hogy az ő tudtára sincsenek az ő pártja és a Deák-párt nézetei között oly ellenkezések, a melyek az egyesülést akadályozhatnák. Monda, hogy a törvényhatósági tisztviselőket ugyan választatni óhajtják ezentúl is, de a bírák választására nem akarnak visszamenni. A jegybankra nézve ismételte, a mit a képviselőházban mondott, hogy a nemzeti bankkal is egyezkedik, de önálló bankot óhajt. A deficit fedezésére nézve azonban a politikai morállal nem tartja megegyeztethetőnek, hogy pártja, mely az egyenes adók minden emelése ellen oly határozott állást foglalt el, ezen állást azonnal elhagyja, a mint kilátás mutatkozik, hogy tagjai kormányba lépjenek. Ezt ő Felségével is közölte. Annyiban eltért a képviselőházban mondott beszédétől, hogy az adóemelést akkor két-három évig nem tartotta lehetőnek, míg az

adózási képesség fejlesztésére intézkedések nem tétetnek. Most ismételve kijelenté, hogy csak ez évben, csak 1875-ben nem járulhat az ő pártja az egyenes adók emeléséhez, a jövő évben már igen. Az adófizetési képesség emelését illetőleg, elég, ha a jegybankügyben, s a vámügyi szerződésre nézve megindítatnak a tárgyalások.

Én, miután programkészítés egy alakítandó új kormány számára nem lehet feladatunk, nem véltem lehetőnek Szlávy és Tisza nyilatkozatai után, a belügyi kérdések pontonként tárgyalásába és megvitatásába bocsátkozni. A mint megindultak a beszélgetések azon határok közt, a melyek e beszélgetéseknek mindkét részről szabattak, mondám, nem tehetünk egyebet, mint constatálni, hogy a belügyi kérdésekre nézve, a melyek megoldása közelebb előttünk áll, tudunkra a két pártnak nincsenek oly megállapított nézetei, a melyek az egyesülés és együttműködés lehetőségét kizárnák, nincsenek közöttük ellenkezőbb irányok, mint magának a Deák-pártnak árnyalatai között. S a Deák-párt árnyalatai közt kifejtett súrlódások még sem a nézetkülönbségekre vihetők vissza. A vámügyre nézve megjegyzem, hogy — a mint beszédéből értettük — Tisza sem tartaná szerencsének ránk nézve a vámsorompót köztünk és Austria közt visszaállítani, s viszont mi nem kevésbé óhajtjuk, hogy a vámszövetségi egyesség érdekeinknek minél inkább megfelelő módon változtattassék meg. Főleg az indirect adókra nézve. Tisza is a nemzeti bankkal kíván mindenekelőtt egyezkedni, s mi nem kevésbé óhajtjuk, hogy azon intézet, mely a jegyforgalmat nálunk kezelni fogja, igazgatás tekintetében teljesen független legyen. Mindegyikünk igyekszik annyit vívni ki az ország érdekében, a, mennyi lehetséges. Nagyobb nehézséget látok a jelen pénzügyi politika körül mutatkozó eltérésekben. Ez iránt nyilatkozni bármely alakuló kormánynak első kötelessége lesz. S én miután a pénzügyi helyzet ma még súlyosabb, mint volt, midőn a fedezetről a kormány először nyilatkozott, lehetetlennek tartom már a jövő év kezdetén az állam fizetési képességét fenntartani adóemelés nélkül. Úgy vagyok meggyőződve, hogy ma már az az adóemelés sem elegendő, a melyet Ghyczy javasolt. Fájdalom, hitelünk használásához is kénytelenek leszünk folyamodni, a midőn e hitelt inkább emelnünk kellene, hogy 150 milliónyi fiorgó adósságunk conversióját annál előnyösebben használhassuk föl. De kétszeresen hibás pénzügyi politikának tartom a hitel használásához folyamodni, a midőn az állam áldozatkészségének jelét adni vonakodik. Ez áldozatkészség csak az adóemelésben mutatkozik. Elismerem fontosságát annak, a mit Tisza mondott a morál követelményeiről pártja irányában: de nem ismerhetem el, hogy az oly nagy fontosságú politikai tekintettel szemben, minő a pártok egyesülése, kizárna minden közeledést azon állásponthoz, melyet pénzügyi viszonyaink rendezése szempontjából, bármely kormánynak el kell fogadnia, ha már a

jövő év elején pénzügyi zavarba nem akarja dönteni az országot, s maga oly állapotba nem kíván jutni, a melyben a fentebb érintett fontos közgazdasági egyezkedéseket kilátással a sikerre meg sem kezdheti. Íme, mondám, ilyen súlyt helyezünk mi az adóemelésre; s mégis felajánljuk részünkről a compromissumot. Ezen compromissum állhat bármely más módozatában az adóemelésnek, ha nem tetszik az, a mit Ghyczy javasol s a mi az adóemelésnek legigazságosabb, mert adórendszerünk aránytalanságainak némi kiegyenlítésére törekvő módja, állhat a compromissum 1875-re az ajánlott 4% némi csökkentésében. Azonban megtalálni a módozatot a kinevezendő kormánynak lenne feladata. Részemről csak azt kérem ezen barátságos értekezésben mindkét részről constatalni, hogy az eltérő nézetek közt a hiány fedezési módjára nézve is lehetséges compromissum. Mi felajánljuk ennek íz előmozdítását részünkről s kérjük a másik részről is.

A miket én általánosságban mondtam, *Sæéll Kálmán* részletesebben fejtegette. Monda, hogy a 150 millió nettó bevétel akkor irányoztatott elő 1875-re, mikor még nem tudtuk, hogy az 1874-iki tényleges bevétel, a választási összeírás nyomása alatt is, csak 132 millióra ment. Monda, hogy ha a folyó évre ez alapon 8 millióval több bevételt számítunk is, vagyis 140 milliót: még mindig jóval alatta fog állani a tényleges bevétel az előirányzott 150 milliúnak. E szerint a valóságos deficit nem 25, hanem 30 millió is lesz, ha az új adónemekből 5 millió folya is be. Úgyde ezen összeg se foly be, miután azon adónemek megállapítása annyira késik. Már pedig az év elején 50—56 millió közötti összegnek kell rendelkezésünkre állani az év elején befolyó rendes bevételek pótlására, s ha ez évben már 30 milliót költünk el a kölcsönnek még rendelkezésünkre álló összegéből: csak 19 millió, s a keleti prioritásokból befolyandó 37 ½ millióval együtt is csak 22 ½ millió marad fenn az 1876 első felében teljesítendő fizetésekre 50—56 millió helyett. Oly csekély összeg ez a 22 ½ millió, mely az adóemelésből 2% jövedelmi adó mellett várható 5 millió felül még újabb kölcsön kötésére is kényszerít, ha azt akarjuk, hogy az állam fizetéseit függeszteni ne legyen kénytelen. S hogy folyamodjunk kölcsönhöz, midőn részünkről nem mutatunk készséget nagyobb teherviselésre? Azzal az állítással szemben, hogy további megtakarításokban keressük az egyik módot a hiány fedezésére, kettőt jegyzett meg Széli Kálmán. Először említette, hogy kiadásainknak még emelkedni kell 1,500.000 frt póthittel és a jelen költségvetésben törölt 500.000 frttal, mely összegek az összekötő vasúti hídhoz vezető vasútrész kiépítésére a kölcsönből még ez évben okvetlenül megszavazandók. Másodszor megjegyezte, hogy azon összeg, melyre utasítja báró Sennyey összes bel igazgatásunkat, t. i. be nem szállítható úgynevezett fix kiadásokon felül rendelkezésünkre fennmaradt összeg, az 1874-iki tényleges eredmények szerint csak 9 millió volt.

Ezen adatok mély benyomást látszottak tenni a balközép jelen volt tagjaira. Azonban a „politikai morál” kényszere alatt állván, lehetetlennek tartották *ez évben* — erre különös súlyt helyeztek — az adóemelést bármely módjába beleegyezniök.

Gorove úgy nyilatkozott, hogy oly nagy politikai ténynek, minő a pártok egyesülése, még sem szabad e sziklán is hajótörést szenvednie.

Talán, mondám, a mi nekünk nem sikerült, a kinevezendő miniszterelnök s az alakuló kormány fog találni módot e kérdésre nézve egyezményt hozni létre.

Meglehet, viszonzák; különösen *Simonyi*.

Vége abban egyeztünk meg, hogy e reménynek adjon kifejezést ő Felsége előtt a miniszterelnök. A kísérlet minden esetre megteendő.

A közjogi kérdésekre nézve megjegyzé *Tisza Kálmán*, hogy előttünk, a mi megnyugtatósunkra is, kijelenti, a miben ő Felsége is megnyugodott. Ez abból áll, hogy nézete szerint egy miniszternek semmi irányban nem szabad bárminő actiót megindítani a korona előleges beleegyezése nélkül.

Midőn *Tisza* párthíveivel együtt távozott, egyideig mi, Deák-pártiak, együtt maradtunk Szilváynál. Ekkor érkezett ő Felségétől egy távsürgöny *Bittó* miniszterelnökhöz, melyben kívánatát fejezi ki a fejedelem, hogy a pontozatok közé, melyek a mai értekezletben megállapítatnak, vétessék föl az *öt éves országgyűlés* is. *Tisza* — írja a sürgöny — ellenzi azt, de miután semmi alapos indokot felhozni nem tudott ellene, azt hiszi ő Felsége, hogy engedni fog, ha a másik részről rászorítatik.

E szerint, mondám, a mi feladatunk mégis némely program-pontozatok megállapítása lett volna.

Belátom, jegyzé meg *Bittó*, hogy azt nem tehetetek. E részben magamra vállalom, hogy ő Felségét teljesen megnyugtatom.

A mi az öt éves országgyűlést illeti, *Tisza*, a mai beszélgetések alatt csak mellesleg hozta föl, hogy e tárgyban pártját igen határozott nyilatkozat köti. A mi részünkről viszont megjegyeztetett, hogy erre nézve a Deák-pártban is eltérők a nézetek.¹

Február 25-én reggel jött hozzám *Br. Wenckheim Béla*. Bemutatta magát, mint „áldozatot”, kit ő Felsége ministerium alkotásával bízott meg. Monda, hogy a pénzügyi eltérések megvitatására *Tisza* fölkérte, tartson ma délután a két párt embereiből értekezletet. Erre ő mindenekelőtt engem hív meg. Említé, hogy *Széli Kálmánt*, kit pénzügyminiszternek óhajtana, *Gorovét*, *Horváth*

¹ Ő Felsége ekkor Budapestre jött a kormányválság elintézése céljából s itt több kihallgatást tartott, hogy magát kellőképp informáltassa. Csengery Antalt 1875 Február 12-én fogadta kihallgatáson, s tőle főleg abban az irányban óhajtott megnyugvást szerezni, hogy nem fenyegeti-e veszély a kiegyezési törvényeket az esetre, ha a balközéppárt a kormányzásban részt vesz. Utána *Gorovét* fogadta a király, akivel együtt az audiencia után *Bittót* keresték fel, akinél *Wenckheim* is részt vett a tanácskozásokban.

Lajost, Kerkapolyt már meghívta. Kérdezé, kiket hívjon még meg. En Pulszky Ferencet, kiről tudtam, hogy a fusiót minden áron óhajtja, s minden értekezésről azt hiszi, hogy a pártok egyesülésének kijátszására van irányozva, továbbá Wahrmannt említettem. Wenckheim ígérte, hogy ezeket is meghívja.

Az értekezés d. u. 5 órakor tartatott báró Wenckheim szállásán. Tisza heted magával jelent meg.¹ A Deák-párt részéről a fent nevezettek.

Miután *b. Wenckheim* előadta az értekezet feladatát, *Pulssky* szólalt föl először. Szokott modorában, mellyel a pénzügyi helyzet nehézségein könnyen túltette magát, elmondá, hogy a pártok egyesülése mindennél fontosabb, a pénzügyet majd rendezzi az alakuló kormány, mondjuk ki tehát, hogy a pénzügyi eltérések, melyekre nézve a Deák-pártból úgysis még csak egyesek nyilatkoztak a házban, nem képeznek semmi akadályt.

Némi eltérésekkel, különböző modorban, hasonló értelemben nyilatkoztak: *Wahrmann, Gorove, Kerkapoly*.

Tisza és párthívei ellenben kijelentették, hogy részükről, a kik oly hevesen küzdöttek tömegestől az adóemelés ellen, a politikai morállal nem tartják összeegyeztethetőnek adóemelés mellett nyilatkozni, mihelyt kilátás mutatkozik, hogy beléphetnek a ministeriumba. Emlegették különösen az elemi csapások által látogatott alföldet s a közel választásokat is. Egyesek, mint *Móricz Pál*, hozzám jöttek, suttogva mondák, hogy hiszen ők sem hiszik adóemelés nélkül rendezhetni pénzügyeinket, de azt most csak épen most nem tehetik, megteszik már az öszön, ha kell, pedig kelleni fog, azt elismerik.

Tisza sokkal óvatosabb volt első felszólalásában suttogó párt-híveinél. Alig ment tovább a házban tett nyilatkozatán. Monda, hogy a sorozatra nézve különbözünk. Először az adóképességet kell emelni, azután, ha kell, az adót emelni, de csak akkor, ha előbb végletekig megyünk a megtakarításban s oly rendszabályokat létesítünk, melyek megtakarításokra vezethetnek. Említette azon intézkedéseket, a melyeket a IX-es bizottság elsorolt.

Ssell ezek ellenében a pénzügyi helyzetre utalt. Ismétlé, a miket a Szlávynál tartott értekezetben mondott. Monda, hogy a jövedelmek fokozása nélkül a jövő év elején, a melyre legfőlebb 17 milliót viszünk át ez évről, már bekövetkezik a fizetési képtelenség. Az állam rendes bevételei minden év első felében legalább 53 milliónyi pótlást igényelnek. A hiány az összeg közt és a között, a mit ez évről a másokra átvihetünk, olyan nagy, hogy csupán adóemelésből nem pótolhatjuk, de részben legalább már azért is azzal kell pótolni, mert oly nemzet, mely még készséget sem tanúsít önerején, bár erőfeszítéssel is, segíteni magán, a hitel

¹ Tisza László. Simonyi Lajos, Várady Gábor, Móricz Pál, Nikolics Sándor, Péchy Tamás balközéppárti képviselőkkel.

használásához sikerrel nem folyamodhatik, vagy igen drágán kénytelen azt megfizetni.

En jól láttam, hogy Tisza és párthívei oly szorult helyzetben vannak, a melyben állásukat földadni lehetetlen- De suttogásaikból arról győződtem meg, hogy a pártok egyesülését életkérdésnek tartják magukra nézve; bosszantott tehát, hogy azt, a mit suttognak, nyíltan bevallani, közeledési hajlamot mutatni az elvek elismerésével, constatálni, hogy erőnket jobban meg kell feszíteni, ha pénzügyi bajainkból ki akarunk emelkedni, nem akarják, vagy csak hosszas kísérletek után a távol jövőben helyezik azt kilátásba. Tehát, gondolám, még az elvet is adjuk fel? Tehát „unbedingte Unterwerfung”: egy kisebbség ellenében, a többség részéről. Elismerése annak, hogy az a két heti vita, mely a házban annyi szenvedéllyel folyt, részünkről nélkülözött minden alapot. Nyílt bevallása, hogy mi merőben ok nélkül akartunk súlyos terheket rakni az elemi csapásokkal, pénzügyi válságokkal látogatott népre. Éreztem, hogy a pártbecsület érdekében erélyesebben kell nyilatkozni. Nem szabad úgy tűnnünk föl a világ előtt, mint ha a Deák-párt, a legfontosabb politikai okokkal szemben is, szemet hunyna a pénzügyi helyzet előtt. A midőn a ház asztaláról visszavonjuk Ghyczy fedezeti előterjesztését, nem lehet engednünk azt úgy tüntetni föl a világnak, hogy íme a magyar nemzet lemondott arról, hogy saját államisága fenntartásáért áldozatot hozzon, s egyedül a bankár világ jóvoltából kívánja tengetni életét. Bosszantott különösen az a modor, a melyben Pulszky nyilatkozott. „Azért a nagy áldozatért — ilyen forma értelme volt beszédjének —, azért a nagy áldozatért, hogy velünk egyesülni akartok, csak azt a csekélységet kívánjátok tőlünk, hogy az állami kiadásainak fedezéséről ne gondoskodjunk már a jövő év elején! Szívesen; csak jertek mielőbb karjainkba!” Nem kevésbé bosszantott, hogy oly nagy pathosszal, a minőre csak képes a vastag Tisza László, annyiszor emlegették a politikai morált, azok, a kiknek politikai moráljával egybefér megcsalni a választókat.

Mindenekelőtt Tiszának válaszoltam. Az államférfiak, mondám, szintoly kevésbé vannak abban a helyzetben, hogy minden esetben megválasszák az egymásutánt, mint az orvosok. Ha idült baj nagy hévvel lép föl: mindenekelőtt az acut baj orvoslandó. Említettem Poroszország állapotát az első napóleoni háborúk után. Az az ország, mondám, teljesen ki volt merülve, sarcolva. És annak a nagy államférfiúnak, ki Poroszország mai állása alapját vetette meg, Steinnak nagy tervéből, melyet hazája újjáalakítására kigondolt, nem azt léptették életbe először, a mi a teherviselési képesség kifejtésére szükséges, s a mi csak lassan, az idők hosszú során volt rendre létesíthető, hanem a terhes adókat, a midőn mások kölcsönt sürgettek, az általános katonai kötelezettséget. Említettem, hasonló nehéz körülmények között, más nemzetek nagy áldozatait; említettem különösen Észak-Amerikát, Franciaországot, a melyek közelebb oly

rendkívül igénybe vették polgáraik áldozatkészségét, adónemekkel, melyek a legszükségesebb életcikkeket, magát a termelést támadták meg. Azt monda Tisza, tegyünk valamit előbb a nép adóképessége emelésén. Én, mondám, nem ismerhetem el, hogy e részben már annyi nem történt volna közelebb, a mennyiért viszontszolgálatot is ne követelhessen az állam. Háromszáz éven át nem történt azelőtt annyi beruházás ezen országban a kormányok részéről, mint a közelebbi évek alatt. De Tisza előbb meg akar győződni arról, nem lehetne-e még nagyobb megtakarításokat tenni. Meglehet, hogy sikerül, jegyzem meg. A kilences bizottság kijelölte erre az utakat és módokat. A teher egy részét az országos pénztárról a megyékre át lehet ruházni; a közmunkaváltság rendezésével szép összeget lehet meggazdálkodni stb.: de nem hiszem, hogy a közigazgatást, hogy divatos szólásformával éljek, arra a falusi egyszerűsége lehessen visszavinni, mely az 1848 előtti patriarchális korszakból él sokak emlékezetében; nem hiszem, hogy a közigazgatást jobbá is, olcsóbbá is teheszük. Mikor a németektől átvettük gazdaságunkat, mintegy 28 millió maradt elvállalt terheink után jövedelmeinkből, egész közigazgatásunkra. Most mi marad fenn, ha azon terheket levonjuk, a melyek alól kötelezettségeink megsértése nélkül nem menekülhetünk? A múlt 1874-iki bevételeinkből 9 millió maradt. Azon jövedelmekből, a melyek ez évre előirányozvák, ha mind befolyának is, csak 17 millió maradna. Hogy képzelhetjük, hogy jövedelmeink fokozása nélkül ily összeggel elláthatjuk az állam háztartását, a mely paritást követel Austria irányában? Az adó-emelést, a folyó költségek fedezése végett nem kerülhetjük ki semmi esetre. Folyó költségeink fedezése végett nem szabad adóssághoz folyamodnunk. S minő arccal, a siker minő reményével jelenünk meg a pénzpiacra, míg tetteleg nem adjuk jelét, hogy erőnk fokozott megfeszítésével is törekszünk rendezni pénzviszonyainkat? Említették többen a bankügyet, a vámügy revisiójánál az indirect adók után várható nagyobb jövedelmet. Én viszont említettem e kérdések megoldásának nehézségeit. Nem azért, mintha ez okból hozzá nem kellene látnunk mielőbb azok megoldásához, hanem hogy megértessem, miért nem fogadhatom el az azokra való utalást fedezetül már 1876 elejére. Ne gondoljuk, mondám, hogy azokat az indirect adókat olyan könnyen kivehetjük az osztrák népek zsebéből. Kivált ha mi saját zsebünket addig begomboljuk, s pénzügyi zavarokkal kell küzdenie a kormánynak, mely oly nehéz alku-dozásokat folytat oly féllal szemben, a melynek oly rendkívüli hatása van arra a pénzpiacra, a melyre mi épen rászorulunk. S ha én nem látom fedezve már a következő év első felének szükségletét, nem jogos-e aggodalmam? Vádoltathatom-e, ha ez aggodalmat az az örvendetes esemény sem nyugtathatja meg, a melyre most biztos kilátás van, t. i. a pártok egyesülése. Senki sem óhajtja inkább ez egyesülést, mint én. Talán a legrégebben adtam kifejezést ez óhaj-

tásnak, s jelöltem is meg annak módját. Tudják önök, mily gyanúsításoknak is voltam kitéve ezért az orthodox Deák-pártiak részéről. De minél inkább óhajtom az egyesülést, annál inkább kell óhajtanom, hogy a kormány, mely ez egyesülés folytán létre jő, valóban erős, tekintélyes kormány legyen. Ilyen kormány pedig nem lehet, a melynek pénzügyi zavarokkal kell küzdenie, mihelyt elfogy, a mit Ghyezytól átvett. Önök, mondám végül, Ghyczytól három évre követeltek pénzügyi programot: s önök oly programot sem hajlandók adni, mely csak a jövő év kezdetére fedezetet biztosítson. Részemről kijelentem, hogy bármikép örvendjek a pártok egyesülésének, de az abból származó kormány pénzügyi politikáját nem leszek képes támogatni az érintett biztosítás nélkül, se oly fedezetet nem fogok helyeselni, mely kizárólag adósságra utal.

Nyilatkozatom utolsó részét ismételte *Horváth Lajos*. Kijelenté, hogy oly pénzügyi politikát, minőt említettem, ő sem helyeselne; oly kormányt, a mely ilyen politikát vallana, kellő melegséggel ő sem pártolhatna.

Tisza erre kijelentette, hogy neki pedig nem kellene a lágy-meleg pártolás s ha fenntartások nélkül nem egyesülhetünk, jobb nem is egyesülnünk. E nyilatkozat mellett azonban minden újabb felszólalásában közeledett felénk. Monda, hogy elvileg ő sem idegen az adóemelésről; monda, hogy ő nem akarja bevárni azon intézkedések eredményét, melyek az adózási képességet emelik, csak meg akarja azokat indítani, mint például a tárgyalást a bank- és a vámügyben. A mit ma nem tehet, nem mondja, hogy nem történhet meg már igen rövid idő alatt. Csak az időben van különbség.

A Tisza-párt emberei csüggedten távoztak, attól tartva, hogy az értekezés meghiúsult. Én azonban Tisza minden újabb felszólalásában újabb közeledést láttam, habár értesemre adta *Móricz Pál*, hogy ennyi ember előtt csak nem beszélhet egészen nyíltan.

Végre Tisza, Széli Kálmán és én maradtunk báró Wenckheimnél. Kértem Tiszát, ígérje meg ő Felségének, a miniszterelnöknek és Széli Kálmánnak, hogy a jövő ülészek elején, ha a fedezet úgy kívánja, már behozza az adóemelést is. Akkor, mondám, ennek hatása alatt, a hiány egy része könnyebben lesz kölcsön útján is fedezhető, például a törlesztési részletek erejéig. Tisza kijelenté előttem, hogy ő Felségének már megmondta ezt. Ő az adóemelést 1876-ra nem fogja ellenzeni.

Wenckheimot és Széllt kértem, hogy ez alapon, mely az elvet, a mely bennünket elváltat, nem adja föl, csak néhány hónappal elhalasztja, fogadják el az egyezséget. Egyszersmind kértem báró Wenckheimot, tudassa ő Felségével, hogy — a mint a mai nyilatkozatok is mutatták — a politikai momentum, a pártok egyesülése szükségének érzete annyira előtérbe nyomult, hogy többé vissza menni oda, a hol a parlamenti tárgyalás félbeszakasztott, nem lehetséges. A pártok egyesítése a jövő évi fedezet kérdésének

elhalasztásával, épen e kérdés célszerűbb megoldása érdekében is, minél előbb eszközlendő.

S ha létrejön a kormány, — mondám végül — csak arra kérek benneteket, hogy mind a költségvetést, mind az új adónemeket, a melyeket már az adóügyi bizottság tárgyalta, lehetőleg rövid idő alatt tárgyalassátok át, s ezeken kívül még a kataszteri törvény, s egy-két, szintén rövid idő alatt elintézhető javaslat tárgyalását végezzétek be és az országgyűlést oszlassátok el mielőbb. Időközben aztán erélyesen a munkához kell látni s az új országgyűlést már szeptember hóra egybehívni.

1875 március 1-én jelentette báró Wenckheim a Deák-körben, hogy ő Felségétől megbízást nyert a pártok egyesítésének létesítésére s ezen alapon kormány alkotására. E megbízás folytán tárgyalásokba bocsátkozott a baloldallal, s programmpontozatokat állapított meg, a melyek alapján kormányt alakíthat. Azonban csak akkor terjeszti a kormány tagjainak neveit ő Felsége elé, ha a párt, a melynek mindig hű tagja volt, helyesli a pártok egyesülését s az ez alapon alakuló kormányt kész támogatni. Felolvasta a programot s jelentette végül, hogy eljárása helyesléséről Deák Ferenc is biztosította.

Br. Sennyey Pál szólalt föl először. Kijelenti, hogy helyesli s a maga részéről is előmozdította a közjogi pártok egyesülését, de ő és elvbarátai az alakuló kormánypárthoz nem csatlakoznak.

Pulszky Ferenc egész hévvel pártolja a pártok egyesülését s az új kormányt.

Zsedényi Ede várakozó állást foglal el az új kormány irányában, így *Somssich Pál* is, bár a pártok egyesülését pártolják.

Ghyczy Kálmán megjegyezte, hogy nagyobb veszedelem nem fenyegetheti az országot, mintha a közjogi pártok fennmaradnak. E pártállásból eredt eddig a legtöbb baj; ezért nem boldogult a Deák-párt az ország érdekében kifejtett működésében. Bevallja szóló, hogy ebben neki is része volt. Fődolog most az államháztartás rendezése. E tekintetben sokat vár a két párt közös értekezlete megállapodásaitól. A reform-kérdésekben lehetnek eltérések, de ezek nem kerülnek elő az országgyűlésen. Ez eltérések kiegyenlítésére ott vannak az értekezletek. Most csak a közjogi pártok egyesülése tartandó szem előtt. Kéri, az értekezletet szóló, ennek rendeljen alá minden más tekintet. Ő részéről utógondolat nélkül támogatja a kormányt.

Hasonló melegséggel szól a pártok egyesülése mellett *Horvát Boldizsár*, *Tóth Vilmos* és *Péchy Manó* gróf. Ez utóbbi azonban fenntartja független állását.

Mindezen nyilatkozatok nem bírták lelkesülésre a Deák-pártot; nem bírták arra, hogy készségét fejezze ki, az épen alakult kormányt támogatni. Mít nyertünk az új kormánnyal? mondták egymásközt a párt tagjai. Még gyöngébb kormányt, az egy Tiszát kivéve. S hová jutunk, ha már egy Péchy Tamás közlekedésügyi minister

lehet, ha arra van kilátásunk, hogy a vámügyi alkudozásokat egy Simonyi Lajos vezesse? S miért mellőzték Paulert Perczelért? Mások meg: Tisza nyilatkozatait emlegették, a melyeket a kormányválság alatt tett. Hát, mondák, azt teszi a pártok egyesülése, hogy a mi pártunk több tagjáról kimondassék: nem lehet miniszter, mert nem bírta a volt ellenzék bizalmát; a volt ellenzékben ellenben bizonyos számú minisztert kell venni, akár képesek ily fontos állásra, akár nem, akár bírják a Deák-párt bizalmát, akár nem? Csak az a cél, hogy Tisza dictátorságát biztosítsuk?

Ezen panaszoknak — meg kell vallanunk — volt némi jogosultsága. A lapok is fölizgatták az embereket. A Pester Lloyd, mely olyan rossz néven vette, hogy értekezések folytak, a melyek épen arra voltak intézve, hogy Tisza és párthívei egyezkedésre bírassanak, s ne dictálhassák az egyesülés föltételeit, türelmetlenül felkiáltott: Miért engedi ő Felsőge, hogy tanácskozások tartassanak, miért nem nevezi ki miniszterelnöknek Tiszát? Ugyanezen lap most, midőn Tisza csupán Wenckheimmal állva szemközt, játszani kezdte a miniszterelnököt, azokra igyekezett hárítani minden felelősséget a történetekért, a kikről épen ő írta, miért nem állanak már félre az útból, s a kik pártjuk által sem voltak bátorítva, hogy a kormányalkotás munkájában is érvényesíthessék befolyásukat a párt érdekében, a kik ennél fogva szintűgy meg voltak lepve az eredmény által, mint a közönség.

Bárhogy történtek azonban a dolgok, bármennyire alaposak voltak a Deák-párt neheztelősei: lehetetlen volt be nem látnia minden gondolkodó tőnek, hogy a történetek miatt a ministerium megalakulását s ezzel a pártok egyesülését megakadályozni annál kevésbbé volna tanácsos, minél inkább lehetetlennek mutatkozott visszavinni, annyi izgatottság után, a dolgokat arra az állapotra, a hol a válság megindítása előtt állottak.

A párt azon tagjai, a kik velem együtt így gondolkoztak, előbb csak körültem, majd a terem tjből oldaláról nógattak a szólásra, kiáltozván: Halljuk Csengeryt!

Ereztem a helyzet nehézségét. Ha a párt azt az irányt követi, melyet Zsedényi, Somssich stb. kijelöltek, tudniillik, hogy az alakuló kormánnyal szemben várakozó állást foglal el: se a kormány, mely a támogatás ígérete nélkül meg sem alakulhat, se a pártok egyesülése nem jöhet létre. Ellenben az alakuló kormány irányában a bizalmat nagyon kiemelni: nem felelt volna meg se érzelmeimnek, se a közhangulatnak. Ez okból a pártok egyesülésének nagy momentumát állítottam előtérbe, s a kormánynak, mint *ohjannak*, a melyben ama nagy eszme találja első kifejezését, ajánlottam föl támogatásomat, s kértem föl a párt támogatását is, kijelentve részemről, — a közneheztelésnek is adandó némi elégtételt, — hogy e nagy cél elérése végett kötelességemnek tartom ez idő szerint tartózkodni minden kritikától.

Ekkép állítva föl a kérdést, igyekeztem minél inkább előtérbe állítani a közjogi pártok egyesülésének szükségét. Még a közép-korban, mondám többek közt, a társadalom azon szaggatottsága mellett is, mely alig volt képes az államiság eszméjére emelkedni, fölillant nem egyszer a közös érdek érzete s valahányszor közveszély vagy más nagy érdekek parancsolólag követelték, Isten fegyvernagyvására léptek a fegyveres pártok. S nem áll-e előttünk a közös veszély? Hogy Mirabeau szavaival éljek, nem áll-e kapunk előtt a közös ellenség, ha nem sietünk rendezni pénzügyeinket? Nem intenek-e nagy állami érdekek bennünket, hogy — a mire képesek nem vagyunk, ha továbbra is belviszályok közt fogyasztjuk egymás erejét, — valahára közös erővel lássunk belviszonyaink rendezéséhez? Valóban nagy ideje, hogy a *pártolt*, elhallgassanak s a *hazafiak* kezét fogjanak a nagy munkára! Mindenki érzi, mindenki kiemelte e közreműködés szükségét jelen viszonyaink közt, azok is, a kik várakozó állást akarnak elfoglalni a kormány irányában. De, kérdem, vajjon *közreműködés-e* a kéznnyújtásra azzal válaszolni, hogy mi még összetesszük kezeinket, úgy várva be, mit tesz a másik rész? Oly időket élünk-e, a midőn elegendőnek vélhetjük a nagy kérdésekkel szemben, a melyek csak közös erővel oldhatók meg, jóakarátú semlegességet foglalni el? Nem kötelességünk-e bonyolult pénzügyeink rendezésében minden lehető kormányt támogatni, mely e rendezésre vállalkozik? S nem kötelességünk-e a kormányt támogatni főleg akkor, a midőn az úgy lép elénk, mint a pártok végrehajtott egyesülésének képviselője?

Beszédem végén azokra nézve, a kik a pártok egyesülését óhajtják, logikai kényszerűségül állítottam föl, megajánlani a párt támogatását a kormánynak, a melyben az egyesülés van megtestesítve. Megjegyzem azonban, hogy e támogatás nem jelent föltétlen odaadást, lemondást minden egyéni véleményről. Eddig sem így fogtuk fel a pártfegyelmet. A politikai párt nem szerzet, a melynek tagjai föltétlen engedelmességre esküsznek. A mily kevéssé érdemelték meg eddig a Deák-párt tagjai a „mameluk” gúnynevet, szintoly kevéssé igyekeznek ezentúl megérdemelni. A pártfegyelemnek megvannak határai. A haza érdeke mindenek előtt! E párt tagjainak józan esze az új viszonyok között is etalálja azt a helyes utat, a melyen haladva, az egy célra egyesült párt erélyes, mert compact működést fejthet ki. Az eltérő nézetek kiegyenlítésére célszerű közegül szolgál a párt értekezlete, a hol mindenki szót emelhet, mindenki igyekezhetik többséget szerezni véleményének.

Nyilatkozatom sokakra megnyugtató hatással volt.

A párt támogatása az új kormánynak határozatilag följánlatott.

XIV.

A KVÓTA-BIZOTTSÁG TÁRGYALÁSAI 1877-BEN.

1877 december 31-én járt le a tíz év, amelyre 1867-ben a kvóta megállapított és a vámszövetség Ausztriával megkötött. A magyar és osztrák kormánynak sikerült kellő időben megegyezniük az új kiegyezés feltételeiben. Tisza Kálmán e megegyezés alapján 1877 április 23-án a képviselőház elé terjesztette a vámszövetség megújítására vonatkozó törvényjavaslatot és egyidejűleg felkérte a képviselőházat, hogy az 1867:XI. t.-c. 18. §-a értelmében, annak az aránynak, mely szerint a következő tíz évben Magyarország a közöseknek elismert ügyek költségeihez járul, az osztrák részről kiküldöttekkel közvetlen tárgyalások útján való megállapítására *tizenöt tagból álló bizottságot* küldjön ki és pedig tíz tagot az alsóház, öt tagot a főrendiház kebeléből. Csengerynek, aki 1867-ben a kvóta-bizottságban oly jelentékeny részt vett, lehetetlen volt a kiküldetést elkerülni. A missziót abban a reményben vállalta, hogy ez alkalommal sikerülni fog azokat a hátrányokat, melyeket Magyarország gazdasági érdekei az első kiegyezésnél szenvedtek, megszüntetni. E célból lelkiismeretesen előkészült, mint jegyzetei tanúsítják, a kiegyezéssel kapcsolatos minden kérdésre, összegyűjtve a statisztikai adatokat, kimutatásokat.

A kvóta-bizottság 1877 május végén kezdte meg tanácskozásait Bécsben, az 1867-iki eljárást követve a nyilvánosság kizárásával. Csengery naplószerű feljegyzései ezekre a tárgyalásokra vonatkoznak, melyekről részletes tudósítások annak idején nem jelentek meg. A két bizottság által váltott üzenetek akkoriban teljes terjedelmükben publikáltatván, azokról naplójában nem emlékezik meg. Feleségéhez június 18-án írt levelében azonban az osztrák bizottságnak, a magyar bizottság üzenetére adott válaszára megjegyzi: „a németek nem hogy közeledtek volna hozzánk, még oly dolgokat is kétségbe vontak, miket 1867-ben elismertek. Kénytelenek vagyunk rá felelni. Könnyű és hálás dolog, ha az ember szereti a polémiát: de bosszantó nekem, aki minél előbb eredményt akarnék. Hogy Herbst prókatori — s mily ügyetlen, zugprókatori — replikája is bosszant: nem szükség mondanom”. Június 19-én a következőképp ír: „megállapítottuk, mit felelünk a németeknek, s most Falk egybeállítja. Én a bizottságban hosszasan

elmondtam nézeteimet, s közhelyesléssel fogadták. A kormánytól meg számadásokat kértünk, melyek kimutatják, milyen a német alaposság. Nagyobb könnyelműséggel államiratot még nem szerkesztettek. A kezdő statisztikusnak is kiszúrták volna szemeit a roppant tévedések, melyeket Herbst és a német bizottság elkövetett. S most rendre bámulják a német lapok a remek államiratot. Úgy hiszem péntekig, legföljebb szombatig tart illúziójuk! De aztán elég is lesz a polémia. Megkísértjük a bizalmas értekezést.”

A kvóta-bizottságok kiküldötteiből alakult albizottság július 3-tól 5-ig tartott bizalmas tanácskozásai — mint azt Csengery részletesen megírja — eredményre nem vezettek. Kitűnt, hogy a két küldöttség között a megegyezés lehetetlen, s hogy az osztrák kormánynak a kiegyezésre vonatkozólag a magyar kormánnyal létrejött előzetes megegyezésre sincs többsége. A magyar kvóta-bizottság, hogy a szakítás látszatát elkerülje, egyelőre a tárgyalások felfüggesztését mondotta ki és csak november 28-án határozta el, hogy jelentését a tárgyalások eredménytelenségéről a kormány útján, a képviselőház elé terjeszti.

1877.

A quotaügyi bizottság május 29-én kezdte meg Bécsben tanácskozását. A kormány által előterjesztett adatok megvizsgálására s általában javaslat készítésére egy albizottság kiküldését indítványozták. Én ellenben azt indítványoztam, hogy az előterjesztett adatok főbb elveit magán értekezletekben együtt beszéljük meg. Azt akartam, hogy mindenki tájékozva legyen, ne keljen kétszer tárgyalnunk. Attól is tartottam, hogy a bizottság azon tagjai, kik nem lesznek az albizottságban, haza mennek. A tárgyalás messzire halad. Indítványomat fogadták el.

Többféle számítást csináltattunk. Az 1868—1875 évek átlaga alapján, a határőrvidék kezelése nélkül:

	Magyarország	Austria	%
I. Egyenes adók évi átlaga	42,759.020 frt	85,650.864 frt	33:299:66:701
II. Közvetett adók (bruttó)			
évi átlaga	69,743.298 frt	189,684.739 frt	26:883:73:117
III. Egyenes és közvetett adók			
(bruttó) évi átlaga	112,502.318 frt	275,535.603 frt	29:008:70:992
Horvátországgal, melynek			
4 évi jövedelmi átlaga			
2,655.829 frt, lenne			29:482:70:518
IV. Egyenes és közvetett adók			
(bruttó átlaga a Lloyd-jövedelem, külföldre vitt só és dohány kihagyásával)			29:037:70:963
V. Egyenes és közvetett adók			
nettó átlaga (a IV. szerint)			28:802:71:198

VI. Egyenes és közvetett adók (bruttó átlaga bor- és sör- adó, híd- és vámilleték nélkül)	108,596.559 frt	247,277.746 frt	30:515:69:485
VII. Fogyasztási adók, dohány, lotto és só bevételek bruttó átlaga	53,013.000 frt	141,706.000 frt	27:225:72:775
Ugyanaz lotteria nélkül	49,753.000 frt	125,101.000 frt	28:454:71:546
VIII. Összes bruttó bevételek évi átlaga	144,602.004 frt	308,618.037 frt	31:906:68:094
IX. Összes bruttó bevételek évi átlaga az osztrák szel- vényadó (19,600.000 frt) beszámításával	144,602.004 frt	328,218.037 frt	30:584:69:416
X. Összes bruttó bevételek évi átlaga az 1867 óta fel- vett magyar államadósság- gok után (1876. évi álla- dék szerint) beváltandó kamatszelvevények 16% adója (évi 3,258.799 frt) beszámításával	147,860.803 frt	328,218.637 frt	31:050:68:950
XI. Összes bruttó bevételek a magyar jövedelmi pótdadó (évi 8,000.000) beszámí- tásával	152,602.004 frt	308,618.037 frt	33:088:66:912
XII. Összes bruttó bevételek évi átlaga, a magyar jöve- delmi pótdadó s megfelelő 8 millió osztrák jövedelmi adó beszámításával . . .	152,602.004 frt	316,618.037 frt	32:522:67:477
XIII. Összes bruttó bevételek évi átlaga, a) a 8 millió magyar jövedelmi pótdadó, b) osztrák szelvényadó ; s ennek megfelelőleg a magyar államadósságok után fölvelt 16% szel- vényadó beszámításával	155,860.803 frt	328,218.037 frt	32:190:67:818
XIV. Összes nettó bevételek évi átlaga	101,534.630 frt	241,113.724 frt	29:636:70:374
XV. Összes nettó bevételek évi átlaga az osztrák szelvény- adó (19,600.000 frt) be- számításával	101,534.630 frt	260,713.724 frt	28:033:71:977

XVI.	Összes nettó bevételek évi átlaga az osztrák szelvényadó és az 1867 óta felvett magyar államadóságok után beváltandó 16% szelvényadó beszámításával	104,793.429 frt	260,713.724 frt	28:673:71:827
XVII.	Összes nettó bevételek évi átlaga a magyar jövedelmi póttadóval (8 millió) . .	109,534.630 frt	241,113.724 frt	31:282:68:768
XVIII.	Összes nettó bevételek a magyar jövedelmi póttadó és megfelelő osztrák járadékadó beszámításával .	109,534.630 frt	249,113.734 frt	30:540:69:460
XIX.	Összes nettó bevételek évi átlaga a magyar jövedelmi póttadó, osztrák szelvényadó, a magyar államadóságok utáni 16% szelvényadó beszámításával	112,792.429 frt	260,713.724 frt	30:201:69:799
XX.	Az egyenes és közvetett adók bruttó jövedelme a Lloyd jövedelmi adója, s a külföldön eladott só és dohány eladási ára levonásával	111,636.617 frt	272,805.139 frt	29:037:70:961
XXI.	Egyenes és közvetett adók nettó jövedelme (a XX. alatti levonásokkal) . .	95,737.001 frt	236,656.996 frt	28:802:71:198

Baj az 1872. IV. t.-c, mely alkalommal sokat vállaltunk a határörvidék után. Nem a jövedelmek alapján, hanem a népszám szerint számított a hozzájárulás, fölfelé nagyon is nagy emeléssel 2%-ra kikerekítve.

Évi átlag jövedelme a monarchia két államának 390,493.750 frt volt 1860—1865-ben.

A határörvidék négy évi jövedelmi átlaga pedig 2,655.829 frt.

E szerint esett volna a quota-törvény szerint Magyarországra 0.68%.

Vállalt pedig az 1872.IV. t.-c. szerint Magyarország 1.32%-kal többet.

A kormány által előterjesztett adatok alapján (a rectificált egyenes és közvetett adók) esik Magyarországra a Határörvidék beszámításával 29*008 %.

A határörvidékkel együtt kellene esni a quota-törvény szerint 29,447%-nak, tehát a Határörvidékre csak 0.439%-nak.

Legalább 1,360.000 frtal többet fizetünk a határörvidékért, mint ránk esnék.

Kérdés, a németeknek beszámíttassék-e jövedelmeik közé a szelvényadó P 1867-ben kihagyott. Mi ezt szóvá tesszük; de azért nem vettük számításba, mert nem akartuk, nem hittük lehetőnek a közös zárszámadási adatokat rectificálni, s mert e hiánya a közlött adatoknak más hiányok által, a németek terhére ellensúlyoztatott s a reificálás mindig nagyobb terhelést hozott ki reánk nézve.

A számításokból igazolva van 29% megajánlása. A határőri praecipium igazolja ezt. Indítványoztam, hogy a kormány által előterjesztett számadatok alapján (mely 29.88% o-ot mutat) csak 29%-ot ajánljunk meg.

Tisza figyelmeztette a bizottságot, ne állítsa úgy a motivációt, hogy aztán nehéz legyen a kormánynak otthon indokolni a 30%-ot, a mit ő igazságosnak tart a különböző számadások alapján is. E mellett szól az előzmény is. Aztán a *kormány* a mellett szerződött s azért áll szavával. *Széll* minister szintén indokolta a 30ⁿ/o-ot, mert kedvezőbb eredményt nem tart elérhetőnek, kivált a restitució nál bennünket ért veszteség kárpótlása mellett.

Szécsen mindjárt a 30%-os arányt kívánja megajánlani.

En figyelmeztettem a bizottságot, ne állítsák úgy fel a kérdést, hogy azt mondják otthon rólunk, meg sem kísértettük az egyezkedést. E nélkül miért jöttünk ide? Otthon is megmondhattuk volna, hogy a kormány javaslatát elfogadjuk.

A többség indítványomra a 29° felajánlását mondta ki a velünk közlött adatok alapján, melyeket *most*, — egyenlő alapokon állván a két állam adórendszere — más biztosabb adatok hiányában, az adóképeség némi tájékozására, ez *alkalommal még* elfogadhatónak tartunk.

Sennyey, *Somssich* és mások óhajtották, hogy a másik részről jöjjön ezúttal a kezdeményezés. Azonban constatáltatt, hogy a másik deputatio, itthon lévén, sok mindenféle kimutatást kívánván, s ministeriumával bizalmas viszonyban nem állván, nem érzi szükségét egyhamar megragadni a kezdeményezést, sőt többen a kiegyezés elnapolása mellett is levén közöttük, nem fog érdemlegesen hozzászólani' a dologhoz, ha erre általunk nem kényszerítetik. En megjegyeztem, hogy ez részünkről csak két eszközzel történhetik.

1. Ha izenetet küldünk hozzájok formulázott javaslatunkkal, a 29% felajánlásával.

2. Ha felhívjuk a másik deputatiót, küldjön ki az előleges megbeszélésre kebeléből albizottságot.

Hossza; vita keletkezett: a két mód közül melyik volna célszerűbb?

Az utóbbi mód mellett szóltak *Sennyey*, *Szécsen*, *Somssich*. *Bittó*, *Bánhidy*,¹ az első mód mellett, *Tisza*, *Falk*, *Szlávy*, *Haynald*.

¹ Báró Bánhidy Béla szabadelvű párti képviselő.

Majthényi,¹ főleg azon okból, mert féltek, hogy a bizottsági tárgyalás igen hosszú lesz.

A többség a szavazásnál az első mód mellett nyilatkozott; az iránt köz volt az egyetértés, hogy az első izenetnek nagy óvatossággal kell szerkesztve lenni, még *ezúttal* elfogadhatóknak jelentve ki a közlött alapot, melyen a kiszámítás történt, a melynek eredménye az általunk felajánlott 29%.

Szombatig (jún. 2-áig) eddig jutottunk.

Vasárnapon (jún. 3.) a restitutio megbeszélését tűztük napirendre.

Bittó kiemelte, hogy a kormány nem gyűjtven belforgalmunkról Austria és Magyarország közt biztos adatokat, nem csinálhatunk a németekkel computust, nem mutathatjuk ki nekik számszerint, mennyi hasznot hajt nekik a közös vámterület *Szécsen* azt monda, hogy e vád az előbbi kormányokat is illeti. *Tisza* megjegyzé, hogy jövő 10 év alatt csakugyan kell ily tanulmányokat tenni. *Széll* és *Falle* megjegyezték, hogy ily biztos adatok nagyon nehezen szedhetők. Csak a szállítási eszközök (vasutak, gőzhajók) más célból eszközölt, inkább az árú súlyát, mint miségét feltüntető hibás följegyzéseire kell támaszkodni, kihagyva a tengelyen szállítást is. *Bittó* ellenőrző vonal felállítását javasolta. De erre megjegyezték, hogy az az önálló vámterület minden alkalmatlanságait érezteti a forgalomban, előnyei nélkül.

Többen kifejtettük, mennyire igazságtalan, hogy a szóban levő fogyasztási adók jövedelmei nem közösek s a kivitelnél ez adók mégis a közös vámjövödelmekből térítetnek vissza. A fogyasztási adók jövedelmeinek *elkülönítése*, s a kivitt cikkek után az adóknak mégis a *közös jövödelemből* visszatérítése annál nagyobb igazságtalanság, minél nagyobb a különbség a két állam termelési és fogyasztási viszonyaira nézve. E különbséget a közös vámterület mellett, csak a fogyasztási adók jövedelmeinek közöseké tétele mellett lehetne kiegyenlíteni. Ez nyújtana egyszersmind Magyarországnak recompensatiót azon nagyobb előnyökért, a melyeket az iparos Austria a közös vámterületből von a földműves Magyarország irányában.

A fogyasztási adók elszámolásából származó károsodásért csak ez nyújthat teljes kárpótlást Magyarországnak. A restitutio minden más megoldási módja nem kielégítő.

Ezen módok a következők:

1. A sört, szeszt és cukrot a fogyasztásnál adóztatni meg. *Széll K.* kimondotta, hogy e megoldás az ellenőrzés alig legyőzhető nehézségeivel volna összekötve.

2. A második mód az volna, ellenőrizni a két állam közti fogyasztást zárvonat által. 260 mértföldnyi határon kellene ily

¹ Báro Majthényi László a főrendiház tagja.

zárvonalt állítani. Ez főlemészené a hasznot, a mellett lankasztaná a forgalmat s csak sok bosszantással eredményezne alig megbízható eredményt.

A 3-ik mód: computus Austriával. Mily adatok alapján? A szállítási eszközök följegyzésein soha sem lehet megnyugodni s a computus e megbízhatatlan adatok alapján részünkre az Austriából behozott sör, cukor és szesz után legföljebb 3 Va millió követelést mutat. Ezzel szemben azonban ellenszámlát kell elfogadnunk. Tőlünk is megy Austriába szesz, cukor. Kivált a surányi gyár nagy összeget szállít. Végre említette *Széll*, hogy az újonnan behozandó vámok részünkre szintén 2—2 ½ milliót fognak adni, — oly jövedelmek, melyekben nem fogyasztásunk arányában részesülünk. De lehet-e ezt recompensationának venni a restitutionál szenvedett károsodásainkért? Megfizeti-e a közös vámterület túlnyomó előnyeit, melyeket Austria élvez? Jól jegyezte meg *Sennyey*, hogy e pénzügyi vámok nem a restitutio kárpótlásával állanak kapcsolatban. A két ministerium általában nehezen tudott minden egyébben megegyezni, de arra nézve megegyeztek egymással, hogy mind a kettőnek pénzre van szüksége. Ez a pénzügyi vámok eredete.

A 4-ik mód a kormány által ajánlott megoldás. A nyers jövedelem arányában osztozás a visszatérítés terheiben. Ez igazságosabb az eddiginél, de megfelel-e e kulcs a *kivitel* arányának? Hogy constatáljuk e kivitelt?

A fogyasztási adók resti tutiója kérdésének tehát csak egy biztos, gyökeres és elméletileg helyes megoldása: a fogyasztási adók közössé tétele.

Elméletileg ebben egyetértettünk *Sennyey*, *Bittó*, *én*, sőt maga *Széll* is bevallotta ezt.

De *Tisza* és *Széll* repudeálják e megoldást már azért is, mert új közös ügyet teremtene, s ez okból a magyar országgyűlésen sem fogadhatnák el.

Sennyey és *én* kifejtettük, hogy a restitutionának a *közös* vámjövödelmekből megajánlása már közösekké tette a *terheket*, s az igazság azt hozza magával, hogy a jövedelmek is közösekké tétessenek.

Kifejtettük, hogy a vámjövödelmek is közösek, azért a vámügy nem közös ügy, csak egyetértőleg intézendő a két állam által. Ez a fogyasztási adókra is ki van mondva. Az 1867. XII. t.-c. 63. §. az ipartermélőssel szoros kapcsolatban álló közvetett adók nemeire, arányára, kezelésére egyezkedést kíván, — oly szabályokat, melyek kizárják annak lehetőségét, hogy egyik törvényhozás, vagy kormány intézkedései a másik fél jövedelmeinek csonkítását vonhassák maguk után.

E törvényben lemondott Magyarország arról, hogy *kizárólag* saját érdekében rendezze ezen fogyasztási adókat.

Miért mondott le?

A közös vámterület kedvéért. Kizárólag saját érdekeiben csak a külön vámterület mellett rendezhetné ez adókat az ország.

S ha a közös vámterületnek ily áldozatot hozott az ország, igazságos, hogy a közösség nagy hasznai a fogyasztási adók közössé tétele által recompensáltassanak.

Ily recompensatio nélkül, jegyzé meg *Sennyey*, félő, hogy 10 év múlva a vámszövetség, mely pedig politikai tekintetben is fenntartandó, — meg fog bukni!

Megannyi ok, a mely miatt *Sennyey*, habár csekély, sőt semmi kilátással az eredményre, már most ajánlatba hozandónak véli a fogyasztási adók közösségét.

A németek, úgymond, már 1867-ben felajánlották ezt.

Igaz, — de csak a szesz- és cukor-adóra nézve. A söradót, mint a specialitásukat, számításból is kihagyatni kívánták, midőn a teherképesség kiszámításáról volt szó.

Azóta még inkább változtak a viszonyok. Óriásilag emelkedett a fogyasztási adók jövedelme Auszriába. Azok közössekké tételét a vitába be sem vonhatónak mondják. Bicskáig mennének a söradó védelmében. S még a restitutio ajánlott módjától is vonakodnak!

A *Sennyey* által ajánlott módot tehát a többség, bár elvileg többen helyeseltük, mint olyat, mely általában a kiegyezést kockáztatja és a jelen európai viszonyok közt, szintén fontos dolog — sok izgatottság felköltésével Isten tudja meddig elhalasztja — és végre sem vihető ki, nem fogadta el. Legfőljebb ahhoz járultak, hogy mint argumentum, a kevesebb elérése érdekében használtassék föl.

A kormány által ajánlott mód elfogadtatott, miután *Sennyey* maga sem tett indítvány, melyre szavazást kívánt volna.

Befejeztetvén ezek szerint az értekezések, indítványomra Falkot bíztuk meg egy rövid diplomaticus izenet szerkesztésével. Ezt ismét értekezleten beszéljük meg. Aztán forma szerint ülést tartván, jegyzőkönyvre vesszük.

1877 júl. 3-án d. u. 6 órakor az Úri-utcai Landhaus lovagtermében gyűlt össze a quota-bizottság két albizottsága; Plener,¹ Hohenwart,² Herbst, Sturm,³ Demel, Winterstein és a mi részünkről Haynald, Szécsen, Csengery, Falk, Szlávy, *Sennyey*.

Az értekezés kezdetén *Szlávy* megemlíti, hogy a németek második izenetéből sajnálattal láttuk, hogy nem győzhettük meg őket a küldöttségünk által kifejtett propositiókról. Megemlíti, hogy

¹ Báró Plener Ernő az egyesült német párt vezére a Reichsrathban.

² Gróf Hohenwarth Károly 1871-ben osztrák miniszterelnök, kit foedéralistikus tervei buktattak meg.

³ Sturm Eduard a Reichsrath ellenzékének egyik legbefolyásosabb tagja.

a németek e második izenetére nekünk is sok elvi észrevételeink és megjegyzéseink volnának, de ezeket, ha szükség lesz, későbbre tartva fel, most szóbeli értekezésre bocsátkozunk és pedig a mellék-kérdéseket mellőzve, mindjárt a főkérdésekről. Ilyen főkérdések:

1. Az a fenntartás, hogy az. újabban behozandó vámokból beveendő jövedelmi többletre nézve praecipium állapíttassák meg Austria javára.

2. A restitutio. 3. A két államnak a közös költségekhez járulási aránya.

A németek e kérdések kitűzését és sorozatát elfogadták.

A németek vitatták, hogy a vámjövodelmek közössége nem szükséges eredménye a vámterület közösségének; vitatták, hogy a vámterületükön behozott cikkelyek mennyisége s e cikkelyek fogyasztása részökről aránytalanul nagyobb s ha az eddigi vámjövodelmek közöseké tétele által is károsodnak, e károsodásuk a behozandó új vámok után még nagyobb lesz. Igazságos, hogy legalább a jövedelmi többletre nézve praecipium állapíttassék meg.

Részünkről kijelentetett, hogy a vámok közössége a vámterület közösségének szükséges eredménye, ha a vámszövetség föltételül nem szabhatnék is a mi 1867. XII. t.-cikkünkben. Vagy közös vámterület, s ekkor a vámjövodelmek közössége; vagy nem közössége a vámjövodelmeknek, de akkor a vámterület sem lehet közös. Elismertük, hogy a vámjövodelmek közössége némi hasznot nyújt Magyarországnak, de az szükséges eredménye azon vámszövetségi viszonyoknak, melyet inkább politikai tekintetek létesítettek közöttünk, mint közgazdasági tekintetek. Más államok szövetségéhez a magyar-osztrák vám szövetség nem hasonlítható; nem azon államok viszonyához, melyek közt csak a vámterületre nézve létezik közösség. A vámjövodelmeknek a közös költségre fordítása, közösié tétele a mi viszonyunk közt oly követelmény, melyért se most, se jövőre, míg a vámszövetség köztünk fennáll, nem engedhetünk kérdésbe venni. Csekély recompensatio ez azon áldozatokért, melyeket a vámszövetség által Magyarország Austriának hoz, mint földmívelő ország az iparosnak. Nem engedhetjük, hogy a vámok közössége bármely praecipium kikötése által most, vagy jövőre viciáltassék; s az ily kikötés se compensatiónak, se concessiónak tárgya nem lehet. Ha tehát a németek ehhez ragaszkodnak, annál kevésbé fogadhatjuk el a németek fenntartását (Vorbehalt), mivel e fenntartás eredményei ki sem számíthatók, s módot sem tudunk annak keresztülvitelére. Ki tudja megítélni, mennyi jó be épen a vámemelés és nem a nagyobb fogyasztás következtében a vámtételekből stb. De ha kivihető volna is a fenntartás, föltételes egyezményt a magyar bizottság nem fogadhat el, s a vámjövodelmek közössége elvének megsértését nem engedheti meg. S ha a németek Vorbehaltukhoz ragaszkodnak, a további kérdések vitatásába bocsátkozni nem is tartjuk szükségesnek. E nézeteket főleg *Slávy*, *Sennyey* és *Falk* adták elő, a leghatározottabban *Sennyey*.

A németek közt erre nagy lett a zavar. Mi követeltük: nyilatkozzanak, *conditio sine qua non*-nak tekintik-e Vorbehaltukat? Mert mi ettől függesztjük fel a további tárgyalást. A németek panaszkodtak, hogy meg vannak csalva. Mert ők a kitűzött három kérdés megvitatását várták s az előzetes kérdésnél is már falhoz szoríttatnak. Követelték a többi kérdés vitatását. E nélkül ők nem tudnak véleményt képezni a kiegyezésről; ettől függesztik föl, ha együtt, egészében látják nézeteinket minden tárgyról, magára a Vorbehalttra nézve is véleményöket. Midőn *Szlávy* erre megjegyezte, hogy ebből úgy látszik, *föltétlenül* még sem ragaszkodnak érintett nézetükhöz: e föltevés ellen is tiltakoztak. *Herbst* egyénileg, személyére nézve ragaszkodását jelenté ki. De megjegyezte, hogy albizottságuk jelentést nem tehet küldöttségének, ha a többi kérdés is meg nem vitattatik.

Végre abban állapodtunk meg, hogy mi teszünk tehát jelentést küldöttségünknek, hogy az előzetesen fölvetett kérdésben küldőink véleményét is megmondhassuk holnap.

Másnap *július 4-én* délelőtt 11 órakor a magyar küldöttség egyhangúlag kimondotta a Vorbehalt kérdésének végkép és határozott visszautasítását. Semmi föltételes egyezmény s a vámjövodelmek közösségét megtámadó semmi fenntartás, se mint *compensatio*, se *concessio*. S ezzel, ha a németek el nem állanak fenntartásuktól, *Sennyey* és *Falk* az egyezkedést megszakíttatni indítványozták.

E nézet ellenében kifejtem, hogy a szakítás vádját nem kerülhetjük ki, ha a többi kérdésre nézve a nyilatkozást mellőzve, a németek azt mondhatják, hogy nem is tettük őket azon helyzetbe, hogy magára a Vorbehalttra nézve is, — melyet ők a restitúciót illető követelésünk ellensúlyozására gondoltak ki, — végleges megállapodásra juthassanak, a mit ők az összes kérdések áttekintésétől, véleményünknek az egész kiegyezésre nézve meghallgatásától függesztettek föl. A többség ennél fogva abban állapodott meg, hogy midőn a németeket minden Vorbehalt föltétlen visszautasításáról értesítjük a vámjövodelmek közösségére nézve, a magyar bizottság e határozata mellett *Szlávy* az albizottság részéről jelentse ki, hogy az albizottság tagjainak magán nézete szerint, ha a németek a restitúciónál szenvedett károsodásért Magyarországnak igazságos kárpótlást hajlandók adni, a magyar küldöttség a quotára nézve, ezen föltétel alatt, valószínűleg hajlandó lesz a statusquót, — azaz a 30%-ot elfogadni, mindamellett, hogy ezen összeg a számadatokból nem igazolható. *Tisza* is ezen előterjesztést pártolta.

Délután 2 órakor jöttünk össze a német albizottsággal. *Sdávny* a magyar küldöttség határozatait közölvén, fölszólította a németeket, hogy a Vorbehalttra nézve a határozatot tudomásul vévén, közöljék küldőikkel, mielőtt más kérdésre mennénk át. Nagy zavar, hosszas szünet, mialatt a németek egymással értekeznek. Végre

kijelenti *Herbst*, hogy ők arra vannak utasítva, hogy az egész kiegyezés iránt tegyenek előterjesztést. E feladatot csak úgy teljesíthetik, ha minden kérdést megbeszélnek velünk. *Slávy* most e felhívásra előadta, mint magán nézetét, hogy ha a restitutionál szenvedett károsodásért kárpótlás adatik: hajlandó a magyar küldöttség e föltét alatt a 3070-ot további 10 évre elfogadni. Az osztrákok most a két kérdés összekötése, eumulatio tárgyalása ellen tesznek kifogást. Aztán az eszmecsere főleg a restitutio körül forogott, inkább csak phrasisokkal, mint argumentumokkal a németek részéről. *Herbst* megjegyzé, hogy ma a vámjövödelmek közössége a vámszövetségből foly; ugyanez áll az adóvisszatérítésre nézve. Ha előnyeit elfogadjuk az elvnek, viselnünk kell hátrányait is. Azaz: a mit egy kézzel adnak a vámterület közössé tételéért, a másikkal visszaveszik. *Sennyey* figyelmeztette őket, hogy nem a restitutio megállapított módja, hanem a kérdéses fogyasztási adók jövödelmének és a közös költségekre fordítása következnek a vámterület közösségéből. Ő ezt követeli — s alig tartja érdemesnek, hogy azon csekély összegért, a melyről a restitutionál — főleg az új adótörvények után — szó van, a kiegyezést a németek egy percig is akadályozzák. *Herbst* a szokott német hírlapi phrasisokat is előhozta, hogy paritást követelünk és csak 30%-ot fizetünk. Egyenlő jogot, de nem terhelést, *Sennyey* megfelelt erre. Austria egyes államai is minő egyenlőtlenül viselik a közterheket s mégsem jut senkinek eszébe e miatt elvitatni tőlük a jogegyenlőséget. A német uralom alatt sem tudtak többet préselni ki Magyarországból, mint a mennyit fizetünk. *Slávy* meg arra figyelmeztette a németeket, hogy az Összes kiegyezés mérlegét tekintsék. Fejtegette a vámterület közösségének nagy előnyeit Austriára nézve; az az áldozat, melyet itt hoz Magyarország, bő kárpótlást ad Austria népeinek azon összegért, a mellyel a közös költségekhez kevesebbel járulunk. A németek közül egyik és másik tett észrevételeket ezekre, hogy nekünk is van hasznunk a vámközösségből; hogy Austriában általános a jelszó a „Mehr Belastung” ellen, stb. Végre megakadt a vita. Mindenik fél belátta, hogy itt nem kölcsönös capacitatio dönt. *Herbst* maga nem is látszott törődni sokat velünk; az egész ülés alatt a Reichsrathban reggel mondott beszédének correcturájával foglalkozott. A németek kijelentették, hogy már most jelentést tehetnek küldőiknek. *Herbst* recapitulálta az eredményt, azaz a mit *Szlávy* nevünkben előadott: Semmi Vorbehalt, se mint compensatio, se mint concessio. Hajlam elfogadni a 30%-ot a restitutionál Magyarország károsodásáért nyújtandó kárpótlás föltétele alatt.

Panaszolták, hogy 3 pont közül csak az utóbbiban engedtünk. Két kívánatuk visszautasított. Megjegyeztük, hogy az elsőt nem tekinthetjük a kérdéssel összefüggő kívánatnak.

De hát mit jelentsünk mi a német urak véleményéről? Még semmiben sem tértek el az első izenetükben föllállított pontozatoktól.

Hosszasan faggattuk őket, de egy sem mert véleményt mondani hosszas ideig. Ok nem beszélhetnek küldőik nevében. De hát mi a magán vélemények? kérdezők. *Winterstein* monda, hogy ő, ha az ő bizottságában valaki előhossa, a statusquo változatlan fenn tartását kívánja. A többi hallgatott. *Herbst*-et kérdeztük: egyetért-e *Winterstein*nel? Sok kapkodás, habozás után kijelenté, hogy ő most is ragaszkodik az osztrák küldöttség izenetében kifejtett nézetekhez. A többi mind hallgatott. Nem mertek véleményt mondani. Míg nekünk szemünkre vetették, hogy csak magán véleményt hallottak tőlünk a restitúóra és quotára nézve, *Falk* biztosította őket, hogy e véleményt a magyar országos küldöttség többsége osztja.

Tehát ultimatum! Levertség látszott a németeken. ígérték, hogy holnap délben referálnak küldőiknek s azok határozatáról este 6 órakerésitenek bennünket.

Azon esetre, ha javaslatunk el nem fogadtatik: a szakítás bekövetkezik, ha a két küldöttség' el nem napoltatik.

Július 5. d. e. 11 óraker magunk közt értekeztünk. A szakítás nem volna oly nagy baj, ha mindjárt tárgyalná a két országgyűlés a két deputatio külön jelentését. De a monarchia mostani helyzetében s midőn a magyar rente kibocsátásáról van szó, három havig lenni oly állapotban, melyet a szakítás előidéz! *Szell* és *Tisza* kijelentek, hogy értesítették de *Pretist*,¹ hogy az elhalasztás nem talál részünkről ellenzésre, ha a németek indítványozzák. Könnyű okot találni. A magyar országgyűlés eloszlik a nélkül, hogy utasította volna munkálkodásra a szünidő alatt a quota-bizottságot. De abban mindeki egyetértett, hogy mi nem indítványozhatjuk.

Délután 6 óraker találkoztunk a németekkel. *Herbst* kijelenté, hogy az osztrák küldöttség nem fogadta el a magyar javaslatot. Javaslatokövetkező: Nem követeli, hogy a Vorbehalt a quota-törvénybe fölvéssék, de fentartják törvényhozásuk jogát bármikor visszatérni rá. Rámennek a quotát illetőleg a statusquóra, azaz a 30:70 %-ra, azon föltétel alatt, ha a restitutio eddigi módja fenn tartatik. Ezt mi ad referendum vettük, előre is kijelentvén, hogy a magyar küldöttség ezt nem fogadhatja el. S kérdezte *Sennyey*: Ez-e az osztrák küldöttség ultimátuma? Igen, — válaszolá *Herbst*, — ha csak a magyar küldöttség más elfogadhatóbb javaslattal nem áll elő, mint a mit tett. *Sennyey* és *Szlávy* megérintették, — elég ügyetlenül — nem lehetne-e az egyezkedéseket elhalasztani öszre? *Falk* nyilatkozata után azonban kijelentették, hogy ez csak magán nézetük, nem a magyar küldöttségé. *Falk* kijelenté, hogy nincs egy véleményben *Sennyey*vel. Azonban arra utalt, hogy a magyar országgyűlést talán szombaton bezárják, s ha húzódnék a tárgyalás: beállana a kénytelenség a deputatio működése elhalasztására.

¹ Pretis Cagnodo Sisino-báró Ausztriában pénzügyminiszter 1872 —1879-ig.

Sennyey tiltakozott az ellen, mintha ő indítványt tett volna az elhalasztásra. Csak magán érzelmeinek adott kifejezést.

Herbst azt is kijelentette, hogy az osztrák deputatio fenntartja első izenete propositióit, ha újabb javaslata nem fogadtnék el.

Július 6. d. e. 11 órakor magán értekezlet köztünk. *Szlávy* referált a tegnapi találkozásról. Indítványomra elhatározták, hogy a magyar küldöttség a németek javaslatát, mely a restitutiónál szenvedett károsodásunkat nem orvosolja, nem fogadjuk el; a Vorbehaltot illetőleg tett kijelentést illetőleg pedig megjegyezzük, hogy természetesen fennmarad mindenik törvényhozásnak az új számokat el, vagy el nem fogadni, s elfogadását föltételekhez kötni; de semmi körülmények közt nem engedhetjük oly föltétel kikötését, mely megtámadná azt az elvet, hogy a vámjövendelmek közösek s előzetesen a közös költségek fedezésére fordítandók. E határozatot az albizottság d. u. 4 órakor adta tudtára a német albizottságnak. A németek kijelentették, hogy tehát most már vissza mennek első javaslatukra, elejtve a nekünk föltételeken tett ajánlatot. Természetesnek találták, hogy mi is azt tesszük. E szerint tehát közeledtünk, — hogy ismét vissza menjünk előbbi álláspontunkra. E szerint az egyezkedésnek nincs tárgya. *Herbst* kívánta, hogy a történetek közös ülésben constatatassanak. Mi ezt nem tartók szükségesnek. Közös ülés csak azon esetben volna tartandó, ha volna közös megállapodás, így a két küldöttség külön tesz jelentést a parlamentjének. De a németek szükségesnek mondák az utolsó megállapodásokat magokban foglaló rövid jegyzőkönyvi pontozatok kicserélését. Megígértük, hogy még ma hét óráig megküldjük a mi határozatunkat.

Tisza a mi értekezletünkben kívánta, mondassék ki, hogy a történetek után tárgya a további egyezkedésnek ez idő szerint nincsen; de mivel a magyar országgyűlés holnap eloszlik, s azzal a magyar bizottság működése is megszűnik, e működését a bizottság csak a szünnapok után folytatja; s ha addig a németektől a restitutiónál szenvedett károsodásunkat megszüntető valamely módozat ajánlatik, akkor felveszi ismét az értekezések fonalát, ellenkező esetben pedig jelentést tesz a magyar országgyűlésnek, előadván saját javaslatát.

Hosszas vita után elfogadták az indítványt. Mindenki felfogta, hogy a kormány a végleges szakítás benyomását akarta enyhíteni az elhalasztás ily módjával, a jelen külpolitikai viszonyok közt és a midőn a magyar kormány a magyar rente kibocsátása iránt épen alkudozásokat folytat. A kormánynak engedett a küldöttség, de nem örömmel. A németek bizonyára megütköznek e nyilatkozaton, miután kijelentették, hogy ők, ha mi tőlünk nem jó más javaslat, az ő javaslatukhoz, mint ultimátumhoz ragaszkodnak.

Utolsó találkozásunk a németekkel igen rövid volt. Nagy elhatározottságot mutattak, maradni a mellett a mit mondtak, s hideg udvariassággal búcsúztunk el egymástól.

Tehát a két kormány által kötött szerződés megbukott. Szerencsétlen omen a kiegyezés többi részére. Szerencsétlen monarchia, a melynek csak egyikében van parlamenti kormány. A másik államban oly kormány van, melynek nincs többsége, sőt a parlament országos bizottságában — mint Sturm monda nekem — egyetlen szavazatot sem volt képes magának szerezni, s ily kormánnyal egyezkedni a mi kormányunknak! Mily biztosítéka az egyezménynek! S különös, hogy a kötött egyezmény létesítésével se a közös miniszterek, se a fejedelem nem törődnek! Legalább épen nem érvényesítették befolyásukat, mint 1867-ben.

XV.

LEVELEK ÉS FELJEGYZÉSEK AZ 1877—78-IKI DELEGÁCIÓBÓL.

Csengery az első delegáció után, melyben rendkívüli nagy tevékenységet fejtett ki, 1877-ig nem vett részt a bécsi tárgyalásokban.

Az 1877-iki delegációban Andrássy kifejezett kérésére vett részt. Amikor 1877 júliusban a delegáció tagjait megválasztották, Európát és elsősorban Ausztriát és Magyarországot az orosz-török háború esélyei és beláthatatlan következményei tartották izgatottságban. Magyarországon mind nagyobb arányokat öltött a törökbarát mozgalom, melyet az országszerte tartott népgyűlések és az ellenzéki képviselők egy részének agitációja szított. Gróf Andrássy külügyminiszter nagy súlyt helyezett arra, hogy e viszonyok közt Csengery a delegációban részt vegyen. Rábeszélésének végre is engedett, mint december 6-án kelt levelében írja: „Ráhagytam vétetni magamat, hogy ide jöjjenek, a hol a jelen viszonyok közt, egyes ember, — még olyan állásban is, mint Andrássy, — keveset tehet”.

A július elején megválasztott delegáció egybehívását az késleltette, hogy a kvóta-bizottság a kvótára nézve nem tudott megegyezni, enélkül pedig a közös költségekre vonatkozó költségvetést nem lehetett elkészíteni. Mikor kitűnt, hogy a kiegyezés 1877-ben nem jön létre, a két kormány elhatározta, hogy a delegációtól pár hónapra terjedő indemnitást kér. E javaslat tárgyalására a magyar delegáció tagjai december elején felutaztak Bécsbe, ahol az alakuló gyűlést december 5-én tartották. A kormány javaslatának tárgyalásáról Csengery a következőket írta feleségének:

Bécs, 1877 december 8.

Mindamellet, hogy a ministerek nyakra-főre akarják keresztül-hajtani az évi költségvetés helyett csak a 3 havi fölhatalmazást, s mindamellet, hogy sokan vannak, a kik mindent készek azonnal elfogadni, a mit a ministerek előjök adnak s nem szeretik, ha valaki rais miroz, a mint a magyar mondja, tovább tart a dolog, mint gondolták, s rám nézve annyi kellemetlenséggel, mint előre gondoltam. Mikor a ministeri előterjesztést a delegatio összes albizottságában fölolvasták, s mikor láttam, hogy senki sem akart hozzá szólani és már-már szó nélkül elfogadták: lehetetlen volt megállanom,

hogy a kormány eljárását meg ne rójam; s igyekeztén legalább menteni, hogy azt tesszük, a mit kénytelen-kelletlen tennünk kell, mert a kormány oly helyzetbe hozott, hogy nem tehetünk egyebet, egyszersmind az élönkbe adott felhatalmazási határozat némely gyarlóságain segíteni törekedtem. Azt tapasztaltam, hogy többen vannak, a kik szeretik, ha valaki helyettök gondolkodik s szavaim azok részéről sem találtak ellenmondásra, a kik annyira kormánypártiak, hogy a legjobb szándékú, minden ellenzéki yiszketegtől ment kritikát is rossz néven vesznek. Minden észrevételem elfogadtatott, úgy, hogy azután sajnáltam, hogy a javításban részint a kormány iránti kíméletből, részint mivel előre hirdették, hogy a kormányi előterjesztést aztán azonnal felkiáltással el kell fogadni, nem mentem addig, a meddig kellett volna, hogy a nem correct dolgot lehető correctté tegyem.¹ Megjegyzem Neked, hogy Szilágyi Dezső² contra kis Pulszky,³ mindenben velem volt, sőt a jegyzőnek segítette formulázni indítványaimat.

Az értekezletben hosszas vita folyt a fölött, legyen-e a külügyek fölött vita, vagy sem? Andrassy ellene volt. Azt mondta, oly veres könyvet ad januárban, a mely képessé tesz mindenkit a közlött adatok alapján nyilatkozni külpolitikája fölött. Addig várjanak. Én azt vitattam, hogy a delegatio, szemben a keleti kérdéssel, annál kevésbé oszolhat el minden nyilatkozat nélkül, mert januárban, tehát rövid idő ala'tt, Tisza nyilatkozata szerint, az otthoni fontos teendők miatt nem fog feljöhetni. Nem külügyi vitát akarok én, — hanem a külügyeket illető nyilatkozatot a külügyministertől. Abban állapotunk meg, hogy az interpellatiót a külügyi albizottság értekezése a külügyministerrel, előzze meg. Ez lesz holnap délután 2 óraker. Ezért nem mehettem le a hétfői pénzügyi bizottsági ülésre Budapestre, hova a delegatio egy pár tagja a miniszerelnökkel együtt leutazott.

Azon időt, midőn ülésben nem vagyok, többnyire toiletten töltöm. Aznap, mikor a király fogadott és este az osztrák pénzügyministernél voltam ebéden, ötször öltözködtem.

A király sorba járván a fogadás alkalmával a delegatio tagjait, midőn hozzám érkezett, azt a stereotyp kérdést tette: „On először van a delegatióban?” Sekkor szemembe nézván, rögtön megismert: „Vagy úgy?” — igazítá meg magát. „Rég nem láttam. Hogy van most egészsége?” S aztán a kiegyezési törvényekről nálunk és az osztrákoknál beszélt. Hogy mit, senkinek sem mondtam, ismerve az újságírók indiscretióját, melyet mások irányában csakugyan el is követtek. Hiszen Pretisnél levén, azt is ránk fogta a Neue Freie Presse, hogy olyan sokat mondtunk, a melyekkel épen ellenkezőket

¹ Az osztrák delegáció december 12-én a javaslatot szintén Csengery módosításaival fogadta el.

³ Szilágyi Dezső 1877 végén kilépett a kormánypartból.

⁴ Pulszky Ágoston orsz. képviselő 1877-ben az egyesült ellenzék tagja.

vitattunk. Ott egyébiránt csakugyan érdekes eszmecsere folyt több tárgyban. A németek részéről herceg Auersperg,¹ Herbst, Giskra, Gross — ez a német Paczolay — Eichoff,² Hasner³ stb. voltak jelen. Én Giskrával szemben, báró Eichoff és Gross közé voltam rendelve. Egyfelől Tisza és a háziasszony — jó magyar kinézésű falusi táblabíróné — szemben Pretis és Wenckheim ültek az asztal közepén. Az én egyik szomszédom, Eichoff igen jóra való, épen nem magyarfaló excellentiás úr. Leginkább vele beszéltem, míg Giskra a tanügyet kezdte nekem magyarázni. Nagy ellensége a modern gymnasialis tanároknak, a gyermekek túlterhelésének. Sok esprittel sok jót mondott, olykor egy kissé a reactióba menve. Érdekes részleteket mondott az osztrák közoktatási ügyekről Auersperg és Eichoff is, kíméletlenül leplezve föl a hibákat. Ebéd után azután körbe ültünk, s több kérdésről érdekes eszmecsere folyt. Feltűnt nekem, hogy Herbst sokat változott. Úgy látszik, épen nem oly magyarfaló, mint eddig volt.

A külügyi viszonyokra vonatkozólag a Csengery által indítványozott bizalmas, zártkörű értekezletekről Csengerynek feljegyzései nincsenek. Mint az egyik bécsi lap, a „Die Tages Presse” 1877 december 2-iki számában írja, e tanácskozás, amelyben gróf Szécsen Anal, gróf Apponyi Albert és Csengery vitték a főszerepet, Andrassy fényes diadalával végződött. A delegáció Andrassy-nak nyílt és részletes felvilágosításaiért egyhangúlag köszönetet szavazott és kimondotta, hogy a külügyi kérdések nyilvános tárgyalását időszerűnek nem tartja.

A delegáció december 14-én tartott ülésében elnapolta magát.

A kvóta megállapítása előtt a kormány 1878 márczius elején ismét kénytelen volt a delegációt egybehívni, hogy a külpolitikai viszonyok következtében esetleg szükségessé váló mozgósítás költségeire 60 millió forint rendkívüli hitel megszavazását kérje.

Bécs, 1878 március 7.

Többen a delegatio tagjai közül *Br. Wenckheim Bélához* voltunk híva ebédre, hogy ott találkozzék velünk *Andrassy gróf*, bizalmas beszélgetésre.

Monda, hogy szombaton (9-én) délelőtt terjeszti elő mindkét delegatio előtt exozéját a 60 millió frtnyi hitelre nézve. Kérdésünkre: mire kéri a 60 milliót, monda, hogy az által a hadseregnek, melyre már annyit költött a monarchia, a szükség percében mozgósítása lehetségessé váljék. Indokolásában, a bizalmas beszélgetés közben említette Franciaország példáját, szemben a porossal, melynek úgynevezett hadi kincse (Kriegsschatz) volt, a mi részére döntő

¹ Herceg Auersperg Adolf 1871—1878-ig osztrák miniszterelnök.

² Gross Ferenc és br. Eichoff József, reichsrathi képviselők.

³ Hasner Lipót lovag, az urak házának tagja Ausztriában.

előnyt biztosított. Monda, hogy nagy államok között, melyek ily kincsel rendelkeznek, vagy abszolút hatalommal intézkednek az állam hitele tekintetében is, lehetetlen az osztrák-magyar monarchia külügyét vezetni, ha a külügy miniszter a monarchia erejét olyan gyorsan, mint szomszédai, nem vetheti a mérlegbe, hanem az actio megkezdését még hosszas bizottsági és parlamenti tárgyalásoknak kell megelőznie. Ily helyzetben van jelenleg. Óhajtja a kérdések békés megoldását a congressus által; de ha az nem lesz lehetséges, s a monarchiának fegyverrel kell megvédenie érdekeit, bármely külügyminisztere csak úgy vállalhat felelősséget, ha a gyors föllépés lehetővé tétetik, s a mozgósítás költségei fedezhetőek lesznek addig is, míg a további költségekről alkotmányos úton gondoskodva lenne. Nem beszerezett és a hadügyminiszter által készen tartott hadi alapról van itt szó, csak fölhatalmazásról a szükség esetére.

Az előterjesztés bevárása előtt senki sem akart e tárgyhoz szólani. Csak a tárgyalás módjáról volt szó. Andrassy «bizalmas értekezésre kért alkalmat nyújthatni, a melyben, a nélkül, hogy mindjárt dobra ütnek a lapok, oly dolgokat is el lehetne mondania, a miket a congressus előtt nem tanácsos nyilván előadni, a/mik nélkül azonban nem tartja lehetőnek az aggodalmak megnyugtatóását. Példákkal igyekezett felderíteni a helyzet nehézségeit, a melyben van a delegatiók előtt. Ha kijelöli a pontokat, melyek az orosz» békekötésben, változatlan fenntartás mellett, casus bellit képeznek a monarchiára nézve: a többi hatalom nem fog vesződni a kérdés megoldásával, örülvén, hogy akadt, a ki azokat saját ujaival vállalkozott kikaparni a parázsból. Pedig a kérdések, a melyek monarchiánk érdekeit érintik, olyanok, a melyekre nézve könnyű kimutatni az európai közös érdekét. S ha bizonyos kérdésekre nézve már előre fenyegető állást foglal el, talán létre sem jő a congressus, a mely a találkozó érdekek részéről nyomást gyakorolhat a kedvező megoldásra. Ilyen európai érdekű kérdésnek monda *Bulgária kiterjedésének* meghatározását s katonai megszállását az orosz által. Nem is említve a *Dardanellák*, a *Duna* kérdését. *Románia*, *Szerhia*, *Montenegro* független állammá tételét nem csak nem ellenzi, sőt mindig pártolta. Tettleg eddig is függetlenek voltak, de az európai hatalmak garantiája alatt, mint Törökország részei. Szították a lázadást Törökországban és monarchiánk rokon fajú népei között: nagyhatalmi aspiratiókat követhettek, az azokkal járó felelősség nélkül. S monarchiánknek nem lehetett a nagy hatalmak megkérdése nélkül őket felelősségre vonni. Ez állapot tarthatatlan. De midőn a hatalmak garantiája megszűnik rájuk nézve, soha sem egyezik bele Andrassy, hogy azt a semlegesség alakjában ismét megnyerjék. E kis államok függetlenségének kimondása Törökországnak sincs kárára. Andrassy már rég ajánlotta a töröknek, hogy váltassa meg velők függetlenségöket. Szép összeget kaphatott volna, mellyel Törökország pénzügyeit némileg rendezhette, vagy

véderejét fejleszthette volna ki. S a mostani dolgok is másképp alakulhattak volna, ha e kis fejedelmek nem állottak volna az orosz szövetségében. Törökország egész erejét egyesítheti volna Oroszország ellen.

S vájjon a Zsákmány, a terjeszkedési vágy nem vitte volna-e be az esetben is a háborúba e kis rabló államokat? Azt hiszem, igen. E részben téved *Andrássy*. De halljuk öt tovább.

Szerinte Romániának Beszarábiáért Dobrudzsával kárpótlása sincs érdekünk ellen. Az orosz és a bolgár állam közt nem lesz irigylendő állása. Általában a jövő alakulásokat a keleten vérmesebb színben látja *Andrássy* érdekeinkre nézve, mint talán igazolható. A románokkal, úgymond, az történt, a mi kicsinyekkel szokott történni, ha hatalmasokkal szövetkeznek. Felhasználták, midőn ők is nyomtak valamit a latban, s aztán eldobták őket. Biztosította az orosz területi épségüket szerződésileg, midőn Romániába bement, felhasználta őket Plevnánál, míg” a maga erejét egybegyűjthette, s azután elveszi tőlük Beszarábiát. E miatt felülről a legalsóbb rétegekig iszonyú az elkeseredés. Románia keresni fogja új helyzetében monarchiánk szövetségét. Hasonló az eset Szerbiával. Nagy csalódásokon ment át ez a kis állam. Boszniához nyúlania megtiltották s másfelül a bolgárok rovására nem lehetséges a nagyobb terjeszkedés. S a déli szlávban felforr a vér, látva, hogy a bolgár a hatalmas pártfogó kegyence, „a bolgár, a ki készséggel olvad bele az orosz nemzetiségbe. Már az az eszme is felmerült a kiábrándult szerbek között, nem lenne-e jobb csatlakozni Auszriához? „Többet mondok, — jegyző meg *Andrássy* — már notificálták is nálam e szándékot. Én — tevé rögtön hozzá — nem örültem meg rajta.”

És még is kérdés, — jegyzem meg én bizalmasan szomszédimnak — nem lesz-e képes mind e népeket egyesíteni az orosz felhívása, ha monarchiánkban zsákmányra nyújt nekik kilátást? Mikor olyan csábító a kis Piémont szerepe!

Említette, hogy az érdekek eltérését feltüntesse, a görög elem aspiratióit.

És Bosznia meg Hercegovina? Igaz-e, hogy e tartományok osztályképen, vagy compensatióul monarchiánknak jutnak? Van-e e kérdésnek összeköttetése a 60 millióval?

Semmi! — kiáltott közbe *Andrássy*. Határozottan semmi! Se osztályrész, se compensatio! Bulgáriának az orosz által megszállását nem tűrheti a monarchia. Egy nagy orosz Bulgária ura lenne az európai Törökországnak. S itt megemlítette *Andrássy*, hogy a három császár sokat gyanúsított szövetsége, midőn a keleti ügyek fejlődését nem tudta megakadályozni, mikor Európa szabad kezet adott mintegy semlegességével az oroszoknak, — e sokat gyanúsított szövetség kimondotta: hogy semmi orosz foglalás, se secundo genitura. Az osztozkodó monarchia hogyan tiltakozhatnék az orosz foglalás ellen?

Tehát nem lehet tartani semmi körülmények között Bosznia elfoglalásától? — veté föl ismételve a közaggodalom.

Andrássy megjegyzé, hogy ezt, nézete szerint, bármennyire távol áll jelenleg szándékától, — egy külügyminister sem mondhatja ki általában.

*Ernst Kelemen*¹ nagyon elszomorodott ⊖ megjegyzésre. Tehát nincs kizárva, úgymond, a lehetőség, hogy újabb szláv elem, s olyan ország, a melynek tartása csak újabb terheket róna államunkra, Vétesség föl a magyar korona birodalmába.

Andrássy ismételve kijelenté, hogy ez eshetőség, bármennyire nem óhajtja maga is, bekövetkezhetik. Nem tudja még, meddig terjed a congressus határozata szerint, az új Bulgária. De megeshetik, hogy az új alakulások után Konstantinápoly csak vékony, megszagattott szigetekkel jelölt vonalon fog kapcsolatban állani Boszniával és Hercegovinával. Hogyan képzelhető e távol tartománynak a török fővárosból kormányzása? S mi lesz ennek következménye? Előre megjósolhatni, hogy a mint most is onnan indult ki a keleti kérdés: jövőre még nagyobb bizonyossággal várható, hogy idegen hatalom és a szomszéd népek izgatásai által szítva, onnan fog ismét kitörni a keleti vész. A területi alakulások még nehezebbé teszik a törökre nézve a mozgalom fékezését. S Bosznia, melyet a török alig tarthat meg, még kevésbé állhat fenn, mint önálló állam. E tartomány görög nem egyesült népe folytonosan izgatva a szomszéd Szerbiából és Montenegróból törekedni fog megsemmisíteni a muzulmán birtokos osztályt. S külerőre támaszkodva ez nem hosszú idő alatt sikerülhet. Ne feledjük továbbá, hogy e tűzhelye az örökös mozgalomnak mintegy éket képez államunk testében s vékony szalagként körülövező tengerpartunkat veszélyezi. Megeshetik tehát, hogy a keleti kérdés végmegoldása szükségének érzése, megeshetik, hogy a monarchia területi épségének védelmi szüksége hozza úgy magával, hogy a nevezett tartományok annexiója kikerülhetetlenné válik. Így fogják ezt föl máris a külhatalmak, így látja maga a török is, a ki — mint félhivatalosan tudatta is, — maga is osztozik az érintett nézetekben, s nem bánja, ha ma történik is meg, a mit elkerülhetetlennek tart maga is. Még egyet! Különösen a magyar politika szempontjából! A nemzetiségeknek több engedményt nem adhatunk. A végső határokig ment Magyarország. Több engedmény sem elégít ki, csak még több követelést ébreszt. Ha benn már többet nem adhatunk: helyes politika-e bármely nemzetiség ellenében azt fejezni ki, hogy ha a rokon faj, máshová nem mehetvén, érdekeink veszélyezése nélkül, a mint történik, maga fordul hozzánk, mi bizalmatlanul visszautasítjuk? Ez annál helytelenebb politika volna, mert, ha a dolgokat vizsgáljuk, nem is oly nagy nemzetiségi tekintetben sem a veszély, mely bennünket Bosznia bekebelezése által fenyegetne.

¹ Ernst Kelemen szabadelvű párti képviselő.

A görög nem egyesült elem ugyan is, e bomlasztó erő a szomszéd szláv államok közt, önmagára hagyatott Boszniában, a magyar korona jogára alatt ellensúlyoztatnék az állam által egyenlő oltalomban részesülő katolikus és muzulmán népesség által.

Falk megjegyezte, hogy ha már Boszniába előbb-utóbb berukkolunk, nem szabad megállapodni Belgrádig!

„Hogy Szerbiát is adnectáljuk!” — kiáltott föl *Andrássy*. „Isten mentse meg ettől államunkat!”

E beszélgetés, a melyben *Andrássy* talán tovább is ment egy külügy miniszter sincerizálása határain, mindenkit meggyőzött arról, hogy a külpolitika, kivált a congressus előtt, neu olyan dolog, a mit nyílt ülésben kimerítőleg tanácsos tárgyalni. S mert mindenki óhajtotta, hogy *Andrássynak* a helyzetről mégis nyíltabban lehessen szólni, mind *Andrássy*, mind mások azt javasolták, hogy azelőt-terjesztés ezúttal a külügyi bizottsághoz utasítsassák. Ez ellen többen felszóltak. Célszerűnek tartották volna, ha az összes delegatio értekezletében, vagy a delegatio összes bizottságainak ülésében nyilatkozott volna *Andrássy*, a hol mindenki hallhatta volna, mindenki nyilatkozhatott volna bizalmas úton. Végre abban állapodtak meg, hogy a külügy megbeszélése a külügyi bizottságban történjék, a hol úgy is minden bizottsági tag jelen lehet mint hallgató, s a hol *Andrássy* felhívást fog intézni a delegatio azon tagjaihoz is, a kik nincsenek a külügyi bizottságban, hogy mondják el aggodalmaikat, észrevételeiket. E szerint mindenki nyerhet arra nézve, a mit kíván s a mire adható, fölvilágosítást s mindenki tájékozhatja magát azon határookra nézve, a melyek között mozoghat a jelen viszonyok közt a delegatiók tárgyalása.

Az összegre nézve, a mely kéretik, azt monda *Andrássy*, többet akart volna, legalább 100 milliót, kérni, de csak ennyire nézve van kilátása.

S vajjon van-e? Vajjon a jelen viszonyok közt, midőn a monarchia két államának még ez évben, saját szükségletük fedezésére 100—100 millióra van szüksége, lehetséges-e még 60 millió (esetleges) háború-kölcsönt kötni, oly kilátással, hogy háború esetén azt még legalább 300 milliónak kell követni.

Rothschild,¹ kit *Andrássy* megkérdezett, semmi kilátást nem nyújtott erre nézve, mint bizalmas, — nem kormányi — úton értesültem.

* * *

Beszélgetés közben szóba jött *Andrássy* eddig követett politikájának helyessége.

Andrássy határozottan vitatta, hogy azt hiszi, csak azt tehette helyesen, a mit tett.

Fegyveres beavatkozásnak — úgymond — részünkről mi

¹ *Br.* *Rothschild* Albert, a bécsi bankház feje.

lett volna eredménye? Nem is szól azon eshetőségről, ha bennünket megvernek. Fegyveres beavatkozásunk hírére azonnal figyelő „hadtestet állít vala határunknál a porosz. Ez a legkisebb rossz, mely e részről érhet vala bennünket. Olaszország, a monarchia olasz részeire, mint a zsákmányra, lesett volna. A török tétlen fatalizmussal várta volna a szabadító beavatkozás eredményét. A török állam statusquoja fenntartásáért fogva fegyvert, a nyugati népek rokonszenvét, mely a szabadság harcosait látta kelet népeiben, méginkább elvesztette volna nemzetünk, mint elveszítette némileg csak demonstratióink által is. S a keleti népek? Tegyük fel, hogy győzelemről-győzelemre nyomulunk előre Moszkváig. A nélkül, hogy az orosz haderőt, mely nagy birodalmába előttünk visszavonulhatott, végkép legyőzhettük volna: ott hagytuk volna védelem nélkül a fölizgatott keleti népeknek hazánkat, a melyek bennünk szabadságuk ellenségeit látták volna. Örültség lett volna ez eljárás, mely végkép kimerítette volna a monarchia erejét. A legnagyobb botorság lett volna minden szövetséges nélkül, mindenfelől ellenséges elemek által környezve, magunknak vállalkozni a keleti kérdés megoldására.¹

1878 március 9.

A delegatio összes ülése d. e. 11 óraker.

Felolvastatnak a ministeri előterjesztések. A 60 millió hitelnyitásról szóló javaslat a delegatio összes albizottságához utasítatik.

Délután adta elő *Andrássy* exposéját, mellyel a 60 millió iránti előterjesztést indokolja.

¹ A Wenckheimnél tartott előzetes bizalmas megbeszélésekről Csengery nejének március 8-án kelt levelében a következőket írja: „Andrássy t nagyon is bizalmasnak találtam. Talán többet is mondott, mint egy külügyministernek a congressus előtt szabad lett volna. De ő annyi kínos értekezés után a németekkel, mint mondja és a mint valóban is van, örül, ha honfitársaival van szemben, oly honfitársakkal, kiknek aggodalmait érti, méltányolja, sőt részben maga is osztozik azokban. Ő, bár nincs aggodalom nélkül, mint mondtam, egyetmást a jövő alakulásokban vérmesebben lát, mint én. Sajátosságos egyébiránt, hogy én az úton, azon uraknak, a kikkel utaztam, Szögyénynek, Bittónak, Fiáthnak és Zichy Viktornak sok kérdésben egészen hasonló nézeteket fejtegettem, mint ma Andrássy, úgy, hogy Zichy Viktor nem állhatta meg, hogy meg ne mondja Andrássynak.

A congressus bizonyos. E hónap végén nyílik meg Berlinben. Bismarck lesz elnöke. Mit hoz? Isten tudja. Pedig attól függ, lesz-e háború? Andrássy vitatja, hogy bármit hozzon a jövő, a helyzet ma kedvezőbb, mint lett volna, ha más politikát követ vala, a magyar népgyűlések politikáját. Sötét, a legsötétebb színekkel festi e politika kétségtelen következményeit még egyes győzelmek esetében is.

Engem az orosz terjeszkedésnél is jobban aggódhat az osztrák körök politikája. Nem azt a mumust értem, a mellyel a Pesti Napló ijeszt. (Albrecht főh. stb.) Más parlamenti köröket értek. Attól félek, hogy a szövetség, melynek egyedüli indoka a közös védelem, akkor mondja fel a szolgálatot, mikor a közös védelemre legfőbb szükség lehet. Adja Isten, hogy csalódjam.”

1878 március 10.

D. u. 4 órakor a delegatio összes albizottságainak együttes (zárt) ülése.

Ülés előtt *Báró Wenckheimnél* összejöttünk néhányan. *Falle*, mint előadó, előterjesztett egy formulázott indítványt, mely a kormányénál kielégítőbb. Részemről ezt sem tartottam teljesen jól formulázottnak, de közel lévén az ülés megkezdésének ideje, hozzájárultam, hogy a kormánypárt magához ragadja a kezdeményezést. Aztán az új formulázás indokolását megnyugtatónak találtam.

Fölhatalmazzuk Falkot, hogy mint előadó, az ülés kezdetén terjessze elő javaslatát.

Az ellenzék, mint látszott, még nem jutott megállapodásra. Nem tudták, mit tegyenek. Ülés kezdetén maguk hívták föl az előadót a vita megkezdésére. *Falk* elmondja röviden, hogy e perc a külügy minister eljárása bírálatára nem alkalmas. Nepa állanak épen előttünk a legújabb diplomatiái adatok. S gyakorlati értéke sincs a bírálatnak a congressus előtt, a midőn még jogérvényesen befejezetteknek nem tekinthetők a tények, melyek érdekeinket sértik, úgy, hogy azok megválaszthatok ne lennének, vagy megválasztásukat megkísérteni nem lehetne. Részéről előadó megadandónak véli a kért hitelt, de nem abban a formában, melyben kéretett. Ez a formulázás nem zárja ki az aggodalmat, mintha Bosznia elfoglalása volna a cél. Erre nézve megnyugtató felvilágosítást kér a külügyministertől. Jól tudja, hogy lehetnek körülmények, midőn a mondott tartomány megszállása kényszerűség lenne. Kimondani, hogy ez semmi körülmények között nem fog történni, annyi volna, mint Szerbiának, Montenegrónak szabad kezét adni, praemiumot biztosítani, bármely üzemekre. De kimondandó, hogy a megszállás nem szándékoltatik, nem kitűzött célja a kormánynak, hogy nem arra kéretik hitel. A monarchia érdekei a véderő felhasználásával csak egy nagy actio által védethetnek meg; csak ezért hozhat a nemzet áldozatot. S ha erre kerül a sor: az alkotmányos tényezők közreműködése szükséges föltétel. Se ki nem zárathatik az, se határozatlan időre nem halasztathatik el. De míg ez történhetik, időközileg, a nagy actio azonnali megkezdésére, amint a szükség kívánja, szükséges megadni a kért hitelt.

Pulszky Ágost nem akarja megkötni a minister kezét, hogy meglepetések esetén az alkotmányos tényezők közreműködése nélkül is tehessen, saját felelősségére. Korlátot sem vél szabhatónak. Tehát részint sokat, részint keveset foglal magában *Falk* javaslata.

Gróf Andrássy megjegyzi, hogy Bosznia és Hercegovinára nézve a *Falk* által kifejezett nézet a kormány nézete is. Bosznia elfoglalása soha sem volt s most sem célja a kormánynak, habár nincs kizárva annak lehetősége. Az ellenkezőt mondani ki, annyi volna, mint a szomszédoknak impunitást adni érdekeinkkel ellenkező

fait accompli-kra, alakításokra. Biztosítás kell, hogy ne ismétlődjenek az események, melyek történtek; háború után valódi béke:.'

Most az ellenzék több tagja rendre kérdéseket intézett a külügyministerhez, mindnyájan kijelentvén, hogy a kérdésekre adandó feleletektől teszik függővé szavazatukat, bizalomból, nem indulhatván ki. Különösen az iránt voltak kíváncsiak: mit ért a külügyminister „érdekeink” alatt. Legtöbb kérdést tett *Szilágyi Dezső*. Nagyobb világosságot kíván a külügyi politika céljaira, szándékaira nézve. Mely érdekek megvédésére kéretik az összeg? Mit ért a minister a monarchia különös és Európával közös érdekei alatt? Várhatni-e a congressustól ez érdekeink megvédését azon sérelmekre nézve, a melyek a békekötésben foglaltatnak? A ministernek vagy saját felelősségére kell eljárni, vagy teljes tájékoztatást adni az alkotmányos testületeknek, ha akarja, hogy azok osztozzanak vele a felelősségben. A ki nem indulhat ki alanyi (személyes bizalmi) indokból, tárgyilagos alapot keres, a mit csak tárgyilagos tájékoztatás nyújthat. Hasonló módon nyilatkozott *Apponyi Albert* gróf. Bizalmat nem fejezhet ki, bár nem bírál most. Az európai helyzet nem alkalmas a multak bolygatására s az eddigi előterjesztések nem nyújtanak kellő felvilágosítást. Ő is kérdez. Ő is a felelettől függeszti fel szavazatát. Így br. *Bánhidy* is, a ki a lapokban közlött békefeltételek minden pontját érdekeinkbe ütközőnek tartja. *Gróf Szécsen Antal* magasabb, doctrinairebb szempontból szól. Komoly aggodalmát fejezi ki a háborúra nézve, ellenkezőleg párthíveivel, a kik a miatt zsörtölődnek, hogy *Andrássy* gróf rég bele nem vitte a háborúba a nemzetet. *Szécsen* szerint földrajzi helyzetünknel fogva vagy barátságos lábon kell lennünk Oroszországgal, vagy utolsó következéséig vitt háborút folytatni. Nem I. Napoleon példáját ajánlja, a melynek szükségkép gyászos eredménye lett. Hanem az oroszsal ne kezdjünk háborút, ha biztosak nem vagyunk benne, hogy kivetjük Közép-Európából. Különben a háborúval, egyes győzelmek mellett is, csak veszélyes és kérlelhetetlen ellenséget teremtünk. Kerüljük az ilyen háborút! Szükséges továbbá a sikeres eljárásra, hogy a kormány ne csak azt tudja, mit nem akar, hanem azt is, mit akar. Nem csak negativ, hanem positiv célok után kell indulni. Programmal kell elő állani, ha nem is teljesen kifejtve a nyilvánosság előtt. Nem mondja szóló, hogy ez ultimatum legyen. Van-e gróf *Andrássy*nak ily positiv programja? Erre kér szóló, ha csak általános felelet is. Ily program nélkül nem mehetni a congressusra. Szóló egyéb-iránt megjegyzi, hogy nem nagy bizalommal néz a congressus elé. A külügyminister maga monda, hogy oly nagyok a szőnyegen forgó kérdések, melyeket végleg csak az összes Európa oldhat meg. De mikor ezen Európa hatalmainak oly ellentétesek érdekei! Mennyi nagy alakulás történt a közelebbi időkben! Úgyiszlóván Európa térképe megváltozott, Európa szabályozása nélkül. Bevezett tények állottak elő. Európai concert soha sem volt ugyan, de

régebben voltak némely általános elvek, melyek a nemzetközi viszályokban határokat szabtak. Most hol vannak ez általános érvényű elvek?

Andrássy mindenekelőtt a 60 millió hitelt indokolta. Katonai szempontból döntő körülmény, a lehető legrövidebb idő alatt a lehető legnagyobb erővel megjelenni a kellő ponton. Ettől függ a siker. Említi Franciaország ellen Poroszország fensőségét e tekintetben, az utolsó háború alatt. Nekünk kitűnő hadseregünk van, a legjobb fegyverekkel, de mobilizálása az alkotmányos testületek hosszas tárgyalásai nélkül, a mozgósításra szükséges pénz hiányában, kellő gyorsasággal nem történhetik. Pedig körülünk minden haderő részint csatatéren már fegyverben, avagy készen a mozgósításra. Még Olaszországban is előterjesztés tétetik a mozgósításra szükséges eszközök megajánlása iránt. Ha nem bírjuk a gyors mozgósítás lehetőségét, veszélyes meglepetéseknek lehetünk kitéve, alakulások, bevégzett tények állhatnak elő, melyek érdekeinket megtámadják, s mi nem leszünk képesek megakadályozni. Ily körülmények közt, hasonló felhatalmazás nélkül, külügyministernek, a ki feladatát komolyan fogja fel, lehetetlen egy napig is felelősséget vállalni a monarchia érdekeinek megóvásáért. Nem azért kéri ezt a felhatalmazást, hogy felelőssége részesévé tegye az alkotmányos testületet, mely azt megadja, hanem hogy ő maga a felelősség egész súlyát elvállalhassa. Szükséges kellék az minden kormányra nézve, a mely teljes mértékben érzi e felelősséget. Részéről, mint, egyszerű képviselő is megszavazná azt minden kormánynak, a ki a monarchia érdekeinek megóvása végett kérné e felhatalmazást; csak annak nem, a ki a felelősséget bármi részben mással kívánna megosztani. A monarchia kormánya nem dughatja össze kezét, nem bizhatja érdekeink megvédését csupán mások nagylelkűségére. Három út áll előttünk, ha érdekeinket magunk is meg akarjuk védeni. Vagy rögtön elrendelni a mozgósítást, s a hadsereget mozgósítva készen tartani a szükséges percre, a mi roppant pénzügyi áldozattal járna, úgy, hogy megrontaná anyagi erőnket néhány hó alatt teljesen. Vagy be kellene várni a veszély percét s akkor folyamodni a képviselőtestületekhez a mozgósítás költségeinek megadása végett. Ez esetben ellenségeink, a tárgyalások hosszadalmassága mellett, megelőzhetnének, úgy hogy utóbb föllépésünk nehézzé, ha nem lehetetlenné válnék. Miután ezen két út ekkép veszélyes volna, nincs más mód, mint békés úton igyekezni megóvni érdekeinket, de egyszersmind előre gondoskodni, hogy a legrosszabb esetben a monarchia hadseregének mozgósítása azonnal lehető legyen. — A mi a többi államokat illeti, kétségtelen, hogy az osztrák-magyar érdekek a keleti kérdésben ma egyszersmind európai érdekek, ilyeneknek vannak elismerve; de nem tudhatjuk bizonyossággal előre megmondani, meddig mennek más hatalmak ezen érdekek megóvásában. Ha készen állunk minden erővel meg-

védeni, csak akkor számíthatunk más hatalmak pártolására ott, a hol ismét föltaláljuk — mit közelebb nem láttunk — Európát. A külügyminister tagadja, hogy ne lett volna kezdettől fogva positiv programja. Ma is tudja, mit akar. De e programm nem tehető most vita tárgyává. Ha az osztrák-magyar külügyminister határozott programmal lép föl a congressus előtt, más kormányok is kénytelenek lesznek ugyanezt tenni, s ezen programm ok szembe-téte ha nem is hiúsítaná meg a congressust, hosszas fárasztó nrunka levén a programmok egyeztetése, bizonytalan, hosszas időre elhalaszt-hatná. Előre megjelölni a háború eredményeit csak abban az esetben lehetett volna, ha az osztrák-magyar-monarchia egyezkedni kívánt volna Oroszországgal Törökország megosztása fölött. De ez nem lehetett cél, nem is kívántatott *egy* részről se. Minő alakulások állanak elő a háború következtében? Ha valaki egy tükörbe üt, képes-e előre megmondani, minő darabokra hull az szét. Keleten az egyes fajok ellenségeskedése egymás ellen, s az összes nem mohamedán fajoké a mohamedánok ellen, már régi dolog. Ha e két erőhöz egy harmadik járul, ki képes megmondani előre az eredményt? Hiszen a régi (jan. 26-iki) föltételek és az újabb béke-föltételek közt is mily nagy különbségek. Ez újabb békeföltételek, még nem ratificáltatván, hiteles szövegben máig sincsenek közölve a hatalmakkal. A lapokban közölt feltételekről szól a külügyminister. Bulgária ma mint souverain állam s nagyobb kiterjedésben áll előttünk. A konstantinápolyi értekezleten még csak két bolgár vilajet, nem külön *Bulgária*, szervezéséről volt szó. Hibás alap, nemzetiségi tekintetben is sok kifogás alá eső, s így nem annyira fenyegető. *Románia*, *Szerbia*, *Montenegró* függetlensége érdekünkben áll. Szóló külügyminister ezt előbb kezdeményezte; s most sem Oroszország által jó létre. Maguk a nevezett államok is a congressustól várják függetlenségük kimondását, elismerését. De a semleges-séget, mely mellett a nagyhatalmi aspiratiókat a hatalmak garantiája alatt folytathatnák, nem engedheti meg Austria-Magyarország. Az csak folytatása volna az eddigi viszonynak. Ha egy pásztort egy török magán viszályban megölt: azonnal lángba borult a Törökbirodalom. S a hatalmak engedelme nélkül, magának *Törökországnak* sem volt szabad a garantirozott területre lépni. Valamint a szomszéd népeknek sem. Ez állapot más alakban nem tartható fenn. S van-e már ma csak szó is erről? Hadikárpótlást béke-föltételekben kiköthet a győztes fél; de kártalanítás követelése területben európai érdek, a szerződések megtámadása, mely a congressus elé tartozik. A *Dardanellák* kérdése sem intéztethetik el csupán a cár és szultán között. Európa elhatározása alá tartozik e kérdés, a mit maga Oroszország elismer. Monarchiánknak és Európának egyaránt érdeke, hogy ne egy állam alkotása legyen, a mi keleten történik; egyaránt érdeke, hogy egy hatalom protectoratusa, vagy egyik és másik uralkodó secundo geniturája alatt ne történjék ott

alakulás; hogy egy hatalom részéről se történjék foglalás; hogy különösen a Bosporus, a hol a Törökbirodalom legvitalisabb érdekei összpontosítvák, két matróz összekapása miatt bármely egyes hatalom által ne legyen elfoglalható; hogy keleten nagy délszláv állam, a többi jogos igények elfojtásával ne alakulhasson. Monarchiánk érdeke kívánta továbbá, hogy a hadakozó feleknek egyike se érintse, még átmenetileg se (Szerbia felől p. o.) határainkat; hogy a Duna szabadsága fenntartassák; hogy kereskedelmi tekintetben egyébként is — például vasúti összeköttetéseinkre nézve — érdekeink megóvassanak; hogy a dunai közlekedés akadályainak elhárítása ne függjön az alsóbb parti államoktól, hanem ez akadályok elhárítására első sorban mi legyünk hivatva. „íme, uraim, — mond Andrassy — ezen érdekek, melyeknek körülírása tőlem kívántatott.” Egy kézben tartott (ha jól emlékszem 1877 májusban kelt) jegyzékére mutatva, mindezt — monda folytatólag — annakidején kellőleg hangsúlyozta az illető helyeken. Jele, hogy igenis tudta és tudja, mit akar. Jele, hogy van positiv programm, melyet Szécsen gróf kívánt. Ha van valamely fontosabb érdeke a monarchiának, a melyről megfeledezett volna, kéri, legyenek szívesek megmondani.

Hosszas hallgatás után, melyet senki felszólalása nem szakított meg: „Van tehát programm,” — ismétlé Andrassy. De megjegyezte már fentebb az indokokat, a melyek a programm közzétételét a congressus elhalasztása, vagy veszélyezése nélkül, most nem tanácsolják. Minő hatással volna ez most magára azon erős orosz közvéleményre, a melynek hatása a közelebbi eseményekre oly nagy volt. Annyi áldozatért elégt-e azt a katonai sikert, a dicsőséget s az öntudatot, hogy a keresztények sorsa javítását eszközölték? A congressus oly forum, melyben Európát is megtaláljuk. S érdekeink biztosítására nagy kezeség, hogy azok egyszersmind Európa érdekei. Tehát, fogják mondani, a congressusba helyezendő kizárólag minden remény? Nem. Hanem az ellenkezőt sem szabad mondani, kivált egy külügyministernek. Örvendetes körülmény már az maga, hogy minden részről — még Oroszország részéről is — el van ismerve, hogy az uti possidetis, a bevezetett tények hatalma döntő nem lehet; hogy azon békepontokra nézve, a melyek európai érdekeket érintenek, a congressus hozzájárulása szükséges. Hallotta mondani: hogy nem látni Európát. Részéről reménye van ismét feltalálhatni azt a congressuson s ha sokan nem látják Európát: coalitiót sem láthatnak a hatalmi viszonyok megváltoztatására. Mindezek mellett nem csudálkozik a külügyminister, ha gróf Apponyi sötétebb színben látja a helyzetet. Ha jobban be nem volna avatva a dologba, talán maga is hasonló helyzetben volna. A nézetkülönbség is lehet oka a helyzet különböző felfogásának; az a körülmény, hogy egy s mást, a mit érdekünkre nézve ő nem tart sérelmesnek, mások annak tartanak. Innen is lehet, hogy szóló külügyminister-

nek nem oly pessimisticusok kilátásai a jövőre. Meglehet, hogy a kép a congressus után sem fog mindjárt kedvezőbbnek látszani. De néhány hónap, vagy egy év, meggyőz másokat is, hogy a politika, a melyet követett, viszonyaink közt a lehető legjobb politika volt.

Midőn Andrassy e szerint minden kérdésre felelt, vagy megmondotta — p. o. Szilágyi Dezső egy naiv kérdésére — mire nem felelhet meg: s a nagy többség a határozásra megérve látta a dolgot, én, mondhatni a közhangulatnak adtam kifejezést, midőn kijelentettem, hogy azon nyilatkozat után, mely Boszniára nézve adatott, azon részletes felvilágosítások után, melyek érdekeinket, a melyek megvédéséről van szó, oly kimerítőleg megjelölték, azon indokolás után, a mellyel a kért hitel most igazoltatott, a Falk által előterjesztett alakban, megadandónak vélem a kért hitelt, nem akarván magamra venni azt a nagy felelősséget, a mely abból hárulna reám, ha azt mondhatnák utóbb, hogy azért nem sikerült egy vagy más fontosabb érdekünk kielégítőbb megvédése, mert megtagadtuk azt az eszközt, a mely a minister föllépésének nagyobb súlyt adott volna.

Andrassy felvilágosításai, a mennyit nem vártak, s az én szavazatom indokolása, zavarba hozták az ellenzéket. Újabb megfontolásra kértek időt. Én indítványoztam, hogy az nekik adassék meg.¹ Keddre halasztatott a tárgyalás folytatása.

A kért hitelt e napon (március 12) az összes delegatio megszavazta.

Bécs, 1878 március 15.

Falk előadó bizottsági jelentése a 60 millióról nagyon gyöngemű, mind tartalom, mind styl tekintetében. Se Andrassyt, se benünket, a szabadelvű párt önállóbb elemeit, se az ellenzéket nem elégtette ki. Az ellenzék saját indokolásának előadását a nyílt ülésre tartotta fenn. Andrassy saját indokolására hivatkozott. Mi megkímélendőnek véltük Falk érzékenységét, Kijelentők, hogy a határozatra helyezük a súlyt, mely eléggé indokolja maga magát. Szorítkozzunk tehát egy pár módosításra oly pontnál, a mely félreértésre adhatott okot. Legtöbb aggodalmat okozott Andrassynak az a hely, a hol az mondatik, hogy a súlyos áldozat csakis nagy

¹ Csengery nejéhez 1878 március 11-én kelt levelében a Neue Freie Presse után a magyar lapokban közölt hírré reflektálva írja:

„A lapok azt írják, hogy engem 'teljesen kielégítettek' Andrassy nyilatkozatai. Bár azt írhatnák, hogy teljesen megnyugtattak. De ő úgy látszik, vagy úgy mutatja, — vérmesebb reményekkel néz a congressus elé, mint én. Nagyon is bízni látszik abban, hogy fontosabb érdekeink egyszersmind európai érdekek is. S azt hiszi, a congressuson végre föltalálja Európát, a mit Beust sem látott már. Adja Isten!

Ha azonban azt írták a lapok, hogy én Andrassy jószándékai iránt vagyok megnyugodva: akkor igazuk van. Én abban sohasem kételkedtem. E részben adott felvilágosításai tegnap elnémították az ellenzéket is.”

célokért, csakis a monarchia valódi életérdekei védelmére fog igénybe vétetni. A *nagy célokat* Andrassy ki akarta hagyatni. Az ellenzék, s utána a bécsi lapok ebből tőkét csináltak a kormány ellen, mely a nemzet vérét és pénzét kis célokra is hajlandó elpazarolni. *Apponyi* már vissza akarta vonni szavazatát, mellyel a 60 milliót megajánlotta. A kormány föltétlen hívei követelték a *nagy célok* kihagyását; a párt független hívei, megijedve az ellenzék gyanúsításától, bennhagyni kívánták a két szót. Én egyenlítetttem ki a viszályt, közmegnyugvásra. A nagy célok, ha már benn voltak a szerkezetben, nem hagyhatók ki, de akkép szerkesszük a mondatot, hogy ne elkülönözve álljon e kifejezés: *nagy célok*, hanem kapcsolatban a monarchia valódi életérdekeivel. Akkor nem mondhatják ellenségeink, hogy az életérdekek mellett külön említve a *nagy célokat*, e kifejezés alatt Isten tudja minő kalandos törekvéseket ért a gyanús magyar chauvinizmus. E módosítást közhelyeslés fogadta. Mind Andrassy, mind a szabadelvű párt beletnyugodott, s az ellenzék sem érezte magát indítatva, többé külön véleményt adni.¹ Megóvatott a magyar delegatio imponáló egyhangúsága, melyet több kisebb kérdésben is törekedett megzavarni a kormánynál is kormányi abb pártszellem, de a mely törekvésnek én mindenkor ellenszegültem.

A vita a nyilvános ülésben valószínűleg hétfőn veszi kezdetét. Nem várok sokat tőle. Fődolog a határozat.

Midőn báró *Wenckheimnél* a szabadelvű párt értekezletet tartott: *gróf Coronini* osztrák képviselő megjelent a mellékszobában s kérte, hogy az ő határozati javaslatukra nézve, melyet ma az osztrák delegatio pénzügyi bizottságában előterjesztenek, mondjunk véleményt, hogy ekkép a két delegatio nézetei közt az egyeztetés már most előkészíttessék. A párt értekezlete Szlávyt, Falkot és Csengeryt küldte ki értekezni az osztrák delegatio azon töredékével, a mely kész a 60 millió hitelt megszavazni. Az ebéden találkoztunk a németekkel a Metropol hotelben. *Coronini* gróf, *Walterskirchen*³ báró, *Schau*,⁴ *Engerth*⁵ s még egy gróf volt jelen, a kinek most nem jut eszembe a neve. A szerkezetet, a melyet velünk közöltek, elfogadhatónak, hozzá tehetem, a Fáikénál szabatosabbnak találtuk. Csak egy kis betoldást ajánlottunk, a mit meg az osztrákok fogadtak el. Az ekkép megállapított szerkezet, melyet már a lapokban

¹ A Pesti Napló 1878 március 18-iki számában a belső válságról írva, melyet Falk formulázása felidézett, megemlíti, hogy a „Wenckheim”-nél este tartott bizalmas értekezleten Csengery találta fel azt a formulát, mely Andrassy nézeteinek megfelelt, tehát ő azonnal hozzájárult s melyről látható volt, hogy az ellenzékét is kielégíti.

² Gróf Coronini Ferenc a Reichsrath tagja.

³ Báró Walterskirchen Róbert Vilmos a Fortschrittspartei kiváló tagja a Reichsrathban.

⁴ Schaup Vilmos reichsrathi képviselő s a delegáció tagja.

⁵ Báró Engerth Vilmos, az urakházának tagja Ausztriában.

is olvashattak, még tegnap este előterjesztett Schaup által az osztrák pénzügyi albizottságban. Elfogadták egyetlen szavazatnyi többséggel. A teljes ülésben mintegy 39 szavazat lesz mellette.¹ Ez a teljes ülés csak szerdán lesz. Közben a magyar delegatio nyilvános ülése. Egyszerre mindkét delegatio nem tárgyalhat, mert Andrásynak mindenütt jelen kell lennie. E szerint még a jövő hetet is kihúzzák a tárgyalások. Előre tudtam, hogy hosszabb ideig tart a dolog.

A németek azon része, a mely a hitelt nem szavazza meg, kijelenté Andrásynak, hogy kész bizalmat szavazni neki. Andrassy azt rmondá nekik, nem mondhatja meg, mire használhatja a papírt, a melyre a bizalmi nyilatkozatot írják. Fölvetetté' a tárcakérdést. „Mint mikor a seregélyek közzé lőnek, olyan hatást tett ez,” — monda nekem Andrassy. A többség, bár nem nagy; mint mondtam, biztosítva van.

Miután május 16-án az országgyűlés a 60 millió forint rendkívüli hitelt megszavazta, a delegáció május 25-én felutazott Bécsbe, hol működését június 8-án befejezte. A tanácskozások nyilvánosan folytak, Csengerynek ezekről nincsenek feljegyzései. Nejéhez írt leveleiben is leginkább a külpolitikai viszonyokkal, a küszöbön álló berlini kongresszus előzményeivel foglalkozik, a delegációban történekről alig emlékezik meg. Ami szabad ideje volt, azt az Akadémia június 16-iki ünnepélyes közülésén tartott elnöki megnyitó beszéd megírása vette igénybe, melyre vonatkozólag május 31-én kelt levelében azt írja: „három üres délelőtöm lévén, sokat, nagyon is sokat írtam az elnöki beszédből. Ha bevégeztem, ahogy akartam, nem tudom, hogy fogom elolvasni”. Ugyané levélben említi meg azt is, hogy „az állami levéltárnál magyar főbb hivatalnok kinevezését sürgettem. Andrassy megígérte, hogy meg teszi, a mit tehet.” A „*Magyar Nemzet*” 1878 június elsejei számában Csengerynek ezen felszólalásáról a következő tudósítást hozta.

„A külügyi bizottság május 30-án tartott ülésében a külügy-ministerium kezelése alatt álló udvari és állami levéltárfa vonatkozólag Csengery Antal szóba hozta, hogy a levéltár nagybecsű magyar történelmi okmányokat tartalmaz, melyeket a magyar történetírás fölhasználni van hivatva. A levéltár igazgatója Arneht, nagy előzékenységet tanúsít a magyar kutatók iránt, ha hozzá fordulnak, a mellett egy alárendelt állásra az Akadémia ajánlatára magyar ember neveztetett ki, azonban a magyar kutatók többnyire bizonyos ridegséggel találkoznak a levéltár tisztviselőinél és nincsen köztük olyan, a ki a magyar történelmi anyagot különös előszeretettel és szakismerettel rendezné, aki a magyar kutatót útba igazíthatná. Ezért azt a kíván-

¹ Az osztrák delegáció március 21-én tartott ülésében tényleg 39 szavazattal 20 ellenében fogadta el. A magyar delegáció plénuma március 19-én egyhangúlag szavazta meg.

ságát fejezi ki, hogy az állami levéltár valamely magasabb tiszti állására arra való magyar ember neveztesse ki és erre szükség esetén külön állás rendszeresítsék. Orczy Béla báró kijelenti, hogy a külügyminister kész ezen kívánságnak mielőbb eleget tenni, s midőn a kérdés újból előfordult, maga Ardrássy”gróf kijelentette, hogy módot fog keresni ezen jogosult kívánság kielégítésére a nélkül, hogy új állás szervezése szükségessé váljék.” Andrássy azt szerette volna elkerülni, hogy a német delegáció a költségelőirányzat megállapításánál az új állás rendszeresítését ne kifogásolhassa. Amikor kitűnt, hogy a Csengery által óhajtott cél csak új állás rendszeresítésével érhető el. báró Orczy Béla, aki a külügyministeriumban Andrássy oldala mellett osztályfőnök volt, Csengeryhez fordult, hogy a szervezendő állásra alkalmas egyént ajánljon. Csengery levelét e tárgyban nem sikerült feltalálni. Báró Orczy Béla válaszát Csengery levelére itt közöljük:

„1878 július 22.

Kedves Barátom!

Szíves soraidat megkaptam. A levéltári állomás rendszeresítése végett gondom lesz a körülmények figyelembe vétele mellett minél előbb határozni, de miután egy új állomásról van szó, ezt azonnal még nem tehetem, mert vannak bizonyos érdekek, melyeket kímélnem kell. A mi Pesty Frigyest illeti, te magad is azt mondod, hogy őtet *talán* a legalkalmasabbnak tartod, nem tagadhatom, hogy ellene nekem némi szelid aggályaim vannak. Ő, amint tudod, még a múlt évben egy levéltári állomás iránt tett lépéseket és nekem akkor azt a benyomást hagyta, hogy ő csak hivatalt keres. Ezzel pedig az ügynek, melyet te előmozdítani akarsz, nincsen egészen segítve. Én ezt neked legbizalmasabban mondom és azon célból, hogy ha talán alkalmasabbat tudnál, ez iránt szíveskednél nézetedet velem közölni. Azt szeretném épen kerülni, hogy az, a ki az államlevéltárhoz jönne, ne tegye ki magát már előre annak, hogy vagy súrlódások közt, vagy előre érzett feszültség közepette lépjen a hivatalba, ezért én a lehető kíméléssel akarok, előre menni és ez az oka, hogy személyes aggályaimat nem akarom előtted eltitkolni.

Fogadd legőszintébb baráti érzelmeimnek kifejezését, szíves üdvözlettel maradván

őszinte barátod

Orczy Béla.”

XVI.

CSENGERY ÉS AZ INKOMPATIBILITÁS.

Jóval az inkompatibilitás törvényes rendezése előtt, amikor az ellenzék is csak a kormány kinevezésétől függő államhivatalnokokkal és a kormánytól javadalmazásban részesülőkkel szemben kívánta az inkompatibilitást kimondani,¹ kijelentette Deák, hogy a képviselőház függetlenségének megóvása szempontjából fontosabbnak tartja azok kizárását, akik akármely vállalatra nézve az országgyűlés becegyezését sürgetik és tőle engedélyt várnak. Deáknak ez a kijelentése akkor különösen a vasúti koncessziókra vonatkozott. Az a lázas tevékenység, mely hazánk hátramaradt közlekedési viszonyainak fejlesztése végett a vasútépítések terén megindult, csakhamar merőben üzleti irányt vett. A vállalkozók a képviselők befolyását kihasználni törekedtek s valóban mindinkább előtérbe léptek a helyi és magánérdekek, melyeket a képviselők, pártkülönbég nélkül, nem ritkán a közérdek rovására iparkodtak érvényesíteni. Csengery Antal Deák fentebb említett nézetével teljesen azonosítván magát, mint a pénzügyi bizottság elnöke, állandóan küzdött ez irányzat ellen. Saját személyét illetőleg ridegen visszautasította a vasúti koncessziók kieszközlésére alakuló konzorciumokban való részvételt, mint az a dalmáciai vasút építésére alakult társasághoz 1870 május 20-án intézett alább következő leveléből kitűnik:

„Folyó hó 13-án kelt nagybecsű sorait Trefort úr szíves volt általadni.

Van szerencsém rá válaszolni, hogy bár a tervezett dalmáciai vasutat részemről is igen fontosnak tartom, s Önnek, igen tisztelt úr és a consortium megnevezett tagjainak bizalmát igen nagyra becsülöm ugyan, de azon állással, a melyet a képviselőház pénzügyi bizottságában elfoglalok, nem tartom összeférhetőnek oly concesszióért folyamodni, a melyről véleményt adni a pénzügyi bizottság van hivatva.”

A pénzügyi bizottság Csengery indítványára mondotta ki, hogy a tárgyalásokban azok a képviselők, akik érdekelve vannak, nem vehetnek részt. A vasúti engedélyek tárgyalásánál nagy rigorozitással járt el, nagyobb, mint a vasúti bizottság, mellyel emiatt számos

¹ A Nyáry Pál által 1868 december 7-iki országgyűlésen beterjesztett törvényjavaslatban, melyet követett Deák felszólalása, ahol az idézett kijelentést tette.

összeütközése támadt. Ha nem is sikerült a vasúti politikát jobb irányba terelnie, minék következtében Csengery egy alkalommal a pénzügyi bizottság elnökségéről is leköszönt, a pénzügyi műveletek szigorú és lelkiismeretes felülvizsgálatával gyakran jelentős megtakarításokat tudott elérni.

Annak jellemzésére, hogy a pénzügyi bizottság a vasúti engedélyeknél miként járt el, s Csengery Antalnak ilyen ügyekben milyen szerepe volt, közöljük Weningerhez 1870 április 22-én írt leveléből a következő részt:

„Ad vocem pénzügyi bizottság. Lónyayval és Hollannal megint volt e bizottságban némi összeütközésem. Minden előmunkálatok nélkül terjesztenek elő vasutakat, s föl akarták hatalmaztatni a kormányt, hogy azokra végleg szerződhessek. Még a vonalak irányai sem voltak megállapítva. Kivált az észéki vonalra nézve, melyet a Dráva és Száva völgyétől eltérve, oly hegyvölgyes vidéken akarnak vezetni, a melyről Falk és Thomen azt mondják: Örültség! A vasúti bizottság, élén Gajzágóval, mégis elfogadta e vonalt, oly szakértő véleménnyel: hogy ha erre nem lehet vezetni, hát arra, ha arra sem lehetne, amarra, a körülmények szerint. S e javaslatot terjesztették elénk, minden adat nélkül, hogy pénzügyi véleményt mondjunk róla. Visszautasít-, tottuk. Nagyobb összeütközésem volt az ung—nyíregyházai vasút dolgában. Lónyay erre úgy agitált nyilván, mint az ő családi vasútjairai melyre neki szüksége van. E vonal keresztbe metszi az észak-kelet vonalt s ráfogták, hogy az ungi kincstári erdők értékesítése miatt van rá szükség, a mi csak a csap—ungi kisebb pályarészre áll, még a nagyobb részt, a csap—nyíregyházait nem indokolhatni egyéb-, bel, mint a mivel Lónyay elég őszintén indokolta. Tuzsér mellett megy el. Az országgyűlés másodrendű vasútnak jelölte azt ki, melyre nézve kimondá, hogy nem kamatbiztosítással, hanem mérföldenként 100.000 frt államsegéllyel építendő, oly módon, hogy ez állami segélyen vett részvények kamatozása csak akkor kezdődik, mikor a részvényesek által befektetett összeg már ötszáz—tólít hoz. Ez alapon Strousberg az országgyűlés eloslása után azonnal vállalkozott. Ekkor azonban előállott egy consortium, mint magát nevezte: „Az északkeleti pálya kormányzótanácsosai”. Nem kormányzótanács, mert mindenik kormányzótanácsos nem írta alá; nem is engedélyesei, mert hiszen a főengedélyesek és főrésztvényesek egyike Strousberg is. E consortium igen ügyesen volt a törvényhozás mozgékonyabb elemeiből össze-, alkotva, pártkülönbség nélkül, hogy a siker biztosíttassék Egyfelől Ivánka, Várady Gábor, a háttérben Tisza; más részről Visontai Kovách László, Lónyay testvére János s a felsőházból Sennyey Pál. Midőn e consortium föllépett, minden tudósítás nélkül ott hagyta a faképnél a kormány Strousberget s az országgyűlés által kijelölt alapról eltérve, kamatbiztosítás alapján szerződött az érintett consortiummal. Strousberg észrevevén kijátszatását, jelenté, hogy ő ez alapon is olcsóbban vállalkozik. S valóban olcsóbb ajánlatot tett. Még

válaszra sem méltatták, hanem a kormány egy hónappal antedatált jelentésben a ház elé terjesztette a „kormányzótanácsosokkal” kötött kevésbé kedvező egyezményt, azzal indokolva, hogy a vonal az északkeleti pályának kiegészítő része, s a kormányzótanácsosok biztosítékot nyújtanak arra nézve, hogy e pályának szerzik meg az engedélyt. Tudnod kell, hogy mindemellett megengedte a kormány az engedélyokmányban a „kormányzótanácsosoknak” külön társulatként alakulni s tudnod kell, hogy Strousberg beadványában arra kötelezte magát, hogy az északkeleti pálya részvényeseit rövid időn egybehívja s nekik szerzi meg az engedélyt. Mindezek mellett a „hazafi vállalkozóknak” a tőzsér ellenében még Ghyczy is védelmükre kelt. En neveltségessé tettem Ghyczy pathosát a hazafi vállalkozókról, a kiknek semmi egyéb céljuk nincs, mint azoknak szerezni meg az engedélyt, a kik ellenében jogot kértek külön társulatként alakulni. S Strousbergnek egy hozzám, mint a pénzügyi bizottság elnökéhez intézett beadványa folytán földeríttem az eljárás merőben helytelen voltát, hogy az ország érdeke ellenére, egyszerűen mellőzték a jelen esetben a pályázatot. Mindenekelőtt szavazásra tűztem ki: indokolva van-e, hogy az országgyűlés által kijelölt alaptól eltért a kormány? A többség, mindkét pártnak lévén tagjai a consortiumban, azt monda: igen. Ekkor indokoltattam az eltérést. Legfőbb indokul hozták föl, hogy az észak-keleti vasút kiegészítő része legyen az ung—nyíregyházai vonal és hogy a kisebb kamatbiztosítás körülbelül megfelel a segélyrendszernek, a mely kilátásba volt téve. Úgyde — mondám — Strousberg szerint is az észak-keleti pálya része lenne a kérdéses vasút s az ő ajánlata, kisebb Összegű biztosítás mellett, még inkább indokolja a bizottság azon állítását, hogy kisebb kamatbiztosítással nem hárul több teher az országra. A logica erejét érezte mindenik fél. Végre elfogadtam kiindulási pontul, hogy az az új pálya az északkeletinek kiegészítő része legyen. De ebből — mondám — nem az következik, hogy másnak, egy közvetítőnek adjuk, főleg olyannak, mely külön társulati létezésre is kér jogot. Adjuk az engedélyt egyenesen az észak-keleti pálya részvényeseinek s miután a hazafi consortium mértföldenként 22, Strousberg 21 ezer forint biztosítást kíván, adjuk az észak-keleti társulatnak 20 ezer forint biztosítása mellett. A társulat, ha se a hazafi consortiumot, se Strousberget nem kell megfizetnie az engedély átruházásáért, olcsóbban vállalkozhatik.. A logica kérelhetlen erejének Lónyay is megadta magát. Indítványom határozatba ment. Másnap jelentette Lónyay, hogy mind a consortium, mind Strousberg belenyugodtak e határozatba. A dolog úgy áll, hogy egyik sem szereti, miután haszontól esett el mindenik fél. Ghyczy hazafainak egyike a pénzügyi bizottság egyik tagjának épen nehezeltve monda, hogy több ezer forintot kivettünk zsebükből. Lónyay megnyugszik, mert vasútja biztosítva lesz. Nekem monda, négy szem közt: örvend, hogy a nem correct eljárást kijavítottuk. Hollán szintén monda nekem titkon: örvend, hogy Lónyay az egyszer orrot kapott.

Nincs gazdája a dolognak. Lónyay a közlekedésügyi ministeriumot vadolja, Hollán azt állítja, hogy Lónyay scenirozta az egészet, stb.

Íme barátom egy adat sok helyett. Így mennek a dolgok. A ministerelnök sokat tud tőlem is, de nincs ereje föllépni, a hogy kell. A többi minister meg kárörömmel hallja, ha nem sikerül egy és más, a mit nekik, a ministertanácsban, nincs erejük megakadályozni.”

Ghyczy Kálmánhoz írt s e kötetben közlött leveléből kitűnik, mennyire elítélte és mennyire összeférhetetlennek tartotta a képviselői állással, hogy olyan képviselők, akik egyes bankok érdekességéhez tartoztak, a kormánynál üzleteket jártak ki. Hogy jó példát mutasson, mikor 1873-ban a kormány egy államkölcsön felvétele iránt azzal a consortiummal kezdett tárgyalásokat, amelynek a Magyar Általános Hitelbank is tagja volt, ez intézetnél elfoglalt kormányzótanácsosi állásáról 1873 november 15-én lemondott. Lemondását a Hitelbank kormányzótanácsához intézett következő levélben indokolta meg:

„Én csak ismételhetem, a mit az intézet tisztelt igazgatóságának is kifejeztem; csak ismételhetem, hogy a legmélyebb sajnálkozással veszek búcsút azon körtől, melyhez engem nem anyagi érdek, hanem a legőszintébb becsülés, részvétel és barátság is fűzött; azon intézettől, mely a legnagyobb szédelés napjaiban is megőrizte soliditását, s ezáltal lehetővé tette, hogy a midőn más intézetek, melyeknek szolgálata addig igénybe vétetett, a válság idején tehetetleneknek mutatkoztak, képes legyen közbenjárásával az államnak is szolgálatot tenni. A kölcsön, melyet főleg e közbenjárás tett lehetővé, kétségtelenül súlyos, — olyan súlyos, mint a helyzet, mint a válságos idő. De épen e körülmények közt a siker már maga eredmény. S én nem kétkedem kimondani, hogy a Magyar Hitelbank közbenjárásával, a jelen viszonyok közt nem csupán bankári közvetítést végzett, de hazafiúi érdemet szerzett. De hogy mondhattam volna ezt el az ország képviselői előtt, a képviselőház pénzügyi bizottsága előtt, mint a bank kormányzótanácsosa? Ez az egyik ok, amely miatt vissza kellett lépnem. Egyszersmind azonban közéletünkben egy elvnek törvényre emelése is követelte tőlem e lépést; amely elv alkalmazása meggyőződésem szerint szintén egyik tényező lesz az ország képviselete erkölcsi színvonalának emelésére. Nem lehet községi, nem lehet megyei képviselő, a ki a községgel, a ki a megyével szerződési viszonyban áll. Képzhető-e, hogy kötelességek összeütközésének lehetősége ott engedtessek meg, a hol a magán érdekek a legfontosabb, az állami érdekekkel jöhetnek ellentétbe? Én kötelességemnek tartottam ez elvnek nem csak elismerésében, hanem személyemre alkalmazásában is példával menni elő. Íme visszalépésem másik indoka. S midőn ily indokokból a Magyar Általános Hitelbanktól búcsút veszek, kérem a tisztelt kormányzótanácsot és a bank igazgatóságát, tartsanak meg továbbra is mindenkor hálásan tapasztalt szíves rokonszenvükben, barátságukban.”

Bármilyen lelkiismeretességgel törekedett is Csengery Antal a politikai erkölcsök tisztaságát biztosítani s jó hírnevét, a politikai pályán egyetlen szerzeményét, még a gyanúsítás árnyától is megóvni: ő sem kerülhette el a gyanúsítást. — Amikor az 1878-iki választásokon a konzervatívok, a pártonkívüliek és független szabadelvűek csoportja egyesüléséből alakult közjogi alapon álló ellenzéki párt nagy vereséget szenvedett, annak az elkeseredésnek, mely a pártban uralkodott, br. *Kaas Ivor*, a Pesti Napló 1878 augusztus 24-iki számában vezércikkben adott kifejezést. Abból indul ki, hogy „Magyarország az erkölcsileg bukottak szemérmertlenségével kormányoztatik”, s bár beismeri, hogy „a szabadelvű pártnak nagy és megbízható többséget sikerült szerezni”, e többség azonban egy erkölcsileg megromlott testület, melynek tagjait nem meggyőződés, hanem aljas érdekek vezetik.

A cikkben Csengery Antal ellen a következő támadást intézi:

„Más, de nem kevésbé hatalmas csoport az, mely a Eotschild consortium és a bécsi nemzeti bank védelmére ül a magyar nép jóhiszeműségéből a szabadelvű párt padján s hozzátartozik a kormánypárt táborához. Láthatatlan vezérük Bécsből báró Wodianer Mór. Hogy kik képviselik Pesten, annak jelentőségét eléggé kiemeljük, ha Csengery Antalt közéjük sorozzuk. Mert valahányszor még a Eotschild consortium és a nemzeti bank érdekei kerültek a napirendre, ő és vele sokan, kik különben, — mint az egész csoport, — passiv szerették magukat viselni és a felelősséget kerültek, mint denevérek a napvilágot: feltűnő tevékenységet fejtenek ki a körben és a házban.”

Ez a minden alapot nélkülöző támadás Csengery érzékeny kedélyét rendkívül fájdalmasan érintette, ami kitűnik abból a levélből, melyet még az nap Urváry Lajoshoz, a Pesti Napló szerkesztőjéhez intézett. Ennek a levélnek iratai közt levő fogalmazvány-töredékét, továbbá br. *Kaas Ivornak* augusztus 25-én kelt válaszát s végül Csengery augusztus 26-án Br. *Kaas Ivorhoz* írt levelének fogalmazványát alább közöljük. E levelek után azt a vázlatos töredéket is adjuk, melyben az ellenzéki sajtónak szereplését a múlt század 70-es éveiben jellemzi. — br. *Kaas Ivor* utóbb meggyőződött arról, hogy támadása Csengery ellen téves információkon nyugodott és minden alapot nélkülözött. Ennek kifejezést adott abban a tárca-cikkben, melyet Csengery halála alkalmából a Pesti Hírlap 1880 július 14-iki számában írt, ahol meleg hangon vázolja pályafutását végül kijelenti, hogy „soha a közjót nem kockáztatta, sokszor fölládozta a közügynek magánérdekét és kényelmét. A dicsőséget szerette, de nem kereste s többre becsülte a befolyást a hivatalnál. Csengery nevét beírta a magyar nemzet politikai és kulturális történetébe, adjunk helyet neki a Pantheonban”.

1.

Budapest, 1878 augusztus 24.

Csengery Antal levele Urváry Lajoshoz, a Pesti Napló szerkesztőjéhez.

A Pesti Napló nem tudja megbocsátani nekem, hogy egyike valék a régi Deák-párt azon tagjainak, a kik szükségesnek tartották elvégre fölvilágosítani a közönséget, hogy azt a lapot semmi tekintetben nem tarthatják orgánumoknak. A mint nevem a Nemzeti Hírlap támogatóinak sorában megjelent, azonnal egy jegyzék jelent meg a Pesti Napló szerkesztőségétől, a melyben tudtomra adta, hogy bosszút áll rajtam. S azóta több alkalommal intézett ellenem támadást. „Calumniare audacter semper aliquid haeret”, — gondolja magában. Én nem tartottam mindeddig szükségesnek háborgatni e multságában. Most is csak azért szólok fel, hogy jellemezzem egyszer az eljárást, melyet egy lap szerkesztősége hazánkban, a közpálya emberei ellen követni megengedhetőnek tart.

Föltételül állítja czikke kezdetén, hogy Magyarországot az erkölcsileg bukottak szemtelensége kormányozza. S hogy bizonyítsa állítását, a kormány után neki esik a szabadelvű párt tagjainak is. Végig tekintve a névsort, az én nevemen is megakadt szeme. Mit mondjon ellenem? Ha tény nem tud, hát költ. Fölfedezi, hogy az országházban egy párt ült, amelynek a bécsi bank igazgatója a feje, a Rotschild consortium és a nemzeti bank pártja. S aztán reám támad, mint a ki csak ezen párt érdekeit és semmi egyebet nem képviseltem és csak ezen érdekek körül fejtettem ki clubban és képviselőházban tevékenységet. A ki közléről nem ismeri a történeteket, bizonyára elhiszi mindezt, s a következtetés aztán magától jó. Azt mindenki elképzelheti azt, hogy mit óhajt a Pesti Napló. Felizgatni a képzelődést, az azután működik. Az eredményt mindenki levonhatja saját képzelőtehetsége szerint, míg sikerül elhitetni a külföld nagy gyönyörűségére, hogy egy nagy pártban, a mely ez idő szerint többségben van a házban, nincsen igaz ember, nincsen csak egy is.

Aztán a történetíró ilyen adatokból írja meg a kor történetét!

Szerencsére más források is maradnak fenn, a melyek földerítik a valót.

A történetíró, ha érdemesnek találja személyemmel is foglalkozni, szintoly jól fogja tudni, mint a Pesti Napló szerkesztősége tudja, hogy én voltam az, a ki a corruptio ellen hatni kezdet óta kötelességnek tekintettem. Tudja, hogy már a legelső alkalommal, midőn vasútügyet tárgyalt a ház egyik bizottsága, tiltakoztam az ellen, hogy a ki engedélyért folyamodott, a tárgyalásban részt vehessen; tudja, hogy nem tartottam helyesnek személyemre nézve bármely consortiumnak, mely a házhoz engedélyért folyamodik,

tagjának lenni; hogy minden ilyen aláírást visszautasítottam; hogy utóbb a vasutak engedélyezése körül követett eljárás ellen tetteleg is tiltakoztam, midőn inkább letettem a pénzügyi bizottságelnökségét, hogy sem több vasút engedélyezése iránt határozatot aláírjak; hogy a mint a Magyar Hitelbank az első szerződést kötötte az állammal, én az igazgatótanácsból kiléptem, mikor az incompatibilitás törvényéről még szó sem volt. S miként képviseltem a nemzeti bank érdekeit, ha nem tudná, gróf Lónyay könyvéből is megtanulhatná a Pesti Napló. Nem hivatkozom azon szenvedélyes polémiákra, melyeket ellenem a nemzeti bank közlönye a Tresor folytatott. Csak a Pesti Naplóra hivatkozom, a mely egykor a enquête általam készített jelentését, s nagykanizsai programmat három év előtt közölte, hivatkozom a Pesti Naplónak az országos bizottságról, mely a bankügyben ki volt küldve, Bécsből kelt leveleire.¹

2.

Budapest, 1878 augusztus 25.

Br. Kaas Ivor Csengery Antalhoz.

Nagyságos Képviselő Úr!

Tegnap napon, a Pesti Napló vezércikke által indítva, Urváry Lajos úrhoz levelet intézni méltóztatott. Urváry barátom hetek óta Tátrafüreden időzván, a lap szerkesztését dr. Acsády Ignác úr vezeti, a kérdéses vezércikket pedig én írtam. Ez okból kötelességemnek tartom a lapszerkesztőről a felelősséget magamra venni s Nagyságod érdemes levelére bátorkodom a következőket válaszolni:

Igen sajnálom, hogy cikkemben foglaltak által Nagyságod magát sértve érzi és biztosítom Nagyságodat, hogy távolról sem volt szándékom „gyanúsítani ut aliquid haereat”, a mint hogy Nagyságod politikai magatartásának indokait egyáltalában nem érintettem.

Ha mindazonáltal a Rothschild consortium és a bécsi bank érdekeit védő képviselők közé soroztam, ezt tehetni véltem azért, mert emlékszem, hogy Nagyságod már évek előtt az ország legfőbb érdekének találta, hogy az ország hitelügye, a mindenféle bankárok versenyétől elvonva, egy hatalmas bankárcsoport, a Rothschild csoport érdekével hozassék szoros kapcsolatba. Ezen szempontból ajánlotta annak idején oly melegen elfogadásra az úgynevezett nagy vasúti tervet, mely százötven mérföldön, mintegy háromszáz millió értékben a nevezett consortium által építendő lett volna s ezen terv bukását a hazai hitelre nézve elsősorban tartotta végzetesnek, mint ezt előttem egy ízben kifejtteni méltóztatott. A többek közt ugyanezen indok vezérelhette Nagyságodat, mint a pénzügyi bizottság legbefolyásosabb tagját a százötvenhárom milliós kölcsönnek a

¹ A levél befejező része hiányzik.

Rothschild consortiummal való megkötésének pártolásában, mely akkoriban úgy ünnepeztetett, mint szerencse, hogy sikerült a Rothschild consortiumot Magyarország számára visszaszerezni s az Erlangerektól etc. szabadulni. Nem felejtetem el, hogy azóta is Nagyságodnak főrése van a pénzügyi politikában, mely állandóan a Rothschild consortiumra támaszkodik s így a különben általam is üdvösnek ismert rente-conversio körül szintén vannak érdemei. Nagyon tudom, hogy Nagyságod az új bankstatutumokkal megelégedve nem volt s ezt ki is jelentette; azonban ha jól vagyok értesülve, minden más megoldási módot, mint a bécsi nemzeti bankkal való megalkuvást, perhorreskált s a bank alkut megszavazta, sőt a 80 millió bankkövetelésre vonatkozó törvényjavaslatot is megszavazta, daczára annak, hogy az 1867-iki államadóssági törvény megalkotásában kiváló részt vett.

Engedje meg Nagyságod, hogy befolyását sokkal többre becsüljem, semhogy jelentőséget ne tulajdonítsak kapacitáló magyarázatainak, melyekkel a kormány politikáját a házban, ha nem is nyilvános ülésben, igazolni és pártfogolni szokta.

Igen is tudom, hogy a Hitelbankból is kilépett, a mint az első kölcsönét az állammal megkötötte s ezt teljesen méltánylom, Nagyságodról mást fel sem tehettem volna; de engedje megjegyezmem, hogy az, ha egy államférfiú lemond pár ezer forint tantiemeről, még nem azt jelenti, hogy politikailag megszakította az összeköttetést valamely finaciális csoporttal.

Ennyit felfogásom igazolására.

A mi azt illeti, hogy a Pesti Napló ne küldessék tovább Nagyságodnak — magam ágyban fekvő beteg lévén, — remélem Acsády úr intézkedett s nem tagadhatom meg sajnálkozásomat a fölött, hogy a lap, melynek hosszú éveken át sokszor volt alkalmá Nagyságod képviselőházi, bizottsági, akadémiai s egyéb alkalmi beszédeit szösz szerint közölni, s mely soha el nem mulasztotta, ha lehetett, Nagyságodnak szolgálatokat tenni szívességből: ezentúl Nagyságod akaratából ettől meg lesz fosztva. Es hozzá kell tennem, hogy a Pesti Napló azután is, midőn a Tisza-kabinet politikáját többé nem pártolhatta s midőn később kényszerült ellenzékivé lenni, úgy, hogy aztán Nagyságod politikai utaitól elváltak; legújabb ideig meg nem szűnt Nagyságod személye iránt a korábban tanúsított figyelemmel viseltetni. Nem mi vagyunk okai, ha viszonzásul Nagyságod lapunkra neheztelve a viszonyt velünk megszakította és a Rothschild consortiumhoz oly közel álló új Nemzeti Hírlapot alapította. Kívánom Nagyságodnak, hogy ezen vállalata ugyanannyi jó szolgálatot tehessen személyének jövőre, mint tett a Pesti Napló idáig.

Magamat Nagyságod kegyeibe ajánlva, mély tisztelettel maradok alázatos szolgálója

Br. Kaas Ivor.

3.

Budapest, 1878 augusztus 28.
Csengery Antal Br. Kaas Ivorhoz.

Méltóságos Báró Úr!

Egy cikkben, melynek kezdete az, hogy Magyarország erkölcsileg bukottak által kormányoztatik, úgy emlékezni meg valakiről, mint a ki *csak* bankár csoportok érdekeit képviselte, *csak* azok körül fejtett ki tevékenységet: nem annyi-e logice, mint reá mutatni arra a valakire: íme a megvesztegetett ember! Logice lehetetlen más következtetést vonni. Azonban Méltóságod írja, hogy ezzel gyanúsítani nem akart, s így hinnem kell, hogy kifejezései nem voltak helyesen megválasztva.

Becsés sorai többi részére engedjen meg még egy pár megjegyzést.

Azt írja Méltóságod, hogy kilépésem a Hitelbankból nem annyi, mint megszakítani valamely finaciális csoporttal minden összeköttetést. De hát ha ez volt az egyedüli kötelék, a mely ahhoz a csoporthoz kötött? Éspedig csupán az volt. Nem hiszem, hogy e részben bármi hajszálnyi vékony összeköttetést legyen képes valaki felmutatni.

A mi a Nemzeti bankot illeti: olvassa meg Méltóságod gr. Lónyay könyvét a bankügyről és a Nemzeti bank orgánumának a Trésornak ellenem írt cikkeit, a melyekre épen a Pesti Napló figyelmeztetett. Az elsőből látni fogja, hogy akartam én jobb körülmények közt a bankügyet megoldani s az érintett cikkekéből a legilletékesebb helyről megtudhatja, milyen viszony volt köztem és a Nemzeti bank emberei között és óvakodni fog többé, ha csakugyan nem gyanúsítási szándék vezette tollát, leírni, hogy én csupán e bank érdekeit képviseltem.

A mi végre a pénzügyi egyezményt illeti: miért szavaztam meg, nyíltan elmondtam választóimnak. De nem hiszem, hogy egyetlen embert is tudjon nevezni, a kit elfogadására capacitáltam volna, a kivel csak vitába is ereszkedtem volna ez ügyben.

Hogy én alapítottam a Rothschild consortiumhoz közel álló új Nemzeti Hírlapot!? Két oly állítás, a melyek közül egyikről sincs tudomásom. Én tanácsoltam egy lap alapítását, régebben, Méltóságodnak is tudtával. Most annyi minden részvétem ez alapításnál, hogy felkértek, vegyek részt comitéjében, vagy legalább ígérjem meg, hogy én is támogatom. Az első kérést megtagadtam, a másikat följánlottam. Kik és miként alapították: arra nézve Gorove adhat, s úgy hiszem, ha magán úton megkérdi, ad is Méltóságodnak fölvilágosítást.

Egy dolgot örömmel értettem leveléből; hogy t. i. nem Urváry

szerkesztette azt a lapot, a mely személyem ellen, nem elvi, mert az bármikor rendén van, hanem erkölcsi reputatiómat, habár elhiszem Méltóságodnak, nem czélzatosan, — megtámadó gyanúsítást közölte. Méltóságod engem gazdagnak vél. Bizonyára túl él engem, s lez módja meggyőződnie, hogy az örökség, mely gyermekeimre száll, nagy részben épen az az erkölcsi reputatio lesz, a melyre mindig sokat tartottam. Urváry hosszabb idő óta körülményesebben ismeri viszonyaimat, mint Méltóságod; s így a beszámítás is nagyobb lett volna részemről irányában. Engem pedig már az is sajnósán érint, ha valakiben annyira csalódom.

4.

Az ellenzéki sajtó az 1870-es években.

A kormányt ez időszak alatt nem saját erénye, hanem ellenfeleinek gyöngesége és eljárási módja tartotta fenn. Az eszme-szegénységet nem pótolta az üres személyeskedés s a nagy hang. S többször olyan kérdésekben is támadólag lépván föl, a melyekben jól tudták, hogy bármely magyar kormány, tehát ők sem követhettek ez idő szerint más politikát: ez által annak tették ki magukat, hogy kormányképeseknek, vagy komoly politikusoknak ne tartassanak. Oly vád, a mely alól fájdalom, a kiegyezés ideje óta általában nem mentetni föl az ellenzékét. Jele, hogy merő szenvedélyes izgatással, mely a kormány tagjait, a párt minden kiemelkedő tehetőségét is megtámadta, nem lehet többé kormányt megbuktatni. Az ilyen eljárás gyöngye embert ingat meg, az önérzetest megvetésre indítja. S mit is érdemel egyebet az az eljárás, mely párt-szempontról még a morált is meghamisítja, nem tartva becsületes embernek sem, a ki más párthoz tartozik. Az a hetvenkedő szellem, mely erő nélkül mindent erőltet, ok nélkül mindent provocal. Széchenyi óhajtotta, hogy bármennyire ágaztassa el a pártokat vérünk heve és politikai hitünk türelmetlensége, legyen köztünk egy engesztelő eszme, mely lefegyverez és kézfogásra int: a nemzetiség szelleme és a hűség, a mely ehhez köt. A mi hazafiságunk a fanatikus hit türelmetlenségével tagadja meg azon férfiak hazafiságát, a kik más nézetben vannak oly nehéz dolgokban, mint a közügyek. Az olasz köztársaságok rossz nyelvű sajtója jut eszünkbe a renaissance hanyatlási korában, azon időben, a mikor a satyra pasquillá fajult. Mindenkiről rosszat mondani, írja a történetíró, s a legszigorúbb erény leginkább fölbresztette a malitiát. Bosszantó és egyszersmind nevenséges! Mint az osztrák rémuralom az ötvenes években azokon, kiket bosszuló keze el nem érhetett, azzal töltötte bosszúját, hogy neveiket hóhérral bitóra szegeztette, alig múlt el nap, hogy az exclusiv hazafiak egy-egy hazafi nevét ne szegezték volna bitóra lapjaikban, oly könnyelműséggel szórva a hazaáruló címet,

mint a rémuralom korában a francia polgártársak. Olcsó multság az értelmetlen tömegnek, mely szereti a tekintélyt, bárminő legyen az, lerántva, megalázva látni. Ez neki az egyenlőség és szabadság! A pessimista Schopenhauerrel mondja ugyan, hogy a szabadság: engedély mérget árulni, az államférfiú azonban, látva ez eljárás csekély hatását az állam ügyeire, s jól tudva, hogy nincsen tökéletes intézmény, megbocsátja a sajtószabadság kicsapongásait, nagyobb előnyeiért. Kétségkívül kellemetlen az emberre, mint a ki után utczagyermekek szaladnak sárral dobálva. De boldog Isten, ha e kis kellemetlenség minden, a mi az államférfiút pályáján éri! Mily könnyű azt elviselni, kivált ha meggondoljuk, hogy egy Washingtonnak is utána kiáltotta a tömeg a hazaárulást, hogy napjainkban is nem egy olasz patrióta most valószínűleg irredentista, s nem egy ízben dobálta sárral Cavourt és hogy a gúnyból, gyanúsításból kijutott, míg élt, sőt — fülemmel hallottam — a midőn már terítőn feküdt is, Deák Ferencznek is. Es kivált, ha meggondoljuk, hogy a lapok, melyekről szó van, szintoly kevéssé csinálják a jelen történetét, a mily kevéssé az olasz államok történetét azon satyrák és pasquillok, a melyek a renaissance hanyatló korszakát előzőnlötték. Adatok lesznek azok igen is, de nem a kor politikai, hanem erkölcsi, művelődési történetehez, érdekes adatai a sajtószabadság történetének, melyek mindennél inkább fogják mutatni, mennyire visszaélt kezdetben e nagybecsű kinccsel pártszenvedély, személyes rangkór, míveltséghiány és ízléstelenség, míg a hosszas élvezet, s a kor míveltségének haladása, nálunk is megérlelték azt a nemesebb irodalmi hangot, a melynek egy művelt nemzet irodalmát minden rétegében át kell hatnia.

XVII.

ÉSZREVÉTELEK A KÖZSÉGEK ÉS KÖZTÖRVÉNYHATÓSÁGOK RENDEZÉSÉRŐL SZÓLÓ TÖRVÉNYJAVASLATRÓL.

Rajner Pál belügyminiszter 1870 április 28-án terjesztette a képviselőház elé a községek és köztörvényhatóságok rendezéséről szóló törvényjavaslatot, melyet a képviselőház kinyomatni és a képviselők közt kiosztatni rendelt.¹ Az országgyűlési vita a miniszteri törvényjavaslat fölött 1870 június 30-án indult meg² s július 26-ig tartott, amikor is jelentékeny többséggel (150 igen, 101 nem) el is fogadtatott.³ Csengery az országgyűlési vitákban nem szólalt fel, da annál tevékenyebb részt vett abban a bizottságban, mely a javaslatot a képviselőházi viták előtt letárgyalta. A javaslatoknak csaknem minden pontjára tett észrevételeit az alábbiakban adjuk.

1870-ben a törvényhatóságok rendezésénél uralkodó irány volt a magyar törvényhatósági rendszert összhangba hozni a felelős kormánnyal. E tekintetben sem történt annyi, a mennyinek kellett volna. A kormány egyedüli orgánuma a megyei közigazgatásban kívül maradt a közigazgatáson s maradt dignitáriusnak, felsőházi tagnak, ki azt az ellenőrzést sem teljesítheti gyakori és hosszas távolléte miatt, a mellyel a törvény szerint bírma.

Most a jelszó: összhangzatot hozni be a törvényhatóságokban egymás mellett, gyakran egymás ellen működő állami és helyhatósági közegek között!

Ez összhangzat a közigazgatás czélszerű rendezése által volna megoldandó. Így fogná föl minden állam. A mi kormányunk úgy hitte jónak, hogy egy külön intézményt állít föl a végett, hogy a különben nem rendezett közigazgatásban az összhangzatot létesítse.

A közigazgatás alaki rendezését alulról fölfelé mellőzte. Csak a törvényhatóság élére állított föl egy új intézményt, a mely kormányzék és közigazgatási forum, a nélkül, hogy akár az egyik, akár a másik kellékeinek teljesen megfeleljene.

¹ Buuapesti Közlöny 1870. 97. sz. A törvényjavaslat közölve U. o. 1870. 08. sz.

² Budapesti Közlöny 1870. 147. sz.

³ Budapesti Közlöny 1870. 169. sz.

Aztán a megyében még hagyján! Ez a törvényhatóság nélkülözött egy fensőbb testületi közigazgatási fórumot. A közgyűlés volt az, egy több száz tagból s nagy részben épen nem független, épen nem értelmes elemekből álló s évenként egypárszor összejövő parlament. Ide vitettek föl a községi ügyek; ez ellenőrizte a közigazgatást; ez rendelte el a keresetet a tisztviselők ellen. Itt egy kisebb közigazgatási testület alakítása szükséges volt.

Nem így a városokban. A kisebb királyi és taxalis városok kivételét a megyei községek képviselétéből és érdekközösségéből, miután a népképviselő letrejött, semmi sem igazolja. A nagyobb városokban meg alkalmas közép forum van, szakelőadókkal, a tanácsban. Ezen közigazgatási forum fölé közvetlen egy másik testületet tenni, akár mint kormányzékot, akár mint fensőbb fórumot, semmivel sem igazolhatná.

A nagy városoknak kell egy fensőbb forum, a melyek külön törvényhatóságok maradnának, igen is kell fensőbb forum azon közigazgatási vitás ügyek ellátására, melyek most helytelenül a ministerek elé vitetnek; de kell mindnyájuknak a központban egy, nem külön mindeniknek és nem helyben.

Egy központi közigazgatási törvényszékre a közigazgatási jog terén az egység fenntartása, fontosabb vitás és nagyobb elvi kérdések eldöntése végett is szükség van. Szükség általában azon közigazgatási pörös ügyek legfensőbb fokú ellátására, a melyek most a ministerek központi osztályait annyi dologgal terhelik, a mi nem kormányzati feladat.

Míg nem alkottatik meg egy ily legfensőbb közigazgatási forum: addig a ministeriumok központi személyzete sem szállítható le kellőleg.

De lássuk most, helyes-e, a mint van az új intézmény a megyékben?

Alkotói előtt csak két szempont látszott lebegni: először, hogy egy orgánum alkottassák, mely az állami és törvényhatósági közegek működésébe összhangzást hozzon be.

Másodszor, hogy legyen egy intézmény, a melyre oly dolgokat lehessen bízni, a mikre a közgyűlés nem alkalmas és a melyek a kormányzás valódi teendői közé nem tartozván, a központból decentralisálandók.

A közigazgatás feladatai csak az állam és, nem egyszersmind az egyes polgárok érdekeinek megóvása szempontjából vétettek tekintetbe.

Az állami és közérdek megóvása a főczél. E tekintetben a biztosítékok felhalmozvák. A közigazgatási bizottságban a kormányközegek közé még a posta és távírda igazgató is fölvétetett; tisztán egyoldalú szakközegeknek minden kérdésre kiterjesztett szavazatjog; az állami érdekekben fellebbvitel a ministeriumokhoz, mind a szakközegek, mind a főispán részéről. Nem törődés azzal, vajjon a

független elemek, kikben a polgárok saját érdekükben biztosítást kerestek, megjelennek-e a bizottságban, vagy sem; semmi quorum megállapítása; magán adminisztratív ügyeknek fellebbvitele az alispántól oly forum elé, a hol az alispán is bíraskodik, sőt épen elnököl, ha a főispán nincsen jelen s oly esetekben, a melyekben fellebbvitel engedtetik az állami közegnek, megtagadva az a magán polgártól stb.

A közigazgatási bizottság a ministeri terv szerint kormányzék és közigazgatási forum. Mindkettő akarván lenni, egyik feladatának sem felel meg. En azon vagyok, hogy közigazgatási forum legyen. Kevesebb tagból kell állani, meghatározott quorummal. Ily formán:

1. A közigazgatási bizottságnak a főispán elnöktele alatt tagjai: az alispán, egyik nagyobb város polgármestere, az állami és megyei közigazgatásnak a megyében székelő főbb szakközegei, ú. m. az adófelügyelő, államépítészeti hivatalnok, tanfelügyelő, árvaszéki elnök, főorvos, főszámvevő és a közgyűlés által választott hét bizottsági tag.

2. Az állami és megyei szakközegek a szakukba vágó ügyek előadói. A főszámvevő a költségvetési és számadási ügyeket adja elő.

3. Az állami és megyei szakközegek csak azon tárgyakban bírnak szavazati joggal, a melyben mint előadók működnek.

4. Határozat hozatalára az elnököt és előadót beszámítva, mindenkor 9, s ezek között legalább 5, közgyűlésileg kiküldött tagnak jelenléte szükséges.

A főispánt az alispán, az alispánt a megyei főjegyző helyettesítheti. A szakközegek helyettesítése iránt, akadályoztatásuk esetében, a szerint, hogy állami hivatalnok, vagy megyei tisztviselők, az illető ministerek, vagy a megyei közgyűlés intézkedik. A közgyűlés által választott tagokat törvényes akadályoztatásuk esetében, póttagok helyettesítik, a kik a rendes kiküldött tagok megválasztásakor szintén megválasztatnak.

5. Jelen van a közigazgatási bizottság tárgyalásain szavazati jog nélkül a tisztiügyész is, a kinek, mint a törvényhatóság jogi tanácsosának, véleménye olyan ügyben, a melynél jogi szempont a döntő, a határozathozatal előtt meghallgatandó. (1870:42. t.-c. 60. §.)

6. Jegyzőt a megyei jegyzők sorából a főispán rendel; ő osztja ki azon tárgyakat is előadásra, melyek a fent érintett szakközegek egyikéhez sem tartoznak, vagy több közigazgatási ágat érintenek.

7. A bizottság közgyűlésileg kijelölt tagjai lehetőleg, tekintettel a megyei terület különböző részeire, a kis és nagy községek, városok érdekeire, s az igazgatás különböző ágaiban való jártasságra, a kijelölő bizottság ajánlata alapján választandók.

8. Egy bizottsági tag sem vehet részt a tanácskozásban és szavazásban oly tárgyak fölött, a melyekben személyesen érdekelve

van, vagy a melyekben már más minőségben, mint ügyvéd, meghatalmazott vagy másként működött.

9. A közgyűlés által választott bizottsági tagok közül négy két év múlva sorsolás útján, a többi három ismét két év múlva visszalép. A kilépő tagok újraválaszthatók.

10. Nem lehetnek tagjai a bizottságnak a fentebbieken kívül más államhivatalnokok, se megyei vagy községi tisztviselők és előjárók.

11. E közigazgatási bizottság hetenként egyszer, de legalább minden két hétben egybeül.

Javaslatom eltér a ministeri javaslattól abban, hogy a szakkezegek közül kik a közigazgatási bizottság tagjai, kihagyandónak vélem az államügyészt, miután én nem tartom czélszerűnek, hogy a közigazgatási bizottság hatásköre a börtönügyre és bíróságok ellenőrzésére is kiterjesztessék. Nézetem szerint a közigazgatásnak a törvénykezéstől elkülönítését fenntartani ugyanazon fontos tekintetek sürgetik, a melyek miatt az elválasztás kimondatott. A közigazgatási bizottság ellenőrző kezei e tekintetben vagy nem szakértők, nem jogászok lesznek, — vagy ügyvédek, a kiknek ellenőrzése alá nem adhatni a bírókat.

Kihagyandónak véltém továbbá a posta és távirdaigazgatást. A posta és távirda inkább szállítási üzlet, mint oly közigazgatási ág, a melynek helyhatósági ellenőrzése volna lehetséges. Legfellebb a reclamatiók, kártérítési követelések el nem intézése miatti panaszok vonathatnának a közigazgatási forum elé. De ez nem szükséges. Ott van e követelések ellen, ha megtagadtatnának, a törvény rendes útja is.

Viszont a számviteli ügyek ellenőrzése végett szüksége van a közigazgatási bizottságnak egy szakközegre a számvevőben.

A tisztiügyész jelentése, nézetem szerint, csak mint jogi tanácsosé szükséges, meghallgatandó, a hol jogi szempont forog fenn, de nem szükség, hogy minden esetben szavazattal is bírjon. Úgy hiszem, rajta kívül is lesz jogász a bizottságban. Aztán meg a fegyelmi eljárást vezeti, épen nem is szavazhat, mint bíró.

Nézetem szerint az állami és megyei szakközegeknél sem szükséges, hogy minden őket nem érdeklő ügyekben is szavazzanak. P. o. a tanfelügyelő az egyenes adó miatti reclamatio fölött stb. Az állami és közérdek eléggé meg van óva a szakközegeknek az illető szakmában adott véleményezés és szavazás és mindének fölött a szakministerhez fellebbhivatkozás által.

A szakközegek szavazatának ezen megszorításával kevesebb tagból állhat a bizottság; inkább közigazgatási forum alakját ölti föl, főleg ha meghatároztatik, mennyi tagnak kell okvetlen jelen lenni. Tizenegy tagból álló bizottság, melyben kilenc tag jelenléte

szükséges határozathozatalra, tekintélyes forum; tanácskozó testületnek is elegendő.

Szükségesnek tartom e közigazgatási bizottság tagjainak függetlenségét is biztosítani, kizárván a személyes érdekeltséget is.

Szükségesnek tartottam továbbá, tekintettel a nagyobb városokban előforduló fontosabb gazdasági érdekekre, egy polgármestert is, mint a városok ezen gazdasági életének képviselőjét, szintén bevenni a közigazgatási bizottságba.

Általában hiánynak tartom az 1870. 42. t.-cikkben is, hogy a városi elemnek a megyei képviseletben meghatározott számban képviseletéről nem gondoskodott. Igaz, hogy e képviseletetés — tekintettel a városok nagyobb számú értelmiségére — így sem kerülhető ki, de nagyobb volna a megnyugvás, bizonyos számarány, mint minimum megállapításával.

E javaslat az alispánt meghagyj a fellebbviteli fórumnak (61. §). Az alispáni forum elől azonban fellebbviteli enged a közigazgatási bizottsághoz. Nem kérdem, — mert úgy látom, e részben hasztalan mondanám el aggodalmaimat, — nem fejtegethetem, képezhet-e egyes ember és a közigazgatás minden ágában, a közigazgatási jog vitás kérdéseiben fellebbviteli forumot, — tehát nem kérdem, mondom, helyes-e, hogy az alispán közigazgatási pörös ügyekben ezentúl is fellebbviteli forumot képezzen, csak azt legyen szabad kérdeznem, helyesnek tartják-e önök, hogy az alispán oly ügyekben, a melyekben mint fellebbviteli forum bíraskodott, résztvegyen tgy másik fensőbb forum bíraskodásában, a mely az ő általa hozott ítélet fölött ítél; s ha még azt is megengedik, kérdem, helyesnek tartják-e, hogy ilyen alkalommal ne csak bíraskodják a tőle fellebbezett ügyben, hanem a főispán távollétében saját maga elnökölhessen is?

Tudjuk, hogy az alispán hatalmas úr a megyében, a kit tisztviselőtársai, sőt azon uralkodó párt tagjai sem örömet com-promittálnak. Az adófelügyelő és postamester meg bizony keveset törődik mással, mint a mi hivatalánál fogva szívéhez nőtt. S tegnap azt méltóztatott kimondani, hogy a közigazgatási bizottság olyan forum lesz, mert az is lesz, a melynél nem szükséges a quorum (20. §), a bizottság független tagjai, habár nem *róluk* határoznak, a midőn *nélkiUők* határoznak, hanem polgártársaiknak reájuk bízott fontos ügyeiről, — azért ám lássák, — ha meg nem jelennek. Ily körülmények közt vájjon az alispántól fellebbezett ügyekre nézve nyújt-e mint forum kellő biztosítékot az egyes polgárok érdekében, ugyanazon alispán befolyásával, sőt meglehet elnöklete alatt ítélő közigazgatási bizottság?

Minden hó első felében tartja rendes üléseit a közigazgatási bizottság (14. §).

Teljes hatáskörét ugyan még most sem ismerem az új intézménynek, mert hiszen maga a törvényjavaslat több fontos ügyben

(25., 27., 34., 44., 54. §§) ministeri szabályrendeletre tartja fenn a jogkör szabályozását, de csak azok után, a miket eddig az előterjesztett törvényjavaslatból ismerünk, kétséget kell kifejeznie az iránt, hogy megfelelhet-e a bizottság feladatának havonként egy rendes ülésben?

Látjuk, hogy a bizottság a közigazgatást minden ágaiban vezeti (12. §); intézkedik, hogy az összes kinevezett és választott közegek részéről összhangzólag menjen a közigazgatás (13. §); mindezen tárgyakban havonként tárgyalja a közigazgatási ágak főnökeinek és vezetőinek jelentéseit (15. §); az előfordult összeütközéseket elintézi, az egyes közegeknek rendeleteket ad ki, vagy fölterjesztést tesz az illető ministerhez (16. §); a közigazgatás összes közegei ellen, hiba vagy mulasztás esetén fegyelmi eljárást indít (16. §); a hozzá intézett törvényhatósági határozatok, vagy kormányrendeletek folytán szükséges teendők végrehajtása iránt intézkedik (16. §); eljár az egyenes adók kivetése, kezelése és behajtása s a közvetett adók, illetékek behajtása körül (24. §).

Fontos teendői lesznek, mint a 25. és 26. §-bói látjuk, a közmunkák, utak építése és fenntartása körüli intézkedések végrehajtásának vezetése körül.

Felügyel arra, hogy a vasutak, vízszabályozási és védművek és a gátrendőrség körében az illető közegek a törvények szerint pontosan és összhangzóan járjanak el (28. §) s az építészeti közegek teendőiket pontosan teljesítsék.

Első fokon határoz a vasúti, valamint posta és távirdai közigazgatási közegek és ezek és a közönség közt felmerülő nem rendőri ügyekben (27—34. §§) s ellenőrzi a posta és távirda ügyekben előforduló hibákat és akadályokat s hatáskörében intézkedik elhárításukról, vagy fölterjesztést tesz (33. §).

A véderőtörvényből származó rendkívül számos közigazgatási kérdésben (a nőülési engedélyek, szabadságolás stb.) közép forumot képez, a nélkül, hogy valamit végleg elintézne (35. §).

Kiterjed ellenőrzése több tekintetben a börtönügyre is (37—39. §) s a bíróságoknál tudomására jutott hibák- rendtelenségek- és visszaélésekre is, s *gyanításáról* az illető ministert értesíti.

A népiskolai hatóságokról szóló törvény szerint tanácskozik a közigazgatási bizottság az adófelügyelővel, postamesterrel és kir. ügyésszel a törvényhatósági összes tanügyi viszonyokról (4. §) igyekezővén a hiányokon (s mennyi a hiány!) segíteni, vagy javaslatot terjeszt föl. Általában a megyei iskolatanácsok összes teendője reá van ruházva, intézkedés, ellenőrzés, bíraskodás, fellebbvitel a népiskolai ügyekben, sőt, a hol a községi iskola fenntartására iskolai adó szükséges, annak mennyiségét is ő határozza meg (6. §).

Fellebbviteli hatóság az adóügyek nagy részében, a föld, házbér, házosztály, kereseti adó, I. és II. oszt. általános jövedelmi pótdó, fényűzési adók kivetése elleni reclamatiókban (36. §),

a közmunka kivetéséből eredő vitás kérdésekben (25. §), egészségi ügyekben, a községi ügyekben, az alispán elől fellebbvitt magánügyekben, — valamint a közigazgatási közegek ellen indított s hozzá fellebbezett ügyekben (47. §).

Egy nagy kormányszék és egy közigazgatási forum mennyi teendője! Hogy lehet azt képzelni, hogy egy rendes ülésben ezeket végezhetné!

Aztán mennyi jelentés a ministerekhez, törvényhatósághoz, mennyi véleményadás! Mindezt hogy végezheti egy havi ülésben! Igaz, hogy rendkívüli ülések is engedtetnek, de ez tetszésre van bízva, s csak rendkívüli esetekben.

Azon rendeletek, a melyek bizottsági tárgyalást nem kívánnak, minek is utasíttatnak a bizottsághoz (22. §)?

A 24. és következő szakaszok a hatáskört szabályozzák. Általánosságok, melyek a már beadott közigazgatási törvényeknek (népiskolai hatóságokról, közegészségügyi, adókezelési törv.-javaslat) sem felelnek meg s egyáltalában nem merítik ki a közigazgatási bizottság elé tűzött hatáskör terjedelmét, nem jelölik ki irányát teljesen. Aztán a hatáskör megállapítása. Sok fontos dologra nézve kormányi szabályrendeletre van utasítva, a mi oly fontos tárgyban, minő egy nagy hatáskörű közigazgatási intézmény, csak törvény által állapítható meg.

A mi a részleteket illeti: hogyan egyeztethető össze p. o. a fővárosban a közmunkatanács fenntartásával a 25—27. és 29. §§-ban körülírt hatásköre a közigazgatási bizottságnak?

Mily kevésbé merítik ki a 30—32. §§ a bizottság azon hatáskörét, amely a népiskolai hatóságokról szóló törvényjavaslatban reá van ruházva? Az iskolai tanács hatóságánál is több az. A 30. § szerint hogy ügyelnek fel a járási közegek, hogy a népiskolákban a jogosult hatóság által nem engedélyezett könyvek ne használtassanak? Hogy tudja: melyek azon könyvek? S a felekezeti iskolák hatóságai e részben maguk ügyelnek fel. Összeütközés is támadhat. Kiad a ministerium egy tankönyvet és p. o. a Szent István társulat. A felekezeti hatóság csak az utóbbit engedélyezi. A felekezeti iskola tanítója jobbnak tartja a ministerium által kiadott tankönyvet. Ennek használatát eltilthatja neki felekezeti hatósága, de e tilalom lenntartásához hogy nyújtson segédkezet a ministerium, az állam közege? Ez tehát úgy formulázandó: felügyelet, hogy a népiskolákban a kormány által tiltott könyvek ne használtassanak.

Felügyelet, hogy a tanítók fizetése rendesen kiszolgáltassék. Talán arra is, hogy rendes díjlevelekben biztosíttassék és kiszolgáltassék.

Aztán micsoda dolog az, hogy a 32. § szerint a bizottság a felekezeti főhatóságok intézkedéseit is végrehajtja az iskolákat illetőleg? Legfeljebb azt mondhatni ki, hogy a felekezetek főbb hatóságainak népiskolákat illető (a 30. §-ban) rendeleteik végrehajtásában, amennyiben a rendeletek a köztörvényeken alapulnak

s az állam illetékes hatóságainak és szakközegeinek törvényes intézkedéseivel nem ellenkeznek, segédkezet nyújt. A felekezeti hatóságok maguk hajtják végre rendeleteiket; az állam közegei erre felhatalmazva csak segédkezet nyújthatnak a végrehajtásban. Feltéve mindig, hogy azon rendeletek a törvénnyel és állami közegek törvényes intézkedéseivel nem ellenkeznek.

A posta- és távírdaügyben előfordulható hibákról és akadályokról, amennyiben a hatóság körén belül elintézhetők, a szakközegek levélben is értesíthetnék a bizottságot, a nélkül, hogy ezzel indokolni lehetne, hogy a posta- és távírda igazgatóknak befolyás adatik az összes közigazgatásra s még a magánosok közigazgatási ügyeinek elintézésére is, oly befolyás, minőt soha egy állam sem adott bármely fontos üzlete igazgatóinak (33. §). Amennyiben pedig a nevezett üzletkörében előforduló hibák és akadályok csak a minister által intézhetők el: miért nem fordul az illető igazgató egyenesen a ministerhez, miért várja be a következő havi ülést? Végre a posta- és távírda közegek elleni panaszok (34. §) ügyében kikérdezhetné egyes esetekben a nevezett közegeket és igazgatókat a bizottság, a nélkül, hogy ezen igazgatóknak, azért mert közegeik ellen olykor panaszok fordulhatnak elő, befolyás adatnék az összes közigazgatásra.

A védtörvény értelmében (35. és 36. §§) a bizottság elé oly tárgyak vannak intézve, a melyek közül véglegesen egyet sem intézhet el, a melyek *végleges* vagy *további intézkedés* végett mind fölterjesztendok a honvédelmi ministerhez. Ezen ügyekben egy új fórumnak, csupán véleményező, illetőleg vélemény fölülvizsgáló, de nem döntő hatóságként közbevetése, csak az ügyek halasztását vonja maga után.

Nem ismételtem, mert e részben már elvileg leszavazfcattam, azon indokokat, a melyeknél fogva én nem tartom jónak e különben is nagyon sok teendővel terhelt közigazgatási intézmény hatáskörét oly dolgokra is kiterjeszteni, a melyek a közigazgatástól igen helyesen elkülönzött törvénykezési közegeknek felügyelete és intézkedése alá tartoznak. Csak azt jegyzem meg, hogy nem tudom, minő esetek lehetnek azok, a melyekben a börtönök körüli hiányok orvoslása és bajok elhárítása iránt a közigazgatási bizottság a „fennálló törvények és szabályrendeletek” szerint intézkedhetik (37. §). Azt pedig épen nem tarthatom célszerűnek, hogy a 39. § egyenesen felhívja a pörvesztett feleket s a bírósággal viszálykodó ügyvédeket, hogy a bíróságoknál levő rendtelenségek, hibák vagy visszaélések iránt folytonos feladásokat tehessenek s már a gyanú is elég legyen, hogy az igazságügyministernek tudomására hozassék. S hátha a panasz hamis állításokra, vagy a tények szándékos elferdítésére alapulna. Ez esetben az 1871: VIII. t.-c. 53. §-a büntetést szab. Végre azt sem tartom helyesnek, hogy (40. §) az igazságügy minister a bíróságok gazdálkodása és ügyforgalma s még inkább „egyes

bepanaszolt ügyek” iránt a közigazgatási bizottság által tartasson vizsgálatot.

Már fentebb kiemeltem aggodalmaimat a bizottság irányában, mint közigazgatási forum irányában. Említem hibás szervezetét, hogy a burocrata elemben oda nem tartozó elemek is vannak (kir. fiscus, postadirektor), a melyeket szakügyeiken kívül más, az egyesek közigazgatási ügyei kevésbé érdekelnek, hogy az alispán az alispántól fellebbvitt ügyekben is bíraskodik, sőt ily ügyek eldöntésénél maga is elnökölhet; hogy ily esetekben bizony az alárendelt megyei közegek sem igen fogják compromittálni az alispánt, nem kivált a tisztiügyész, kinek véleménye alapján hozott végzést sok esetben az alispán. A bizottság független tagjairól pedig az mondatik, ám lássák, ha meg nem jelennek, azért bizony határoznak; hogy quorum megállapítása fölöslegesnek tartatott.

Fegyelmi ügyekben (44. s köv. §§) az államhivatalnokok fölött is bíraskodik. Az államhatalom ezzel a fegyelmi hatalmat oly testületre ruhazza, melyben a törvényhatóság képviselői vannak többségben. S ha helyes is az intézkedés: de nincs szabályozva az eljárás, mint az 1871: VIII. t.-c.-ben. Megint szabályrendeletre bízva az eljárás szabályozása (49. és 54. §§).

Fegyelmi hatóságot gyakorolhat-e a bizottság saját tagjai fölött (45. §)?

A bíránál is az 1871: VIII. t.-c. 30. és köv. §§ szerint mindig a fensőbb fokú bíróságok gyakorolják az alsóbbak fölött a fegyelmi bíróságot s meg van mondva minden esetben, hány tagból áll e bíróság.

Azután tagja a közigazgatási bizottságnak a kir. ügyész is. Ez pedig az igazságügvi személyzethez tartozik s a bírói felelősség törvénye alatt áll. (1871: XXXIII. t.-c.)

Aztán a főispán fölött a megyei tagok ítéljenek?

S az alispán fölött? Ki ítéljen? Alárendeltjei: a főjegyző, a főorvos, a tisztiügyész? Ezek nem illetékes bírák. A kormányközegek közül talán egyik vagy másik egyes esetben épen a vádló, p. o. a főispán vagy adófelügyelő? A posta- és távirdaigazgató, meg az építészeti államhivatalnok a törvényhatóság főhivatalnoka fölött szintén nem illetékes. A tiz közgyűlési biztosok már hivatva volnának ítélni: de mint az uralkodó párt választottai, fogják-e compromittálni akarni pusztá fegyelmi esetekben azt, a kiben összpontosult a megye uralkodó pártjának bizalma? Az alispáni felelősség szintoly illusorius lesz, mint a közgyűlés bíraskodása mellett. Poroszországban a Landrath ellen nem a Kreisausschusshoz, vagy Kreistaghoz, hanem egyenesen a Verwaltungsgerichthez adatik be a panasz.

Ha már úgy marad a forum, a mint szerkesztve van, ítéljen a közigazgatási bizottság csak az alárendelt közegek fölött és pedig államiak, törvényhatóságiak és községiek fölött. Sajat tagjai közül

az alispán és a kormány szakközegeinek fegyelmi ügyei egy e célra felállítandó legfőbb közigazgatási fórumra ruháztassanak, mely a főtörvényszék egy delegált bírójából és a szakministerek szintén egész évre delegált főbb hivatalnokaiból alakíttatnék.

Fellebbezés (52. §) ne a ministerekhez, hanem éhez a közigazgatási bírósághoz történjék. (Ezt elfogadták legalább jövőre.)

Az 55. § meghatározza, hogy a fegyelmi bíróságot öttagú választmány gyakorolja; de az 57. § szerint elég az elnökön kívül két tagnak jelenléte. Különös bíróság!

A vizsgálati iratok aztán, ha az alispánról van szó, kiadatnak a tisztiügyésznek véleményezés végett. Képzhetni, mily önállósággal teszi föl véleményét főnöke ellen a tisztiügyész!

A törvényhatóság oly közegeitől, a melyek ily ügyek ellátására kevésbé alkalmasak, nem ruháztatik mindaz a közigazgatási bizottságra, a minek rendes és célszerű ellátására e bizottság alkalmasabb volna (61. §).

Íme az a sok tárgy, a miben a közgyűlés most fellebbviteli hatóság a községi törvény értelmében a községektől felterjesztett vagy fellebbezett ügyekben:

- a) a községi kötelékbe felvétel díját megállapító szabályrendelet;
- b) a puszta, mely eddig egy községhez sem tartozott, mely községhez tartozzék? ha a többség nem nyilvánul, vagy a község nem akarja a puszta bekebelezését;
- c) árva- és gyámügyek fellebbviteli hatósága rendezett tanácsú városokban a törvényhatóság;
- d) az árvaügyek ellátása iránt hozott szabályrendelet;
- e) csak a törvényhatóság jóváhagyása után haj tátik végre az a határozat, mely a községi adó kivetése behajtásával, községi vagyon elidegenítésére, 6 évnél hosszabb haszonbérletére, kölcsön vételre, új hivatal rendszeresítésére, a fennálló megszüntetésére, a költségvetésben elő nem forduló terhes szerződések kötésére, felbontására, jelentékeny közművek, történelmi és műemlékek fenntartására, átalakítására vagy lebontására vonatkozik. Minden határozat, melyre felsőbb jogerősség kell. Mindezekre be kell várni a közelebbi közgyűlést;
- f) a község minden sérelmes határozata ellen a felfolyamodás;
- g) minden szabályrendelet csak a törvényhatóság nyilvános vagy hallgatolagos beleegyezése után hajtathatik végre;
- h) egyesek felfolyamodása a sérelmes szabályrendeletek ellen;
- i) a választás körüli eljárásra a szolgabíró és alispán akadályoztatása esetére helyettes kinevezése;
- j) az igazoló választmány határozatai;
- k) a tiszti személyzet szervezését megállapító szabályrendelet;
- l) az előljárók stb. teendőit megállapító községi szabályrendelet;

m) a körjegyző tartson-e aljegyzőt, *mely* községben lakják s mily arányban járuljanak fizetéséhez a községek: az alispán s fellebbvitelkép a közgyűlés határozza meg;

n) a 70. § eseteiben a községi jegyzőt a törv. közgyűlés elbocsáthatja hivatalából;

o) a bírói hivatal elvállalása alól a felmentést az alispán adja, fellebbvitel a közgyűléshez;

p) a jegyzői vizsgálatra szakbizottság kiküldése;

q) a községi vagyon kezelését illető határozatok ellen bármely polgár folyamodása a törvényhatósághoz. S míg ez nem határoz, végre nem hajtható;

r) a községi vagyon szabadkézből kiadására törvényhatósági engedély szükséges;

s) a költségvetés a törvényhatósághoz terjesztendő fel.

t) rendkívüli kiadásoknál ugyanez az eset;

u) az arányt, melyben a vicinális vasutakhoz a községek járulni tartoznak a törvényhatóság állapítja meg;

x) a pénztári kezelést és számvitelt megállapító községi szabályrendelet a törvényhatóság által helyben hagyandó;

y) a községi számadás a törvényhatósághoz fölülvizsgálat végett minden esetre felterjesztendő, a iölnmentés csak a törvényhatóság jóváhagyása után adatik ki;

z) a község és a hozzátartozó pusztá közt a 137. § esetében egyességet kísért meg a törvényhatóság a községi törzsvagyon megosztása és az adósságokban részesedésre nézve.

E tárgyak közül csak az *e)* és *f)* alattiak utasítvák a közigazgatási bizottsághoz. Már pedig p. o., hogy csak a községi költségvetések és számadások fölülvizsgálására egy kisebb közigazgatási testület alkalmasabb, mint a sok tagból, s — tegyük hozzá — sok községi előljárból is alakított közgyűlés: nem szükség mondanom. Én nem is tudok rá példát, hogy ily ügyeket, a hol kisebb közigazgatási középfokú testület van, a nagyobb tanácskozó testületre bíztak volna valamely más országban. Ugyan ezt mondhatni több más pontra.

Aztán az alispán meghagyatik magánosok ügyében fensőbb fórumnak, de fölébe állíttatik fensőbb forum gyanánt a közigazgatási bizottság. Már többször elmondtam, hogy egy ember a közigazgatás minden ágában czélszerű fellebbviteli forumot oly kevésbé képezhet a közigazgatási jog kiszolgáltatásánál, mint a törvénykezés terén. Kivált mikor testületi forumtól fellebbvitt ügyekben is bíraskodik. Még több ok szól a közigazgatási felsőbb forumok testületi szervezése mellett, mint a törvénykezés terén. Mert a közigazgatási jog, hol nem csupán a törvény logikai alkalmazásáról van szó, hol a jogkérdéstől a ténykérdés majd sohasem választható el, s a jogkérdés mellett a czélszerűség, a magánérdek mellett a közérdek is folyvást szemmel tartandó, hol bizonyos egyenlő mérték

alkalmazása csak a hasonló esetek folytonos egybevetése mellett lehetséges, hol a jog tudása mellett többoldalú szakszerű (építési, közegészségügyi, tanügyi, pénzügyi, stb.) ismeretekre is van szükség, hol a tudományos képzettség mellett mindennemű életviszonyok gyakorlati ismerete is kívántatik. Íme tehát, mennyi ok azt a biztosítékot keresni a közigazgatási jog terén a fensőbb fórumoknál, a melyet a fórumok testületi szervezete nyújt. Nem szólok az újabb szervezésekről e téren. A porosz közigazgatás czélszerű szervezéséről sem. Angliában is a fontosabb ügyekben több békebíró ítél s felsőbb fórumul a békebírák évnegyedes gyűlése. Franciaország, a bureaucratia virágzó országa és meghallgatni rendeli több esetben a préfet által a mellé rendelt conseilt, s fölébe állítja a közigazgatásnak a conseil d'état-t.

Midőn tehát egy közigazgatási forum állítatik a megye élére: méltán vethető fel a kérdés, helyes-e továbbá is meghagyni a mellett az alispánt magánügyekben fellebbviteli fórumnak?

Nem inkább megfelel-e ezen feladatnak a közigazgatási bizottság? Van-e általában szükség két ilyen fórumra a megye központján? A közigazgatási fórumon nem könnyítünk, ha az alispánnak magánosok ügyeiben hozott határozatai különben is fellebbezhetők hozzá; de legalább a forumokat ok nélkül nem szaporítjuk s kikerüljük azt a képtelenséget, hogy a közigazgatási bizottságban az alispán és alárendelt közegei (ezek közt a tisztiügyész), a kiknek meghallgatásával ítél, oly ügyben legyenek felsőbb fórumon hivatva bíraskodni, a melyben az alispán határozatától eltérő szavazatukkal főnöküket kellene leszavazniuk s a magok véleményével kellene ellenkezésbe jönniök. Csak nem ismerhetik el, hogy e véleményükkel félrevezetik főnöküket. Az alispán legyen a közigazgatás vezetője és ellenőre. Elég feladat. Ne legyen fellebbviteli forum egymaga még testületi forum (városi tanács) végzései fölött is.

Ha az alispán helyett az alispáni eljárás által nem genírozott közigazgatási bizottság lesz megyei fenső forum: szükséges lesz még e bizottságot mint forumot rendezni, meghatározva, kik ítélhetnek, (p. o. ítélhet-e a megyei tisztiügyész és kir. ügyész s a postaigazgató minden ügyben) s hány tag jelenléte szükséges végzés hozására.

A törvényjavaslat szerkesztője nem tartott mást szem előtt e szakaszok formulázásánál, mint azt, hogy a magánügyi fellebbezések számát kevesbítse, de nem azt, hogy e magánügyekre nézve minden tekintetben czélszerű fórummá tétessék a közigazgatási bizottság. Csak a ministeriumot kíméli oly ügyektől, a melyek csakugyan nem tartoznak hozzá, de a melyek czélszerű ellátást igényelnek, s a megyei középforum mellett egy legfensőbb közigazgatási forumot már csak a közigazgatási jog egységének fenntartása végett is.

A 12. § szerint a bizottság vezeti a közigazgatást minden

ágában. Igaz, hogy e § módosított s csak a bizottság hatáskörébe törvény által utasított intézkedésekre vonatkozik.

Úgyde a 13. § szerint már intézkedik, hogy a törvényhatóság terén a közigazgatás összhangzóan eszközöltessék, az összes kinevezett vagy választott közegek teendőiket összevágólag teljesítsék. Itt már nincs az mondva, hogy a hozzá különösen utalt ügyekben bír ily kormányzékai hatósággal, sa 14. § szerint is, mindazon törvények, kormányrendeletek és szabályrendeletek alapján, — nem a melyek hozzá különösen vannak utasítva, hanem a melyek teljesítéséhez több közigazgatási ág közegeinek közreműködése szükséges, — a közigazgatási bizottság osztja be a közigazgatási teendőket. S az van mondva, hogy ezen beosztásnál fontolóra veszi a közigazgatás összes ágaiban a teendőket; számításba veszi a végrehajtó közegek minden *irányú* elfoglaltatását s az egyes közeget ezen ügyekben teendők iránt utasítja. Tehát a közigazgatás *Összes* ágaiban, *minden irányú* elfoglaltságuk tekintetbe vételével *utasítja* a végrehajtó közegeket. Nem annyit tesz-e ez csakugyan, a mi a 12. §-ban ki volt monva, hogy csakugyan vezeti a közigazgatást minden ágaiban. Kitészik a törvény ez intentiója a 15. §-ból is, a mely szerint a közigazgatási ágak jelenlevő főnökei, illetőleg képviselői minden havi ülésben részletes jelentést tesznek a hatáskörükhöz tartozó közigazgatási ág állapotáról. Melyik közigazgatási ág nincs ezek szerint bevonva a közigazgatási bizottság körébe?

S ha ezek szerint a törvényhatóság területén működő összes közegeket a közigazgatás összes ágaiban való teendők tekintetbe vételével a közigazgatási bizottság utasítja, a fölmerülő akadályok elhárítása iránt e bizottság intézkedik, fegyelmi tekintetben is e bizottság ellenőrzi (16. §) az egész végrehajtást: kérdem, mi teendője marad fenn a városi tanácsnak?

Nem alapos-e a városok észrevétele, hogy a tanács hatáskörét megsemmisíti a közigazgatási bizottság?

A miért a megyékben egy közigazgatási tanács felállítása, habár más szervezettel, czélszerű, t. i., hogy a különböző szakközegek összhangzó működése biztosíttassék, hogy oly teendők, melyek se egy egyén (alispán), se nagy testület által nem láthatók el oly jól és rendesen, mint egy kisebb közigazgatási testület (forum) által: ugyanazon okok teszik fölöslegessé a nagy városokban hasonló közeg fölállítását, miután azokban ily közeg már létezik a tanácsban.

Két ily közigazgatási testület egymás mellett, ugyanazon hatáskörrel fenn nem állhat. Már pedig, hogy a hatáskör Összevág a jelen esetben, mutatják az idézett 13—16. §§-ok; de mutatja még a 18. § is, a mely az adóügyet, a személy- és vagyonsbiztosságot, a közegészségügyet illető kérdéseket csakugyan áttesz a tanácstól a közigazgatási bizottsághoz; mutatják a 24—26. és 29. §§-ok, melyek az adó- és közmunkaügyet, a községi utak építése és fenn-tartása körüli teendők vezetését és az építészeti közegekre való

íélügyelést veszi el a városi tanácstól. Oly ügyeket is, a melyek a városokban csakugyan szoros kapcsolatban állanak gazdasági ügyekkel. Említhetném még a védtörvény körüli teendőket, a melyekben ugyanazt teszi ma a tanács, a mi a közigazgatási bizottságra ruháztatik.

A tanügyre nézve a rendelkezés és ellenőrzés áttétetik a közigazgatási bizottságba.

E kérdésben az iskolaszékekre és a közigazgatási bizottságra ruháztatik minden teendő. Pedig se az egyik, se a másik testület nem rendelkezhetik a város vagyonával és pénzével, — a melyből tartatnak fenn az iskolák.

Kisebb városokban, hol egy iskolaszék van, még hagyján! De a hol, mint a fővárosban, számos iskolaszék van, s a népiskolai hatóságokról szóló törvény *azokra* és a közigazgatási bizottságra bízza a teendőket: ki fog a tanügy fejlesztésével, mely sok áldozattal jár, törődni? Mondatik ugyan, hogy a községi iskolai adó mennyiségét és kulcsát a közigazgatási bizottság határozza meg; de ez az iskolai adó az állami egyenes adó 5%-nál magasabb nem lehet. Hova sülyedne a fővárosban a tanügy, ha e kulcsot alkalmaznók az iskolaügyi költségek kivetésénél?

Az idézett népiskolai törvény a városokban, részint a nagyon decentralizált iskolaszékeknek, részint a közigazgatási bizottságnak foglalt le minden teendőt az iskolaügyben. Budapesten csak a tanítók kinevezését és az iskolavagyon kezelését tartja fenn a közgyűlésnek.

Tehát a tanácstól, a mely e teendőkre nézve sokkal képesebb, még e teendőket is elvonja.

A közegészségi ügyekben azon teendők, a melyeket eddig a tanács végezett, a polgármesterre, vagy a közigazgatási bizottságra ruháztatnak.

Tagja lévén a közigazgatási bizottságnak az árvaszéki elnök is: valószínű, hogy az árvaügyvezetése és ellenőrzése is elvétetik a tanácstól.

Azt hiszem eléggé kimutattam, hogy a tanács jogköre a közigazgatási bizottság mellett mennyire körülnyirbáltatik, hogy alig lesz egyéb, mint fellebbviteli forum közigazgatási magánügyekben, de mint ilyen is megcsonkított hatáskörrel és a város gazdasági bizottsága; de több ügyosztálya csaknem fölöslegessé válik. Nagy részben elesnek a tanácstól: *a)* a középítészeti ügyosztály legfontosabb teendői (közmunka, községi utak, vízszabályozás stb.); *b)* az adóügyi; *c)* az egészségügyi teendők; *d)* elesik teljesen a népiskola, illetőleg a tanügy; *e)* a katonai ügyosztály több teendője; *f)* elesnek a ministeri rendeletek végrehajtását illető intézkedések.

Kivétetik kezéből a közigazgatási közegek ellenőrzése; megszűnik az a viszony, mely közte és a városi alsóbb közigazgatási közegek közt létezik.

A régi szervezetet megbontja egy új rendezés teljes megállapítása nélkül. Alaposak a főváros észrevételei a közigazgatási bizottságot illetőleg.

XVIII.

JEGYZETEK A KÖZOKTATÁSÜGYI (NÉPISKOLAI) TÖRVÉNY- JAVASLATOKRA VONATKOZÓLAG.

A Budapesti Közlöny szerkesztőségének.

A Budapesti Közlöny közelebbi számában *egj* félhivatalos közleményben e sorokat olvasom:

„Mindenki tudja, hogy az iskolai törvény, jelen (!?) alakjában, *báró Eötvös József* műve, még pedig oly formán, hogy a mi benne nagyon kedvező az iskolai felekezetiségnek, a katolikusoknak, azt az országgyűlés oly tagjai módosították bele, kik ultramontán-sággal egyáltalában nem vádolhatók. (így pl. Csengery Antal és Tisza Kálmán.)”

Felhívom a félhivatalos közlés íróját, idézze azon szakaszait a kérdéses törvénynek, melyek az iskolai felekezetiségnek kedveznek, s amelyeket én módosítottam ebbe bele. Viszonzásul ígérem, hogy idézni fogom azon cikkeket, melyek a községi iskolának kedveznek, amelyekre hivatkozva, keletkezik a legtöbb községi iskola, alakulnak át községekké épen a budai iskolák is, a melyek jelenleg a Lloyd és a B. P. Közlöny írója közt a vita tárgyát képezik.

Mindenki tudja, hogy a közoktatási törvény eredeti szerkezetében az országgyűlés egy pártjának sem kellett. Mindenki tudja, hogy e törvény keresztülvitele körül senki többet nem tett, mint én. Elismerést ezért nem vártam; de a közoktatásügyi ministerium félhivatalos írói már azon időben, mikor a törvényjavaslat tárgyalás alatt volt, gyanúsították működésemet, s nem írhatok azóta cikket, hogy ne gyanúsítsák azon módosításimat, a melyek tették lehetővé, hogy a törvényjavaslat törvénnyé vált. E gyanúsításokat türtem, mert nevemet meg nem nevezték. Most ismételve félhívom a félhivatalos gyanúsítót, mutassa ki, számos módosításom között, melyek a képviselőház bizottsága munkálatában már nyomtatásban is megjelentek, mi az, a mi az iskolai felekezetiségnek kedvezett?

Kelt Pesten, 1869 október 16-án.

Felhívásomra, melyet e lapok vasárnapi számában közzétettem, *Salamon Ferencz* úr felelt. Ha tudom, hogy a félhivatalos

czikk tőle van, bizonyára nem vádoltam volna őt szándékos gyanúsítással, legföllebb azzal, hogy ez ügyben rosszul van értesülve.

Rosszul van értesülve, midőn azt hiszi, hogy a törvényhozásban a közoktatási törvény tárgyalásakor az állam mindenhatósága és a közoktatási szabadság kérdése forgott szőnyegen. Igaz, hogy a közoktatási szabadságot is védtük a bizottságban a ministeri javaslat egyes megszorítása ellen; küzdöttem különösen azon irány ellen, mely az egyszer megválasztott megyei és községi közoktatási hatóságokat a megye és község kebelétől merőben elszakította, s egyedül az állam központi hatóságától tette volna függőkké; de a fő kérdés nem az volt, a mit tisztelt barátom említ, hanem az, vajjon az állam csupán a felekezeti iskolákat segíyezze-e, vagy községi közös iskolák állítását mozdítsa elő?

S midőn e kérdésre kellett felelni, ön határozottan a községi közös iskolák mellett foglaltam állást.

A szempontokat, melyek engem erre indítottak, bőven kifejtette a Budapesti Szemle, számos cikkben, mely a népoktatási ügy törvényhozását ismertette; előadta különösen azon cikkeiben, melyek az amerikai és hollandi népoktatásról értekeztek.

Tisztelt barátomnak Salamon úrnak, nincs szüksége, hogy e cikkeket megolvassa; elég csupán visszaemlékeznie azon vitákra, melyek hírlapjainkban folytak, hogy meggyőződjk a felől, miszerint az iskolai felekezetiiség, melynek szószólójává avatott engem félhivatalos közleményében, nem ugyanazon fogalom a közoktatási szabadsággal.

A közoktatási szabadság és a közös iskolák védelme nem oly különböző fogalmak, melyek egymást kizárják.

A népoktatási törvényjavaslat bizottsági tárgyalása folyamán javasolt módosításokra is tesz megjegyzéseket.

Paedagógiai botlások:

a) A kiseddóvókat a népoktatási tanintézetek közé sorozta. A minister terve szerint fölvetettek a kiseddóvódába már két éves gyermekek. Ily gyermeknek ápolásra, nevelésre van szüksége; ily gyermeket tanítani paedagógiai bűn. A kiseddóvó intézet, — mint neve mondja — óvoda, ápoló, növelő intézet. E szempontból hagyta ki a tanintézetek közül a bizottság. De kihagyta azért is, mert a közoktatási törvénybe igtatása nem bírt egyéb fontossággal, mint hogy épen egy hibás paedagógiai elvet mondott volna ki a törvényhozás. Kiseddóvókat a törvény szerint akkor állítottak volna a községek, ha az elemi iskola szükségleteinek fedezésén túl, pénzzel rendelkezhetnek vala. A ki tudja, mennyi szükséglet még a közoktatás terén fedezendő, a ki tudja, mily kevés e szükségek fedezésére az az 5 ° o adó, melyet a törvény szerint a község e czólra kivethet: be fogja látni, hogy a kiseddóvóák felvirágoztatását azon úton várni, melyet a törvény kijelölt, hiú remény fogott volna

lenni. Tudom, hogy van külföldi törvény, mely a kisededóvat szintén a tanintézetek közé sorozza; de viszont van olyan is, — mint a zürichi, — mely nem sorozza oda. A bizottság rámutatott a kisededóvó intézetek fontosságára, ajánlotta azokat az ország pártoló figyelmébe, de óvakodott azokat tanintézetekké kanonizálni.

b) Megszabta a minister javaslata, hogy egy teremben 60 gyermeknél többet tanítani nem lehet, de hogy minő nagyságúnak kell lenni a teremnek, a melybe 60 gyermeket összesűfolnak, arról gondoskodni fölöslegesnek vélte.

c) Több, mint paedagógiai botlás, hogy az idegen ajkú gyermekeknek, a népiskolákban, anyanyelvük mellőzésével rendelte a ministeri javaslat a magyar és német nyelvet taníttatni.

d) A tanítóképezdek tanítványait kaszárnyákba akarta együvé zárni a javaslat.

e) Elemi iskolákban, hol egy tanító négy osztályt vezet, s alig képes a 6 —10 éves gyermekeket a legelemibb ismeretekre megtanítani, a mezőgazdaság alapvonalait is taníttatni rendelte volna a minister, akkor, midőn örvidenünk kell, ha e tudomány segédismereteinek (természettan stb.) némi alapvonalait megtanulhatják.

f) A 121. § a nem képes tanítókat is örökíti.

A kormány javaslatának 9 §-a adott leginkább alkalmat botránkozásra. E szerint azon felekezeti iskolák, melyek a törvényben foglalt föltételeknek mindenben meg nem felelnek, bezárattak volna, s alapítványai községi iskola részére elkoboztattak volna. Népiskolát bezárni, ha nem is mindenben tökéletes, barbár gondolat. A népiskolánál nem áll a minden vagy semmi. S a legnagyobb baj, hogy a törvényjavaslat oly föltételeket követelt a községi iskoláktól, melyeknek aztán, ha a nem tökéletes községi iskolákat bezárja, az állam maga sem lett volna képes eleget tenni. Csak egy föltételt említék. A törvény értelmében 60 gyermeknél több nem tanulhat egy teremben. Helyes elv, de ha tüstént alkalmazni kívánnók, országszerte, a legtöbb községben új iskolákat, több helyütt parallel tantermeket kellene sok milliónyi költséggel azonnal építeni, s a tanítók számát, mely alig megy többre 14 ezernél, 40 ezerre kellene emelni. Hol vette volna a minister e reformokra a pénzt, hol a tanerőket? A módosítások, melyeket javaslatomra tett a törvényhozás, lehetővé teszik az átmenetelt; s a helyett, hogy bármely létező iskolát, azért, mivel nem tökéletes, bezárna, módot nyújt a felekezeteket kényszeríteni, hogy iskoláikat megjavítsák, vagy — részben megadóztatásukkal is — tökéletesebb községi iskolák állítását teszi lehetővé. E módosítás, úgy hiszem, nem kedvez az iskolai felekezetiségnek.

De lássuk most már, hogy állott a községi iskolák ügye a ministeri törvényjavaslat szerint, s hogy áll az általam tett módosítások szerint?

A ministeri javaslat szerint, csak oly helységeben alakultak volna községi iskolák (12. §), a hol az egyházak vagy épen semmi, vagy a helység lakói népességének törvény értelmében megfelelő népiskolákat nem tartanak fenn.

Ezzel még az sem volt kimondva, hogy az ily községi iskolák közös iskolák. Az én indítványomra mondatott ki, hogy azon ily iskolák, melyek ekkép a község által állíttatnak, közös tanintézetek a községi lakosok gyermekei részére, hitfelekezeti különbség nélkül. (XXXVIII: 23.) S én még tovább mentem. Altalános elvül kimondandónak véltem, hogy ezentúl nem tekintetnek felekezeti iskolának azon tanintézetek, a melyek községi vagyomból és jövedelmekből, a község összes tagjai által, felekezeti különbség nélkül tartatnak fenn. (25. §.) Oly elv, melynek alapján, többek közt, a budapesti iskolák közös iskolákká alakítása el volt döntve, s a melynek alapján a fővárosi közös iskolákról szóló szakaszait a törvénynek szintén én formuláztam. S míg a minister csak ott kívánt közös iskolát állíttatni, a hol iskola nincs, vagy a törvénynek meg nem felelő iskola van: ön kimondatni indítványoztam, hogy a különféle felekezeti községekben, ha egyes felekezetek képesek is a törvény igényeinek megfelelő népiskolákat tartani fenn, de azon meggyőződésre jutnak, hogy közérővel virágzóbb állapotban tarthatnak fenn közös iskolát: a külön felekezeti iskolák közös iskolákká alakíthatók. Megannyi ujjmutatás, megannyi felhívás ez községi iskolák állítására, épen ott, a hol azok leginkább helyén vannak. S azon iskolák, melyek eddig községiekké, vagyis közösökké alakultak, mind a törvény általam tett módosításai alapján alakultak.

Azon szakasz értelmében, melyben a ministeri javaslat községi iskolák állítását rendeli, tudtomra mind a mai napig nem keletkezett egy községi iskola se.

A népoktatásügyi törvényjavaslatra vonatkozólag felhozott kifogások felsorolása:

1. Tanintézet-e a kisdédóvóda, vagy inkább, mint neve is mutatja, csupán óvoda? Paedagógiai szempontból helyeselhető-e, hogy a kisdédóvókban a 4 éves gyermekek már olvasásra, vonalrajzra és fej béli számvetésre taníttassanak?

2. A képezde nem lehet-e magánintézet is? Helyeselhető-e, hogy a férfi tanárképezdekben 40 szoba bennlakásra építtessék? Nem lehet-e többet tenni a beépítendő összeggel a népnevelés érdekében, ha a beépítendő összeggel másképp gazdálkodnak? Általában helyes-e a néptanítók zárdai nevelése?

Szükséges-e a képezdeket a kormányi felügyelet alatt működő megyei iskolai tanács felügyelete alól kivonni s felülről kinevezett igazgatótanács alá rendelni?

A tanítóképezdekbe csak gymnasiumi és reáliskolai növendékek vétethessenek-e föl, s nem azok is, a kik p. o. a nevezett iskolák V-ik osztályában tanított tárgyakból vizsgát tesznek?

Orgona helyett nem inkább zongora és hegedű teendő-e a képezdei tantárgyak közé?

3. Képesek-e a 13. §-ban megállapított kellékeknek megfelelő iskolai épületeket tartani már most a felekezetek?

Kivihető-e, mire törekedni kell, hogy egy tanító 60 növendék-nél többet ne tanítson? Van-e ez óhajtás kivételére már most elég helyiség és elég tanár a felekezeti és a községi iskolákban?

Kivihető-e — mint óhajtandó — a fiú- és leánygyermek azonnali elkülönítése?

A kényszerített iskoláztatás behozható-e azonnal? Nem lesz-e a szülő azon helyzetben, hogy taníttatná gyermekét, de nem lesz intézet, a hol taníttassa?

Be lehet-e hozni a kényszerített iskolázást a nélkül, hogy kötelességévé ne tétessék a községeknek a szegény gyermekeket télen ruhával látni el?

A 121. § nem örökíti-e a mostani nem képes tanítókat? Nem kell-e kötelezni az ilyeneket maguk tovább képzésére? S mily eszközök ajánlatnak e célra?

Ha jövőre csak a képezdékből kikerülő tanárok alkalmazandók, nem kell-e attól tartani, hogy tanítókból fennakadunk?

Népoktatási magánintézeteket csak okleveles tanárok állíthatnak-e? A tanári oklevél egyedüli qualificationnak föllálítható-e általában? Föllálítható-e különösen hazánkban, a jelen viszonyok közt, midőn az okleveles tanárok száma még soká nem lesz elegendő? Szükséges-e, hogy minden magániskola nyitására a központi kormány adjon engedélyt? Nem lehet-e e jogot a legközelebb eső államiskolai hatóságokra ruházni?

Be kell-e zárni azt a népiskolát, mely a szükséges kellékeknek mindenben megfelelni nem képes? Nincs-e egyéb mód a felekezeti iskolákat a törvényes föltételek teljesítésére rábírnival? S ha igen, lehet-e felekezeti iskola részére tett alapítványt átadni a községnek? Minő eredménye lesz ez eljárásnak?

Tekinthetők-e felekezeti iskolául az oly községi iskolák, amelyek eddig akár a lakosok többségének vallásánál fogva, akár egyéb tekintetből felekezeti kormányzat alatt állottak eddig, holott tisztán községi vagyomból és jövedelmekből tartatnak fenn, melyekhez a község tagjai felekezeti különbség nélkül járultak? Nem szükséges-e az ilyen iskolákat vegyes, közös iskolákkal tekinteni?

Helyes-e 5 % -ra szabni meg a községi iskolai adót? Nem zárja-e ki e maximum és azon intézkedés, hogy a fölösleget a megye és az állam viseli, a község nagyobb áldozatát, a hol a község ily áldozatra képes?

Körülbelül mennyiben képes az egyes községek iskolai szükségletét fedezni, a szakértők által ismert téren, megyékben vagy községekben az érintett 5%-os adó?

Igazságos-e a megyékre róni, bár 3° o erejéig is azt a terhet, a mit a községek nem fedezhetnek? Nem fogja-e e szabály maga

után vonni az állampolgárok egyenetlen megadóztatását oly célra, mely az egész államot illeti?

Megbírja-e az állam azon terhet, mely a községi 5% és megyei 3° o-nyi adó kimerítése után a népiskolai törvény következtében reá-hárul? Tett-e számítást a közoktatásügyi minister ez összegre nézve?

Körülményeink közt, különösen pénzügyi tekinteteből is, helyes-e most már megszüntetni a tandíjt az elemi iskolákban kivétel nélkül?

Helyes-e, hogy oly községekben, a hol az állam igényeinek megfelelő felekezeti népiskola van, azon felekezet, mely népiskolát fenntart az esetben, ha 30 másfelekezetbeli tanköteles gyermek is van azon községben, még egy községi iskola fenntartására külön is megadóztassák, s így a közoktatást illetőleg az állam irányában tartozását kétszeresen köteleztessék leróni? Képesek-e a községek vegyes felekezeti és nemzetiségű községekben megfelelni a törvényjavaslat kívánatának, hogy ha 30 más vallású, 30 más nemzetiségű gyermek van, azoknak külön segédtanítók alkalmaztassanak?

Földművelő népünk érdekeit is szem előtt tartva, a szorgalomidő mily beosztása czélszerű elemi iskoláinkban?

Helyes-e a törvényjavaslat felosztása a népiskolai oktatás tanfolyamaira nézve? (37. §.)

Helyes-e különösen az elemi és felsőbb népiskola combinatiója? Nem sok-e felsőbb népiskola előkészítésére 6 év? S nem kevés-e a felsőbb, polgári iskola 3 évi tanfolyama?

Lehet-e a 3 évet is úgy osztani be, hogy mindenik és magában egész tanfolyamot képezzen?

Felsőbb népiskolák csak oly községekben alkotandók-e, melyek legalább 6000 lakost számlálnak? Nem kellene-e az 5000 lakosú községeket már erre kötelezni?

Három-négynyelvű községeinkben kivihető-e, hogy minden tanuló anyanyelvén nyerve az oktatást?

A mezei gazdaságtan, mint tan, a népiskolákban tanítandó-e? Hat-tizenkét éves gyermekeknek való-e ez a tudomány? A gazdaságtan helyett nem inkább mezei gazdasági és kertészeti gyakorlatok teendők-e a népiskolai tárgyak közé, a mezei gazdaságtant a felsőbb polgári népiskolába tevén át 13—15 éves gyermekeknek?

A könyvviteltan nem veendő-e föl a felsőbb népiskola és képezde tantárgyai közé?

Az iskolába járás kötelességének elmulasztásáért elég-e a pénzbírság, mint büntetés?

A községi iskolai szék tagjai legyenek a lelkészek kivétel nélkül, vagy csak bele választhatók legyenek?

A tanítókat nem szükséges-e tanári testületekben, körökben és évenként nagyobb értekezletekben egyesíteni, mint van Svájcban is több helyütt?

LEVELEZÉS.¹

1837—1870.

¹ Itt csak azon levelezést tesszük közzé, mely Csengery Antal hagyatékában reánk maradt, de mellőzzük azokat a leveleket, melyek időközben már kiadattak (Arany János hátrahagyott műnk. IV. k. levelezése Arany Jánossal és a Budapesti Szemle 1925. évf. levelezése Gyulai Fallal), vagy amelyek kizárólag családi vonatkozásúak voltak, s a nagy nyilvánosságot kevésbé érdekelhetik. A családi vonatkozásokat egyébként az itt közreadott levelekben is lehetőleg mellőztük, viszont a levélanyagot igyekeztünk jegyzetek által érthetőbbé tenni. Azt hisszük, hogy Csengery levelei e kor irodalmi és politikai közéletének rendkívül becses forrásai lesznek.

1.

Váradolaszi, 1837 március 31.

Csengery Antal bátyjának, Csengery Imrének.

Kedves Bátyám!¹

Jelen soraimat, részint, hogy veled (ha egyébként nem lehet) levél által beszélgessek, részint vigasztalandókat küldöm hozzád.

Tudom, egy honfi honfitársának szerencsétlenségén mint bánkodhatik, hát még, kiket mind kedves honjuk szeretete, mind a barátság szent lánczai egybefűzének. Együtt könnyezik azok a sors csapásait, minélfogva tudom, mily nyílként háta szívedre azon hír, mely nem kétlem, már a pesti honfiak fülébe is — a bűt, keservet, szánakozást okozó, — eljuta, hogy Beöthy Miska² megőrült. Nevetik ezt azon ostoba közlemények is, miszerint egyik a szerelmet, másik a Lovassy itáleténi³ szánakozást regéli e szerencsétlenség okának. S épen ezen monda, s annak tudása, hogy a hír nevedekve jut messzire, adának egy részt alkalmat levelem írására. Hogy megőrült, igaz s ennek valódi oka az, hogy Nagypénteken este Erdő dinéi volt vacsorán Marjában; heves véralkatú ember lévén (hogy sokszor tapasztalásod szerint vért is köpött), természetével eilenkeze a borivás, mit itt igen sokat kelle innia, mert erőltették s gúnyolódva mondogatták neki: „Igyál, nem magyar, a ki a bort nem szereti s nem iszik!” Ez megárta neki s vérét felháborítá, minélfogva agyveleje felé tolonga vére (mint Staroveszky⁴ előadá) s innen van baja. (Erre a szerdai Jelenkor⁵ is mond példát.). Ezóta magát Francz királynak gondolja, senkit sem ismer, mindennel per tu beszél. De már jobban van, s reményli, s hiszi is bizonyosan Staroveszky, hogy egy-két hét múlva semmi baja sem leend. Ne búsulj tehát s ne hidj holmi ostoba mende-mondának!

¹ Csengery Imre (1819—1888 szeptember 30.) Bihar megyének 1848-ban, 1861-ben és 1867-ben főjegyzője, az 1865—68-iki országgyűlésen a hosszúpályi kerület képviselője, 1869-ben miniszteri tanácsossá neveztetett ki a honvédelmi minisztériumba. (Szinyei I: Magyar írók. II. 264.)

² Beöthy Mihály, B. László fia, B. Algernon testvérbátyja.

³ Az országgyűlési ifjak perében szereplő Lovassy Lászlóról van szó, akit a kormány 1836 május 30-án elfogatott s tízévi várfogságra ítéltetett.

⁴ Staroveszky Károly orvosdoktor (Szinyei: Magyar írók. XII. 1403.); mikor 1834-ben Kolyiklet helység birtokába iktatták, Csengery Imre verssel üdvözölte.

⁵ Helmezy Mihály Jelenkoráról van szó, mely 1832 január elsején indult meg s kis 4° félfíven hetenként kétszer jelent meg. 1836 január 2-től ívrét alakot vett fel.

Már magamra térek. Examenünk¹ folyó hó 20-án volt, nagy megelégedésemre, kivéve, hogy a poéta névvel elibém csúsztatá professzor úr (holott tanulóársaim engem akarának elsőnek tenni) Szathmáryt és Tart. De erre elégtételül szolgál nekem az (mire professzor úr is inte, ha meg akarom mutatni elsőbbségemet), hogy chriámat mind a hallgatók, mind professzor úr legjobbnak találták.

Sipos² helyében Gedeon³ a director. Ez a deákok casinóját helyben hagyá, csak inti őket, miszerint minden kormányra czélzó beszédeket kerüljenek, mert, úgymond, oly időszakban élünk, melyben az árnyékból is valót csinálnak.

Miklositzát,⁴ mint mondják, nyugalmazni fogják. Ez, mint beszélük, azt monda valamely társaságban: „Romlik az ifjúság, nem lehet tartóztatni, veszni rohan, mindig olvas; ha csakugyan olvasni akarnak, ott a Hasznos Multság,⁵ az ér valamit, de a többi semmit”.

Egyébiránt mi mindnyájan egészségesek vagyunk, kutya bajunk, neked is hasonló egészséget kívánunk s kérlek Eggenberger könyvárusnál vedd meg, s mihelyt alkalmat találsz, küldd el a Magyar Költészetet, mit tanítványai számára írt Homokai Pál ékesszólás professzora.⁶ Ara augusztus 1-ig 24 ezüst kr., azután feljebb vivődik. S igen kérlek arra is, hogy e húszast pótolj ki 10 kr-ral, mert rézpénzt levélben nem akarék küldeni, bankóm nem volt.

A magyarok Istene oltalmába ajánl
szerető öcséd
Antal.

2.

Pozsony, 1843 október 25.

Csengery Antal atyjának.

Tudod Édes Apám, mint lőn foganatba véve a követek régóta tervezett visszahívása? E hír hivatalos úton tegnap jutván a szatmári követeknek tudtul, a városi szerkezet fölötti tanácskozások folyamát

¹ Csengery Antal ekkor a nagyváradai jogakadémián tanult; ismeretes, hogy később az intézetet oda kellett hagynia, mert tevékeny szerepet vitt a követválasztási mozgalmakban. L. erre 1850 szeptember 10-iki levelét az Ujabbkori ismeretek tárában (II. K. 252. l.) található adattal kapcsolatosan.

² Sipos József theologiai doktor, 1828—1837-ig a nagyváradai jogakadémia aligazgatója.

³ Gedeon László 1804—1839-ig a nagyváradai jogakadémián a statisztikának és bányajognak tanára, Bihar megye táblabírója, több ízben aligazgató.

⁴ Miklosicza Antal a magyar polgári és a büntetőjog tanára 1815—1837-ig.

⁵ Gedeon Lászlónak: „Hasznos multság, főképp az ifjúság számára. Nagyvárad. 1823.” c. művét érte.

⁶ Homokai Pál (1804—1858): Magyar költészet. Tanítványai számára írta. Pest, 1837. V. ö. Szinyeyi: IV. 1036--38.

búcsú beszéddel szakítá félbe *Ujfalusy*.¹ A búcsú beszéd, melyet a Hírlap, ha megengedettetik, egész terjedelmében fog közölni, ily tartalmú volt: „A napi renden levő tárgy fölötti tanácskozások folytatása közben engedjék a t. KK. és RR., bogy röviden nyilatkozhasunk.² Szólunk lelkünk tiszta meggyőződése szerint, miből bat hónap lefolyta alatt kevésszer nyilatkozhatánk; szólunk nem utasítás következtében, mert az bennünket többé már nem köt. Igen, utasítás nem köt immár bennünket: Szatmár megye gyülekezete, mely egy idő óta oly igen szereti magát többségnek mondani, leparancsolt e helyről,² s meghagyá, hogy ezt új választottainak engednők át. Mi e parancsnak teljes készséggel hódolunk, s azt megváltoztatni sem czélunkban, sem hatalmunkban nincsen; hisszük azonban, hogy a közhatalóság tudni fogja orvosolni, s ha kell, meg is bosszulni a történeteket. De mielőtt távoznánk, nem veszik rossz néven a t. KK. és RR., ha e tisztos körhöz, melyhez bennünket bizalom, barátság s tiszteletteljes szeretet lánczai csatolnak, egy pár utószót intézünk és bár alig van e honban valaki teljesen ismeretlen Szatmár eseményeivel: szabadjon egyszersmind, — hogy fölmutassuk a következetlenségek roppant következetességét, — e megye állapotairól is néhány emlékeztető szót mondanunk. — 1832. évi november 15-ike e szerencsétlen események bűvös kapuja. A tisztújítás e napon rövid, de hallatlan vérengzés közt oly egyéneknek szerze győzelmet,³ kiktől, — mint Bihar megye szónoka⁴ nem rég mondta, — a jövő kor méltó borzalommal forduland el. Ez átkos nap óta véres emlékek szövik át Szatmár közéletét, e nap óta buja hajtásokban tenyészett, s két hosszú év alatt sok keserű gyümölcsöt termett e megye földén az elvetett rossz. E közben értük meg 1834 december 10-ikét is.⁵ Mély csapásról ismeri e napot a haza. Ekkor veszté el a törvényhozás, a nagy törvényhozót, Szatmárnak akkori képviselőjét, ki immár élők közt nincsen,⁶ de sírjába v ívé magával e nemzet tiszteletét s örök háláját, s egyszersmint e nap okozó bukását a két testvérhon testben és lélekben egyaránt óriás polgárának, mely naptól fogva letűnt ez óriás —

¹ Ujfalussy Miklós, kit Kovács Ágosttal együtt az 1843 április 20-iki követválasztáson választottak meg Szatmár megye követeiül.

² Az 1843 október 12-én tartott szavazás alkalmával Ujfalussy Miklós és Kovács Ágost kisebbségben maradt, mire a megye őket visszahívta.

³ Szatmár megye 1832 november 15-én tartotta szokatlan nagy érdeklődés mellett tisztújító közgyűlését. Ez alkalommal választott meg Kőlcsey Ferenc főjegyzőt. Első alispán Kende Zsigmond, másodalispán Uray Bálint lett; Ujfalussy elitélő szavai ez utóbbiakra vonatkoznak, kik a megye konzervatív pártjának voltak vezérei.

⁴ Beóthy Ödön (1796 — 1851), Bihar megyének az 1832—36-iki s az 1843-iki országgyűléseken követe, a liberális párt nagytekintélyű tagja.

⁵ E napon mondott le Kőlcsey követtársával együtt a követi megbízatásról a megyei közgyűlésen. Vértesy Jenő szerint (Kőlcsey Ferencz. Budapest, 1906. 172—13. 1.) a közgyűlés 1834 december 9-én folyt le.

⁶ Kőlcsey 1838 augusztus 24-én halt el.

tudják a rendek, hogy Wesselényit értem,¹ — politikai láthatárunkról s egy lelkes író mondásaként „vagy kórágynon nyugszik, vagy a nemzet kórágya fölött virraszt”.² Mik történtek az említett 1832-iki vémap után, azokról bővebben szólni nem kívánunk, szóljanak ezekről a számtalan szerencsétlen családok jajai, miket a birtokarányosítás és tagosító porok törvénytelen folyama Ínségre juttatott s a bírói önkény rablánczokra fűzött. Es a kik e bajok okozói voltak, idézték elő később az örökre emlékezetes 1841-iki decz. 10-iki gyűlést is,³ melyben személy és ügy egyforma irgalmatlansággal sújtatik, s mely idő óta Szatmár megyén a sors különös átka nyugszik s hol fogja végét lelteni? Csak Istentől és a kormánytól függ, kinek kevés szavaiba kerüle s lehete eddig is béke- és nyugalomban. Szatmár megyén ezóta folyton uralkodik e pártocská, megmutatván, mikép kell hivatalnokokat s követeket véresen választani, a törvény jótékonyágát átokká változtatni, elveket ólmosbotokkal leagyalni s adván közelebb példát arra is, mint lehet követeket ok nélkül visszahívni, s oly gyűlésen, mely e végett hirdetve nem volt, miről a választó nemesség mit sem tudott. Ne adja Isten, hogy e merész példa is követésre találjon a hazában! E szerencsétlen epochák előidézője két lény volt, egyik adá közülök az alvilági terveket, miknek kivitelére a másik az anyagi erőt ólmosbotokban állítá ki. E két veszélyes testvérek egyike maholnap a t. KK. és RR. díszes koszorújában foglaland helyet.⁴ Azonban nem szólnunk többé ezekről; látjuk, hogy hallottukra fellázadnak az indulatok. Szólni fog róluk jövődében a történet, szóljon jelenleg a köztudomás. De említnünk kell, mikép a hivatalos levélben, melyet néhány pillanatok előtt vettünk, visszahívásunk okául csak azon bizalomhiány említtetik, mit mi soha nem bírtunk, bírnunk soha nem óhajtottunk. Ezt emlegették folyton a közelebbi hat hónap alatt itt elleneink; holott megegyezésünkkel léptünk e pályára, s tőlük kapott utasítások szerint futottuk azt meg. Mindezek mellett ők korteses gyűlést tartának, s új követeket választanak, kiktől szeretnők megkérdeni, avagy ők bírják-e azon népes megye bizodalját, merik-e magokat Szatmár képviselőinek nevezni? Mi t. KK. és RR., midőn lelépünk e helyről, magunkkal számot vetettünk, s úgy találók, hogy azon hivatásunknak, mit küldőink vál-

¹ Az 1839 decemberi szatmármegyei közgyűlésen br. Wesselényi Miklós is résztvett s itt keményen támadta a kormányt. Ekkor tartott beszéde a „vápontok közt is szerepelt.

² „0 vagy kórágynon fekszik, vagy a nemzet kórágya fölött virraszt”, olvassuk br. Kemény Zsigmondnál. Korteskedés és ellenszerei. Kolozsvár, 1843 I. füzet 91. l.

³ Az 1841 december 6-án kezdődő szatmármegyei közgyűlésen az Uray Bálint vezetése alatt álló konzervatív párt erőszakos fellépése következtében a liberális párt nem jutott szóhoz.

⁴ Az 1843 október 12-én lezárult megyei szavazás eredményeként Uray Bálint és Gabányi Sándor küldettek követekül Pozsonyba.

Iáinkra róttak, megfeleltünk, bírjuk az öntudatot, hogy lehvátásra okot elleneink sem tudtak felhozni azon bizalomhványon kívül, mire büszkék lehetünk; nyugtot találunk annak érzetében, hogy ha utasításainkkal kötvék a t. KK. és RR.-kel nem pályázhatánk a honi jólét előmozdításának szent célja felé, legalább annak ellene a hon kárára nem szegültünk. Ily önérzetünkben fogadják el a t. KK. és RR. végóhajtásunkat, engedjék megnyilvánítani áldásunkat: Óvja meg Isten, e hon nagy Istene a t. KK.-at és RR.-et minden szerencsétlenségtől; óvja meg a hazát minden veszélytől s virágoztassa fel; áldja meg a t. KK. és RR. munkálkodását is szép sikerrel, s majd midón munkáik terhe alatt kifáradva, helyüket az itt figyelő ifjúságnak átadják, ezek is híven és fáradhatatlanul működjenek a haza javára. És végre, mi minket illet, mi a t. KK. és RR. barátságáért örök hálával s tisztelettel fogunk adózni, s ennyi mindaz, mivel szívességüket, irántunk becses figyelmüket viszonzozhatjuk.”

Közelérzékeny ülés és *Palóczy-nak*¹ következő válaszbeszéde kísérté Újfalussynak itt vázolatban közölt szavait. „Kedves barátink, honfitársaink! Búcsúszavatok közfájdalom hangulatát ébreszté föl kebleinkben, s mondjátok meg ezt hon küldöiteknek. A nagy Kölcseynek szent árnyéka, ha van érzés túl a síron, kínosan panasolja meg Istennek, hogy a pulyák és a gyávák, kik őt életében megbecsülni nem tudták, holta után elvbarátait is üldözik; mondjátok el volt küldöiteknek ezt is. Áldozatul estetek ti a vizálykodásoknak s ez fáj nekünk; fáj s bosszankodásra ingerel bennünket, hogy Szatmáriban dúl a békétlenség harcza, honnan 1711 ápril. 30-ik napján a szatmári kötésen, midón a békétlenek a majtényi mezőkön lerakák fegyvereiket, à belharczok után a békesség hajnala földerült. Mondjátok meg mindezt volt küldöiteknek és azt is, hogy más megyei e hazának példájukat követni nem fogják. Bizalom hiányát adják pályátookról leszólltatóstok okául? Mondjátok meg, hogy a haza összes képviselőinek bizalmát bírátok, s hogy ha ezeknek kellene Szatmárnak követeket választaniuk, egész terem neveiteket hangoztatná. Menjetez haza azon meggyőződéssel, hogy e hazának nem csak ez úton lehet használni, ne csüggedjetez el, menjetez el szeretetünkkel megajándékozva. Legszebb rendezímerül jutnak nektez e könnyecseppek, melyeket itt hullatni láttok; törvényes viseletez tiszteletben fog állni s mint ti kértétez a mienket, a ti barátságtoz és emlékezetetez is szent lesz mielőttünk. Isten veletek!”

Palóczy könnyeket említe, s valóban nem volt a teremben szem, mely e búcsú jelenetnél szárazon maradott volna. Alig halatszott egy-két töredezett „éljen” az erőszb lelkűek kebeléből, mintegy tolmácsul a gyöngébb keblek érzéseinek is, miken erőt

¹ Palóczy László (1783—1861) Borsod megye követe, az alsóház legkiválóbb szónokainak egyike.

vön az indulat; s a rövid éljenzést a mély megindulás hosszas hallgatagsága kísérte, miközben Szatmár visszahívott követei felső öltönyeiket vették magukra s a közellevők néma kézszorításai után távoznak, s a távozókat kísérő meg-megszakadó éljenzésben is feltűnőleg észrevehető volt a fájdalom és méltatlanság érzésének kitörése.

E nap estélyen az ifjúság Szatmár volt követeinél fáklyászenével tisztelkedett, demonstratióul főleg a megbuktatásuk által diadalt szerzett bankócratia gyalázatos győzelme ellenében, demonstratióul az ügy mellett, melynek méltatlan gyalázat csak dicsősége. A beszéd, mely az ifjúság nevében mondatott, elég tüzes volt kifejezésben, de szegény értelemben. Annál jobb volt *Ujfalussy* válasza. Kérte ő az ifjúságot, hogy egyes rossz fiak vétékét Szatmárnak, a megyének, a jó anyának ne róvják bűnül, szeressék az alkotmányos és municipalis szabadságot, ha vannak is néha rossz kinövései s legyenek türelmesek azok iránt is, kik őket a követi pályán követendik. Ez utóbbi szavakat „soha! soha!” kiáltások szakaszták félbe. — Végül ajánlák magukat az ifjúság szíves emlékezetébe, rokonszenvébe, mit e fényes s csak fáradozott honi érdemet illető kitüntetéssel érdemük nélkül tapasztalhatni szerencsések valának, mind addig, míg az elvnek, melynek nevében fogadják e tisztelgést, hívei lenni meg nem szűnnek s ismét és ismét kérik az ifjúságot, viseltessenek türelemmel és szeretettel Szatmár megye iránt, mely midőn lelkiismeretüket felszabadítá, leszólítván őket kínos állásukról, csak jót tön velük is. A zenén igen sok követ s ezek közt *Klauzál*¹ is jelen volt. Midőn szétoszlott a tömérdek ifjúság, az utcák szegletein hangos kiáltásokban váltának párbeszédet *Uray* ellen, csak azt sajnálák hogy még itt nincsen. Lesz ekkor hatalmas macskazene!² A követek, kik minden elvkülönbség nélkül tegezik egymást, Szatmár új követeit dominus spectabilisoknak nevezendik stb. Azonban ezen lesújtó elégtételt nehezen érzük meg, mert a követválasztást a kormány már megsemmisíté, s a cancelláriai rendelet megérkezése hihetőleg megelőzi az új követek elindulását.

Mint a szatmári követeket, oly tisztelkedési készületekkel várja az országgyűlés a magyar nyelv iránt hozott alsóházi végzés ellen s a vallás tárgyában a pápa nunciusa közbejöttével keletkezendő resolútiókat is. Mondják, hogy a cancellár³ hatalmasan védi a nemzet igényeit, s oly resolútiót, mi csak ingerültséget méltán szülhetne, vonakodik aláírni. Mások előre oly nagy

¹ Klauzál Gábor csongrád megyei követ, aki az 1843—44-iki országgyűlésen, melyen Deák tudvalevőleg nem vett részt, a liberális párt vezére volt.

² Uray Bálintot Pozsonyban a legnagyobb ellenszenv fogadta, úgy, hogy csakhamar kénytelen volt hazatérni. V. ö. Szatmár vármegye (Magyarország vármegyéi és városai.) 516. l.

³ Gr. Majláth Antal b. t. t.

hirdetik az ingerültséget, mely az említett resolúciók bizonyosnak hitt kiadását követendő, hogy az országgyűlés elosztatását is úton-útfélen beszéljük s e bizonytalanságban fát sem akarnak venni téli fűtésre, félvén, hogy nyakukon marad, midőn szétkergetnek bennünket. E fenyegető előkészületek utóhangjául írhatom azt is, hogy *Komáromy György*¹ a jövő hónap közepén, mihelyt *Beöthy*, kit a resoitiókra úgy várnak, mint Messiást, — felérkezik, készül lemondani s ezt már mindenkinek beszéli. Ki a követ?

Hát a szüret hogyan ment végbe?

Engem kétszeri kilelés után, 72 óráig a szó legszorosabb értelmében koplalván, elhagyott a hideg, s jelenleg egészséges vagyok, s hogy ismét bajom ne legyen, délutánonként, midőn elkerülhetetlen dolgom nincs, hatalmas commotiókat csinállok. Így a napokban Mosony megyében, másik napon Austriában Haimburgban, ismét máskor Farkasvölgyben voltam gyalog délutánonként.

Az országgyűlés a városok szerkezetén munkálkodik folytonosan. *Szentkirályi*² megérkezett már, s jobb kedvvel, mint eleintén, jegyzősködik.

Szinte feledém tudatni, hogy a derék *Pejacsevics gróf* verőczei követségéről rossz utasítást kapván, lemonda, s hirtelen, hogy a tisztelgéseket és erőltetéseket kikerülje, ide hagyván Pozsonyt, követtársaitól is csak titoknoka által vőn búcsút. Különbén ő már megtette, mit leginkább a kereskedelmi ügyben tőle várhatánk, s a nagyszerű munkálatnak, mely nem soká sajtó alá kerülend, irányt adott. O ezt leginkább teheté, mind tudományánál fogva, mind a honi és külföldi szakférfiakkali nagyrészt személyes ismeretségénél fogva.

Most ülésbe kelletvén sietnem, bocsánatot kérve az egész levél elsietett írásáért s köszöntvén a honlevöket, vágok fiad.

Cs. A.

3.

Pest, 1845.⁴

Csengery Antal bátyjának.

Itt küldök egy pár előfizetési ívet Henszelman⁵ nevezetes munkájára. A fizetés aláírásakor történik. Egyik ívre szedj magad, ha tudsz, előfizetőt. Másikat vidd el, vágj küld el nevemben

¹ Komáromy György (1817—1872) 1843-tól Bihar megye egyik követe.

² Szentkirályi Móric (1807—1882) Pest vármegye nagytekintélyű követe.

³ Gr. Pejacsevich János, Verőcze megye liberális követe. Közgazdasági cikkei a Pesti Hirlapban jelentek meg.

⁴ Közelebbi dátum hiányzik.

⁵ Henszlmann Imre (1813—1888) „Kassa városának ó-német stylü templomai. Pest, 1t46.” c. művéről van szó.

Fogarassy kanonokhoz,¹ megírva neki, hogy mennyire bízik Henszelman az én ajánlásom következtében, az ő művészetek iránti nagy vonzalmában, mennyire reményli, hogy Váradon a papok között előfizetést szerez e munkára, mely vallási (azonkívül hogy építészeti és történelmi) tekintetben is oly nagy fontosságú. A gót építészet rendkívüli nagyszerűsége mennyire hat a kedélyre. Több hívet szerzett talán a katolikus vallásnak ez építészet, mint maga Pázmán stb.

Itt küldök egy pár könyvet is. Máskor többet. A hírlapi igen érdekes viszonyokról később írok. Állásom igen érdekes emberismeretet nyújtó.²

Hallom, gyűléstek lesz. Írjatok már!

Csengery A.

Mondd Fogarassynak azt is, hogy a kassai püspök³ különösen érdekli magát a Henszelman vállalkozása iránt. A metszetek itt készülnek. Gyönyörűek, mint a mellékelt kis mutatványból láthatod. Valódi díszmű. Építészeti és művészeti szempontból jól, tisztán, hűn kivitt.

4.

Pest, 1847 december 23.

*Csengery Antal atyjának.**

Épen most hallom, hogy a történelmi osztály egyhangú ajánlatára levelező tagul választatám az akadémiában. Péczely⁵ professzor s két íbb Eötvös⁶ jöttek hozzám, hírül adni.

Czakó⁷ esetét olvashatátok a Hírlapból. Rám igen rosszul hatott az egész. Képzeltetitek, minő változást okozhata bennem egy kis durranás után vérében látnom előttem, saját szobámban, azt, kivel csak egy pár percz előtt oly bizalmasan beszélgetek. Hátha egyedül voltam volna, s a lövést a szerencsétlen nem szája padlásán fölfelé, hanem úgy intézte volna, hogy más által okozottnak látszhatott volna. Azok, kik ismerék Czakó ragaszkodását irántam,

¹ Fogarassy Mihály 1838 óta nagyváradai kanonok és a jogakadémia aligazgatója, 1843-ban apát, 1846-ban, c. püspök. Szinnyei: III. 5. 6—601.

² Csengery, mint ismeretes, 1845 júliusától fogva a Pesti Hírlap főszerkesztője volt; fenti megjegyzése erre vonatkozik.

³ Ocskay Antal kir. tanácsos.

⁴ Atyja Csengery Antal ügyvéd és jogtudós, ki Nagyváradon élt. V. ö. tízabbkori ismeretek tára. II. k. (Pest, 1850) 252. l.

⁵ Ifj. Péczely József (1789—1849) ref. főiskolai tanár és igazgató, 1837 szeptember 4-ike óta a M. Tud. Akadémia rendes tagja.

⁶ Br. Eötvös József, 1839 november 23-ika óta a M. Tud. Akadémia tiszt. tagja.

⁷ Czakó Zsigmond, mint ismeretes, 1847 december 14-én lötte magát föbe a Pesti Hírlap szerkesztőségében.

kik tudták, mennyit köszönhetett nekem e szerencsétlen, — azok talán nem mertek volna vádolni; de a nagy közönség előtt, ide számítva főleg rosszakaróimat is, alig bírtam volna magamat a legborzasztóbb gyanú alól kitisztítani. Szerencse, hogy másképp történt! Többet máskor. Most sokan jöttek hozzám. írjatok! Isten áldjon benneteket! Boldog ünneplést!

5.

Pest, 1850 január 19.

Csengery Antal König BómnaL¹

. . . Azóta ismét voltam a színházban egyszer. Szigligetitől adták a Liliomfit,² s én még nem láttam. Igen ügyes szerkezetű bohózat, minden célirány nélkül. A helyzetekben sok comicaei erő. Az egyéniségekben kevés, mondhatni semmi jellem. Nincs benne semmi lélektani fejlődés s a leleményes szöveg, vagy inkább jele- netek aligha annyi hatást bírnak másodsor előidézni. Egy este megnevelteti az embert. Ennyi elég ostromállapot alatt! Bár az emberek el vannak ragadtatva általa!

Jókai is írt egy bohózatot. Nem ösmerem.³ Igen hirtelen mű, tartok tőle. Szigligetivel közü s ő nekem elmondá a meséjét. Nagyon gyermekesnek találtam. Azonban sok függ a feldolgozástól. Meglássuk!

A haszontalan kis Szilágyi mint mondják, jó bohózatot írt. Hőse Janckó színész. A színészek dicsérik a művet. De még eddig csak a színészek dicsérik. Mit mond rá a közönség majd? Azt kevéssel kielégíthetni.

Ugyanő a forradalom férfiairol⁵ is írt. Mondják s a hirde- tésben látom, hogy engem is megemlít. Nem tudom, mit ír rólam! Nem voltam rá kíváncsi még eddig!

¹ Csengery Antal későbbi felesége.

² A Liliomfit 1849 december 21-én adták elő először. *Hölgyfutár* 1849. 32., 33. sz.

³ A bohózat nem ismeretes előttünk.

⁴ Szilágyi Sándor (1827—1899), a történetíró, aki a szabadságharc lezajlása óta állandóan Pesten élt. Itt említett bohózata valószínűleg az „Egy magyar komédiás”, melyet a Nemzeti Színház játékszíni választmánya el is fogadott. (*Hölgyfutár* 1850. 11., 15., 93., 97.) Az előadásra 1. *Hölgyfutár* 1850. 99. sz. (ápr. 30.)

⁵ A magyar forradalom férfiai 1848/49-ből. Pest, 1850. c. műről van szó, melyben br. Kemény Zsigmondról és Csengery Antalról így ír: „Szerkesztői a Pesti Hírlapnak, mely a Közlöny felálltáig hivatalos lap vala. Mindkettő igen jó kapacitás, mindkettőnek igen sok s igen alapos ismerete. Vezérczikkeik ha doctrinair modorban is, de igen sok következetességgel s eleven ésszel, még több politikai belátással voltak írva. A túlzó — márcziusi — párthoz egyik sem tartozott s a szerepet vitték, mint a gírondinsek orgánuma Parisban. Oly ügyesség, egyöntetűség volt a szerkezetben, hogy e lap ítélete bírái előtt is tekintély volna.” (90. 1.)

6.

Pest, 1850 január 30.

Csengery Antal König Hómnak.

Jókainé hazajött.¹ Elhozta férjét is. De ez nem megy sehova s csak legjobb ismerőseitől fogad el látogatást. En már kétszer voltam nála. Unom ott magamat, s azt hiszem engem is unnak. Mindig csak a politikáról beszélnek velem. Vagy azt hiszik, hogy engem egyéb tárgy nem érdekel, vagy hogy nem értek máshoz. S ez engem bosszant. Főleg mikor minden dolgot a politikában az ABC-én kezdve kell magyaráznom, oly egyéneknek, kik a politikával, mint tanulmánnyal, nem foglalkoznak. Lehetetlen, hogy unalmas ne legyek a professzor-szerepben, ha meg akarom magamat velők értetni. Különben pedig, ha csak véleményt mondok indokolás nélkül, s e vélemény a közönség, az utczai politikusok nézeteibe ütközik, különcznek, s Isten tudja, minek tartanak. Sokak előtt elég schwartzgelbnek tartatni, ha az ember nem hiszi, hogy az angol királyné utolsó hajtűjét is Kossuthnak adja Austria ellen s hogy Bem a törökkel reggelire Austriát, ebédre a muszkát okvetlenül felfalja.. Én azt akarnám, hogy Jókai a szépirodalomról, s neje a színpadról, szerepeiről, a színművekről stb. beszéljen velem. E helyett mindig azt kell hallanom, hogy bár ennyi, meg annyi jövedelmem volna, tüstént lelépnék a színpadról stb. Hát a művészi szenvedély? Rám valódi hidegvíz az afféle beszéd!

7.

Pest, 1850 április 30.

Csengery Antal bátyjának.

Eötvös röpiratát² Thurzó Miklós viendi le. Átadám neki már.

Eötvös, ha hivatalt vállalna Austriában, az csak ministerség lehetne. Erről beszéltek is itt. Csak ő nem tud e szándékról semmit. Ő a nyarat Münchenhez közel a Würmsee mellett töltendi.³

¹ Laborfalvy Róza, aki férjének a Klapka-féle komáromi menedéklevéllel biztosította a Pestre való bántatlan visszatérést. A Hölgyfutár már 1850 január 20-ról levelet közölt tőle. (1850. 17. sz.)

² Br. Eötvös József: Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oesterreich c. iratáról van szó, mely ekkor jelent meg Lipsében.

³ Br. Eötvös még 1848 szeptember végén hagyta el Pestet s néhány napig Bécsben időzván, az itt október elején kitört forradalom miatt Bajorországba költözött. Münchenben és a bajor tavak vidékén tartózkodott állandóan. Würmsee másképp Starnberger See. Arról, hogy hivatalt fog vállalni, a Hölgyfutár 1850 március 16-iki (63.) száma is közöl hírt; e szerint „hírlík, hogy a bécsi közoktatási ministerségnél osztályfőnökké fog kineveztetni. E hírt Pozsonyból Bécsbe írták, onnan Pestre jött és így igaz lehet”. Az április 4-iki (71.) számában tárcanélküli miniszterként emlegeti.

Ott bérlett nyári lakást. Egy nagy munkán dolgozik,¹ melyről, úgy hiszem, hallottatok. Vagy csak a rossz hírek terjednek?

Ha tudtam volna, hogy Beöthyről² akarsz írni, felkértelek volna Tóth L. lexicona számára.³ Így, minden segédforrások hiányában, én rögtönöztem össze valamit életéről. Mindazáltal fél sűrű nyomtatott ívet tesz, mit róla rövid pontokban összeírtam/ Pedig egy szó sincs benne abból, mit jellemrajzul adtam róla Szilágyi emléklapjában.⁶ Ma mondta Tóth L., hogy már Beöthy következik, s én másnap megírtam egészen. Így készült az egész. Szerettem volna veled íratni. Kimerítőbb lett volna az életírás és szabatosabb. Azonban így is a legkimerítőbb életírások közé tartozik e lexiconban.

Ha e lexiconból a kezetekbe kerül vagy egy példány s Beöthy élete alatt „Y” jegyet láttok, s e jegyet más czikkeket alatt is találandjátok: ne higyjétek, hogy a többi czikkeket is én írtam, melyek e jeggyel jegyezték. Ez csak Tóth L. pontos utána nézését tanúsítja. Nem csak meg nem olvasta, mit írtam, de a jegyekre sem ügyel. Minden jegyeim össze vannak zavarva. En kis „—y—” tettem Bajorország alá,⁹ s aztán láttam, hogy mások czikkei alatt is áll ily jegy. Beöthy alatt pedig a kis „—y—” helyett nagy „—Y—” szedtek a szedők. Ezen jegy alatt maga Tóth L. is írt már benne, még sem igazította meg. Aztán vannak Cs.-vel jegyzett czikkek Csanádytól.⁷ Én kénytelen leszek nyilatkozni, ha a lexicon elkészül, miután tudják, hogy egyet s mást én is írtam bele.

Hogy „Magyarország szónokai és statusférjai”-nak⁸ első füzeté még meg nem jelent, Keményen múlik. O késik Wesselényi megírásával. Ha ez kész lesz, tüstént nyomják az első füzetet. Tartalma: Beöthy, Deák, Bezerédj, Szemere, Wesselényi. Azt hiszem elég változatos. A második füzet Nagy Pállal kezdődik.

Hogy Eötvös munkája az országban jelent meg,⁹ természetes.

¹ A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra c. művét érti, mely 1851—54-ben jelent meg Bécsben és Pesten.

² Beöthy Ödönről, a híres biharmegyei követről, aki ekkor külföldön tartózkodott.

³ Újabbkori ismeretek tára. Tudományok és politikai társas élet encyclopaediája. I. k. Pest, 1850. Szerkesztője, mint látjuk, Tóth Lőrinc volt.

⁴ Újabbkori ismeretek tára. I. 495—502 l.

⁵ Mint ismeretes. Szilágyi Sándor 1850 márciusában Magyar Emléklapok címen folyóiratot adott M, azzal a céllal, hogy a magyar írókat egy folyóirat körül csoportosítsa. E folyóiratról 6 füzet jelent meg. (V. ö. Hölgyfutár 1852. 57. sz. március 9.) Csengery cikke a '233—38. l. Ugyanez a Magyar Szónokok és Statusférjak. Pest, 1851. c. művében 21—26. l.

⁶ Újabbkori ismeretek tára. I. 378—398. l.

⁷ Valószínűleg Csanády Ferenc, ki gazdasági szakíró volt.

⁸ A vállalat, melyet br. Kemény Zsigmonddal együtt tervezett, 1851-ben látott napvilágot Pesten: *Magyar szónokok és datitsfér fiak* címen. A folytatás abbanmaradt. V. ö. Szinnyei: Magyar írók. II. 260—61. és Papp Ferenc: Br. Kemény Zsigmond. II. 50 s köv. l.

⁹ Nem tudjuk, melyik művét érti. mert a Gleichberechtigung Lipcsében jelent meg 1850-ben, a XIX. század uralkodói eszméi viszont csak 1851-ben láttak napvilágot.

Különben csak dugaszban árulhatták volna. S e végett nem is szükség magának visszajönni. Szalay Schweizban lakik, s mégis itt fog megjelenni tőle „Magyarország története”. Legalább itt kezdi meg.¹

Most árverelik Kuthy Lajos könyveit és borait.² Adósság miatt már másodszer.

Haynau Bécsben van. Újságokat várunk.

Komáromi Gyuri ina kapta meg a katonai besorozástól mentő írását: a nem alkalmassági bizonyítványt. Szunyogh Albert most várja.³

Reményem, megkaptátok Beöthy jellemzését! Nem életírás az, nem is történet, csak pusztá jellemzésnek vegyétek. Természetes, hogy Deák, Szemere, Wesselényiről több lesz írva! Egyébiránt itt Pesten az irodalomban nagy tetszéssel fogadtatott Beöthynek e jellemzése. Meglepte a közönséget, miután eddig nem írtam nevem alatt. Legtöbb cikkem jegy nélkül jelent meg.

8.

Pest, 1850 május 8.

Csengery Antal atyjának.

Csak tegnap hallottam, hogy Imre¹ el van fogva. Valóban különös, hogy némely vidéki urak az ily kicsinyes üldözések által hisznek érdemet szerezhetni, még akkor is, midőn országszerte enyhébb bánásmódot remél mindenki. Jött; volna ő Pestre; itt az oly nyomorúságos provinciális bosszúk üldözése ellen Haynau és Macchio⁵ alatt az ember mentve van. Már többször írtam a katonaság humánus eljárásáról. Némely vidéki polgári biztosok itt is rossz hírben állanak az üldözés miatt, mellyel érdemet vélnek szerezhetni.

Te légy nyugton. Imrének baja nem lehet. Jobb lett volna ugyan Pestre küldetnie. Semmi kétség, hogy innen pár hét alatt hazamehetett volna. Ott a provinciális gyűlölség fog ellene informálni. Itt mentek az emberek oly hitvány nézpontoktól.

Kérlek, tudasd velem, biztos alkalommal a vádpontokat mielőbb. Talán itt lehet valamit Imre ügyében tenni, befolyásos

¹ Szalay László, a történetíró és politikus, 1848 óta élt külföldön; Magyarország történetéből az I—IV. kötet Lipcsében jelent meg 1852—1854.

² Kuthy Lajos (1813—1864) regényíró. V. ö. Angyal Dávid: Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése. Budapest, 1926. 107 s. köv. 1.

³ Szunyogdi Szunyogh. Albert, bibarmegyei birtokos.

⁴ Bátyja, Csengery Imre.

⁵ Macchio Flórián tábormok, 1849 óta pesti kerületi parancsnok. L. Angyal Dávid: Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése. Budapest, 1926. 523. 1. Mindenesetre érdekes, amit Csengery Haynau-ról ír.

emberek tanácsadása után, Haynaunál. S ez esetben, kérlek, engedd meg, hatalmazz fel, hogy nevedben folyamodást adhassak itt be.

Máskor többet!

U. I. Most szerződtem egy munkára, melyről írtam, Heckenasttal. A hír, melyet tegnap vettem, megzavart, az esik főleg rosszul, hogy Te magadra hagyatva, egyedül állasz. Imrét nem féltem. Jobb időket várunk. Enyhülését az eddigi eljárásnak. S aztán mondom, hátra van a folyamodás ide Haynauhoz.

9.

Pest, 1850 június 27.

Csengén/ Antal atyjának.

Nagy örömmel vettem Imre sorait.

Én szorgalmasan dolgozom a Lexiconba.¹ Tőlem van már: *Bajorország, Beöthy, Brougham, Cabale, Cormenin, a francia alkotmány története, Csatornák, Élelmezés*, stb., stb. és sok kisebb-nagyobb rögtönzött cikkek.

Készül a *Szónokok könyve* is. Egy hét múlva már nem egy hat íves, de 12 íves füzet jelenend meg. Benne lesz: Nagy Pál, Beöthy O., Deák P., Bezerédj, Szemere, a két Wesselényi, Szentkirályi, a két Pázmándy.

Az irodalom most nagy akadályra talált. Minden munkát, miután kinyomatik, be kell mutatni a Districts-Commandónál. Eddig is be kellett, de most meg kell várni, míg a Commando az árulhatási engedélyt minden munkára külön ki nem adja. Már most a könyvtárosoknak nincs kedvök a költséget előlegezni. A kézirat előző katonai vizsgálatát sürgetik. Nem tudjuk, hogyan fog az gyakoroltatni. Csak az irodalom e szírtén meg ne törjék! így vagyunk a sajtószabadsággal! Vissza jutánk a censurához. Isten tudja, mi lesz az írókból és irodalomból?

U. I. Nagy Pálhoz Bezerédj² adott adatokat. Deákot Tóth L. dolgozá ki, a két Wesselényi Keménytől lesz, Pázmándy Tóth L.-től.

10.

Pest, 1850 július 27.

Csengery Antal atyjának.

Szállásomat ismét megváltoztattam. Igen alkalmatlan volt naponként sokszor föl- és lemászni három emeleten. S előbbi szobám télen szinte fűthetlen fogott volna lenni. Mostani szál-

¹ Újabbkori ismeretek tára. I—VI. k. 1850—1856.

Bezerédj István (1796—1856), a liberális párt egyik legkiválóbb tagja. Életrajzát megírta Bodnár S. — Gárdonyi A.: Bezerédj István. Budapest, 1918. 1—2. k. (A M. Tört. Társulat kiadása.)

lásom szebb, csinosabb, nyugalmasabb és olcsóbb. Lakom: a Kerepesi-úton, 15-ik számú házban, első emeleten.

A *Szónokok és a statusférfiak* című könyvből már 14 ív van kinyomva. Egy füzet megjelent volna már, de Heckenastnak tetszett megvárni, míg az egész (36 ív) készen fog lenni. E szerint csak szeptemberben vagy octoberben jelenhet meg. Wesselényi jellemzése Keménytől rendkívül érdekes és szép.

Heckenast Magyarország történeteinek (4 kötetben) megírására is felszólított.¹ Talán szerződöm vele, ha megírtam a Szónokok könyvét.

Különben szeptembertől kezdve leczkéket adok a világtörténetből gyermekeknek Szőnyi nevelőintézetében.² Ez is egy hasznos élelemforrás lesz. Különben is szándékom rövid iskolai kézikönyvben megírni a világtörténetet. Nevemnek, mint látom, van egy kis hatása. Sok főrangú urak járatják gyermekeiket leczkéimre. Nem tudom, hogy ők hogy fognak fizetni külön. Szőnyitől minden óráért egy pengő forintot fogok kapni. Csak intézetét ne akadályozzák! Ha nyilvános lehet, sok tanítványra számolok.

De visszatérek *Magyarország történeteire*. Mit én írnék, nem fogná igen sok új adattal gazdagítani a történeti irodalmat. Annál több új combinatio fogna lenni. S a tények, események egy magasabb nézet szempontjára emelve. Világtörténeti fontosságát és hanyatlását taglalnám nemzetünknek. Történetét írnam kelet és nyugot s az európai polgárisodás tényezői befolyásának.

Kemény most írt egy művet: „*Forradalom után*” Iránya: hatni az ostromállapot megszüntetésére. Lever minden pártot, hogy egyik se emelkedhessek a másik fölé, hanem egy nagy nemzeti pártban egyesüljenek mindnyájan. Gyakran még az igazságtalanságig éles a hozzá közelebb álló nézetekhez, s* azokhoz, melyeket maga is hirdetett. Félek, hogy épen ellenkező hatása lesz, mint amit tőle vár.

Egészségem meglehetősen. És ti, hogy vagytok?

¹ Ha létrejött is köztük az egyezés, — a történeti munka megírására nem került sor.

² A Szőnyi Pál-féle nevelőintézet 1850 október elején nyílt meg. A Hölgyfutár ezt a hírt már július 12-én közzétette; az L850 szeptember 7-iki számban további értesítés olvasható erről a „magán fitanodá”-ról.

³ Báró Kemény Zsigmond: *Forradalom után*. Pest, 1850 című műve július végén jelent meg. A Hölgyfutár 1850 augusztus 1-i száma már hirdette is.

11.

Pest, 1850 szeptember 10.

Csengery Antal atyjának.

Rég nem hallottam felőletek, s rég nem kaptam semmit, írjatok kérlek!

Én ily nehéz körülmények után is csak megtudtam eddig eszem után élni. Igaz, fölösleget, mit félretehettek vala, nem szerettem semmit; ennyit nem is mertem volna ily viszonyok közt igényelni. Egy napról más napra megélek szorgalmam után, egészen távol a journalisticától is, mi most nem becsületes kenyér; ez nekem elég. S eddig meg volnék sorsommal elégtülve. A téltől ugyan kissé félek, mert a fa drága s az élelmiszerek ára is emelkedni fog; azonban már nekem is új keresetforrás nyílik október elején. Szőnyi tanítóintézetében¹ a történelmi cursust én tanítandom. Egyszersmind tankönyvet is készítek.

Az Újkori ismeretek tárába most írtam meg közelebről Eötvös életét.² Szinte egy sűrű nyomtatott ív.

A közelebb megjelent füzet a C es D betű egy részét foglalta magában. A Generalcommandó ráírt a szerkesztőségre, hogy ha ily istenítésével a forradalmi hősöknek nem hagyand föl, szigorúbb szabályokhoz nyúlnak ellene s a mű ellen. E füzetben kiválóbbak Csányi és Damjanics czikkek.³ Az én nevem is előfordul.⁴ Erdemem fölött dicsértetem. Egy pár hamis adat is van életírásomban. Mondja például, hogy a nagyváradi académiából kitiltottak a Beöthy-féle követválasztásban részvét miatt. Csak bezártak három napra s olyan consilium abeundi-féle intést kaptam! Rólad is van említés benne. Így kezdi az életíró, mint hiszem, Tóth Lőrincz: „Cs. A. a m. akad. lev. tag, a Pesti Hirlap szerkesztője Kossuth és Szalay után, egyike legnagyobb készmiltégű s legalaposb tudományú, bár még fiatal publicista íróink- és journalistáinknak, szül. Nagyváradon 1822. Atyjának, Nagyvárad egyik jelesb jogtudósának s keresettebb ügyvédének házánál, ki nemcsak a hazai, hanem a MU-földi jobb írókat is olvasta és szerette, s kinél Kölcsey, Kazinczy s egyebek is megfordultak, igen alapos nevelést nyert és már korán kifejlett ízlése és vonzalma a classicusok iránt. Ugyanott szerezte első politikai eszméit s hajlamait, mert atyja háza a bihari szabad-
elvű fiatalságnak központja volt”⁵ stb. Stylusomat rendkívül dicséri.

¹ L. 1850 július 27-iki levelét.

² Újabbkori ismeretek tára, III. k., 58—74. 1. (A kötet csak 1851-ben jelent meg.)

³ Csányi Lászlóról az Újabbkori ismeretek tára II. k., 231—234., Damjanicsról u. o. II. k., 316—320. 1. találunk életrajzot.

⁴ Újabbkori ismeretek tára II. 252—254. 1.

⁵ Újabbkori ismeretek tára II. k., 252. 1. Minthogy Csengery nem fűz hozzá bíráló megjegyzéseket, a Lexikon adatai hiteleseknek veendőek.

„Mint *stylista*. — úgymond — rövidséget s *praecisiót* dísszel és olykor *dassicai* zamattal párosít; a hosszadalmas, periódusos írásmód helyett ő hozta he a rövid, szabatos, *sententiosus* írásmódot *journalisticánkba!*” Es ismét: „Nyelve a franciák kifejezésbeli *praecisiójá*vai, rövidségével és dísszével a jobb német, vagy inkább angol írók *alaposágát* köti össze és valóban a *genfi* s angol iskola íróit *leginkább kedveli* s *követi*”¹ Végre történeti stúdiumaimat említvén, jeles történetírót ígér bennem a hazának. Roppant föladást mér reám. Nem ily viszonyok közt emelkedhetik ki a nagy történetíró, midőn az élet bajaival kell az embernek küzdeni. A Capitolium romjain fogamzott meg Gibbonban történeti nagy művének terve, s barátja pompás villájában hajtá azt végre. Hol vehet az én lelkem oly emelkedést ily körülmények között! Napszámasai lehetünk ily viszonyokban az irodalomnak és nem valami nagyot alkotók. De talán jönnek jobb idők s én valóban stúdiumaimnak élhetek. Addig csak egy kis tényező szerepét igénylem az irodalomban. Én is betöltök egy helyet, szaporítom azok számát, kiknek föladata nem dicsőség utáni törekvés, — mint más boldogabb nemzeteknél, — hanem ha csak egy eszmével is járulni fajunk nemesítéséhez, míveléséhez, emeléséhez és megtartásához. Ilyennek tekintem én a föladatot, mit a sors reám mért; így ítélem meg a pályát, melyre állított. Csak a nemzet is méltányolni tudná irodalmát, az öffenntartásnak ez egyik nélkülözhetetlen esz-közét. Nyelvünk, nemzetiségünk ismét mostoha kezek alatt lesz felülről; a sokképen kegyelt mostoha testvérekkel kell küzdenie, versenyeznie.

A *Szónokok és statusférfiak könyve* nehezen halad a nyomtatásban. Jeles mű leend pedig! Keménytől Wesselényi és Széchenyi és Pap Endrétől Kölcsey meglepőleg szépen vannak írva. A világ-irodalom legjelesebb művei közé sorozhatók. Csak az angol irodalom mutathat ily jellemrajzokat, egy Macaulay tolla. October elején minden nyomtatási hátráltatások mellett is meg fog jelenni egy jókora kötet, vagy 30—36 ív. Kossuthot nekem kellett vala megírni, de a mostani irodalmi körülmények között mindenfelől csak félreértéseknek tettem volna ki magamat.⁷ A Kossuth nevet én bálványnak tartom, olyannak, midőn némely szentben tiszteltetik az istenség. De nem veszik-e istenkáromlásnak a fanatikuskok a bitor tekintély megdöntését és viszont nem azok tapsolnak-e meg, kiknek religiója nem az én hitem. Oly őszinteség, mennyire szükség volna, hogy megértsenek, — lehetetlen most! Nyugodtabb idők, higgadtabb szenvedelmek kellenek. Hol vegyek biztos álláspontot, midőn minden ingadoz lábaink alatt?

Tóth L. ismeretek tárába már szinte tíz nyomtatott ívet

¹ Újabbkori ismeretek tára. II. 253—254. 1.

² Hogy mennyire nem volt tárgyilagos Kossuth szerepének és jellemének megítélésében, alább következő. 1851 január 28-iki levele is mutatja.

írtam. Nem kevés; roppant sűrű ívek. Másféle nyomtatással 20 ívnél több kitelnék belőle. S e dolgozataim többnyire elsietett rögtönzések. Tóth L. mindazáltal büszke reájuk, én csak örvendek, hogy ilyen könnyen kielégíthetem. Ha tér volna, háromannyit tudnék dolgozni. Csak már lapot adhatnék!

Szüretre lementem volna, de már Szőnyi befogott. Készítjük a jövő nemzedéket. Ez sem utolsó föladat, bár a gyakorlatban nem igen lélekemelő.

Szőnyi, mint mondja, most nem adja intézetét az egyetemért. Ő maga ásvány- és alaktant, elemi számtant, stb. tanít. Brassay Samu¹ (Kolozsvárról) földleírást, Nentwich² chemiát, Grelenczei (volt iparegyleti tanító) mathesist és physikát, én történetet. Levis³ (teresianumi volt tanító) angol és német nyelvet, Regais franczia, Garay* magyar irodalmat stb. írjatok, kérlek!

12.

Pest, 1850 december 26.

Csengery Antal atyjának.

Boldog új évet!

Rég nem írtatok. Nem tudok rólatok semmit. Tudósítatok kérlek.

A státusférjak és szónokok könyvének első kötete 37 ½ ív, oly nagy kötet, milyenhez hasonló kevés van irodalmunkban; már készen áll egy hónap óta. Nem tudom, miért nem adja ki Heckenast? Talán jobb körülményeket vár? A közelebbi három hónap különösen rossz volt irodalmunkra. Még „Abafi”-t is betiltották, Jósikának ezen régi regényét, melyet azután sok utánjárásra lehetett csak kiadni Heckenastnak. Én vigyáztam, hogy olyas ne legyen vállalatomban, mibe belekötthessenek. De hátha a magyar szellem sem tetszik? stb.

A vállalat folytatása a közönség pártolásától függ.

Írjatok némi észrevételeket azon töredékekre, miket megküldöttem, addig is, míg az egész művet megküldhetném.

Leczkéimet szorgalmasan adom. A készüllet veszi el legtöbb időmet. Igen szélesen, gyakran forrásokból készülök, hogy keveset előadhassak. De sok hasznát veszem stúdiumaimnak későbbi irodalmi pályámon. Egészen elememben érzem magamat. S a tankönyv is folyvást készül, a mint haladok leczkéimben. Már túl vagyok

¹ Brassay Sámuel (1800—1897) polihisztor, kolozsvári egyetemi tanár; 1848—1859 közt állandóan a fővárosban élt.

² Nentwich Károly (1811—1892) kémikus, egyetemi tanár.

³ Lewis Lajos (1799—1890) nyelvtanító. (L. Szinnyei: Magyar írók. VII. 1164—1167.)

⁴ Garay János, a költő, ez időben *egyetemi* könyvtártsizt.

Bucephalus patkóján, hol Sinay professor, mint mondják, 30 esztendő után végezte. A jövő évben Rómát kezdem. A classicus kort, — Hellast és Rómát — nagy terjedelemben adom, nagy embereinek életrajzát, a kor művészetét, tudományát, erkölcsi, political, vallásos fejlődését mind beszöve a történeti események rájárába, minél fogva hiszem, hogy minden eddigi iskolai könyveknél tanulságosabbat adandók és kellemesebb olvasmányt. Benne lesz az ó geographia is, mellette atlasz.¹

Eötvös megjött.² Budához közel Velenczén lakik. Mikor bejő, hetenként meglátogat engem. Munkáját,³ (politico-philosophiai), melynek célja: történeti alapon tovább fejleszteni a politicát, — átadá kéziratban olvasás végett. Sok érdekes van benne. Ha a kezdeménynek megfelel a második kötet, hol rendszerét előadja, európai zajt ébreszt általa. Ki feladatát — a politikát tovább fejleszteni — megfejtené, s az emberiség előbbvitelére a jelen kínos helyzetből utat jelölne, a nélkül, hogy a socialisták és communisták létesíthetlen álmaiba esnék, — valódi jötevője lenne e kornak. De e feladat rendkívül nehéz. Olyan mindazáltal, melyet e kornak okvetlenül meg kell oldania. Minden ismert political forma hitelét veszté, elviselt lett, minden hagyományok iránt skepsis uralkodik a politicában; a kétely erős eriticákat szül, melyek a létezőnek hadat üzennek. Azon állapot, milyenben a keresztyénség előtt volt a pogány világ; a reformatio előtt a keresztyénség. Azt azonban, hogy mi jó most a keresztyénség, a reformatio helyett: egyeseknek szintúgy lehetetlen formulázni, mint nem formulázta Krisztus azt, a mivé a a keresztyénség lett; mint nem formulázta Luther azt, a meddig a reformatio ment. De a critica a létező ellen erősebben szólal fel korunkban mindenütt, mint Krisztus és Luther által; egyetemebben, szenvedélyesebben. Azt, a mi jó, egyesek nem fogják formulázhatni. Az események szülik azt; mint nem formulázta előre senki a feudálismust, a monarchiát, a köztársaságot. A dolgok természetéből lép elő az új rend. Ily munkáknak, mint az Eötvösé, mégis meg van tudományos becsén kívül is nagy érdeme. Az, a mi a eriticának. E szempontból szeretem én a socialistákat és communistákat is.

De nem untatlak okoskodásaimmal. Úgy teszek, mint ily pangó újságtalan időben a hírlapírók. A lefolyt nagy események után a közönség nem tud megnyugodni. A közönség várja a folytatást, mint rosszul végzett dráma után. Hasztalan! A cselekmények megállottak, vagy a cabinetek háttérébe s a családok tűzhelyeihez vonultak a közönség elől. A hírlapírók csak találgatnak, okoskodnak,

¹ Az általa tervezett történelmi tankönyvek nem készültek el.

² A Hölgyfutár már az 1850 szeptember 23-iki számban írja, hogy „Eötvös József báró fővárosunkat is meglátogatni szándékozik”. Ugyanazon év december 10-iki számában jelzi, hogy „Eötvös József báró családostul fővárosunkba érkezik és a telet itt fogja tölteni”.

³ A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása című művét érti. Nagyon érdekesek Csengerynek ezzel kapcsolatos megjegyzései.

„hogy megtöltsék a hasábokat, mert a szedő kéziratot kíván. S a közönség bosszankodik, hogy események helyett okoskodásokat kap s minő okoskodásokat, a mostani sajtó mellett! Ha újságok volnának, az en soraimban is több tartalom volna.

Eötvös egy regényt is ír. „Mohács”¹ Egy ország temetőhelye; azt hívék hajdan; így énekelték meg a költők száz meg százszor. S a magyar, — hiszen jelét adta, — mégis él. A mohamedanismus keleten haldoklik.

A múltban sok tanulság van a jelenre. Én azért tanulom oly szorgalmasan a történetet,

Eszmét, melynek európai értelme és jövője van, nem lehet a harcraezőn legyőzni. S az alkotmányosságának európai értelme van s a szabadságnak jövője van. A kereszténység is több életerővel bír, mint a mohamedanismus. A mohamedanismus ma az absolutismus.

Ily ötletek támadnak bennem „Mohács” emlékére. Derültebben hangzanak, mint költőink dalai.

Boldog új évet!

13.

Pest, 1851 január 28.

Csengery Antal atyjának.

Váratlan tartalma mellett is örömmel vettem Imre sorait, — mert valahára egy levél töletek. Tartalmában azonban annyi félreértés van, hogy felelnem kell rá okvetlenül. Ha keserűség lesz soraimban, ne vegyétek magatok elleni ingerültségnek, — nekem a dolgok fájnak, nem a ti szavaitok. Szavaitokban, ha keserűek is, őszinte jóakarattal szól, s ez jól esik.

Először is a levél részleteire egy pár megjegyzést, s aztán általában néhány észrevételt.

Vádol Imre levele, hogy mi a *Szónokok* könyvében történeti dolgokról írván, „akkor dobáljuk a keztyűket, mikor a másik fél fegyvertelen”. Ha Kossuth és az emigratio ellen intézitek e férfiatlanság vádját ennek van értelme; különben merőben alaptalan. Nekik szolgálatukra áll az európai sajtó, igazolhatják magukat — s van is mit igazolniok váltig! S ők fel is használják ez állást. Olvassátok meg annyi tömérdek röpirat és újságcikk közt,² csak a viddini

¹ A terv — úgy látszik — nem került kivitelre.

² A „*Magyar Szónokok és Siatúsférjak Könyvé*”-ben (Pest, 1851) két nagy tanulmány foglalkozott részletesebben Kossuth szerepével; mindkettő Br. Kemény Zsigmond tollából. Az egyik a két Wesselényi Miklósról (85—185 l.), a másik gr. Széchenyi Istvánról (333—512 l.) szól. E két tanulmány, főleg azonban az utóbbi, igazolása kívánt lenni a Széchenyi-féle politika helyességének Kossuthal szemben, kinek egyéniségét és politikai irányát Kemény Zsigmond alig leplezett ellenszennvel állítja az olvasó elé. Csengery atyja és bátyja, mint Kossuth hívei, megütőközéssel olvasták a

röpiratot Kossuthtól; mily lovagiatlan támadás Görgei ellen, ki mint osztrák fogoly — én ismerem a helyzetet, melyben van, — nem felelhet. S mennyi hazug ráfogás, — még a számtant is meghamisítja! Vádolva van benne egy egész pártja a nemzetnek, oly párt, melynek egyedüli bűne volt, hogy Kossuth legjobb barátját, Madarászt megbuktatta. S e pártnak egy részét a haditörvényszék halálra ítélte, míg Kossuth fejedelmi udvart tart külföldön, s míg Madarász az álladalomtól lopott pénzből vígan él Európa valamelyik zugában. S e pártnak lehet-e Kossuth rágalmi ellenében, a mi sajtóviszonyaink közt megmutatni, hogy mivel Kossuth ellenében előbb Széchenyit, s aztán Batthyányt pártolta, — még nem volt hazaáruló P S a hálátlan rágalmazó azon párt ellen teszi e vádakát, egész általánosságban, semmi egyébvel nem támogatva, mint nevének bitorlott tekintélye által, — azon pártot vádolja, mondom, hazaárulással, melyet én soha sem tudtam rávenni, hogy Kossuth ellen támadást kezdjenek egy okosabb politika mellett, melyet előbb Battyhány képviselt, s aztán e pártnak kellett átvenni. *„Lehetek és voltak botlások a kormánypolitikában”*: elismeritek. De igen szolid kifejezést használtok e „botlások” jellemzésére, melyeket — ha nemtelen szenvedélyek nem szerepeltek volna is az említett politikában, — már az eredmény elítél. Hová juttatták a magyart? S higyjétek meg, nem egészen igazságtalan dolog, a politikában gyakran az eredménytől mérni a beszámítást Oly dolgok forognak fenn, — egy nemzet sorsa, létele, — mik körül a könnyelműség a legsúlyosb büntett. S midőn látjuk, hogy az itt általam bevádlott, s egykor történetileg lépésről-lépésre kifejtendő politika még most is mámorban tart sokakat, látjuk, hogy bár sok részben az ellenünk Világos óta követett politika miatt a nemzet folyvást lázbeteg s e láz apathiába s aztán sorvadásba vezeti a nemzetet: midőn ezeket látjuk, mondom, ti azt mondjátok: *„a botlásokat kiemelni, a bálványokat lerontani nem a mai körülmények embereinek feladata”*. Ez annyi, mint azt kívánni, hogy legalább a gondolkozó fők maguk előtt és egymás közt az irodalomban, — mert az, úgy hiszem, hat a nép alsó rétegeiig, — tisztába ne hozzák a múlt tanulságait; annyi, mint egy most lehetséges s egy jövőendőben követendő politika alól az alapot kirántani; annyi,

Csengery Antal szerkesztésében megjelent könyvet és nem késtek tiltakozni az ellen, hogy volt politikai ellenfelei akkor támadják Kossuthot, mikor annak nincs módjában védekeznie. Csengery Antal, úgysis mint Kemény Zsigmond barátja, úgysis mint politikai elvtársa, kivel együtt küzdött a békepárt soraiban a debreceni parlament túlzó törekvései ellen, részletes levélben válaszolt atyja és bátya megjegyzéseire. E levél, melyet alább közlünk, még teljesen a debreceni pártküzdelmek hatását tükrözi vissza; személyes, támadó, sőt gyűlölködő; olyan, minőnek Csengery sohasem mutatta magát közpályáján, s ahogyan Kossuthról nyilvánosan sohasem nyilatkozott, bár abból nem csinált titkot, hogy nem tartozik Kossuth feltétlen bámulói közé. A levelet, anélkül, hogy egyes állításainak helyreigazításába belemennék, egyszerűen mint jellemző kortörténeti adatot közöljük.

mint a nemzet észjárását föl nem húzott óráként 1848-ban akarni megállítani, nem gondolva meg, hogy ha az egyszer megáll, nem oly könnyű felhúzni, mint az órát; annyi végre, mint nagyban igazolni a közmondást: önkárára sem tanul a magyar. Azon ember jut eszembe, ki egy szép álom után, ridegnek találván az ébredést, erővel elakarja magát szenderíteni ismét, s a félmámoros állapotban a legkínosabb helyzetben kínlódik. A léleknek ezen állapotát nem fogjátok alkalmasnak tartani egy újjáteremtő politika megálmodására, melynek feladata megmenteni, a mit lehet.

A legalaptalanabb pedig azon ellenvetés, mely Kemény ellen van intézve, de ha éle volna, engem is sújtana, miszerint tudniillik: *„az általános kormánypolitikát sújtani, s másfelől ugyanazon kormány alatt hivatalt vállalni, több, mint emberi gyarlóság”*. Sem Keményt, sem engem nem tudott rávenni senki, — pedig ostromoltatánk a ministerium részéről, — hogy hivatalt vállaljunk. Pártolásunkat a lapban is föltételesen mondtuk ki, s midőn Kossuth és Batthyány útuk eltért, mi határozottan Batthyány mellett nyilatkoztunk. Ellenben szidtuk a Kossuth által inspirált — erre adataim vannak — Márciust. S a honvédelmi bizottmány ellen, több kérdésre nézve már ellenkezésbe tettük magunkat. Madarász kinevezése ellen kikeltünk, midőn még csak szó volt róla, hogy Kossuth kinevezendi. Megtámadtuk a hírlapoknak a magyar kormány általi lefoglaltatását, s ha szózatunk visszhangra talál, nem fogjuk megérni a botrányt, hogy Kossuth, ki egyedül tudta az európai dolgokat, akkor mondotta ki a függetlenségi nyilatkozatot, midőn már Európában mindenütt megerősödött a reakció, s nem' foghatott volna Kossuth ámitással, hazugsággal élni, egy „veronai eongressusról”, minek híre sem volt az európai világban. Továbbá megtámadtuk a terroristikus politikát, melyet Kossuth már Pesten megkezdett, s melyre aztán a véstörvényszékek tették föl a koronát Debreczenben. Ti nem ismeritek ezeknek rejtelmét. Mennyivel más színben tűnik föl a magyar ügy ily mocskok nélkül! S ti nem ismeritek a Bemnek, Beöthynek adott terroristikus utasításokat. Hogy az ilyes dolgok elleni megtámadásaink élesebb színt nem öltöttek, lapunk félbeszakadása okozá. S azt hiszem, nem hiszitek, hogy azon terrorismusra szükség volt. Hiszen undorral szóltatok előttem a váradi véstörvényszék szerepléséről! Hát a pazarló gazdálkodás, melyből annyi gazember meggazdagodott, míg a sereg számára nem volt sem lőpor, sem eleség többször stb. Mindezek ellen, — bár nem neveztük Kossuthot név szerint, mert még nem volt szükség akkor, — mindezek ellen, mondom, mi felszólalánk. S azért Kossuth kormánya alatt nem is vállalánk, — bár minden alkalmazás nélkül valánk, nem vállaltunk, mondom, semmi kiküldetést, semmi hivatalt. Csak midőn Szemere miniszterelnök lett, tőle fogadánk el oly állást, melyben csak Szemere fogtuk volna tanácsolni, s törvényjavaslatokat formulálni. Már ekkor ugyanis, — minden

felső pártolás daczára, Madarász meg volt bukva; s azt hittük, hogy Szemere által más befolyás alá vehetjük Kossuthot, vagy megbuktatjuk. Ez meg is történik, ha Görgei nem volt volna jobb embere Kossuthnak, mint most a viddini irat hazudja, s ha még tovább fejlődhetek volna a dolgok. Szemere már kivitte, hogy a gyalázatos „Márciust” maga Kossuth tiltá be, hogy ekkép saját személyét biztosítsa a „Respublica” megtámadásai ellen, mely szinte Kossuth hatalmának is korlátot mutatott ki egy „formában”. Azt akartuk, hogy dictatori hatalma korlátoztassék és ez csak a „köztársasági elnök” szerepében vala lehetséges, bár Kossuth Vukovicsnak — e minisztertől levél van róla, — azt vállá, hogy a nemzet parancsából kész azt az áldozatot is meghozni, hogy fejére teteti Szent István koronáját. — Láthatjátok! Láthatjátok ezekből, minő állást foglaltunk el nem Kossuth, hanem Szemere ministeriumában, épen Kossuth, épen azon politika ellenében, melyet, mióta eszmélünk a politikában, — mindig veszélyesnek tartottunk. Olvasd meg Keménytől már a „Korteskedést”, s tölem, mit 1845 óta írek. S hogy Szemerével, bár sokat tett rosszul ő is, nem csalatkozánk számításunkban, mutatja a „Szegedi emlékirat”, melyet Kossuth ellen intézett, s melyben nyilván föllépett már Kossuth ellen. s mely a közönség előtt ismeretlen, mert nagyobb dolgok, a végbonyodalmai foglalták el a közfigyelmet. Ekkor már a törvényhozó test is annyira kiábrándult, hogy Kossuth ellen épen Beöthy Ödön vezérlete alatt támadást is kezdettek. Ezekből ítéljétek meg Kemény állását, midőn következetlenséget, sőt többet vettek szemére. Ő nem viselt soha hivatalt Kossuth ministeriumában, hanem Szemerében s épen Kossuth ellen. E közt nagy a különbség! Kossuth már ekkor a ministeriumon felül oly állásba jutott, melyben nekie kellett a ministerium nézetei szerint kormányozni, s nem viszont. Különbén el kellett bocsátania a ministeriumot, s ez esetben Szemere az ellenzék padjain foglalt volna helyet az új ministerium ellenében. „Fox” és „Pitt”, két különböző név, melyeknek zászlója alatt különböző elveket szolgált John Bull, a nélkül, hogy az angol király nézeteit az érintett nevek szerint változtatá vala. Ez az alkotmányos kormányzás kényszerűsége, melynek hódolt Kossuth, midőn Szemere mellőzhetlen nevét a ministerium élére állítá.

„Mindig és mindenütt csak az árnyoldalakat rajzolni, s a fényoldalakat egészen eltakarni: ezt nem lelkiismeretes festesz teszi.” Igaz és ezért Kemény a Kossuth-tali vitákban Széchenyi ellenében többször Kossuthnak ad igazat. Széchenyi életírása végén pedig oly kímélettel ír Kossuthról, hogy e miatt szinte színetlen lesz előadása. Pedig sok gyöngeségeit feltárhatta vala Kossuthnak a Széchenyivel érintkezésekben. De másrésről: mindig és mindenütt csak a fényoldalakat rajzolni, ezt sem „a lelkiismeretes festesz teszi”. Ezért vannak feltüntetve Wesselényiben, Kölcseyben némi árnya-

latok. Különben ideált festünk, nem egyént. S e szempontból lehet inkább vádat emelni Wesselényi és Kölcsey életírása ellen.¹ Mindkettő kisebb *statusférfit*, mint festve vannak. Kölcsey különösen, kinek a legelső *polgár* koszorút adom nemzetem több fiai előtt szíves örömet, oly kicsinynek tűnik föl beszédeit és iratait olvasva *statusférfit* szempontból, mint a mily nagy, mint *magyar író*. Itt nem akartuk az írókat rajzolni. S *statusférfit* szempontból, mind róla, mind Wesselényiről sokkal több van mondva, s mi szépen van mondva, — mint a mennyit én tudtam volna mondani. E két életírás Macaulay remekei mellett foglalhat helyet. A mi pedig a Részek ügyét illeti: e részben hallgassunk. E téren igen gyöngé történetíró Kölcsey; Horváth István s később Kemény Dénes tökéletesen megczáfolták. S én magam el merem vállalni azon Wesselényi és Kölcsey által használt adatok megczáfolását. Midőn az 1848-iki pozsonyi országgyűlésen az ügy előkerült, Kossuth egy czifra beszédet mondott, adatokkal megspékelve, melyeket a „Részek” küldöttei vezérczikk anyagul először Pesten nekem adtak át, de midőn visszautasítani, — nem akarván compromittálni történeti ismereteimet, — akkor adták át Kossuthnak Pozsonyban. Kemény Dénes (nem Zsigmond) ekkor írt egy jeles röpiratot Kossuth említett beszéde ellen, melyben annak minden adatait kiforgatja, s magasabb *statusférfit* szempontból tünteti föl az ellenzéknek, — melyhez maga is tartozott, — e téren tévedéseit. A jeles röpirat, melyet akkor olvastam kéziratban, a közbejött márcziusi napok miatt maradt kinyomatlanul. E tekintetben tehát nem elég Kölcsey tekintélye, hol az adatok ellene szólnak. S ennek elmondása csak a történetíró hűségéből folyó kötelesség. Ez nem helyeslése a volt kormány vétségeinek; legfeljebb is csak egy vétségének volna némi mentsége, ha a kormányt nem sújtaná az, hogy sanctióját adta a tévedésre, s még sem hajtata végre. S abban is tévedett, hogy Kölcseyben fényképül van felhozva, mi Wesselényiben ekkép megróvatott. Csak mint az 1836-iki országgyűlésen egyik sarkpontja működésének van feltüntetve! Különben hiszem, hogy most én is képes volnék meggyőzni Kölcseyt, — ki Wesselényi nevének varázsa alatt állott, — hogy „igaztalan volt, midőn a partiumokat szóval és irodalmi művével oly lelkesen visszakövetelte”. Legfeljebb mint ellenzéki *tactica* menthető e lépés, s azt pedig csak nem hiszitek, hogy az ellenzék minden eszköze helyes és kifogás alá nem eshető volt! S az összes nemzet is nem tévedhet-e? Mit árt azt bevallani? Ha be nem valljuk, a többség zsarnokságát ismerjük el sok esetben. Mi Széchenyi jóstehetségét illeti, azt kérditek, mi összefüggés van 1841 és 1849 év között? Felelet: hogy mindkét időszakot ugyanazon férfit neve tölti be. kinek nem elveiről, hanem modoráról, eljárásáról monda Széchenyi, hogy sírba dönti a magyart. Széchenyi

¹ Pap Endre írta meg.

ezen férfiú eljárását soha sem fogadta sajátjává, mint mondjátok. Sőt a márcziusi eredményekre is azt monda: nem tudja, sírjon-e, vagy örüljön nekik! Ott a Pesti Hírlap! Olvassátok meg Széchenyi beszédeit az 1848-iki pozsonyi országgyűlés végén. „Azután pedig, — mondjátok, — *Széchenyi szeptemberig a Kossuth-minoritás ellenében a Ministerium azon többségele tagja volt, melynek eljárása alatt előkészítették az utóbbi viharok*” Mi nagy járatlanság a forradalom történetében! A ministeriumot kétségkívül sok mulasztásról lehet vádolni; s hogy e mulasztások alól kimentsék Kossuthot: egy Kossuth-minoritást gondoltak ki, miben nincs semmi valóság. Annyira nem áll ez, hogy még Deák is mindig Kossuthal szavazott egész azon pillanatokig, míg Batthyány észre nem vette, — mi kissé későn történt, — hogy a török, kit fogott, őt viszi. Annyira áll ez, hogy a ministerium legtöbb szándokainak előterjesztését, védelmét Kossuthra bízták, míg egy párszor désertait azon politikától, melyért kezdetben leszidta a „törpe minoritást”, de mellyel aztán maga is egyesült. Épen abban áll Kossuth perfidiája, hogy ministertársaival egy véleményen volt a tanácsülésekben, s aztán a közönség előtt nyilván és titkon azon ministertársai ellen izgatott és conspirált.

Batthyány és Deák augusztus végén épen Kossuth indítványára mentek Bécsbe, egyezkedést próbálni, az utasítást is Kossuth tette fel nekik, s midőn azok fenn jártak, ő lapjában ministertársai lépéseit compromittálta; toborzást kezdett saját nevére; mint minister, az ország pénzén fegyvereket szerzett, mikről ministertársai mit sem tudtak, miket itt Pesten elrejtve tartott, egy mozgalom esetére, mely által akart még akkor fölemelkedni. E fegyvereket azután Batthyány elkoboztatá. S már ekkor Kossuth kalandorokkal kötött szerződéseket, fegyverek állítására, kik csak hűségét próbálták s fenn elárulták. Így állanak a dolgok! Ez általánosságokat majd adatokkal támogatja a történet! S ezért az állítást, miszerint a ministerium alatt előkészültek a viharok, úgy kell módosítanotok: a ministerium idejében dolgozott Kossuth azon viharok előkészítésére, melyek által hitt fölemelkedhetni, a hová ambíciója ragadta. Nem mondom, hogy egészen az ő műve a bekövetkezett viharok, — ezzel igen megbecsülném, mert nagyobb hatást tulajdonítanék neki, mint a minő varázssal bírt neve e „sírba döntött nemzet” előtt. A másik oldalról szintannyi, sőt nagyobb bűnök követtettek el. Egy kéz vonta, másik taszítá az örvénybe e nemzetet. A kéz, mely vonta, Kossuth keze.

S mennyire mentek ez ember melletti elfogultságban! Az angol előtt szintoly tisztelt név *Pitt*, mint *Fox*; a franczia egyformán büszkélkedik *Chateaubriand-dal*, mint *Lamennais-val*, s mi még sírjában sem akarjuk elismerni hazánk egyik legnagyobb tehetségének, Dessewfiy Aurélnak érdemeit. Én nem feledtem el, mint szememre vetitek, semmit e nagy statusférfiú jellemzésében. „Hátrahagyott iratait mind oly korszakból idéztem, mely szerintetek nem

a független hazafié.” Czafolja meg bárki e kormányférfiú állításait most! S mi a Kossuth-tali vitákat illeti: Kossuth keze legkevésbé sem volt megkötve azokban, mikről mondtam, hogy azokra nem felelt. Elmonda ő mindent, mivel egy kormányférfiút gyanúsítani lehet, de nem felelt azokra, miket Dessewffy Aurél a megyerendszer és törvényhozás jogköréről írt. Miért nem felelt? Azért, mert a megyei szerkezet, mint az istenség iránti hit, gyámokokra nem szorul (Pesti Hírlap: 1842-iki 119. sz.), s elégnek tartá egy ügyes fogással a politikai vita teréről átsikamlani a gyanúsítás terére, (1842 jan. 9. 107. sz.) kijelentvén, hogy nem engedi magát „elméleti vita harczába csábítani”. Félt kitenni rendszerét ily elméleti vitáznak. S valóban később a centralista párt ellen sem tudott egyebet fölhozni gyanúsításoknál. Nem volt-e ez nyitva előtte? En lapomat megnyitám neki a kérdés megvitatására, nyomatott sokat külföldön is, — s ha oly rendületleneknek hívé tanait, miért nem vitatta? Hiszen nem az az ember volt, ki kerülte volna a vitát, hol tér nyílt számára. Nem is volt szabad kerülnie oly fontos kérdésekben. Miket én Dessewffyról írtam: kétségkívül igen gyors dolgozat. De csak a papírra tevés történt gyorsan; megfontoltam, a mit írek. Nem hagytam a vitákban, mikről írek, egyetlen sorát Kossuthnak olvasatlanul. S ha ti is nyomozni fogtok kissé elfogulatlanabbul, a régi pártszenvedélyek reminiscentiáitól tisztán, oly tisztelettel fogtok meghajolni Dessewffy Aurél előtt, a mily silány embernek tartom Emil testvérét, s a mily megvetéssel szóltam a conservatív párt tömegéről.

Ha bennem, a történetíróban pártembert kerestek, mindig csalatkozni fogtok. S nektek is kevesebb szenvedéllyel kell tanulni a multat!

Csak azt sajnálom, hogy ti sem tudtok kiábrándulni a Kossuth-lázból egészen. Én jól tudom, hogy e nevet a nép nem könnyen feledi. Jól írja Macaulay: „A népnek szemére nem lehet hálátlanságot vetni, inkább azt, hogy rosszul választja meg embereit, kiket bálványoz”. Ha a történet tisztába hozza az adatokat, elfogtok borzadni ez embertől, kinek tekintélyét féltek ledönteni, mint a keresztyénség kezdetén a nép régi bálványait. Kossuthban csak egyetlen nagyság volt: a szónoki tehetség. Egyébben mindenben kicsiny volt. Egy kártyás, ki a nemzet sorsát veti egy blattra. Konstantinápolyban, mint mondják, a találkozott tábornokok összeolvasták leveleiket. Mindenik ellen cselt szótt a másik előtt. Magam olvastam június végén a levelet, melyben Bemet bizza meg a fővezérséggel. Görgei ellen Klapkával conspirait. S ezt mellőzve, Dembinskyt tette vezérnek, kiről július 28-áról írja Görgeihez, — a már általa letett Görgeihez, — hogy az a Dembinsky semmit sem tud, mindent elfeledett, s ő az ő kedves Arthurról tanácsait fogja követni. S a kedves Arthurról viddini iratában mondja, hogy mindig árulónak tartá, habár a nemzetnek ő monda róla: hajoljon

meg a nemzet e név előtt. S midőn mindent veszve hitt, az általa kinevezett vezér, Bem nem tudta visszatartani, hogy el ne szaladjon az országból, oly gyorsan, — mint Batthyány Kázmér írja külföldi lapokban, — miszerint futár is alig érte utói. Hát a külföldi kabinetekkel értekezés története mi botrányos! Egy katona átszökik Sardiniába, az lesz ott magyar követ. Egy szökött katona (Splényi). A novarai ütközet után ez Konstantinápolyba menekül. De ott már volt magyar követ a forradalomnak. Kicsoda? Egy angol, kit Pulszky futárul küldött Debreczenbe. Browne nevű. Ezen embert Kossuth nyakon fogta, őrnaggyá teszi, s kinevezi őt, ki most lépett először ez országba, ez ország képviselőül a portánál. S most e két ember, Splényi és Browne összevesz. Splényi előadja, hogy a kormány a töröktől semmit se várjon, annak nincs akarata, egy tér, hol majd az angol, majd az orosz tesz foglalásokat. Kossuth Browne ámitásainak hiszen, s azokat kinyomatja a Közlönyben a nemzet ámitására. S ezen Browneról csak nem rég kisült, hogy egy többször deportációra ítélt ember. Splényit az osztrák követ kívánatára kiutasítják Konstantinápolyból. Ekkor küldetik oda Andrássy Gyula. E miatt összevesz Browne stb. Hát a függetlenségi nyilatkozat története, mily botrányos! Szalay László a német parlament központi ministeri urna által elutasítván, megyen Londonba. Itt Palmerston tudtára adja, hogy ha Magyarország túl megy az 1848-iki követeléseken, s az európai súlyegyent felbontással fenyegeti azáltal, hogy itt egy nagyhatalmasság feloszlását idézné elő: az esetre az orosz interventio előre el van határozva. Ugyanezt mondja Telekinek Párizsban Bastide. Ezek tudósítják Kossuthot; az megkapja a tudósítást, mit Szalay két példányban küldött meg; s mindezek mellett, — ámbár a reactio már ekkor egész Európában meg volt erősödvé, — Kossuth kimondatja a szakadást. Sőt oly bolond, hogy mikor az oroszok bejövetelét a ministeri tanácsban jelenték: „Hál' Istennek — úgymond — én azt álmodtam, hogy általam bukik meg az orosz birodalom”. Ily ember kezében volt a nemzet sorsa. S Viddinből azt írja, hogy elzárja egy kis pártocskára elől az utat. Szegény Perényi és Szacs vay, hogy ti ez ártatlan pártocskába vegyültetek! Lehet-e iszonyúbb játék, mint annyi ember, egy egész képviselőház fejét rátenni egy taktikáskára. Súlyosaknak kellene lenni azon ember ön vadainak, ha könnyelműsége és hiúsága túlnyomóbb nem volna keblében az isteni szózatnál, mely más ember kebelében akkor szólal fel, midőn még van megfontolásra idő. Egy kis taktika miatt igazolta ez ember az orosz invasiót Európa szemei előtt. S ő tudta, mit tesz Neki kormányzónak kelle lennie! Úgy akará lady Machbeth — lady Kossuth, akarám mondani.

De epével telek el, ha ezekre gondolok. Mindenütt könnyelműség, ámitás, hazugság, cselszövés, aljas czimboraság. Perczel, Szemere. Bayer, mind nyilván elébe hozandják, reménylem, az

adatokat. Megkímélnék bennünket e tiszttól, hogy nekünk kelljen kiszolgáltatni az igazságot.

Addig a félmámoros közönség, a lázas nemzet ítéletével nem gondolok. Ha itt-ott keserűség lesz soraimban írói pályámon: orvosságul nyújtanom azt. A gyanúsítások ellenében hivatkozom nyilvános életemre. Elég sajnós, hogy a polgári jellem, nem magamat értem, — de annyi másokat, kik nélkülöznek és rágalmaztatnak az új rendszer zsoldosaitól, — elég sajnós, mondom, hogy a polgári jellem nem óv meg senkit e nemzetben még a gyanúsításoktól sem; s azon kornak jámbora miatt szédeleg most a közönség, mely a Madarászokat jutalmazta, s legnagyobb embereit, — egy Baththyányt, Deákot, Széchenyit — félreismeré, rágalmazta. Ezt nem ellenetek mondom, hanem az általános hangulat ellen.

De legyen elég ezekről. Máskor tálán többet és rendszerebben.

14.

Pest, 1851 március 9.

Csengery Antal atyjának.

Imre írta levelében, hogy óhajtja, bár ne engedjék megjelenni a „Szónokok és statusférjak könyvét”. E csapás a magyar irodalmon szinte teljesült. A múlt héten a rendőrség által elkoboztatott. Utána járásomra azonban mégis meg fog jelenni, kevés, nézetem szerint, lényegtelen — kihagyással.

Pázmándyt, mint igen gyöngé művet — miután a rendőrség is belekötött — egészen kihagyom.¹ A többiben tett változtatás, vagyis inkább kitörlés, szót sem érdemel.

Midőn a lefoglalás történt: az egész pesti írói világ megremült. Egy ily nagy mű elkobzása minden vállalkozási szellemet elfogott volna ölni hosszas időkre.

A jövő héten már, azt hiszem, könyvárushoz kerülhet.

Most dolgom van ismét. A nélkül egy perczig sem lehetek. En viszem az ügyeletet Eötvös új műve fölött,² melyben már a végső íveket nyomják. Ha készen lesz egészen, küldök e jeles nagy műből egy példányt.

A szónokok könyvéből is küldök adandó alkalommal, habár haraguztok is rá.

Ugyanaznap, midőn ezt lefoglalták, Treforttól is elkoboztak egy kis röpiratot: „Mint lehet bevégezni a forradalmakat”. Jó tanácsok Auszriának és a rendezés körül szól. Értem a birodalmi

¹ Csak szándék maradt, mert Tóth Lőrinc tanulmánya a két Pázmándy Dénesről megtalálható a Magyar szónokok és statusférjak könyvében. (205—228. 1.)

² A. XIX. század uralkodói eszméiről van szó. melynek első része 1851-ben jelent meg.

ügyet. Sok jó volt benne, de nem radical. Es mégis betilták. Bécsben kísért Trefort szerencsét.¹

A napokban sok dolgom közt védtem a nemzet becsületét Appert, egy francia philanthrop megtámadási ellen, ki most Bécsben jár, s egy munkában bepiszkol bennünket. Két hosszú cikkben feleltem neki a „Napló”-ban.² Más hely nincs. E lap, mióta Bánfay szerkeszti³, oly jó, a milyen csak lehet e körülmények között. Cikkeimet a fővárosban nagy örömmel fogadták. Lefordítva kiküldték.

Világtörténetem készül. Tömérdekot olvasok, tanulok rá. Most Polybot tanulom; az első — időszerint első —pragmaticus történezt.

A Magyar Múzeum, melyet a tudósok, főleg Toldy vezérlete alatt adnak ki, nagyon földicsérte IV. számában dolgozataimat a Lexiconban.⁴ Névszerint említ, s mindenek fölött kiemeli „concis, velős, tartalmas” cikkeimet, mint legjobbakat.

De most Isten áldjon benneteket! Ne feledjete, írjatek!

15.

Pest, 1851 május 15.

Csengery Antal atyjának.

A „Szónokok és statusférfiak könyve” már megjelent. Ritka könyvnek volt, már régi idők óta, ily keleté. A könyvadások, kik mindenkép el akarták magukkal s a világgal hitetni, hogy magyar könyv többé nem kell senkinek, — igen meg vannak lépelve, hogy egy 4 pftos könyv is ily keletre talált.

Bécsből Jasper, Hügel és Manz kiadóktól érkezett hozzám felszólítás a német kiadás iránt. Lipcséből a „Gegenwart” folyóirat részéről szólíttatám föl.⁵

Szóval: elhatározám még egy kötetet adni.⁶

Írók és közönség még eddig nincsenek veletek egy véleményen.

¹ E röpiratról közelebbi adatokat nem ismerünk; valószínű, hogy nem jelent meg.

² Appert műve: Die Gefängnisse, Spitäler, Schulen, Civil- und Militär-Anstalten in Oesterreich, Baiern, Preussen, Sachsen, Belgien. I. k. Wien, 1851. Csengery bírálata a Pesti Napló 1851 február 28-iki és március 1-i számában jelent meg — ng — jelzéssel. Appertre 1. Angyal Dávid alább idézett kiadványát: 44 s köv. 1.

³ Bánfay (Baumholczer) Simon 1850 szeptember 2-án vette át a Pesti Napló szerkesztését. Szerepére 1. Angyal Dávid kitűnő kiadványát: Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése. Budapest, 1926. 38 s köv. 1.

⁴ Új Magyar Múzeum. 1851 (IV. füzet) 237. l.

⁵ Mint ismeretes, a munka 1852-ben Lipcsében németül is megjelent. Ungarns Redner. Leipzig, 1852.

⁶ A II. kötet kiadására nem került sor. Szinnyei: Magyar írók. II. 261. l.

Bárfay¹ monda: a mely nemzetben a mestereket így fogják föl, így tudják megbírálni a tanítványok, az nincs elveszve. Toldy, Szontagh,² Hunfalvy,³ Lukács Móricz személyesen gratuláltak. Az ifjú írók nagy része el van ragadtatva. Lukács Móricz az Augsburgi Allgemeineinében⁴ is földícsérte a munkát. Erdélyi János⁵ a Pesti Naplóban szép dolgokat ír róla, — egészen szellemünkben, értem a könyv íróinak szellemében.

Ez évi történeti előadásaimat e hó folytán bevégezem. A nyugoti birodalom bukásáig. Egy 20—25 íves könyvet fog tenni, melyet július és augusztusi szünidőkben, nyári lakomban fogok sajtó alá rendezni.

A második kötetet a jövő évi cursusra írom össze.

Professzorkodom. Előadásom naponként erős. Tanítványaim felfognak, szeretnek. Ha egész világtörténetem kész leend, az egyetemen is szándékom föllépni, mint rendkívüli magántanár.

Imréhez egy kérésem van.

Legyen szíves nekem első postán megírni a Beöthy Ödönhöz írt német sonett első versszakát, németül, mely így kezdődik. „Ich sah dich edler ...”

Igen kérem e szívességre.

Isten áldjon benneteket!

16.

Pest, 1851 július 3.

Csengery Antal atyjának.

Már egy pár levelem nem kaptam választ tőletek. Imrét kértem is bizonyos kis szívességre. Sajnálom, hogy nem teljesíté. Nem tudom megmagyarázni hallgatástok okát.

Ha egyébről nem, — írjatok magatokról legalább. Minden egyebet elengedek. De tudni akarom, hogy és miként vagytok? Mivel foglalkoztok? Bégi ismerőseink közül ki maradt még hű házunkhoz, hozzánk? Igen: hozzánk, mert én is hozzátok tartozom,

¹ Bárfay László (1797—1858) ügyvéd, a M. Tud. Akadémia és a Kisfaludy Társaság tagja; kézirati naplója beces forrás a szabadságharc korának történetére vonatkozólag.

² Szontagh Gusztáv (1793—1858) filozófiai író.

³ Hunfalvy Pál (1810—1891), a békepárttagja. Az Új Magyar Múzeum egyik megalapítója s 1851 óta a M. Tud. Akadémia főkönyvtárnoka. A magyar nyelvtudománnyal, melynek egyik legkiválóbb művelője lett, csak később kezdett foglalkozni.

⁴ Lukács Móricz (1812—1881) író és politikus, 1840-ben a Budapesti Szemle egyik szerkesztője. 1843-tól az Augsburger Allgemeine Zeitungnak volt a munkatársa, itt 1843—44-ben megjelent cikkeit magyar fordításban is kiadták. Lukács Móricz munkái. Budapest, 1894. II. kötet.

⁵ Erdélyi János (1814—1868) író és műkritikus; 1851 óta a sáros-pataki főiskola tanára.

vagyis inkább ti is hozzám tartozók vagytok. De, midőn felöletek, rólatok és töletek semmit sem kapok, úgy tetszik, mintha ti kevésbé éreznétek azon köteléket, mely bennünket egybefűz, mint én, ki időről-időre tudósítalak benneteket viszonyaimról.

Én jelenleg leginkább világtörténeti munkám első részének sajtó alá rendezésével foglalkozom. Azt hiszem, szeptemberre sajtó alá adhatom. Most el vagyok foglalva a tanítással is. E hónapban tesznek exament tanítványaim. Sok bajom van velők. Kézikönyv nélkül lévén, maguknak kell stúdiomot készíteniök előadásaim után. S ha mégis egykorúak volnának, de 8 évestől 15-ig vannak. Biharból is van néhány. Ezek között Debreczenből Onody, Váradról Czifra és Komáromy György fia.

Mellesleg írok néhány ellenzéki cikket a Pesti Naplóba, így közelebb reclamáltam a megyéket, mint közigazgatási intézményt» Nem mint közjogit! A bureaucrátiát erősen ostorozám. Előbb már 6 cikket írtam róla „Anglia közigazgatása” cím alatt. Most „Közigazgatás” cím alatt ismét négyet stb.¹ A márczius előtti időkből doctrinairi cikkekre szigorúbb volt a censura, mint a mostani sajtóviszonyok.

Sok cikket írtam ismét az „Újkori Ismeretek Tárába” is. Ez a közelebbi magyar történetekre nézve is nagybecsű forrás lesz.

Eötvöstől megjelent: „A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra”. Én készítem el sajtó alá. Rendkívül éles ésszel írt analysisa a koreszméknek. Az egyéni szabadság mellett az állam elnyomása ellen van írva. Mély tanulmány, sok ismeret. Örül az ember, az irodalom érdekében, az ily világ-irodalmi becsű műveknek. Fenntartjuk fajunk felsőségét. Az austriai németiség épen olyan kevésbé életrevaló, gyakorlati, mint a többi; s még a többinek productivitasát sem bírja.

De a nemzet se hagyja irodalmát.

17.

Pest, 1851 szeptember 25.

Csengery Antal atyjának.

Tudatom mindenekelőtt, hogy meghívtak Debreczenbe az osztrák jogot tanítani. Nem fogadtam el. Sárváry,² mint hallom, olvasta válaszomat; tudatni fogja veletek.

Meghívtak Nagykőrösre is történetet, vagy magyar irodalmat tanítani. Nem fogadtam el. Fizetés 600 pft, mint Pesten, Szőnyinél S itt csak egy, legfeljebb két órát adok naponként, Kőrösön 3

¹ Anglia közigazgatása. Pesti Napló 1851 április 5—10. és 11. száma. A közigazgatásról. Pesti Napló 1851 július 1—4. sz. Csengery írói jegye: ***

² Valószínűleg Sárváry Ferenc ügyvéd (1808—1879), 1850 óta a debreceni törvényszék elnöke.

osztályt tanítva 20 órát kelle adnom hetenként. Iskolamester kell nekik, nem professzor! Én mívelni akarom magam tovább, nem azon rágódni, a mi keveset tudok.

Kiadom magyarul: Macaulay angol történetét.¹ Majd küldök előfizetési ívet. Már nyomják.

A jövő iskolai évben októbertől kezdve Szőnyinél az ó- és tüzópkor történetét adom elő, s írom egyszersmind sajtó alá. Az ó-korral együtt adom sajtó alá a középkort. Még nem szóltam Szőnyivel. Nem tudom a föltételeket, azért nem írhatok róla. Közvizsgálatom a múlt év végén nagyon meglepte a közönséget. Annyt senki sem várt. 8—10 éves gyermekek többet tudtak, mint az egyetemi nagy diákok.

Isten áldjon benneteket.

Igaz, még egyet. A Pesti Naplóba, mint érintem, valamikor én is írtam. Irányunk miatt azonban elcsapta Geringer Bánffayt, a szerkesztőt,² s maga nevezett szerkesztőt, — Récsy Emilt.³ Ez felszólított, hogy ezután is írjak, pro forma. Én őszintén válaszoltam. Ezentúl szorosabban tanulmányaimnak, s a tanításnak élek.

Isten veletek!

U. I. Debreczenben helyettem a legpedánsabb és tudatlanabb magyar író, Obernyiket választák.⁴ Rossz novellát írt egész életében, tehát jó lesz jogtanítónak: így okoskodtak. „Auch gut” mondaná Saphir, kit Bécsben közelebb három hónapra bezártak, mint szerkesztőt. Csupa szöglet ez ember, bármi felül érintkezzék vele az ember. Tudniillik nem Saphir, hanem Obernyik. De — jó lesz Debreczenbe. Úgy is azt monda Szűcs István,⁵ itt lévén a napokban, hogy tanárnak pedáns kell. Váltig jó lesz tehát Obernyik.

„ Richtig! Szinte feledém megírni. Megházasodtam. Egy komáromi előkelő polgár, König Károly,⁶ igen művelt és jó és híres gazdasszony leányát vettem nőül. Atyjának két háza van

¹ Macaulay: Anglia története II. Jakab trónralépte óta c. művének I—II. kötete 1853—54-ben jelent meg.

² Bánffayt 1851 szeptember 6-án tiltotta el br. Geringer a szerkesztéstől. Az előzményeket l. Angyal D.: id. kiadv. 46—52. l.

³ Récsi Emil 1850 óta a politikai tudományok helyettes tanára volt a pesti egyetemen, 1852 óta ugyanott rendes tanár. A Pesti Naplótól ekkor nemcsak Csengery, hanem br. Kemény Zsigmond is visszavonult, de egy év múlva ismét a munkatársak közt találjuk őket. Angyal D.: id. kiadv. 59—60. l.

⁴ Obernyik Károly (1815—1855) nem fogadta el a felajánlott debreceni tanszéket, hanem a kecskeméti ref. kollégium meghívását fogadta el. Itt működött haláláig.

⁵ Szűcs István (1811—1891) ekkor a debreceni ref. jogakadémia igazgatótanára volt.

⁶ Felesége König Róza Egressy Béni özvegye volt. König Károly Komáromba vándorolt német kereskedő, tekintélyes polgár volt. Amikor Kossuth országgyűlési tudósításainak postai szállítási jogát megvonták, a vármegye megbízásából König szállította azokat Pestről Komáromba.

Komáromban, de én előttem ez nem nyomott semmit. Én igen deákos ember lévén, mindenem mindig pusztulóban volt. Most jobban gazdálkodunk. Van, aki rám gondot viseljen. Ha nem volt volna ilyen csúf esős őszkezdet, meglátogattunk volna benneteket. De ezekről majd máskor többet.

18.

Pest, 1853 szeptember 6.

Cseng pry Antal atyjának.

A napokban két öröm ért. Azt hiszem senki sem osztozik abban velem őszintébben, mint Ti, kikről családomban annyiszor emlékezem itt fenn, s kik rólam bizonyosan szintén megemlékeztek családomban odalent.

A napokban végeztem be Macaulay terjedelmes művének fordítását; s a napokban született egy fiam. Macaulay hőséről, Oraniai Vilmosról, Vilmos lesz neve fiamnak. E szerint már két fiam van: Géza¹ és Vilmos, Géza már körültem botorkál, már cseveg. Őt az egész vidék ismeri, a hol lakom. Az utcán mindenki megszólítja a cselédet, kivel megy. A boltos, a gyógyszerész és mindenki, a kihez megy, rendesen megajándékozza. Igen okos és szép gyermeknek tartják. Es igen kedélyes. Gézának keresztapja Bezerédj István, ki számára 100 pengő keresztelési ajándékot tett le a takarékpénztárba. Ti úgy ismeritek őt, mint az „örök igazságot”, én mint a végtelen szívesség és jóságot. Ha Pestre jő, mindjárt házamhoz fut, megnézni komaasszonyát és keresztfiát. Pörben van velünk, ha szünetben, — iskolai szünetet értek — Hidjára² nem megyünk, hanem aztán bajos menekülni. Vilmosnak egy másik igen jó barátom, báró Eötvös József lesz keresztapja. Holnapután kereszteljük, Eötvös maga kérte ki. Egyik igen jó barátom, kivel mindennap vagyok.

De legyen elég a családi dolgokról.

Macaulayból³ 20 példányt küldök Stauferhez, váradi gyűjtőmhöz”. Ebből 2 példány a tietek, egy Lukács György.⁴ Kérlek vegyétek át.

Részemről munkás és megelégedett életet élek. A munkásság és családom teszi megelégedetté.

Nem tudom, az új ügyvédi rendezés⁵ minő hatással volt

¹ 1852 május 20-án született; 1856 augusztus 20-án halt el.

² Bezerédj István tolnamegyei birtoka, ahol állandóan tartózkodott.

³ A már említett Anglia története. L. erre 1851 szeptember 25-iki levelét.

⁴ Lukács György (1820—1892), Bihar megye politikai életében 1848 előtt élénk részt vett, 1848-ban titkár volt Szemere Bertalan mellett. „V. ö. Szinnyei: Magyar írók VIII.95—97.

⁵ 1853 január 1-én lépett életbe az új ügyvédi rendtartás. L. részletebben újabbkori ismeretek tára. VI. (Pest. 1855). 440—442. 1.

atyáin körülményeidre. Ha Váradhoz nem köt semmi, jöjj fel hozzám lakni. Megélünk becsületesen, s nekem alkalmam lesz parányi részben visszafizetni, a mit értem tettél.

Isten áldjon benneteket.

Lakásom: Leopoldváros, Bécs-utca, Lukács-ház No 7. 2. emelet.

19.

Pest, 1854 március 28.

Csengery Antal atyjának.

Nagy; örömmel vettem soraidat. írod, hogy nincs olvasni valótok. En megrendeltem számotokra a *Pesti Naplót*, melyben olykor jó cikkek jelennek meg. Midőn előfizetni mentem, egy cikket vivén előfizetés fejében, Török,¹ e lap szerkesztője, tiszteletpéldányt rendelt számodra, a cikket, vagy inkább ezikkeket pedig honorálni fogja. E cikkékből már négy jelent meg, ily cím alatt: „*A keleti ügy és kelet polgárosodása*”. Még lesz három vagy négy. Sajnálom, hogy az év elejéről nem küldhetem meg e lapot. Januárban írtam 8 cikket a „*kitekintésekről*” s februárban két cikkben egy írói jellemrajzot *Szalayról*. Török lapjában a külföld igen jól van szerkesztve. Minden érdekest összegyűjt abban. Nem tudom, e lapot megkaptátok-e?

Megrendeltem továbbá egy újonnan keletkezett lapot: „*Vasárnapi Újság*”,³ Ezt is megkapjátok még e héten.

Továbbá Beöthy Pauline,⁴ a napokban Pesten lévén, meglátogatott. Tőle küldtem le néhány újabb szépirodalmi művet. Nekem semmibe sem kerültek; ajándék-példányok; s már elolvastam. Ezután is küldök többet, csak kérlek, a Váradról jövő alkalmatosságokra figyelmeztessetek.

Sajnálkozva olvastam továbbá soraidból, hogy ajánlatomat — a Pesten lakás iránt, — melyet ezennel is mindkettőtökre nézve megújítok, — el nem fogadtátok. Higyjétek meg, hogy legkisebb alkalmatlanságomra nem lennétek, s magatoknak is elég kényelmes lakást adhatnék. Nekem, — miután több fiú van nálam kosztban, — nagy házat kell tartanom. Mi örömet osztanók meg veletek, a mink van.

¹ Török János életére és szerkesztői működésére 1. Angyal Dávid id. kiadványát: 90 s köv. 1.

² Hitelintézet, *Pesti Napló* 1854 január 4., 5., 6., 8., 10., 11., 12., 13-iki számaiban. Szalay László, *Pesti Napló* 1854 február 1. és 2. számban. A keleti ügy és kelet polgárosítása, *Pesti Napló* 1854 március 11., 15., 18., 28., április 4., 22., 25., május 6. számaiban.

³ A Vasárnapi Újságot a kormány 1854 február 7-én engedélyezte Pákh Albert szerkesztésében. V. ö. Angyal Dávid: id. Kiadv. 115—16. 1.

⁴ Beöthy Paulina férj. Kazinczy Tituszné.

A mi a szülő eladását illeti, kérlek, ne tedd ezt most, a jelen pénzviszonyok között. Most csak a földnek van és pedig növekvő értéke. Azt hiszem, hogy a munkáltatás költségeihez én is járulhatnék. Tekintsük azt családi birtoknak és ródd rám a teher egy részét. Ezt komolyan kérem! ird meg, mennyibe kerül a munkáltatás. Én azt hiszem, egy pár czikkkel is könnyen kiszerezem, a mi reám esik. De most megtörténhetnék, hogy a pénz, melyért eladnád szözlődet, egy-két hét múlva nem érne felényit. S az én megadóztatásom ne aggasszon; én Istennek hála, nem szerzek ugyan kinceseket, de meglehetősen megélek.

Mi most, már mint írók illet, jelenleg két vállalaton törjük fejünket. Egyik a „*Magyar Nép könyve*”, népszerű vállalat.¹ Azóta eljutott programja hozzátok. A másik komolyabb, azaz nagszerűbb szépirodalmi és aesthetikai vállalat ily cím alatt: „*Hat író könyve*”.² E hat író: Eu, Eötvös, Kemény, Gyulai (a legtehetségesebb fiatal író), Arany, Vörösmarty.

Szőnyinél a világtörténetet és növénytant tanítom. Különösnek fogod találni ez utóbbit. En „a populo longe lateque remotus”, — mint Horácus mondja, — a politikai és jogi viszonyok ingadozásai közben a szilárdabb alapú természettudományokra adtam magamat. Azonban ki sokat akar, keveset ér el: azért csak egy ágat, a növénytant választani. Azonban, mint Schleiden³ — egyik legnagyobb növény tudós — mondja, a növénytan most már több, mint a szénagyűjtés tudománya; földolog az anatómia és physiologia; azért a szükséges melléktudományt, a chemiát is meg kellett tanulnom. Félévig hallgattam Nendtvichet,⁴ ki azzal szégyenített meg, hogy tandíjt tőlem, íróársától és barátjától, nem fogadott el. Azóta microscopiai vizsgálatokat is csináltam, s e szakban is oly hitelre tettem szert, hogy legjelesebb növénytudósaink nem csak (barátóságukra méltattak s fölkerestek, hanem Szőnyi fölkért, tanítanám e tudományt is intézetében, s egyszersmind a magyar természet-tudományi társulat rendes tagoklevéllel tisztelt meg. Most növény-tani ismeretem is jövedelmez már.

De most épen leczkére kell mennem.

Isten áldjon meg mindnyájatokat!

Kis Gézám is, — kit igen jól képzelsz magadnak, — tiszteli a „nagyapást”, mint ő mondja. Még nincs két éves, de már nem-

¹ A Magyar Nép Könyve. Szerkesztik Csengery Antal és Kemény Zsigmond. Pest. Kiadó Számwald Gyula. Emich Gusztáv bizománya. I—III. (1854—56). A II. kötetben jelent meg Csengery tói: A hús, mint tápszert. (257—70. 1.) A III. kötetben: A csokolád. (40-48. 1.) Dohány. (197-215. 1.) Komló. (574—82 1.) E vállalkozás beható ismertetését l. Papp Ferenc: Báró Kemény Zsigmond. II. (Budapest, 192S) 101—102. 1.

² A vállalat csak terv maradt. V. ö. Papp Ferenc: Br. Kemény Zsigmond II. 100—101. 1.

³ Schleiden Mathias (18Ü4—1881) német botanikus.

⁴ L. Csengery 1850 november 10-iki levelét.

csak rég futkos, de beszél is mindent. Vilmos még csak sírni tud és nevetni. Még egyszer Isten veletek.

U. I. Nóm is írd. Andersen gyönyörű meséit fordítja magyarra, gyermekek számára.¹ Egészen gyermekeinek él. Mire a kis Géza három-négy éves lesz, egy jókora kötet mesét kap. Ha irodalommal foglalkozik, minden nőnek ilyes dolgokkal kellene foglalkoznia.

20.

Pest, 1854 május 25.

Csengery Antal atyjának.

A napokban temettük el szegény kis Vilmosunkat.² Baja fejlődésével jött; sem megelőzni, sem eltávoztatni nem lehetett. Legáltalább így vélekednek az orvosok, kik igen keveset tudnak.

A kis Géza igen egészséges. Már 22 foga van s ezzel átesett a legfőbb bajon. Május 20-án volt két éves és már fut és mindent beszél.

Azt hiszem már megkaptátok a „Nép Könyve”³ első füzetét.

En most a kertészetet tanulom Entztől,⁴ az országos faiskola igazgatójától. Növényteni ismereteim gyakorlati része s talán még hasznát veszem egyébként is.

Friebeisz is ad ki Népkönyvtárat.⁵ Vele már régebben szerződtem népszerű történetíráásra nézve. Az első füzet abból is megjelent s az én első cikkelyem abban.⁶ Isten áldjon benneteket!

21.

Szirák, 1854 szeptember 27.

Szabó Károly⁷ Csengery Antalnak.

Tisztelt Barátom.

Azon lekötelező szívesség, mellyel kegyed irántam mindig s

¹ Az Andersen-fordításokból a *Déliháb* is közölt mutatóanyagokat (1853—1854), majd *A Magyar Nép Könyve* is (1854—56). Külön nem jelentek meg. V. ö. Szinnyei: Magyar írók. II. 26³/₄. 1.

² L. 1853 szeptember 6-iki levelét

³ A Magyar Nép Könyve c. vállalat első füzetét.

⁴ Entz Ferenc (1805—1877) az országos szülőiskola és vincellérközpő későbbi igazgatója.

⁵ Friebeisz Istvánra l. Angyal D.: id. kiadvány. 128—129. 1.

⁶ A magyar nép könyvtára. Szerkeszti Friebeisz István. I. f. Pest, 1854. II—III. f. Pest, 1855. IV—V. füzet Pest, 1855. Csengery Antal cikke: Népszerű világtörténet. I. 58—73., II—III. 126—149. 1.

⁷ Szabó Károly (1824—1890) a történetíró. Ismeretes, hogy 1850—55-ig gr. Teleki Józsefnek „A Hunyadiak kora” c. művének kiadásában segédkezett. Szirák helység Teleki-birtok volt.

közelebb Thierry-féle fordításom¹ ügyében viseltetett, azon bizalmas kérésre bátorít: legyen szíves Kegyed a Revue des deux Mondes azon füzetét, melyekben Thierrynek Attila és fiairól szóló legújabb közleménye foglaltatik, ha néhány hétig nélkülözheti, *velem* közleni. Thierry ezen legújabb közleménye, melyről Pesten;épen Kegyed által értesültem, különösen azért érdekel, mert szeretném látni, vajjon abban Thierry nem a magyar hagyomány közlése iránt tett ígéretét akarta-e beváltani, miről én erősen kételkedem. Oly kevés, s Párizsban lakó francia tudósnek oly hozzáférhetetlen az Attilái magyar hagyomány, hogy nem foghatom föl, miként lett volna képes azt, mint a román és germán mondákat, kidolgozni, annyival is inkább, miután tudom, hogy Pestre intézett fölszólítása e tárgyban sikertelen maradt.

Bocsásson meg Kegyed, ha bizalmas kérésemmel netalán terhére vagyok, s fogadja legőszintébb köszönetemet irántami eddigi s ezután is kért szíves jóindulatáért.

22.

Pest, 1854 október 28.

Csengery Antal bátyjának.

Családom a napokban megszorodott. Kivel tudathatnám ezt inkább, mint veletek, kik hozzám a legközelebb állótok! Ezúttal egy kis leányom született. Tehát már megint két gyermekem van: egy fiú és egy leány. A kis Géza már harmadfél éves lévén, ugyancsak sűrög-forog körülünk, sokat beszél, írka-firkái, lovagol s ugyancsak dalolja, a mit Gyulai Pál írt számára:

„Géza úrfi lovagolna,
Azaz hogyha lova volna.
Ha nincs lova, van egy pálcza,
Kapja magát, felül rája.” stb. Egészen tudja a
végső sorokig: „De már ez nem téfa dolog,
Feje álljon a ki gyalog!”²

Sőt, mi több: „Rigoletto” operából megtanult egy dalt, s azt is elénekli *rekedtes* hangjával. Mert e részben is rám ütött a fíczkó. A kis leánykát tegnapi tartotta keresztvízre Bezerédjné, az

¹ Attila. Történeti kor- és jellemrajz Thierry Amadétól. Pest, 1855. Csengery — úgy látszik — a kéziratot ismerte s talán a kiadás körül támogatta Szabót.

² Csengery Antal és Gyulai Pál levelezését közli a Budapesti Szemle, 1923. Az 1855 november 27-iki levélhez adott jegyzetben azt olvassuk, hogy »Gyulai Géza úrfi versét Teleki Domokos Géza fiának írta». Tény, hogy Gyulai költeményeinek kiadásában, melyeket Gyulai rendezett sajtó alá, ennek a költeménynek keletkezési éve 1851-gyel van jelölve.

én universalis komám. Jelen volt Bezerédj István is. Egy kis ebédet rögtönzött ez alkalomra, meghíván több barátokat. Annyi gyöngédséget, annyi figyelmet alig képzelhetni! Már reggel jókor rózsákat küldött a kis leánynak, keresztleányának; azután meglátogatják tízszor egy nap. A keresztelő minden költségeit kikötötték maguknak. S keresztelő után a kis leány bölcsőjében volt egy takarékpénztári könyvecske a kis keresztleány nevére, s Bezerédjné komaasszonyi és barátnői emlékül egy drága női ékszert tűzött nőm mellére. A kis leányt Bezerédjné nevéől Etelkának keresztelték, hozzáadván még Margitot. Tehát Etelka Margit. Használja, ha megnő, amelyiket tetszik! Bezerédjék nem győzik bámulni a kis leány szépségét. Azt mondják, szebb kis gyermeket nem láttak. Nőm többi barátnői szinte.

Kapjátok-e a Pesti Naplót? Haszontalan lap, de ha jobb nincs!

Hát a Magyar Nép könyvéből minden füzetet megkaptatok-e? Azért kérdem, mert a kiadó ügyetlensége sok zavartokozott, jövőre magam viszem az expeditiót is.

Adandó alkalommal küldök egy pár könyvet olvasni.

Újévre egy lapot akarunk alapítani. Bérczy és Gyulai Pál lesznek a szerkesztők, mi: én és Kemény az irányadók. Tulajdonképpen a mi orgánunk lesz. Czíme „*Szemle*”; iránya főleg kritikai és pedig a külföldi irodalomnak nevezetesebb eszméire, a külföldi irodalomban mutatkozó irányokra is kiterjeszkedünk. E mellett a jobb költőktől költeményeket, jobb beszélyíróinktól beszélyeket is közlünk.¹

Isten áldjon benneteket! Nőm tisztel mindnyájatokat! A kis Géza csókolja a nagy *apás* kezét.

23.

Pest, 1854 november 17.

Csengery Antal bátyjának.

Épen most vettem együtt mindkét leveledet, melyben azon csapásról tudósítasz, mely szegény atyánkat érte.² Óhajtod, mennék le rögtön. Hidd meg, magam sem óhajtok semmit inkább, mint hogy veled együtt ápolhatnám azt, kit most, midőn veszélyben forog, érzem, hogy mennyire szeretek. Azonban a téli idő legalább egy heti kínos utazást tenne szükségessé; de még ennek is örömet

¹ Bérczy Károly 1854 október 27-én folyamodott egy szépirodalmi hetilapnak kiadásáért. A lapnak a következő címet szánta a folyamodvány szerint: *Szemle az élet, irodalom és művészet köréből.* Az engedélyt azonban nem kapta meg. V. ö. Angyal D., id. kiadv. 117—18. l.

² Csengery Imre 1854 november 14. és november 15-én arról értesítette öccsét, hogy atyjukat szélütés érte s hogy állapota súlyos, szeretné, ha öccse időt tudna szakítani atyja meglátogatására.

viselném minden alkalmatlanságait, ha annyi pénzzel rendelkezhetném, mellyel az oda- és visszautazás költségeit fedezhetném, s még családomnak is hagyhatnék hátra annyit, mennyivel az alatt megélhetne. Fájdalom, ezt most nem tehetem; ilyenkor, midőn a téli bevásárlásokat megtettem, alig marad annyi pénzem, mellyel egy napról a másikra élhessek. Ide járul, hogy jelenlétem alatt kénytelen lenne Szőnyi mással pótoltatni óráimat, s aligha kapna. Ide vagyok én kötve, úgyhogy egyáltalában lehetlen mozdulnom. Ne vádold e miatt érzésemet! A kénytelen, a szükség rabja vagyok. De meg okosabb dolognak tartom, a mi kevés pénzt magam körül összeszedhetek, nektek küldeni. Első leveled következtében teszem ezt, s hidd meg, hogy én e pénzt nélkülözhetem, más úton beszerezhetem. Vedd azt oly kötelességnek, mely századrésznyire sem pótolhatja azon ápolást, melyet te teljesítesz szegény atyánk körül. Isten áldjon meg ezért. Az idezárt 30 pft, amennyi most körültem van, kevés lenne útiköltségre, ti pedig hasznát vehetitek. Pár napig fedezi költségeiteket. Holnap, holnapután, behajtván még némi követeléseimet, megint küldök néhány forintot. Es ez csak az első csekély küldeményem. Hidd el, hogy én nélkülözhetem, s vedd a kötelesség csak igen csekély lerovásának. Kérlek egyúttal, tudósíts többször atyánk hogylétéről. Ne hagyj kétségben! Én minden jót reménylek. Klauzál már négy ízben volt hasonló állapotban. Más esetek is vannak. Isten mindent jóvátehet. írj kérlek!

24.

Pest, 1854 december 3.

Csengery Antal bátyjának.

Fogadd köszönetemet, hogy oly helyzetben, melynek iszonyúságát teljesen fel tudom fogni, annyira kimerítőleg tudósítasz szegény atyánk sorsáról. Hidd meg, kimondhatatlan fáj nekem, hogy az ápolásban veled nem osztozhatom, habár érzem, miszerint e részben nem bírnék hozzád hasonló lelkierővel. Az én lelkemet annyira megtörték a 49-iki dolgok, hogy én nem is vagyok többé, a ki voltam. Ide járult két gyermekemnek, kiket elvesztettem, hosszas betegsége és halála, mely által még jobban le lett kedélyem verve, s az idegesség annyira erőt vett rajtam, hogy hasonló csapásokat nóm sokkal férfiasabban tud tűrni, s hasonló criticus helyzetekben jobban fölatalja magát, mint én. A múlt éjjel is, egész éjjel alig hunytam be szemeimet, mivel kis fiam Géza, erős csúzos köhögést kapott, s az orvos minden megnyugtatói sem bírták aggodalmaimat lecsillapítani. Hasonló izgatottságban tartja lelkemet, kedélyemet, ha atyánk sorsára gondolok. Hidd meg, azóta, hogy első leveledet kaptam, alig vagyok képes iskolai, — némileg már gépiessé vált — foglalkozáson kívül egyéb dolgot végezni. Még

jobban növelte izgatottságomat, — mely már annyira ment, hogy Kovács az ellen orvosi szert is adott a napokban, — a bizonytalanság, melyben második leveledtől fogva tegnapig voltam, míg végre tudósításodat vettem. Nőm örömmel szaladt be hozzám, s a pecsétet mutatta, hogy az nem fekete, ne aggódjam. Engem minden tagomban reszketegség fogott el, s egy ideig nem mertem felnyitni leveledet. Ide járul, hogy Keménynek¹ egy kis rokona van nálam Erdélyből kosztón és szálláson s ez a napokban skarlátba esett. Nőm éjeket virrasztott mellette, s mennyiszor monda: „Beh örömet tenném ezt szegény atyád mellett, a sors arra kárhoztat, hogy idegemiől kell ezt tennem”. Szükségtelen mondanom, hogy ily körülmények közt aztán írói munkásságomnak is vége. S az idegek lázas izgatottságához járulnak nálam az aranyeres bajok és májbaj. 49-ben egészen előntött az epe, soká kínlódtam sárgaságban. Ennek utókövetkezmenyeiből meglehetősen kiépültem, de annál többet alkalmatlankodik az évenként többször előforduló aranyér, mit aztán mindig meg kell feküdnöm.

Azonban legyen elég a panasz!

Kérlek tudósíts!

Isten áldjon meg jószágodért!

25.

Pest, 1855 február 17.

Csengery Antal bátyjának.

Örömmel vettem leveledet, mert végre olvastam töletek, rólátok valamit. A nem örvendetes hír is jobb a bizonytalanságnál

Hogy hosszabb ideig nem feleltem ez úttal, ne vedd rossz néven. Igyekszem ezentúl ön is többet írni. Erőt veszek magamon, legyőzöm ellenszenvemét a betűk iránt. S időt is veszek magamnak. Erre csak éjjel van érkezésem. Nappal a tanítás és írás a (kötelességszerű írás) foglal el. Karácsony óta viszem a Pesti Naplónál a külföld „Anglia” rovatát, s tárczacikkekre is szerződtem. Ennek eredménye, hogy a tanítástól (naponként 2—3 óra) felmaradt időmet lapok és ismertető könyvek olvasásával és írásával töltöm. Nem terhes munka reám nézve, de időrabló, időölő. Értékért dolgozom, midőn értékest szeretnék dolgozni. S csak azután rendesen megkapnám jutalmamat! De a föld két legpontatlanabb, leghazugabb és huzavonóbb emberével — Szárnyaiddal² és Emichhel³ kell vesződnöm. hogy aztán nem egyszerre, hanem apránként fölvehessem havi

¹ Br. Kemény Zsigmond.

² Számvald (Zsamwald) Gyula A Magyar Nép Könyvének kiadója, 1852 óta Emich Gusztáv csendes társa. Angyal D. id. kiadv. 275 l.

³ Emich Gusztáv a Pesti Napló kiadója, 1852 szeptember 11-ike óta kiadótulajdonosa. Angyal D. id. kiad. 68—65.

díjamat. Az eredmény az, hogy nagyobb öszlettel alig rendelkezhetem valamikor; s ha tetemesebb fizetésem vannak, mint e hónap elején volt a házbér, mindig zavarba jövök. Fogalmad sem lehet azon apró bosszantásokról, mikkel az írónak most kell küzdenie, ily kiadók irányában.

A protestáns theologiai intézet, hol szintén leczkékét adok,¹ nem hogy fizetni tudna, de tőlünk vár áldozatot.

Azon könyveket, melyekről írtál, mihelyt szerét tehetem, megküldöm neked, kivéve Jászay munkáját,² mely semmit sem ér. Nem első eset, hogy Toldy zajt üt semmiért.

Mindent elkövetek, hogy pénzügyemet rendezzem, már csak azért is, mert egyébként nem róvhatom le parányi részét is kötelességemnek, mely engem is illette atyánk körül.

26.

Pest, 1855 március 30.

Csengery Antal bátyjának.

Bocsáss meg, hogy a válasszal mindeddig késtem. Most sem írhatok oly határozottan, mint szeretném. A dolog ez. En, ígéretem szerint, örömet járulok atyánk szőlője munkáltatási költségeihez, s szerettem volna azonnal küldeni némi öszletet. Erre szántam, a mit egy vállalatomból kapnom kell. T. i. Eötvös, midőn a forradalom alatt külföldre ment, a külföldön írta, ottani kiadásra szánva, most megjelent politikai nagy művét: *A XIX. század uralkodó eszméi* stb. Miután a hazába visszatért, természetes, hogy magyarul is ki akarta azt adni és pedig azt akarta, hogy a magyar legyen az eredeti. De a munkába már belefásulva, a 37 éves mű magyar átdolgozását, főleg egészségi körülményei miatt csak lassan eszközölheté vala. Engem kért tehát meg az átdolgozásra. En a télen csináltam meg e munkát bizonyos öszletért. Ez öszlet egy része az, a mit naponként várok, a mit rögtön kívántam megküldeni. Továbbá Kemény Zsigmonddal is van némi számadásom, melynek kiegyenlítését naponként várom, mihelyt említett barátom hazulról pénzt kap. — Ezekből láthatod, hogy én, bár családi szükségeim, főleg a szállás drágasága, tömérdekbe kerülnek, nem ok nélkül ígértem a segílyt, részemről volt mire számítani. — Addig is azonban itt küldök előlegesen 25 irtot.

¹ A pesti ref. theologiai tanintézet felállítását a kormány 1855 június 29-én engedélyezte, minek alapján az intézet ugyanazon év október 10-én megkezdte működését. Csengery megjegyzése tehát csak az intézet vezetőségével való előzetes megegyezésre vonatkozhatik. Csengery itt botanikát tanított. V. ö. Török Pál: *Korrajzok*. Pest, 1858. 185. l.

² Jászay Pál: *A magyar nemzet napjai a legrégebb időtől az arany bulláig*. Kiadta barátja Toldy Ferenc. Pest, 1855.

27.

Pest, 1855 április 28.

Csengery Antal bátyjának.

Én máig sem kaphattam meg azon helyekről, melyek felől tudósítottalak, pénzemet. Ha csak magamat hoznának ezáltal zavarba, mi majdnem megtörtént, midőn közelebb György napkor roppant szállásbért kellett üzetnem, — nem bálnám, — de miután egy szent tartozás némi lerovására szántam ez öszletet, hogy atyámért én is tehetnék valamit, rendkívül rosszul esik az én nagyúri barátaimnak könnyelműsége, a kik különböző ürügyek, hinni akarom, rájuk nézve is gátló okok miatt, — nem fizetnek. A Napkönyv költségvitelét is nyakamra toltá Kemény, s nekem alkalmasint perelni kell rossz fizető kiadónkkal . . . Azt hiszem azonban, hogy a Népkönyv ügyében legfeljebb két hét alatt tisztába jövök a kiadóval. S alkalmasint a Pesti Naplóval is jobban rendezhetem viszonyaimat, miután e vállalat átka, Török, a kiadótulajdonos által ki van téve a szerkesztőségéből.¹

Az én kis fiam megint beteg volt. Úgy látszik, a sors azt akarja, hogy fiamon pótoljam, a mit szegény atyánk körül mulasztani vagyok kénytelen. Most már azonban, Istennek hála, fiacskám jól van. Bár hasonló hírt vehetnék atyánk felől.

Téged pedig Isten áldjon meg jószágodért, hogy két fiú kötelességét egyedül teljesítéd.

28.

Pest, 1855 június 8.

Csengery Antal bátyjának.

Addig is, míg soraidra bővebben felelhetnék, mit akkorra halasztok, ha — úgy hiszem — már legfőljebb két hét alatt, künn levő tartozásaim egy részét beszédhettem, tudósítalak, hogy én — s a pesti jelesebb orvosok részemen vannak, — nem adok semmit a magneticus gyógymódra. Többet várok a hidegvíztől és a szabad légtől atyánkra nézve. Egyébiránt lélektani dolognak tartom, hogy oly hosszas szenvedés után mind te, mind szegény atyánk e gyógymódhoz is, — fűhöz-fához, — folyamodtok. En arra kérlek, hogy a hidegvíz mosásokkal ne hagyjatok föl, kivéve, ha oly mellékbaj fejlődnék ki, melyben egy időre talán az orvos azt fölretétetni tanácsolná.

Isten áldjon meg és tartson fel szenvedéseidben, Isten fordítsa

¹ V. ö. Angyal D. id. kiadv. 105—106. 1.

jobbra szegény Atyánk sorsát! Jancsó,¹ egyik tanítótársam — jeles zoolog — mondja, hogy az ő atyja, szintén úgy volt, s még rosszabbul és már annak tíz éve, mégis meglehetősen érzi magát.

Csak oly távol ne volnátok! Csak a vasút készen volna már, hogy családomat legalább augusztus—szeptemberre leszállíthatnám. Nóm mennyiszere mondja, hogy igen szívesen ápolná szegény atyámat! Én is megosztanám bajaidat! De így, örülök, ha megoszthatom, a mit itt szerzek, s a mitől mind én, mind családom elesnék, ha mozdulnék oda, a hová a kötelesség von. De ide is kötelesség köt! Mi lenne szegény családomból nélkülüm! Hidd meg, e kellemetlen állás, ez ingadozás a két kötelesség közt, sok órát keseríti meg. A mit a forradalom előtt kerestem, a forradalom alatt, — alkalmazás kívül lévén hosszas ideig s a többszörös utazásokra elköltöttem. Most Istennek hála, némi állást vívtam ki ismét, sőt miután Kemény veszi át a Pesti Napló szerkesztését,” ezentúl többre is van kilátásom. De ez is helyhez van kötve, ha mozdulok, itt is más pótolna, más aratná, a mit én szedhetek. Talán nem sokára — ha mint levelező tag hétfőn, június 11-én beköszöntök³ — nem-sokára, mondom, mihelyt választás lesz, rendes tagja is lehetek az Akadémiának, miután Eötvös lett — bár még nincs megerősítve — egyik elnök.⁴ Erre sem gondoltam eddig. A családtartás miatt ilyenekre is gondolnom kell. Hiszen nekem más úton nincs előmenetel. Szegény Bajza és Vörösmarty is nagyobbára akadémiai fizetéséből él.⁵ De legyen elég a panasz ... Mi mindez a ti bajotkhoz!

29.

Pest, 1855 szeptember.⁶
Csengery Antal bátyjának.

Hogy vagytok? Rég nem hallottam már felőletek semmit! Hogy én nem írtam, oka nagy betegségem, melyből csak most lábadozok föl. Erős rheumaticus láz rohant meg, s pár nap alatt oly élesen

¹ Jancsó József (1821 —1873) 1855-ig a Szőnyi-féle intézetben tanított. 1854-ben jelent meg Állattana. Szinnyei: Magyar írók. V. 344—45.

² Kemény Zsigmondról, mint szerkesztőről 1. Papp Ferenc kiváló művét: Br. Kemény Zsigmond. II. k. 231 s. köv. 1. Csengeryre 1. 250. 1.

³ A magyar nyelvtudományról tartott székfoglalót, tekintettel Ipolyi Arnold munkájára. Magyar Akadémiai Értesítő. 1855. 429. 1. Rendes taggá 1858 december 15-én választatott.

⁴ Az 1855 június 25-iki összes ülésen jutott nyilvánosságra, hogy a es. kir. katonai és polgári kormányzók jóváhagyta Gr. Dessewffy Emilnek elnökké, br. Eötvös Józsefnek pedig másodelnökké való választását. Magyar Akadémiai Értesítő. 1855. 430. 1.

⁵ Vörösmarty Mihály 1855 november 19-én történt halála után az Akadémia összes ülésén 1855 november 26-án újabb rendezést nyert a fizetéssel bíró tagok ügye. Magyar Akadémiai Értesítő. 1855. 626 1.

⁶A. nap megjelölése hiányzik.

fejlett ki betegségem, hogy orvosom elrémülve látásomra, rögtön consiliumot kívánt. Vasárnap volt két hete, hogy tanácskoztak fölöttem Pest orvosai, s óraszámra számították életemet, midőn — épen az ő tanácskozásuk alatt, — hirtelen rendkívüli izzadás lepett meg s én jobbra fordultam. Képzelheted ezalatt családom rémülését! Most Istennek hála, naponként erősödöm; de orvosi tanács következtében a svábhegyi léget kell használnom. Nem elég, hogy tömérdekbe került betegségem, mi alatt semmit sem kereshettem, hanem e fölött újabb szállásköltség a Svábhegyen, itteni drága szállásom mellett! S mindezt meggyőzném, Istennek hála, — ha fizetnének adósaim. Egyiket, a Népkönyv kiadóját, Számwadot pörrel szorítom fizetésre. Ide járul, hogy augusztus és szeptemberre tanítói fizetésem sem jár a vacatio alatt. Mindezek mellett én, azt hiszem, rendezhetem pénzügyeimet, — úgyhogy szegény atyáknak is küldhetek. Hogy van ő? Kérlek tudósíts! Többet nem írhatok! Egészen elgyöngült, annyira kimerült vagyok, mint soha, egy betegség után sem emlékszem!

30.

Pest, 1855 október 10.

Csengery Antal bátyjának.

A budai hegyek közt, hol orvosom mellett laktam, az ő folytonos orvoslása és tanácsolása folytán végre rendbejött egészségem. Megerősödtem, bár egyszersmind rendkívül megfogytam. Azon gyűrűt, melyet eddig mutató ujjamon viseltem, most középujjamon sem viselhetem: lehull. Soha rövid betegség annyira meg nem rontott. Nehezíté helyrejöveletem azon körülmény, hogy pénzügyi viszonyaim miatt kénytelen voltam akkor már elkezdni a dolgozást, mikor még orvosom tiltotta. Mindemellett nem kereshettem annyit, hogy csak útiköltségre magamnak elég lett volna. A mit a Pesti Napló szerkesztősége assignait, a kiadótulajdonosoktól (Emich—Számwald) máig sem tudtam egészen bevenni. Mondhatni, krajcárónként fizettek. Alig tudtam összeszerezni szállásbéremet. Még a Magyar Nép Könyve szerkesztéséért is adósok azon emberek, s miután épen pénzügyi crisis előtt állanak, mint tudom, félek, hogy végkép elvesztem követelésem egy részét. Kemény és Eötvös tartoztak¹ nekem, azonban ők dolgozataikat számították be pénz helyett, a Nép Könyvébe írt dolgozataikat, melyekért nekem lehetetlen pontosan bevenni a bukás előtt álló kiadóktól a díjt. Mindezeket csak azért írom, hogy lásd, miszerint a lemenetelt, a mit én valóban óhajtottam, elháríthatlan akadályok gátolták. Családom ezalatt idefenn minden nélkül maradt volna: családomat is levinni pedig

¹ V. ö. Csengerynek 18-55 március 30-iki levelével.

lehetetlenség volt. Minden számításaim egyberomlottak, a mikről neked régebben írtam s én örültem, hogy nagy bajjal pesti szállásomat ki tudtam fizetni. Budai lakásom, Frivaldszki¹ barátom szívességéből csekélységbe került.

Az iskolák elkezdődtek. Eddig kosztosokat tartottam, most nincsenek. Ezzel ugyan nem törődöm, mert szegény nőmre igen terhes volt a fiúk ellátása; azonban tagadhatlan, ez is fogyasztotta jövedelmemet. De Szőnyinél megkezdvén előadásaimat, onnan jár most már e hó végével fizetésem. S talán a Napló kiadóinak dolga is rendbe jó, hogy fizethetnek. A Pesti Napló előfizetői folyvást növekednek: de más speculatiókba buktak ez emberek. Kemény azon van, hogy a Napló budgetjét, ha lehet, elkülönítse. A tulajdonosi jog azonban Emiché.

Most nyílt meg a pesti ref. papnevelő intézet is.² Itt is fogadtam el tanárságot. Azonban most csak a nyári félévben adok hetenként 2 órát. Nagyobb teher lesz, mint jövedelmező. De talán jövő évben megkaphatom az egyháztörténet tanítását, s rendes tanár leszek. Ez igen jó lenne rám, családomra nézve.

31.

Nagykörös, 1856 február 16.

Szabó Károly¹ Csengery Antalnak.

Küldöm az ígért czikk utolsó részét.³ A most küldött részlettel magam sem vagyok s nem is lehetek csak annyira is megelégedve, mint az előbbivel, mert ebben a honfoglalás rajza nagyon is hosszas és egyhangú, Árpád jellemzése pedig igen szűk és szegényes. Az elsők lehetett volna rövidítés által segíteni, de megvallom, önként dolgoztam föl a Névtelen jegyző minden adatát kissé részletesebben, megakarván mintegy Jászay modora ellenében mutatni, — ki a „Magyar Nemzet Napjaiban” ennek csak fordítását adja történeti előadásul, miként lehet és kell az általa előadott eseményeket több hiteles tanúságokkal egybevetve rendezni, s miként nem szabad az ő tévedései szerint vakon utána mondanunk, mint Jászay minden bírálat nélkül szokta. Hogy pedig Árpádról csak oly halvány képet adtam, a források szegénységének tulajdonítható; ezt előre látva legjobb lett volna bele se fognom, de már benne voltam s ki kellett belőle hatolnom, úgy a hogy bírtam.

¹ Frivaldszky Imre (1799—1870) természettudós.

² V. ö. Csengerynek 1855 február 17-iki levelével.

³ Szabó Károly 1855 szeptember 17-e óta a nagykörös ref. gimnáziumban a görög nyelvnek volt tanára.

⁴ Árpád a honalkotó. A Magyar Nép Könyve. Új folyam 1856.

Ha a Nagykőrösi Krónika¹ e nyáron világot lát, szeretném az 1735-iki tiszántúli magyar és marosmelleki Péro-féle² rácz fölkelés történetét, — mely még eddig homályban van, — a mennyire lehet, bírálattal kidolgozni. Azonban nem tudom, ha a Kegyed vállalatának irányával nem jönnek-e összeütközésbe, vagy nem fogna-e e czikk némi botránkoztatást okozni azok előtt, kik a népmozgalmak okait se tisztán látni nem akarják, sem igazán kimondva nem szeretik?

Örömmel hozzáfognék a Dümmler-féle³ czikk ismertetéséhez, s illetőleg czáfolatához a Pesti Napid tárczája részére, de nekem Dümmler: „DE Arnulfo Francoram Rege” ez. értekezése nincs meg, az említett munka nélkül, melyre maga is hivatkozik, mondván, hogy abban a Névtelen jegyző teljes hitelre méltatlanságát kimutatni megkísérelte, feladatomban csak félig oldhatnám meg. Megkérem azért Kegyedet, legyen szíves e munkát számomra Pesten megvenni, s lehető leghamarabb postán kiküldetni. Így mindkét munkát kellően összevetvén Dümmler nézetei és theoriái ellen, — mert különben az adatokat jól és gondosan fölhasználja, — mondhatnék valamit.

Végre még egy bizalmas kéréssel vagyok bátor Kegyedet terhelni. Oly helyzetben vagyok, hogy minden forintnak nagy hasznát vehetem, még pedig annál jobban, minél hamarabb. Ennél fogva kénytelen vagyok Kegyedet e czikk tiszteletdíja fejében, — melyre különben bármédig is szívesen elvártam volna, — előlegesen is néhány forint elküldésére megkérni. Ne vegye Kegyed tőlem rossz néven e zsarolást, melyre valósággal csak a szükség kényszerít.

32.

Nagykőrös, 1856 május 10.

Szilágyi Sándor Csengery Antalnak.

Tisztelt Barátom! Nagyon sajnálom, hogy május 8-iki becses soraira nem küldhetek jó választ. Arany, kivéve az iskolai program számára készített cikket, jó darab idő mit sem dolgozott, nem

¹ Balla Gergely: Nagykőrösi krónikája 1856-ban jelent meg Kecskeméten Szabó Károly és Szilágyi Sándor kiadásában, mint a „Történeti emlékek a magyar nép községi és magánéletéből a XVIII. század, végéig” c. válat I. kötete.

² Péro lázadására s az 1735-iki alföldi parasztmozgalmakra 1. Márki Sándor tanulmányát: Péro lázadása. Budapest. Akadémia, 1893.

³ Dümmler Ernő német történétíró, előbb hallei egyetemi tanár, utóbb a Monumenta Germaniae Historica szerkesztője Berlinben. A népvándorlás korának egyik legkiválóbb kutatója. A levélben idézett tanulmány Dümmler doktori értekezése, mely 1852-ben jelent meg.

dolgozhatott. Betegsége (mely két év óta folytonosan lankasztja): fejfájás s vérenek agyába todulása nagyobb mértékben megrohanta, mint valaha, úgyhogy kitartó munkára, különösen compositio készítésére, teljesen képtelen. Betegsége pár nap óta enyhülni látszik ugyan, de még a hosszabb ideig tartó olvasást sem bírja meg. A novellával felhagyott s nem is gondolnám, hogy egyhamar folytatná s ha folytatná, sem készülne el vele a nyár közepe előtt, miután még egy és fél ívnél többet nem készített. Én tegnap hosszan és tüzetesen beszéltem vele; felhántunk minden töredéket, de semmi sincs olyan egész munkája, mit felküldhetne. Próbáltam arról is beszélni vele, hogy a novellát készítse el, de miután azt mondta, hogy neki a dolgozás — inkább gondolkodás — veszedelmes, mely könnyen guttaütést idézhetne elő, fbrçirozni nem mertem. Várom, míg jobban lesz s arra verbuálok, hogy a nyáron fürdőre menjen. A novellát illetőleg, ha csak ő maga nem hozza elő Kegyednek, ne említse.¹

Szabó Károly elment az atyjához látogatni. Csakugyan szándékozik a vezéreket kidolgozni s amint hazajön, sürgetni is fogom. Nála az a baj, hogy új házasság s vagy ő megy neje szobájába, vagy megfordítva, de mindig egymás nyakán vannak.

Végül szabadjon elmondanom, hogy Kegyed eljárása a Kelet népe² ügyében nagyon jól esett. Török malicziája s Egressy marhasága, úgy látszik elérte a non plus ultrát.³ A Gyulai elleni polémia valóban lázító szemtelen hangja által. Ennél mulatságosabb, hogy Török oly nevet tűz Revueje elibe, mit Széchenyi gúnynak használt, tán azért, hogy e könyv is parodia lesz. S a történeteknek annyival inkább örültem, mert sajnáltam volna, ha önök közül csak egy is csatlakozik ilyen pimaszokkal. S hogy a triumvirátus kilegyen: hát Wida?⁴ Olyan ember meri a maga nevét az Eötvösével egy szusz alatt kimondani. Inkább megérdemlené a börtönt a hamis bankócsinálásnál is. Bocsásson meg Kegyed e sok fecsegésért s tartson meg további szívességében.

¹ A levélnek Arany Jánosra vonatkozó része kiadva Irodalomtörténeti közlemények. 1926.

² Kelet népe. Magyar irodalmi csarnok és időszaki szemle. Kiadja Török János. 1—4. f. Bécs, 1856. — Török János ezidőben éles ellentétben állott Szilágyi Ferencsel, Sz. Sándor atyjával hírlapkiadási kérdések miatt (V. ö. Angyal D. id. kiadv. 135. s köv. 1.), innen a levél ellenséges hangja Törökkel szemben. — Igen érdekes e kérdésre Csengery Antalnak 1856 május 20-án Gyulai Pálhoz írt levele. Budapesti Szemle, 1923.

³ Egressy Gábor és Gyulai Pál polémiájára Ristori pesti szereplése kapcsán 1. Angyal D. id. kiadv. 600—602. 1. Csengery levele Gyulaihoz 1855 december 21. és 1856 május 20. Budapesti Szemle, 1923.

⁴ Wida Károlyra 1. Angyal D. id. kiadv. 3. s köv. 1. és Csengery id. 1856 május 20-iki levele. Budapesti Szemle 1923.

33.

Pest, 1856 augusztus 21.
Csengery Antal bátyjának.

Kedves Bátyám! Engem iszonyú csapás ért. Nem rég temettük mostoha leánykámát, s most tegnap este óta Gézám, gyönyörű, okos nagyobbik fiam nincs többé! Három napig volt beteg. Nekem és nőmnek iszonyú aggodalmaink voltak, de az orvos, Pest egyik notabilitása, Kovács, merőben elhibázta az orvoslást. Többet nem írhatok most. Ezt se mondd szegény atyánknak! Isten adjon jobb napokat, mint nekem és szegény nőmnek voltak e hetek! Nőm egészen összeesett; a tébolyodástól féltettem. Imádtá azt a kis fiamat. Isten áldjon!

34.

Pest, 1856 szeptember 4.
Csengery Antal bátyjának.

A sors nem tartá elégnék azt a nagy csapást, mely a múlt hónap 20-án családomat érte. Kedves, szép, okos fiam után tegnap temettem el szegény kis leánykámát. Csupa gyöngédség, csupa szeretetreméltóság volt e szép kis teremtés. Adjon Isten neked jobb napokat!

35.

Nagyvárad, 1856 szeptember 23.
Csengery Antal feleségének.

Kedves Rózám! Az az eső, mely vasárnap éjjel esett Pesten, valóban országos volt. Sáros, rossz úton jöttem egy irtóztatólag rázó otromba omnibuson Szolnoktól Váradig. Ma hajnalban érkeztem meg. Itt kipihenvén magam, úgy mentem atyám házához. Szegény öreg úr nem ismert meg, míg meg nem szólaltam. Akkor elkezdett sírni. Lassanként magához jöven, miután testvérem épen nem volt otthon, beszélgetni kezdtünk ketten. Eleinte csak lassan, rendkívül töredeзве, s valóban szánalmat gerjesztő módon ment atyámnak a beszéd, küzdött a feledékenységgel, mely főleg a nevekre nézve minduntalan jelentkezett. Lassanként azonban töredezett beszéde folyékonyabb lett, emlékezete is mindinkább megjött, s azt monda, mióta őt a baj érte, melyben szenved, ennyire összefüggőleg, ily folyékonyan nem tudott beszélni, sem ily könnyen nem érezte magát. Bátyám haza jöven, csodásnak monda a változást, melyet megérkezésem atyámra tön. Lassanként felderültek teljesen a múlt

emlékei, politizáltunk, beszélgettünk irodalomról; Arany verseiből atyám *egy* pár sort idézni is tudott s estefelé már régi humora is visszatért s tréfálkozott. Rólad gyakran emlékezik. Azt mondja, mindenkit kikérdezett felőled és sok magasztalást hallott. Szeretne ismerni, ha csak látni is. Kérdezte mosolyogva, legalább azt mondjam meg, szőke vagy-e, vagy barna? S midőn e sorok írásához fogtam, kért, üdvözöljelek nejében is, Szegény kis Margit halálát nem tudja.¹ Kis Gézánkról egy vendég elmondta előtte, hogy meghalt. E tárgyról hallgat. Csak *egy* ízben akart, mint észrevehetem, erről szólni, de sírásra fakadt s azért másra vitte át a beszédet.

Velem nem tudják, mit csináljanak. Hiába tiltakozom, agyon etetnének csupa szeretetből. S mindennyi szívesség közt, — nem tehetek róla — rosszul érzem magamat. Szeretném, ha körültem volnátok s kedves kis Gézánk emlékezetétől pillanatra sem tud megválni lelkem. Mit tudom én elmondani azoknak, kik őt nem ismerték, milyen volt ő! Veled sem örömet beszéllek hosszasan felőle. De nekünk elég egyszer-egyszer nevét említeni, hogy megértsük egymást. Ez okból is fájdalom, hogy velem nem lehetsz, hogy veled nem lehetek.

Ha az út rosszabb nem lesz s egyéb akadály közbe nem jő, hétfőn szeretnék ismét Pesten, ismét nálad lenni, édes kedves jó Rózám.

36.

Pest, 1857 július 25.

Csengery Antal bátyjának.

Mióta nem írtam, a családi bajok egész sora nehezült újra rám. Mindenekelőtt Csengery József² volt pataki professzor leánya, rossz házasság következtében összeveszván testvéreivel, Pestre jött, mint egyetlen névszerint ismert, bár távol rokonához, s itt mellbajban, melyben már rég szenvedett, meghalt. Családi bajaival máig sem vagyok egészen tisztában. Láttuk, hogy szenvedő, láttuk, hogy élte végéhez közelít s ha azon nevet nem viseli is, melyet ön, szívesen fogadtuk volna. Nőm, terhes állapotban, jelen volt végső szenvedéseinél s annyira hatott reá, hogy szegény nőm lázba esett. Alig épült fel e bajból nőm, s kis fiam esett súlyos betegségbe. S mikor épen legrosszabbul volt, a sok virrasztás által leveretve, esett szegény nőm betegágyba. Leánykát szült. Ez a kis teremtés azonban megkereszteltetése után, pár nap múlva meghalt. Mindezen bajok rendkívül hatottak nőmre, nem is említem magamat,

¹ L. Csengery 1856 szeptember 4-iki levelét.

² Csengery József (1796—1850) a történelemmel is foglalkozott. Szinnyei I.: Magyar írók. II. 267—268.

a ki egész héten át alig aludtam egy pár órát. Végre — bár igen gyöngélkedő állapotban — legalább fõn van nõm s én is hozzá kezdek lassanként dolgaimhoz.

Egy hónapon által annyi bajom volt, hogy dolgaimban elmaradtam. Nem is említem a tanítást, — amit még a múlt hónap közepén többnyire bevégeztem, csak ismétlésre nem maradt elég idõm. Készülnöm kellett volna a Szemléhez is, mely már szeptember végén megindul;¹ s még a Vegytani képek JL kötete² sincs egészen befejezve. Sajnálom, hogy ez okból a Budapesti Szemle első füzeté nem lesz olyan, a milyennek óhajtam. E vállalat, megalapításával pedig korszakot remélek képezhetni az irodalomban. Veszteség ellen a vállalatot báró Sina³ biztosította, ki egész készséggel ajánlotta meg maga a biztosítást, midõn elõtte Korizmic⁴ megemlítette, hogy ilyen vállalat van keletkezõben. Azóta kívánt velem is megismerkedni, s a napokban tettem nála tiszteletemet. Nagyon szívesen fogadott. Aggodalmát fejezte ki, hogy ha sok lesz az elõfizetõ, még igénybe sem vesszük támogatását. S midõn említem, minõ czélokot reménylünk elérni e vállalattal: megfogott s azt monda: nem kételkedem a sikeren, a vállalat vezetése jó kezekben van.

U. I. Sina igen jól beszél magyarul. Folyvást magyarul beszélgettünk.

37.

Pest, 1858 március 11.

Csengery Antal bátyjának.

A Pesti Naplót minõ csapás érte: bizonyosan tudod azon körlevélbõl, mely az elõfizetõkhöz volt küldve. A két havi betiltás „veszélyes izgató irány¹” következtében történt, „mely legutolszor az Irodalmunk’ (gróf Teleki Domokostól) címû cikk bevezetõ soraiban is mutatkozott”. Már azelõtt két hivatalos megintést kapott a lap; s a szerkesztõség oda lón utasítva, hogy Somsieh Páltól cikket közölni többé nem szabad. Danielik kanonok is megdorgáltatott felsõbb helyrõl.⁵ Reám nézve a csapás nem csak

¹ A Budapesti Szemlérol van szó. V. ö. Lukinich I.: A Budapesti Szemle történetébõl. Magy. Bibliofil Szemle. 1925. 223—226. 1.

² Vegytani képek a közéletbõl, Johnston nyomán. Pest, 1857. 1—2. kötet.

³ Báró Sina Simon (1810—1876) ismert bankár, a magyar tudományos és kulturális intézmények bõkezû támogatója.

⁴ Korizmic László (1816—1886). Szinnyei I.: Magyar írók. VI. 1021—1031. 1.

⁵ A Pesti Napló betiltásának történetét részletesen megírta Angyal Dávid id. kiadv. 199. s. kö. v. 1. Ugyanitt olvasható Danielik János kanonoknak, Somsich Pálnak és id. gróf Teleki Domokosnak szerepe is a betiltás elõidézése körül.

azért volt sújtó, mert veszteségnek tartam a Napló két havi hallgatását, hanem azért is, mert — féle jövedelmemet veszítem a felfüggesztéssel. A kiadó Emich, a két havi felfüggesztés rövidítéséért folyamodott. Mint szintén tudjátok, megengedtettem, hogy a lap márcz. 16-án újra meginduljon. Erre nem számíthatván, hogy a politikai események fonalát kísérhessétek figyelemmel: megrendeltem számotokra négy hónapra a Magyar Néplapot.¹ Haszontalan lap mint a többi, de a politikai híreket a Pesti Napló után legterjedelmesebben, legtöbb kritikával közli.

A Budapesti Szemlének még alig 600 előfizetője van. 1000 fedezné a költségeket. Tehát ez évben elég fedezni való marad Sinának. Fájdalom, hogy így van! A közönség azon kap, a mi a leghaszontalanabb.

38.

Pest, 1858 június 11.

Csengery Antal bátyjának.

Édes Bátyám ... A Gazdasági Egyesület egy nagy memorandumot szerkesztett² a magyar gazdák hitelviszonyai tárgyában, melyben sok lesz a panasz. Nagy tárgy; s igen meglepő volt reám nézve, hogy Ürményi indítványára közakarattal engem bíztak meg föltevésével. Új teher sok bajomhoz, de szokatlan, rendkívüli megtisztelés, nem utasíthatám el.

39.

Reviczky Szevér³ és Csengery Antal levélváltása.

a)

Nagyvárad, 1858 július 8.

Reviczky Szevér Csengerynek.

Van szerencsém igénytelen tanulmányczikkemet kegyes színe elé bocsátani, oly czélből, hogy azt a nyelvi s kidolgozati meglehetőség esetén nagybecsű Szemléjében rendes czikként nyomtatni szíveskedjék. Azon esetre, ha Ön ítészi kívánatának nem felelne meg, a bérmentetlen visszaküldésért könyörgök.

¹ Szabó Alajos, az állatorvosi intézet tanára indította meg 1855-ben.

² Emlékirat a hitelintézet ügyében címen 1859-ben jelent meg a Korizmic László által szerkesztett Gazdasági Lapokban. Ez emlékirat hatása alatt jött létre utóbb a Magyar Földhitelintézet, melynek Csengery titkára, utóbb egyik igazgatója lett. (Szinnyei I.: Magyar írók. II. 256. 1.)

³ Reviczky Szevér (1840—1864) hírlapíró. (Szinnyei J.: Magyar írók. XI. 911 — 12.) Planche Gusztávról szóló tanulmányát, melyet Csengery nem fogadott el közlés végett, még ugyanazon évben a Hölgyfutár közölte.

Azonban megengedi Ön, hogy átdolgozási eljárásom fölött pár megjegyzést tegyek. Az eredeti czikk terjedelme a per extensumi fordítást nem engedvén meg, a vázlatra tanulmányalakot választottam, mely az átnézeti eszméletet könnyítvén, a szakadozottság hibáitól legtöbb garantiát nyújtott. Nyelvi tekintetben a tiszta eredetit megközelítő színvonalra törekedtem s ha ott hibákat követék el, azt Ön szívessége egy vonással kijavíthatja.

Ha szíves pártfogásába méltóztatik részesítem szerény czikkecskémet, bátor leszek a legközelebbi alkalommal Önnek egy olasz irodalmi arczkép-essayt, a 19. századbéli irodalomról fölküldeni.

A közlés s visszavetés iránti tudósítása tekintetéből felkéri Önt egy pár válaszsorra
legmélyebb tisztelője.

h)

Pest, 1858 július.

Csengery Antal Reviczky Szevérrrel.

Vettem az Ön vázlatos tanulmányát Planche Gusztávról. Sajnálom, hogy nem használhatom. Ön dagályos előadásában nem ismerek Montégut stylusára, mely az előadás ékességeit sem veti ugyan meg, de főleg bölseleti törekszik lenni. Az ilyen nyelvet visszaadni legnehezebb s Önnek, kit e dolgozata után még forrongásban levő ifúnak képezek, nincs oka visszajedni az írói pályától, mivel e kísérlet nem sikerült. Habár olyneműek, melyek a tehetség „excessusai”-nak mondhatók s a melyeket leginkább megbocsátok részemről a kezdő írónak. Ugyan e forrásból származnak utóbb stylusa fényoldalai, ha óvakodik a képek fényűzésétől s mértéket igyekszik tartani a kifejezésekben. A bölcselmi előadás legkevésbé szenved meg a költői áradozást, nyelve szükségkép elvontabb, s a kifejezésekben oly szabatoságot igényel, melyet minden író csak idők múltával tanulhat el, ha teljes ismeretével bír a dolgoknak, s megtanulta, minő árnyalatát fejezi ki a gondolatnak mindenik szó. Foglalkoznék Ön egyelőre elsőbrendű történetírókkal s törekedjék egyszerűsége az előadásban.

Egyébiránt őszinteségemért bocsánatát remélve, s Önt újabb kísérletekre kérve vagyok etc.

40.

Pest, 1858 augusztus 4.

Csengery Antal bátyjának.

Valahára elmúltak az examenek, s a Szemléből is össze-szerkesztettem azt az egy pár füzetet, a mi még az első évi folvamból hátra van. Amint a következő füzet kéziratát összeállítom

azért volt sújtó, mert veszteségnek tartam a Napló két havi hallgatását, hanem azért is, mert — íéle jövedelmemet veszítem a felfüggesztéssel. A kiadó Emich, a két havi felfüggesztés rövidítéséért folyamodott. Mint szintén tudjátok, megengedtettem, hogy a lap márcz. 16-án újra meginduljon. Erre nem számíthatván, hogy a politikai események fonalát kísérhessétek figyelemmel: megrendeltem számotokra négy hónapra a Magyar Néplapot.¹ Haszontalan lap mint a többi, de a politikai híreket a Pesti Napló után legterjedelmesebben, legtöbb kritikával közli.

A Budapesti Szemlének még alig 600 előfizetője van. 1000 fedezné a költségeket. Tehát ez évben elég fedezni való marad Sinának. Fájdalom, hogy így van! A közönség azon kap, a mi a leghaszontalanabb.

38.

Pest, 1858 június 11.

Csengery Antal bátyjának.

Édes Bátyám ... A Gazdasági Egyesület egy nagy memorandumot szerkesztett² a magyar gazdák hitelviszonyai tárgyában, melyben sok lesz a panasz. Nagy tárgy; s igen meglepő volt reám nézve, hogy Ürményi indítványára közakarattal engem biztak meg föltevésével. Uj teher sok bajomhoz, de szokatlan, rendkívüli megtisztelés, nem utasíthatám el.

39.

Reviczky Szevér³ és Csengery Antal levélváltása.

a)

Nagyvárad, 1858 július 8.

Reviczky Szevér Csengerynek.

Van szerencsém igénytelen tanulmánycikket kegyes színe elé bocsátani, oly czélból, hogy azt a nyelvi s kidolgozati meglehetőség esetén nagybecsű Szemléjében rendes czikként nyomtatni szíveskedjék. Azon esetre, ha Ön ítészi kívánatának nem felelne meg, a bérmentetlen visszaküldésért könyörgök.

¹ Szabó Alajos, az állatorvosi intézet tanára indította meg 1855-ben.

² Emlékirat a hitelintézet ügyében címen 1859-ben jelent meg a Korizmicz László által szerkesztett Gazdasági Lapokban. Ez emlékirat hatása alatt jött létre utóbb a Magyar Földhitelintézet, melynek Csengery titkára, utóbb egyik igazgatója lett. (Szinnyei I.: Magyar írók. II. 256. 1.)

³ Reviczky Szevér (1840—1864) hírlapíró. (Szinnyei J.: Magyar írók, XI. 911 — 12.) Planche Gusztávról szóló tanulmányát, melyet Csengery nem fogadott el közlés végett, még ugyanazon évben a Hölgyfutár közölte.

Azonban megengedi Ön, hogy átdolgozási eljárásom fölött pár megjegyzést tegyek. Az eredeti cikk terjedelme a per extensumi fordítást nem engedvén meg, a vázlatra tanulmányalakot választottam, mely az átnézeti eszméletet könnyítvén, a szakadozottság hibáitól legtöbb garantiát nyújtott. Nyelvi tekintetben a tiszta eredetit megközelítő színvonalra törekedtem s ha ott hibákat követék el, azt Ön szívessege egy vonással kijavíthatja.

Ha szíves pártfogásába méltóztatik részesítem szerény cikkekémet, bátor leszek a legközelebbi alkalommal Önnek egy olasz irodalmi arckép-essayt, a 19. századbeli irodalomról fölküldeni.

A közlés s visszavetés iránti tudósítása tekintetéből felkéri Önt egy pár válaszsorra
legmélyebb tisztelője.

Pest, 1858 július.

Csengery Antal Reviczky Szévének.

Vettem az Ön vázlatos tanulmányát Planche Gusztávról. Sajnálom, hogy nem használhatom. Ön dagályos előadásában nem ismerek Montégut stylusára, mely az előadás ékességeit sem veti ugyan meg, de főleg bölceleti törekszik lenni. Az ilyen nyelvet visszaadni legnehezebb s Önnek, kit e dolgozata után még forrongásban levő ifjúnak képzelek, nincs oka visszajedni az írói pályától, mivel e kísérlet nem sikerült. Habár olyneműek, melyek a tehetség „excessusai”,-nak mondhatók s a melyeket leginkább megbocsátok részemről a kezdő írónak. Ugyan e forrásból származnak utóbb stylusa fényoldalai, ha óvakodik a képek fényűzésétől s mértéket igyekszik tartani a kifejezésekben. A bölcselmi előadás legkevésbé szenved meg a költői áradozást, nyelve szükségkép elvontabb, s a kifejezésekben oly szabatoságot igényel, melyet minden író csak idők múltával tanulhat el, ha teljes ismeretével bír a dolgoknak, s megtanulta, minő árnyalatát fejezi ki a gondolatnak mindenik szó. Foglalkozzék Ön egyelőre elsőbrendű történetírókkal s törekedjék egyszerűsége az előadásban.

Egyébiránt őszinteségemért bocsánatát remélve, s Önt újabb kísérletekre kérve vagyok etc.

40.

Pest, 1858 augusztus 4.

Csengery Antal bátyjának.

Valahára elmúltak az examenek, s a Szemléből is összeszerkesztettem azt az egy pár füzetet, a mi még az első évi folyamból hátra van. Amint a következő füzet kéziratát összeállítom

s a megjelent füzetek és az írj programm expeditióját nagyjából elintézhetem, szándékszom titeket nőmmel és kis fiammal együtt meglátogatni. Azt hiszem, ezen hón;;p közepe felé. Akkor tehát személyesen kibeszéljük magunkat.

U. i. Gyulai Pál Kolozsvárra utaztakor meg akart látogatni benneteket. Nem tudom, tette-e? Az nap esküdött meg, hogy lement.¹ Én voltam a násznagy és vőfély egy személyben.

41.

Pest, 1858 november 5.

Csengery Antal bátyjának.

A Pesti Napló közelebbi számát gróf Széchenyi István czikke miatt foglalták le.² Nyílt levél volt a keleti vaspályái választmány egy pár tagjához: gróf Zichy Edmundhoz és Apponyihoz stb., melyben felszólítá őket, bármi történik, ne lépjenek ki a választmányból, mert most minden talpalatnyi téren küzdeni kell a magyar embernek, ha kővel dobálják is.³ A keleti pálya sorsát a lapokból ismeritek. Széchenyi czikke egészen a régi modorú.

42.

Pest, 1859 február 9.

Csengery Antal bátyjának.

A holnapi postán küldök 30 frtot házi szükségeitek némi pótlására. A jövő hónapban ismét küldök, a mennyit lehet. Ne csináljon semmi aggodalmat e csekélység elfogadása; nélkülözhetem. Ha számadásaimat báró Sinának megküldöm s a sok közbenjárón által felelete visszakérül hozzám, talán nagyobb öszletet is küldhetek. De hej sok bajba kerül nekem ez a magas pártolás! Nem Sina miatt, hanem emberei! A múlt évi augusztusban fölterjesztett számadásomról csak deczemberben tudósították.⁴ Pedig a Szemlének csak szerkesztése is tömérdek időmet elveszi. Ide járul annyi ingyen munka, melyért tiszteletnél egyéb nem jut. A Gazdasági Egyesület

¹ Felesége Szendrey Mária, Szendrey Julia húga volt, kit 1858 július 31-én vett nőül; Gyulai a kolozsvári ref. kollégiumban tanári állást vállalt, esküvője után azonnal Kolozsvárra utazott.

² A Pesti Napló 1858 november 4-iki (234.) száma.

³ Széchenyinek gr. Zichy Edmundhoz és gr. Apponyi Györgyöz intézett nyílt levele kiadva: gr. Széchenyi István levelei. III. k. 711—715. 1. V. ö. Angyal D. id. kiadv. 408-409. és Papp Ferenc: br. Kemény Zsigmond. II. 336. 1.

⁴ Csengery a Bndapesti Szemle anyagi ügyeiről időnként részletes kimutatást küldött br. Sinának, ki tudvalevőleg megígérte, hogy az esetleges deficitet mindenkor készségesen fedezi.

hitelintézeti emlékirata, majd polémia (közelebb) a bankkal. Egy évig tanítok hiában a theologiai intézetben, s erre stúdiumot is kell készítenem, az előadásokra folyvást készülni. Az akadémiai jegyzőség¹ (összesen 400 írtért egy évre) szintén jobban igénybe vesz, mint gondoltam. Kedvencz tanulmányaimat csak lopva űzhetem; alig marad rá időm. Hetenként egy napot a Pesti Napid is elvesz az akadémiai tudósításokkal, — csekélységért. A lapoknál sokat csak az kereshet, a ki minden idejét annak szenteli.

No de legalább nem vagyok rosszul. Családom is, Istennek hála egészséges.

43.

Pest, 1859 márczius 12.

*Csengery Antal ismeretlennek.*¹

Örömmel vettük a hírt, hogy a Tekintetes Ur egészségi állapota tetemesen javult. Csak e körülmény bátoríta föl, hogy ily hosszú levéllel alkalmatlankodjam, oly irodalmi ügyben, mely iránt hazafiúi részvétét annyiszor tapasztaltam.

Mi a vállalatot illeti:³ annak állását, a jelen viszonyok közt, midőn a közönségnek csak napi politika kell, s a pénzhiány még nagyobb, mint a múlt évben volt, ha kielégítőnek nem, bizonyára lehangolóznak sem mondhatni. Az előfizetők száma most, a második folyam első féléve végén, úgy áll, mint mikor az első folyam 5 első füzeté megjelent. Egy pár híján 500 az előfizető. Azonban folyvást jönnek megrendelések; a közönség nagy része nem úgy tekinti e vállalatot, mint folyóiratot, hanem mint könyvet: akkor veszi meg, mikor már több füzet jelent meg. Sokat várok a közelebb megjelenő füzetek nagyobb tartalmasságától, növekvő érdekességétől is. Másfelől azonban az esetre is készültem, ha várákozásomban, a jelen nyomasztó üzleti viszonyok közt, csalódnám s úgy iverveztem a folyó évi költségvetést, hogy kevesebb előfizető mellett se vegye a vállalat a tiszt. Báró Ur hazafiúi pártolását oly nagy mértékben igénybe, mint a múlt évben. A papír, bár szebb, jóval olcsóbb; a nyomtatási költség is olcsóbb ez okból; a correctura nagy részét magam végzem; egy pár ingyen czikkkel (Lónyaytól, Korizmicstól, Eötvöstől, Dessewffytól és tőlem) szintén meggazdálkodtam néhány forintot; az írói fizetéseket is akként szabályoztam, hogy egy rész kevesebbet kap, mint a múlt évben. Mindezen megtakarítások, úgy hiszem, szép öszletet tesznek az év végén. Azonban nagy baj

¹ A M. Tud. Akadémia 1858 december 15-iki ülésén rendes taggá és jegyzőjévé választotta.,

² E levelet Csengery vagy br. Sina valamelyik alkalmazottjának, talán titkárának Tasner Antalnak, vagy olyasvalakinek írta, aki br. Sinával közvetlen összeköttetésben állott.

³ A Budapesti Szemlééről van szó.

épen a közönség fentebb érintett szokása, hogy nem akar előfizetni, hanem utólag veszi a megjelent füzeteket könyvárusi úton. A vállalatnak pedig folytonos kiadásai, sőt, — a ki íróink viszonyait ösmeri, tudni fogja, — előlegezései is vannak. E folytonos kiadások, részint előlegezések, a közönség késedelmes fizetése mellett, a legkellemetlenebb helyzetbe hozzák a szerkesztőt, — főleg az olyat, a ki nem szeret folytonos # kérésekkel alkalmatlankodni a vállalat magas pártfogójánál. E körülmény, mondhatom, igen sok nyugtalanságot okoz nekem. Se az írókat, se a nyomtatót nem utalhatom az év végére, bármennyire bíznak a biztosító hazafiúi ajánlatában. Bocsásson meg a Tekintetes Úr, hogy azon nyíltsággal szólok e részben, melyre a Tekintetes Úr iránti teljes bizalmam hív föl. Á múlt év közepén a Mélt. Báró előlegezése tette lehetővé csupán a vállalat folytatását. Hasonló, bár csekélyebb öszletű (1000—1500 írt) interventio nélkül most sem lehet tovább győzőm a kiadást. Méltóztassék csak egy pár sorban tudatni, mely úton legczélszerűbb ezt a Méltóságos Báró Úrral tudatni? Írjak-e magam egyenesen hozzá? Vagy szíves lesz a Tekintetes Úr elvállalni a közbenjárást? Az utóbbi esetben még egy kéréssel alkalmatlankodnám. A mi rám nézve leginkább nyomasztó: a felelősség hiány. Igen szeretném, ha a tisztelt Báró Úr adománya kezelésére s általában a vállalat anyagi körülményei ellenőrzésére egy pár kitűnő egyéniséget bízna meg, a kik elé részletes számadást is terjeszthetnék. Úgy hiszem, Korizmic, Deák Ferencz és báró Eötvös József urak a Tekintetes Úrral egyetértőleg, szívesen elvállalnák az ügy érdekében e terhet. Átlátom továbbá, hogy a Mélt. Báró Úr biztosítása örök időkre nem terjedhet. Részemről csak három évre kértem azt ki. Számolhatok-e erre jövőre is? Tovább igénybe venni a Tiszt. Báró Úr hazafiúi ajánlatát nem volna méltányos. Ha a közönség azután nem tartja fenn a maga emberségéből a vállalatot: vagy a vállalatban, vagy a közönségben lenne a hiba; egyik esetben sem lehetne kívánni további támogatást.

Még egyszeri bocsánat a hosszú levélért, az alkalmatlanságért. Nem mertem volna nagybecsű közbenjárását kikérni, ha meg nem volnék győződve, hogy a Tekintetes Úr annyira szíven viseli azon nagy ügyet, mely irodalmunkkal annyira kapcsolatban áll és hogy a vállalatot szintén nem utolsó tényezőnek tarja irodalmunkban.

Fogadja stb.

44.

Pest, 1859 április 9.

Csengery Antal bátyjának.

Már két leveledet vettem, s csak most felelek. Bocsásson meg. Mióta múlt leveled kaptam, mindennap akartam válaszolni, — de bármint föltettem magamban az írást, naponként annyi betűt vetet-

tem, hogy miután rendes dolgaimat végzem, nem volt kedvem levélírára. Ne hidd azonban mindezek mellett, hogy benneteket gyakran, naponként többször ne emlegessünk. Kis fiam is folyvást beleszó játékaiba mind téged, mint a „nad apát”. Folyvást emlékszik minden körülményre, s nőm is rólatok mesél neki, midőn lefekszik . . .

Az európai mozgalmak¹ izgatottságban tartják a kedélyeket s egy idő óta a politikai lapokon kívül megint nem kell semmi a közönségnek. Az irodalomban pangás. E körülmény rosszul hat a Szemlére is, úgyhogy Sina báró hazafiúi intervenciója nélkül már föl kellene akadnom a további füzetekkel. Képzelheted kellemetlen helyzetemet. Nem szeretek kérni, — sa vállalat érdekében kénytelen vagyok. Most küldtem el a számadásokat. De a Báró még mindég Svájcban van. Sokáig így nem vihetem. Nem kívánhatom, hogy egy ember tartson fel a közönségnek egy vállalatot. S ha ezzel fölhagyok, más irodalmi összeköttetések után kell látnom. Nem könnyű dolog a jelen körülmények közt. Bármint leplezem e dolgokat, nőm belátja, s neki aggodalmakat okoz. Főleg, miután a tanítással is fölhagytam a Szőnyi-féle intézet anyagi súlyedése következtében. Akadémiai fizetésem szálláspénzre sem elég. Azonban... úgy hiszem, a mint eddig tiszteségesen fenntartani magamat, ezentúl is kijövök valahogy.

45.

Pest, 1859 augusztus 24.

Csengery Antal bátyjának.

Deus disponit! Már vége a nyárnak s még mindig hiába várjátok, hogy beváltjuk ígéreteinket. Annyi a mentségünk, hogy nem tudom, hol kezdjem s végre is felét sem írom le.

Mindenekelőtt a „nervus rerum gerendarum”. Július végén fizettem szállásbért s a Budapesti Szemlének folyó félévi vesztesége 1000 ft. S a Báró, a ki e veszteséget fedezni fogja, külföldi fürdön időz, míg Tasner,² a titoknoka, s a Szemle és a Báró közt közbenjáró, már egy-két hónap óta úgyszólván haldoklik. Oly szorultságba jöttem, hogy a Naplónál kellett alkalmazást keresnem. No de a váradi útra mégis jutott volna, — ha engem a Pesti Napló angol rovata Pesthez köt, — legalább családomnak. Egy évig tanítottam a pesti teológiai intézetben s azt hittem, legalább 150—200 frtot kapok. 60-at kaptam. Nincs több, nem telik és én jövőre is tanítok nekik, ha kell, ingyen is. Az ügyért is kell valamit

¹ A kitörőben levő olasz-francia-osztrák háborút megelőző feszültség, a magyar emigráció újraéledt tevékenysége stb. a politika iránt való érdeklődést tölték mindenütt előtérbe.

² Tasner Antal, 1848 szeptember 5-ig gr. Széchenyi István titkára, az ötvenes években br. Sina mellett teljesített titkári szolgálatot.

tenni! Bár azok is tennének, a kiktől több telik. Nem veszem rossz néven, hogy csalódtam, de azért — mégis csak csalódtam. Aztán nem elég, hogy a múltra nézve egy csomó adósság van a szegény Szemle nyakán, most jövője is kétségbe vonatik. Az emberek meg, a kiktől részben legtöbb függ, faluznak, fürdőznek stb. Várom kell, míg a véletlen egybehozza őket e hónap végén, vagy a jövő elején, Különben ez a vállalat is dugába dől, a nemes magyar nemzet bizony nem menti meg. Kötelességem megtenni érte, a mit lehet. S ez is visszatart.

Ennyi baj, akadály daczára sem tettünk le a reményről, hogy az ősön, ha csak egy pár napra is, látunk benneteket.

46.

Pest, 1859 november 15.

Csengery Antal bátyjának.

Az Academia nevében, mint küldött, báró Eötvössel és Danielik kanonokkal¹ vasárnap utazom le, ha családi baj nem akadályoz. Talán még az nap látlak benneteket. De ha nem láthatnálak lemenet, az a mi társaimtól is függ, visszajövet Gygy napot akarok tölteni Nálatok. Erről eleve tudósítlak, nem lévén barátja még regényekben sem a meglépéseknek és meglepetéseknek.

U. i. Most veszem észre, hogy nem is írtam, hova utazom? Kolozsvárra, a Múzeum megnyitó és alakító gyűlésére.

47.

Kolozsvár, 1859 november 22.

Csengery Antal feleségének.

Danielikkel a vasútra menvén, ott találtuk Kovács Gyulát.² Eötvöst Törökszentmiklóson vettük fel. Velünk egy kalitkában utazott Pázmándy Vilma férjével (Lónyayval),³ kivel az előtt való nap kelt egybe. Püspökladányban a három vonat egyszerre találkoztán, enni is alig kaptunk. Azonban mindent jóvá tett Nagyvárad. A mint ott a vonat megállott s kinyitották a vasúti kocsii ablakát, fiatal papok és püspöki huszárok seregeitek körülünk s

¹ A M. Tud. Akadémia 1859 november 7-iki ülésén Kubinyi Ágoston indítványára határozták el, hogy az Erdélyi Múzeum Egylet alakuló ülésén az Akadémia is képviselteti magát a Csengery levelében megnevezett tagokkal. Erdélyben úgy voltak értesülve, hogy Bartakovics Béla egri érsek is meg fog jelenni Kolozsvárt. (Kolozsvári Közlöny. 1859. 116. sz. november 13.)

² Kovács Gyula (1815—1873) a M. Nemzeti Múzeum őre, akadémiai tag. (Szinyeyi: Magyar írók. VI. 1228—1234.)

³ Lónyay Ödön (1834—1885) felesége Pázmándy Vilma, P. Dénes leánya.

lekapkodván minden podgyászunkat, a nagyváradai püspök, Szaniszló¹ Ő Excellentiája ceremoniarusa a püspöki palotába meghívott mindnyájunkat a püspök nevében. Félóra múlva a 365 ablakos roppant palota tömkelegében voltunk. A palotát tiszteletünkre kivilágítva luszterekről és karosezüst gyertyatartóktól tündökölve találtuk. Mindenikünket külön roppant terembe vezettek, mely nagysága daczára kellemesen volt melegítve. Átöltözvén, a püspöknél tisztelegtünk, ki rendkívüli nyájassággal és szívességgel fogadott. Rövid látogatás után visszatérve, jelentették, bogy Ő Excellentiája vacsorára kér bennünket. Oly vacsora következett, mely Eötvös szerint csak abban különbözött a nagy ebédétől, hogy marhahús helyett malacz volt a pecsenye, a mi nem könnyített a dolgon. Csak azt sajnáltam, hogy már lehetetlen volt atyámhoz menni, oly távolról, ily későn. Másnap, hétfőn reggel hét óraker indultunk el Kolozsvárra, roppant nagy és kényelmes postakocsin. Gyönyörű nap volt. A Királyhágón gyalog és egy szál kap útban mentünk által s így is izzadtunk. Éjjel Bánffy-Hunyadon szálltunk. Itt vettem igazán hasznát Deák bundájának. Oly szobában, melyet a vendéglős most fűtött először az idén, roppant hidegben háltunk. Én bundába takaródva heveredtem az ágyra, s jól aludtam. Bánffy-Hunyadról ma reggel 7 óraker indultunk. Kolozsvártól két mértföldnyire várt bennünket egy kocsin báró Bánffy Albert² Gyulai Pállal.³ Eötvös még Pesten megígérvén Bánffynak, hogy az ő vendége lesz, Bánffy magához vette Eötvöst és előre ment. Mi pedig a mi kocsinkra vévén Gyulait, vele mentünk be Kolozsvárra. Mikor Kolozsvárra beérkeztünk, egy város hajdúja állítá meg kocsinkat s egy czédulát ada által, melyben báró Radákné⁴ asszony házához valánk szállásra meghíva. Mondván, hogy elfogadjuk a meghívást, a hajdú a kocsis mellé ült s Radákné házához (harmadik a Bánffy-házhoz, hol Eötvös van szállva) hajtattott. Sok nép gyűlt itt egybe, nézve kilépésünket. Radákné igen jó magyar ebédet adott számunkra. Zeyk Károly⁵ és Teleki Domokos (az ifjabb)⁶ barátim is jelen voltak. Ebéd előtt voltunk gr. Mikónál/ gróf Kemény Sámuelnél,⁸

¹ Szaniszló Ferenc (1792—1869) 1850 óta nagyváradai püspök, 1853 óta b. t. tanácsos.

² Br. Bánffy Albert (1818—1886) kamarás, utóbb Kraszna vámi, főispánja.

³ Gyulai Pál a kolozsvári ref. kollégiumban volt tanár.

⁴ Br. Radák Istvánné gr. Rhédey Klára, (megh. 1868) minden nemzeti ügy támogatója. V. ö. Kőváry László: Erdélyben kihalt főúri családok. Erdélyi Múzeum. 1901. 557—58. Í.

⁵ Zeyk Károly erdélyi politikus, br. Kemény Zsigmond baráti köréhez tartozott. Az új Erdélyi Múzeum Egylet első választmányának tagja.

⁶ Ifj. gr. Teleki Domokos (1810—1870) politikus és történetíró. (Szinyeyi: Magyar írók. XIII. 1399—1402.)

⁷ Gr. Mikó Imre, Erdély politikai közéletének 1849 óta vezére, az Erdélyi Múzeum Egylet tulajdonképeni megalapítója.

⁸ Gr. Kemény Sámuel (1802—1861) politikus; az 1841—42-iki országgyűlésen gr. Kemény Józseffel együtt indítványozta egy erdélyi országos múzeum felállítását. V. ö. Erdélyi Múzeum 1901. 274—77 l.

báró Bánffyánál; délután én Kovácsossal Takácsnál,¹ Gyulainál, Brassainál.² Gyulainak átadtam a küldeményeket. Köszönte. Neje is. Kisleánya azonban (5 hónapos) nem nagy örömét találja a csörgőben. Este Bánffy Albert meglátogatott és magához hívott, miután Kolozsvár városa fáklyás zenével akarja megtisztelni az Akadémia küldötteit. Bánffyánál fényes társaságot találtunk együtt. Nyolcz óra után egyszerre a Rákóczi-indulót hallottuk és roppant tömeg hullámlását. Az erkélyre siettünk a gyönyörű palota terméből. A nagy piacot, mely előttünk terült el, egész hosszában és a szép nagy gót templomig nagy sokaság lepte el fáklyákkal, zászlókkal. A reformált és unitárius collegium és a piaristák gymnasiumának ifjúsága, a czéhek zászlóikkal s mindennemű polgárság. Legalább 10 ezer ember volt jelen s legalább 300 fáklya lobogott. A város nevében Nagy Péter³ ref. pap szónokolt. Az egész tömeg éljenzése kísérte szavait. Mi lementünk a fáklyások által képezett körbe. Részünkről Eötvös válaszolt röviden és szépen. A magyarság egységének eszméjét emelte ki, melyet nem oszt meg a Királyhágó. Innen Mikó gróf ablakához ment a fáklyás menet. Itt Tisza Domokos⁴ beszélt s Mikó szépen felelt, meghatólag. Ezek után a Casinóba mentünk. Ott találtuk Erdély fő kormányzóját. A Múzeum Egylet gyűlésére jött. „Tudom, — úgymond Mikónak, — nem örömet látnak most itt, de úgy hiszem, szívesebben fogadnak, mint egy biztost.” A Casinóból, hol vacsoráltunk, 10 óra után jöttünk haza. Bánffyánál és a Casinóban sok régi ismerősömmel találkoztam. Sok nem ismerőst mutattak be. Szinte szédül a fejem. A ki megszólít, mind ismernem kell. Holnap kezdődik a gyűlés, három nap tart.⁶ így nem szabadulhatunk szombaton estig. Vasárnap és hétfőn Eötvös és Danielik Váradon időznek, mint a püspök vendégei. En is hivatalos vagyok. Kénytelen leszek a residentiába szállani, társaim és a püspök kedvéért, de azonnal meglátogatom atyámat és az egyik napot az ebéden kívül, a másikat pedig, ha lehet egészen, atyám házában töltöm.

¹ Takács János (1813—1881) korábban Csengeryvel együtt a Szőnyi-féle intézetben tanított; 1856 óta a kolozsvári ref. kollégium igazgatója, 1867 óta országos táviró-főigazgató. (V. ö. Szinnyi: XIII. 1235—37.)

² Brassai Sámuel 1859 augusztus 30 óta a kolozsvári unitárius kollégium tanára; korábban ő is tanára volt a Szőnyi-féle intézetnek.

³ Nagy Péter (1819—1884) a későbbi ref. püspök, egyike e kor legkiválóbb szónokainak.

⁴ Csengery tévesen írja Tisza Domokosnak László helyett, aki a kolozsvári ünnepségeknek egyik főrendezője volt.

⁵ Liechtenstein Frigyes herceg.

⁶ A fogadtatás és az ünnepélyek leírása a Kolozsvári Közlöny 1859 november 24-iki (119.) számában. Kövály László: Brassai Sámuel pályafutása és munkái. Kolozsvár, 1897. 23—24.

48.

Kolozsvár, 1859 november 25.

Csengery Antal feleségének.

Tegnap reggel a ref. és unitárius statusok fényes küldöttsége, sok világi gondnok (Erdély legtekintélyesebb mágnásai), sok pap és a helybeli két collegium tanárai tiszteltek nálunk, mint az Akadémia küldötteinél. Kardosan jelentek meg, mi is úgy fogadtuk. Bodola ref. püspök beszél. Eötvös felelt nekik igen szép beszédben.¹ Azután a Múzeum Egylet gyűlésében voltunk. Ebéden gróf Mikónál voltunk. Pompás konyha, jeles borokkal. Vígan, kedélyesen folyt az ebéd, barátságos felköszöntések közt, minden diplomaticus színezet nélkül. A helybeli cigány banda gyönyörű *székely* nótákat játszott. Megragadó magyar dallam, mély érzéssel, de több szilajsággal, mint a magyarországi nóták. Végül este az egész deputatióval mentünk Gyulai Pálhoz, kinek neje igen jó vacsorával fogadott. Ma ülés után gróf Kemény Sámuelnél lesz nagy ebéd, holnap báró Radáknénál. Holnap délután pakolunk és még aznap Bánffy-Hunyadra megyünk hálásra, de nem a korcsmába, mint jövet, hanem báró Bánffyhoz, onnan vasárnap Váradra érkezünk. Egy napot töltök atyámnál, s ha csak erővel le nem tartóztatnak, kedden otthon leszek nálatok.

Szabó Samu² épen nálam van, mikor e sorokat írom. Ő rendkívül szerelmes Julcsába. Nagyon kért, ne bocsássuk el Julcsát karácsonyig, mikor feljö. Azt monda nekem, hogy ő ideált alkotott egy leányról, a minőt nem hitt feltalálhatni az életben. S feltalálta Julcsában, a ki megtestesült egyszerűség, tiszta kedély, s mit tudom még, mit nem mondott. Tiszteletét íratja általam.

49.

Sárospatak, 1860 február 26.

Erdélyi János³ Csengery Antalnak.

Neked én nagy magam vádolásával felelek, a miért mind-
eddig nem küldtem dolgozatot a Szemlébe. A késedelmet talán ki fogom pótolni. Egyébiránt a körülmények védjenek. A mit ígértem,

¹ Bodola Sámuel (1770—1868) erdélyi ref. püspök. A tisztelgést a Kolozsvári Közlöny (1859 november 27. 120. sz.) is megemlíti.

² Szabó Sámuel (1829—1905) 1857—1868-ig a marosvásárhelyi, 1868-tól pedig a kolozsvári ref. kollégium tanára. Julcsa bizonyára Arany János Juliska nevű leánya, ki gyakran tartózkodott Pesten Csengeryéknél.

³ Erdélyi János 1851 november óta a sárospataki ref. főiskolán a filozófiát tanította.

a sok Kazinczy-ünnep¹ miatt nem láttam jónak elkészíteni. Különösen találok valami esetlent a Toldy-féle dolgozatban,² mely a la Lewes Kazinczyból olyat csinál, mint Goethéből amaz. Nem szeretem az analógiákat, nem a ráfogásokat. Ellentmondani, vagy a közlekedéssel szembeszállani, vagy kedvem nincs, vagy nem tartom tanácsosnak.

Én tehát magamat, mint a magyar bölcsészeti műveltség fürkészője, azon tanulmányok után, melyeket ez ügyben tettem, s bölcsészeti tudományosságunkat a külföld ebbeli haladásával egyenlő fejlődésben találtam, Verulami Bacoról írok valamit.³ E részben sok fáradságot kelle tennem egy rossz latin kiadás szerint, mely itt kapható. Bacot e télen végig tanulmányoztam, lap szerint kijegyezgettem, a sok matériáié nyakamra nőtt. Ha még hozzá veszed, hogy Macaulay rövid essajjén kívül más monográfiákat és történetírókat is kötelességemnek tartottam átolvasni, segédül venni: meg fogsz bocsátani, ha késem. Egyébiránt a magyar ember késik í

De panaszkodnom kell helyzetemre is. Sok küzdéssel, tola-kodással jár az én életem. Visszaélések, kálvinista ízetlenségek, melyeket jól látok és nehezen tűrök, meg nem orvosolhatók, örökös hánykódásban tartják elmémet, kínozzák önbecsérzésemet s riasztanak visszafelé mindentől, a mit kellene is cselekedni. Ez — tudod — gonosz egy lélekállapot, kivált nekem!

Tehát a kis világ nagy bajai engem folytonosan békétlenségben tartanak s én mégis azt mondom kérdésedre, hogv Pestre áttenni lakásom, eszembe sincs. A mit neked egy pár éve mondtam: profeszorság, nem sült el. Tagadhatatlan, hogy jó szívvvel mentem volna, de most már azóta sok dolog változott, s profesor inkább itt, mint ott! Másként megélni Pesten nincs kilátás.

Fogadd őszinte üdvözetemet stb.

50.

Pest, 1860 december 2.

Csengery Antal bátyjának.

A lapokból is gyaníthatod, de bizonyosan hírből is hallod, s azért jobb, ha magam is megírom, hogy Török Jánost, a ki az ellenem folytatott polémia hevében családi gyászomat is bepiszkolni merte, egy nyilatkozat által oly helyzetbe hoztam, melyben minden körből kizárva, minden keresettől elesve, kénytelen volt nekem

¹ Az 1859 folyamán Kazinczy születésének századik fordulójára rendezett országos ünnepeket érti, melyekben volt némi politikai cél is.

² Toldy Ferenc: Kazinczy Ferenc és kora. I. (1759—1794) II. (1794—1801). Pest, 1859—60. c. művét érti. E mű csonkán maradt.

³ Megjelent a Budapesti Szemle 1862. évfolyamában. (XV. füzet.)

azt az elégtételt megadni, a mit másoknak három ízben megtagadott.¹ Úgy hiszem, ezentúl óvakodóbb lesz; s a mi különös, lapja is azóta elv tekintetében egy közelítő fordulatot tőn a Pesti Napidhoz.

A megyék rendezése körül² ne legyenek nagyon nehézségek. A főispáni utasítás természetes eredménye az október 20-iki pátensnek; a kit ez utóbbi nem genierozott bemenni a megyerendezésbe, a főispáni utasítás, — mely nemcsak nem törvény, de nem is patens, — még kevésbé genierozhat. Jó lenne úgy vinni a dolgot, hogy részünkről ne adjunk nagy okot, vagy inkább ürgyet arra, hogy az országgyűlés meg ne tartassék. Az országgyűlés nyilatkozatát értené Európa is; a megyerendezés körüli (bár ránk nézve szintén lényeges) kifogásokat a külföld nem érti.

A visszahatás már erősen kezd nyilatkozni. Mensdorf³ a vajvodinában, a kancellár távollétében, ellenkezőleg utasított, s fenyegető hangon kezd beszélni a magyarok ellen. Ha valaha, most van ideje erőteljes és férfias, s jogainkból nem engedő ugyan, de *nem* is kihívó, hetyke és utczi demonstrációkban kedvet találó magatartására a nemzetnek. Ily nézetben vannak jobbaink kivétel nélkül.

Szegény atyánk emléke⁴ engem is mindig nyugtalanít. Rosszul esik, hogy *úgy* halásztam ezidei látogatásomat, hogy még egyszer utóljára nem beszélhetem vele.

Itt küldöm a Vasárnapi Újság azon számát,⁵ mely — bár nem eléggé talált — arczképemet hozza. Mennyire sajnálom, hogy ez is előbb nem jelent meg, hogy szegény atyámnak némi örömet szerzett volna.

U. i. Kapod-e Arany lapját?⁶

¹ Török János a Pesti Hírnökben az 1848-iki törvényekkel foglalkozván, ezeket általában helyeselte ugyan, de a felelős magyar minisztérium visszaállítását nem tartotta szükségesnek. Csengery Antal a Pesti Napid 1860 november 11-iki számában *f-a-J* emiatt éles támadást intézett Török ellen. Ebből szenvedélyes hírlapi polémia fejlődött ki (Pesti Napló 1860 november 14., 27.), melyet Csengery november 29-iki nyilatkozata zárt be. Ez utóbbiért Török provokáltatta Csengeryt. A párbajra 1. Csengery levelét Gyulai Pálhoz. Budapesti-Szemle. 1923.

² Az 1860 október 20-án „a vármegyék előbbeni hatáiraik” visszaállításáról Br. Vay Miklós kancellárhoz intézett császári leirat szerint. Pesti Napló 1860 október 21.

³ Gr. Mensdorff-Pouilly altábornagy császári biztos elnöklete alatt november végén tanácskozások folytak Temesvárott a vajdaság (Vojvodina) visszacsatolása ügyében. Pesti Napló 1860 november 28.

⁴ Id. Csengery Antal 1860 november 15-én halt el Nagyváradon.

⁵ Vasárnapi Újság 1860. 49. szám.

⁶ Arany János 1860 novemberében megindította a Szépirodalmi Figyelőt.

51.

Pest, 1861 március 24.
Csengery Antal bátyjának.

Hogy Bika¹ kilökött azon állásból, melyre semmi kedvem a jelen körülmények közt, — nem bánom. Csanády Sándor² távirat útján szólított fel: proponálhat-e Biharon, miután az elválasztást bizonyosnak tartja? En mint országos ügyekkel a sajtó útján különben is foglalkozó, s főleg e pályára készült ember — nem utasíthattam vissza a felhívást, ezt tennem politikai gyávaság volna. Azt írtam vissza: „kötelességemnek tartom a bizalmat elfogadni”. Egyébiránt, — köztünk legyen mondva, — azzal sem törődöm, ha itt meg egy ökor találkozónék, a ki kidőfne a követségből. Nehéz állás az lelkiismeretes emberre; kétszeresen nehéz oly emberre, a ki a dolognak a végét is szereti megfogni.

52.

Nagyvárad, 1861 március 26.
Csengery Imre Antalnak.

A te elválasztásod a bihari kerületben bizonyos.³ Egyedüli jelölt vagy. A választás április 3-án fog történni. Igen szeretnék barátaink, hogy akkorra, ha teheted, személyesen jelenj meg Biharon. Ha azonban ezt nem teheted, én azt tanácslom, írd Veér Sándornak, mint a választást vezető elnöknek néhány sort, melyben felhatalmazod, hogy elválasztásod esetére, köszönetedet, s néhány mondani valódat adja tudtul a választóknak. Ez a kerület előbb engem akart, de miután én másfelé condemnáltattam,⁴ valódi örömmel, s a volt két fél kiengesztelődésével kíván téged követül. Megérdemli, hogy néhány sort ne sajnáld.

Én is mondhatlanul örvendek, hogy elválasztatásod főbb örömeim egyikét teljesíti. Nekem a követség anyagi károssal s mindig gyöngye egészségem miatt kellemetlenséggel lesz egybekötve. De barátaim kívánták s én megteszem a valódi áldozatot. Ha szegény apánk, kinek halála minden napomat máig megkeseríti, még életben volna, lett volna legalább okom a választást el nem fogadni. Így nem volt kifogás.

¹ Bika Simon gör. kath. pap, Biliar megye egyik (élesdi) követe, kinek kerülete — úgy látszik — Csengery Antalnak volt szánva.

² Csanády Sándor biharmegyei követ. (Berettyóújfalu.)

³ Az április 3-iki választáson Csengery Antalt egyhangúlag választották meg. Pesti Napló 1861 április 4.

⁴ Csengery Imre, ki különben Bihar megye főjegyzője volt, a hosszú-pályi kerületet képviselte.

Lemondásomat a főjegyzőségről, főnálló végzés ellenére, nem fogadták el. Roppant ragaszkodást s túlvitt magasztalást fejeztek ki irántam a jegyzőkönyvben.

Válaszod sürgősen várom.

53.

Sárospatak, 1861 november 30.

Erdélyi János Csengery Antalnak.

Baco folytatása január végénél hamarabb nem lehet kezeid közt. Ezt a jogakadémiát újra felállítván, két tudományt nyomtak a nyakamba: jogi encyklopedia és jus naturale. Tavaly kaptam a jus ecclesiasticumot s te tudod, hogy ezekkel én nem foglalkoztam.

A nagygyűlésre óhajtanék fölmenni, ha lehet, szerét is ejtem. Lelki-testi bajaim mindig enyhültek, ha közéték mentem s én az alkalmat áldozattal is megszerzem. Tíz évig, ennyi ideje vagyok itt, — elég volt küzdeni a kálvinista előítéletek, visszaélések ellen. Most már annak is vége. Úgy vélem, többet fogok dolgozhatni, mint eddig; ezt akarom is. Ma holnap le kell lépni az embernek a pályáról, s még csak töredéknek maradna fenn emléke.

54.

Pest, 1862 február 1.

Csengery Antal bátyjának.

Én mintegy két hétig vesződtem szemgyúladással. Most kezd szemem rendbe jöni, bár este most sem tudok se írni, se olvasni.

Írod, szeretnél feljöni Pestre ... Azt mondanom sem kell, hogy mi nagyon szívesen látnánk. Ha pedig a tavaszon, Szent György nap után jönél föl, akkor szállásunkon is kényelmesebben elhelyezhetnénk, miután most végre elhatároztam idehagyni ezt a kényelmetlen szállásomat. Kissé félreeső helyre megyünk ugyan, de közel a múzeumhoz s egy kis kert is lesz a háznál. Gyermekeim végett szükséges volt e lépést tennem.

Gyermekeim érdekében téged is kérlek egy szívességre. Küld fel nekem minél előbb keresztlevelemet. Átlátva, hogy én tőkepenzt aligha fogok gyűjthetni, elhatároztam, hogy gyermekeim számára legalább a biztosító egyesületnél biztosítok évenkénti csekély fizetéssel bizonyos öszletet. E végett okvetlenül keresztlevelem előmutatására van szükségem. Kérlek azért, azt expedieáltasd mielőbb és küld föl. Úgy hiszem, 1822-ben június vagy július

körül szülehettem.¹ A keresztlevél taxáját szíves lesz kifizetni Stauffer,² a Szemlére szedett előfizetési pénzből.

A Szemlééről szólván, miután most foglalkozás nélkül vagy, kérdem: nem volna-e kedved a Szemlébe, neved alatt vagy névtelenül, a mint tetszik, valamit dolgozni, akár eredetit, akár valamely német műnek, p. o. Gervinus emlékbeszédének Schlosser fölött, melyet én rögtön leküldenék, — átdolgozását, vagy kivonatát tetszésed szerint. Ez esetben én inkább neked fizetném a honoráriumot, mint másnak. Vagy talán magyar történelmi források feldolgozását kísérhetnéd meg P. P. o. Veráncz műveiből Buda elfoglalását stb. Vagy megkezdhetnéd, használva a megyei levéltárt, Bihar megye történeti monographiája megírását. Egyszóval, írhatnál bármit, a mihez kedved van; mert mindenki azon nézetben van, hogy kár neked nem dolgoznod, tehetséged megvonni az irodalomtól.

55.

Pest, 1862 február 16.

Csengery Antal bátyjának.

Azt hívem, hogy leveledben csupán a kívánt keresztelő levél foglaltatik, csak az után nyitottam fel, mikor már Zilahy³ tőlem elment. Azután láttam, hogy tőlem választ vártál volna. Biztosítlak, hogy nem volt semmi írni valóm. Semmi bizonyos újság; minden pang. A mi hírek vidéken keringenek, azoknak semmi alapjuk. Az európai, mint a belpolitika egyaránt pangó bizonytalanságban. Deák azt szokta mondani mostanában: „Csak egy helyes politika van jelenleg, — nem politizálni!” Igaza van: a politizáláshoz tény kell, míg nekünk valamirevaló híreink sincsenek. A mi a pártok alakulását illeti: csak annyit látunk, hogy a határozati párt két részre szakadt: „Jövő”,⁴ melynek soha sem lesz „jelene” és „Magyar Sajtó”,³ melynek új irányadói nem tudják indokolni egyébbel föllépésüket, csupán azzal, hogy a múlt országgyűlés alatt nem volt orgánumuk. Egyébiránt én összefüggésben látom e föllépést azon körülménnyel is, hogy a Magyar Sajtó előfizetőinek száma és így Jósika Miklós onnan vett fizetése¹³ csökkent. Jósika

¹ Csengery Antal 1822 június 5-én született.

² Stauffer Lajos nagyváradi ügyvéd.

³ Valószínűleg Zilahy Károly (1838—1864), aki a Vasárnapi Újság 1859. 49-iki számában Csengeryről is írt, s munkatársa volt a Budapesti Szemlének.

⁴ 1862 január 1-én, mint a „Trombita” folytatása jelent meg Kővér Lajos szerkesztésében. 1863 március 29-én megszűnt.

⁵ Magyar Sajtó politikai lap, melyet korábban Török János, 1857 január 1-től Hajnik Károly, 1862 április 1-től Jókai Mór szerkesztett.

⁶ Bárány Jósika Miklós a Magyar Sajtónak 1861—62 években a Brüsszeli leveleket írta.

pedig sógora Podmaniczkyknak,¹ Deák előtt azzal indokolták föllépésüket, hogy a „Jövőt” kell ellensúlyozni. Egyébiránt bármint álljanak a dolgok: mit basznál az orgánum, ha nem lebet nyilatkoznia. A legszelídebb polémiát sem tűrik nagy kérdéseink körül. A rendőrség éjjel kidobja a lapból, a mi nincs ínyére.

56.

Strassburg, Paris, London, München, 1862 augusztus 3—29.

*Csengery Antal levelei feleségének.*²

a)

Strassburg, 1862 augusztus 3.

Azt ígértem, Párizsból írok. íme még előbb, az útból tudósítalak, hogy egy hajtással Pestről szerencsésen megérkeztünk Strassbourgba. Bezerédjné kifáradása miatt itt ma meg kell hálunk. Se baj! Magának a Münsternek látása s körülményes megtekintése megér nem egy éjjeli veszteséget, hanem megérdemli, hogy más világrésekéből utazzék valaki ide, hogy láthassa. Kalapot emeltem a gót építészet e remekét látva, s földig borultam előtte, mint Kossuth a nemzet nagysága előtt egyszer. Nem tudnám megmondani, hányszor néztem meg minden oldalról, hányszor közelről, távolról, hogy mind a részleteket, mind az arányok nagyszerű összefüggését kivehessem, élvezhessem. Harmadfél századnál több dolgozott e műreken; mint minden nagyszerű mű, mint az Ilias is, számos év, az utóbbi számos nemzedék alkotása. Ma gyorsan dolgozunk, — nem is alkotunk maradandót.

Mondd kis fiamnak, hogy nem felejttem el, a mit ígértem. Mondd, hogy bezzeg itt, a hol vagyok, a kis fiúknak is pereg a szájában a francia nyelv. Igyekeztek ő is jól beszólni, hogy idejöhessen majd velem, anyjával majd később, ha nagyobb lesz. Épen midőn a sétaterről, melyen keresztül mentünk, haza jöttünk, két szép fehér kecskét láttam befogva egy kis kocsiba, s két kis gyerek hajtotta a szakállasokat. Szerettem volna, ha az én Lorántom látta volna! Csókolom a kis fiamat, csókolom a leányokat is. Csókollak édes Rózám. Üdvözlöm Gyulaiékat, Aranyokat, az Öreg Urat³ s mindnyájukat.

¹ Jósika felesége báró Podmaniczky Julia volt, kit 1847-ben vett nőül.

² Csengery útjának legfőbb célja az 1862-iki londoni világiállítás megtekintése volt, melyen Magyarország is képviselve volt s a magyar kiállítók számtalan elismerésben részesültek. Bezerédj Istvánnal és Szabó József egyetemi tanárral utazott Strassburgon és Parison át Londonba, hol hosszabb időzött. Feleségéhez intézett levelei sok érdekes megfigyelést tartalmaznak.

³ Deák Ferencet.

h)

Paris, 1862 augusztus 5.

Párizsból, hova hétfőn este későn érkezénk, írom e sorokat.

Midőn megérkeztünk, omnibusunk a boulevardokon végig hozott. Nagyszerű világítás! S este az egész Párizs az utcákon mozog, ül. Csak Athénben lehetett hajdan ily utcái élet, ily roppant sűrűség-forgás, elevenség. Ma roppant területét bejártuk Párizsnek részint gyalog, részint omnibuson. En az omnibus tetején ültem, az Imperialon — mint nevezik, — hogy mindent lássak. Mi gyönyörű a virágvásár! Ott látnál eleven, viruló, szebbnél-szebb teljes rózsákat, különböző színű daturákat, gladiolusokat, nefelejcsket stb. S minden virágcserep, mint egy-egy bokréta, sok ízléssel készült papírba takarva. S minő virág füzérek vannak! Ide kellene a kertészeknek ízlést tanulni jönni! Hogy válogatják össze a virágok színeit, s minő változatosság, csín, egyszerűség van felváltva az egyes bokrétaiban! Alig tudtam megválni e helytől, pedig a Madeleine-templom állott előttem, gyönyörű korinthusi oszlopaival. E szép templomtól, mely az athenei jellemű és szellemű francia nép jellemével inkább meg-egyező, amint a notre-damei gót stílusú egyház, Párizs legszebb piacára a Place de la Concorde mentünk egyenesen. Mennyi nagy történelmi emlék! Itt folytak le a francia forradalom leggyászosabb, legvéresebb jelenetei. S mi szép kilátás! Közepett a gyönyörű luxori (egyiptomi) obelisz, melyről 3400 év szól hozzánk, körülé két nagyszerű szökőkút, s egyfelől a Tuileriákra, másfelől a Madeleine templomra, ezzel szemben a Palais de Corps legislatifra (az egykori Bourbon palotára) s a Tuileriákkal szemben a Champs Elysées-re nyílik kilátás.

De már késő éjjel! Isten veletek! Csókollak, csókolom a gyerekeket. De szeretném, ha velem volnátok. De szerettem volna megmutatni Lorántnak a madárvásárc. Itt van ám sok-sok tömérdek czipratollú, eleven madár.

Szendrey úrnak mond meg, hogy a párizsi kertészek, mint a Tuileriák kertjében magam láttam, a legnagyobb verőfény en is folyvást erősen öntözik a virágokat és kivált a pázsitot. Soha sem láttam oly nagy kiterjedésű pázsitot, oly eleven zöldben, mint itt mindenütt.

c)

Paris, 1862 augusztus 9.

En aug. 6-án a Louvrebán a régiségi osztályban töltöttem a nap nagy részét. Rendkívül érdekes volt rám nézve; a régiségek nagyobb részét ugyan már ismerem azon munkák rajzaiból, melyek nekem is megvannak. Itt egészen otthonosan éreztem magamat az egyiptomi és assyr—babyloni régiségek közt. S a görög szobrászat!?

Csak eljövetelem előtt olvastam el, a mit Planche a legszebb Venusről, a Miloiról írt, mily élvezet volt látnom e gyönyörű márvány szobort. A festészeti osztályban új volt előttem a francia iskola. Az olasz iskolából néhány gyönyörű Raphael van, kivált a szent család, s itt van Murillo Madonnája! Itt Paolo Veronese több óriási tableauja! Murillo és Guido Reni vásznain hányszor láttam a mi kis Etelkánkat! Azonban ne várj tőlem részleteket. Csak nagyjában írom meg, merre jártunk. Este az Opera Comiqueben láttunk két operát. Az egyik: Lalla Rook, csupa melódia.

Aug. 7-kén megint Louvre! Toujours Louvre! Ma sorba vettem az iskolákat, az olaszt, a németalföldit. Sok szépet láttam.

Ma este a Variétés színházban voltunk. Egy bohózatot adtak ötvenegyedszet. „Une semaine a Londres, voyage d'agrément et de luxe”. Irtózatos ostobaság! Egy angol kétszáz frankos kéjutazást rendez, s a társaságnak, mely Londonba megy, viszontagságai vannak előadva a darabban. Már a társaság is érdekes, mely egybealakult. Nagyon vastagon megy a dolog. Bökdösik, pofozzák, rugdossák egymást. Egyik hascsikarást kap az angol kosztól, s éjjel minduntalan ki kell mennie. Hát a vasúti és tengeri utazás bajai, a tengeri betegség, az angol köd s a kiállítás nézése. A Convent Gardenben színházi előadást, — angol bohózatot! — néznek meg s ekkor a darabban játszó személyek a közönség közé vegyülnek s onnan kiabálnak egymásra. Sok ostobaság, jókat neveltünk rajta, de nem szeretném e nemét az irodalomnak nálunk meghonosítani. Teljes aljasságokkal, trivialitásokkal, bárha egyszersmind sok esprit-vel! Természetesen az angolt is satyrizálja.

d)

London, 1862 augusztus 12.

Csak röviden tudósítalak benneteket, mivel itt az idő pénz, — hogy szerencsésen megérkeztünk Londonba. Mielőtt Párizsból elindultunk, a vasárnapot egészen Versailles megtekintésére szenteltük. Bejártuk a gyönyörű parkokat, roppant vízmedenczéivel, átfutottuk a fejedelmi termeket, a roppant képcsarnokokat, melyek Franciaország történetét — s ebben már az újabb krimi és olasz hadjáratokat is, roppant terjedelmű vásznanon, élethű portraidokkal tüntetik elénk. Fel van itt tüntetve Franciaország minden dicsősége, mint a palota két szárnyának felírása mondja. S mennyi történelmi emlék csatlakozik minden helyhez! XIV. Lajos és utódainak s I. Napóleonnak egész történelmét földidéztek lelkemben a történelmi emlékek minden dicsőségével, minden bűneivel mindenik uralkodónak. S III. Napóleon is ugyancsak gondoskodott nevének megörökítéséről. Újjá tette Párizst, mint Augustus egykor Rómát, S uralkodásának minden mozzanata roppant tableauiban, termek-

ben, emlékekben örökítve mindenütt. Fényben is vetekedik nagybátyjával, ki, a parvenu, XIV. Lajos nyomdokán járt. Tudja, hogy egy nagy nemzet fény, dicsőség után vágyik; tudja, hogy a népnek szemkápráztató fény kell. Menyegzői hintaja díszesebb a (francia) Nagy Lajosénál s I. Napoleon díszkocsijánál. Kicsinység, de jellemző! S most, midőn Párizst elhagyjuk, már az egész város az aug. 15-iki ünnepélyekkel foglalkozott; már készültek a világitáshoz, tisztogatták a házakat. Oly dolgok, melyek azt mutatják, hogy a nép is mindent elkövet, hogy a „császár ünnepe” — csak így nevezik, — minél pompásabb legyen. Én balga! a ki csak könyvekből ismertem eddig tYanciaországot! Azt hívem, az irodalom egy nemzet szellemének hü kifejezése, s az irodalom irányából azt hittem, e nép köztársasági, sőt socialistics, communisticus; nagy szellemei legalább is az alkotmányos monarchia hívei! A sokaság nem olvassa e könyveket; hozzá csak Franciaország nagy kényurainak képei szólanak, melyeket az angol is bámulattal néz. Még a Lajosok maitresseinek emlékeit, szép szobrait, képeit is némi büszkeséggel mutatják. S minden a parkokban gyönyörködnek, nem jut eszükbe, hogy az a több száz millió, melybe e parkok kerültek, az ő elődeik zsebéből folyt. Most e parkok, e roppant paloták, az aranytól most is csillogó márványtermek a nemzeti dicsőség emlékei, melyeken a nemzeti büszkeségnek kedve telik. Ily monarchikus emlékek után, melyeket III. Napoleon máris annyi újjal növelt, ne mondja senki, hogy e nép republikánus!

De akaratlan is politizálok. Böven ráérek minderre majd otthon. Most csak röviden tudatom, hogy itt vagyok, itt a világ fővárosában. Párizs eltörpül? Nem. A két várost nem lehet hasonlítani. Mindeniknek sok oly oldala, mellyel a másik nem bír. A két nép különböző, e jellem-különbség kinyomata a két város. De ezekről otthon, vagy máskor! Párizsba mulatni jár a világ, a ki a boulevardokra megy, mindenütt tömérdek ácsorgó népet lát. Itt a világkereskedés fővárosában az üzlet a túlnyomó. Már London közelében iszonyú vasúti mozgalom. Egymás mellett, jobbról balról, alatt fölött, keresztül-kasul robognak el szüntelen a gőzmozdonyok. A városba érve, szintoly élénksége a kocsiknak, omnibusoknak utczákon, utcák fölött minden irányban. Iszonyú chaos, melyben mégis, ha közelebből tanulja az ember, a legnagyobb rend van. Siető emberek minden irányban, tömérdek ember mindenütt — s daczára a szép napnak, mindenki esernyővel. Az esernyő itt a páleza helyét pótolja. Olykor többször esik egy nap. Senki sem tudja, minő idő lesz egy-két óra múlva. S aztán sok embernek lakásától messze, talán mértföldre van dolga. Nem tudja, mikor megy ismét haza.

Tömérdek látvány! Iszonyú falragaszok, — egész házfalakon, emeletekre. Emberek hátán és mellén. Hirdetéseket szórnak mindenfelé, be a kocsiba, az emberek kezébe. Itt egy sereg nép, közbul

egy skót tánczol nemzeti ruhában, csattogatva kezével, mint a spanyol; ott száz zenészek; amott néger mutatvány.

S a házak! Itt ott fehérlik egy a sok fekete közül. A köz-épületeken, a nagyszerű templomokon, a palotákon az a szín, melyet az épületek photographiáiból ismerünk. Eredetileg fehér falak, a füsttől, a ködtől árnyalva. Mintha egy roppant stereoscoból nézném e várost. S a hosszú utcák, a négyszögű, kerek, félkörű piacok; a Regent-Streeten gyönyörű félkörű kanyarulata az egy stylben épült roppant házsornak! S a szép nagy parkok!

De mondám, csak röviden írok, s íme nem tudok rövid lenni. Bár velem lehetnétek! Mennyi mindent szeretnék mutatni, mennyi benyomást közleni, mely jön és elenyészik más erősebb benyomások által.

Gyulait kérem, gondoskodjék a Szemle megjelenéséről. A hirdetés (a jövő folyamra előfizetés) melléklendő. Gyulai szíveskedjék egy pár sort írni a Naplóban a megjelent füzetéről. A Napló talán közölhetné mutatványul, a mi a londoni kiállításról van írva.

e)

London, 1862 augusztus 15.

Folytatom röviden tudósításumat arról, hogy hol jártam. Augusztus 12-én a sydenhami kristálypalotában voltunk. Gyönyörű parkban emelkedik, kecses könnyűséggel, mintha papírból volna a roppant épület. Előtte a parkban kétfelől egymás fölött több terrace, s mindenikben nagy vízmedenczék, melyeknek szökőkútjai ma játszottak. Legalább 60—80 ezer ember volt jelen. Gyönyörűbb látvány nem képzelhető! A medenczék közepén toronymagasságig szökellő szökőkút, körül apróbbak, melyeknek vizei, egymást átmetszve, különböző figurákat képeznek. Két dorn emelkedik a felső terrazon két oldalon, e dómok ezer meg ezer nyíláson lövelték a vizet, s a körül lefolyó víz a második terraszra roppant zuhatagokban ömlik alá, s a zuhatagok alatt árkádok, melyek alatt sétálni lehet. Az alsóbb terraszokon megint újabb szökőkutak. Érdekes volt látni, miként indult meg mindazon terraszok vízmedenezéiből egyszerre a nagy vízjáték a roppant gőzgépek működésére, s mint szűnt meg egy óra múlva lassanként. Mikor a vízjáték legnagyobb volt, kisütött a nap. A megtört vízcsöppek közt egyszerre tömérdek szivárvány volt látható, a torony magasságára szökellő vízsugarakon mint megannyi lobogó. A zuhatagok vize alatt nagy tóban folyt össze, melyen csolnakázni lehet. De mindezt látni kell, leírni bajos, főleg ha az embernek nincs ideje oly képet vázolni, minőt némi gonddal lehetne. Majd szóval többet!

A kristálypalota belsejében épen hangverseny volt. Én a helyett az egyiptomi, assyriai, görög, római, bizánci, középkori

renaissance stb. termekben, s a pálmafák alatt az ethnographiai csoportozatok közt és az Alhambra fényes csarnokában járkáltam. Mindezen termek, csarnokok valódi nagy termek és csarnokok, utánozva teljesen az eredetieket. A kertben pedig az őskori állatok, a mint az őslénytan művelői képzelik, teljes nagyságukban előállítva.

Este a valódi Alhambrából a londoni Alhambrába mentünk.

Augusztus 13-át a kiállításban töltöttük. Szédítő, kábító s minden várakozást felülmúló látomány. Nem tudja az ember, mit nézzen, hol kezdje, s kétségbeesik, hogy képes lesz-e mindezt valamikor mind átnézni! Óriási temploma a világ művészeti tárgyainak, iparának és termékeinek. A templom roppant középhajója keleti és nyugati végén két domban végződik s ezekből mindenik oldalra roppant nagy átmetszetek. Nagyságáról semmi sem adhat inkább fogalmat, mint azon körülmény, hogy egyszerre sók helyen játszanak a legerősebb orgonákon, melyek nagy templomot megrendítenének, számos zongorán, melyek nagy színházakat, koncerttermeket betöltenének, mindenütt jeles virtuózok játszanak, mindenik körül nagy sereg közönség és egyik hangverseny nem zavarja a másikat. A gépek iszonyú zaját, zörejét, csattogását, moraját, füttyülését, a gőzgépek bömbölését pedig csak akkor halljuk, ha az illető osztályba, a hol a gépek vannak, megyünk. Minő gépek ezek! Egyik egész zuhatagot hajt. S a tömérdek szobor minden felé, a legjelesebb művésztől; a nagy szökőkút, mely a nap bizonyos óráiban szagos vizet lövell; az óriási fák az angol gyarmatokból s a roppant vázák, edények, óriási szőnyegek, számtalan termek, fényesen és műízléssel fölszerelve. S mennyi érdekes részlet, bárhová vetjük szemünket! Tizenkét órakor a tömérdek óra, kivált a toronyórak gyönyörű tiszta hangú ütése, játéka, zenéje. Tündéri hangverseny! De ne kívánd, hogy csak megközelítő képet adjak; annál kevésbbé kívánj tőlem részleteket. Emberi erőt fölülmúl az. Minden ország kiállítása, minden ipar és terményág külön hosszas tanulmányt nyújt szakembereknek.

Este a Polytechnicumba mentünk. Ez is egyike az esti multságoknak. Oly intézet, a hol a műtani, természettani, ethnographiai stb. tárgyak, találmányok nagy gyűjteménye van s esténként minden nap részint tudományos, részint művészeti mutatványok. Ma este gyönyörű mutatványok voltak az electricitással, kivált az ezáltal előállítható színekre nézve. Az északi fényt igen szépen állították elő roppant nagy üvegekben. S egy szökőkút vizét minden színváltozásokban láttuk. Volt hangverseny. Egy ember a bűvárharanggal lement a tó fenekére, mely a terem közepén van s több ölnyi mély. Humoristicus előadás és ének, ködfátyolkép mutatványokkal kísérve. Ide kellene jönni színészeinknek előadást tanulni! Mily egyszerű, természetes, kevés, de jellemző taglejtéssel és hanglejtéssel kísért előadás ez! Semmi affectatio, semmi csattanós

kiemelés. S mi kellemes derűtség a közönségben! Egyike e polytechnicum a legszebb eszméknek. A hasznost a mulattatóval köti össze. Minden új természeti tüneményt, minden új találmányt a tudomány terén, nagyszerű kísérletekkel kísérve megmagyarázzák, minden új hangműszert, mindennemű ügyességet, melyben valaki virtuósításra emelkedett, itt megismertetnek, Az előadás igen jó. A tudományos kísérletek roppant nagy mérvben, sok költséggel, virtuósítással végrehajtvák. A tudomány legújabb vívmányait azonnal átadják a közönségnek. S gondoskodva van, közben, könnyebbyszerű élvezetekről.

Augusztus 14. megint kiállítás. Este a királynő színházában nagy opera. Normát adták. Hatalmas zene es dalkarok. Zene és ének gyönyörűen egybeolvadt. A saison ünnepeltje Titienus kisasszony énekelt. Testes alak. Szép tiszta, nagy terjedelmű hang, nagy iskola, correct játék.

f)

London, 1862 augusztus 17.

Augusztus 15-ét a britt múzeumban tölteni. Itt lehet tanulni egy-két nap alatt többet, mint könyvekből talán évekig. Engem főleg a régiségtani és művészeti tárgyak foglaltak el, de a természeti roppant gyűjteményeket is átfutottam. Gyönyörűek a Parthenon maradványai; s rendkívül érdekesek a ninivei expeditióból ide szállított roppant mennyiségű régiségek. Mind ismerősök közt jártam, s egy londoni barátomnak, ki gyakori látogatója a múzeumnak, itt már én voltam a magyarázó. Így az egyiptomi osztályban is. A Louvre egyiptomi osztálya jobban van rendezve; de itt is igen érdekes és gazdag a gyűjtemény. Tanulságos az ethnographiai és őslénytani osztály is. A könyvtár és olvasóterem pedig páratlan. Kifáradva egész nap a tanulásban, este mulatóhelyet kerestem. Egy korcsmába mentünk Szabóval, a hol a vidéki angolok mulatáságra pogány istenek alakjait ábrázolták a grisette osztályba tartozó hölgyek, s aztán, a miért főleg bementünk, az esküdszéki eljárást parodiázzák. A bíró, törvényszéki szolgák, ügyvédek, mind hivatalos öltözetben, parókával jelennek meg. Ügyvédi beszédeket tartanak annak rende szerint, nagy pathossal, a bíró roppant nevetségés komoly arccal közbe-közbe szól, hol moralizál, hol nevetető megjegyzéseket és kérdéseket tesz. Megjelenik a vádlott, megjelennek a tanúk is, mind jól betanulva szerepüket. Hol politikai, hol szerelmi viszonyok a per tárgyai. Sokszor a ministereket is elítélik.

Augusztus 16-án a Westminster Abbeyt látogattam meg. Rendkívül nevezetes épület történelmi és építészeti tekintetben, nevezetes a fejedelmek és nagy urak, írók, művészek, tudósok stb. sírjairól is. Egymás után fölkerestem az Erzsébet és Stuart Mária sírját, föl Shakespeare emlékét, több nagy költőjét, állottam a kövön,

mely alatt Garrick nyugszik, s azon, mely Macaulay hamvait fõdi. Megnéztem azon kóravatalt, melyben hitvalló Eduard tetemei már nyolcz század óta pihennek. Átlapoztam a márványlapokon, kőkoporsók oldalán Angolország egész történetét egy pár óra alatt. S innen az új parlament-házba mentem, mely roppant terjedelmű gót ízlésben építve emelkedik a Temze parton. Bejártam a nagy épület minden részét. Voltam az alsó- és felsőházban. Tudakozódtam a nevezetesebb szónokok helyeirõl. Körüljártam a mellécsarnokokat, comité termeket, könyvtárt stb. Sok érdekes részlet tűnt föl, melyekrõl sokat beszélhetek majd otthon. Az elõcsarnokban a nevezetesb szónokok szobrait állítják föl. Érdekes Fox szemben Pittel, érdekes Hemplen szobra mindjárt a bemenetelnél, — azon férfiú, ki az adót megtagadván, kezdõje volt az angol forradalomnak. S benn a képek közt is sok forradalmi emlék, — jellemzõ Angliában. Ez nap alig maradt annyi idõ, hogy a világmútarlat képcsarnokán átfussunk. De azért ezt is elvégeztem, s este még a Drurylane színházban egy kedvelt újabb darabot is megnéztem.

Láthatod, hogy eléggé zaklatott életet élek. Bármennyi életet, tanulást nyújt, nem szeretném ez életet soká folytatni. Az életmódom is igen egyszerű. Rendesen angol vendéglõbe megyek, a hol roastbeefet eszem. Iszonyú darabban hozzák fel s oly adagot vágnak belõle, hogy nem gyõzöm mind megenni. A leves és tészta mind rossz. A leves zsíros, disznó mód fűszeres habarék. Én a roastbeefre csak chester sajtot eszem, s egy fél pint sört megiszom rá. A víz mind lágy és meleg. Mostanában az olcsó, de igen tápláló ebédre gyümölcsöt szoktam venni a Convent gardenen.

9)

London, 1862 augusztus 19.

Úgy emlékszem, hogy eddigi leveleimben aug. 16-áig tudósítottalak élményeimrõl. Aug. 17-én vasárnap lévén, minden zárva volt. Az esõs idõ daczára is kirándulást tettünk kocsin a vidékre. Gyönyörû Londonnak vidéke. A falvak egymást érik s a londoniakhoz hasonló nagy házak és szép mezei lakok, a londoni nép nyári lakhelyei, úgyszólván London utczáinak folytatásai, majdnem folytonos parkok, terebély fák, kertek és gyönyörû zöld — a híres angolzöld — mezõk középett. Szép különösen a Temze völgye túl Londonon, a hol a folyam már keskenyebb, kevésbé mély, úgy hogy nagyobb hajók nem járhatnak rajta, csak a londoniak csolnákáznak. Több, most már Londonnal egybekötetésbe jött falvakon keresztül, emeletes házak közt, keresztül azon a hídon, mely a mi lánczídunknak szolgált mintául, a mi lánczídunknak, a szép Temze völgyön, több történetileg is nevezetes pontot, — ezek közt Pope mezei lakását — érintve jutottunk el Hampton Courtba. Egykor

Wolsey bíbornok birtoka és kastélya, azonban ő VIII. Henriknek ajándékozta. Gyönyörű parkban áll a kastély, mely parkot a versaillesi után is érdemes megnézni. A kastély, Palais St. Germain, az ő és aránylag újabb épületek vegyüléke, történelmileg is nevezetes. VIII. Henrik és szerencsétlen nejei, II. Károly és maitressei, s a későbbi királyok egész III. Györgyig, mind itt töltötték napjaikat. Az utóbbi tette át a királyi lakást Windsorba. A hampton-courti képtár a leggazdagabb Nagybritanniában, gyönyörű, műveket foglal magában Olaszország és Hollandia s Anglia legelső festőitől. Van néhány Tizián, van Dyck, Correggio. A ki Holbeint akarja tanulmányozna, ide kell mennie. De mindenekelőtt becsesek Raphael nagy cartonjai. Csak azt sajnáltam, hogy órákat nem tölthettem mindenik előtt. I. Károly vette meg e nagy kincset Rubens közbenjárása folytán. Érdekesek az angol királyi székhely történelmi emlékei is, kivált az a nagy terem, melyet Wolsey bíbornok kezdett s VIII. Henrik végzett be. Itt folytak le Boleyn Anna legszebb napjai; s Erzsébet és I. Jakab alatt r színházul szolgált, hol Shakespeare több darabját adták először. Ödön modorú gót épület, roppant faboltozattal, merész csúcsívekkel, s falain művészileg festett óriási szönyegekkel.

Hampton Courtból Kewbe mentünk. Itt van a kertészeti társulat roppant kertje. A legbecsesebb, legritkább növények a világról számos üvegházban, s e növények használatát mutató két nagy múzeum. Gyönyörű a tropicus növények aquarium a, hol a Victoria Regiát virágzásban találtuk. S még jobban meglepett az üvegpalota, hatalmas bizánci kúpjával, melyben a pálmáknak van oly gyűjteménye, minő nem látható sehhol Európában; ez óriási növények itt roppant magasságra és vastagságra nőttek, egész az üvegetetőig emelik a pálmák változatos alakú koronáikat. S mennyi üvegház, tó, díszépület, a legritkább fák, növények, mi roppant gazdagsága mindenütt, szerte a kertben. Mennyit áldoz az angol ilyenekre!

Aug. 18-kát részint a kiállításban, (Nagybritannia kiállítását néztük meg), részint a Kensington Múzeumban, mely egyetlen a maga nemében, töltöttük. Csak a gyakorlati eszű Anglia alkothat ilyesmit. Egybegyűjtve itt sok minden, a mi a művész, az iparos, a természettudományok művelőinek kiképzésére szemléleti oktatást nyújthat. Jókora nagy képtárban a világ minden termékei, s azok elkészítésének minden stádiumai, használatának minden módjai, vegytani, anatómiai alkatrészei, mikroszkopok alatt elkülönítve és együtt, s a vegytani eredmények a kivont részletekben, valósággal s az arányokat mutató képekben feltüntetve, Johnston itt minden könyv segélye nélkül megírható vala az emberi tápszerek vegytanát.¹ S minden mesterember egy-két óra alatt szemléletileg megtanulhatja mindazt, a mit mesterségére tudnia kell, hogy szakában tudo-

¹ Johnston munkáját Csengeiy Antal dolgozta át. (Vegytani képek.)

mányosan mívelt legyen. Így a művész is. S a kiállítás alatt az idegenek kedvéért ide küldék Anglia legelső aristokratái, ide maga a királyné, becsesebb drágaságaikat, ritkaságaikat. A középkori régiségbiivar itt minden irányban kiképezhetné magát mindannak ismeretében, a mit a középkor alkotott. Itt állítanak ki minden új találmányt.

Ez a Kensington Múzeum akarja most Magyarország összes terménykiállítását megszerezni; s ígéri, hogy a gyűjtemény további gyarapításának is helyt ad. Nem szükség mondanom, mennyire érdekünkben állana ez! A magyar termékek folytonos, nyílt bazára lenne ez, mindennemű felvilágosításokkal illusztrálva, melyek termékeink ismertetésére szükségesek. Azt hiszem, az országban két kézzel fogadják el az ajánlást, s a kiállítók saját és hazájuk érdekében, ingyen lesznek hajlandók nagyobb részt átadni, a mit kiállítanak.

Boldog Anglia! Mennyi alkalma, mennyi forrása, mennyi csatornája a művelődésnek! Itt könnyű tudóssá lenni! Nem csuda, ha a nehéz felfogású angol annyira érezteti fensőségét a világműtárlaton is.

h)

London, 1862 augusztus 22.

Aug. 19-én a zoológiai kertben töltém a nap nagy részét. Gyönyörködtem az állatvilágban, mely oly kis téren a föld minden részéről össze van gyűjtve. S aztán a szép Regent's parktól oldalt fekvő Primrose hill-re mentem föl, hogy e dombról tekintsek alá. Roppant háztömeg terült el szemem előtt mindenfelől, közben a szép parkokkal, melyek London tüdőit képezik. Innen tűnik föl igazán a világ ezen fővárosának óriási volta. A láthatár szélén oly épületek homályos körvonalai tünedeztek szemembe, melyek egyes városrészek közepén, sőt elején állanak. A város nagyobb része a láthatáron kívül terjed el. Pedig aránylag szép napos idő volt, lehetőleg kevés köddel. Ugyanez nap este a Princess's Theatre nevű színházban valék. Kean, a nagyszerű Kean szintén jeles s már idős fia lépett fel Shakespeare VIII. Henrikében, mint Wolsey íbornok. Pompás Wolsey. A többi színész gyöngébb, mint a mi színészeink, de a szerepét — annyi előadás után nem is csuda — mindenki rendkívül tudja s az előadás rendkívül pontos, összevágó. A kiállítás oly fényes, hogy egy operáé sem lehet fényesebb. A díszítmények mind történelmi hűséggel ábrázolják azon termeket, melyek a színműben előfordulnak. Több ízben azt véltem, ismét Hampton Courtban, vagy csakugyan a Tower előtt vagyok. A jelmez, zene, táncz minden régi. VIII. Henrik korából.

Aug. 20-án délelőtt betekinttem ismét a kiállításba. Délután 3 órakor Greenwichbe mentünk, az ottani híres királyi palotát, melyben most rokkant tengerészek élvezik nyugdíjukat, s a képtárt,

mely Anglia tengerészeinek Versailles-ja és a világ leghíresebb observatoriumát megtekinteni. Még egy tekintetben nevezetes Greenwich. A parlament eloszlásakor ide jönnek a ministerek minden évben, a híres halebédre. Mi is halebédet rendeltünk. A greenwichiek mes-terek a halak elkészítésében. Tízféle hal volt, mindenütt másként készítve. Utoljára adják fel a halak közt a cohite beitet. Igen kicsiny apró fehér hal, oly kicsinyek, minőket a Dunavízzel hoznak sokszor a konyhába. Az angol kanalazza. S ha kifogy a tál, többször is adják. Harmadszor azonban már megördögözik (mint az angol mondani szokta), azaz veszettül megborsozzák, fűszerezik, hogy ne tudjon többet enni senki belőle. Én nem találtam valami különös jónak. A halra sherryt kellett inni. „Iszunk azokért, a kiket otthon hagytunk!” mint Szabó kifejezte. Képzelheted, mi jó szívvel üritetem poharat. Pedig különben átkozott rossz kedvem volt. Képelem, szegény, Te is keserű visszaemlékezések között töltötted e napot.¹

Aug. 21-én délelőtt ismét a kiállítást néztem s délután a Towert. Rendkívül rossz benyomást tett rám e hely. A francia jól tette, hogy a Bastillet lerontotta. Én szeretem a történeti emlékeket; de a hely, hol ez nap jártam, engem is lehangolt, pedig nem vagyok angol. A Tower történetét az Angol történelem szenny-lapjai képezik. Láttam a kaput, melybe a Temzéről hozák a foglyokat, az „árulók kapuját”, a sötét lyukat, a hol e szerencsétlenek, a zsarnokság áldozatai szenvedtek; a tornyot, melyben III. Richard Edwardnak fiait megfojtatta, a követ, mely helyen, s a tőkét, a melyen Boleyn Annának fejét vették, a kápolnát, melyben a zsarnokság áldozatai nyugszanak stb. stb. Különös gondolat az angol fejedelmektől e helyet — a Towert — választani ki a királyi ékességek, jelvények, koronák őrhelyéül. Egyik termében, üveg alatt vannak e drágaságok, a hitvalló Eduard arany botjától kezdve azon koronáig, mellyel Viktoriát megkoronázták. S a vár őrsége, részint rendes katonaság, részint és főleg nyugdíjas katonák, láncsások, oly öltözetben, mint VIII. Henrik idejében. Valóban sajtáságosan néznek ki. Egyik legérdekesebb hely a Towerben a fegyvertár, hol a szász és dán uralom idejétől fogva vannak fegyverek, gyönyörűen rendezve, számos király pánczéla föl van állítva lóháton, mutatva az illető fejedelem fegyverzetét stb. Iszonyú nagy» marha volt VIII. Henrik!

Mikor Greenwichbe mentem, a Temze partjain jobbra-balra a házak közt árbócz erdők tűntek föl. A dockokba bemenet le- és föl-rakodó hajók árbóczai. Most a Temze körül járván, bementem egy pár dockba. Mi roppant vagyon. Mi óriási világkereskedés! Világ-részek szerint vannak felosztva a dockok. Itt Uj-Zeeland, amott Nyugat- vagy Kelet-India.

Aug. 22-én ismét a kiállítás.

¹ 1856 augusztus 20-án halt el, mint tudjuk, Géza fiúk.

i)

Paris, 1862 augusztus 26.

Itt vagyok ismét a continensen, jól esik, hogy ismét itt vagyok a komoly London után. Aztán meg — a mi szinte fő-dolog — közelebb hozzátok.

Aug. 23-án Windsort, Viktória királynő székhelyét látogat-tam meg. Gyönyörű vidék, s a kastély, ó-normán ízlésben, de szépen renoválva, egyetlen a maga nemében. Apró kövei, melyek-ből épült, mintha csupa mozaik darabok volnának. Parkjában óriási fásor. A vár falait több helyütt repkény futja be, — mintha rop-pant nagy zöld szőnyegek volnának ráaggatva. Kápolnája igen szép. Benn megatott Albert herceg sírja, immortel koszorúkkal berakva köve, maga Viktoria által. Szegény Viktoria azóta elveszte nyugal-mát. Sehol sem találja magát jól, mióta férje meghalt. Anglia osztozik gyászában. Szeretik Viktóriát, nem csak mint az alkot-mányos uralkodók példányát, de úgy is, mint az aristocratiában az erkölcsiség szigorú őret. Udvarát kerülük az aristocratia divatos bünei s ő kerüli azon királyi lakokat, melyekben elődei VIII. Henrik, II. Károly stb. dobzódva és feslett életet éltek. S férje nem avatkozva politikába, reformere volt Angliának a társadalmi téren. Sok nagy eszme áll kapcsolatban nevével. Csak a kiállítást érintem. Hatott a formák csinosítására, szépítésére is e haszonkereső nép közt. Hogy az ipar művészi alakban jelenik meg most már a világműtárlaton: részben az ő érdeme.

Vasárnap aug. 24-én, az unalmas londoni vasárnap és ködéből a mosolygó, verőfényes Brightonbi mentem látni az Atlanti tengert s Anglia legkedveltebb tengeri fürdőjét.

Aug. 25-én még a kiállítást utolszor megnéztem. Aztán elmentem a National Gralleriába, a hol gyönyörű műveket láttam a legnagyobb mesterektől. Megnéztem a Szent Pál templom bel-sejét s London még némely palotáit és részeit s aug. 26-án elbú-csúztam 15 napi ott mulatás után Londontól. Nagyon megörven-deztetett aug. 20-iki leveled. A 18-án kelt levelet később kaptam a Szemlével. Épen kétszer annyit fizettem érte, mint a Szemle ér. Azonban kedves volt az nekem, mert leveled volt benne.

j)

München, 1862 augusztus 29.

Miután Párizsban különben is folyvást esett az eső, csütör-tökön, aug. 28-án megnézve még Napoleon sírját s a Campagna múzeumot, melyet Napoleon vett meg nemrég s mely igen gazdag becses gyűjtemény, még aznap este elindultunk Párizsból s 24 órai út után megérkeztünk Münchenbe. Szerdán reggel okvetlenül

Bécsben leszek; azonnal sietek haza, nem időzvéen semmit Bécsben. Szeretnék már köztetek lenni! Meguntam a kóborlást, mely reám nézve nem mulatás volt, hanem folytonos lőtás-futás, hajtottam magamat reggeltől éjfélig, óriási tereket futva be s nézve mindent az elkábulásig. Azután mondom, szeretnék már köztetek lenni!

57.

Pest, 1862 december 31.

Csengery Antal bátyjának.

A Hitelintézet még szervezve nincs, nem is lehet, míg az igazgatók meg nem választatnak. Az pedig csak a tisztviselői utasítások s az egész ügyvitel kidolgozása után fog megtörténni. Ez ügyvitel teljesen csak január végéig lesz kidolgozva. Az igazgatók választása tehát februárban lesz. Azután lehet csak szó arról, mikor indul meg az intézet működése. Ez azonban még akkor is több oly körülménytől függ, a mi nem áll az intézet vezetőinek hatalmában. Az ügyrend (reglement) föl van terjesztve jóváhagyás végett; a bélyegdíj elengedése iránt is most nyújtatott be a kérelem. Mind oly dolgok, melyeknek eldöntése hosszas tárgyalás után várható csak, s attól tartunk, az új Gebührengesetz után nem az intézet érdekében döntetik el az utóbbi dolog. Egyszóval, május—június előtt — nézetem szerint — alig lehet szó az intézet megnyitásáról.

írod, hogy sok visszás hír keringett ott a Hitelintézet körül, mibe engem is behoztak. Nem tudom, mik ezen hírek, nem írhatom meg, valók-e, vagy nem? Nekem a közgyűlésen¹ volt összeütközésem Dessewffyvel és a dühös Barkóczyval, a titkári hatáskör megállapítása iránt. Nem tudták, mit beszélnek. Azóta az ügyrendbe mind azt formulázták, a mit én a közgyűlésben is mondtam. Barkóczy engedelmet kért, Dessewffy bevallotta, — s ez oly makacs főtől szinte példátlan, — hogy tévedett és hogy capacitáltam. Szóval ez ügy el van intézve, úgy a mint én kívántam az intézet érdekében. Az elnöki teendők is úgy formulázták, a mint én kívántam. Dessewffy első formulázását megtámadtam s én és Lónyay összerontottuk.

Azonban az óconservatív párt érezvén, mi nagy befolyásról van itt szó, oly befolyásról, mely a véleményekre is nyomást

¹ A Magyar Földhitelintézet alakuló közgyűlése 1862 szeptember 22-én tartott meg a Gazdasági Egyesület helyiségeiben. A közgyűlés elfogadta az alapszabályokat s a „négyes bizottmány” -t, mely 1859 óta előkészítette az intézet megalakulását (gr. Dessewffy Emil, gr. Barkóczy János, Lónyay Menyhért és Csengery Antal), felhatalmazta „az intézet érdekében vágó további minden lépés, valamint bel- és külföldi tőkepenzésekkel leendő összeköttetések eszközésére”. (Pesti Napló, 1862 szeptember 23.) Az alapszabályok közölve Pesti Napló, 1862 szeptember 23., 24., 25., 26. és 27. számában.

gyakorolhat, — teljes erővel, sok plenipotenciával ellátva jelent meg. Az ő jelöltjeiket elfogadtatták a régi ellenzékkel s ennek jelöltjeit pedig a választásnál kihányták. Én mind a Deák, — mind a határozati-féle pártot figyelmeztettem előre arra, a mi készül. Nem vették annyira figyelembe, a mit mondék, — s most kijátszva bosszankodnak. Egyébiránt ezekről Tisza Kálmán többet mondhat.

Most, ellensúlyul, engem akarnak erővel egyik igazgatóvá tenni az ellenzékiek. Én azonban nem vállalhatom.¹ Vagyoni kimutatásokat kell tenni s végkép szakítanom kellene eddigi élet-pályámmal, hova — kellemetlen súrlódások esetében — nem lehetne ismét visszalépnem stb. stb. Én Korizmicsot ajánlottam magam helyett. A másik igazgató Fröhlich lesz, ha elvállalja. Fényes állás, sok befolyással, sok fizetéssel, de tömérdek dologgal és felelősséggel.

A politikában a legfontosabb hír: Apponyi bécsi útja.³ Ő a 48-iki alapon kíván teljes ministeriumot, mely felelőssége kijelentésével vinné a dolgokat, míg előkészíthetné javaslatai által az országgyűlést. E nézet mellett van és szólt a császárral Ürményi is.* Most aligha van kilátásuk, bár Apponyi — a vérmes reményű, — mindég remél. A kancellár nem igen szereti Apponyiék tervét, legfőljből részletes ministeriumot kíván, miután a kancelláriáról és testületi kormányról az egy Szentiványi Vinczén⁵ kívül az egész volt conservatív párt lemondott. A mi Apponyi útjáról a Naplóban állott, saját kívánatára, Deák által formulázva igttattott a Naplóba.⁶

A 47-tel, mint mondám, minden okos ember föl hagyott, ezért nem folytat többé ez ügyben polémiát a Napló. A kormány alakuló új orgánuma, a subventionált „Független”⁷ is a 48-iki

¹ 1863 február 17-én Csengery az intézet titkárának választott. Pesti Napló, 1863 február 17., 18.

² Fröhlich Frigyes, kit 1863 február 16-án ügyvezető igazgatónak meg is választottak. Pesti Napló, 1863 február 17.

³ A Pesti Napló 1862 december 4-iki számában közölte legelőször azt a hírt, hogy „gr. Apponyi György országbíró ő excellenciája megyén fel Bécsbe a kiegyenlítés ügyében. Vajha e kiegyenlítés az 1848-iki törvények alapján és az országgyűlési feliratok szellemében mielőbb létrejöhetne!” — A hír nagy feltűnést keltett (Pesti Napló, 1862 december 12.), főleg mikor köztudomású lett, hogy a Bécsben megbetegedett országbíróval a császár megbízásából gr. Forgách főkancellár tárgyalásokat folytat. (Pesti Napló, 1862 december 18.)

⁴ Ürményi József (1807—1880) kamarás, 1841—46-ig alnádor, az 1861-iki országgyűlésen képviselő.

⁵ Szentiványi Yince (1811 — 1868) b. t. t., 1861-ben a hétszemélyes tábla elnöklési joggal felruházott bírója; élénk részt vett az 1861-iki ország-bírói értekezleten.

⁶ Lásd fentebb, a Pesti Napló 1862 december 4-iki híret.

⁷ Független. Politikai napilap. Szerkesztette és kiadta Kovács Lajos. Megindult 1863 január 1-én, ugyanazon év december 31-én azonban meg is szűnt.

(bár csonka) formák mellett fog izgatni. Török lapja elesett a kormányi subventiótól, csak a papok reactionalis része tartja fenn.

Deák most a Budapesti Szemlébe készít egy nagyon érdekes cikket. A közelebbi kettős füzetben fog megjelenni. Roppant figyelmet fog ébresztetni. Két hete, hogy a magyar históriát és Corpus Jurist hányjuk együtt.¹

Soha több dologgal nem voltam terhelve. Lap, Budapesti Szemle, Akadémia, Hitelintézet.

58.

Pest, 1863 február 9.

Csengery Antal bátyjának.

Azt írod, írjak gyakrabban. De mikor dolgaimat végeztem, alig van egy-két órárn naponként, melyben pihenhetek. Ilyenkor utálok az írást. Most reggeltől egyig dolgozom a lapoknak s az akadémiának, délután correcturákat végzek s már 4 órakor megyek Deákhoz, azon mű folytatása végett, melyről már írtam. Innen csak esti 10—11 órakor vetődöm haza. Három hónapja már, hogy az ebédn kívül családommal sem lehetek. S 11 óra után éjjel kell olvasnom a sok bécsi lapot, hogy másnap reggel valami bécsi dolgot rögtönözzenek a Naplónak.

A politikában most pangás. Azt írtam, hogy Apponyi és Ürményi 48-iki ministeriumot sürgetnek, mely aztán az országgyűlésig felelősség terhe alatt vinné a dolgokat, formulázva, a init formulázni szükségesnek tart. Deák e nézetet helyesli. Ez ellen Sennyey és Mayláth országgyűlést akarnak rögtön, mely az adót megszavazván és egy 40 tagú küldöttséget kiküldvén, azonnal eloszlatnák s csak akkor jönne ismét egybe, ha a 40-es bizottság beadná munkáját. E 40-es bizottság a bécsi Reichsrath 40-es bizottsággal Pozsonyban tanácskoznék, értekeznek s formulázná a közös ügyeket s azok tárgyalási módját. De munkája csak javaslat lenne, mely az országgyűlés elé terjesztetnék. Azonban e javaslattal csak akkor állanak elő, ha Apponyi nem boldogul. Deák nem szereti e javaslatot. Nem hiszi, hogy az országgyűlést csupán egy küldöttség kinevezésére és az adó megszavazására czélszerű volna összehívni; nem hiszi, hogy a követ, csak ennyit végezve, megjelenhessen küldői előtt, mondván, nem tettünk egyebet, mint, hogy a Reichsrath által

¹ Lustkandl: „Das ungarisch—österreichische Staatsrecht” c. művének bírálatáról van szó, mely ekkor jelent meg. Deák bíráta mindamellett nem látott napvilágot a Budapesti Szemle 1863-iki évfolyamában, hanem csak 1865-ben (3-170 l.).

ránkvetett adót törvényesnek deklaráltuk. Aztán 40 tag közé, már a nemzetiségek iránti tekintetből is csúsznék be egy-két tag, a kikre nem lehetne bizton számítani a 40 német centralista ellenében, kik bizonyosan mind egy húron pendülnének. S aztán, hogy ily bizottság kiküldessék, arra teljes (nem csonka) országgyűlés kellene. S lehetne ilyenre kilátás, míg Erdéllyel és Horvátországgal megint próbát nem tesznek, hogy nem mennek-e be a Reichsrathba? Szentiványi Vincze meg a 47-iki rendszerrel áll elő. A vén primást is felültették. Forgáchék meg a provisoriumot szeretnék legalább 3 évig még kihúzni, hogy — a mint mondják — a közvélemény 1 tisztuljon s a nemzet országgyűlés-képes legyen. A császár eközben folyvást sürgeti a kiegyenlítést. Így állanak a dolgok. Minő irányban fognak fejlődni, senki sem tudja. Eddig még egy betűt sem engedtek a bécsi ministerek. Azt sürgetik, hogy a miket ők közös ügyeknek tartanak, közösen tárgyalassanak, közös birodalmi testület által. Az esetenkénti érintkezésről hallani sem akarnak.

Isten áldjon! Mennem kell ülésbe. Ma fejezzük be a Hitelintézet szervezési munkálatait.¹ Délután meg akadémiai ülés.

59.

Pest, 1863 július 1.

Csengery Antal bátyjának.

Itt küldöm a Szemle és Statistikai füzetek² újabb füzeit.

Deák itt van. Köszöni részvételét. A napokban fog visszautazni Zalába,³ a hol a nyarat tölti. Őszre ismét visszajő.

Én még a régi dolgaimból most sem tudtam kibontakozni egészen. S új hivatalom,* melynek eddig csak terheit éreztem és pedig 1858 óta, mikor az első emlékiratot írtam ez ügyben, új hivatalom, mondom, rendkívül igénybe vesz. Ma fogjuk megnyitni. Oda sietek.

Ha szerét teheted, jöjj fel. Vagy talán csak őszre halaszd. Itt borzasztó a hőség, bűdösség, szóval egy merőben elhanyagolt nagy város minden kellemetlensége.

¹ A végleges megalakulás 1863 február 16-án történt. V. ö. Pesti Napló, 1863 február 17., 18. sz.

² Statistikai Közlemények. Szerkesztik Hunfalvy János és Keleti Károly. Kiadja a M. Tud. Akadémia statisztikai bizottsága. 1861 márciusban indult meg, 1864 októberben megszűnt.

³ A nyarat állandóan Pusztaszentlászlón töltötte. V. ö. Ferenczi Z.: Deák élete. II. 381. s köv. 1.

⁴ Titkársága a Magyar Földhitelintézetnél.

60.

Kisigmánd, 1864 július 19.
Ghyczy Kálmán Csengerynek

Igen tisztelt Barátom!

Szíves barátságod által bátorítva, egy kéréssel járulok hozzád.

Legközelebb elhunyt szegény fiam, Ferencz végrendeletet tevén, abban hazai köz- és jótékony célokra ötezer o. forintot hagyományozott s ez összegnek elosztására engem kért fel.

À jótékony célra fordítandó összeget, mely az egésznek felénél kevesebb is lehet, itt a megyében, p. o. a komáromi kórház fölségítésére, vagy egy ott még hiányzó kiseddóvó intézetnek alapjául kívánám elhelyezni; a másikra, a hazai közcélra fordítandóra nézve baráti bizodalommal nagybecsű szíves tanácsodat kérem.

Részemről óhajtanám, hogy a teendő alapítványnak valóságos igazi haszna és sikere legyen; s ha ezzel azon előny is összeköttethetnék, hogy általa szegény fiamnak neve örökítesék, ez igen kedves lenne előttem.

Ne vedd rossz néven, hogy kérésemmel terhellek, de én közintézeteink és egyesületeink állapotait igen kevésbé esmérem; te a fővárosban, azoknak gyűlpontján élsz s mind mély belátásodnál, mind állásodnál fogva oly helyzetben vagy, hogy azokat s a módot, mellyel a kérdéses alapítványt, vagy alapítványokat valódi szükség pótlására legsikeresebben tenni lehetne, leginkább esméred, folyvást tapasztalt baráti szívességpedig reménylenem engedi, hogy jó szándékomnak foganatosításában bölcs tanácsoddal megsegíteni s becses nézeteidet velem tudatni szíves leszel.

A mire midőn ismételve buzgón kérlek, nagybecsű szíves barátságodba továbbá is ajánlva, változatlan érzéssel maradok

tisztelő barátod
Ghyczy Kálmán.

A gyász s valóságos csapás, mely Szalay László halálával¹ nem csak barátait, hanem az összes szegény hazát érte, oka annak, hogy leveletem csak most adom a postára, mert engemet az eset mélyen megilletett s kötelességnek tartottam tisztelni a fájdalmat, melyet neked, mint a boldogult legbensőbb barátaik egyikének, minden mások fölött érezni kell. Annyi tudomány, higgadság, tapasztalás, nagy emlékező, ítélő tehetség, szeplőtlen becsületes jellem elenyészte csakugyan nagy veszteség mindig s főképen most. Emléke áldott lesz, nyugodjanak békével hamvai.

¹ Szalay László 1864 július 17-én halt el Salzburgban.

61.

Pest, 1864 július vége.

Csengery Antal Ghyczy Kálmánnak.

Különösen tisztelt Barátom!

Fogadd mindenekelőtt szíves köszönetemet azon bizalomért, mellyel egy szívedhez oly közel álló ügyben tanácsomat kikéred. Hogy azonnal, postafordultával nem felelhetek, ne tekintsd kérlek hanyagságnak. De minél többre becülöm baráti bizalmadat, annál lelkiismeretesebben óhajtottam megfontolni az adandó választ.

A hagyomány felosztásában, igen helyesen, az a cél lebeg szemeid előtt, hogy az alapítványnak, vagy alapítványoknak sikere legyen; továbbá, hogy az alapító neve Örökíttessék.

E kettős célt, nézetem szerint, kétféle módon lehet elérni. Az első mód az lenne, ha több közhasznú hazai intézet között, minő a M. Tud. Akadémia, Kisfaludy társaság, Képzőművészek Egyesülete, Magyar Országos Gazdasági Egyesület, Írói segélyegylet, bizonyos arányban osztanád ki a hagyományt, teljes alapítványokat tevén mindenik intézetnél. Ez esetben kétségtelenül hazai célokra fog gyümölcsozni a hagyomány s a szeretett alapító neve fennmarad azon közhasznú intézetek évkönyveiben.

Az alapító neve örökítését méginkább elérhetni azonban a második módon, ha t. i. a hagyomány azon, mint írod, nagyobb része, mely a jótékony célra fordítandó rész után fennmarad, egészen egy alapítványra fordíthatnák. De mire? — fogod kérdezni. Sokat gondolkoztam e tárgyban s végre a következő javaslatban állapodtam meg.

Körültekintve irodalmunkban, alig találunk parlagabb tért, mint a nemzetgazdaság' tere. S nem szükség épen Neked magyaráznom, mennyire érezhető ennek hatása a közéletben is. Ha valahol, e téren követheti korunkban valódi haszon és siker a czélszerű beruházást. Üdvös dolognak tartom, ha valaki oly módon, mely közfigyelmet ébreszt, csak rá is mutat e hiányra. Mindezeknél fogva kérdem: nem lenne-e jó, nem lenne-e méltó Hozzád, ki babéraid egy részét épen a nemzetgazdasági viták terén szerezted, ha rámutatva az érintett hiányra, 3000 vagy 4000 forintot az előtted méltán oly becses hagyományból az Akadémia rendelkezése alá bocsátánál oly föltétel alatt, hogy az mint Ghyczy-alapítvány tőkésítettvén s a kamatok kamataival is gyarapítottván, míg legalább 5000 frtra növekszik, e tőke hatos kamataiból azontúl minden két évben száz arany adassék az Akadémia által kijelölendő valamelyik szakférfiúnak, a ki a nemzetgazdaság egyik vagy másik rendszerét, e szak egyik vagy másik világirodalmi képviselőjének nézeteit 8—10 íves munkában megismerteti, vagy valamely érdekes napi-

renden levő, vagy általában valamely nagy fontosságú kérdést, minő a szabadkereskedés, az államadósság, adó, bankok stb. kérdése, tüzetesen tárgyal. Nem jutalomhirdetés, hanem megbízás útján készülnének-e munkák; mert nálunk a jutalomhirdetések rendszeresen meddőknek mutatkoznak. A jelesebb írók nem igen pályáznak. S aztán jelesebb íróinkat kell foglalkoztatnunk, a míg lehet. Részemről jeles külföldi gazdasági munkák fordítását sem zárnam ki a gyűjteményből. S a nemzetgazdasági könyvtár, mely ekkép előállana, homlokán fogná viselni minden kötetében az alapító nevét, ily formán: „Nemzetgazdasági Könyvtár. Smith Ádám rendszere. Kautz Gyulától... kötet. A Ghyczy Ferencz alapítványából a M. Tud. Akadémia által díjazott mű”. A gyűjtemény előszava előadná az alapítvány keletkezését és módozatait.

Nem szükség mondanom, hogy az alapítvány tetemesen gyarapodnék, ha magyar földhitelintőzeti záloglevelekben tétetnék le. E záloglevelek most 6%-nál több kamatot hoznak s ha kisorsoltatnak, az árkelet és névszerinti érték közötti különbözettel nevelik a tőkét. A mi a 100 arany után minden két évben fölmaradna a kamatokból, tőkésítendő lenne. Utóbb azonban, ha a tőke bármikor tízezerre szaporodnék, szabadságában kellene állania az Akadémiának a díjazásokra többet is fordítani.

Íme javaslatom!

Nagybecsű barátságodba ajánlva magamat.

62.

Kisigmánd, 1864 augusztus 21.

Ghyczy Kálmán Csengery Antalnak.

Különösen Tisztelt Barátom!

Igen nagy köszönettel tartozom neked, hogy oly szíves jóakarattal felkaroltad az annyira szívemen fekvő alapítványi ügyet, s amint előre is meg voltam győződve, hogy e tárgyban senkihez sikeresebben nem fordulhatok, mint hozzád, úgy csakugyan becses soraid által teljesen tájékozást nyertem, melyért vedd legőszintébb, legforróbb köszönetemet.

Hogy becses soraidra csak most felelek, annak oka, hogy az általad javasolt két mód között sokáig nem tudtam választani.

Főnehézségeim ezekből állanak:

1. Van-e jogom a végrendelet szóbeli tartalma szerint, mely így hangzik: „1. Hazai köz- és jótékony célra hagyományozok 5000 frtot o. é., melyek elosztása iránti rendelkezésre alább kinevezendő általános örökösömet (az én vagyok) kérem fel,” — a .szóban lévő, különös feltételekhez kötött alapítványt tenni?

2. Nincsen-e valamely megrovásra való hiúság abban, hogy én, ki fiam szerencsétlen örökségének átvétele után, kitűnő vagyoni állással nem bírok, egy igénytelen ifjú nevének megörökítésére, ily örök időkre szóló alapítványt teszek?

3. Átalláttam, hogy ha ily alapítványt teszek, fukarkodnom nem szabad, hanem azt azon liberalitással kell tennem, mely fiam emléke iránti pietásomnak, az alapítvány céljának, s az Akadémia méltóságának megfelel.

Számba kellett ezért vennem egyéb körülmények mellett anyagi tehetségeimet is és sok gondolkodás után végre legczélszerűbbnek vélem mégis, szakértői becses utasításaidat követve, szegény fiam végrendeletének végrehajtásában körülbelül a mellékletben leírt módon eljárni.¹

Kénytelen vagyok mindazonáltal őszintén kijelenteni, hogy mindenféle költségeimhez a mostani legmostohább gazdasági, különösen piaczi viszonyok is hozzájárulván, említett tervemet csak úgy foganatosíthatom, ha az alapítványi 5000 forint tőkét egy időre legalább, természetesen a szabályszerű teljes biztosítás mellett, kamatra megtartom.

Később ezen tőkét, hogy Hitelintézeti záloglevelekbe fektethessék, készpénzzel felváltani magam igyekezni fogok, de most a Hitelintézettől e célra kölcsönt venni nem óhajtanék, mert az egyrészt nehezen megy, másrészt pedig a kölcsönvevőnek további hitelét igen gyengíti.

Tapasztalt nagybecsű szíves előzékenységed által újabb kérésre felbátorítva, mind a mellett, hogy nagy elfoglaltságodat ismerem, mégis azon újabb kéréssel járulok hozzád, hogy méltóztassál tervemet átnézni, megvizsgálni, *tartózkodás nélkül kijavítani* s a midőn dolgaid engedik, nézeteidet felőle s arról is megírni, hogy az alapítványi tőkét egy időre, 6% kamatra, mint már említettem, teljes biztosítás mellett megtarthatom-e? S hogy ha teendem az alapítványt, kinek, mi módon kellend azt bejelentennem?

A közügy tekintetéből s fájdalمام érzetének, melyet ez úton igyekszem enyhíteni, általad tanúsított méltánylásánál fogva, bocsánatot reménylek tőled abban, hogy oly sok alkalmatlansággal terhellek s nagybecsű barátságodra továbbá is ajánlva változhatatlan érzéssel vagyok

igaz tisztelő barátod
Ghyczy Kálmán.

¹ A melléklet szerint a hagyományozott 5000 forintból 1500 forintot a komáromi városi kórház részére kíván fordítani alapítványként; a fennmaradt 3500 forint sajátjából 5000 forintot fogja kiegészíteni s ezt az összeget a M. Tud. Akadémia rendelkezésére bocsátja a Csengery Antal által megjelölt célra.

63.

Pest, 1864 augusztus vége.

Csengery Antal Ghyczy Kálmánnak.

Igen tisztelt Barátom!

Igen örvendek, hogy javaslatom általában oly nagyra becsült tetszéssel találkozott.

Tökéletesen helyeslem az alapítványi okirat általad készült formulázását, minden pontjára nézve. A mi főadatunk lesz azt, akadémiai végzés útján kiegészíteni, hozzátévén többek közt, hogy a nemzetgazdasági könyvtár minden darabján rajta álljon, kinek alapítványából van kiadva a mű. Ez által el van oszlatva azon aggodalom, melyet szerénységed, az „igénytelen ifjú nevének megörökítését” illetőleg felhoz. A gyűjtemény első kötete fogja hozni, a titoknoki bevezetéssel, az alapítvány szövegét.

Hogy az alapító, vagy annak örököse, a szabályszerű biztosítás mellett, az alapítványi tok ét 6% kamatra magánál tartja: igen szokott dolog. Így tétetett csak legközelebb is a Sztrokay-féle ezer arany alapítvány. Ez tehát egészen rendén van. A mi a biztosítást, a bekebleztetést illeti: ezt utóbb eszközöltheted, beküldve a bekeblezett kötvényt az Akadémiának. Legelső főadat: az alapítvány benyújtása. Az a rövid szöveg, melyet velem közölni szíves valál. fölébe írva: „Tekintetes M. Tud. Akadémia!” s aláírva: „Tisztelettel maradván” és nevedet, — teljesen elegendő, s mindennél ékesebben fog szólni. Ehhez egy levél lenne melléklendő a „Magyar Tud. Akadémia elnökségéhez”, vagy hozzám „titoknoki helyetteshez”, melyben az elnökséget fölkéred, vagy engem föl-szólítsa, mutassuk be az Akadémiának a mellékelt alapító okiratot, s egyszersmind kijelented szándékodat, hogy az alapítványi összeget, melynek 6% kamatját évenként ekkor s ekkor pontosan fogod fizetni, kéred magadnál hagyatni, ígervén, hogy a bekeblezett kötvényt be fogod közelebb küldeni. Ha az alapító levéllel egyszersmind a kötvényt is beküldöd, annál jobb: egyszerre el lesz intézve a dolog.

64.

Pest, 1864 szeptember 19.

Csengery Antal gr. Dessewffy Emilhez.

Intézetünket¹ a napokban Roscher, német nemzetgazda² nézte meg. A legapróbbra kikérdezett mindent. Az igtató hivataltól

¹ A Magyar Hitelintézetet.

² Roscher Vilmos lipcsei egyetemi tanár, kiváló nemzetgazdász. Pesti látogatásának jelentőségét méltatta a Pesti Napló 1864 szeptember 10-iki száma. Lásd azonfelül Pesti Napló, 1864 szeptember 13. sz.

a pénztárig, a tárgyalás minden stádiumain által a confectióig és a bizományi üzletig minden érdekelte. Korizmic, Péczely, Frank, Balek és én mindent, a tárgyalási íveket, határozati formularékat, az intézet könyveit, üzletkimutatásait rendre közöltük vele. Nagyon tetszett neki a munkafelosztás s a tisztaság a könyvezésben és a nyilvántartásnál. Érdekeltek kivált a statisztikai adatok. Sokat kérdezősködött a számok, az eredmények okairól. Miért van ez így? Mi az oka ezen és ezen arányoknak? stb.

Tegnap Flegler¹ nürnbergi tanár, Szalaynak jó barátja, kivel folytonos levelezésben állott, Akadémiánk tagja s egyike azon német íróknak, kik irántunk valódi részvétellel viselkednek s a magyar ügyek iránt nagyon érdeklődnek, a kinek informatiója Németország írói köreiből sok balvéleményt megcáfolt már, mely felőlünk uralkodott, — látogatott meg bennünket. Reá is igen jó hatással volt intézetünk. Bemutatám őt mindenik igazgatónak. Ma egy pár akadémiai tagot hívtam meg hozzám ebédre az ő kedvéért.

Holnap a prágai földhitelintézet három kiküldöttjét várjuk. Már itt vannak. Egyikük, egy matematikus, mielőtt bejönne az intézetbe, szállásán tanulmányozza intézetünk szabályait, stb. Frankot, könyvezőnket, kértem föl, hogy adjon neki mindenben felvilágosítást.

Szatmár, mint volt szerencsém írni, Greguss Ágost megy az Akadémia részéről. A beszéd, melyet Kölcseyről, az íróról, tartani fog, becsületünkre válik.² Talán Flegler is lerándul vele, hogy egy magyar összejevetelt lásson. O Kölcseyről igen szép tanulmányt írt; a legjobb, mit eddig bírunk. Minden munkáit olvasta *eredetiben*. Szalaytól tanult volt magyarul, még Schweizban.

Az Akadémia palotája rendkívül tetszik az idegeneknek.

Fogadja Méltóságod igaz hazafiúi tiszteletemet, mellyel vagyok stb.

65.

Kisjgniánd, 1864 szeptember 22.

Gkíjczy Kálmán Csengery Antalnak.

Igen tisztelt Barátom!

Bocsáss meg, hogy annyi foglalatosságod közben levelemmel ismét terhellek, de előtted ismert alapítványi tervemre nézve egy újabb nehézség jött közbe, melyet veled közleni mulaszthatatlan kötelességemnek tartottam.

¹ Flegler Sándor (1803—1892) német történetíró, ki előbb Zürichben volt tanár, később Nürnbergben a Germanisches Múzeumnak volt öre. Nyelvünket is megtanulta s több becses magyar vonatkozású művet is adott ki. V. ö. Századok. 1893.

³ Kölcsey Ferenc emlékezete. Pest, 1864. Beszéd, melyet Kölcsey szobrának leleplezési ünnepén Szatmárt, 1864 szeptember 25-én mondott. Kiadta a Kisfaludy-Társaság.

Tervemet, mielőtt véglegesen megállapítva foganatba venném, Deákkal, előttem, úgy mint mindnyájunk előtt mély tiszteletben álló bölcsességénél, irántam mindig tanúsított szíves barátságánál, az Akadémia ügyeiben levő befolyásánál fogva közlendőnek tartottam.

Ő a napokban vett levele szerint nem tartja ugyan helytelennek, hogy akként intézkedjek, mint írtam, mert a hagyomány így is fölötte hasznosan lenne elhelyezve; de azon határozott véleményben van, hogy jobb az adományt nem különösen kitűzendő specialitásra, hanem általánosan, az Akadémia céljaira és az Akadémia szabad rendelkezése alá adni. Mert

1. a specialitást, ha első szükségű, az Akadémia felkarolja, de a szükségek időnként változván, a mi ma első szükségű, később más sürgősebb által háttérbe szoríttatik s ez esetben az alapítvány célját tévesztett.

2. Az Akadémia vagyona nem elég szükséges kiadásai p. o. könyvkiadás, tisztviselők fizetése, könyvtár szaporítás stb. fedezésére, s ez a legsürgősebb szükség, melyen segíteni kell.

3. Az Akadémia súlyos jövedelmi adót fizet s azt a specialitásokra szánt, a szükséglethez pontos számítással mért alapítványoktól saját tőkéjéből fizeti, mely e szerint ezzel s a szintén hozzájáruló kezelési költséggel újabb teherrel sújtaná.

Az esetre azonban mindazonáltal, ha tervemnél megmaradni óhajtok:

4. Azon pontra, mely így szól: „A beadott kéziratok megvizsgáltván, ha helyben hagyatnak, az Akadémia tulajdonává válnak s általa kiadatni fognak,” azt jegyzi meg, hogy annak alapján csak kisebb terjedelmű, vagy csekélyebb becű értekezések jelenhetnek meg, mert becsesebb munkáért az író a kiadótól valószínűleg 600 frtnál többet, de minden esetre közel ennyit remélhetvén, veszteségre vagy csekély jutalomért munkáját az Akadémiának átengedni nem lesz hajlandó s az Akadémiának még a kisebb értekezések között sem lesz választania, mert a munka megbízás útján készülvén, ha időközben más fölszólítás nélkül jobbat írma is, nem jutalmaztathatik.

Intéztem Deákhhoz a neked tett azon kérdést is, hogy vájjon a teendő alapítvány nem tudományos, hanem más, az én és fiam személyes viszonyainkra vonatkozó szempontból nem eshetik-e méltán megrovás alá? De erre nem válaszolt.

Észrevételei közül az 1., 3., 4. nézetem szerint, vagy magukban, vagy az alapítványi szabályoknak némi módosításával könnyen megoldhatók.

A 2. észrevételre azonban, hogy t. i. az Akadémia alaptőkénének nevelése, az innét fejlődő azon másik nehézségre, hogy t. i. az Akadémia jövedelmeinek elégtelensége miatt jutalmazandó munkáknak kinyomtatása, főképen, ha a mint lehetséges, kárral

jár, s e tekintetből talán az alapítványnak kezelés alá elfogadása is az Akadémiánál, jelesül a vagyonkezelésével megbízott igazgató tanácsnál nehézségre találhat: nem tudok felelni, mert a körülményeket egyáltalában nem ismerem, de alapítványomnak el nem fogadását, vagy csak nehézségekre találását igen fájlnám.

Legnagyobb azonban és reám nézve elhatározó az, hogy Deák arra, vájjon az alapítvány általa bővebben ismert magánviszonyaimhoz illik-e: nem válaszolván, ezt csak annak jeléül tekinthetem, hogy aggodalmamat alaposnak találja s miután ez érzés, mert szeretem megtartani a helyes arányokat, most Deák véleménye által is erősítve reám még nyomasztóbban hat: inkább, habár becses bátorításod alapján némileg nehéz szívvel, elállók tervemtől s egyszerűen felosztom a hagyományt a komáromi kórház, az Akadémia, s némi csekélyebb részben talán az írói segélyegylet és Kisfaludy Társaság közt.

Téged pedig bizalomteljes tisztelettel arra kérlek, hogy ne vedd rossz néven, bocsásd meg, hogy annyiszor alkalmatlankodtam neked, oly sok becses idődet vettem el ez ügygel és szolgáljon e részben némi mentségemül, hogy a közjó előmozdításának óhajta, szegény fiam emléke iránti kegyelet s az illem-érzés annyira harczoltak bennem, hogy a mi nálam nem mindig szokott megtörténni, sokáig nem tudtam magam elhatározni.

Es bocsánatodat a közügyekben ismeretes érdekeltségednél fogva tapasztalt szíves barátságodtól remélvén, abba továbbá is ajánlva, változatlan érzéssel vagyok

Ghyczy Kálmán.

66.

Kisigmánd, 1864 október 20.

Ghyczy Kálmán Csengery Antalnak.

Igen tisztelt Barátom!

Tartok ugyan tőle, hogy némileg neheztelsz reám a sok alkalmatlanságért, melyet okoztam, de mégis kötelességemnek tartom, hogy tudósítsalak, miszerint a tudvalevő alapítványi ügyben úgy intézkedtem, a mint utolsó levelemben megírtam. T. i. 3000 firtot az Akadémia alaptőkájének növelésére,¹ 300 firtot az ír ói-segély egylet, 200 firtot a Kisfaludy Társaság, 1500 firtot a Komárom-városi, illetőleg idővel felállítandó Komárommegyei kórház javára alapítok s írok is egyszerűs mind ez iránt a mai napon az illető helyekre s gróf Dessewffy Emil úrnak is. Hogy ezt

¹ Ghyczy alapítványával a M. Tud. Akadémia 1864 október 31-iki ülésén foglalkozott, s azt „hazafiúi köszönettel” elfogadta. Pesti Napló, 1864 november 16. sz.

eddig nem tevém, legközelebb reám nehezedett sok rendbeli más elfoglaltatásom okozta.

Egyébiránt nagybecsű szíves barátságodba továbbá is ajánlva, változatlan érzéssel maradok

tisztelő barátod
Ghyecz Kálmán.

67.

Pest, 1865 július 18.

Csengery Antal bátyjának.

Beöthy Ödönné¹ a napokban ünnepélyesen felszólított, hogy neki, mint a bihariak megbízottjának, nyilatkozzam, akarok-e követ lenni a bihari kerületből, mivel különben az ő Ákos fia lesz. En azt feleltem erre a szépszerű lemondási felhívásra, hogy mindez a választók dolga, nem egyezkedési tárgy mi közöttünk. Részemről igen súlyos feladatnak tartom a követi állomást, kivált most s ha nem választatom meg, sok felelősségtől menekülök és könnyebben érzem magamat. De ha megválasztanak, múltamnál fogva sem lehet visszautasítanom polgártársaim bizalmát.

68.

Pest, 1865 november 6.

Csengery Antal bátyjának.

Köszönöm tudósításodat. Sietek, habár épen sok dolog közt vagyok, reá felelni.

Gálbory² már meghívott a választásra.³ Én megígértem, hogy, hacsak betegség nem gátol, elmegyek s a választás helyén meg fogok jelenni. Nagyon igaz, hogy annyit a választók megvárhatnak. Azonban tömérdek dolgot kell még addig tisztába hoznom az intézetnél, melynek hivatalnoka vagyok, hogy aztán szabadon mozoghassak. Most különösen egy memorandumot írok az intézet érdekében, s a mit két év alatt változtattunk a kezelésen, codificálok, hogy lehetővé tegyem, annak, a ki a napi végzendőkben helyettesíteni fog az országgyűlés alatt, a helyettesítést, mire az

¹ Beöthy Ödönné szül. Csanády Lujza. Fia Beöthy Ákos (1838 -1904) politikus és publicista. Történet-politikai nagy műve (A magyar államiság fejlődése, küzdelmei stb.) alapján az Akadémia is tagjául választotta.

² Gálbory Sámuel (1830—1914) biharmegyei birtokos, a Deák-párt egyik vezető tagja volt, kit Csengeryhez régi baráti kötelek fűztek. Gálbory akkor a bihari kerület Deák-pártjának volt irányítója. Csengerynek hozzá intézet: nyilt levelét közli a Pesti Napló 1865 október 18. sz.

³ A bihari kerület 1865 november 27-én választotta meg Csengeryt egyhangúlag képviselőjévé. (Pesti Napló, 1865 november 28. sz.)

előzmények ismerete kell. Meglehet, hogy mind a mellett leheté-
séges lesz talán a választás előtt két nappal már lemennem.

Nőm előre gondoskodott a szállásról számodra, ott, a hol én
lakom, azon utcában, a hová az országházat, vagyis inkább az ideig-
lenes képviselőházat, épen az én indítványomra építették.¹ De a
szállás csak január elején lesz megkapható. Általában soha annyi
bajjal nem járt a szálláskeresés. Meggyűl a bajuk a képviselőknek.²
Míg a neked szánt szállás megürül, én el tudlak nálam helyezni.

Beöthy Ákost Deák nagyon protegálja, mint atyjának jó
barátja; mások meg azért protegálják, mert Lovassyval³ áll szem-
közt, a ki oly szélső határozati, hogy a mint tudjuk, szélében beszélte
a múlt országgyűlésen, hogy Deák lejárta magát stb.

69.

Pest, 1866 április 20.

Csengery Antal bátyjának

Most veszem leveled. Íme azonnal válaszolok.

Az országgyűlés elosztásáról, sőt elnapolásáról sem tud itt
senki semmit. Annál kevésbé tartom ezt most valószínűnek, mivel
a kormánykörökben közelebből közeledés történt felénk. Csekély
közeledés, de, a kormány előbbi álláspontját tekintve, az ő szem-
pontjából nevezetes. Sok eszmezavar az egész tekintve, de töredékei-
ben jó magvakkal. A dicasterialis rendszer megbukott; ministereket
adnak (a hadügyet kivéve) a beladministrációra, de nem minister
név alatt. Önálló országos pénzügy s a mi a közös viszonyokból
ránk esik, magunk általi behajtása. Négy birodalmi minister s
ellenőrzőül melléjük egy magyar, a végett, hogy a birodalmi
ministerek belviszonyainkba ne avatkozzanak. De a magyar minister
neve ezentúl is kancellár. A négy minister: a birodalmi pénzügy,
külügy, hadügy, külkereskedelem. Rendeleteik a kancellár által
és útján werden hieher geleitet. A contrasignatura kérdése mellőzve.
A négy minister a közös delegatióknak, a magyar kancellár s a
magyar, nem ministereknek nevezett, ministerek, a magyar ország-
gyűlésnek felelősek. De a négy birodalmi minister egyszersmind a
Lajtán-túli országok külön ministere is az illető tárczákra nézve.
A paritást nem bánják; végezzük ezt el az osztrák tartományokkal.

¹ A Főherceg Sándor-utcai régi országház épületéről van szó, melyet
Ybl Miklós tervezett.

² Csengery Imrét régi kerülete a november 27-iki választáson ismét
megválasztotta képviselőjéül.

³ A szalontai kerületben Lovassy Ferenc és Beöthy Ákos állottak
szemben, egymással (Pesti Napló, 1865 október 10. sz.) Az 1865 november
27-iki választáson Lovassyt választották meg képviselőnek, aki e kerületet
különbén már 1861-ben is képviselte. (Pesti Napló, 1865 december 1. sz.)

A felelősség, a két ház, nem csupán a képviselőház szavazatától föltételezve, s fellebbvitel a septemvirátushoz.¹

De most megyek conferentiába a horvát ügyben.²

70.

Pest, 1867 április 12.

Csengery Antal bátyjának.

Itt küldöm a Szemle új füzetét, a Szentkirályi-féle cikk különnyomatával.³

Ha a megyerendezési röpirat megrendelőkre találna megyétekben, küldhetnek példányokat.

Kérdezd meg Staufertől: a Szemle ez évi folyamára nem akad-e előfizető? Vagy a tavalyiak sem fizetnek? így persze hiába minden törekvése!

A horvát-ügyben⁴ nagyon nehezen sikerült a ministereknek és Deáknak többségre tenni szert. A conferentián, mely a Deák és határozati párt 8—8 tagjából Andrássyhoz hivatott meg, nekem sikerült egy pontot megváltoztatnom. A többi pontban a kormány nem engedett. Ezúttal, mint Szentkirályi kijelenté, nem egyetértésből, hanem csak bizalomból szavazott a Deák-párt a kormánnyal és Deákkal. Ha személyes szavazatot sürgetnek: e szavazás is igen rosszul ütött volna ki. De mindezekről szóval majd többet!

71.

Pest, 1867 október 29.

Csengery Antal bátyjának.

A pénzügyi és kereskedelmi szerződések fölött nagy kényelemben fognak az osztályokban a tárgyalások. November 6—10-ike előtt alig kerülhet a Ház elé a központi bizottság jelentése. Az államadóssági egyezmény valószínűleg még későbbben jöhet tárgyalás alá, mivel Deák magáévá tette egy pár bécsi módosítványomat s ragaszkodik ahhoz a ministerek daczára, kik attól félve, hogy majd fenn is változtatnak az egyezményen, ez egyezményt itt úgy óhajtának elfogadtatni, a mint van. A központi bizottság csak a jövő hét elején

¹ V. ö. Ferenczi Zoltán: Deák élete. III. k. 95. s köv. 1.

² Pesti Napló 1866 április 22. sz. V. ö. Csengerynek a jelen kötetben közzétett s a horvát kiegyezést tárgyaló naplófeljegyzéseivel. Azonfelül Ferenczi Zoltán: Deák élete. III. 130. s köv. 1.

³ Eszmetörödékek a vármegyék rendezéséről. Budapesti Szemle, 1867. Itt e tanulmány különnyomatáról van szó.

⁴ A horvát kérdés tárgyalása április 8-án kezdődött. Rövid összefoglalását I. Ferenczi Zoltántól: Deák élete. III. 264-66. ál.

vagy közepén ülhet egybe, ha Andrássy Párizsból és Lónyay alföldi jószágáról hazajönnek. Az én általam tett s Deák által elfogadott módosítványok ekkor fognak itt, a ministeriumban, s aztán a két ministerium közt Bécsben tanácskozás alá vétetni. Meddig tart e tanácskozás s új egyezkedés: nem tudom. Arról van főleg szó: hogy az összeg határozottan, minden utólagos leszámolás nélkül, fejeztessék ki azonnal, nem várva be az év végén az államadóssági könyvek bezárását. Ha a ministerek súlyt helyeztetnek e bezárásra, ám tegyék, novemberben is megtehetik; de az általunk vállalandó összeg egyszer mindenkorra megszabott aversionális összeg legyen, ne leszámítások útján kihozott hányad. A negyedik pont szerkezetén is módosítottam.

Mindezekből láthatod, hogy nincs okod sietni. Ha a tárgyalásokra kerül a sor, előre megírnám.

(A levél többi részé családi vonatkozású.)

72.

Bécs, 1868 január 23.

Csengery Antal feleségének.

Én tegnap egész délután 4 óráig azon küldöttségben dolgoztam,¹ mely az országos bizottság ügyrendét készíti. Én és Kerkapoly dolgoztunk, Ghyczy töprenkedik. Gyorsan dolgozunk, hogy hamarabb szabaduljunk innen.

Tegnap öt órakor volt Festetics gróf² fényes estélye. Jelen volt az egész magyar delegatio, Beust, Becke, Auersperg berezeg, a német ministerium elnöke. Csak egy toast volt a királyért és nejéért gyermekeivel. Azonban nagyon derült volt a hangulat a vendégek közt, egymás közt egyre koczingtattak. Ghyczyt rég nem láttam oly jó kedvben. Megtámadta Beckét, hogy „Reichsministernek” is nevezi magát. Először védte magát a német, de miután egy kor képződött körültre, s erős ostromtdz közé vették, szabódni kezdett: „Ich will mich *kezes* (közös) heissen, oder wie sie wollen, meine Herren, nur diesmal verzeihen sie!” — monda. Perczel³ Beustnak és Beckének előállott a magyar ármádiával. Szóval eleget hallottak a *kezes* ministerek.

¹ A magyar delegáció 1868 január 19-ike körül érkezett Bécsbe s január 19-én délután már értekezletet is tartott gr. Majláth Antal elnöklete alatt. (Pesti Napló, 1868 január 21. sz.) Január 20-án a király fogadta a magyar delegációt, mely a fogadás után formálisan is megalakult. (Pesti Napló, 1868 január 22., 23.)

² Gr. Festetics György (1815—1883) a király személye körüli miniszter 1867—1870.

³ Perczel Mór, volt 1848—49-iki honvédtábornok; 1865 óta zalaeger-szegi képviselő, a balközéppárt tagja.

„Isten hozta szegény hajlékomba!” E szavakkal fogadott Festetics. Én körültekintve a gazdagon aranyozott, selyemmel bevont falakon, a már meggyújtott fényes csillárokon és a gazdag bútorzaton, elnevettem magamat. „Nagyapám szokása volt, — monda folytatva Festetics, — így fogadni a vendéget.” Festetics, a magyar nagyúr imponáló példányképe; a magyar kormánynak leghűbb és legtekintélyesebb képviselője itt a diplomácia székhelyén. Sokkal értelmesebb, mélyebb belátású, mint sokan vélik s igénytelenebb, hogyszem egyéni befolyásra törekednék. Nyugodt méltósággal képviseli kormányunk tekintélyét.

73.

Bécs, 1868 január 27.

Csengery Antal feleségének.

Nekem a látogatások, conferenciák minden időmet elrabolják s kénytelen vagyok éjjel dolgozni.

Lónyay most kapott sürgönyt Párizsból, hogy a magyar kölcsön ügye igen jól áll.¹ Tehát mégis sikerül, daczára a bécei bankároknak. Andrassy, az ügyes diplomata, azzal vigasztalta Rothschildot, hogy ha mi megtörjük a jeget, Austria is olcsóbban kap kölcsönt. Képzelted, mennyire örvendett Rotschild e vigasztalásnak!

Engem felszólítottak, melyik ágba akarok előadó lenni: a külügyi, a hadügyi vagy a közös pénzügyi budget előterjesztésénél-e? Valószínűleg az utolsót választom, a hol legtöbb közjogi kérdés is fordul elő. De a német delegációk számára az üzenetet valószínűleg mindenik tárgyban nekem kell írni.

74.

Bécs, 1868 február 5.

Csengery Antal feleségének.

A baloldalt, mint gondoltam előre, nagy felindulásban találtam azon esztelen czikk miatt,² mely a Pesti Naplóban megjelent, s mely a Hon nagy öröme leszidta Ghyczyéket mérsékletökért. A Deák-párt közlönye, azért, a mire a Deák-párt vette rá őket! Azt hittem, Kerkapolytól van azon czikk. Csalódtam. Úgy látszik, Kemény Gábor írta. Tehát megint elvetette a sulykot, mint a quota és az államadóságok fölötti vitában.

¹Y. ö. Pesti Napló, 1868 január 10, január 21, január 22. számaival.

²A Pesti Napló 1868 február 4-iki számában —r— jegyű cikkirő. E cikk összefüggésben áll a Pesti Napló 1868 január 31-iki számában olvasható —r— jegyű cikkel.

75.

Bécs, 1868 február 7.

Csengery Antal feleségének.

Épen most, a mikor Andrásy estély érői haza jövök, veszem leveledet. Köszönöm a tudósításokat.

A Napló cikke óta Ghyczy olyan keserű, mint az epe. Sokat ártott nekünk ez az esetlen cikk.

Andrásy estélyen csak a magyar delegatio tagjai voltak jelen. Nyolcz óraker kezdtek gyűlni s 10-kor már szétoszlott a társaság. Andrásy panaszkolta a pesti orvosnövédek ostobaságát, mellyel a hadügyi kérdés megoldásának nem keveset ártottak. Ő felségét meghívták, s ígérte is, hogy elmegy.¹ Azonban a katonák kértek jegyeket s ezeknek azt felelték, hogy osztrák uniformist bakikban nem tűrnek. Ezt hallva a király, azt monda, tehát ő sem fog megjelenni. Képzelted, mily nagy e miatt az ingerültség a katonák közt!

76.

Bécs, 1868 február 8.

Csengery Antal feleségének.

Soha sem hittem volna, hogy valaha ennyit Vesződöm a katonauygyekkel, mint jelenleg. Egész nap sem hallok és olvasok mást. Szakértők és nem szakértők járnak rám. Százszor hallom, ismételni, a mit már Pesten megtanultam, a porosz, francia, angol, osztrák katonai administratio előnyeit és hiányait; mennyit csálnak itt és amott; mennyit eszik meg egy ember, egy ló itt és amott. S utoljára is az az egész eredmény, hogy addig, míg az egész honvédelmi rendszer át nem alakittatik, alig lehet valamit meggazdálkodni.

A mint eddig a dolgok állanak, úgy látom, mi egy kissé szigorúbbak leszünk a németeknél.

Tegnap ismerkedtem meg Kuhn- hadügy m misterrel. Sajnálja, hogy Tirolból el kellett jőnie. Jó katonának mondják; solid embernek látszik. A hadügyminister részéről egyébiránt Grrivicic tábornok³ viszi a szót velünk szemben. Születésére nézve horvát.

¹ A Pesti Napló 1868 február 4-iki számában jelentette is, hogy a király megígérte, hogy „az orvosnövédek segélyegylete által rendezendő táncvizgalmon meg fog jelenni”. A király t. i. a fővárosba készült, ahová február 5-én meg is érkezett. A bálon a király tényleg nem jelent meg. (Pesti Napló, 1868 február 8.)

² Báró Kuhn Ferenc altábornagy, közös hadügyminiszter.

³ Grivicic György vezérőrnagy. V. ö. Csengery 1868 február 6-án Deákhoz intézett s e kötetben közölt levelével.

Nekem azt monda, soha sem „feküdt” Magyarországon; de magyar ezrednél szolgálván mindig, jól beszél magyarul. Németül velünk nem is akar szólni. Ha valaki németül szól hozzá Ő magyarul beszél. Kiejtése jó, csak egyes szók nem jutnak néha eszébe.

De ugye, mit érdekelnek Téged ezek?

„A földműves csak ökreiről beszél”, — azt mondja a latin. S a kit a haza arra ítelt, hogy a katonai budgettel vesződjék itt „ő felsége többi országai” fővárosában, — annak a katonának az ő ökrei.

Bécs mulatságairól, élvezeteiről nem írhatok. Az egyedüli élvezet, a miben részesülök, a Ringen való sétálás. Bálba, színházba, estélyekre nem járok. Bécsben a magyar delegációnak csak mágnási eleme találja jól magát. A többi mind haza vágyik velem együtt.

77.

Bécs, 1868 február 14.

Csengery Antal feleségének.

Lónyayval megint sok dolgom van. Most egyezkedik a németekkel az államadósságok és függőadósságok kezelése és ellenőrzési módja iránt. Én elmondtam neki nézeteimet e tárgyban. Följegyezte s Gränzensteint¹ utasította, hogy németül tegye föl. E közben a német pénzügyminiszter, Brestel is készített egy javaslatot. Mindkét javaslatot az éjjel revideáltam s megtettem rá írásban észrevételeimet. Lónyay utasította Gränzensteint, hogy ez észrevételek alapján új dolgozatot csináljon. Nem tud ez az ember formulázni s a közjogi viszonyokat nem fogja föl! Bizonyosan nem jó lesz Gr. újabb dolgozata se. S végre is nekem gyűl meg vele a bajom.

Láthatod ezekből, hogy a delegatio összes tárgyainak figyelemmel kísérése mellett s a mellett, hogy minden fontosabb kérdést szemmel tartok s részint formulázására, részint eldöntésére befolyók, elég dolgom van a delegation kívül is, van min törni a fejemet.

Legfontosabb volt a delegatio dolgai közt a központi pénzügyi osztály budgete. Ez osztályba soroztam Ghyczyt és Bónist.² Bámultak, midőn látták, hogy úgy vittem a dolgokat, hogy nem tudtak opponálni. Megint nagyon barátságosan vagyunk. Meddig? Az általános vitáig. Ott, különösen a katonaugyben, kell nekik keresni valamit, a miben feltűnjenek az ország előtt. Mindezek mellett reméltem igazoltatni fog az én jóslatom, hogy a balpártiak beválasztása a delegatióba nem csak kárára nem, hanem hasznára

¹ Gränzenstein Gusztáv államtitkári teendővel megbízott osztályfőnök a magyar Pénzügyminiszteriumban.

² Bonis Sámuel, a tiszalöki kerület képviselője.

lesz a közügyeknek. Sok haszon van már csak abból is, hogy ide fenn a tért kiismerik, s nem a megyeház ablakából nézik a világot. Ellenzékünk szint oly bornírt, egyoldalú, mint a ki mindig az itteni felsőbb körökben forog.

De megint csak politizálok! Bocsáss meg! Egyébről nem írhatok, egyébbel nem foglalkozom.

A közös pénzügyminisztérium osztály főnökségét Hunfalvy János sem fogadta el. Most már igazán nem tudom kit tesznek.¹ S a magyar ellenzéki lapok vádolják Beckét, hogy magyarokkal nem képviselteti magát a magyar delegációban.

A Hon² mára delegációt is németül tanácskoztatja! S a Hazánk³ szerint a hadügy körül minden indítványt Várady, Ivánka és Perczel tesznek. Pedig Kerkapoly is jobban ismeri e tárgyat már is, mint bármelyike az említett volt honvédeknek.

De már éjfél elmúlt. A múlt éjjel a Brestel és Gränzenstein német formulázásával vesződvén, két óra után fekuhdhettem le.

78.

Bécs, 1868 február 21.

Csengery Antal feleségének.

Távollétem alatt⁴ történt egy kis baj. A pénzügyi albizottság jelentése nem jól van szerkesztve. Még közjogi baklövés is van benne,, pedig Ghyezy és Bonis is revideálták. Restellik a dolgot, hogy nem voltak eléggé óvatosak. Most nekem a 30-as bizottságban kell helyrehozni a hibát.

Most megyek Lónyayhoz. Kellemetlen dolgokat kell neki mondanom; de ideje, hogy jöjjünk végleg tisztába a határok iránt, a meddig menni lehet. Az éjjel némi pontozatokat is tettem föl,⁵ mivel a mit szóval mondtam eddig, mindig hibásan formulázták. Pedig távollétem alatt a pénzügyi bizottság előtt is kijelenté Lónyay, hogy az újabb egyezményt az államadósságokra nézve az én javaslatom alapján akarja létrehozni. Hogy mondhatta ezt, midőn még oly nagy elvi eltérések vannak közöttünk! Miután Deák mindenben helyesli nézeteimet, hatalmas támaszom van.

¹ Lásd erre Csengerynek 1868 január 29-én Deákhhoz intézett levelét s jegyzeteit e kötetben.

² Jókai Mór volt a szerkesztője s Emich Gusztáv a kiadója.

³ Hazánk, politikai napilap, a balközép lapja, mely 1868 január 12-én indult meg, de 1869 június 29-én megszűnt és beolvadt a Honba.

⁴ Csengery időközben, néhány napot Pestem töltött.

⁵ Lásd Csengerynek 1868 február 21-én Deákhhoz intézett s e kötetben közölt levelét.

Bécs, 1868 február 22.

Csengery Antal feleségének.

A 31 milliónyi költség fedezése ügyében mi azon vagyunk, hogy a közös pénztárban ez év elején jelentkező több mint 40 millió maradványból fedezzük. Lónyay e tárgyban nagyon jól viselte magát az ő felsége elnöklete alatt tartott ministeri tanácsban.¹

Érdekes beszéde volt tegnap Pulszkynak Skene² Reichsrathal. Ez dühös centralista. Szemünkre vetette, hogy a paritást igénylő Magyarország quotája csak 30%. „Ha, — úgymond Pulszky — 50 lesz, akkor a mi részünkre hajlik a túlsúly, akkor mi fogunk önökkel lóhátról beszélni!” — „Csakhogy, — felelt Skene. — akkor már én is lóháton leszek. Lesz gondom rá, hogy akkor gyáram legyen Magyarországon.”

A magyarok becsülete nagyon emelkedett a sógorok előtt, mióta látják, hogy a budgetet szint oly alaposan s még több szigorral tárgyalják, mint az ő Herbstjeik és Giskráik.

Nekem nagy örömöm telik Kerkapolyban. Ügy betanulta a hadi budgetet, hogy zavarba hozza a katonai tekintélyeket.

Bécs, 1868 február 25.

Csengery Antal feleségének.

Azt írtam, a napokban ne várjatok tőlem sok levelet. De jól esik hozzátok írom! Íme ma 8-tól ½ 4-ig folyvást dolgoztam s este mégis hármásával írom a levelet. Az alatt veletek társalgom.

Én mindenképen siettetem a dolgot, de bizony még nem látom közel a végét. Becke pedig nem bánná, ha a manó elvinne innen. Haragszik rám azért, a mire tegnap szorítottam.³ Haragszik, mivel azt mondám, hogy ministeriuma bureaucraticus módon van szervezve, holott bankárilag, vagy kereskedelmileg kellene szervezni, tekintettel azon teendőkre, melyek rábízvák és hogy én az ő teendőit fele költséggel elvinném a Magyar Földhitelintézet személyzetével, mint mellékületet. Haragszik végre az államadósságok kezelése körül Lónyaynak adott pontozataimért, melyeknek alapveit Deák is helyeselte.

¹ Lásd erre Csengerynek 1868 február 24-én Deákhhoz intézett s e kötetben közölt levelét.

² Skene Alfréd bécsi gyáros, a Reichsrath és az osztrák delegáció tagja.

³ Lásd erre Csengerynek 1868 február 24-én Deákhhoz intézett s e kötetben közölt levelét.

81.

Bécs, 1868 február 26.

Csengery Antal feleségének.

Ma a tábornokok az új szerkezetű puskákat mutatták be az Arsenalban nekünk. Perczel elbámult az Arsenal nagyszerűségén, a melyet külföldön, Brüsszelben, sőt Angliában sem látott. S a hátultöltő fegyverek oly tökélyre jutottak, hogy egy perez alatt 15-öt lőtt egy ily fegyverrel a katoná, ki a fegyvereket kipróbálni szokta. S hogy lőtt! Háromszáz lépésről 30 lövésből 25—26-szor talált a célba! A tábornoki tábornokok azt mondták előttünk, hogy az egész hadviselés módját megváltoztatták az új fegyverek. A gyalogság dönti el az ütközeteket s a rohamok, a személyes vitézség, a lovas támadások mind lehetetlenné válnak téve. Az ész és ügyesség győz. Nagy hátrány az orosz hadseregre nézve. Az ütközet gyorsan dől el, nagy pusztítással. Az ágyú szerepe is sokkal nagyobb lesz.

Sok derék szakembert volt alkalmunk a törzstisztek között is megismerni s ezek mindnyájan örvendenek, hogy egy kissé felzavarjuk a dolgokat. Őszintén óhajtják a reformot. De sok a fensőbb körökben a czopf s az administratio javítását a piszkos magánérdekek is akadályozzák.

De mit is érdekelnek Téged e dolgok! Bocsáss meg, édes Rózám; egyébről sem hallok, mint csupa katonás dolgokról, másról nem igen írhatok.

82.

Bécs, 1868 március 12.

Csengery Antal feleségének.

A mitől már otthon remegtem, bekövetkezett. A katonai reactio kitárta előttünk programját Grivicic tábornok beszédében, mikor épen a hadi budget általános megszavazásáig jutottunk. Mennyi aggodalommal, utánjárással törekedtünk részünkről minden törési szándékot paralizálni! S ime, mikor a célnál vagyunk, mint egy új Jellacic, föllép Grivicic, ki eddig az alkotmányosdit ügyesen játszotta s oly dolgokat beszél, melyek a legnagyobb válságot idézhetik elő.¹ En az éj egy részét Andrásynál töltöttem, formuláztam egy revocáló nyilatkozatot Kuhn hadügyministernek. Andrassy mindent elkövet, hogy vele aláírassa. Sikerül-e? Minő befolyásnak enged Kuhn? Az alkotmányos iránynak, vagy a reactionnak? Minő eréllyel lép föl ő felsége a reactio ellen, mely a

¹ Lásd erről Csengerynek 1868 március 12-én Deákhhoz intézett s e kötetben olvasható részletes levelét.

mennyiben a honvéd izgatás ellen tüntet, általa nem igen desavualtatik, a mennyiben törvényeink ellen is küzd, nem számíthat támogatására. E reactio már többször ő felsége ellen is demonstrált. Andrassy tárczáját köti a kiegyenlítéshez. Az ellenzék, ha nem adatik kielégítő nyilatkozat, tiltakozással távozni fog; a mi pártunk sem szavazza meg a katonai budgetet. S mi fog történni? Isten tudja.

Részletesen, ha időm lesz, közelebb. Most sietek a clubba, hogy embereinket visszatartsam oly lépéstől, mely a provisoriumra vezet s az ellenzékkel is értekezem. Onnan ismét Andrassyhoz, ki most ő felségénél van. Beust belátja a válság fontosságát, támogatását ígerte Andrassynek.

Az én állásom iszonyú. Az éjjel Andrassy, Lónyay s pártunk főbbjei egyenesen föl hívtak, én mondjam meg, mit tegyenek, én formulázzak a hadügyministernek, ki Grivicic beszéde egy részéről, mikor megmondták neki, maga is megijedt. Andrassy kért, ne hagyjam el.

Az ellenzék is engem hívott föl a közvetítésre.

Sikerült-e a nyilatkozattal¹ minden részt kielégítenem? Nem változtatnak-e benne olyasokat, a mik által az egészet megrontják? Mind nem tudom. Csak azt tudom, hogy ha az Isten kiszabadít ezen helyzetből, nem könnyen vállalkozom többé uly missióra. Mint közkatona, küzdöm szívesen. A vezéri szerepnek terheit viselni, a pártok bűnbakja lenni: oly dolog, melyre se erőm, se ambíció. Nem oly lelkiismeretes embernek való a politika!

Gyulai nem tudja, mit beszél. Jobban ismerem én az ellenzékot, általában az embereket, mint ő. De az ő kötekedő modorával nem messze mennék! A politikában igyekeznek az emberek egymást fölhasználni. Hol sikerül, hol nem. Nekem már a delegatio ülései alatt is többször sikerült, a nélkül, hogy én elveimből legkisebb részt is föláldoztam volna. Pártolom, a mi jó, ha ellenfeleimtől jön is. Ennyi az egész!

83.

Bécs, 1868 március 17.

Csengery Antal feleségének.

Tegetthof² maga mutatta be magát nekem. Egyike a legkedvesebb embereknek, a kiket ismertem valaha. A legkedélyesebb ember s szerény, igénytelen és a mellett igen józan felfogású mindenben. Megjelenése a hadügyi albizottságban különös varázss-

¹ Olvasható Csengerynek előbb említett levelében. A további fejleményekről Csengerynek Deákhhoz március 13-án írt levele tájékoztat.

² Tegetthoff Vilmos a haditengerészeti parancsnoka s a közös hadügyminisztériumban a haditengerészeti ügyek vezetője; lissai győzelme óta nagy népszerűségre tett szert.

hatással bírt ellenzékünkre is. Mintha kicserélték volna Ivánkát, Perczelt, Váradyt stb. Soha sem tanúsítottak annyi készséget a kért összegek megszavazásában. Mikor a németek tárgyalták a tengerészeti budgetet, Tegetthoff még nem állott a tengerészeti, úgy élén. Hogy ide emeltetett, hogy Leopold főherceg az intendatura éléről elmozdított: részben a magyar delegatio érdeme is. Mi meg akartuk támadni az intendaturát s hogy ennek ki ne tegyenek egy főherceget, megszüntették az egész intendaturát. Nem is volt rá szükség. Most találkoztak először a német delegatio tagjai Tegetthoffal s a szeretetreméltó hős oly hatással volt reájuk, hogy törleseit mind visszavonták.

Grividic Svájcba megy. Tegnapelőtt hozzánk küldte Kralitz kapitányt, jelentse ki nekünk, hogy ő a politikáról végkép lemond, most Svájcba utazik, de mielőtt elmegy, tiszteletét fogja tenni a magyar uraknál, a kiket ő oly nagyra becsül.

84.

Bécs, 1869 január 14.

Weninger Vince Csengery Antalnak.

Itt küldöm a Budapesti Szemle részére értekezésem folytatását.¹ A roppant anyag daczára nem találtam többet közlendőnek, mert Angliában csak most készült az egész dolog. Históriai dolgot sokat lehetett volna közleni, azonban miután az értekezés első részei is szárazon adták a tényeket, itt is megtartom a formát.

Most a francia számvitelt és ellenőrzést, — anyag bőven van, — dolgozom föl; vagy 5—6 hét múlva azt is küldöm.

Egész szabad időmet, a mi naponta 6—7 órát tesz, tanulmányaimnak szenteltem; mintha nem is volnék Bécsben, mert a hivatalos óráimon kívül a házból ki sem megyek.

Itt egész ribilliót csináltam a közös pénzügyminisiteriumban. Becke jóváhagyásával a kettős könyvvitelt behoztam a pénzügyi kezelés evidentiába tartása végett. Már holnap az első nyers mórleget készítjük az első 14 napi eredményről. Becke roppantul örül neki, mert eddig csak mindig azt tudtuk, hogy három hónappal ezelőtt hogy állottunk, most naponta megmondhatjuk. És ezen összes munkát egy ember végzi! Az igaz, hogy vagy 8 napig mindig a hátán ültem, míg a budget szerinti könyvelésbe belegyakoroltam őt; majd meglátod, ha fejjösz. Ha Becke megengedi, ismertetem a Szemlében az új rendszert.

Úgy látszik, hogy Becke a legközelebb internuntiusnak fog

¹. Az állami számvitel és államháztartás ellenőrzésének módjai a nevezetesebb európai államokban 5 közlemény a Budapesti Szemle 1868—69. évfolyamában.

kineveztetni. Lackenbacher¹ pedig a közös főszámvevőszék elnökévé van, vagy lesz proponálva, másrésztől ugyanezen állásra Kriegsau² ajánltatik, a ki egykor Budán Albrecht főherczeg mellett volt. Hallom, hogy roppant intriguák folynak. De sok miserabilis ember van!

Hozzád is volna kérésem. Politikai számtanom³ második kiadását készítem a sajtó alá (egészen átdolgozom). Ehhez szükségem van a hazai intézetek állapotára vonatkozó adatokra. Kérlek, küldesd meg a Földhitelintézet 1868-iki zárszámadását, ha meglesz.

85.

Nagyvárad, 1869 január 15.

Csengery Imre Antalnak.

Kedves Öcsém!

Vasárnap, 10-én, baj nélkül megérkeztem. Este midőn én a házhoz haza vergődtem, már bevégezték értekezleteiket a pártok.⁴ Az értekezletek tárgyát a másnapi megyei közgyűlés által megalkotandó központi választmány tagjainak névsora és a képviselőjelöltek kitzúzése képezte.

A Deák-párt most is az 1861. és 1865-iki példát kívánta követni, miszerint az 1848-ban, s majd utóbb az 1861-ben választott tagok mindannyiszor megtartattak s a körülményekhez képest újakkal szaporítottattak. Kívánta tehát, hogy az 1865-iki névsor hagyassék meg, de ahhoz újabb tagok is választassanak, miután a régiak közül többen részint elhaltak, részint elköltöztek. S a maga részéről és a párt köréből mindössze 28 újabb tagot ajánlott.

Ellenben a balközép⁵ Tisza Kálmán személyes vezetése alatt abban állapodott meg, hogy mellőztetvén az 1865-iki névsor, a melyben néhány deákpárti tag is foglal helyet, a központi választmány egészen újonnan és pedig merő baloldali tagokból állítassák össze.

A két párt között a főispán⁶ lépett föl közvetítőül. Kijelentette, hogy a 65-iki névsor megtartását és a mennyiben tetszenék, megszaporítását ő maga is, mind a gyakorlattal, mind a méltányossággal leginkább egyezőnek véli. Kijelentette, hogy a Deák-párt

¹ Lackenbacher Ede osztályfőnök a közös pénzügyminisztériumban; 1869-ben hirtelen elhalt.

² Lovag Kriegsau Adolf osztályfőnök.

³ Politikai, azaz felsőbb polgári és kereskedelmi számtan. Pest, 1861. (Ez a kiadás akadémiai jutalomban is részesült.) A könyv második kiadása 1869-ben jelent meg.

⁴ A Deák-pártrak január 10-én Lónyay Tivadar elnöklete alatt tartott értekezletéről a Pesti Napló 1869 január 17-iki száma tájékoztat.

⁵ A biharmegyei balközéppárt március 15-én alakult meg.

⁶ Tisza Lajos (1832—1898) 1867 óta Biharmegye főispánja.

eljárását, mely a választmányi tagok számára nézve nemcsak nem kíván paritást, hanem önként megelégszik a kevesebb számmal, épen nem kihívónak s valóban mérsékeltnek kénytelen elismerni. Felhívta tehát a balközépet, hogy fogadja el az 1865-iki névsort s a Deák-pártból ahhoz ajánlott tagokat és ezekhez hozza javaslatba ő is azokat, a kiket újabb tagokul akar.

Megeredtek az újabb tanácskozások. A balközép ismét kinyilatkozta a ragaszkodását előbbi megállapodásához, sőt azt is kimondotta, hogy az esetre, ha akár a főispán, akár a Deák-párt sürgetnék kívánatuk elfogadását, a balközép tagjai szavazást fognak kívánni és már kész czédulák általi szavazás következtében is határozat erejére fogják emelni az általuk egybeállított névsort.

Azonban a Deák-párt is ragaszkodott valóban mérsékelt kívánatához. A főispán pedig eréllyel és némi felindultsággal sürgette előbbi ajánlatát. Nyilvánította, hogy nagyon furcsán jön ki pressio ellen írni és beszélni egyfelől s mégis pressiót gyakorolni másfelől s hogy ő egyik pártnak sem nyújthat segédkezet ahhoz, hogy a másik pártot egészen elnyomhassa és eltaposhassa. Sőt bizalmasabb körben és sub rosa azt is hirdette, hogy ha a czédulákkal való szavazás a balközép akarata szerint elhatározatnék, ő a g v ülésből azonnal eltávozik és az alispánra hagyja az elnökséget. Mire való vagyok én — úgymond, — ha a pártok ennyiben sem respectálják helyzetemet. Akkor nincs mit tennem, mint bezárni a fiókomat s ide hagyni a hivatalt és a megyét.

Ennek aztán már nem akarta kitenni a balközép nem annyira a főispánt, mint inkább Tisza Kálmán testvérét. S így történt, hogy 11-én, a főispán által reggel 8 órára összehívott közös tanácskozmányon végre a balközép is hozzájárult az 1865-iki névsor megtartásához és a Deák-párt ajánlotaiból két tag kivételével 26-ot elfogadott. Maga százat haladó új tagot hozott javaslatba, a kik ellen a Deák-párt semmi ellenvetést nem tett.

11-én 9 órakor megnyílt a közgyűlés. Ezt a főispán az országgyűlés tényleges eredményeit rajzoló, s természetesen deák-párti színezetű beszéddel nyitotta meg.¹ A központi választmány az előleges kiegyezés értelmében az 1865-iki, még életben levő s a két párt részéről jelenleg ajánlott tagokból minden küzdelem nélkül megalakított. De a főispáni beszéd egy furcsa intermezzora adott alkalmat. A jegyzőkönyv szerkesztésére egy órai szünet lévén, azalatt megtudták a balközépiek, hogy a főjegyző² elkérte a főispáni beszédet és azt jegyzőkönyvbe vette. Sürgetni kezdték tehát, hogy miután beszédet jegyzőkönyvbe csak világos határozat folytán lehet beiktatni: a főispán beszéde, melyre nézve ily határozat nem kelet-

¹ A beszéd, nemkülönb a január 11 -iki rendkívüli megyei közgyűlés leírása a Pesti Napló 1869 január 21-iki számában.

² Dobozy Miklós, akit Beöthy Algernon lemondása után választottak meg főjegyzőnek.

kezett, hagyassék ki és fel se olvassák a gyűlés előtt. Ennek ellenében kiderült, hogy a főispáni beszédek beigtatása már Móricz Pál¹ főjegyzősége alatt gyakorlattá vált Biharban s ezt a gyakorlatot követte a mostani főjegyző is. A főispán pedig úgy nyilatkozott, hogy miután az ő beszédét a főjegyző elkérte, s azt már átadta, nem teheti ki magát annak, hogy azt ismét visszavegye; ha tehát nem akarják a beszédet a jegyzőkönyvben bennhagyni, húzassák ki azt a hitelesítéskor. Ezt már ismét nagyon sajnálnak találta a baloldal. S mindezek aztán, melyek csak magánkörben folytak le, lőn, hogy a jegyzőkönyv, a mint készítve volt, felolvasatván a gyűlésben, a beszéd is, mely nem igen esett ínyére a baloldalnak, szó nélkül bennmaradt a jegyzőkönyvben.

Én pedig jóízűen nevettem. Midőn én 1867-ben, a tisztválasztás előtt és után olyan elveket pengettem, a melyekre a beszéd beigtatása ellen most hivatkozott a baloldal: miként főrmédtek rám a baloldaliak? Mintha én Tisza Lajos személyét akartam volna érdekelni! S most önmaguk ellen fordul a „gyakorlat”. Én egészen semlegesén viseltem magamat és gyönyörködtem titokban, látván, miként büntetetik az apák álnoksága, még nem is a fiakban, hanem magukban az apákban.

A balközép tehát engedett a központi választmány dolgában. Tette ezt a nélkül, hogy akár a loyálisnak, akár a nagylelkűségnek címét csak távolról is igénybe vehetné. Fel nem adott semmit, nem engedett egy talpalatnyi tért sem a magából s a csaknem 300 tagra felszaporodott központi választmányban még mindig 4—5-szörös többséggel rendelkezik.

Bezzeg nem így járt el a képviselőjelöltek kérdésében! Erre nézve egész szenvedéllyel és fennhangon nyilvánította és megállapította a balközép, hogy egyetlen deákpártinak megválasztását se engedi meg. S nem pártnézet az, hanem fanatizmus, nem eróly az, hanem üldözési düh, a mit e részben a balközép tanúsít. Hiszen kevesek kivételével, a kik a finomabb különböztetéseket érezni látszanak, vagy legalább érteni színlelik, az itteni balközép nagy része, tudva vagy nem tudva, valóban szélsőbaloldali elemekből áll. Ide mutat különösen az, hogy ámbár Tisza Kálmán és Csanády Sándor között személyes gyűlölség uralkodik s ámbár mindketten visszautasítják az egymáshoz való közeledést, mégis egyetlen balközépi jelölt megválasztatása sem oly biztos, mint a szélsőbaloldali Csanády Sándoré, kinek főválasztói szintén a Tisza Kálmán vezérlete alatt álló balközépen foglalnak helyet.

De mellőzöm ezúttal a jelöltek iránti általános kombinációkat. Szorítokozom kizárólag a magunk saját személyére.

Rád nézve én még Pesten és pedig a legilletékesebb forrásokból úgy értesültem, hogy téged és csakis téged kikötött volna

¹ Móricz Pál 1868 március 4-ike óta a bárándi kerület balközéppárti képviselője.

a kormány és Tiszáék készeknek nyilatkoztak volna a concessióra, hogy megválasztásodat nem ellenzik. Ennek én itt lenn nyomát se tapasztalhatom eddigelé. Ellened is fennen ki van mondva a balközépi anathema, hogy nem lehetsz Biharból képviselő s ki van mondva a kötelezettség, hogy minden „jó és televér balközépinek” ellened is mindent el kell követnie. Gyalokay Lajosnak,¹ a ki a főispánt Tisza Kálmánnak e részbeli kitudakolására és közvetítésére kérte föl, a főispán azt adta értesítésül, hogy Tisza Kálmán, sajnálkozva ugyan, de mégis határozottan kijelentette, miszerint pártvezér létére irántad se tehet kivételt. Beöthy Algernon² is nagy bizalmasan és titkosan arra kért föl engem, hogy se te, se én ne engedjük nevünket szoba hozatni, mert megbukunk, mert megbuktatásunk el van végezve, s mert ő azt nagyon sajnálná. Ellenjelölted gyanánt Gáspár Endre³ ígérkezett még eddig, a ki csak mostanában nyerte meg 1848-iki huszárszázadosi nyugdíját s legújabbban még Csernovich Arzént⁴ sőt Csanády Sándort is, a ki talán háromfelé is föl akar lépni, mint nagy embert, — emlegetik. A birtokosok és papok nagyobb része a te volt kerületedben is baloldali. Melletted eddigelé csak Gálbory Soma és Rózsavölgyi⁵ buzgólkodnak. Én azonban magának Gálborynak előadásából úgy veszem ki a dolgot, miszerint az esetre, lia a laksági oláhság vagy melléd nyilatkozik, vagy otthon marad, ő nem tartja ugyan lehetetlennek megválasztásodat, de bizonyosnak sem.³

Rám nézve még kedvezőtlenebbek a körülmények. Én ellenem, — ki helybeli vagyok, — s a kinek a balközép és kivált Tisza Kálmán soha sem bocsájtja meg, hogy hozzájok nem szegődtem, még nagyobb dühhel törnek a baloldaliak. Vannak ugyan az én volt kerületemben is deákpártiak, de kevesebb számmal. S azokat, a kiket, habár balközépiek is, személyes vonalom csatolt volt hozzám s a kiknek így vagy tettelegesen közreműködésére, vagy semleges magatartására lehetett volna számítani, részint a „pazsura”, részint a többi balközépbeliek már ellenem tereltek. Így Sztunyoghy Bertit,⁷ a ki még nem régen is úgy nyilatkozott, hogy ellenem soha egy lépést nem fog tenni, de Tisza Kálmán addig

¹ Gyalokay Lajos ügyvéd, 1868 március 16-ika óta a biharmegyei Deákpárt alelnöke. (Szinnyei 1.: Magyar írók. IV. 5—8. 1.)

² Beöthy Algernon, B. László fia (1839-1900), később a szabadelvű párt tagja. Mikszáth Kálmán képviselőházi karcolatának ismert rokonszenves alakja. 1868 március 18-án Bihar megye főjegyzőjévé választotta-, ugyanazon évben azonban le is mondott.

³ Gáspár Endre a biharmegyei honvédegylet elnöke, — „szabadságharcunk egyik hős tábornoka”, mint róla a balközéppárti „Bihar” 18ü9 január 28-iki számában írja.

⁴ Csernovich Arzén biharmegyei birtokos.

⁵ Rózsavölgyi József biharmegyei birtokos.

⁶ Az 1869 márciusi választáson Csengery Antal 145, ellenfele Gáspár András pedig 921 szavazatot nyert.

⁷ Szunyoghy Albert esztári (Bihar vármegye) birtokos.

irkált rá leveleket, s addig ösztönözte szavakkal is őt, hogy már most ő is fölcsapott ellenem. Így Bernáth Pista,¹ a kit, korábban Deák-pártbelit, a véletlenül aláírt pазsura már most kötve tart, ha többre nem, legalább semleges viseletre nyerték meg ellenem. Határozott jelölt ellenem még nem akadt. Szunyoghy Berti és Beöthy Algernon, a kit ellened is erőltettek a föllépésre, a föllépést határozottan visszautasították. Utoljára is abban történt megállapodás, miszerint oda künn a kerületben s maguk a kerületbeliek fognak egy balközépi jelöltet kitűzni. Egyszóval magok azok, kik eddig mellettem nyilatkoztak, se bíznak a győzelemben. Beöthy Andorral² pedig, a ki most betegsége miatt nem jöhetett be, nem találkozhattam még,, Róla azt mondják, hogy mellettem fog dolgozni. Sőt Beöthy Algernon engem különösen azért is kért a visszalépésre, mert — úgymond — Andor köteles volna mellettem működni s ezáltal magát is impossibilissé tenné Biharban.

A mi pedig az én nagyváradai jelöltségemet illeti: te már ismered a felszólításokra adott válaszaimat. Ezen válaszokat nagyon helyesen fogták föl a deákpártiak s személyes nyilatkozatom azután csak megerősítette őket felfogásukban. Magok fölhagytak a további unszolással és most már br. Gerliczy Bódog³ a nagyváradai Deák-párt jelöltje. Csak hogy ön szépen megmenekedhettem a kellemetlen helyzetből! Nem kell nekem Nagyváradtól semmi! Még a Józsefvárosnál is, — képelem minő képet vág erre Gyulai Pál, — czu-
darabb város ez!

Azok után tehát, a miket eddig másoktól hallottam és magam tapasztaltam, az én véleményem abban összponstosul, hogy ha csak véletlen körülmények nem jönnek közbe, itt mind a te bukásod, mind az ön bukásom bizonyos.

Sajátságos állásban vannak irányunkban a baloldaliak. Sokan szegyenlik közülük, hogy minket Biharban megbuktatnak, szegyenlik különösen azok miatt, a kiket helyettünk fognak másnak nem léteben megválasztani. Elismerik, hogy te szükséges vagy az országgyűlésen, s rólam is hasonlóan hízelgőleg nyilatkoznak, de azzal vigasztalják egymást és önmagukat, hogy hiszen majd megválasztanak minket másunnan!

Valóban megszánja az ember Bihart, melyet így oda dobott a baloldal martalékául a kormány, s mely most oly szegyenletes szolgaságban görnyed! Épen ma írtam Tóth Vilmosnak, a ki, mint tudod, értesítésemet kikérte volt az itteni állapotokról.

Csak egyet még! Én a te nevedben s a magam nevében is azt jelentettem ki az ez iránt kérdezőknek, hogy se te, se én, valamint 1861- és 1865-ben nem tettünk, úgy most se teszünk

¹ Bernáth István bihamiegyei birtokos.

² Beöthy Andor bihamiegyei főszolgabíró.

³ 15r, Gerliczy Bódog 1861-ben Bihar megye máodalispánja. Jelöltetekéről 1. Pesti Napló, 1809 január 17-iki számát.

magunk mellett egy lépést se; ha megválaszt bennünket a többség, a megválasztást és pedig legszívesebben eddigi kerületeinktől, — elfogadjuk, ha meg nem választatunk elveink miatt, azt bizony nem fogjuk szégyenleni. A többi nem a mi dolgunk.

Kifáradtam az írásban. Egy nagy tervem van pedig, mely rád és reám egyaránt vonatkozik. De erről majd legközelebb! Addig is sok boldog Antal napot kívánok.

86.

Bécs, 1869 január 25.

Weninger Vince Gsengerynek

Mindenekelőtt köszönöm a küldött számadásokat.¹

A francia számvitel- és ellenőrzésről szóló cikkeimet február hó végéig elkészítem és elküldöm.

Tegnap készült az első nyers mérleg a ministerium kezelési főkönyvéből. Volt öröm az osztályban, mert a régi czopf kétkedve nézte az előmunkálatokat. Mercandin gróf, a német főszámvevőszék elnöke jelentette magát, hogy megnézzé a dolgot. Tegnap óta már à jour vagyunk, miután vagy két hétig betanítottam a titkárt és a számvevőt, a ki naponta két óra alatt elvégzi ebbeli teendőit. Magam is gyermekiesen örvendtem a dolognak, mert a németek azt hitték, hogy a magyar ember újításával fel fog sülni.

Habár távolabb a tűzhelytől, mégis izgatottsággal követem lapjainkban a pártküzdelmet. A választásra lejövők állampolgári jogommal élendő.

Nőm semmiképen sem tud ideszokni. Visszavonulva élünk, családi körben, ő a gyermekekkel, én tanulmányaimmal elfoglalva; — így múlik hót hét után. Nőm nem egyszer emleget Téged! „Bizony jobb lett volna hon maradni, mint Csengery javasolta!” Na de hiába, a sors úgy akarta! Az állam szolgálatában csekély vagyónúkból néhány ezer forintot még ráköltöttünk; az első évi nagy levonások, a hurczolkodás, az egy ideig két felé való költés bizony meghúztak. De hisz más is úgy járt! Elég ebből ennyi! Mondhatom, hogy bizony nincs jó dolga annak, a ki az államszolgálatért más állást ott hagy. Nincs köszönet benne; ehhez még véreink éretlen ítélete!

Érdekkel olvastam közleményedet a magyarországi főszámvevőszékről. Kívánom, hogy sikerüljön a dolog, a mi azonban igen nehezen várható, ha ügyetlenül és félszeg intézkedésekkel fognak hozzá.

Mindenesetre tanácsos volna, hogy gróf Andrassy a főszámvevőszék szervezését tartsa föl azon időre, a mikor az országgyűlés nyilatkozott, különben sok baj lesz. A munka berendezése, az utasítások a számvevő orgánumok részére, nem csak kapcsolatban van-

¹ Lásd Weninger 1800 január 14-iki levelét.

nak azon elvekkel, a miket a törvényhozás megállapítana, hanem azokból folynak. Legjobb volna, ha egyelőre az 1867-ik évi december 3-án legfelsőbb helyen jóváhagyott szabályzatot megtartanák; az abban foglalt, általam készült szabályok nem fognak összeütközésbe hozni alkotmányos elvekkel. Nagy hiba volna most ideiglenesen megváltoztatni a fennálló rendszabályt, néhány hó múlva pedig ismét változtatni azokon. Felbomlik vele az egész szolgálat és számviteli rend. Midőn az érvényben levő szabályzatot készítem, gondoltam én arra, hogy a pénzügyministeriumba kebelezett főkönyvi osztály állandóan nem fog ott maradni. Azért is mint külön testet szerveztem, a melyet simpliciter ki lehet venni, a nélkül, hogy a számvitel rendje megakasztatnék. Ennél többet most tenni nem tanácsos.

87.

Pest, 1869 január 27.

Csengenj Antal bátyjának.

Mindenekelőtt köszönöm érdekes tudósításodat. Leveled tartalmát bihari dolgokról közöltem Deákkal s többekkel. Nagyon érdekelte őket.

Gálbory írt közelebb, hogy küldjek volt választóimnak valami jelentésfélét. Nem tettem. A követi relatio az utasítási rendszer kifolyása, sehogy sem fér össze a népképviseléssel. S programmot adjak jövőre? Az meg úgy tűnnék föl, mintha én volt választóimnak, a kik nem hívtak föl jelöltnek, nyakukra kötném magamat. Végre, még mindig érzem a múlt évi sok munka, sok ülés utóbajait; s az orvos mindenekelőtt azt tanácsolja: semmi szellemi munka! A hitelintézet ügyein kívül semmivel, még olvasással sem foglalkozhatom.

Deák súlyosan beteg volt. A vérhas kezdett fejlődni nála. Most már jobban van, fölkel, de még igen gyöngén érzi magát:

Gyulai elemében van. Korteskedik. A Józsefváros deákpárti választói közt nagy szerepet viszen. Ő írt ajánló levelet Szentkirályi¹ programjához, a mely levél kíséretében küldték meg a választóknak e programmot. Az öreg Szendrey² nem volt megalázkodva Gyulai munkájával. Azt monda: nem tudják a litterátor-féle emberek, hogy kell a népnek írni. Ő tett fel, — a mint monda — utasítást a józsefvárosi korteseknek. Könnyű sokat követelni, mond

¹ Szentkirályi Mór Budapest—Józsefváros Deák-pártjának volt hivatalos jelöltje. (Festi Napló, 1869 január 4. sz.), Gyulai Pál jeles munkatársunk, — írja ez alkalommal a Pesti Napló — minthogy ama fellépésben saját hőhajtasát látja teljesítve, elvtársai előtt kijelenti, hogy szívesen lép vissza a jelöltségtől, s mint a kerület egyik választója, sorakozik azon zászló alá, melyre a. választók Szentkirályi Mór nevét írták.”

² Gyulai Pál apósa.

többek közt; de ha valaki a munkás osztályból föltenné magában, hogy míg nagy követelését meg nem adják, nem dolgozik, éhen veszhetne. Így van a nemzet is. Aztán ajánlja a választóknak, nézzék meg, milyen elemekből állanak a pártok. A mennyi korhely, naplopó van, mind Csernátonyt élteni; a tisztességesebb emberek Szentkirályi mellett vannak stb.

Újságot sokat innen nem írhatok. A mi történik, mind megírják a lapok. S a színfalak mögött nem történik semmi nevezetes. Ha valami előadja magát: megírom.

88.

Pest, 1869 február 8.

Csengery Antal bátyjának.

Vettem leveledet. Köszönöm a kimerítő tudósításokat. Közöltem Tóth Vilmost¹ is. Ő nekem azt monda, hogy Szentesen akarnak Téged fölléptetni. Én arra kértem őt, járjanak utána jól, hogy nem forognak-e fenn nehézségek s csak ott léptessenek föl, a hol a sikerre biztos kilátás van.

Én a múlt héten kaptam a kismarjai értekezletből egy elnöki és jegyzői aláírással ellátott fölhívást, hogy a követi jelöltséget fogadjam el.² Már szombaton elküldtem válaszomat. Nem törődöm az eredménnyel, de azokat a becsületes, független jellemű választókat nem hagyom el. Elfogadtam a jelöltséget.

A hírlap dolgában az Athenaeum is felszólított. Felajánlotta, Kemény beleegyezésével a Pesti Napló szerkesztését, fele haszonra.³ Késznek nyilatkozott más új lapot is adni tőlem. A Ráth-féle consortium is faggat. Az egyezkedés fonalát nem szakítom meg egyik részről sem. Várom, a választások kilátásai hogy alakulnak. Ha a választás mindkettőnkre, vagy csak Te reád nézve is nem kedvezőleg ütne ki, azonnal kiadhatjuk a lap programját. Addig biztos költségvetést állítok össze, aztán megbeszéljük, magunk adjunk-e lapot, vagy valamely consortiummal? Ha magunk adnók: csak részvények alapján tehetjük. Egy nagy lapra ugyanis legalább 60—80 ezer forintot kell aláírni. Némely barátim úgy gondolják, hogy 20—25 ember aláírná a kívánt összeget. Attól függ, találunk-e 20—25 oly embert, aki nem genírozna bennünket s föltétlenül megbíznák bennünk, teljesen szabad kezét engedve.

Gondolkozzál, kérlek, Te is ezen módokról.

¹ Tóth Vilmos (1832 — 1898), 1867 óta belügyminiszteri tanácsos, majd államtitkár, 1871 —73-ig belügyminiszter. (Szinnyei t.: Magyar írók. XIV. 448—49.)

² Lásd Pesti Napló, 1869 január 27-iki számát.

³ A Pesti Napló helyzetére ebből az időből l. Papp Ferenc: Br. Kemény Zsigmond. II. 527. s köv. 1.

Nagyvárad, 1869 január 30—február 2.

Csengery Imre Antalnak.

Írtam vala, miként alakult meg a megyei központi választmány. Folyó hó 18-án tartotta első ülését. Az összeírások miként eszközzéséről folyt először az általános vita. Az első alispán, miut elnök, kérdést tön, hogy az 1848 óta követett eljárást, mely szerint a küldöttségek a törvénytől eltérőleg, helyiségről-helyiségre járva teljesíték az összeírást, kívánja-e megtartatni a választmány? En (írre, nem indítványképen, hanem csak figyelmeztetés gyanánt felhívtam a választmányt, hogy miután már a közelebbi országgyűlésen is az ily modorú összeírás miatt csak nehezen sikerült a szalontai választás igazolása s miután jövöre az igazolásnak külön bíróság általi intéztetése következében, a formák szigorú megtartása még inkább szükséges, jó lesz meggondolni a hibás összeírásból netán eredő panaszok lehető következéseit. De a kérdés darázsfszek volt, melyhez nyúlni senki sem mert. Csak szúr alatt és az ülés után dűnnyögték el némelyek, hogy bizony mégis jó volna e részben szigorúan a törvényhez ragaszkodni. A baloldalról Zilahy Lajos¹ tett indítványt, hogy miután az 1848. V. t.-c.-nek nem lehetett intentiója a nemesi kiváltságokat megörökíteni, az Összeírásba csak azon nemesek vétessenek be, kik már 1848-ban gyakorlatában voltak a szavazati jognak. Nagy helyeslések fogadták és nagy szavakkal pártolták a baloldal előkelői a „demokratikus” indítványt. Ellenben mi deákpártiak, az 1861 és 1865-ben dívott gyakorlatra hivatkozunk s a törvényt, míg az nincs ellenkező törvénnyel eltörölve, ezen gyakorlat szerint kívántuk végrehajtatni. Hozzánk csatlakozott a baloldal függetlenebb része is. Zilahy indítványát elvetette a többség. Ez ügyben mienk maradt a csatatér.

De bezzeg máskép jártak az összeíró küldöttségek választásánál! E végett jelent meg nagy számmal a baloldal, jóvá akarva tenni a választmány alakítása ügyében kénytelen-kelletlen gyakorolt engedékenységét. Nem akarta elszalasztani a jó korteskedési alkalmat, mely az összeíróknak nyílik, ha, — ezek mind telivér „valók” lévén — kényelmesen és ellenörzés nélkül működhetnek. Megállapították előre viribus unitis az összeírók névjegyzékét, melyet aztán Györffy Gyula, a nagy balhazafi, olvasott pl. Ezt a névjegyzéket kiáltotta ki és fogadta el a többség, mely a németek megverése fölött se tombolhatott volna nagyobb örömmel, mint e diadal fölött. Egyetlen egy deákpárti összeíró se választatott meg a nagy Bihar 12 kerületének egyikébe se. Egészen a geszti proclamatio értelmében, mely

¹ Zilahy Lajos a nagyváradai balközéppárt egyik vezéralakja.

² 1869 március 11-én balközépi programmal Nagyvárad képviselőjévé választatott.

oly őszintén kárhoztatta a pressiókat! Ezen eljárás ellen igen elkeseredve szólalt fel Bika Simon. Szólt még egész nyugalommal és ügyesen Gyalokay Lajos, egész szenvedéllyel Nagy József. Mindhiába! A baloldal „szavazzunk” kiáltását követő szavazás esetről-esetre megállapította Győrffy propositióját. En e tárgyban se nem szóltam, se nem szavaztam.

19-én érkezett meg báró Gerliczy Bódog, a nagyváradai deák-párti képviselőjelölt. Ezt a Deák-párt ünnepélyesen fogadta a vasútnál s utóbb fáklyás zenével és szónoklattal akarta megtisztelni. Hallatlan merészség! A baloldal egyik főfészkében Biharban, sőt épen Váradon deákpartii demonstratio! Ki hallott ilyet, melyik balhazafinak keble ne telt volna ennek láttára csordultig keserűséggel *? A menet a Zöldfa szállóból indult ki 200 fáklyával. Már útközben több helyt útját állották. Gerliczyhez érve azután a tisztelgő szónokot eleve lekiabálták, a fáklyásokat megrohanták, kövekkel s egyéb eszközökkel verekedést kezdtek, s Gerliczy házának néhány ablakát is betörték. A tisztelgő Deák-pártiak, kerülve a nagyobb bajt, jobbnak látták engedni és távoztak. A piszkos dolognak még piszkosabb fejleménye van. Az erőszakoskodók közül többeknek neve nyilván tudatik és a városi hatóság részéről mégis semmi eredményt nem tapasztalunk, mely a kihágás megbüntetését czélozná.

20-án rendes megyei közgyűlés kezdődött. Kihirdetettek az utóbbi országgyűlési törvényczikkek. Ezek s általában az országgyűlés ellenében a baloldal részéről se történt semmi merénylet. A főispán előterjesztésére küldöttség neveztetett ki, hogy az új törvények életbeléptetése s a megyének e körüli teendői iránt készítsen javaslatot. A küldöttség mindkét pártból van alakítva. Hiszen a hol dolog van. ott a Deák-pártot nálunk se mellőzik!

Az e napi ülés után a nagy deákpartii lakoma tartatott meg s Gerliczy Bódog újólag ott fogadtatott. En, a ki az ily lakomákat különben nem szeretem, a tegnapi esti esemény után kötelesnek éreztem magamat abban megjelenni. Nagy kitüntetéssel és ovatiókkal fogadtak engem is. Gerliczy maga tréfásan csak annyit jegyzett meg, hogy a történeteket nekem köszönheti. Értette ez alatt azt, hogy előbb engem akart a Deák-párt Váradon fölléptetni s az en vonakodásom után jött aztán be Gerliczy a jelöltségbe. Ismertem én Váradot és embereit!

A gyűlés további folyamán, mely 25-éig tartott, sikerült némely vitás kérdéseket a kormány és a vármegye közt a korábbi baloldali többségi megállapodások ellenére rendbe hozni és eldönteni. Nevezetesebb ügy volt Szatmárnémeti város levele, melyben pártolás végett közölte abbéli feliratát, hogy a sajtóvétség miatt elítélteknek általában s különösen Böszörményi Lászlónak¹ adassék amnestia.

¹ Böszörményi László orsz. képviselő az általa alapított Magyar Újságban közzétette Kossuth Lajos egy levelét; emiatt sajtópörbe fogták és az esküdtszék egy évi fogházra ítélte. 1869 március 24-én elhalt.

Egy-két jelen volt baloldali tag hévvel pártolta ezt. Mások s kivált a főispán, nem látták jónak, hogy bírói és épen esküdtszéki ítéletek irányában bármi szín alatt is felszólaljon a megye. Én ebben is támogattam őket, de főleg arra fektettem a súlyt, hogy a vármegye, mint vármegye csak szoroson azon körben maradjon, melyet törvényhatósági állása szab ki s az amnestia kérdését bizza az egyesekre, ha kell, az illetőkre. A többség a mi értelmezésünket emelte végzéssé és a levél csak tudomásul vétetett.

Ilyenek a mi küzdelmeink!

Térjünk most a választás ügyére!

A te volt kerületedben, a bihariban, is megcsinálták a szélsőt bal és balközép fusióját. H. K. Kovácsiban,¹ Ercseyéknél tartottak összejövetelt. Elhatározták, hogy minden más jelölt visszalép és mindnyájan Gáspár András jelöltségét támogatják. Mindent elkövetnek tehát a balhazafiak ellened is, mert hiszen te is eladtad egyikük a hazát! Azonban legújabbban vett értesülések szerint rád nézve kedvezőbben alakultak volna a körülmények. Gálbory Soma szívvel és lélekkel dolgozik melletted. Marja város (e sajtáságos oázis itt e bihari baloldal sivatagán) népgyűlésében egyhangúlag állapította meg, feleletül a kerületi balközép által szétküldött pártfelhívásra a melletted és a Deák-párt mellett tett és a Pesti Naplóban is közölt népnyelatkozatot. Ehhez azóta több magyar község, mint Püspöki, Siter stb. csatlakoztak. Az oláhokra nézve egyfelől a helybeli unitus püspök nekem is személyesen kijelentette teljes részvételi és befolyási készségét, másfelől Bika Simon g. nem egyesült esperes és consistorialis elnök is meg van nyerve a Deák-pártnak, mind általában, mind különösen rád nézve. Váradváralja és Váradveleneze, melyeket most Nagyvárad város is kihagy az itteni összeírásból, szintén a bihari kerületben és mint hiszik, melletted fognak megjelenni. Szóval a te megválasztatásodat, kivált a népszerűtlen Gáspár ellenétlen, sokan bizonyosan hiszik, vagy legalább remélhetőnek tartják, de én. mindamellet és legfőllebb annyiban módosíthatom előbbi véleményemet, hogy kétkedem megválasztatásodban. A baloldal a maga győzelmét itt is egész bizonyossággal hirdeti s ha minden erejét mozgásba hozza, utoljára is sok lúd disznót győz. Adja Isten, hogy csalódjam!

Heverés egyáltalában nem lesz vétünk s melletted és éretted én is megteszem mindazt, a mit enmagam mellett se nem tettem soha, se most nem teszek.

Reám nézve pedig mindig kedvezőtlenebbek a viszonyok. Azok után, a miket írtam, csakugyan föllépett balközépi jelöltül Fényes Károly² és kezdett önmaga mellett dolgozni. Azonban ő vele félték a vereségtől a baloldaliak s Hosszú Pályiban értekezletet tartván, cserben hagyták és Szúnyoghy Albertet „a párt, az ügy és a haza

¹ Hegyközkovácsi.

² Biharmegyei birtokos.

nevében” addig zaklatták, hogy eddigelé' tett nyilatkozatai ellenére, elvállalta a jelöltséget. Én erre eleitől fogva készen voltam. Ismertem mind Tisza Kálmán befolyását Szúnyoghgy Bertire, mind ennek üres és valóban szélsőbali nagy hazafiságát. Tudtam azt is, hogy Tisza Kálmán és szatellesei ellenem eget és poklot meg- fognak mozgatni. Tisza Kálmánt Biharban és bihari nagymogul létére, semmi nem bántotta annyira, mint az én egyéniségem s az én rideg és nyakas viselkedésem, Szúnyoghgy Berti pedig, kinek Tisza Kálmán valóban hízelegni szokott, annyira követi őt tüskön-bokron keresztül s annyira hiszi, hogy az én megbuktatásom által mentheti meg a hazát, vagy legalább Bihart: hogy e végett még a legvégsőre, a föllépésre is kész lett. Pis Szúnyoghynak roppant, csaknem mindenható befolyása van a kerületben. A néppel együtt mulat, lakodalmazik, a körül eső falvakat földdel és munkával tartja; a birtokosok nagy részben lekötelezettjei. Némelyek, kik eddig és bárki más ellen, mellettem dolgoztak volna, ő ellene nem mernek egy lépést is tenni. Szóval most már az én legbuzgóbb embereim is reménytelennek tartják a maguk küzdelmét és bizonyosnak az én bukásomat. Én magam mellett egy szót, egy lépést sem teszek. Mellettem csak egy-két határozott deákpárti elszánt hős tartja még fenn a lobogót.¹ A Beöthyek csak bizalmasabb körben szóltak mellettem is, mint melletted, de nyíltan és elhatározottsággal mellettem se működnek. A pazsura, a pazsura! Vagy Isten tudja mi más!

Idáig írt levelem ma folytatom és a mit írok, azt egyedül csak neked írom.

Egy tervet érintettem már előbbi levelemben.

Kád nézve miként fejlik ki a választás itt, vagy más helyt: nem tudhatom. Nekem legalább, a mint hiszem, a közelebb jövő országgyűlés alatt teljes pihenési időszakom lesz. Tétlenül nem akarnám azt leélni.

Komolyan és bizalommal szólítlak fel tehát, egyesüljünk ketten egy napilap szerkesztésére!

Téged erre már régóta és sokan zaklatnak. Elismered te is és tudod, mennyire a mindennapi kenyérrel egyforma szükségű volna még egy deákpárti lap. Erről azért nem szólok. Szólok csak arról, hogy mi ketten, nagyon megegyező elveink és gondolkozásunk folytán alkalmasint a legkönnyebben megférnénk a közös szerkesztői bureauban; szólok csak arról, hogy ha te másfelé is el lennél foglalva, én a mellett, a mit szellemi részben is tehetnék, a szerkesztés anyagi kezelését magamra vállalni kész leszek. S abban te ismerhetsz engem, hogy kötelességemben lelkiismeretesen szoktam eljárni. Abban pedig én ismerlek téged, hogy neved alá könnyen lehet a legjelesbb irodalmi és munkatársi erőket megnyerni.

¹ A választás alkalmával Csengery Imre kb. 90 szavazatot nyert. („Bihar” 1869, március 21-iki sz.)

Én azon szolgálaton kívül, melyet a lap által a közérdeknek tehetnék, csak egy dolgot volnék még kénytelen figyelembe tartani: azt, hogy ezen terhes állás legalább annyi jövedelmet biztosítson számomra, a mennyi a Pesten Jakhatásra és független megélhetésre kívántatik.

Április vagy május elejével aztán megindíthatnók a lapot. Tulajdonosai lennénk-e egyszersmind e lapnak, vagy pedig idegen vállalkozó- és kiadóval csupán a szerkesztésre nézve lépnénk egyezségre: a czélszerűségtől s a te belátásodtól függ. A mi érdekeink e tekintetben sem különböznenek.

Tőled függ tehát, hogy egészen elhatározd magadat, a mire már félig Pesten létemkor elhatározottnak látszottál. Tőled, hogy elhatározásod után velem, ha tetszik, egyesülj e munkára.

S ha elhatározad magadat, szólj, értekezzél és végezzél mind a vállalkozandó kiadóval s tán tulajdonossal is, mind a szükséges és legalkalmasabb munkatársakkal.

Ha pedig nem volnál hajlandó, temesd el magadba ezen felhívásomat és ne szólj arról egy léleknek se, csak engem tudósíts mielőbb.

90.

Nagyvárad, 1869 február 22.

Csengery Imre Antalnak.

Rég nem írtam. Vártam a dolgok fejlődését. Az összeírások tegnap érték végüket. A folyó héten lesznek szemlére téve és a megyei központi választmány a reclamatiók elintézése végett 27-én ül össze.

Reclamatio, a mint tudom, lesz elég, különösen a Deák-párt részéről. A szemenszedett baloldali összeírók derekasan megfeleltek a balpárt várákozásának. Összeírtak a balpárt hívei közül sokat, a kik nem bírnak törvényszerű képességgel s viszont sok képességgel bírót elutasítottak, ha deákpárti volt.

Csak egy-két példát erre!

Nagyváradon Lónyay Tivadart visszautasították. Hiába adta elő, hogy ő nemes. Azt felelték rá, hogy utasításuk szerint csak azon nemes bírhat szavazattal, a ki már 1848-ban nagykorú volt s már akkor gyakorolta ezt a jogot s így őt, a ki akkor még kiskorú volt, be nem jegyezhetik. Az az elv tehát, melyet a központi választmányban sürgettek kimondani, de ott, mint írtam, megbuktattuk. Hiába adta elő Lónyay, ha nem is úgy, mint nemes, de mint olyan, a ki fekvő birtoka után 100 írtnál köztudomás szerint sokkal több jövedelemmel bír, fel van ruházva szavazati joggal. Ezt se hitték el a megye egyik legnagyobb birtokosáról, a ki különben Váradon lakik s itt lakbér fejében 1000 frtot fizet. Hisz ő deákpárti elnök.

Szintén Nagyváradon számos r. kath. lelkészt visszautasítottak, ha az rendes plébánus vagy káplán nem volt, vagy másképp nem volt koalificálva. Hasztalan hivatkoztak ezek arra, hogy törvény szerint senkit korábban gyakorlott jogától megfosztani nem lehet, a kath. lelkészek pedig 1848-ig kivétel nélkül nemesi jogokat élvezvén, már csak azért sem lehet egy lelkészt is, habár parochiával nem bír, kihagyni a választók közül. Hasztalan mondták el, hogy a törvény valamint az ügyvédtől, mérnöktől nem a gyakorlatot, hanem az erre feljogosító diplomát kívánja meg, úgy a lelkésznel is nem a tetteges plébánusi szolgálatot, hanem csupán a felavatást, vagy fölszentelést föltételezi.

A bihari kerületben működött összeírók Váradváralján és Váradvelenczén, a hol 4—500 szavazó kerülhetne, délelőtt 10 órától délután 4 óráig dolgoztak és ekkor felpakoltak. Hiába tiltakozott többek nevében is Bika Simon g. n. e. esperes, hiába vétette tiltakozását jegyzőkönyvbe, az összeírást félbehagyták, mert hiszen az ottaniakról gyanították, hogy deákpárti választók lehetnek. Püspökiben pedig, a hol szintén ilyen pártiak léteznek, kedd napot tűzték ki az összeíráásra, amikor azok majd mind a váradi vásárban foglalkoznak. Természetesen csak kevesen voltak otthon és csak keveset írtak össze.

De ki győzné előadni a szép históriákat! A reclamatiók, a mennyiben lehetséges, meg fognak tétetni s ha a központi választmányok nem teszik meg a kellő helyreigazításokat, a belügy-minister fog rendelkezés végett fölkéretni. Csak azt tegye meg az és sietősen tegye meg, a mit a törvény és a párt egyező érdeke hoz magával!

Szegény Szúnyoghy Berti meg van akadva. Midőn haza ment Pályiból, a hol a baloldali választóknak fölcsapott, sírva fogadták otthon gyermekei. S ő, mint a sorozás alá esett legény, azonnal helyettesről gondoskodott. Tisza Kálmánt, mint én bizalmasan meghallottam, akként értesítette, hogy szeretne helyet adni valamely disponibilis baloldali kapacitásnak. Legújabban Szabolcsba is elment és Bonis Simut hívta fel, hogy fogadja el Pálviban a jelöltséget, Bónis azonban úgy nyilatkozott, hogy ő Szabolcsban akar élni vagy halni. Fognak-e tehát valamely országos baloldali candidátust, vagy magának Bertinek kell e keserű poharat fölhajtani: én nem tudom. Az én deákpárti választóim szeretnék, ha más ellen és nem a hatalmas Szúnyoghy ellen kellene dolgozniok. Így is, győzelmi remény nélkül, mozognak, a mint tudnak. De a vis et nequitia ellen vajmi nehéz mozogniok is. S mennyire törnek ellenünk az itteni baloldaliak, megítélheted abból, hogy a Deák-párt csak minket kettőnket akart biztosítani s ajánlatot tön a baloldalnak, hogy ha a mi választatásunkat nem ellenzi, sehol másutt nem fog ellenjelöltet fölléptetni. Ezt az ajánlatot visszautasította mind a baloldal, mind maga Tisza Kálmán is. Pedig mennyi küzdést, mennyi költséget

elkerült volna ily módon! S most minden baloldali mesterkélés mellett is, a mi személyeinktől eltekintve, két vagy három deák-párti megválasztására (leginkább oláh kerületekben) van kilátás, a mint a Deák-párt kombinál.¹

Rám nézve tehát csudának kellene történnie, ha Biharban megválasztatom. S miután csudák a mai világban már nem divatosak, készen várom, hogy deus nobis haec otia iaciet.

Hát a mi vállalatunk ügye miben áll? En a lap vállalatot nagyon szükségesnek s még ha mindketten megválasztatnánk is, életbe hozandónak tekintem. S miután az idő nagyon halad, nyugtass meg kérlek, mindarra nézve válaszdoban, a mi ez ügyben történt, vagy történőben van.

91.

Pest, 1869 március 5.

Csengery Antal bátyjának.

Leveled tartalmát azonnal közöltem Királyi Pállal, a deák-párti központi bizottság jegyzőjével, ő még aznap bejelentette a bizottságnak. A bizottság Maszákot² küldötte ki Szentesre, hogy a dolgok állásáról biztos tudomást szerezzen.

A jelentést tehát be kell várni. Addig nem írhatok bizonyost.

A szentesi küldöttség innen, táviratod közlése után nagy megnyugvásai távozott el. Mondták ugyan, hogy ott is vannak „mokrák”, de ott is megjegyzték, hogy jelöljük nincsen. Nekik' kálvinista ember kell s nagyon megörültek, hogy jelöltjük nem csak kálvinista, de superintendentiális főjegyző is. Otthon maguk közt is akartak fölléptetni valakit, de ügy találták, hogy az aspiránsok közt egyik ér annyit, mint a másik s így bajos a választás. Ekkor határozták el, hogy Pestről, a Deák-párttól kérnek jelöltet. Gyulaival is conferáltak. Ő is téged ajánlott. A kormány és a deák-párti központi bizottság szintén.

92.

Nagyvárad, 1869 március 8.

Csengery Imre Antalnak.

A múlt szombaton megjelent nálam Csukás Benjamin,³ mint a szentesi Deák-párt küldötte és átadta nekem a szentesi Deák-

¹ A választás eredményeképp Bihar megyében 7 balközépi, 2 deák-párti és 3 szélsőbal képviselő választott meg. („Bihar” c. lap, 1869 március 21-iki sz.)

² Maszák Hugó a főrendiház naplószerkesztője. (Szinnyci 1.: Magyar írók. VIII. 782 -85 1.)

³ Csukás Benjamin (18:54 -1879) H/eniesi gimnáziumi tanár.

párt meghívóját és fölkerít szóval is, hogy a jelöltséget fogadjam el és Szentesen személyesen is jelenjek meg.

Kérdéseimre előadta az ottani dolgokat. Én előadásából azt láttam, hogy a dolgok még nem egészen jól állanak. En igen furcsán éreztem magamat. Pestről még ekkor semmi újabb tudósítást nem kaptam s másfelől a szentesiek irányában kötve voltam már, bár csak föl tételes nyilatkozatommal. Ragaszkodtam ezen nyilatkozatomhoz s az esetre, ha meg választatásom valószínű, a jelöltség elfogadását ismételtem. A küldött megígérte, hogy hazaérkezéssel, ha a dolgok kedvezőtlenebbé alakultak, azonnal tudósítani fog. Ha ilyen tudósítást nem veszek tőle, pénteken utazom és vasárnap fogok a választók előtt megjelenni és beszélni.

Készített beszéddel én nem lépek föl. Bizom magamban, hogy a mit szükség elmondani, improvisálva is elő tudom adni.

S ha csakugyan megjelenek Szentesen, az ottani körülmények szerint majd jobban el fogom magamat határozhatni. Azt úgy is kikötöttem, hogy velem vesszöt ne futtassanak. A küldött viszont ígérte hogy tudják ők s nem feledik, mivel tartoznak irányomban. Tegnap reggel ismét nálam volt a küldött. Épen ez alatt kaptam leveledet, miszerint a pesti comité szíves volt Maszák Hugót leküldeni. Tudattam ezt a küldöttel is, a kitől azzal váltam el, hogy ha kedvezőtlen kilátásokra érkezik haza, azt velem közölni el nem mulasztandja, hogy hiába ne keljek útra.

Csak arra kérlek, hogy megtudva a Maszák-expeditió eredményét, azt szíveskedjél értesemre adni.

Itt dolgoznak nagyban mind ellened, mind ellenem s Gálborytól ámult héten annyit hallottam, hogy rád nézve se álltak kedvezően a viszonyok. Tisza Lajos is megütközéssel beszélt nekem. Másrészről maga a baloldal is megütődöttnek látszik nyilatkozaton, hogy most csakis a bihari kerületben fogadod el a jelöltséget. A hypocriták!

93.

Nagyvárad, 1869 márczius 11.

Csengery Imre Antalnak.

Telegrammodat a szentesi ügyben megkaptam. Holnap indulok. Elég rossz kedvvel.

Ma ment végbe Váradon a képviselőválasztás. A balpárt győzött s így Győrffy Gyula lett a követ.

Júthat eszedbe, hogy én előre is azt mondtam, hogy Váradon ezúttal még deákpárti többségre számítani nem lehet. Tudtam én, hogy nagyon könnyű ott terrorizálni és kierőszakolni a balpárti győzelmet, a hol a polgármestertől¹ az utolsó városi hajdúig

¹ Lukács György.

minden városi hivatalnok, minden czéhmaster és egyéb ilyfélék a balpártnak eszközei, kortesei. Az összeírás a legrészrehajlóbb módon eszközöltetett. S még a nehezen összeírt deákpárti választók közül is mintegy 150 nem vett részt a szavazásban, féltében, vagy álszégyenyében. Sokan be sem jegyeztették magukat. Sokan pedig, még a zsidók közül is, áttértek a balpárti szavazók közé.

De hiszen elég ez kezdetnek Váradon, melyről nemrég is azt hirdették, hogy Deák-párt nem is létezik benne. Lesz rá gond, hogy a párt folyton gyarapodjék.

A megyei választások 18-án lesznek.

Tegnap a megyei központi választmány ismét ülést tartott. Előkerült egy belügyministeri rendelet is, mely a választási elnökök által alkalmazandó katonai erőről szól s az az utasítás is foglaltatik, hogy ha egyik párt kívánna is ott, a hol élénkebben állanak szemközt a pártok, katonai fedezetet, azt késedelem nélkül rendeljék el az elnökök. Tisza Kálmán egyfelől azt állítá, hogy a választmány nem intézkedhetik e dologban, mely egyedül a választási elnököt illeti, másfelől vitatván, hogy a rendelet törvénybe ütközik, a rendelet foganatba vétele ellen szólt. Utána én szóltam s épen azon elvből, a mit Tisza Kálmán mondott ki, azt sürgettem, hogy a rendelet egyszerűen adassék ki az elnöknek. A balpártból tüzelt egy-két legény. Én újabban csak azon figyelmeztetést tettem, hogy az elnökök, ha a katonaságnak idején nem alkalmazása miatt baj történnék, felelősekké lévén téve, az ő érdekük a rendeletnek velük való közlése. Tisza háromszor szólt, mindig másképp nyilatkozva, mint előbb. Végül a többség kimondta ugyan, hogy a rendelet részint fölösleges, részint a törvénnyel meg nem egyező, de azért az elnököknek kiadatni rendeltetik. Mulatságos volt rám nézve, a ki egymagam szóltam a balpárt ellenében s a kiadást mégis kivívtam.

Meg választatásod kérdésében már most azok is aggódnak, a kik eddig bíztak.

Mellettem is mozog itt a Deák-párt. S amint írják, nem apadnak, de szaporodnak embereik. Fenn kellett tartani a pártot azon kerületben is!

94.

Szentes, 1869 március 17.

Csengery Imre Antalnak.

Én, mint látod, még mindig itt vagyok. Kettős tapasztalatra tettem szert azóta.

Egyik az, hogy se az itteni deákpártiak, se a pesti comitè az itteni helyzetet nem ismerték egészen. A Deák-párt itt alig mozgott eddigelé, bízva a nép hangulatában, mely eddig deákpárti

volt. De bezzeg mozgott a szélsőbal és a balközép is, mely már most nem tudván külön jelöltet fölállítani, a Kossuth-czég alatt egyesült a szélsőballal. Így a balpártot itt, elég szegyenére, néhány szélsőbaloldali szájhős vezényli.

Másik az, hogy Szentesre se a csongrádmegyei kormány, mely pedig deákpárti volna, se az itteni megyei központi Deák-párt semmi figyelmet nem fordított. Mintha csak egészen feladták volna e helyet!

S mindennek következése lón, miszerint a szélsőbal férfiai minden izgatási fegyvert s a legaljasabb néptömeget felhasználva, folytonos zajongással és a „szent Kossuth” nevének a piacz közepén egy „szabadságfára” feltűzésével, a választóknak értelmesebb s állítás szerint más gondolkozású részét egészen megfélemlítették és visszahúzódnásra kényszerítették. Úgyhogy, itt minden mozgalom eddig csak a tömeggel végezttetvén, se a Deák-párt, se a balpárt nem volt és nincs tisztában aziránt, kikre és mennyire számíthat a választók közül, a kik pedig egyedül vannak hivatva a dolgot eldönteni.

Tegnapig még a föllépés is criticus volt. Tegnap délelőtt már, akaratom ellenére és a kitelhető biztosítások mellett rábírtak, hogy a nép előtt beszéltem. Vegyes és roppant számú tömeg volt jelen. Harmadfél óráig szólottam s apróra részleteztem a fennforgó kérdéseket s egyenként és népies modorban czáfoltam meg a balpárt által felhozni szokott vádakát. Csend és türelem megvolt s a mint mondják, a beszédnek nagy hatása volt még a baloldaliakra is. A deákpártiak pedig egész új életet nyertek s e beszédttől datálják, — mint ők állítják, — a siker reményét.

Én tehát megtettem a magamét! Sőt többet is! Az eljárásra nézve is én adom az utasítást, miután a magukra hagyott deákpártiak az ily dolgokban tájékozatlanok.

Egyszóval, engem mind a szentesi elvbarátok, mind a pesti comité a legveszélyesebb helyre állítottak ki. Kedvem volt volna innen azonnal haza távozni, de nem állhattam ellen az itteni felhívásoknak. Pedig nyíltan megvallom, hogy csak a bukáshoz van kilátásom, miután az elkésés hibáját nem hiszem helyrehozhatónak.

95.

Szentes, 1869 március 20.

Csengery Imre, Antalnak.

Úgy érzem itt magamat, mint a Rákóczi—Thököly had Rodostóban. De még nem bírtam innen kibontakozni.

Az ügynevezett balközép tegnapelőtt tartott gyülekezetében egészen beleolvadt ezúttal a szélső baloldalba a Kossuth czég alatt,

oly remény kifejezésével, — melyet azonban a szélsőbal nyíltan nem viszonzott, — hogy ha Kossuth nem vállalkozása miatt újabb választás lenne szükséges, azon alkalommal viszont a szélsőbaloldal adná át magát a balközépnek.

A szélsőbal elnöke néhány társával útnak indult Pest fele, hogy onnan hozza meg a „nagy száműzött” nevében a további választ, melyet a holnapra eleve kitűzött gyűlésen fog előterjeszteni.

Így holnap válik meg, megmaradnak-e a balpártiak Kossuth neve mellett, vagy más jelölttel lépnek elő?

Én megvallom, hogy egyik esetben se remélhetem az itteni Deák-párt győzelmét. Régóta van már aláaknázva egész Csongrád. Megfoghatatlan hanyagságot tanúsított itt mind a megyei kormány, mind maga az összes Deák-párt. Ezt néhány nap alatt helyrehozni nem lehet! Mondják ugyan, hogy az én keddi beszédem nagy hatást tett és sok balpártit megtérített. De nem lehet tisztába hozni, kivált miután a központi választmány még az összeírás áttekinthetését is megtagadta, — kikre és hányra lehet számítani a választók közül. A választóknak mindig és minden oldalon csak egy kisebb része jó egybe, nagyobb része mindenünnen visszahúzódik. E sajátságos helyzet egész Csongrádban megvan. Tömeg gyűl össze mindenütt és vegyesen. Semmi combinatio, semmi calculus nincs sehol. A hadvezérek csatába mennek itt és nem tudják a sereg számát. Így történik aztán, hogy Hódmezővásárhelyen is, ahol Tanárky¹ megválasztását biztosnak hirdették, nyolczszoros többséggel kerekedik fölül Szilágyi Virgil. -

Tegnap este én a Deák-párt előkelőit arra kértem, hogy ily helyzetben engedjenek engem hazamenni, miután jelenlétemből se az ügyre, se az itteni Deák-pártra sikeres hasznót ezúttal nem várhatnak. Ok más véleményben voltak. Abba belenyugodtak ugyan, hogy ha Kossuth marad meg jelöltül, a választásban ők részt nem vesznek és ellenjelöltet föl se léptetnek. Ezt ajánlottam nekik én is. De az esetre, ha más balpárti jelölt állana elő, nem akartak lemondani a reményről s ittmaradásomat annyira szükségesnek nyilvánították, hogy e nélkül az itteni Deák-párt azonnali szétmálásától félnek.

Én meghoztam ezen áldozatot is. Bevárom, hova fejlik ki holnap a balpártiak megállapodása és ahhoz képest intézem további elhatározásomat. Megeshetik, hogy holnap este elutazom innen, meglehet az is, hogy hazamenetelemet hétfőre, a választás utánra³ halasztóm.

A legyőzetést én bizonyosnak hiszem. Egész törekvésem csak

¹ Tanárky Gedeon (1815—1887) vallás- és közoktatásügyi államtitkár.

² Szilágyi Virgil (1824—1892) politikus. A választás Szilágyi javára 1869 március 17-én folyt le.

³ A választáson László Imrét, a függetlenségi párt régi tekintélyes tagját választották meg.

az, hogy a vereség nem csak rám, de a pártra és az ügyre nézve is minél kevesebb kudarccal, minél kevésbé kiható következással történjék.

Lónyay, a pénzügy minister, levél és telegramm útján többeket megkeresett itten, hogy megválasztatáson!ra működjenek közre. Ez annyival jobban esett nekem, mivel a megye első alispánja Török Bálint eddig még meg sem jelent itt. Szentésre az egész megyei kormánynak a legkisebb figyelme sem volt. Másfelől az egész helybeli közigazgatási tanács és központi választmány merőben balpártiakból áll és minden befolyását felhasználja a Deák-párt ellen. Vis et nequitia.

Az izgatás iszonyú mérvben foly itt.

Az otium tehát meg lesz. Hát a mi tervünk miben áll jelenleg?

96.

Pest, 1869 március 30.

Csengery Antal bátyjának.

Köszönöm érdekes tudósításaidat. Teljesen osztozom nézeteidben s leveled egy részét Andrásynak is elolvastam.

Részemről nem bánom, hogy kivált a mostani országgyűlésről, kimaradtam. Megválasztatásodat főleg azért óhajtottam, mert így a lapnak, melyet kiadni szándékozunk, könnyebben írhattad volna az országgyűlési tudósításokat.

Hogy a lapról eddig nem írtam, több oka van.

Először Pest város kölcsönét én hozván rendbe, azzal tiszteltek meg, hogy nekem kellett az aláírási operációt vezetnem s most a 3 millióról szóló roppant csomag ideiglenes kötvényt aláírnom a város nevében. Ezt csak tegnap délben végezhettem.

Másodszor, a Magyar Földhitelintézet a jövő hó 5-én tartja közgyűlését. Ennek előkészületei, a sok kimutatás, a megelőző gyűlések, nyomtatványok stb. annyira igénybe vettek és vesznek még most is, hogy csak kevés üres idővel rendelkezhetem.

Aztán a nyomdatársulat, melynek nevében Ráth felszólított a lap szerkesztésére, annyira rosszul viselte magát, hogy három hó alatt nem volt képes egy füzet Szemlét kiállítani. S az Athenaeum féltve a versenytől a Naplót, igen súlyos feltételek alatt akar vállalkozni a kiállításra. S a mi a részvénytársulatot illeti: meggondolandó, kikből alakítsuk azt, hogy a szerkesztést lehetlenné ne tegyék. S fognak-e ily társulat tagjai kitarók lenni veszteség esetében? S mennyi hasznot vonjanak a nyereségyből? Mind megfontolandó s nehezen eldönthető kérdések, amelyekről gondolkodni több nyugalom és idő kell, mint amennyivel jelenleg, sőt április

első hetében is rendelkezhetem. Mihelyt a nagygyűlés terheitől szabadulok: azonnal komolyan hozzálatok a dologhoz. Most lehetetlen.

Ide járul végre, hogy gróf Andrássy azért zaklat, hogy a választási törvény előkészítésére kiküldött kormányi bizottság tanácskozásaiban vegyek részt; míg Lónyay egy adóügyi enquetbe nevezett bele, minden protestatióm daczára.

A lapokban említve volt, hogy engem pesti lipótvárosi képviselőnek akartak tenni. A dolog úgy áll, hogy Wahrmann háromszor volt nálam ez ügyben, mindenképp igyekezőn rábeszélni. Deák is kijelenté, mennyire óhajtaná, ha ez lehetséges volna. Nem fogadtam el. Wahrmannban egy elvet és egy érdeket akartak képviseltetni a pestiek, amely elvet én is helyeslem s amely érdek képviselését én is óhajtom. Wahrmann monda, hogy az ország jelen viszonyai közt a felekezeti elvnek és az osztályérdeknek háttérbe kell lépnie fontosabb tekintetek előtt. Én mindezek mellett sem fogadtam el a kínált képviselői helyet. Ne mondja senki, hogy a lipótvárosi választók által képviseltetni óhajtott elv és érdek egy deákpárti egyén által nem juthatott diadalra.

97.

Pest, 1869 május 19.

Csengery Antal bátyjának.

Mindenekelőtt a lapról!

Részemről mindent megtettem e tárgyban, amit lehetett. Költségvetéseket készítettem és készíttettem egyes nyomdakkal, combináltam minden lehetőséget: de végre is az eredmény az, hogy egy nagy lapnak, ha az ember íróit becsületesen díjazni is akarja, legalább 2500 előfizetőre volna szüksége. E mellett még a részvényeseknek semmi nyeresége nem volna! Kis lapot, mint az *Ellenőr*,¹ *Esti Lapok*,² könnyű kiállítani! Kevés költséggel fedezhetni s ha épen kell, az ember maga is teleírhatja. Nagy lap csak úgy kerül kevésbe, ha tanulógyerekekkel szerkesztik, mint a *Hont*,³ *Hazánkat*,⁴ s némileg a *Pesti Naplót* is. Aztán a régi lapoknak a hirdetésekéből is van jövedelme. Új lapok a jövedelmi forrást csak később szerezhetik meg. Mindezekhez járul még a nyomda-

¹ *Ellenőr*, politikai lap, mely 1869 március 1-én indult meg, Csernátony Lajos szerkesztésében.

² *Esti Lap*, politikai lap, mely 1867 július 1-én indult meg, de 1870 december 30-án megszűnt. Szerkesztője és kiadója Pálffy Albert író volt.

³ *Hont*, politikai napilap, előbb a baloldal, utóbb a szabadelvűpárt lapja. 1863 január 1-én indult meg, 1865 óta állandóan Jókai Mór szerkesztésében jelent meg.

⁴ *Hazánk*, politikai lap, a balközéppárt lapja, mely 1868 január 12-én indult meg, de 1869 június 29-én beleolvadt a szintén balközéppárti *Honba*.

calamitás. Minden nyomda szedő hiányában van. A kisebb nyomdák egy nagy lap kiállítására se gépekkel, se szedőkkel nincsenek ellátva. Az Athenaeum és az új Klapka-féle nyomda e részben az egyedüli vállalkozók. S ezek iszonyú mértékben fölemelték követeléseiket.

A vállalat megindítása végett csak e két közül kellene valamelyikhez folyamodni: 1. egyezkedni valamely nyomdatársulattal, 2. részvényeket adnom ki.

A nyomdatársulatok oly föltétellel egyezkednek, hogy maguknak a lehető legnagyobb nyomdai nyereséget számítják fel s azon felül a nyereséget vagy veszteséget megosztanák velem. Ok a veszteség egy része ellenében magasan fölszámított nyomdai nyereségekben keresnének kárpótlást s aztán, ha a vállalat jól üt ki, akkor meg zsebre teszik a nyereséget oly vállalatból, mely másnak az érdeme.

Részvények alapján indítani meg lapot csak ott lehet, a hol párt a vállalkozó. Te ismered a Deák-pártot. Hogy adjam a lapot rendelkezésük alá föltétlenül? S ha meg nem a pártérdek hozza össze a részvényeseket: az üzéri szellem követel befolyást a szerkesztésbe, mert a részvényesek, ha sokat nyerni nem is, de veszteni sem akarnak. Egy pár barátom, nem pártember, ajánlkozott ugyan részvényesnek, de akkor legalább 10.000 frtos részvényekbe kellene fektetni a vállalatot. Ez még a legjobb combinatio volna! Legalább határt vetne a veszteségnek, ha nyereség nem lenne is. Azonban miután a számítások azt mutatták, hogy 2500 előfizető kellene legalább is a költségek fedezésére: úgy látom én, társaimban nem igen mutatkozik nagy kedv a vállalatához. Velem jönnek ugyan, de meddig? A közönség a lapok tartásában conservativ, lassan megy át egy új laphoz.

Íme a dolog állása! Naponként számítgatom, merjek, ne merjek? Ha csupán szerkesztést akarnék magunknak, egyenként ezer forintnyi díjjal: könnyű volna! De ha az ember fárad egész lélekkel, hasznát is akarja látni s független csak saját vállalatában lehet az ember!

— Aztán megvallom, gyakori betegeskedésünk is aggodtat. Nagy izgatottsággal, sok munkával jár a hírlapírás. Megbírnak-e?

Az sem igen bátorító, hogy a döntő körökön mindketten kívül állunk. Hírlap vezetőnek mindenről jól kell értesülve lenni. Az örökös futkozás, a mit a Lloyd zsidói tesznek, nem illik hozzánk s nem is kellemes dolog.

Úgy látszik pedig, a kormány és a Deák-párt nem nagyon törődnek velünk. Engem most is gyakran fölkeres a kormány véleményadás végett, nehezebb tárgyakban; szeretnének dolgoztatni is; de positiv tudom, hogy örvendenek megbukásomon. Nagyon geniroztam őket igen sokszor.

Mit tesznek a kanizsaiak,¹ nem tudom. Engem nem szólítottak föl. A mit tesznek, tudtomon kívül teszik. Egyébiránt ott igen erős az ellenzék, attól függ az eredmény.

U. i. a napokban egy láda könyvet küldök hozzád a Kis-marjai Olvasó Egyesület számára.

98.

Bécs, 1869 június Ki.

Weninger Vince Csengerynek.

Most olvasom a telegrammot, hogy Kanizsán meg vagy választva. Örvendek neki, az ország érdekében történt! Hogy most történt csak, azt tulajdonítsd a hálátlan és eszeveszett oppositiónak, de egyúttal ügyetlen kormányunknak is, mely inkább a hivatalnokoknak engedte át a biztos kerületeket, mint az ország celebritásainak. Egyáltalában véget kellene vetni annak, hogy hivatalnokok a képviselők padjain ülhessenek; csak az államtitkárok választásának a képviselők sorából, a hivatalnok dolgozzék irodájában, azért hivatalnok.

Volna bíz számos közérdekű dolog, a melyre nézve úgy értekezni, mint azokat veled közleni óhajtok, mindezt akkorra kell halasztanom, ha szóval lehetend érintkeznünk. Most csak egy tárgyról kívánok szólni.

Múlt héten Pulszky itt volt, beszélünk la küldöttségek elé terjesztendő tárgyakról és ez alkalommal fölemlíttem neki, hogy nem vagyok magammal tisztában, hogy a főszámszékre vonatkozó elvek jóváhagyását a delegációktól kérjük-e, vagy pedig nem volna-e jobb, ez ügyben a két törvényhozás elé hozni egy törvényjavaslatot? Pulszky ígéré, hogy kérdezni fogja Deákot és Téged és véleményeteket megírandja. Tizennégy napja lesz, hogy ez történt, de véleményeteket még sem közíé velem; én pedig függőben tartom a dolgot, meg is mondtam Beckének, hogy a formát illetőleg javaslatomat az otthoniak nézetétől feltételezem és várom a választ. Becke naponta kérdi, van-e válasz, mert a dolog sürgős, de úgy látszik Pulszky elfeledkezett rólam.

Úgy gyanítom, hogy a török vasút ügyében Beust, nem járt el őszintén irántunk. Mint látszik, elrontotta a dolgot. Én Beckét ismételten figyelmeztettem, hogy ha a szerb vonalat elejtik, Beust bajba jön, mert Magyarország érdeke ellen cselekszik. Andrásy ne engedjen egy lépést sem! Becke azon nézetben volt már hetek óta, hogy mindkét vonalat kell kieszközölni a török kormánynál. Beust mit tett, azt nem tudom, csak van okom gyanítani, hogy

¹ A nagykanizsai kerület deákpárti választói Csengerynek akarták felajánlani a jelöltséget. Mint ismeretes, meg is választották.

elrontotta a dolgot, mert most Becke lett megbízva az ügyet ismét rendes kerékvágásba hozni.

Ez az eset újabb bizonyítéka annak, ni ennyire szükséges magyar embert hozni Becke helyére, ha Becke Konstantinápolyba megy. Ne gondoljátok, hogy nincs fontossága e portefeuillenek! Kell, hogy valamely, az udvarnál grata personát, a kiben a magyar ministerium megbízhat, állítsatok e helyre, valamelyik mágnásunkat, a ki repraesentálni is tud. Pénzügyhöz nem kell értenie, azt majd elvégezzük mi, a mi itt előfordul. Ez úton az államadóssági kezelés kérdése is mindjárt el volna döntve. Lackenbachert a főszámszék elnökévé lehetne tenni. Vájjon nem jobb volna-e Wenckheim ide, mint a belügyi tárczára? Vagy tán Festetics Becke helyére és Wenckheim azután Festetics helyére. Azt is rebesgetik, hogy Lónyay jönne Becke helyére és Bartal vagy Csengery Lónyay helyére.¹ Valóban az utódnak nem gratulálnék!

99.

Bécs, 1869 szeptember 20.

Weninger Vince Csengerynek.

Olvasván a fogadtatást, a melyben a kanizsaiak kép viselő jöket² részesíték, gondolám magamban, átesett ezen is Tóni. Nem annyira örvendeztetett meg a hír, hogy a belügyi tárczát átvegyed. Megvallom, hogy két oknál fogva nem örvendhetnék neki; először azért nem, mert személyedet a párt rezervában tartsa a pénzügyőrségre, ha pedig a belügyőrséget átveszed, egyelőre, szükség esetében, le kell mondani a rezervéről; másodsor pedig azért nem, mert megvagyok győződve, hogy a megyék szervezete kérdésénél, bárki is volna a belügyér, magát teljesen le fogja jární, arra pedig a párt mást is vehetne, mint Csengeryt, „dazu bist du zu gut”.

Tegnapelőtt Parieux látogatott meg. Miután Pestre utazik, kértem, keresne fel Tégedet. Parieux úgy látszik, a pénzszerződés miatt van itt. Hosszasan szólt velem e tárgyról és ismerve e tárgyra vonatkozó nézeteimet, melynek Lónyay beleegyezésével érvényt is szereztem levelezéseinkben Beusttel, míg Budán szolgáltam, — hangsúlyozta, hogy kívánatos volna, miszerint, ha Párizsban a conferentia fog tartatni, ne csak osztrák, hanem magyar képviselő is legyen jelen és jöjjenek ön el Magyarország állását képviselni,

¹ Az 1869 nyarán kitört miniszterválság kapcsán Csengery belügy-minisztersége komoly formában szóba került. Minthogy azonban Csengery semmiképen nem volt hajlandó tárcát vállalni, 1869 október 21-én báró Wenckheim Béla helyébe Rajner Pál nevezetett ki belügyminiszterré. (Pesti Napló, 1869 október 24. ez.)

² T. i. Csengeryt magát, aki szeptember 12-én járt választói körében. Pesti Napló, 1869 szeptember 15., 16. sz.

a mire megjegyzem, hogy bármennyire is érdekel a tárgy, eltekintve attól, hogy a kiküldetés bizalmi dolog és én arra tehát be nem folyhatok, úgy tartom, hogy az esetben, ha két képviselő küldetik, a magyar csakis a magyar ministerium kebeléből volna küldendő, a mire ez esetben Gränzenstein volna hivatva.

Ismételten hangsúlyozta, hogy ne engedje Magyarország a monarchia képviseltetését csakis osztrák emberre bízni, mert az osztrákok az aranyforint és a 25 franc = 10 frt mellet agítálnak, maga Hock is úgy tette 1867-ben. Különben Parieux Pesten átutazván Konstantinápolyba, Andrássyval, Lónyayval és Veledezővel fog e tárgyról.

Itt mindinkább terjed a vágy a personal unióra átmehteni; úgy a nyárspolgárok, mint a Grosseoesterreicherek ezt a nótát fűjják, főleg pedig a magas és kis beamterek; hallani ostobábbnál ostobább terveket azoktól, kik maguknál sem tudnak rendet csinálni. A németek lamentálnak a csehek miatt, a kikkel G-iskra¹ rövid idő alatt a maga eszméje szerint rendbe jöhetni remél, legalább úgy nyilatkozott a napokban Wintersteinnak.² Most a direct választások és a bank-kérdés van szőnyegen. Apropos ugyancsak sok ostobát írtak lapjaink is e tárgyban. Isten mentsen meg egy magyar bankmonopoltól, csak duplázná a bajt. Nem is tudom, miért hozzák nálunk a bank-kérdést a mostani pénzcrissel kapcsolatba, mely utóbbi csakis a határtalan szédelgés következménye és mintha e nélkül a dolog megoldást nem is várna!?

E napokban írtam az előszót Politikai Számtanomhoz és ebben hosszasan tárgyaltam a bank- és valuta-kérdést; később azonban ezen előszavat félretettem, tekintettel arra, hogy a munka Lónyaynak lesz dedicálva (úgy mint az első kiadás volt) és hogy az állásommal tán nem egyeztethető az ez úton való nyilatkozás.

100.

Bécs, 1869 október 11.

Weniger Vince Csengerynek

Múlt hó 23-án kelt szíves soraidra csak most válaszolok, miután az idény utolsó szép napjait családomnál a semmeringi hegyekben töltöttem. A levélhez mellékeltem 125 frtot köszönettel vettem.³

Keletinek⁴ a napokban írtam és kértem, hogy az állam-

¹ Ezidőszerint osztrák belügyminiszter.

² Winterstein Simon, a bécsi kereskedelmi és iparkamara elnök«, reich» rathi képviselő

³ Tiszteletdíj a Budapesti Szemlében közölt cikkeikért.

⁴ Keleti Károly (1833—1892) statisztikus, ekkor a Hivatalos Statisztikai Közlemények (1868-tól) szerkesztője.

háztartásról múlt időkben közlött cikkemet vagy eredetiben, vagy kefelevonatban küldené meg, hogy a második cikkemet, melyhez most fogok, az elsőhöz illeszthessem. Választ nem kaptam, nem tudom, hogy mint áll az első közlemény ismertetése.

A delegatiók határozatait a közös ministeriumok részére kinyomattam, hogy a kellő intézkedések megtörténjenek és minden département tudja magát mihez tartani. A közös pénzügyér fel van szólítva a többi között gondoskodni egy nyugdíjazási törvényjavaslatról. A közösigyi kormány az 1866-iki szabályzathoz ragaszkodik, a mit a cisleithániaiak a maguk részére megtartottak és így főkérdés, hogy vájjon Lónyay mit terjeszt az országgyűlés elé Magyarország részére? Azért is szándékom, a mint Becke hazatér, ekkép megindítani a dolgot, hogy Lónyaynak írunk, mit szándékozik ő Magyarország részére javaslatba hozni? A most létező és használatban levő szabályzatot a delegatioval ismertettük azon ígéret folytán, a melyet épen a Te felszólításodra tettem a nyilvános ülésben Pesten. Ezen tárgynak elintézése szintén a törvényhozás elé tartozik és jöllehet a német sógorok ezen ügyet a delegatio határozata alá kívánták bocsátani, lesz gondom rá, hogy eljárásunk correct és a magyar felfogásnak megfelelő legyen.

A pesti bankenquetet találóan jellemezted.¹ Körösi' cikksorozata a Pesti Naplóban tartalmazott ugyan sok helyes nézetet, de volt benne sok absurdum is; így a többi közt, hogy a papírpénzjegyek forgalmából magára a pénzforgalomra is vont következtetést; de elfelejtette, hogy nálunk igenis a pénzforgalom a papírpénzben és bankjegyek összegében van kifejezve, más államokban azonban még érczpenz is jön számításba nem kis összegben, stb.

Kaptáin én is meghívást Károlyi Edétől,³ erre azonban azt feleltem, hogy sajnálatomra meg nem jelenhetek. Valóban hová jutnánk, ha Kiss Zsigmond-féle schwindlerék, a kik a bankügyhöz értenek mint csizmáink, szólanak a bankkérdéshez. Csudálom, hogy Pulszky ily emberek társaságában forog. — Émelyeg az ember gyomra, ha látja, hogy a legnagyobb szédelgők és ignoransok, ha csak elég szemtelenek, juthatnak most vállalatok élére, a hová tiszta kéz szükséges. Ezt látva, valóban mondhatni, hogy a közönség megérdemli, ha nehezen szerzett garasait az afféle emberek dugják zsebre. Kissnek, mikor monda nekem, hogy a „Hazát” alapítja, azt felelém: „Ha van ember, a ki Önre bízza pénzét, úgy jól teszi, ha a pénzzel odább áll.” A „Haza” első mérlege szerint már bukott vállalat, de azért matadorai a bankkérdés megoldására

¹ 1869 szeptember 19-én tartott gróf Károlyi elnöklete alatt. Pesti Napló, 1869 szeptember 21. sz.

² Körösi Józsefnek: Pénzkrízis és bankkalamitások c. sorozata, mely a Pesti Napló 1869 szeptember 21., 22., 24. és 20. számában jelent meg.

³ Gróf Károlyi Ede (1821 — 1879) több bank és részvénytársaság elnöke. A levélben említett Kiss Zsigmond neve az egyidejű alapításokban gyakran fordul elő.

hivatvák! Mert a „Haza” életbiztosítási *bank* címet vett fel, ergo alapítói értenek a bankkérdéshez! Erre a bécsi azt mondja: „zu dumm!”

Szabad óráimban a politikai számtan második kiadásán dolgozom. Egészen átdolgoztam a munkát, mely most 40 ívnél többre terjed.

101.

Bécs, 1860 október 27.

Weninger Vince Csengerynek,

Mindenekelőtt nem személyes ügyekről.

A monarchia déli határán szláv mozgalom fejlődik, komoly a dolog, nagy baj, hogy Andrassy most hagyja el az országot! Itt sem rend, sem fej! Beust elment,¹ Becke nincs itt még. Orczy,” — magunk közt mondva, — nem elég önálló és messzelátó; kitűnő ember, szorgalmas és megbízható, — de nem államférfi azon helyre. Beusfc azon rendeletet hagyta, hogy a praesidiál darabok utána küldessenek! Mínta Gasteinban volna! Itt van a 800.000 ember hadsereg! Három hétig bajlódnak, míg elég katonát küldhetnek Dalmátiába; a helyett, hogy 200.000 ember katonánk elég erős ezredekben tartatnék; van annyi ezred, hogy alig jut 60 ember egy companiába és így még előbb be kell hívni az ezredbelieket, hogy hasznát vehesse az állam! Csupa altiszt és tiszt, ezért fizetünk 75—80 milliót, hogy ha itthon 6000 ember zenebonái, ennek elnyomására 3—4 hétig kell készülnünk és azután 20.000 ember ellen küzdeni, míg az egész határörvidék lángban lesz.³ A magyar kormány ne vegye félvállra az ügyet, tétessenek meg az előintézkedések inkább idő előtt, mint későn, ne a németek módjára. Ne éljünk illusiókban, a határörvidéken nagy az ellen-szenv; Rauchot⁴ gyűlölik, azt beszélik róla, hogy pénzel; és a köz-hangulat ellenünk van. Ez tény. A legnagyobb erélyt kell kifejteni! Mensdorf⁵ nem a mi emberünk és nem oda való. Vagy 8 nap

¹ A király 1860 október 25-én a szuezi csatorna megnyitási ünnepére utazott; kíséretében volt Beust külügyminiszter és gr. Andrassy (i y u l n magyar miniszterelnök.

² Orczy Béla br. a közös külügyminisztériumban 1868 óta osztályfőnök; Beust távollétében a külügyminisztérium vezetője. (Pesti Napló, 1869 október 26.)

³ 1869 októberében Cattaro környékén, az ú. n. Krivosijében „az új védtörvény foganatosítása” miatt (Pesti Napló, 1869 október 13.) felkelés tört ki, mely veszedelmes méreteket öltött s csak fegyveres erővel volt leverhető, sukan az orosz izgatás egyik eredményét vélték benne felismerni. (Pesti Napló, 1869 október 24. szám.)

⁴ Br. Ranch Levin horvát bán.

⁵ Mensdorf — Ditrichstein hg. zágrábi hadtestparancsnok, kit még e hóban szabadságotalt. Pesti Napló, 1869 október 26. sz.

előtt Sziszeokról írt nekem egy rokonom, hogy ott roppant ingerültség van, a levél tartalmát megerősítik az azóta érkezett egyéb tudósítások. Elővigyázat és gondoskodás az eszközökről kötelesség. Emeld intő szavad a ministereknél!

Hogy Beckét Konstantinápolyim küldenék, nem hiszem és pedig a következő okoknál fogva, a mi közöttünk maradjon. Vagy 14 nap előtt Becke írt Lackenbachernek Velenczéből, tudakozódják, hogy mi történik, ha Beust keletre megy és hogy felajánlja magát, szabadsága lejárta előtt kész azonnal visszajönni. Lackenbaeher elmegy a levéllel Beusthoz és ez a legudvariasabb módon kijelenti, hogy nincs szüksége Beckere, ne genirozza magát, használja csak szabadságát, képviselétéről gondoskodva van. Beust vagy kihasználta Beckét, vagy valami intrigua folyik Becke ellen. Vettem észre, hogy az utóbbi időben szörnyen contracarirozták Beckét. Mi az oka, nem tudom. Sok esetet idézhetnék ennek igazolására. Azt is beszélnek, hogy Beckét neje miatt sem akarják Konstantinápolyba küldeni; azt is hallottam, hogy Beust arra számol, hogy meghittjét Vitzthumot,¹ Brüsselből Konstantinápolyba átteszi, a mint Prokesch² Konstantinápolyt elhagyja, a mi e télen bizonyára megtörténik. Beeke személyére nézve forog fenn valami, — mi? Nem tudom. Eddig ő volt egyedül a cabinetben, a ki legalább részben a magyar érdeket képviselte, mert hiába, magyar érdekért a legjobb német sem teszi kezét a tűzbe! Lackenbaeher vagy 14 nap óta beteg és így én vezetem a ministeriumot. Miután most minden az én kezemen megyén át, van alkalmam egyetmást magyar szempontokból indulva elintézni.

A mi a Várady³ törvényjavaslatát illeti, erre nézve nézetem saját dolgozatomban lelhető, a melynek legnagyobb részét Várady, mint látom, átvette. Úgy hallom, hogy Lónyay most szintén javaslatom alapján készítetteti az új javaslatot. Nézetem szerint a pénzügyi bizottság be sem bocsátkozhatik az 1868-iki zárszámadás vizsgálatába, mert a képviselők csak nem vizsgálhatnak ezer és ezer számadást. A munka az új főszámszéknek volna átadandó. Ha a főszámszék elnökségére a ház teszi a javaslatot és ezekből választ ő Felsege és ha ezen a pénzügyministeriumtól független ellenőrzés létesül, úgy az esetben, ha Ti candidáltak, a megtisztelő bizalomnak örömmel megfelelnek, — ha akkoriban még államszolgálatban volnék; — különben nem, mert minden nap máshoz fogni, másba kapni, nem ér semmit. Keresni soha sem fogom azt, a mi tisztán bizalmi dolog, teljesen hódolván azon elvnek, a mit épen Te a képviselői állásra nézve szépen kifejeztél és érvényesítettél.

¹ Gróf Vitzthuin (v. Eckstädt) Károly b. t. t., később követ a spanyol kir. udvarnál.

² Br. Prokesch—Osten Antal altábornagy, konstantinápolyi követ.

³ Várady Gábor törvényjavaslata az állami szátszék felállításáról. A kérdést részletesen tárgyalja a jelen kiadványnak az állami számszék felállításáról szóló fejezete.

A mi szíves véleményedet illeti, köszönöm fáradságodat és mondhatom, hogy ha van ember, a kinek jó véleményét jóakaratomról igen magasra becsültem és becsülöm, úgy Deák után, a kit olyannyira tisztellek és szeretek, Te vagy első vonalban. Tudom, hogy igen nehéz ily esetben tanácsot adni. A mennyiben azonban levedből mégis azt veszem ki, hogy jelenleg kívánatos, miszerint e helyet el ne hagyjam és érzem, hogy e válságos perczben a pártnak legkisebb embere se ingadozzék, megvárom, hogy újévig jobbra fordul-e a politikai helyzet és háttérbe szorítom személyes érdekeimet, valamint azon vágyat, hon lehetni, mert hiába, a magyar most is csak túrt egyén itt, mert a német sógor csakis a maga tulajdonának tekinti a monarchiát és annak ügyeit és zokon veszi, hogy ha nem az ő cliquejükbé tartozó ember a körmükre néz.

Tegnap este készültem el az 1827 és 1828-ik évek államháztartásának kimutatásaival és küldöm a napokban Keletinek. Nem képzelitek, minő irtózatos munkába kerül az adatok kikeresése vagy 200 folio ív számadásokból egy-egy évről. Ma este hozzá fogok az 1837., 1838. évekhez és azután jön az utolsó rész, t. i. az 1846., 1847. és 1848-ik év. Politikai számтанom nyomtatása is vége felé jár, a mint kész lesz, fogok szolgálni egy példánnyal. Külön díszpéldányokat nyomtattam a magyar ministereknek, Deák és Csengery részére.

A propos. Még egy igen érdekes hivatalos dolgot közlök veled és igen szeretném, ha véleményedet velem közölnéd. A hadügyei*¹ a novemberi dotation kívül kért még 600.000 frtot a Dalmátiába küldött és küldendő sereg többkiadásainak fedezése végett. A jegyzékben azt mondja, hogy ezek refundálása végett a német honvédelmi ministeriummal tárgyalásokba bocsátkozott és a mennyiben onnét, vagy utólagosan a delegatiók által meg fog szavaztatni a többkiadás, a kiszolgáltatást kéri, kérdvén minket, hogy mit gondolunk, ki által viselendő a teher? Egyrésztől nem vehettem magamra megtagadni a 600.000 frtot, másrésztől a belbéke föntartására fordított költséget nem tartván közösnek és ily fontos ügyben a felelős minsterre kívánván bízni a kérdésre a feleletet: a 600.000 frtot utalványoztam és a feleletet kikerültem némileg, midőn azt írtam Kuhnnek, hogy „a kilátásba helyezett refundálást mielőbb eszközölnetni kérjük”. A kérdés igen kényes, tekintve a veszélyt, a mely az egész határörvidéket fenyegeti és nem épen dalmátnak nevezhetvén a mozgalmat! Mit gondolsz Te? Szólj η égy szem közt Deákkal!

Ma olvasom a budai főkönyvelési osztály nyilatkozatát a lapokban. De sok ügyetlenséget követnek el Budán! A minister szavait az alája rendelt hivatalnok által igazoltatják!² Erre azt mondaná a bécsi: „Zu dumm”.

¹ Br. Kuhn Ferenc altábornagy, közös hadügyminiszter.

² Redlich Adolf min. titkár, „hivatalos válasza” a Hon és a Pester Lloyd bíráló megjegyzéseire a Pesti Napló, 1809 október 27. sz.

Bécs, 1869 október 29.

Weninger Vince Csengerynek.

Néhány szóval kívánlak értesíteni, hogy ma Lónyay, ki tegnap ért Bécsbe, magához hivatott és alkalmam volt több dolgról vele szólhatni. Így a többi között véleményemet kérte ki a főszámszék dolgában, a mire nézve hivatkoztam a Budapesti Szemlére. Ő, — úgymond, — elfogadhatlannak tartja azt, hogy a főszám szék a törvényhozás orgánuma legyen, oly formán, mint én javaslom; ő felsége például soha sem fogja elfogadni azt, hogy az elnökségre az országgyűlés kandidáljon. Erre azon észrevételt tettem, hogy ez politikai kérdés, a melyet az országgyűlés vitatni és eldönteni fog és hogy én legkevésbbé sem vagyok azon hitben, hogy az institutio életrevalósága csak is ettől függne. A főszámszék föladata constátálni és a törvényhozás tudomására hozni és soha sem az executivát gátolni, a miért is Várady javaslatában azon pontokat nem ajánlom, a melyek a főszámszéknek az utalványozás jogát fenntartják; eléggé fejtettem ki ezt a Szemlében. Egyúttal kérdezett, hogy kit ajánlok az elnökségre és nem reflectálok-e rá? Erre azt válaszoltam, hogy az ország legtiszteltebb neve Csengery és így csak azt mondhatom, hogy személyednél jobbat senki sem fog javaslatba hozni és csak az volna tekintetbe veendő, nem nagy veszteség-e a pártnak, ha vezetői egyike elvonatik a parlamenti térről. Ezt magatok végezhetitek csak el. Erősen kívánta Lónyay tőlem tudni, hogy elfogadod-e, mire persze csak azt mondhattam, hogy bizonyosat nem mondhatok én, de úgy tudom, hisz a ministerium már megkínálta és így a ministerium magát tájékozhatta. Személyem csak akkor jöhet szóba, ha Csengery refusiroz és részemről csak azt mondhatom, hogy a megtisztelő ajánlat esetében nyilatkozatom attól függ, minő törvény lesz előttünk. Törvény, mely a főszámszékét ferde helyzetbe hozza a kormányhoz, annak végrehajtására nem vállalkozom és úgy tartom, más őszinte ember sem fogadhatná el. Nem hallgathattam el, hogy ép most szóban van, hogy talán elhagyom az állami szolgálatot és ha nem is azonnal, — a fennforgó körülmények között erkölcsi kötelességem lóvén itt kitartani, — de várhatólag nem hosszú időre, „am Scheideweg” leszek, mert a Hitelbankon kívül még egy más ajánlat is készül részemre. A dalmátországi többkiadást helyeslő Lónyay és azt közösnek tekinti. Hangsúlyoztam Lónyaynak, hogy gondoskodjanak arról, Becke távozása esetében helyét nagy befolyású és az udvarnál kedvelt személyiség által betölteni. Ha száz osztályfőnököt neveznek ki a magyarok sorából, nem nyom az annyit, mint egy ministeri portefeuille befolyása az udvarnál és a conseilben, mert hiába, a magyar csakis túrve van, szívesen nem látja a német. Lónyay megpendité az eszmét, hogy tán Festeticset kellene ide

kinevezni és a becsi magyar ministeriumot egészen megszüntetni. Én úgy tartom, hogy fődolog volna Becke helyére, — ha megyen, — oly embert kinevezni, a ki ne üzzön politikát saját körmére, hanem a magyar Ministerium intentiói szerint járjon el és minden fontosabb esetben ennek a véleményét kérje ki!

Végre igen lelkére kötöttem, hogy a pénzügyministeriuni mondjon le a journalistikai polémiákról, valóban inkább ártanak vele maguknak, mert reális ember nem helyeselheti ezt a modort. A ministereknek jut alkalom az országházban az országot egyre-másra megnyugtatni, de minden zsidó gyerek éretlen czikkére válaszolni nem méltó egy ministerhez. Lónyay úgy mondta, hogy igazat ad s nem fogja többé engedni.

103.

Bécs, 1869 december 9.

Weninger Vince Csengerynek.

A lapok útján tudomásodra jöhetett azon szomorú állapot, amelyben a közös pénzügyministerium jelenleg van. Becke napról-napra fogy, nem igen fogja az újévet életben érni, Lackenbachert hirtelen halál érte, s így most magam vagyok. Ha még engem is valami baj érne, akkor nem marad, a ki a kezelést vezesse. Tegnapelőtt átvettem az ügyek vezetését, voltam Beustnál értekezendő a további teendők fölött. Egészen melancholikus lesz az ember e házban, a nyár óta mindedig valami nagy beteg volt közöttünk, én pedig mint a beteg ápoló járok közöttük.

104.

Bécs, 1869 december 20.

Weninger Vince Csengerynek.

A ministerium ügyvezetésének átvétele óta annyi érdekes dolog fordult elő, hogy kívánatosnak tartom, miszerint azok tudomásodra jussanak, kérvén Téged, a közlöttek egyedül csak magadnál tartani.

Mióta itt vagyok, küzdök, hogy a központi pénztár kezelése csak a közösügyi pénzkezelésre és a függő közös adósságra szoríttassák és az ott kezelt egyes nemei a consolidait adósságnak az államadóssági pénztárhoz áttéssenek. Tudod, hogy ez Beckének Steckenperfdje volt, de végre mégis annyira kapacitáltam, hogy augusztusban már ráállott, hogy egy új instrurctiót dolgozzam ki a közös pénztár és számvevősége részére. Deczember hó elején ez utasítás a közös főszámshék hozzájárulásával elkészült és már csak

az volt hátra, hogy Lackenbacherral átesek azon. Lackenbacher hirtelen meghalt és így el kellett magam határozni a továbbira nézve és tettein a következőket:

Az instructio szerint két pénznemben fog jövő évben vitetni a számadás, egészen úgy, mint a múlt évben általam készített kezelési számadás; újévtől fogva a consolidait államadósság összes kezelése átmege az államadóssági pénztárra, a mely szintén a közös pénzügy minister rendelkezése alatt áll ugyan, a mely intézkedés mellett azonban a consolidait államadósság kezelését január 1-től fogva bármely órában a legcsekélyebb zavar nélkül átruházhatjuk Brestire. Ezenkívül egy jegyzéket írtam gróf Beustnek, a melyben hangsúlyozom és részletezem azon abnormis állapotot, a mely a consolidait államadósság jelen kezeléséből eredt és sürgetve kérem ez ügyet hatalmas befolyásával mielőbb rendbe hozni. Kiemelem, mily absurdum az, hogy a Reichsrath szavazza meg a költséget és az ennek nem felelős közös pénzügyei kezelje! Kiemelem, hogy Brestl 1868-iki zárszámadásában 114 millió írt. kiadás controll nélkül lett beállítva! A német számvevőség nem érzi magát competensnek a közös pénzügyér kezelését ellenőrizni, a közös főszám-székhez pedig az államadósság nem tartozik stb. Nem tudom, hogy Beust mit mond e jegyzékhez; de megírtam a dolgot Lónyaynak is, hogy tudja a magyar kormány, miszerint én annyira egyengetem útját, a mennyire hatalmamban fekszik. A consolidait adósság kezelését én nem adhatom át Brestlnek, ehhez ő Felségének határozata kell és ő Felségéhez nem tehetek ez értelemben fölterjesztést, mert hisz Becke megbízásából vezetem a ministeriumot. A mennyire mennem lehetett, én haladtam és ha már most Andrassy csak egy kissé utána néz, január 1-ére át lesz téve Brestlhez az államadósság. Ha Andrassy kívánna, vagy Lónyay akarja, ismét véleményünket kérhetné ő Felsége és akkor majd adok be memorandumot, a mely a magyar kívánalmaknak teljesen megfelel.

Becke állapotot csak annyiban változik, hogy ereje napról-napra fogy, a mint az (gyóg) íthatlan betegségével kapcsolatban áll. A mint az orvosok kimondották, hogy nincs segítség, írtam Lónyaynak, hogy a magyar kormány ne engedje meg, miszerint e helyre más, mint magyar, jöjjön, mert ha 100 osztályfőnök jön ide, nem nyom annyit, mint egy magyar minister. Sem Orczy, sem én nem látjuk a praesidialis ügdarabokat, tudomásunk sem volt sokszor igen fontos dolgokról. Ha egyet-mást megtudtunk, bizony mentünk a ministerekhez és iparkodtunk a magyar felfogásnak érvényt szerezni, a mint erről meggyőződött a magyar kormány. De mit tehet az ember, ha nem is tudja, mi folyik a coulissák mögött! Úgy Orczyt, mint engem úgyis csak a magyar kormány által betölt kémeknek tartanak és rosszul esik a németeknek, hogy eddigi provinciájukba hágtunk. No de mindegy, már most ki kell szemelni valakit e helyre! A mint én ismerem a viszonyokat, azt javasoltam Lónyaynak,

hogy szemeljenek ki valakit főuraink közül, a ki: *a)* nagy befolyással bír ő felségére; *b)* a kinek nagy connexiói vannak a bécsi magas körökben; *r)* a ki nem fog saját körmére politikát üzni, hanem mindig a magyar kormány nézeteit képviseli a közös ministeriumban. Hazánk érdekében fekszik, hogy ily egyén tétessék ide, — a finansmeret e helyen másodrendű kérdés, de igenis nagy politikai befolyásról van szó! Ne éljünk illúziókban, még nem vagyunk ott, hogy a születési rangot ne vetnék nagyon is latba bizonyos helyeken és bármennyire legyenek is védője az egyenlőségnek, mégis azt mondom, hogy az esetben, ha valami főúr többet tehet itt hazám érdekében, mint mi, egyszerű polgárok, egy perczig sem kell habozni, hanem keresni közöttük alkalmas egyéniséget.

Becke alig fogja még bírni 3—4 hétig szenvedéseit. Nem ismernéd meg, annyira megváltozott és megfogyott a még 4 hó előtt izmos, köpczös ember. Kértem gróf Beustot, hogy míg él Becke, ne neveztesse ki ő felségével utódot, mert hisz' Becke utolsó perczig öntudattal fog bírni, esztelen felesége meg is mondaná neki, ne keserítsék élete utolsó perceiben, hogy reméljen gyógyulást! Beust meg is ígéré, hogy most mit sem változtatnak. Ha a párt a főszámszék ügyvitelével «megtisztelne, a jelen viszonyok közt február hó közepe előtt innét nem igen szabadulhatnék, mert, ha január végével ki is nevezné ő felsége a közös pénzügyért, még vagy 14 napig itt kellene maradnom, hogy a jövő miniszterrel megismertessem az ügyvitel részleteit és a viszonyokat. Különben, mint hallom, elég intrigua folyik már lent ellenem. Tegyetek niegyöződéstek szerint!

Háromnak kényelmes volt a hivatali teendő, de egynek, azaz magamnak, most már elég teendő jutott, a mihez a német államadósság kezelése is járul. Hogy még egyszer erről kelle gondoskodnom, — azt nem álmodtam volna. Pénztárunk nem áll rosszul; január hóban csak itt Bécsben 14 millió frtra van szükségem. Mar meg van a pénz, készen áll! Maga az államadóssági pénztár január havi dotatiója 11 millió frt, e között 7 millió ezüstben, mely szintén készen áll.

Légy oly szíves és küld meg az általad készült törvényjavaslatot a főszámszékéről és jelentéseketek.

A Franciaországgal való pénzszerződés dolgában Beust véleményt kért tőlünk. Jegyzékünkben a magyar kormány ismeretes nézeteit pártoljuk és egy megelőző en cpietet kérünk, mintáz 1867-ben kívántatott a bizottság által, a melynek nézetei több fontos kérdésben a kivitel körül, Pranciaországba küldendő képviselőnknek utasítás gyanánt szolgáljanak.

Bécs, 1870 január 21.

Weninger Vincer Csengerynek.

Izgalmas napokat éltem át. Tegnap bocsátottuk sírba a halottat.¹ Ilyenkor sok mindenfélét lát és tapasztal az ember! Ezeknél a németeknél csak a hiúság, az érdek képezi a társadalmi kapcsolatot és azért mondhatni, hogy e nagy gazdag városban csakis szegény emberek laknak: szívben és lélekben koldusok. Hazafias öntudatnak még árnyékát sem találom. Hatalom, élvezet a jelszó! Baráti kötelék, nemes cél, hazafias küzdelmek, az önérdeknek háttérbe szorítása: Ösmeretlen dolgok. Százszor volt alkalmam meggyőződni arról, hogy nemzetünkben, daczára a pártoskodásoknak és indulatosságoknak, végzetlenül több tiszteletreméltó és lélekiemelő van, mint az egész osztrák népben. Ha a magyar a nemzetért tesz valamit, ha nem szűnik meg magyar lenni, úgy a nemzet mindig íjának vallja és vonzódik hozzá; ennek itt nyomát sem találod. Es ez sok tekintetben a magyar szerencséje, mert ez valóban túlsúlyt ad nekünk a monarchiában.

Tudni fogod, hogy a provisorium még egy darabig fenn tartatik; az ő felségéhez menő ügyek approbatio végett Beusthoz küldetnek, különben viszem a dolgokat, mint már három hó óta.

Igen bosszantott a Lloyd telegrammja, mely szerint én volnék combinatióban, ha a Deák-párt nem óhajtana a számszékhez. Ezen telegrammot az itteni lapok is hozták. A ki nézeteimet és véleményemet ismeri, tudja, hogy én az itteni ministeriumban mint osztályfőnök igenis használhatok hazámnak, mint minister azonban az ország érdekeit nem képviselhetném, mert sem a „haute politique”, sem a „haute société” embere nem vagyok. Még nagyobb képtelenség azt írni, hogy „az esetben, ha a Deák-párt” stb. — mert a Deák-párt a főszámszék elnökéről még nem is szólt. Már vasárnap reggel érkekeztem Beust-tal és történtek azután a lépések ő felségénél; délben már tudva volt a dolgok állása és mégis hétfőn este a Lloyd a hibás tudósítást hozta. Beust igenis mondta nekem, hogy tudja, miszerint szóban vagyok én is a főszámszék elnökségének betöltésénél, hanem mondhatja, miszerint ő felsége is, a kinél Becke több ízben elismeréssel szólt rólam, mint ő maga is, csak sajnálnák, ha elmennék Bécsből. Nem volt az azonban egyéb bókánál, a mivel indokolni akarta azt, miszerint ő felsége és Beust is teljes bizalommal bocsátják kezeimre az ügyek vitelét, a mihez Beust a minister nevét adja. Már a delegatiók óta tart a provisorium; Becke szabadságra ment és többé át nem vette az ügyvitelt, azóta szeptemberben és novemberben Lackenbacher, a

¹ Becke közös pénzügyminisztert.

többi idő alatt pedig én vezettem az ügyeket és csak a ministeri aláírást igénylő darabok, — 3—4 darab egy hóban, — mentek Beusthoz.

106.

Bécs, 1870 február 16.

Weninger Vince Csengerynek.

Nyakra-főre tárgyaltnak itt fontos ügyek. A tárgyalásokban a közös nem vesz részt. Csak az 1867-ik évi elszámolási bizottságba hívtam meg tegnap; 4 óra hosszant folyt a vitatkozás a vitás tételek fölött eredmény nélkül, a mi előre látható volt, miután csak a ministerek dönthetik el a kérdéseket. Beszéltem Beusttal, Lónyayval¹ és Brestl-lel, hogy fejezzék már be a meddő vitákat, úgy sem marad egyéb hátra, mint a „Strich über die Rechnung”, a mi ránk nézve a legjobb volna, mert ha Brestl mindenben enged, akkor is ott állunk. A határőrvidéki ügy² a quota tekintetében tegnap el lett intézve. Egész lázban voltam a miatt, hogy a németek még az államadósságot is szóba merték hozni. Bizony igaza volt Pataynak debreczeni választóihoz intézett beszédében! Ehhez járul még a katonai gazdálkodás! Bíz csak olyan ezek kezelése, mint azelőtt volt, egy hajszállal sem jobb. B tekintetben ívekre menőt írhatnak, hogy mit tapasztaltam itt a 3—4 havi kezelésem alatt. Folytonosan veszekedtem velük és protestálok. Azt is teszem velük, hogy minden fontosabb ügyben, mely a helyzetre és a két állam financiáira hat, közlöm hivatalosan a két pénzügyérrel a hadügyér szándékát és kikötöm, hogy az efféle kérdésekben a hadügyér önként ne intézkedjék, hanem minister-tanácsban döntessék el a kérdés, a melyhez a két pénzügyér meghívandó. Mióta mi cathogorice fölléptünk, a közös főszámász is bátorságot kap. Igaza volt Zsedényinek midőn azt mondta, hogy addig nem lesz máskép a dolog, míg nem lesz civil a Kriegs-minister.

Vagy 6 tétel van az 1867-iki számadásban, a melyre nézve a nézetek diiferálnak. A főtétel a vámbevétel, a melyet Brestl közös bevételnek kíván tekinteni, míg Lónyay annak 30:70 arányban felosztását és betudását a beszolgáltatási illetménybe kívánja, miáltal a mi valódi beszolgáltatásunk az előirt illetmény főösszegét eléri.

Brestl és Lónyay szándéka volt a függőben maradt kérdések

¹ Lónyayról a Hon 1870 február 14-iki számában azt írta, hogy közös pénzügyminiszterré kinevező okiratának átvétele végett tartózkodik Bécsben.

² A határőrvidéknek polgári kormányzás alá vonásával kapcsolatos pénzügyi kérdések rendezése végett a két kormány közt tárgyalások folytak. Hon, 1870 február 16., 18., 19., 21. sz.

eldöntését két regnicolaris deputációra bízni. Beszéltem velük, hogy az Istenért ne tegyék e szerencsétlen lépést, hisz ez annyit tenne, mint az 1807-iki egyezkedések keserű vitáit fölfrissíteni.

107.

Bécs, 1870 február 21.

Weninger Vince Csengerynek.

Levelém vételekor már Lónyaytól tudni fogod, hogy nincs remény, miszerint az 1867-iki elszámolás és az activ-passiv maradványok fölötti' tárgyalások egyhamar sikerrel befejeztessenek. Lónyaynak teljesen igaza van, ha nem forcírozza már most a/, ügyet, mert ő úgylis kedvezőbb helyzetben van. Csudálom, hogy annyira tudott magán uralkodni! Ha a német ministerium nekem tette volna az ajánlatot az államadóssági járulék emelésére, felkeltem volna az asztaltól és ezen emberekkel egy szót sem szólottam volna többet. Czudar egy nép ez!

Ma hosszasan voltam Beustnál és fejtegettem neki, miszerint a határörvidék provincialisálása által épen csak a németek nyernek, mert hiszen:

1. a közös kiadás lejjebb száll;
2. a leszállított közös költséghez Magyarország nagyobb quotat tizet;
3. a határörvidék honvédelmi ereje fenntartatik részben és pedig magyar pénzen!

És mindezekhez még nagyobb államadóssági járulékot fizessen Magyarország a törvény szava ellenére! Beust részünkön van, belátja mindezt, sőt mondta, hogy a német cabinet szörnyen blamirozta magát, midőn Hasnert és Brestlt desavnálni akarja és vájjon a magyar ministerium mit tarthat a német ministermmról? Megmondtam Beustnak, hogy ily előzmények után nem is várható, hogy Lónyay az elszámolási kérdésekben legkevésbé is engedékeny legyen és jól teszi, ha előnyös állását felhasználja. A közös kezelés alatti activákból mi az elintézésig mit sem adhatunk ki kézből, a künn levő activaknál pedig az „uti possidetis” elv alapján fog eljárni Magyarország. A magyar pénzügyér egy jottát se engedjen ennek a clique-nek, a melyben Giskra és Herbst a termen tum.

Úgy sem tart soká és ha ennek a Hasner-féle pünkösdi királyságnak¹ vége lesz, majd másképp lesz a dolog! Végre csakis úgy lesz eldöntve a dolog, a mint az igazság követeli; 1867-ben „geht null von null auf”, a nálunk a közös pénztárban lévő activák közösek, a két állam területén lévő activák és passivák

¹ Hasner 1870 február 1-én nevezetett ki osztrák miniszterelnökké, április elején azonban kénytelen volt lemondását benyújtani.

ezeket illetik. Ezt majd kidruckolja a magyar kormány, főleg Lónyay közbenjárásával, a mihez Lónyay nagyon ért.

Brestl-lel lehetne rendbe jönni, hanem Giskra és Herbst piszkálgatják őket.

Vájjon nem jó volna e egy interpellatiót provocálni ez ügyben az alsóházban, melyre azután Lónyay kímélet nélkül elmondaná a dolog állását? Az ily nyilatkozat bejut az itteni centralista lapokba és az európai sajtóba is, holott más ellen-nyilatkozatnak az itteni centralista lapok nem adnak helyt és valóban jó volna a német perfidia ellenében a mi álláspontunkat is ismertetni az osztrákok előtt. Gondoljatok a dologra, míg jökor van! Soraim csak Deák bácsival közöld, a dolog sokkal kényesebb, mint hogy mindenkire bízható volna annak vitatása.

E napokban Lónyaynak is írok e dologban, csak azt várom, hogy az activák és passivák áttekintése és osztályozása minő differenciákat fog előidézni?

108.

Bécs, 1870 február 26.

Weninger Vince Csengerynek.

Nagyra becsülöm, hogy tetemes elfoglaltatásod mellett találtál magadnak annyi időt, nekem hosszú levelet írni.

Hogy mi igaz az újságban olvasott azon közleményből, miszerint Andrassy és Lónyay közt feszültség állott volna be, — azt nem tudom, de engem e hír igen lehangolt. Midőn a közös pénzügy-ministeri tárczának magyar kézbe átadása miatt írtam nektek, mindannyiszor kiemeltem annak szükségét, hogy az illető jelölt a magyar kormánynak feltétlen bizottja legyen, a ki ne saját körmére üzze a nagy politikát. Es így valóban lehangolt a hír, mely szerint Lónyay és Andrassy között az előbbi kapocs meggyengült volna, mert ha a magyar cabinet és az itteni magyar minister között nincsen tökéletes egyetértés, bizony csak az ország issza meg a levii Andrassy és Lónyay kezét tartva, nagy erőt fejthetnek ki az ország érdekében *felfelé*; egymást ellenezve, paralisálják egymást. Mindkettőnek hazafiasságától elvárhatjuk, hogy félretelve a személyes kérdéseket és vizályt előidézó gyengeségeket, a nemzet érdekét fogják szem előtt tartani. En részemről Andrassyt nem ismerem közelebről, egy-kétszer szóltam vele, de tettei után végtelen tisztelője vagyok már azért is, mert szemközt a németekkel fényesen tölti be a helyet. Soha sem felejttem él Skene, a dühös magyarfaló Reichsrathianer szavait, aki tavaly egy találkozás alkalmával azt mondta nekem: „ich glaube nicht, dass mir jemand nachsagen könnte, ich sei Ihr Freund (t. i. a magyaroké), aber schau'n's, den Andrassy habe

ich doch sehr gerne, weil er gar so ein gescheidter Kerl is, und unsere Maulaffen von Ministeren als Beispiel dienen könnte. Ja das ist ein kluger Mann!” Ezen nyilatkozat igazán híven tolmácsolja a bécsiek általános véleményét Andrássyról, a kik sóhajtva mondják: „Ja, wenn wir einen Andrassy hätten, würden wir auch anders reden!”

Hogy mit főztök ki, azt még márczius hó folytán látni fogjuk. Ha Lónyay Budán maradna, eddigi életmódjával szakítania kell; szolgálati rendet, beosztást a munkák körül nem ismer sem ő, sem Gränzenstein. Lónyaynál a hivataloskodás éjfélig tart és evel tönkreteszi magát és környezetét. Sokszor mondtam Gränzensteinnek, hogy ne vállaljon mindent magára, a szolgálat szenved alatta és ő is tönkre fog menni. Ha egy szegény hivatalnoknak 20 írt segély volt adandó, az ily ügyet is maga intézte el, mintha az államtitkár feladata ez volna! Ha végignézed az államtitkárnak réservait ügyeket, vagyis approbatiókat, úgy elcsodálkozol azok nagy és valóban fölösleges során.

Miután a következő években az adóreform kérdése kerül szőnyegre, egy oly államtitkárra volna szükség, aki e téren járatos és ki főleg az ország mezőgazdaságát és mezőgazdasági iparát ismeri. Nem tudom, hogy e téren van-e emberünk? Gondoskodnia kell a következő pénzügyérnek egy ily egyén aquisitiójáról, mert a mostani államtitkár nehezen fog többé szolgálhatni, vízkór fejlődik ki, — hallom Budáról, — a szegény Gränzensteinnél.

Nagy érdekléssel olvasom közleményeidet a coulissák mögött történetekről. Nem tudom, mint tud Lónyay oly emberekre hallgatni, akikről tudja, hogy nem Lónyayhoz, hanem a „ministerhez, aki nekik egyet-mást tud keríteni”, szólanak. Ezek annyira fellicitálták benne az ambítiót, hogy ennek még áldozata lesz: csakis az ő constitutiójával lehet annyi lelki küzdelmet elviselni! Annyira megrontották, hogy régi ismerősei, akik őszintén beszélnek vele, mint ellenei tűnnek fel előtte. Ha valamit mondani akarok, a mi nem tartozik hivatalos ügyeinkhez és a miről tudom, hogy másképp súgják neki a hízelgők: úgy előbb nevetve kértem, hogy nem haragszik-e meg, ha őszintén szólok hozzá, nem engemet illető ügyben? Szeptemberben ittlétekor kértem őt, hogy ne firkáltasson polemiacikkeket, hisz evvel csakis Hornnak¹ ad mindig materiálét. A miniszternek elég alkalmá van úgy nyilatkozni, hogy a világ megtudja nézeteit. Deczemberben szólt velem miattad, panaszkodott, hogy ellenévé váltál. Mondtam neki, hogy nincs igaza, mert ha szólsz, meggyőződésből teszed, tiszta szándékból és érdek nélkül és egy ily őszinte baráti szó többet nyom, mint 200 mameluk szava. Lónyaynak van elég hibája, de van igen sok jó tulajdona is és a mi példátlan, vas kitarás. Mint magyar embernek, mindig elismerőleg

¹ Horn Ede (1825—1875) ekkor a Neuer Freier Lloyd szerkesztője volt, mely lap a balközépet támogatta.

kell visszagondolnom 1867-re, hogy mily határozottsággal és odaadással küzdött ő itt a centralisták ellen, a párt határozatainak érvényesítésére! Nehéz állása volt, mert czudar egy néppel volt dolga. Nem ismeritek Ti e fájtaát, a melynek egy része most is ellenünk dolgozik, másik része pedig csak azért hallgat, vagy cselekszik úgy, miként történik, mert öfelsege parancsolja, vagy pedig, mert most a dualismus hátán akar egy-két fokkal emelkedni. A hazafiság eszméje in theoria ismeretes ugyan itt, de tényleg az individuális érdek fogalmával congruens.

A németek félnek Lónyaytól is, mert tudja őket tractálni. Lónyay simasággal főzi le őket, Andrássy pedig imponáló aristocraticus modorral; de mindkettő célhoz tud jutni.

Az activák és passivák hosszú során a bizottság végig megy, naponta 10 —4-ig dolgoznak. Mindkét részen, — mint hallom, — nagy ingerültség mutatkozik. Brestlnék minap azt mondtam, hogy csináljon véget a dolognak a „Strich über die Rechnung” által; erre azt mondta, hogy most nem igen megy már a dolog, kár volt ezen ügyet is be nem venni az 1867-iki törvényekbe! Erre azt feleltem, hogy teljesen igaza van, azonban „Ausgleich „-ot nem csinálunk évenként és így ily dologban nem igen lehet routint szerezni, a mire azon észrevételt tette, hogy egy második „Ausgleich „-ot majd máskép intéznének el a németek! A mire azt feleltem, hogy az új „Opernhaus”-ukat is magasabbra építenék másodszer, de e miatt a most fennállót, a németek, ebből eredhető saját nagy kárukat tekintve, nem igen fogják lerontani.

109.

Bécs, 1870 április 8.

Weninger Vince Csengerynek.

Utolsó levelem óta nagy változáson megy át az itteni államélet. A helyzet végtelen criticus, aggodalommal néz mindenki a jövőbe. A jelen állapotot korántsem a ministerium elbocsátása, hanem a lelépett ministerium ügyetlensége idézte elő. A Hasner-ministerium halvaszült volt.¹

A veszély abban rejlik, hogy a küzdelem nem kormány, korona és nép között, nem a szabadságért folyik, hanem coteriák és nemzetiségek között a hatalom kézrekerítése miatt és így előrelátható, miszerint az eredmény csakis az alkotmányos kormányforma blamirozása leend.

¹ A Hasner-kabinet válsága azzal, hogy Giskra osztrák belügyminiszter 1870 március 21-én beadta lemondását a választási törvény miatt, — kitört. (Giskra választói javaslatát ismerteti a Hon 1870 március -10-iki száma.) — Április 4-én az egész kabinet beadta lemondását, melyet Ferenc József el is fogadott (Hon. 1870 április 5-iki száma) s gr. Potockyot bírta meg új kormány alakításával.

A három év, mely óta közelebbi érintkezésbe léptem az itteni szóvivőkkel, főleg az utolsó hat hó, mely alatt a ministerium ügyeit vezettem, meggyőzött arról, hogy Austria az 1848-iki nemzetiségi izgatások levét most issza meg és hogy itt nem két pártról van szó, mint nálunk, hanem a rúdon lévő pártról és ennek elleneséről, a kik csak addig vannak együtt, míg szemközt állanak az ellen.

Az autonómok hajlandók minden lehető concessiót nyújtani Galíciának, mert Galíciában nincs német elem; de nem fognak Csehországnak annyi concessiót tenni, mert az ottani nagy számú németeket nem akarják feláldozni a cseh elemnek. Ezekkel pactál Potocky.¹ Az autonomisták feje volt Kaiserfeld, ki azonban a majoritás és minoritás programjainak közhírré tételekor elszakadt a párttól, kiengesztelhetetlen ellensége Beustnak és a választási reform kérdésében más alapon áll, mint Rechbauer.² Rechbauer, mint Oppositionalis ember, erős liberális, — de nagyon hajhássza a popularitást, egy-két alkalommal túl ment a határon és látván azt, hogy nyilvánított nézetei ki nem vihetők minden irányban, fél belépni a ministeriumba. Az autonomisták kívánják, hogy a képzendő ministeriumba a német érdek védelme miatt valaki közülök belépjen, azonban egyikük sem akarja a maga személyét ez érdeknek áldozni. Tegnap Demellel³ találkoztam, a ki e nézeteket közíé velem. Rechbauernál még egy más körülmény nehezíti a belépést. O t. i. a hadsereg leszállítását folyton sürgette és most fél ezen eszmétől. Spiegel jóra való ember, de nem lumen mundi.

A centralista párt elvileg nem akar egy országnak sem concessiót nyújtani, nem akar kivételeket csinálni, mert tart a consequentiáktól. E párt matadorjai csehországi németek, fejük az intriguans Dr. Herbst,⁴ aki a Neue Freie Pressének és Neues Fremdenblattnak sűgőja, sőt annak idején saját minister collegái ellen irogatott e lapok részére. Ezen csehországi németek képezték Schmerlingnek gárdáját és érzületük után most is inkább Bach centralisatióját az absolutismussal kívánják, mint egy alkotmányt, mely a hatalmat megvonná tőlük.

Nem hiszem, hogy Beust soká fog a nyeregben ülni. Jelenleg valóban csak Magyarország, vagy inkább Andrassy tartja; ha nálunk elveszti a támogatást, — el van veszve. Ellenei: a centralisták, a főnemesség legnagyobb része, a papság. A nem német nemzetiségek sem támogatják inkább, míg a Ballplatzon van. Nagy hátránya Beustnak, hogy a közvélemény őt nagyon derangeirozottnak mondja és magánviszonyait illetőleg csúnya dolgok kerin-

¹ Az újonnan kinevezett osztrák miniszterelnök: gr. Potocky Alfréd az Auersperg-kabinetben földművelésügyi miniszter volt.

² Rechbauer Károly gráci ügyvéd, a Reichsrath tagja, utóbb elnöke.

³ Demel János ügyvéd és tescheni polgármester, a Reichsrath tagja.

⁴ Az osztrák igazságügyminiszter.

gének, főleg a török vasúti „Geschäft” óta. Az erkölcsi alap hiányozván, a tisztelet nagyon leszállt.

A Hasner-ministerium nem hitte, hogy a lengyelek ki fognak lépni, a lengyelek pedig nem hitték, hogy kilépésük oly nagy súllyal bírand. Ma Grocholszkyval¹ találkoztam és nagyon lehangoltnak találtam; félnek, hogy Potocky nem fog ministeriumot formálhatni. A lengyelek minden módon azon vannak, hogy az autonomisták belépjenek a ministeriumba, mert csak ezek által a concessiók maximumát vélik Lengyelország részére nyerhetni, míg ha Potockynak ez nem sikerül és burocratákból képezetnék egy ministerium, attól félnek, hogy nekik nem fog „extrawurst” készülni.

Így állanak a dolgok; a helyzetet a mint van, ismertettem veled és ebből azt láthatod, hogy Austria a bonyodalmaknak még csak kezdetén áll. Ezek visszahatása hazánkra, ha nem is rögtön, de rövid idő alatt fog mutatkozni. Nézetem szerint, ha valaha, úgy most kell az uralkodónak kegyeibe járni Andrásynak, a nemzetnek pedig komoly magaviselete által a kicsinyes pártviszályok s személyes érdekek háttérbe szorításával imponálni a bécsi köröknek. Bizalmam a pártvezérek hazafiságában gyökeredzik, mert több ízben megmutatták, hogy ha veszélyben van az ország, ha veszélyben van alkotmányunk, magyarnak érzi magát mindegyik. Nagy szerencsétlenség volna az országra, ha a jelen válságot a baloldal fölhasználni akarná az 1867: XII. törvény megtámadására, sőt ellenkezőleg, a következő delegatióba be kell menni a baloldalnak is.

Nem tudom, hogy mi történik a coulissák mögött otthon, de úgy érzem, hogy az itteni criticus helyzetnek horderejét Ti is csak úgy érzitek, mint én, a ki itt közlől látok mindent. Ma Beustnál voltam és ő félóránál tovább, a nélkül, hogy én aguit adtam volna, beszélt a helyzetről és bármennyire iparkodott légyen külső diplomaticus nyugalommal eltakarni, vagy betakarni lelki izgatottságát, ez csak mégis kirívott, a mit már abból is láttam, hogy előadása egy nagy védbeszéd volt magaviseletének indokolására. A helyzet komolyságát úgy Austriára, mind az egész monarchiára nézve érzi Beust.

Közöld levelem Deák bácsival, mert a viszonyokról a lapok útján nem kaptok hű ismertetést; a lapokban most a két párt ecsetével készülnek a jelentések.

Orczy meg én, magától érthetőleg, hallgatunk; mitsem szólunk, de igenis látunk és hallunk mindent. Fölváltva értesítjük Andrásyt és Lónyayt. Különben gróf Festetics már most maga betekint az ügyek állásába és bizonyára raportiroz Andrásynak,

A hangulat Bécsben már nyugodtabb; a közönséget az némileg megnyugtatta, hogy Potocky nem keresi cabinet tagjait a clericalis körökben.

¹ Grocholszky Kázmér galíciai lengyel képviselő.

Brestl 30 millió irtot hagy központi pénztárában utódjának.

A „Salinenschein”-ok forgalma tegnap már 99 millióra emelkedett, nem kellett tehát a kamatlábat emelnem.

A mint Lónyay átveszi a ministeriumot, vagy nyolcz napra hazamennek, ha t. i. ez április 26-ika előtt történhetne; ha azonban addig az országgyűlés összejön, nem jövök, nehogy bárki is azt gondolja, miszerint a számvevőszék ügyében járokatok.

110.

Bécs, 1870 május 6.

Weninger Vince Csengerynek.

A politikai helyzet napról-napra bonyolódik, úgyhogy egy nagy crisis nemsokára bekövetkezend. Nem kívül, hanem belül, t. i. az elhatározó helyen küzdenek a pártok és pedig a feudálok, clericalisták, nationálok, német centralisták, katonák. Nem hiszem, hogy Beust e crisisből épen kibújhatna. A közvélemény, épúgy mint az irányadó körök, szabadulni akarnak tőle; úgy látszik, e perczben csakis őfelsége tartja még őtet. A feudálisok, clericalisok, német centralisták, katonák gyűlölik Beustot; az autonomisták mitsem gondolnak vele; a csehek és lengyelek megpróbálják, hogy felhasználhatják-e őt czéljaik és terveik kivitelére. A bécsi publicumnál hitele elveszett.

Itt nagyon foglalkoznak azon témával, miszerint Andrassy jöjjön Beust helyére. Andrassy sokkal okosabb ember, mint hogy ezen darázfészekbe menne, a hol három hónapig sem tarthatná magát, eltekintve attól, hogy ott, a hol most van, jobb szolgálatot tehet hazájának, mint a Ballplatz épületében. Különbén Andrassynak alkalmá lehetett e napokban betekinteni ezen confusióba. Igen szerettem volna szólani vele, de nem mentem hozzá, hogy ne gondolja, miszerint praesentálom magamat a számszék miatt és megkímélni akartam, tudva, hogy Gajzágót kívánja oda.

Kerüljetez mindent, ami most a pártokat küzdelmükben fölhívíthatné; a szegény országnak szüksége van összetartásra, hogy imponálhassunk az ittenieknek. Akár a német centralisták, akár a generálisok kerüljenek ismét felszínre, bajunk lesz velük. Használjuk fel az időt, a mi még számunkra marad!

Múlt héten szerencsésen átadtam az államadóssági kezelést, elég bajom volt vele; az utolsó napokban oly pénzszükiben voltam, hogy zavartól tartottam. A májusi coupon igen erős, már április utolsó napjaiban régi couponok nagy mennyiségben praesentáltattak. Ehhez járult, hogy az extraordinariumokra pro 1869 és 1870 mi sem folyt be, mert bizony 1½ millió nem sokat nyom, lia 10 millióra van szükség. Április 30-án papírpénzben 38.000 frt volt a pénztárban! Becke 1868-ban a fölösleges pénzen papírokat vett, ezeket el kell adnom, hogy 2—3 millió frt készpénzem legyen.

Az extraordinariumra egy minister sem ad pénzt, a Dunagőzhajózási társaság nem fizette be a 3 milliót, Lónyay be nem szállította az ínségi kölcsönre befolyt pénzeket, — mindkét pénzügy ér a havi részleteket utólag szállítja be. Engem itt hagytak a faképnél, én előre dotáljak minden pénztárt, fizessenek extraordinariumokat stb. — Április utolsó hetében vért izzadtam, minden órában milliót kértek ide-oda; én pedig pénz nélkül voltam. Telegrafáltam Lónyaynak; — „magának is szüksége van a papírpénzre, egy millió ezüstöt küld”, — volt a válasz. Mentem a németekhez, ezek meg azzal mentegetődztek, hogy Distler¹ beteg. Szép multságom volt! No de átestem a dolgon, a közös papirokból eladtam 3 millióig, kiválasztva azokat, a hol az árfolyam emelkedett. Az eladás Beustnak és a két pénzügyministeriumnak tudtával történt. Majd meglátja Lónyay, hogy mi a nagy pénzkezelés, ha idejön! Ma, 10—15 millió, 8 nap múlva Va millió forint a pénztárban! így hullámzott a pénz, míg az állósított államadósság alattunk volt. A papírokbóli eladást húztam, a míg csak lehetett, remélve, hogy a Dunagőzhajózási társaság befizeti a 3 milliót, — mikor fog ez történni! Lackenbacher annak idején nagyon ellenezte, hogy Becke papírokat vett (Steueranlehen, Nationalanlehen, Grundentlastung) és igaza volt, mert ha Beckének fölösleges pénze volt, helyezte volna el sóbányautalványokba (ebbből is van ugyan 1 ½ millió forintunk), nem pedig papírokban, a hol a cursuson veszteni lehet a tőkéből. Szerencse, hogy eddig tarthattuk és így a kamaton kívül még a tőkén is szedtünk hasznot. Ezekről ne szólj másnak!

111.

Bécs, 1870 május 21.

Weninger Vince Csengerynek.

Mint látom, az agitatio az elnöki szék² betöltése végett már megindult. A mennyire örvendtem azon néhány komoly és méltóság-teljes sornak, a mely a Naplóban első ízben megjelent személyem ajánlásakor, annyira sajnálom a második közleményt, mely elvetőleg szól más candidatiójáról. Már azért is tapintatlan volt a második közlemény, mert hisz elvégre három tagot kell candidálni és a/országgyűlés csak nem mondhatja a világnak: e három közül egy haszonvehető, kettő pedig mit sem ér!

Lónyaynak közös pénzügyministerré való kinevezését öfelsége ma aláírja³ és hétfőn délelőtt Lónyay az esküt leteszi, déltáján bemutatom a személyzetet és átadom a vezetést.

¹ Distler Károly miniszteri tanácsos az osztrák pénzügyminisztériumban.

² Az állami számvéviszék elnöki állásának betöltése.

³ A kinevezési okirat közölve a Hon 1870 május 24-iki sz.

Miután Lónyay azonban csak néhány napig fog idő/ni és azután az Akadémia nagygyűlésére Pestre megy, én csak e hó lefolyásával játok a régi kerékvágásba.

112.

Bécs, 1870 május 31.

Weninger Vince Csengerynek.

Habemus papam! Rajtam egyelőre nincs segítve, mert Lónyay a tényleges ügyvitelt még nem veszi át. Holnap reggel megy Salzburgba családjáért, melyet pünkösdkor, vagy mindjárt az ünnep után elhoz az új szállásba, azután vagy 8 napig itt marad, bevárja az államszámvevőszék elnökének kinevezését, hogy az esetre, ha rám esnék a választás, a német osztályfőnök azonnal kineveztessek, mert máskülönben, ha t. i. másra esik a választás, őszig magam maradnék. Lónyay 14 nap múlva szabadságra megy jószágaira.

Vettem gróf Apponyitól a felszólítást, adjak be a bankenquetnek írásbeli véleményyt. Hozzáfogtam a munkához, vagy 8 napig leszek vele szorgalmasan elfoglalva, ha más valami a félbeszakításra nem kényszerít.

Ma ismét a bécsi Paradeplatz dolgában van őfelsége elnöklése alatt ministertanács. Én részemről nem fogadnám el közösnek, mert államjogunk „katonai kincstárt” nem ismer; köszönöm az olyan bevételt, a melyből következtetve, más alkalommal Magyarországon lévő fekvőségek a közös pénztár javára eladathatnának. Nézetem szerint csak az erődítési kiadások tartoznának a közös költséghez, míg a laktanyák, kórházak stb., az illető honvédelmi ministerium útján volnának keresendők a törvényhozásoknál. A két pónzügyministerium megállapodott volt, hogy ha a katonai hatóság valamely ingatlant nem használhat, azon államnak engedi át, a melynek területén fekszik. Ennek logikai következése volna az, a mit fentebb állítottam. Vagy két hónapja a ministertanácsban ezt a nézetet védtem és ugyanazon nézetben volt Lónyay és Brestl, csak Kuhn nem akart róla hallani, a ki a Paradeplatzot elakarja adni, azonban a pénzt a delegatiók határozata nélkül itteni ingatlanokba fektetni. Most, mint hallom, a jövő évi extraordinariumot szeretné evvel fedezni. Majd lesz alkalom erről Veled többet szólani.

Mint hallom, őfelsége már szentesíté az államszámvevőszégi törvényt. Vessetek gyorsan véget a dolognak, mert június közepe lesz, mire komolyan hozzáfoghatni a munkához, őszig pedig igen sokat kell végezni.

Bécs, 1870 július 2.

Weninger Vince Csengerynek.

Az utóbbi események annyira elkeserítettek, hogy valóban csak nagy testi és lelki erővel lehet legyőzni a kedélyemre gyakorolt hatást.

Bármennyire is sajnálom, hogy a sajtó annyira foglalkozik velem,¹ én részemről annak menetébe benyúlni nem akarok. Vagy nyolez nap óta, naponta 10—12 levelet kapok, a melyekre az időhöz mérten rövidebb, vagy hosszabb választ írok. Hogy a lapokban írt levelem, indiscretio folytán megjelent,² arról nem tehetek; nem is tudom, hogy az kihez volt intézve, mert a legtöbb tartalma ilyen volt.

Különben 2—3 hét múlva, ha a kedélyek lecsendesedtek, el lesz felejtve minden.

Ha gróf Andrássy egy magánlevél tartalmán megütközik, sajnálom a dolgot, azonban ez nem változtatható meg.

Azonban gróf Andrássynak is igazságosnak kell lenni és be kell ismernie, hogy a jobboldal a legnagyobb méltánytalanságot követte el rajtam. Azon párt, a melynek nézeteiért annyit küzdöttem, a melynek céljait annyira előmozdítottam, oly csúfan bánt el velem! Ezt a magyar kormány mind kikerülhette volna, mert a magyar kormánynak be kellett volna látnia, hogy nagy hiba volna, ha saját pártja insultálhatná azon férfit, a ki a bécsi kormánynál a magyar érdek mellett küzd. Vájjon kire támaszkodhatnám én jövőben szemközt a bécsiekkel? A jobboldal megtagadott,

¹ Pl. a Hon 1870 július 1-i száma a „Különfélék”-ben.

² A levélben említett közlemény a következő:

Tisztelt Szerkesztőség!

Az ország törvényes fóruma határozott az állami számvevőségek elnökének randitációja tárgyában.

Azt reméltem, hogy ezen tény véget fog vetni mindannak, a mit a, személy kérdése súrlódást, sőt tán keserűséget is okozott volt.

Miután a candidatio mellék körülményeit és követelményeit teljes mértékben teljesítem, elvárhatom, hogy barátaim rokonszenve és elleneim igazságszeretete ezen ügy alkalmából nevemet és személyemet ezentúl nyugodni engedendi és nem teendő a nyilvános vita tárgyává azt, a minek rendeltetése volt magánkörben maradni.

Az alkotmányos életben gyakran fordulnak elő esetek, hogy a nézetkülönbségek folytán szemben állanak egymással férfiak, a kik különben egy cél felé haladnak. Ezen ellentétnek azonban az indok megszűnésével szintén meg kell szűnnie.

Fentebbi kérésem teljesítését annál inkább ajánlom a Tisztelt Szerkesztőség figyelmébe, mivel bármely ez ügyben és személyemre vonatkozó nyilatkozatot válasz nélkül kell hagynom.

Bécs július 2-án, 1870.

Weninger.

a baloldal nem akar tudni a közösről, a magyar kormány pedig elég jónak tart arra, hogy saját pártja pofozhassa Bécsben levő előharcosát. Ügy a közös, mint az osztrák kormánykörök indignálva szólanak a történetekről.

Ha gróf Andrassy behívat, vagy értésemre adja, hogy a kérdésben rendet kell csinálni, nehogy bekövetkezzék az, a mi bekövetkezett, úgy nem lesz scandalum, nem szorítják Deákot a falhoz és engem nem csapnak arczul. Mindez egy szóra érdemes lett volna!

Én nem voltam lent és nem ismertem a viszonyokat, én nem sollicitáltam senkinél és így én mitsem tehettem a confusio kikerülésére. Nem arról volt szó, hogy ön legyen a számvevőszék elnöke, hanem hogy a candidatio történéjék méltóan, nem pedig egy főbb hivatalnok szenvedélyes üldözésével.

Mindezt egybefoglalva, azon közleményekkel, a melyek a pesti és bécsi lapokban megjelentek, igazolva lesz elkeseredettségem gróf Andrassy előtt, a ki a becsületézés finomabb üterével bír.

Ügy hiszem, hogy visszavonulásom a közügyektől s itteni lemondásom eléggé bizonyítják, miszerint nem elmérgesedés, hanem a passió túrésnek útját követem. Ennél többet tennem nem lehet.

Nincs gróf Andrassynek, a hazafias és nagy képességű államférfiúnak nagyobb tisztelője, mint én vagyok, de most az egyszer hibát követett el és e hibának keserűségét egy részről a nemzet nagy fiára (Deákra) öntötte.

A cél, a haza javán dolgozni, ismét egyesíteni fogja azokat, a kiket a véleménykülönbség egymástól egyelőre eltávolított; vissza fog térni a kedélynyugalom és higgadtan fog mindenki szólani a múlt napok eseményeiről.

Légy oly szíves és közöld levelem tartalmát, ha szükségesnek tartod, gróf Andrassyval, a kinél, a mint Budapestre érek, tisztelkedni fogok. Meg vagyok győződve, hogy néhány szóval a béke helyre lesz állítva!

114.

Bécs, 1870 július 12.

Weninger Vince Csengerynek.

Köszönöm, hogy raboltál magadnak időt engem soraiddal megörvendeztetni. Már rég nem vettem levelet, mely oly megnyugtatólag hatott reám, mint tegnapi leveled. Látom ugyanis soraidból, hogy a keserűség, melyet levelem indiscret publicatiója nekem okozott, nem hatott azokra is, a kik jó véleményét többre becsülöm, mint a többiekét. Ha Deák, Te és a párt önálló férfiai higgadtan gondolkodtak és vélekedtek a történetek fölött, a többivel mitsem gondolok.

Leveled folytán írtam Conlegnernek,¹ hogy elfogadom az iparegylet elnökségét.

Ma írtak Pestről, hogy Hoffmann esete² után jó volna jelét adnom, hogy én deákpárti maradtam! Válaszoltam, hogy a ki ismer, tudja, hogy meggyőződésem nem változtatom; a párt megtagadhat, megsérthet, de meggyőződésemet el nem veheti. Meglehet, hogy Hoffmann szerepet akar játszani és más zászlóhoz tér, de ez épp a különbség közöttünk, mert én a magánéletbe vonulva Deák és valódi pártjának híve vagyok.

Vasárnap Kerkapolynál³ voltam, hosszasabban szólottam vele. Megmondtam neki, hogy igen sajnálom az indiscretiót, a mi levelemmel történt, közölje ezt Andrássyval. Beszélt velem hosszasabban a bankügyről is, de megvallom, hogy nézetei és szándékai nem hatottak reám megnyugtatólag. Kerkapoly szölt Pipitzcel,⁴ ez mit sem tehet.

Képzelted, mily izgatottság uralkodik itt a porosz-francia differentiak miatt. A külügyi hivatalban sem tudnak többet, mint a lapokban áll. Egyáltalában a pénzemberek jobban vannak informálva,⁵ mint maguk a diplomaták.

Július hóra még ön gondoskodtam az államháztartásban, az augusztus Lónyay dolga lesz. A fölterjesztést ő felségéhez, felmentésem végett, Lónyay approbálta és valószínűleg 8 nap alatt itt lesz a resolutio.

A közös államháztartás ügyeiről szóval sok érdekest fogok veled közölni.

Szállásom már van Pesten az Uri-utczában, családom novemberben jön utánam, addig az Angol királyné-fogadóban fogok lakni

115.

Bécs, 1870 július 20.

Weninger Vince Csenyerynelc.

Tegnap ő felsége elhatározása resignatiom elfogadásáról leérkezett és így ma megkezdem búcsúlátogatásaimat. Ez alkalommal

¹ Conlegner Károly műegyetemi tanár, 1865—1871-ig az első magyar iparbank alelnöke, majd elnöke. Weninger Politikai számtana első kiadását (1857) ő látta el előszóval.

² Hoffmann Pál deákpárti képviselő, 1865 óta budapesti egyetemi tanár, a törvényhatóságok rendezéséről szóló törvényjavaslat tárgyalása alkalmából keményen támadta a törvényjavaslatot. (Hon, 1870 július 10-ikisz.)

³ Kerkapoly Károly 1870 május 23. óta Lónyay Menyhért utódként magyar pénzügyminiszter.

⁴ Pipitz József lovag, b. t. t., az osztrák urakházának tagja, a „Privilegirte Österreichische Nationalbank” kormányzója.

⁵ A bécsi tőzsdén pl. 1870 július 6-án pánik tört ki; — „mindenki csak eladni akart, venni senkisé”, írja a Hon (1870 július 7. sz.) Ilohenzollern Lipót herceg jelöltsége a spanyol trónra most már a magyar közvéleményt is foglalkoztatta.

felkerestem gr. Andrásst és br. Eötvöst is, a ki igen szívesen fogadott; úgy vélekedik a történekről, mint Te.

Holnap még gr. Beustnál teszem látogatásomat. Szép lesz a búcsú Lónyaytól!

Meglehet, hogy sötétebb színben látom a politikai viszonyokat, mint kellene, azonban több ízben tapasztaltam, hogy e tekintetben jó orrom van. Pro primo mondhatom, hogy a lehető legrosszabbul van a monarchia a külföldön képviselve és hogy Beust rosszabbul van informálva, mint bármely itteni bankár; erre közlendek Veled adatokat. Pro secundo: ne éljünk illúzióban! Kuhn szükség esetén nem tudna 200.000 embert 6 hét alatt fölszerelni, nincs semmi készlete, Skene visszamaradt mindannyi folyó szállítással. Harmadszor, az osztrák tartományok megszűntek egy egészet képezni; ahány provincia, annyi nehézség támad.

Ezenkívül a porosz aláásta az egész monarchiát. A németeket kifelé húzza, a szlávokat a németek ellen izgatja. A bécsi főlapok szerkesztői poroszok!

Az osztrák delegatio először is gróf Beust bukására fog dolgozni. Bevásztják a Giskra-pártot, ez pedig Beust eabinetjének egy garast sem ad. Bécsben a hangulat igen rossz, mert már közömbösen nézik a dolgokat. Tudják, hogy legrosszabb esetben beolvadnak Németországba. A börze, mely veszít, békét óhajt; a többi azt mondja: a porosz háború véget fog vetni azon bizonytalanságnak, a melyben az osztrák német tartományok és a németiség jelenleg vannak.

Vedd még ehhez, hogy Beust a külügyi politikában furcsa positióba jön. Grammont¹ minap keserűen szólt Metternichnek,² hogy vajjon mit jelentett azon sok nyilatkozata a sympathiának, a mit 3 éven át az osztrák cabinet tett? Austriát a francziák perfidnek mondják most; evvel minden meg van mondva, az is, hogy mit várhatunk, akár merre dől a koczka. A mostani német cabinet egy új tagja nagyon agítál a porosz szövetség mellett.

Albrecht főherczeg³ correct tartja magát. Meddig tart ez így, nem tudom, de igen tartok tőle, hogy elvégre behúznak minket. Csak ne távozzon innét Andrásst! Szépen van az mondva, hogy nem adnak pénzt és katonát, ha el lesz pancsolva a dolog, késő a láрма!

A budget készen van.

Hogy kit vesz Lónyay osztályfőnöknek, nem tudom; én hallgatok, tegyen a mit akar.⁴

¹ Grammont hg., a francia császárság külügyminisztere.

² Metternich Richard hg., a monarchia párisi nagykövete.

³ Albrecht fhg. tábornagy, hadseregpáncsnok.

⁴ Weninger (meghalt 1879 március 29.) további életpályájára 1. fls. Jelenik Imre: Weninger Vince élet- és jellemrajza. Budapest, 1881. c. művének 53. s köv, 1.

116.

Pest, 1870 november 20.

Ghyczy Kálmán Csengerynek.

Igen tisztelt Barátom!

Bátor vagyok tégedet arra megkérni, hogy lennél szíves pozitív adatokat beszerezni arra nézve, hogy mibe kerül egy jó polgári iskolának felállítása és fenntartása, hogy azokból lehessen megítélni, vájjon Temesvár, Fécs a miniszterrel kötött szerződés által eleget tettek-e törvényes kötelezettségeiknek?

Nagybecsű szíves barátságodba továbbra is ajánlva vagyok holtig

tisztelő barátod.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

(Rövidítések: f = folyó, m = megye, vm = vármegye, h = helység, v = város.)

- Abaúj megye** 96.
Acsády Ignác 384, 385.
Administratori rendszer 37.
Adóemelés 336, 337, 338, 340, 342, 343.
Adóképesége az országnak 120, 121, 125, 127, 128, 129, 131, 132, 133, 134, 137, 138, 140, 146, 147, 148, 149, 153, 157, 158, 159, 160, 161, 166, 170, 171, 172.
Adóügylek (1866) 65, 66, 67, 68.
Akadémia (M. Tud.) 11, 16, 29, 33, 39, 40, 92, 108, 182, 312, 376, 418, 439, 452, 463, 465, 466, 489, 490, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499.
Albert hg. 486.
Albrecht fhg. 368, 511, 558.
Alföld-fiumei vasút 199.
Amerika (Észak-) 156, 341.
Anastasius Grün 243.
Andersen-fordítások 445.
Andrássy Gyula gr. 13, 16, 21, 22, 23, 27, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 46, 48, 50, 51, 55, 56, 61, 63, 64, 75, 78, 108, 118, 137, 138, 139, 140, 141, 152, 154, 155, 156, 162, 165, 173, 180, 186, 201, 217, 218, 220, 222, 223, 237, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 253, 257, 265, 267, 268, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 280, 281, 282, 283, 284, 235, 288, 298, 299, 302, 304, 305, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 373, 374, 375, 376, 377, 436, 501, 502, 503, 504, 508, 509, 516, 530, 531, 533, 535, 537, 542, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 556, 557, 558.
Anglia 52, 72, 88, 297, 309, 440, 449, 483, 484, 485, 486, 508, 510.
- Angol királyné-szálloda** 48, 184, 220, 221, 557.
Angolország 482.
Angyal Dávid 422, 438, 441, 443, 445, 447, 449, 451, 456, 459, 462.
Appert műve 438.
Apponyi Albert gr. 22, 23, 363, 370, 373, 375.
Apponyi György gr. 37, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 52, 53, 56, 57, 58, 60, 63, 65, 74, 79, 82, 462, 488, 489, 554.
Apor Sándor br. 94.
Arany János 16, 409, 444, 455, 456, 457, 469, 471, 475.
Arany János leánya Juliska 469.
Arneth A. 376.
Arsenal (bécsi—) 508.
Athen 476.
Athenaeum 518, 530, 532.
Atlanti-tenger 486.
Auersperg Antal hg. 243, 363.
Auersperg Károly Vilmos hg. 243, 247, 502, 550.
Augsburger Allgemeine Zeitung 439.
Ausztria és német részei 55, 58, 59, 61, 62, 79, 81, 94, 97, 100, 139, 140, 141, 160, 163, 204, 223, 236, 237, 240, 242, 255, 270, 273, 275, 290, 295, 342, 347, 352, 353, 354, 355, 357, 361, 365, 417, 420, 437, 503, 550, 551, 558.
Államadósságok kérdése 18, 19, 20, 37, 47, 56, 58, 60, 61, 64, 65, 73, 81, 95, 96, 97, 99, 107, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169,

- 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176,
177, 178, 182, 251, 252, 253, 254,
257, 259, 260, 261, 262, 264, 265,
268, 278, 280, 282, 290, 291, 292,
293, 294, 295, 301, 306, 320, 321,
501, 502, 503, 505, 506, 507, 534,
541, 542, 545, 546, 552, 553.
Államadósságok conversioja 290, 293,
295, 337 l. conversio a. is.
Államháztartási kimutatások 539.
Állami főkönyvelési osztály 309.
Államjavad eladása 114, 126, 141.
Államjövendelmek 99, 114, 115, 116,
120, 121, 127, 128, 137, 139, 146,
153, 348—350 (1868—1875)
Államköltségvetés 95.
Államlevéltár (bécsi—) 376, 377.
Államszámvevőszék szervezése 20, 21,
296—319, 516, 517, 533, 538, 540,
544, 552, 553, 554, 555, 556.
Államszámvevőszék elnöksége 296,
308, 309 s köv. ll.
Árpád fejedelem 454.
- B**
Bach-rendszer 550.
Bajorország 420, 421, 423.
Bajza József 452.
Balassagyarmati kerület 244.
Balek banktisztviselő 496.
Balközéppárt 21, 36, 40, 241, 245,
246, 272, 320, 324, 325, 326, 327,
333, 336, 339, 506, 511, 512, 513,
514, 515, 519, 520, 522, 524, 525,
526, 527, 528, 530, 531, 556.
Balla Gergely krónikája 455.
Ballplatz 552.
Bank (önálló magyar—) 320, 336.
Bank-kérdés 535.
Baranya vm. 96.
Barkóczy János gr. 487.
Bars megye 242.
Bartakovics Béla érsek 465.
Bartal György 31, 46, 96, 104, 534.
Bartos min. tan. 244.
Bastide 436.
Bastille 485.
Batthyány Kázmér gr. 436.
Batthyány Lajos gr. 86, 430, 431,
434, 437.
Batthyány Lajos gr. ministeriuma 7.
Bayer ezredes 436.
Bánfay Simon 438, 441.
Bánffy Albert br. 467, 468, 469.
Bánffy-ház Kolozsvárt 467.
Bánffy-Hunyad 467, 468.
Bánhidy Béla br. 351, 370.
Bárándi kerület 513.
- Bártfay László** 439.
Becke Ferenc br. közös p.-ü.-minister
100, 102, 103, 104, 106, 107, 109,
125, 135, 138, 142, 145, 150, 162,
163, 165, 170, 243, 244, 247, 248,
252, 253, 254, 259, 263, 264, 267,
278, 280, 287, 294, 295, 306, 309,
502, 506, 507, 510, 533, 534, 536,
537, 538, 540, 541, 543, 544, 552,
553.
Bede Kovács Kálmán 184, 316.
Belcredi gr. osztrák politikus 34, 100.
Belgium 60, 204, 297, 299, 309.
Belgrád 22, 367.
Belgrádi magyar konzul 249.
Bem tábornok 420, 431, 435, 436.
Beöthy-család 522.
Beöthy Algernon 411, 512, 514, 515.
Beöthy Andor 515.
Beöthy Ákos 499, 500.
Beöthy László 411, 514.
Beöthy Mihály 411.
Beöthy Paulina 443.
Beöthy Ödön 8, 26, 413, 417, 421,
422, 423, 425, 431, 432, 439.
Beöthy Ödönné sz. Csanády Lujza 499.
Beöthy Zsolt II.
Berettyóújfalusi kerület 472.
Berger nep. János 142, 249.
Berlin 300, 323, 455.
Berlini congressus 368, 370.
Bernáth István 515.
Bernáth Zsigmond 35.
Beszarábia 363.
Besze János 35.
Bethlen Farkas gr. 96, 100, 131, 162,
287.
Bethlen Gábor gr. 250.
Beust Frigyes külügyminister 35, 84,
85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 100,
108, 111, 118, 142, 157, 162, 175,
242, 247, 248, 251, 270, 273, 276,
278, 279, 280, 282, 289, 295, 298,
374, 502, 509, 533, 534, 537, 538,
541, 542, 543, 544, 545, 546, 550,
551, 552, 553, 558.
Bezerédj István 421, 423, 442, 447.
Bezerédj Istvánné 446, 447, 475.
Bezerédj László 36, 39, 94.
Bécs 57, 98, 99, 100, 109, 111, 135,
170, 172, 203, 219, 227, 242, 245,
246, 248, 250, 251, 255, 257, 258,
259, 261, 262, 263, 268, 273, 278,
280, 284, 287, 288, 291, 292, 298,
299, 300, 302, 306, 309, 310, 311,
315, 317, 321, 322, 335, 347, 348,
361, 376, 382, 384, 420, 421, 434.

- 438, 441, 487, 488, 489, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 516, 533, 534, 535, 537, 540, 541, 543, 544, 545, 546, 547, 549, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 558.
- Bécsi béke 204.
- Békepárt 430, 439.
- Bérczy Károly 447.
- Bihar c. lap 514, 522, 525.
- Bihari kerület 15, 179, 472, 499, 521, 524, 525, 526.
- Bihar megye 26, 246, 411, 413, 417, 421, 422, 440, 442, 472, 499, 511, 512, 513, 514, 515, 519, 520, 521, 522, 525.
- Bihar megye monografiája 474.
- Bihar megyei honvédegylet 514.
- Bika Simon 472, 520, 521, 524.
- Bismarck 368.
- Bittó István 271, 304, 311, 334, 335, 336, 339, 351, 352, 353, 368.
- Bizottság (tizenötös, 1866.) 18, 54 s köv. ll., 68.
- Bizottság (tizenötös, 1867.) 95 s köv. ll.
- Bizottság (harmincas, 1866.) 39—47.
- Bizottság (hatvanhetes) 54 s köv. ll., 68, 88, 162.
- Boczkó Dániel 35.
- Bodnár István 423.
- Bodrogközi kerület 37.
- Bodola Sámuel 469.
- Bogovich Mirkó 202.
- Bogsányi kerület 39.
- Boleyn Anna 483, 485.
- Bónis Sámuel 39, 46, 244, 246, 249, 250, 255, 265, 286, 287, 505, 506, 524.
- Borsod megye 415.
- Bosznia 22, 183, 365, 366, 367, 369, 374.
- Bottka Tivadar 185, 204, 205, 223.
- Böszörményi László 520.
- Brassay Sámuel 427, 468.
- Braun Adolf 319.
- Brestel Rudolf osztrák p.-ü.-minister 124, 129, 263, 291, 292, 294, 295, 505, 506, 542, 545, 546, 549, 552, 554.
- Brighton 486.
- Brlíč Ignác 185, 230, 232.
- Bródi-ezred 196.
- Brougham 423.
- Browne 436.
- Brüsszel 508, 538.
- Brüsseli levelek 474.
- Buccari 195, 199, 205, 210.
- Bucephalus patkója 428.
- Buda 98, 276, 287, 292, 322, 336, 428, 511, 534, 539, 548.
- Budai várpalota 57.
- Buda és Pest egyesítése 25.
- Budapest 327, 339, 362, 386, 556.
- Budapesti Hírlap 37.
- Budapesti Közlöny 389, 403.
- Budapesti Szemle 9, 10, 29, 33, 84, 85, 91, 92, 107, 296, 297, 298, 404, 409, 439, 446, 456, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 469, 470, 474, 486, 489, 490, 501, 510, 530, 535, 540.
- Budget kérdése (1867.) 111.
- Bujanovics Sándor 328.
- Bukarest 249.
- Bulgária 364, 365, 366, 372.
- Cabale 423.
- Camphausen Ottó 324.
- Campoformioi béke 204.
- Capitolium 426.
- Capitulatio 87.
- Car János 184, 186, 239.
- Cattarói felkelés 537.
- Cavour 388.
- Censura 423, 440.
- Centralista-párt 435.
- Cepulič Avelin 180, 182.
- Chateaubriand 434.
- Civilista-kérdés (1866.) 56, 57, 58, 65, 267, 281.
- Coburg hg. 283.
- Concha Győző 25.
- Conlegner Károly 557.
- Conversio (1867.) 146, 148, 151, 154, 155, 157, 159, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 173, 176, 177, 178.
- Cormenin 423.
- Coronini Ferenc gr. 375.
- Corpus iuris 489.
- Correggio-képek 483.
- Creditanstalt 322, 323, 324.
- Csanády Ferenc 421.
- Csanády Sándor 472, 513, 514.
- Csap-nyiregyházi vasúti-vonal 379.
- Csap-ungi vasúti-vonal 379.
- Csatornák 423.
- Csáktornya 199.
- Csáky László gr. 39, 41.
- Csányi László 425.
- Csehország 113, 222, 275, 550.
- Csengery Antal 33, 35, 39, 40, 48, 49, 51, 55, 56, 70, 74, 79, 80, 83, 90, 92, 94, 96, 97, 105, 106, 118, 121, 147, 179, 180, 181, 185, 237, 240, 241, 244, 258, 259, 262, 264.

- 268, 271, 279, 285, 290, 294, 295, 296, 298, 306, 307, 309, 310, 311, 312, 314, 315, 316, 317, 318, 321, 323, 325, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 339, 345, 347, 348, 360, 363, 368, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 382, 383, 384, 386, 389, 403, 409, 411, 412, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 437, 438, 439, 440, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 468, 469, 470, 471, 472, 474, 483, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 515, 516, 517, 518, 519, 523, 525, 526, 528, 530, 531, 533, 534, 535, 537, 539, 540, 541, 544, 545, 546, 547, 549, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 559.
- Csengery Antal születési éve 473 474.
- Csengery Antal életének és működésének jellemzése 3—30.
- Csengery Antal, mint botanikus 8.
- Csengery Antal mint essayíró 8, 29, 30.
- Csengery Antal mint kodifikátor 7.
- Csengery Antal mint kultúrpolitikus 24—25, 28.
- Csengery Antal mint publicista 5—7, 12, 26—27.
- Csengery Antal mint történetíró 8—9, 29, 30.
- Csengery Antal mint képviselő 14—15.
- Csengery Antal a gazdasági és társadalmi életben 10—11.
- Csengery Antal külföldi útja (1862.) 475—487.
- Csengery Antal ministersége 534.
- Csengery Antal hátrahagyott iratai 17—30.
- Csengery Antal naplófeljegyzései 17—23.
- Csengery Antalné 267, 284, 285, 287, 288, 419, 420, 441, 442, 445, 457, 458, 459, 466, 475, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509.
- Csengery Antal történelmi tankönyvei 428, 438, 439, 440, 441, 445.
- Csengery Antal fia Géza 108, 442, 444, 445, 446, 448, 451, 457, 458, 485. Vilmos: 442, 445, Loránd: 3, 465, 475, 476. Leánya Etelka Margit: 447, 457, 458. Leánya: 458, 477. Gyermekai 473.
- Csengery Antal id. ügyvéd 418, 425, 429, 447, 448, 449, 451, 452, 453, 457, 458, 471.
- Csengery Imre 9, 411, 422, 429, 439, 447, 458, 472, 473, 500, 511, 518, 519, 522, 523, 525, 526, 528.
- Csengery József 458.
- Csernátóny Lajos 326, 518, 531.
- Csernovich Arzén 514.
- Csernovich Péter 39.
- Csongrád megye 416, 528, 529.
- Csukás Benjamin 525.
- Czakó Zsigmond 418.
- Czifra nevű tanuló 440.
- Czukor 114.
- Dalmácia 100, 104, 105, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 207, 208, 209, 210, 211, 216, 226, 537, 539, 540.
- Dalmácia jogi helyzete 203—205, 208, 209, 210, 214.
- Damjanics János 425.
- Danielik János 459, 466, 468.
- Dardanellák kérdése 364, 372.
- Daruvár-pakraci kerület 185.
- Deák Ferenc 6, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 24, 25, 27, 28, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 70, 71, 74, 79, 80, 81, 82, 83, 95, 96, 106, 147, 162, 175, 177, 178, 180, 182, 183, 184, 185, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 213, 215, 216, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 232, 233, 235, 236, 237, 238, 240, 241, 258, 259, 262, 263, 265, 268, 273, 278, 280, 284, 288, 291, 296, 301, 308, 309, 310, 311, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 328, 329, 332, 344, 378, 416, 421, 422, 423, 434, 437, 464, 467, 474, 475, 488, 489, 490, 497, 498, 500, 501, 502, 504, 506, 507, 508, 509, 517, 530, 533, 539, 547, 551, 556, 557.
- Deák és Beust találkozása 84—91.
- Deák látogatása Csengerynél (1867. jún. 11.) 92—94.
- Deák békekövetsége Windischgrätz-nél 92.
- Deák látogatása a királynál 93—94.

- Deák és a lengyelek 94.
 Deák-club 37.
 Deák-párt 14, 36, 37, 40, 163, 223, 241, 244, 246, 265, 270, 272, 274, 279, 284, 285, 305, 308, 310, 314, 315, 316, 324, 326, 328, 329, 330, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 383, 388, 499, 503, 511, 512, 513, 514, 515, 517, 519, 520, 521, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 532, 533, 544, 555, 557.
 Debrecen 431, 440, 441.
 Debreceni ref. jogakadémia 441.
 Deficit az államháztartásban (1873.) 320, 321, 322, 323, 324, 326, 328, 330.
 Deficit megszüntetése az államháztartásban. 137, 138, 139, 140, 141, 143, 144, 146, 149, 150, 151, 153, 154, 155, 156, 157, 159, 160, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 171, 172, 173, 174, 176, 177.
 Delegáció intézménye és működése 13—14, 21, 68, 69, 70, 72, 73, 74, 75—78, 79, 80, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 291, 292, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 533, 536, 551.
 Delegáció (1868 jan.—márc.) 240—89.
 Delegáció (1877—78.) 361, s köv. II.
 Delegáció és a kabinetiroda költségvetése 267, 268.
 Delegáció ügyrendje 242, 243.
 Delegációban az ellenzékiek részvétele és szerepe 241, 243, 244, 245, 246, 249, 250, 251, 255, 257, 265, 266, 267, 269, 277, 283, 285—86, 287, 503, 505, 506, 509, 510, 551.
 Delegáció és a hadügyek 255, 256, 265, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 280, 281, 282, 283, 287.
 Dembinszky József 435.
 Demel János 282, 283, 354, 550.
 Dessewffy Aurél gr. 8, 434, 435.
 Dessewffy Emil gr. 435, 452, 463, 487, 495, 498.
 Délibáb c. lap 445.
 Délszláv államalakulás 373.
 Délszláv királyság gondolata 185.
 Die Tages Presse c. lap 363.
 Distler Károly 553.
 Dobozi Miklós 512.
 Dobrudza 365.
 Dohánymonopolium 81, 113, 126, 145.
 Doktrinárek 5, 6, 29, 30.
 Dommajer bécsi vendéglős 101, 107.
 Dózsa Dániel 185, 223.
 Dráva f. 379.
 Dualismus elve 57, 126, 131, 133, 141, 148, 203, 222, 223, 242, 288.
 Dunagőzhajózási Társaság 553.
 Duna-kérdés 364, 373.
 Dunapataji kerület 39, 249.
 Dümmler Ernő 455.
 Ebeling történetirő 84.
 Edward a hitvalló 482, 485.
 Eggenberger könyvkereskedő 412.
 Egressy Béni 441.
 Egressy Gábor 456.
 Egyházi alapítványok 164.
 Egyiptom 298.
 Eichhoff József br. 279, 363.
 Elemi iskolák 405.
 Ellenőr c. lap 325, 326, 328, 329, 531.
 Ellenőrző bizottságok 260, 261, 262.
 Ellenzéki sajtó a 70-es években 387—388.
 Emich Gusztáv 444, 449, 453, 454, 460, 506.
 Emigráció (magyar) 465.
 Ems v. 321.
 Engerth Vilmos br. 375.
 Entz Ferenc 445.
 Enyingi kerület 242.
 Eötvös József br. 6, 8, 9, 10, 11, 17, 26, 27, 35, 36, 39, 48, 56, 58, 59, 62, 74, 81, 82, 91, 108, 180, 181, 299, 300, 403, 418, 420, 421, 425, 428, 429, 442, 450, 452, 453, 456, 463, 464, 467, 468, 469, 558.
 Eötvös József br. A XIX. század uralkodó eszméi c. műve 423, 437, 440, 450.
 Eötvös József br. Mohács c. regénye 429.
 Ercsey biharmegyei birtokos család 521.
 Erdély 44, 89, 224, 227, 449, 466, 468, 469, 490.

- Erdélyi János 439, 469, 473.
 Erdélyi kancellária épülete 100, 103, 108.
 Erdélyi képviselők (1866) 54, 55, 182.
 Erdélyi Múzeum c. folyóirat 467.
 Erdélyi Múzeum Egylet (1859) 466, 467, 468, 469.
 Erdőd 199.
 Erdődi biharmegyei birtokos 411.
 Erlanger bankcég 385.
 Ernst Kelemen 22, 366.
 Erzsébet magyar királyné 93.
 Erzsébet angol királyné 481, 483.
 Esterházy Móric gr. miniszter 34, 37, 38.
 Esterházy Pál gr. 250.
 Esti Lapok 531.
 Eszék 185, 195, 199.
 Eszéki vasúti vonal 379.
 Esztár h. 514.
 Esztergom 35.
 Európa új térképe és helyzete (1867) 117, 120.
 Európai mozgalmak (1859) 465.
 Európa-szálloda 184.
 Élelmezés 423.
 Élesdi kerület 472.
 Érkövy Adolf 244.
 Északkeleti vasúti társaság 379, 380.
Falk Miksa 22, 97, 347, 351, 352, 354, 355, 356, 358, 367, 369, 374, 375, 379.
 Farkas Albert 34, 36.
 Farkasvölgy 417.
 Februári pátens 34, 41, 88.
 Fehér megye 180.
 Felekezeti iskolák 405, 407, 408.
 Felelős minisztérium kérdése 69.
 Felirat (1861-iki) 41, 43, 47, 60, 61, 65, 181.
 Felirat (1865-iki) 61.
 Felső-Fehérmegye 250.
 Felsőbb népiskolák 408.
 Felszámoló bizottság 145, 152.
 Ferdinánd (V.) 57.
 Ferenc király 52.
 Ferenc József király 33, 549.
 Ferenc József trónbeszéde (1865 december 14.) 33, 34.
 Ferenc József trónbeszédére adandó válaszfelirati bizottság 39—47.
 Ferenczi Zoltán 40, 48, 56, 490, 501.
 Fessler Ignác 52.
 Fest Imre 39, 56, 74, 81, 96, 105, 107, 124, 162.
 Festetics György gr. 108, 244, 248, 502, 503, 534, 540, 551.
 Fényes Károly 521.
 Fiáth br. 368.
 Fiume 19, 179, 183, 195, 196, 197, 199, 202, 212, 217, 218.
 Fiume közjogi helyzete 205—206, 210, 216.
 Flegler Sándor 496.
 Fogarasy Mihály 418.
 Fogyasztási adók 115, 352, 353, 354, 355, 357.
 Forgách Antal gr. kancellár 100, 488, 490.
 Fox angol államférfi 432, 434, 482.
 Földadó (magyar) 127, 128.
 Főkönyvelési osztály 539.
 Földbirtok túlterhelése adókkal 113.
 Földtelmentesítési kötvények 151, 161, 164.
 Francia alkotmány története 423.
 Franciaország 113, 130, 297, 341, 363, 371, 477, 478, 543, 558.
 Frankfurt 58.
 Frankfurt városa c. szálloda 274.
 Frank banktisztviselő 496.
 Friebeisz István 445.
 Frivaldszky Imre 454.
 Fröhlich Frigyes 488.
 Fúzió a pártok közt 21.
 Fúzió történetéhez 332—346.
 Független c. lap 488.
 Függetlenségi nyilatkozat (1849 április 14.) 90.
 Függetlenség ügye 20, 251, 253, 254, 257, 258, 259, 260, 262, 290, 291, 292, 293.
Gabányi Sándor 414.
 Gablenz Lajos br. zágrábi katonai parancsnok 275.
 Gajzágó Salamon 21, 302, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 379, 552.
 Galícia 94, 117, 142, 222, 550.
 Garay János 427.
 Garrick 482.
 Gastein 537.
 Gazdasági Egyesület 460, 462, 487.
 Gazdasági Lapok 460.
 Gálbory Sámuel 499, 514, 517, 521, 526.
 Gárda (magyar) 267.
 Gárdonyi Albert 423.
 Gáspár András (Endre) 514, 521.
 Gedeon László 412.
 Gegenwart c. folyóirat 438.
 Gelenczei nevű tanító 427.

- Generalkommando 425.
 Geringer 441.
 Gerliczy Bódog br. (Félix) 515, 520.
 Germanisches Museum 496.
 Gervinus emlékbeszéde 474.
 Ghyczy Ferenc 491, 493.
 Ghyczy Ferenc-alapítvány 491, 492, 493—494, 495, 496, 497, 498.
 Ghyczy Kálmán 3, 21, 25, 33, 36, 39, 47, 48, 49, 50, 52, 55, 56, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 74, 79, 80, 81, 82, 83, 96, 97, 98, 100, 101, 102, 104, 105, 106, 109, 111, 112, 113, 116, 117, 118, 119, 122, 125, 126, 127, 129, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 139, 140, 141, 154, 155, 162, 164, 167, 171, 172, 174, 180, 185, 200, 213, 215, 216, 220, 221, 222, 224, 234, 235, 237, 238, 242, 243, 244, 249, 250, 251, 253, 265, 268, 277, 286, 287, 301, 307, 320, 321, 324, 325, 327, 330, 331, 337, 338, 341, 343, 344, 380, 381, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 498, 499, 502, 503, 504, 505, 506, 559.
 Ghyczy Kálmán kilépése a balközép-pártból 320—331.
 Ghyczy őrnagy 274, 277.
 Gibbon történetíró 426.
 Giskra Károly osztrák politikus 94, 142, 266, 363, 507, 535, 546, 547, 549, 558.
 Gloggnitz 318.
 Goluchowski Agenor gr. 94.
 Gorove István 3, 33, 36, 39, 56, 74, 75, 79, 81, 101, 102, 106, 108, 110, 247, 288, 289, 297, 335, 339, 340, 386.
 Görgey Artúr 430, 432, 435.
 Gradiskai ezred 196, 201.
 Grammont hg. 558.
 Graz 550.
 Gränzenstein Gusztáv 108, 257, 258, 292, 303, 506, 535, 548.
 Greenwich 484, 485.
 Greguss Ágost 496.
 Grivičić György tábornok 255, 256, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 283, 286, 504, 508, 509, 510.
 Grocholski Kázmér 551.
 Gross Ferenc 363.
 Guido Reni képei 477.
 Guizot 5, 9.
 Gyálakay Lajos 514, 520.
 Győrffy Gyula 519, 520, 526.
 Gyulafehérvári kerület 96.
 Gyulai Pál 9, 15, 16, 17, 85, 91, 92, 241, 409, 444, 446, 447, 456, 462, 467, 468, 469, 471, 475, 509, 515, 517, 525.
 Gyulai Pálné Szendrey Mária, Júlia húga 462, 468, 469.
Hadsereg kettéosztása 59, 60, 61, 62, 63.
 Hadsereg kérdése (1866) 87, 88.
 Hadügyi kiadások 123, 124, 139, 150.
 Hainburg 417.
 Hajnik Károly 34, 36, 474.
 Halomi kerület 246.
 Hampton Court 482, 483, 484.
 Hansemann Adolf 323, 324.
 Hasner Lipót osztrák államférfi 363, 546.
 Hasner Lipót minisztérium 549, 551.
 Hasznos Mulatság c. lap 412.
 Határozati párt 37, 40, 488.
 Határőrvidék 61, 100, 104, 105, 192, 193, 194, 195, 196, 201, 202, 203, 206, 214, 216, 226, 265, 266, 268, 348, 350, 351, 545, 546.
 „Hat író könyve“ 444.
 Haynald Lajos 96, 106, 107, 108, 135, 164, 351, 354.
 Haynald Lajos növénygyűjteménye 108.
 Haynau 422, 423.
 Haza c. biztosítótársaság 536, 537.
 Hazánk c. lap 506, 531.
 Hátultöltő fegyverek 508.
 Heckenast G. könyvkiadó 423, 424, 427.
 Hegyközkovácsi h. 521.
 Hellas története 428.
 Helmezy Mihály 411.
 Henszlmann Imre 417, 418.
 Henrik (VIII.) angol király 483, 484, 485, 486.
 Herbst Eduard osztrák államférfi 110, 111, 122, 125, 126, 127, 129, 131, 142, 175, 347, 348, 354, 356, 357, 358, 359, 363, 507, 546, 547, 550.
 Hercegovina 365, 366.
 Herrengasse (Úri-utca) 354.
 „Hét bátor férfiú“ 302, 307, 310, 314.
 Hidja h. 442.
 Hitelintézetek 443.
 Hitelügy rendezése (1866) 65, 81.
 Hitzing 101.
 Hivatalos Statisztikai Közlemények 535.
 Hoehenwart Károly gr. 354.

- Hock Károly Ferenc br. 103, 107, 124, 128, 175, 280, 283, 535.
- Hódmezővásárhely 529.
- Hoffmann Pál 557.
- Hohenzollern Lipót jelöltsége 557.
- Holbein-képek 483.
- Hollandia 60, 483.
- Hollán Ernő 39, 40, 56, 61, 63, 74, 81, 379, 380, 381.
- Homokai Pál 412.
- Hon c. lap 97, 246, 503, 506, 531, 539, 549, 553, 555, 557.
- Honvédelmi rendszer 87, 88.
- Hopfen Ferenc 175.
- Horn Ede 548.
- Horvát Boldizsár 3, 36, 39, 344.
- Horvát István 183, 433.
- Horváth Lajos 185, 223, 265, 284, 286, 339, 343.
- Horvát autonómia 183, 187 s köv. ll. 201, 210, 213, 216, 218, 219, 220, 501.
- Horvát bán 198, 210, 216.
- Horvát címer és zászló 200, 215.
- Horvát delegáció 212.
- Horvát kancellária 217, 226.
- Horvát nemzeti párt 238.
- Horvát nyelv 210, 213, 214, 215.
- Horvát miniszter 212, 216, 225.
- Horvát pénzverés 213, 216.
- Horvát pénzügyi kérdés 217—218, 219, 220, 221, 222, 224, 225, 226—32, 232, 233, 237.
- Horvát kiegyezés (1868:XXX. t.-c.) 19, 179—239.
- Horvát kiegyezési tárgyalások (1866) 180—82, 201.
- Horvát kiegyezési tárgyalások (1868) 184 s köv. ll.
- Horvát kiegyezés tervezete 187—193.
- Horvátország 41, 43, 44, 86, 89, 94, 100, 105, 179, 183, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 218, 219, 220, 221, 222, 224, 225, 226, 236, 275, 276, 490.
- Horvát-Szlavonország 179, 180, 186, 200, 201, 203, 211, 212, 217, 218, 220, 221, 224, 225, 226, 227, 237, 238.
- Horvát-Szlavonország költségvetési előirányzata 229—32, 233—35, 238.
- Hosszupályi kerület 411, 472, 521, 524.
- Hölgyfutár 419, 420, 421, 424, 428, 460.
- Hunfalvy János 244, 490, 506.
- Hunfalvy Pál 439.
- Hurban tót politikus 184.
- Husvétii cikk 52.
- Hügel bécsi kiadó 438.
- I**llir-párt 182.
- Ilyirizmus eredete és története 179.
- Indirekt adók ügye 37, 66, 67, 68, 81, 114, 115, 120, 126, 127, 129, 134, 149, 154, 336, 337, 342.
- Inkompatibilitás 23, 328, 329, 378.
- Iparbank (Első magyar) 557.
- Ipar gylet 557.
- Ipolyi Arnold mythológiája 452.
- Írói Segélyegylet 312, 492.
- Ivanec 180.
- Ivánka Imre 39, 41, 47, 56, 63, 74, 249, 255, 265, 269, 270, 286, 379, 506, 510.
- J**ablonsky hg 287.
- Jakab (I.) angol király 483.
- Jakova 189.
- Jancsó József 452.
- Jancsó színész 419.
- Janković Gyula gr. 185, 199, 213, 215, 216, 230, 232, 233, 235, 236, 237, 238, 239.
- Jankovich László 180, 185, 223.
- Jasper bécsi kiadó 438.
- Jászay Pál 450, 454.
- Jelenik Imre 558.
- Jelenkor c. lap 411.
- Jellačić József horvát bán 86, 182, 202, 275, 277, 278, 508.
- Joannovics György 39, 41.
- Jogfolytonosság 12, 33, 37, 40, 43, 49, 51, 85.
- Johnston angol vegyész 483.
- Jókai Mór 39, 40, 419, 420, 474, 506, 531.
- Jókai Mórné Laborfalvy Róza 420.
- Jolsvai kerület 36.
- Jósika Abafiya 427.
- Jósika Miklós br. 474, 475.
- Jósika Miklósné br. br. Podmaniczky Julia 475.
- József (II.) császár 52, 113.
- Józsefváros 515, 517.
- Jövő c. lap 474, 475.
- Justh József 302.
- K**aas Ivor br. 23, 24, 382, 384, 385, 386.

- Kamara (m. kir.) épület 98.
 Kandó Kálmán 39, 40, 41, 43, 44.
 Kaposvári kerület 40.
 Kaproncza 195.
 Katonai (idegen) administratio 504.
 Kautz Gyula 96, 98, 99, 100, 101, 105, 112, 121, 127, 174, 175, 297, 493.
 Kayserfeld Móric osztrák politikus 110, 111, 125, 280, 281, 283, 550.
 Kazinczy Ferenc 9, 425, 470.
 Kazinczy Titusz 443.
 Kazinczy-ünnepek (1859) 470.
 Kállay Béni 249.
 Károly (I.) angol király 483.
 Károly (II.) angol király 483, 486.
 Károly (III.) magyar király 57.
 Károlyi Ede gr. 536.
 Károlyváros 195, 199.
 Kean angol színész 484.
 Kecskemét 455.
 Kecskeméti ref. kollegium 441.
 Keletindia 485.
 Kelet népe c. szemle 456.
 Keleti Károly 490, 535, 539.
 Keleti kérdés 22, 184, 366, 367.
 K leti ügy és kelet polgárosodása 443.
 Keleti vaspálya társ. 462.
 Kemény Dénes br. 433.
 Kemény Gábor br. 96, 100, 111, 135, 212, 503.
 Kemény József gr. 467.
 Kemény Sámuel gr. 467, 468.
 Kemény Zsigmond br. 6, 7, 16, 35, 36, 39, 45, 414, 419, 421, 423, 424, 426, 429, 430, 431, 432, 433, 441, 444, 447, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 467, 518.
 Kemény Zsigmond br.: A forradalom után c. műve 424.
 Kemény Zsigmond br.: A korteskedés c. műve 432.
 Kende Zsigmond 413.
 Kensington-Múzeum 483, 484.
 Kerepesi-út 424.
 Kereskedelmi ügyek 20, 58, 64, 73, 81, 82, 83, 120, 145, 154.
 Kerkápoly Károly 212, 245, 263, 271, 282, 284, 286, 288, 289, 317, 321, 322, 323, 324, 340, 502, 503, 506, 507, 557.
 Kew 483.
 Képzőművészek Egyesülete 492.
 Kilenes bizottság (1866) 18, 48–53.
 Királyhágó 467, 468.
 Királyhelmei kerület 37.
 Királyi Pál 525.
 Kisdedóvók 404—405, 406.
 Kisfaludy-Társaság 439, 492, 496, 498.
 Kisigmánd 325, 331, 491, 493, 496, 498.
 Kismarja 411, 518, 521, 533.
 Kiss Zsigmond 536.
 Klaió Mihály 181.
 Klapka György 435.
 Klapka-féle komáromi menedéklevél 420.
 Klapka-nyomda 532.
 Klauzál Gábor 35, 36, 39, 48, 49, 55, 416, 448.
 Klebelsberg Kuno gr. 3.
 Klenak 189.
 Klum Vince 175.
 Kolozsvár 427, 462, 466, 467, 468, 469.
 Kolozsvári ref. kollegium 462, 467, 468, 469.
 Kolozsvári unit. kollegium 468, 469.
 Kolozsvári piarista főgimnázium 468.
 Kolozsvári közlöny 466, 468, 469.
 Kolyiklet helység 411.
 Komárom 36, 330, 441, 442.
 Komáromi városi kórház 494, 498.
 Komárommegyei kórház 498.
 Komáromy György 417, 422, 440.
 Konstantinápoly 366, 435, 436, 534, 535, 538.
 Könyi Manó 18, 40, 48, 56, 84, 97, 106, 122, 332.
 Konzervatív-párt 414.
 Korizmic László 314, 459, 460, 463, 464, 488, 496.
 Kormányzati válság (1866) 500, 501.
 Koronázási diploma szerkesztése 94.
 Koronázási szertartások 94.
 Kossuth Lajos 6, 24, 26, 35, 37, 250, 265, 426, 441, 475, 520, 528, 529.
 Kossuth Lajosról Csengery 429—37.
 Kossuth-láz 435.
 Kovács Ágost 413.
 Kovács Gyula 466, 468.
 Kovács Lajos 488.
 Kovách László (Visontai) 308, 379.
 Kovács doktor 449, 457.
 Kölcsey Ferenc 413, 415, 425, 426, 432, 433, 496.
 König Károly 441.
 König Róza l. Csengery Antalné.
 Könyvvitel (kettős) a közös pü. minisztériumban 510, 516.
 Kőrösi ezred 195, 214.
 Kőrösi József 536.
 Kőváry László 467, 468.
 Kövér Lajos 474.
 Középeurópa 370.

- Közigazgatási költségek 114, 115.
 Közigazgatásról 440.
 Közigazgatási-bizottság 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402.
 Közlöny 419.
 Községek rendezése (1870) 389—402.
 Községi iskolák 405, 406, 407.
 Községi iskolai adó 407, 408.
 Közös költségek kezelése (1866) 64, 65, 66, 67, 73, 81, 99, 102, 103, 104, 115.
 Közös ministeriumok kérdése 69.
 Közös ügyek (hadügy, külügy, pénzügy) rendezése 42, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 70, 71, 72, 73, 80, 98, 112, 113, 115, 117, 118, 119, 120, 122, 123, 125, 126, 127, 129, 130, 131, 132, 133, 138, 139, 140, 142, 153, 154, 155, 156, 162, 163, 164, 253, 254, 255, 259, 263, 264, 279, 287.
 Községi törvény 25.
 Köztörvényhatóságok rendezése (1870) 329, 389—402.
 Krakó erődítései 282, 287.
 Kralitz kapitány 510.
 Kraljević Frigyes 185.
 Kraszna vm. 467.
 Kriegsau Adolf 511.
 Krivošije 537.
 Kvótaiügy l. quótaiügy a.
 Kubicza Pál 39, 41.
 Kubinyi Ágoston 466.
 Br. Kuhn Ferenc 247, 256, 270, 272, 273, 275, 276, 277, 280, 504, 508, 539, 554, 558.
 Br. Kuslan Károly 180.
 Kuthy Lajos 422.
 Lackenbacher Ede 511, 534, 538, 541, 542, 544, 553.
 Laibach 202.
 Lajos (XIV.) francia király 87, 477, 478.
 Lajtántúli tartományok 43, 61, 96, 129, 500.
 Laksági oláhok 514.
 Lamartine 30.
 Lamennais 434.
 Lator Gábor 246.
 Latour gr. osztrák hadügyminister 86.
 László Imre 529.
 Leeb Péter 303.
 Lemberg 142.
 Lengyelek és a kiegyezési tárgyalások 142.
 Lengyelország visszaállítása 106, 142, 551.
 Leopold főhg. 510.
 Lewes Goetheje 470.
 Lewis Lajos 427.
 Liberális párt 413, 416.
 Liechtenstein Frigyes hg. 276, 463.
 Likai kerület 195, 201.
 Lipcse 421, 422, 438.
 Lipót (I) király 52.
 Lipótváros 443.
 Br. Liphay Béla 96, 127.
 Lissai győzelem 509.
 Lombard-velencei köztársaság 97.
 London 324, 475, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486.
 Londoni Brit múzeum 481.
 Londoni színház 481, 484.
 Londoni Polytechnikum 480—81.
 Londoni alhambra 480.
 Londoai Regent Street 479.
 Londoni sydenhami kristálypalota 479—80.
 Londoni világgkiállítás 475, 483, 484.
 Londoni Westminster abbey 481.
 Londoni parlament 482.
 Londoni képtár 486.
 Londoni Szent Pál templom 486.
 Lónyay János 379.
 Lónyay Menyhért 3, 11, 18, 20, 33, 35, 36, 39, 40, 43, 47, 56, 61, 62, 74, 79, 81, 82, 84, 93, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 106, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 116, 118, 120, 125, 131, 132, 133, 135, 137, 138, 142, 145, 147, 148, 149, 150, 152, 154, 155, 162, 163, 164, 165, 167, 170, 173, 174, 175, 177, 178, 186, 201, 215, 217, 219, 220, 221, 222, 223, 233, 238, 244, 247, 252, 253, 254, 257, 258, 262, 263, 264, 267, 268, 271, 282, 284, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 297, 298, 299, 300, 301, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 321, 332, 379, 380, 381, 384, 386, 463, 487, 502, 503, 505, 506, 507, 509, 530, 531, 534, 535, 536, 538, 540, 541, 542, 545, 546, 547, 548, 549, 551, 552, 553, 554, 557, 558.
 Lónyay Ödön 466.
 Lónyay Tivadar 511, 523.
 Lovassy Ferenc 500.
 Lovassy László 411.

- Ludoviceum 267.
 Lukács Antal 321, 322.
 Lukács György 442, 526.
 Lukács Móric 439.
 Lukinich Imre 96, 459.
 Lustkandl Vencel 10, 12, 33, 489.
 Luther 428.
- M**
- Macaulay 9, 29, 30, 426, 433, 435,
 441, 442, 470, 482.
 Macbeth 436.
 Macchio Flórián 422.
 Madarász József 250, 286.
 Madarász László 430, 432, 437.
 Magyar Académiai Értesítő 452.
 Magyar Általános Hitelbank 312,
 317, 318, 323, 328, 331, 384, 385,
 386, 540.
 Magyar Bibliofil Szemle 459.
 Magyar Földhitelintézet 10, 11, 16,
 33, 135, 312, 321, 460, 489, 490,
 495, 496, 507, 511, 530.
 Magyar kölcsön ügye 503, 534, 543.
 Magyar Nemzet c. lap 40, 376.
 Magyar Gazdasági Egyesület 10, 11.
 Magyar hadsereg 59, 61, 62, 63,
 271, 272, 320.
 Magyar kancellária épülete 100, 102,
 106, 112, 121.
 Magyar kancellaria gobelinjei 100.
 Magyar Nemzeti Múzeum 293, 466.
 Magyar Népbank 11.
 Magyar Nép Könyve 444, 445, 447,
 449, 451, 453, 454.
 Magyar Nép Könyvtára 445.
 Magyar Néplap 460.
 Magyar Sajtó 474.
 Magyar Ujság 97, 520.
 Magyarország c. lap 109.
 Magyarország költségvetési előírán-
 zata 228.
 Magyarország története 424.
 Magyar Szónokok és Statusférjak
 Könyve 15, 36.
 Magyar Történelmi Társulat 96.
 Majláth Antal gr. kancellár 84, 90,
 180, 181, 185, 186, 199, 202, 205,
 206, 223, 238, 239, 416, 489, 502.
 Majláth György 34, 37, 38, 108.
 Majtényi László br. 352.
 „Mameluk“ gúnynév 346.
 Manojlovics Milán 244.
 Manz bécsi kiadó 438.
 Marmont hg. 202.
 Marosvásárhelyi ref. kollégium 469.
 Maszák Hugó 525, 526.
 Március c. lap 431, 432.
- Mária Terézia 141, 205, 210.
 Mária Terézia életnagyságú képe 103.
 Márki Sándor 455.
 Megyerendezés 471, 501.
 Mensdorff-Dietrichstein hg. 537.
 Mensdorff-Pouilly gr. 471.
 Mercandin gr. 516.
 Metropol-hotel 375.
 Metternich 38.
 Metternich Richard hg. 558.
 Miklositz Antal 412.
 Mikó Imre gr. 39, 56, 74, 180, 301,
 467, 468, 469.
 Miksa főherceg 97.
 Mikszáth Kálmán 514.
 Miloi Venus 477.
 Mirabeau 346.
 Miskolc v. 185.
 Mitrovica 189.
 Mohamedanizmus 429.
 Montégut 461.
 Montenegro 364, 366, 369, 372.
 Monumenta Germaniae Historica 455.
 Móricz Pál 340, 343, 513.
 Moson megye 417.
 Moszkva 361.
 Mrazović Mátyás 181, 182.
 Muraköz 183, 216.
 Murillo Madonnája 477.
 München 420, 475, 486.
- N**
- Nagybrittania 483.
 Nagy Frigyes 315.
 Nagy József 520.
 Nagykanizsai kerület 15, 179, 533,
 534.
 Nagykőrös 440, 451, 455.
 Nagykőrösi krónika 455.
 Nagy Pál (felsőbüki) 8, 421, 423.
 Nagy Péter 468.
 Nagyvárad 418, 425, 440, 443, 457,
 460, 466, 467, 468, 469, 471, 472,
 511, 515, 519, 520, 521, 523, 524,
 525, 526, 527.
 Nagyvárad i. jogakadémia 412.
 Napoleon I. 105, 163, 477, 478, 486,
 Napoleon III. 477, 478.
 Nationalbank 322.
 Nádorválasztás kérdése 52.
 Nemzetgazdasági könyvtár 493, 495.
 Nemzeti Bank 145, 386.
 Nemzeti Hírlap 383, 385, 386.
 Nemzeti Színház 419.
 Nendtwich Károly 427, 444.
 Neuer Freier Lloyd 548.
 Neue Freie Presse 362, 374, 550.
 Neues Fremdenblatt 550.

- Németország 79, 160, 175, 309, 496, 558.
 Német szövetség 58, 59.
 Népiskolai törvény 25, 28, 102, 403—408.
 Névtelen jegyző 454, 455.
 Nikolics Sándor 340.
 Nógrádmegye 97.
 Nopcsa Ferenc br. 108, 244.
 Nothomb Jean Baptist 94.
 Novarrai ütközet 436.
 Nürnberg 496.
 Nyáry Pál 39, 46, 56, 60, 61, 62, 63, 66, 67, 68, 74, 75, 79, 80, 81, 378, 66.
 Nyáry Pál módosítása 67, 68.
 Nyugat-India 485.
 Nyugdíjügy 254, 255, 301.
 Nyugdíjtörvény 536.
- O**
 Obernyik Károly 441.
 Óconservatívok 246, 249, 250, 274, 285.
 Óconservatív-párt 487, 488, 490.
 Ocskay Antal 418.
 Ogulini kerület 195, 201.
 Októberi diploma 12, 33, 34, 37, 38, 41, 42, 45, 63, 90, 471.
 Olaszország 18, 60, 61, 156, 164, 279, 368, 371, 483.
 Olasz-osztrák háború (1866) 55.
 Oláh Gyula 320, 334.
 Onody-nevű tanuló 440.
 Orániai Vilmos 442.
 Orlyz Béla br. 377, 537, 542, 551.
 Orlyava-völgy 199.
 Oroszország 365, 371, 372, 373.
 Orosz-török háború 361.
 Országgyűlés (1865-iki) megnyitásáról naplótöredék 33—38.
 Országház épülete 500.
 Országos (magyar -) Gazdasági Egyesület 492.
 Országos Iparegyesület 11.
 Oszterhuber, Deák sógora 14.
 Osztrák-magyar bank 39, 96.
 Osztrák pártok (1870) 550, 551, 552, 558.
 Osztrák pénzügyi számadások 121, 126, 127.
 Ottocsány 195, 201.
 Ötéves országgyűlés 339.
- P**
 Palais St. Germain 483.
 Palmerston 436.
 Palóczy László 415.
 Paolo Veronese képei 477.
 Pap Endre 426, 433.
 Papp Ferenc 421, 444, 452, 462, 518.
 Paradeplatz (bécsi) 554.
 Parioux bankár 534, 535.
 Paris 419, 436, 446, 475, 476—477, 478, 486, 502, 503, 534, 558.
 Parisi Campagna museum 486.
 Parisi virágvásár 476.
 Parisi Madeleine-templom 476.
 Parisi Place de la Concorde 476.
 Parisi Louvre 476—477.
 Parisi Opera Comique 477.
 Parisi Varietés 477.
 Pauler Tivadar 345.
 Pálffy Albert 531.
 Pápay István 319.
 Pázmándy Dénes (id., ifj.) 423, 437, 466.
 Pázmándy Vilma 466.
 Pázmány Péter 418.
 Pejačević János gr. 185.
 Pejacevics János gr. 417.
 Perczel István 54.
 Perczel Móric 245, 250, 255, 269, 286, 345, 436, 502, 508, 510.
 Perényi Zsigmond br. 436.
 Perkovac János 181, 182, 184.
 Pero-féle lázadás 455.
 Personalunio kérdése 535.
 Pest 36, 257, 258, 259, 268, 286, 296, 311, 312, 314, 315, 316, 317, 318, 321, 326, 382, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 425, 427, 429, 431, 433, 434, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 469, 470, 472, 473, 474, 475, 487, 489, 490, 492, 495, 499, 500, 501, 504, 506, 511, 513, 517, 518, 523, 525, 526, 529, 530, 531, 534, 535, 536, 554, 557, 559.
 Pest város kölesöne 530.
 Pest vármegye 96, 417.
 Pest belvárosi kerület 41.
 Pest Lipótváros 531.
 Pester Lloyd 97, 345, 539, 544.
 Pesti Hírlap 6, 7, 11, 15, 26, 28, 179, 302, 417, 418, 419, 434, 435.
 Pesti Hírnök c. lap 471.
 Pesti Napló 9, 11, 12, 15, 33, 35, 36, 48, 54, 55, 97, 242, 297, 309, 313, 314, 318, 368, 382, 383, 384, 385, 386, 438, 439, 440, 441, 443, 447, 449, 451, 452, 453, 454, 455, 459, 460, 462, 463, 465, 471, 472, 487, 488, 489, 490, 495, 498, 499, 500,

- 501, 502, 503, 504, 511, 512, 515, 517, 518, 521, 530, 531, 534, 536, 537, 539, 553.
- Pesty Frigyes 377.
- Péchy Manó gr. 344.
- Péchy Tamás 336, 340, 344.
- Pécs 559.
- Pécsi püspök 216.
- Péczely József 418.
- Péczely banktisztviselő 496.
- Pénzláb 58, 145, 154.
- Pénzügyi bizottsága az országgyűlésnek 26.
- Pénzügyi viszonyok ziláltsága 333, 331, 336, 337, 338, 340, 341, 342, 343, 344, 346.
- Pénzverés 58.
- Pétervárad ezred 196, 214.
- Piemont 365.
- Pipitz József 279, 281, 289, 322, 557.
- Pitt 432, 434, 482.
- Planche Gusztáv 460, 461, 477.
- Plener Ignác br. 103, 106, 107, 125, 126, 174, 354.
- Plevna 365.
- Podmaniczky Frigyes br. 39, 40, 96, 97, 100, 109, 112, 135, 165, 174, 475.
- Pola erődítései 282.
- Polgári iskolai gondolat 25.
- Polgári iskola fenntartása 559.
- Polybios 438.
- Pompéry János 15.
- Poroszország 18, 297, 341, 371.
- Poroszország és Ausztria 558.
- Porosz-francia feszültség 557.
- Porosz-osztrák háború (1866.) 55, 59, 184.
- Portoré 199.
- Potocky Alfréd gr. osztrák miniszterelnök 142, 549, 550, 551.
- Pozor című horvát lap 182.
- Pozsega v. 195.
- Pozsega m. 183, 185.
- Pozsony 6, 26, 412, 414, 416, 417, 420, 433, 489.
- Praecipuum 138, 139, 140, 146, 148, 152, 153, 154, 155, 158, 160, 163, 164, 355.
- Pragmatica sanctio 33, 38, 42, 43, 50, 51, 56, 57, 58, 62, 63, 64, 68, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 82, 85, 89, 90, 96, 110, 112, 117, 130, 134, 145, 148, 161, 166, 168, 169, 171, 180, 207, 211, 218, 225, 236, 254, 257, 260, 291, 292.
- Prater 105.
- Prágai földhitelintézet 496.
- Prágai szláv kongresszus 180.
- Pretis br. (de-) osztrák p. ü. min. 358, 362, 363.
- Prica Miksa 181, 182.
- Privilegirte Österreichische Nationalbank 557. l. Nationalbank a.
- Privorszky-kávéház 37.
- Prokesch-Osten Antal br. 538.
- Protestáns patens 41, 43.
- Prot. théológiai intézet 450, 463, 465.
- Provisorium 490.
- Pulszky Ágost 362, 369.
- Pulszky Ferenc 96, 108, 271, 284, 304, 340, 341, 344, 436, 507, 533, 536.
- Pusztaszentlászló 490.
- Püspöki h. 521, 524.
- Püspökladány 466.
- Quota-kérdés (1866—67.) 18, 23, 61, 62, 63, 66, 67, 85, 95, s köv. ll. 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 120, 121, 122, 123, 125, 126, 127, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 170, 171, 176, 182, 280, 281, 320, 321, 347, 350, 351, 356, 357, 358, 363, 507, 545.
- Quotabizottság tárgyalásai 1877-ben 347—360, 361.
- Rački Ferenc 181, 183, 184.
- Racsa 189.
- Radák Istvánné br. sz. gr. Rhédey Klára 467, 469.
- Radich Ákos 246.
- Raphael képei 483.
- Raphael Szent családja 472.
- Rajner Pál 242, 273, 282, 389, 534.
- Rauch Levin br. 202, 537.
- Rauscher József Otmár bitoros 100, 101, 102, 103, 106, 107, 108, 116, 121, 125, 175, 243.
- Rákóczi induló 468.
- Rákóczy-Thököly-had 528.
- Ráth Mór 9.
- Ráth kiadócég 518, 530.
- Rechbauer Károly 281, 282, 287, 550.
- Rechberg ministerium 94.
- Redlich Adolf 539.

- Reductio 138, 139, 140, 148, 155,
 156, 157, 159, 164, 165, 166, 173.
 Reform c. lap 307.
 Regais francia tanító 427.
 Reichsrath (-parlament) 38, 74, 79,
 90, 94, 98, 100, 101, 102, 103, 105,
 107, 110, 112, 114, 117, 118, 120,
 121, 122, 123, 124, 125, 126, 128,
 129, 130, 131, 138, 142, 152, 153,
 154, 155, 156, 158, 163, 164, 165,
 170, 172, 175, 176, 249, 253, 255,
 262, 272, 280, 281, 288, 357, 489,
 490, 507, 542, 547, 550.
 Respublica c. lap 432.
 Reviczky Szevér 460, 461.
 Revue des deux Mondes 446.
 Récsy Emil 441.
 Részek (Partium) kérdése 433.
 Richard (III.) angol király 485.
 Rigoletto 446.
 Ring (bécsi) 505.
 Ristori pesti szereplése 456.
 Rodostó 523.
 Róma 477.
 Római kérdés (1868) 279.
 Róma története 428.
 Románia 364, 365, 372.
 Roscher Vilmos lipesei egyetemi
 tanár 459.
 Rotschild Albert br. 367.
 Rotschild 317, 322, 323, 324.
 Rotschild-csoport 332, 333, 384, 385,
 386, 503.
 Royer Collard 5.
 Rózsavölgyi József 514.
 Rudolf trónörökös 93.
 Rumi kerület 36.

 Salamon Ferenc 403, 404.
 Salm Hugó Károly gr. 100, 125.
 Salzburg 491, 554.
 Saphir 441.
 Sapieha Leo hg. 94, 102, 142.
 Sardinia 436.
 Savoyai Jenő hg. bécsi palotája 103,
 106.
 Sándor főherceg utca 500.
 Sárospatak 458, 469, 473.
 Sárospataki ref. főiskola 439, 469,
 473.
 Sárváry Ferencz 440.
 Schaup Vilmos 375, 376.
 Schleiden Matthias 444.
 Schlosser német történetíró 474.
 Schmerling osztrák politikus 34,
 247, 250, 269, 277, 550.
 Schopenhauer 388.
 Schönbrunni kert 108.
 Scrinzi János 283.
 Semsey Albert 96.
 Sennyey Pál br. 37, 55, 94, 96, 98, 100,
 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107,
 108, 109, 110, 111, 116, 124, 125,
 129, 132, 135, 152, 164, 175, 263,
 265, 266, 279, 282, 283, 318, 328,
 329, 338, 344, 351, 353, 354, 355,
 356, 357, 358, 359, 379, 489.
 Shakespeare 481, 483, 484.
 Sichelburgi század 214.
 Simonyi Ernő 329.
 Simonyi Lajos br. 269, 279, 336,
 339, 340, 345.
 Sina Simon br. 322, 459, 460, 462,
 463, 464, 465.
 Sinay debreczeni tanár 428.
 Sipos József 412.
 Siskovits József 180.
 Sitér h. 521.
 Skene Alfréd br. 269, 507, 547, 558.
 Slavia 182.
 Sluini kerület 196, 201.
 Smaic Bertalan 181, 182, 183.
 Smith Ádám 493.
 Só (osztrák, velickai, tengeri) 114.
 Somogy megye 180.
 Somssics Pál 39, 40, 43, 56, 61, 74,
 75, 94, 96, 104, 105, 106, 109, 112,
 131, 132, 133, 141, 156, 162, 174,
 180, 185, 186, 223, 238, 244, 273,
 286, 288, 289, 344, 345, 351, 459.
 Spanyolország 164.
 Spanyol trón kérdése 557.
 Spiegel 550.
 Splényi 436.
 Staroveszky Károly 411.
 Statisztikai közlemények 490.
 Stauffer Lajos nagyváradi ügyvéd
 442, 474, 501.
 Strassburg 475.
 Stein porosz államférfi 341.
 Stojanović Antal 185, 199, 216.
 Strossmayer József 180, 181, 182,
 184.
 Strousberg vállalkozó 379, 380.
 Stuart Mária 481.
 Sturm Ede 306, 354, 360.
 Surányi ezukorgyár 353.
 Subotić János 181, 182, 275.
 Suhaj Imre 180, 181, 182, 183, 185,
 216, 235, 237, 239, 314.
 Svájcz 422, 465, 496, 510.
 Svábhegy 453, 454.
 Szabadalvűpárt 514, 531.
 Szabadkereskedelem elve 107.

- Szabó Alajos 460.
 Szabó József 475, 485.
 Szabó Károly 10, 445, 454, 455, 456.
 Szabó Samú 469.
 Szabolcs m. 524.
 Szaecsvay I. 436.
 Szalay László 6, 8, 9, 10, 26, 422, 425, 436, 443, 491, 496.
 Szalontai kerület 500.
 Szaniszló Ferenc püspök 467.
 Szatmár v. 496.
 Szatmári béke (1711.) 415.
 Szatmárnégyesi követei visszahívása 412, 413, 414, 415, 416.
 Szatmárnémeti 520.
 Szathmáry nevű tanuló 412.
 Szarvasi kerület 40.
 Számwald Gyula 444, 449, 453.
 Szász Károly 16, 17, 33, 40.
 Szászország 84.
 Száva f. 379.
 Századok c. folyóirat 496.
 Szeged 36.
 Szegedi emlékirat 432.
 Szemere Bertalan 6, 26, 421, 422, 423, 431, 432, 436, 442.
 Szemere Pál 9.
 Szemle az élet, irodalom és művészet köréből c. folyóirat 447.
 Szendrey, Gyulai apósa 517
 Szentesi kerület 518, 525, 526, 527, 528, 529, 530.
 Szentgyörgyi-ezred 196, 201, 214.
 Szent István koronájának országai 187, 188, 190, 192, 195, 200, 214.
 Szentiványi Károly 36, 37.
 Szentiványi Vince 38, 488, 490.
 Szentkirályi Móric 8, 35, 36, 39, 47, 48, 50, 55, 417, 423, 501, 517, 518.
 Szepesgölniczi kerület 39.
 Szepesszombati kerület 285.
 Szerbia 22, 364, 365, 366, 367, 369, 372, 373.
 Szerém megye 183.
 Széchenyi István gr. 8, 24, 38, 426, 429, 430, 432, 433, 434, 437, 456, 462, 465.
 Szécsen Antal gr. 90, 96, 104, 105, 106, 107, 109, 111, 116, 117, 119, 124, 128, 130, 132, 135, 141, 155, 156, 162, 173, 174, 175, 180, 185, 200, 202, 204, 223, 266, 351, 352, 354, 363, 370, 373.
 Szécsen Antal gr. tanulmányai 107.
 Székely nóták 469.
 Széky Péter 250, 269.
 Széll József 39.
 Széll Kálmán 335, 338, 339, 340, 343, 351, 352, 353, 358.
 Szélső baloldali párt 513, 525, 528, 529.
 Szépirodalmi Figyelő 471.
 Szigetvári kerület 271.
 Szigligeti Liliomfija 419.
 Szilágyi Dezső 15, 16, 22, 362, 370, 374.
 Szilágyi Sándor 419, 421, 455, 466.
 Szilágyi Ferenc 456.
 Szilágyi Virgil 529.
 Szinnyi József id. 36, 38, 411, 412, 418, 421, 427, 438, 442, 445, 452, 458, 459, 460, 466, 467, 468, 514, 518, 525.
 Szirák h. 445.
 Sziszek 199, 538.
 Szlavónia 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 207, 208, 209, 210, 211, 214, 216, 225, 226.
 Szláv mozgalom 537.
 Szláv József 322, 323, 329, 334, 335, 336, 337, 339, 340, 351, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 375.
 Szolnok 457.
 Szónokok és státusférfiak könyve 423, 424, 426, 427, 429, 437, 438.
 Szontagh Gusztáv 439.
 Szontagh Pál 244, 249, 250, 286, 302, 307.
 Szőgyény-Marich László 180, 185, 206, 213, 223, 238, 242, 266.
 Szőnyi Pál nevelőintézete 7, 424, 425, 427, 440, 441, 444, 448, 452, 454, 465, 468.
 Sztrokay-alapítvány 495.
 Szezei-csatorna 298, 537.
 Szunyoghy Albert 422, 514, 515, 521, 522, 524.
 Szűcs István 441.
 Taaffe Eduard gr. 100, 102, 104, 107.
 Tabi kerület 242.
 Takács János 468.
 Tanárky Gedeon 529.
 Tar nevű tanuló 412.
 Tasner Antal 463, 465.
 Tegethoff Vilmos 280, 283, 509, 510.
 Teleki Domokos gr. 459, 467.
 Teleki Domokos gr. Géza fia 446.
 Teleki József gr. 445.
 Teleki László gr. 436.
 Teleki gr. palota 40.
 Temesvár 471, 559.
 Temze-folyó 482, 485.

- Teschen 550.
 Técsői kerület 40, 242.
 Thallóczy Lajos 90.
 Thierry Amadé: Attila és fiai c.
 könyve 30, 446.
 Thommen vasútigazgató 213, 379.
 Thurzó Miklós 420.
 Tinti Károly br. 100, 124, 129.
 Tirol 504.
 Tisza Kálmán 15, 33, 36, 37, 39, 40,
 48, 49, 50, 52, 56, 59, 60, 62, 63,
 66, 68, 70, 74, 75, 79, 81, 82, 307,
 321, 324, 326, 333, 334, 335, 336,
 337, 339, 340, 341, 342, 343, 344,
 345, 347, 351, 353, 356, 358, 359,
 362, 363, 379, 385, 403, 488, 511,
 512, 513, 514, 521, 524, 527.
 Tisza Kálmán módosítása (1866)
 66—67, 70—73.
 Tisza Lajos 246, 279, 511, 512, 513,
 526.
 Tisza László 340, 341, 468.
 Tiszaabádi kerület 250.
 Tiszalöki kerület 39, 244, 505.
 Tizenötös bizottság (1877) 347.
 Tizian-képek 483.
 Toldy Ferenc 438, 439, 450, 470.
 Tomcsányi József 94.
 Tóth Lőrincz 421, 423, 426, 427, 437.
 Tóth Vilmos 344, 515, 518.
 Tower 484, 485.
 Török Bálint 530.
 Török János 443, 451, 456, 470, 471,
 474, 489.
 Törökország 364, 372, 373.
 Törökszentmiklós 466.
 Török vasút 533.
 Törvények (48-i) 43, 85, 86, 87, 471.
 Törvényhatóságok rendezése 557.
 Tőzsde (bécsi) 557.
 Trefort Ágoston 27, 96, 101, 104,
 109, 112, 115, 116, 119, 120, 141,
 156, 165, 287, 437, 438, 478.
 Trencsén vármegye 39.
 Tresor c. lap 386.
 Trombita c. lap 474.
 Tuzsér h. 379.
 Udvari ebéd (1865) 34—35.
 Udvartartás 57, 126.
 Újabbkori ismeretek tára 179, 412,
 418, 421, 423, 425, 426, 438, 440,
 442.
 Ujfalussy Miklós 413, 416.
 Új Magyar Múzeum 438, 439.
 Ujoncmegajánlás 59, 87, 88.
 Újzeeland 485.
 Ung—nyiregyházi vasúti vonal 379,
 380.
 Unio Horvát- és Magyarország közt
 182, 183.
 Unio-párt (horvát) 184, 185, 186,
 202, 213, 221, 222, 223, 239.
 Uray Bálint 413, 414, 416.
 Urbéri kárpótlás 64.
 Urbéri papírok 164.
 Uri-utca (Buda) 557.
 Urvány Lajos 382, 384, 386, 387.
 Utasítás a közös pénztár és számu-
 vevőség számára 541, 542, 543.
 Ügyvédi rendtartás 442.
 Ürményi József 460, 488, 489.
 Vadnay Lajos 94, 185, 223.
 Vakanović Antal 184, 186, 199, 200,
 211, 212, 213, 215, 220, 221, 232,
 233, 239.
 Van Dyck-képek 483.
 Varasd megye 184.
 Varasd v. 195, 196, 199, 201.
 Varasd-Körösi-ezred 196, 201.
 Vasárnapi Ujság 443, 471, 474.
 Vasúthálózat (magyar-) 11.
 Vasútjövdelem (magyar-) 114.
 Vasútépítések 378, 379.
 Vasúti társaságok 145, 169.
 Vay Miklós br. 37, 471.
 Választási törvény (osztrák-) 549.
 Vámterület (önálló-) 320, 352.
 Vámügyek kérdése 20, 58, 69, 81,
 120, 145, 352, 353, 354, 355, 356,
 357, 359.
 Vámszövetség 57, 81, 82, 83, 154,
 336, 337, 342, 347, 355.
 Váradolaszi 411.
 Váradváralja 521, 524.
 Váradvelence 521, 524.
 Várady Gábor 39, 40, 47, 55, 242,
 249, 255, 269, 277, 286, 297, 298,
 299, 301, 302, 303, 306, 307, 336,
 340, 379, 506, 510, 538, 540.
 Veér Sándor 472.
 Vegytani képek Johnston után 459.
 Velence 204, 538.
 Velence helység 428.
 Verantius Buda elfoglalásáról 474.
 Verőcze megye 183, 185, 195, 417.
 Versailles 477, 485.
 Verulami Baco 470, 473.
 Vértesy Jenő 413.
 Vida Károly 456.
 Viktoria angol királyné 485, 486.
 Világos 430.
 Vitzthum Károly gr. 538.

Vojvodina 471.
 Vörösmarty Mihály 24, 444, 452.
 Vöslau 135, 150, 166.
 Vranichany József 181.
 Vukovár 185.
 Vuković István 185.
 Vukovics Sebő 432.

Wahrmann Mór 340, 531.
 Walterskirchen Róbert br. 375.
 Washington 388.
 Welden tábornok 100.
 Wenckheim Béla br. 21, 339, 340, 343, 344, 345, 363, 368, 369, 375, 534.
 Weninger Vince 16, 21, 121, 131, 221, 233, 244, 294, 295, 296, 297, 298, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 321, 323, 379, 510, 516, 533, 535, 537, 540, 541, 544, 545, 546, 547, 549, 552, 553, 554, 555, 556, 558.
 Wesselényi Miklós br. 414, 421, 422, 423, 424, 426, 429, 432, 433.
 Wessenberg-Ampringen János br. 86.
 Widdin 436, —i levél 432.
 Wiener Zeitung 278.
 Windsor 483, 486.
 Winterstein Simon bankár 124, 133, 354, 358, 535.
 Wlassics Gyula br. tört. tanulmánya 3—30.
 Wodianer Mór br. 317, 318, 322, 324, 382.
 Wolsey bíbornok 483, 484.

Würmse (Starnberger-See) 420.

Ybl Miklós 500.

Zalaegerszegi kerület 245, 502.
 Zala-Somogyi Közlöny 11.
 Zalamegye 490.
 Zágráb 186, 195, 197, 199, 202.
 Zágráb megye 201, 202, 214.
 Zágrábi érsek 216.
 Zágrábi országgyűlés 180.
 Zágrábi pénzügyigazgatóság 225, 226.
 Zapresic 199.
 Zeyk Károly 407.
 Zichy Antal 242.
 Zichy Edmund gr. 462.
 Zichy Ferenc gr. 97, 112, 113, 120, 127, 129, 132, 139, 162.
 Zichy Hermann gr. 275.
 Zichy nep. János gr. 96, 112.
 Zichy József gr. 302.
 Zichy Viktor gr. 368.
 Zierniakoroski lengyel politikus 103, 142.
 Zilahy Károly 474.
 Zilahy Lajos 519.
 Zimony 189.
 Zivković János 185, 216, 230, 232.
 Zöldfa-szálloda (Nagyvárad) 520.
 Zsedényi Ede 244, 285, 286, 344, 345, 545.
 Žuvić József 185, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 221, 222, 223, 230, 232, 235, 236, 237, 239.
 Zürich 496.

TARTALOM.

	Oldal
A Magyar Történelmi Társulat Előszava.	
<i>Daru Whittsii's Gyula</i> bevezető tanulmánya.....	3—30
I. Naplótöredék az 1865-iki országgyűlés megnyitása idejéből	33
II. Az 1865 december 14-iki trónbeszédre adandó válaszfelirat szerkesztésére kiküldött bizottság tárgyalásai	39
III. Az 1866 március 3-án érkezett királyi leiratra adandó válaszfelirat szerkesztésére kiküldött kilences bizottság tárgyalásai.....	48
IV. A közös ügyek rendezése végett kinevezett 67-es bizottság tizenötös albizottságának tárgyalásai	54
V. Beust látogatása Deáknál 1866 december 20	84
VI. Deák látogatása Csengerynél 1867 június 11	92
VII. A kvóta-ügy története	95
VIII. Az 1868. évi XXX. törvénycikk történetéhez. A horvát kiegyezés	179
IX. Csengery Antal levelei az első delegációból. 1868 január 29—március 22	240
X. Az államadósságok kezelésének és ellenőrzésének kérdése.....	290
XI. Az államszámvevőszék szervezése	296
XII. Ghyczy Kálmán kilépése a balközéppártból.....	320
XIII. A fűzió történetéhez	332
XIV. A kvóta-bizottság tárgyalásai 1877-ben	347
XV. Levelek és feljegyzések az 1877—78-iki delegációból	361
XVI. Csengery és az inkompatibilitás	378
XVII. Észrevételek a községek és köztörvényhatóságok rendezéséről szóló törvényjavaslatról	389
XVIII. Jegyzetek a közoktatásügyi (népiskolai) törvényjavaslatokra vonatkozólag	403
<i>Lerelezés</i> 1837—1870.....	409
Név- és tárgymutató	561
Tartalomjegyzék.	